

RÜFƏT LƏTİF OĞLU HÜSEYNZADƏ
ZENFİRA MİRƏFƏR QIZI ƏZİZOVA
SAHİB HÜMMƏT OĞLU ƏLİYEV
ÜLVİYYƏ MƏHƏMMƏDƏLİ QIZI VERDİYEVA

PEDAQOGİKA

Dərslik

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
21.09.2020-ci il tarixli F-442 №-li əmri ilə
dərsliyə nəşr hüququ (qrif) verilmişdir.
Dərsliyin müstəsna hüquq sahibi
Mingəçevir Dövlət Universitetidir.*

Bakı
MÜTƏRCİM
2021

Dərslük ADPU-nun Pedaqogika kafedrasının 07 mart, 2019-cu il tarixli, 08 №li protokolu, BDU-nun Pedaqogika kafedrasının 08 may, 2019-cu il tarixli, 11 №-li protokolu, MDU-nun Pedaqogika kafedrasının 10 dekabr 2019-cu il tarixli, 05 №-li protokolu ilə müzakirə edilmiş, bəyənilmiş və Mingəçevir Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 25 dekabr, 2019-cu il tarixli 27 №-li qərarına əsasən dərsliyin nəşrinə icazə verilmişdir

Elmi redaktor: **Ləzifə Nağı qızı Qasımova**
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Akif Nurağa oğlu Abbasov**
pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar Müəllim

Hümeyir Hüseyn oğlu Əhmədov
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Kərim Alı oğlu Məmmədov
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Həsən Bayram oğlu Bayramov
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Müsəllim Mövsüm oğlu Hübətov
MDU-nun dosenti

Vəsaitin tərtibi və dizayn işləri – Əkrəm Rüfət oğlu Hüseynzadə,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RÜFƏT LƏTİF OĞLU HÜSEYNZADƏ, ZENFİRA MİRSƏFƏR QIZI ƏZİZOVA, SAHİB HÜMMƏT OĞLU ƏLİYEV, ÜLVİYYƏ MƏHƏMMƏDƏLİ QIZI VERDİYEVA. PEDAQOGİKA. *Dərslük. – Bakı: Mütərcim, 2021. – 488 səh.*

Dərslük prof. Rüfət Hüseynzadənin Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin xüsusi qriflə təsdiq etdiyi “Pedaqogika”, “Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi”, “Azərbaycan təhsil tarixi”, “Pedaqogika tarixi” proqramlarına, dos. Zenfira Əzizovanın və dos. Sahib Əliyevin “Pedaqogika” kursu proqramlarına əsasən və Dövlət Təhsil Standartlarına müvafiq olaraq hazırlanmışdır. Dərslükdə Pedaqogikanın dörd bölməsi üzrə – Pedaqogikanın ümumi əsasları, Didaktika, Tərbiyə nəzəriyyəsi, Məktəbşünaslıq, bölmələri yeni pedaqoji təfəkkür işığında şərh olunur, müasir pedaqoji elmin inkişafının və yeni pedaqoji təcrübələrin ən son nailiyyətlərinə nüfuz edilir, yeni pedaqoji texnologiyalar, innovasiyalar, fəal və interaktiv təlim metodları, səriş-təli və peşəkar müəllim kadrlarının hazırlığı, təhsilin innovativ idarəetmə sistemi öyrənilir, Dərslükdən “Pedaqogika” kursu üzrə mühazirə və məşğələ aparan pedaqoqlar, ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlər, pedaqoji təmayül üzrə təhsil alan tələbələr, təhsil işçiləri, pedaqoji elmlər üzrə məşğul olan tədqiqatçılar, magistrlər, doktorantlar, habelə təlim, tərbiyə və təhsil işləri ilə maraqlananlar istifadə edib faydalana bilərlər.

H 4702060000 195-21
026

© R.L.Hüseynzadə, Z.M.Əzizova, S.H.Əliyev, Ü.M.Verdiyeva, 2021

ÖN SÖZ

Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən hələ 1999-cu ildə imzalanmış “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı” təhsilin inkişafının bir təməli olaraq daha yeni islahatların keçirilməsinə yol açmış, gündən günə artan informasiyalar bolluğu dövründə, texnika və texnologiyaların sürətli inkişafı zamanında təhsilimizin elektron sənədlər üzərində qurulmasına, yeni pedaqoji texnologiyaların, innovasiyaların tətbiqinə zərurət yaratmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli davamçısı, Azərbaycan hər b tarixində, dünya diplomatiya tarixində müdrik siyasəti ilə silinməz iz qoymuş, işğal edilmiş torpaqlarımızı azad edərək əbədi zəfər tarixini yazmış, xalqımıza qələbə sevincini yaşatmış Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təhsil sektoru sahəsində də apardığı uğurlu təhsil siyasəti qələbələrimizin rəhni və təminatçısı olmuşdur. Bu həm də Azərbaycan təhsilinin, Azərbaycan məktəbinin, Azərbaycan müəlliminin qələbəsi olmuşdur. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar, verilən fərman və sərəncamlar təhsildə böyük uğurların, nailiyyətlərin əldə edilməsinə səbəb olmuşdur. Təhsil siyasətinin təməlində məhz insan amili, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət, dərin elmi biliklərə yiyələnmək, texnika və texnologiyaya sahib olmaq, vətənpərvərlik, həmrəylik, humanizm, mənəviyyat tərbiyəsi önəmli yer tutmuş və tutmaqdadır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev göstərir ki, intellektual inkişafın, elmi dünyagörüşün təkanverici amili İKT, yeni pedaqoji texnologiyalardır ki, həmin sahələr xüsusilə, təhsillə, gənclərin fəal təhsil prosesinə qoşulması ilə bağlıdır. Onun Müəllimlərin XIII qurultayının iştirakçılarında göndərdiyi məktubunda deyilir: “Bu gün qədəm qoyduğumuz informasiya cəmiyyəti və biliklərə əsaslanan yeni tipli iqtisadiyyatın formalaşması, qloballaşma çağırışları, bütün dünya təhsil sistemi qarşısında yeni vəzifələr qoyur. “Təhsil əsri” adı qazanmış XXI əsr Azərbaycan təhsilinin yeniləşməsinə və müasirləşməsinə tələb edir”. Təhsil sektoru qarşısında qoyulan – “Azərbaycan təhsilinin yeniləşməsi və müasirləşməsi” – təhsilin kompleks informatlaşmasını, təhsil sistemində İKT-dən intensiv istifadəni, virtual və distant təhsilin geniş yayılmasını tələb edir ki, Cənab Prezident məhz bu barədə belə deyir: “Azərbaycanda gərək virtual dərslər, yeni texnologiyalar geniş yayılsın, bütün məktəbləri əhatə etsin. Bu çox böyük, mürəkkəb, çoxlu maliyyə vəsaiti tələb edən proqramdır. Amma, biz bunu etməliyik. Çünki biz gələcəyə baxmalıyıq”.

Bu istiqamətdə aparılan işlərdə və təhsilimizin beynəlxalq standartlara uyğun inkişafında, təhsilin informatlaşdırılmasında, inkişaf etdirilməsində Heydər Əliyev fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın ardıcıl fəaliyyəti, təhsilə diqqət və qayğısı yüksək qiymətləndirilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il, 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020 – gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyası” təhsilin inkişafında, təlim və tərbiyənin səviyyəsinin yüksəldilməsində yeni təlim texnologiyalarından, xüsusilə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə edilməsini tələb edir.

Bu konsepsiyada təhsilin inkişaf paradıqmaları aydın şəkildə göstərilmişdir. Bu sahədə təhsilin informasiyalaşdırılmasına, distant təhsildən geniş istifadə olunması, təlim və tərbiyə prosesində texnika, texniki vasitələrdən, elektron lövhələrdən, planşet dərsliklərdən istifadəyə, xüsusilə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməsinə geniş yer verilməsi tələb olunur.

Konsepsiyada deyilir: “Elektron təhsil texnologiyalarının tətbiqi daha da genişləndiriləcək, müəllim və şagirdlər üçün virtual öyrənmə mühiti formalaşdırılacaqdır. Bu məqsədlə bütün fənlər üzrə elektron tədris və metodik resursların yaradılması davam etdiriləcək, elektron resursların etibarlı saxlanması və onlara asan çıxışın təmin olunması üçün “bulud” texnologiyaları tətbiq olunacaqdır. ... Özünü-təhsilə və ömür boyu təhsilə artan tələbatın ödənilməsi üçün kitabxana fəaliyyəti modernləşdiriləcək, elektron kitabxanaların sayı artırılacaq, distant təhsilin inkişafı dəstəklənəcək və təhsil müəssisələrində distant təhsil geniş tətbiq olunacaqdır”. Bütün bunlar təhsilin modernləşdirilməsini, dünya standartlarına uyğunluğunu təmin edir.

Bu gün təhsili, tədrisi, pedaqoji prosesi texnika və texnologiyasız təsəvvür etmək çətindir. Təhsil sistemində aparılan geniş islahatlar, xüsusilə ali təhsil sisteminin son vaxtlar həm məzmun və həm də formaca yeniləşməsi, təlimin yeni təşkil forma və metodlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Distant təhsil, virtual təhsil, innovativ təhsil, elektron dərslər, elektron lövhələr, elektron dərslik və dərs vəsaitləri, multimedialar, avtomatlaşdırılmış öyrədici sistemlər tədris prosesini xeyli yeniləmiş, təkmilləşdirmiş, daha öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici etmiş və onu yeni yüksəliş mərhələsinə qaldırmışdır.

Bu gün tədris prosesində fəal və interaktiv təlim metodlarının tətbiqi, yeni pedaqoji texnologiyalardan, kompüter texnikasından, innovasiyalardan, elektron lövhələrdən, elektron dərslik və dərs vəsaitlərindən istifadə heç şübhəsiz tədrisin keyfiyyətini xeyli dərəcədə yüksəldir, biliklərin daha səmərəli mənimsənilməsinə, uzun müddət yadda qalmasına, tələbələrin texniki bacarıq və qabiliyyətlərinin, yaradıcı və məntiqi təfəkkürünün inkişafına, və həmçinin səriştəli, keyfiyyətli kadr hazırlığına səbəb olur. Bu sahədə pedaqoji fənlərin tədrisi, xüsusilə təməl fən olan Pedaqogika fənni, onun tədrisi, tədqiqi ilə məşğul olan alim-pedaqoqlar həmişə aparıcı mövqedə olmuş, hər cür yeniliyin, tərəqqinin tərəfində durmuş, onu təbliğ və təqdir etmiş, elektron dərslik, elektron mühazirə mətnləri hazırlamış və tədrisdə yeni pedaqoji texnologiyaların əsasını qoymuşdur.

Təqdim etdiyimiz dərsləkdə verilən materiallar müəllim və tələbələr tərəfindən slaydlar şəklində təqdim edilməsi məsləhət görülür ki, bunun üçün əlverişli imkanlar da yaradılmışdır. Belə ki, hər mövzunun planı və əhatə etdiyi məsələlər təqdim edilən slayd üçün bir istiqamətdir. Bu baxımdan materialların geniş şərh üçün mövzuların slaydlar formasında təqdim edilməsi, habelə, elektron lövhələr və ya digər texniki vasitələrdən müəllimlərin istifadə etməsi təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə xeyli kömək etmiş olur.

Həmçinin seminar və praktik məşğələlərdə də, sərbəst işlərin təqdimatında da slaydlardan, texniki vasitələrdən istifadə edilməsi, innovativ müzakirə və dialoqlara yer verilməsi tövsiyə edilir. Dərsləkdə tələbələrin yaradıcı fəaliyyətinə, müstəqilliyinə, məntiqi və tənqidi təfəkkürünün inkişafına, tədris materiallarını yeni texnoloji vasitələrin tətbiqi ilə mənimsəməyə istiqamətlənmişdir. Budur artıq Pedaqogika dərsləyi çalışqan tələbələrimizin, səriştəli və peşəkar müəllimlərimizin, fədakar təhsil işçilərimizin, pedaqoji elmlər sahəsində çalışqan yorulmaz tədqiqatçılarımızın istifadəsinə təqdim olunur.

R.L.Hüseynzadə, Z.M.Əzizova, S.H.Əliyev, Ü.M.Verdiyeva

I BÖLMƏ.

PEDAQOGİKANIN ÜMUMİ ƏSASLARI

I FƏSİL.

PEDAQOGİKA ELMİ HAQQINDA ÜMUMİ ANLAYIŞ

Əhatə olunan məsələlər

- 1.1. Pedaqogikanın obyektı, predmeti, məqsədi, funksiya və vəzifələri*
- 1.2. Əsas pedaqoji anlayışlar*
- 1.3. Pedaqoji cərəyanlar*
- 1.4. Pedaqogikanın başqa elmlərlə əlaqəsi*
- 1.5. Pedaqoji elmlər sistemi*
- 1.6. Pedaqoji elmin mənbələri*
- 1.7. Pedaqoji tədqiqat metodları*

1.1. PEDAQOGİKANIN OBYEKTİ, PREDMETİ, MƏQSƏDİ, FUNKSIYA VƏ VƏZİFƏLƏRİ

“Pedaqogika” iki yunan sözündən əmələ gəlmişdir. “Paydas” – “uşaq”, “Gogos” – “yola salan”, “müşaiyət edən”, “tərbiyə edən” mənalərini verir. Bu söz qədim Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Qədim Yunanıstanda hakim təbəqənin uşaqlarını təhsil ocaqlarına aparıb gətirən, tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxslərə “Peydaqoqoslar” deyilirdi ki, “Pedaqogika”, “Pedaqoq” sözləri də buradan meydana gəlmişdir.

Pedaqogika insanın inkişafı, tərbiyəsi və təhsili haqqında elm olub, qədim tarixə malikdir. Belə ki, insan yaranan gündən onun mövcudluğu uğrunda mübarizəsi, özünü təmin etməsi, qorunması, inkişaf etməsi, malik olduğu həyat təcrübəsini, biliyini, bacarığını, peşəsini böyüyən nəslə öyrətməsi, cəmiyyətdə özünü aparması, insanlarla ünsiyyət və münasibət qurması, cəmiyyətin davranış normalarına əməl etməsi və s. bu kimi problemlər mövcud olmuşdur. Bu isə bütün dövr və zamanlar üçün həmişə aktual və əhəmiyyətli olmuşdur.

Bu baxımdan deyə bilərik ki, **pedaqogika insanın təlimi, tərbiyəsi, təhsili və inkişafı haqqında elmdir.**

Pedaqogikanın obyektı insandır.

Pedaqogikanın predmeti pedaqoji proses – insanın təlimi, tərbiyəsi və təhsilidir.

Pedaqogika insanın təhsillə, tərbiyə ilə, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərə sahib olmaqla inkişaf etdiyini, həyatda uğur, şərəf və hörmət qazandığını, tərəqqi etdiyini və bir şəxsiyyət kimi formalaşdığını sübuta yetirir.

Müasir dövrdə **pedaqogika elminin qarşısında duran əsas məqsəd dövlətin təhsil siyasətini həyata keçirmək, hərtərəfli, ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirmək, vətəna, xalqa layiqli vətəndaşlar hazırlamaqdır.** Bu məqsədi həyata keçirmək üçün, xalqın müxtəlif təbəqələrini, valideynləri, təhsil işçilərini, təlim tərbiyə işləri ilə məşğul olanları və bu fəaliyyətə hazırlaşanları daim maarifləndirmək, dəyərli yeni pedaqoji biliklərlə silahlandırmaqdır.

Pedaqogika bəşər cəmiyyəti mövcud olduğu zamandan indiyə kimi ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə tərbiyənin, təhsilin, məktəbin və pedaqoji nəzəriyyələrin yaranması və inkişafından bəhs edən və bu nəzəriyyələri yeniləşdirən, inkişaf etdirən, həyata tətbiq edən hamı üçün həyatı bir elmdir.

Pedaqoji biliklər qədimdir və bəşər cəmiyyətinin inkişafından ayrılmazdır. Bu biliklər böyüyən nəslin həyata hazırlanması, onun təlim və tərbiyəsi ilə bağlı insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə aiddir.

İstehsalın daha da inkişafı və mürəkkəbləşməsi sayəsində elmi biliklərin həcmi artmış, böyüməkdə olan nəslin həyata hazırlanması daha da mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, təhsil-tərbiyə işinin xüsusi təşkil olunmuş şəraitdə həyata keçirilməsi zərurəti yaranmışdır. Təhsil cəmiyyətin obyektiv tələbatına çevrilmiş və onun inkişafının mühüm şərti olmuşdur. Nəticədə, təlim və tərbiyə işi xüsusi ictimai funksiya kimi ayrılmış, yəni xüsusi təlim, tərbiyə və tədris müəssisələri və uşaqları təhsilləndirən, tərbiyə edən peşə sahibləri – pedaqoqlar meydana gəlmişdir.

Təlim və tərbiyə nəzəriyyəsinin intensiv inkişafına baxmayaraq, XVII əsrə qədər pedaqogika bir sıra digər elmlər kimi fəlsəfinin tərkib hissəsi olmuşdur. Bir çox alimlər pedaqogikanı onun özündən kənarında və özündən asılı olmayaraq işlənilən hazırlanan normativ biliklər sistemi hesab etmişlər. Ona görə də həm müstəqil bir elm sahəsi, həm də tədris fənni kimi pedaqogikanın bir elm kimi formalaşması uzun sürən və mürəkkəb proses olmuşdur. Hələ vaxtı ilə İ.Kant (1724-1804), G.V.Hegel (1770-1831), İ.F.Herbert (1776-1841) fəlsəfə kursundan mühazirələr oxuyan zaman pedaqogika onun bir hissəsi kimi qalmaqda idi. Bununla belə, alman alimləri H.Myunşterberq (1863-1915), E.Meyman (1862-1915), Amerika psixoloqu U.Ceyms (1842-1910), rus pedaqoqu K.D.Uşinski (1824-1870) pedaqogikanın mümkün qədər müstəqil bir elm olmasını istəmişlər. Yalnız XVII əsrdə dahi çex pedaqoqu, elmi pedaqogikanın banisi Y.A.Komenski (1592-1670) özünün didaktik görüşləri, səyi və təşəbbüsü ilə pedaqogikanı fəlsəfədən ayıraraq müstəqil elmə çevirmiş, özünün “Böyük didaktika” əsərində bu barədə fikir və mülahizələrini açıqlamışdır.

Bir elm kimi **pedaqogikanın funksiyaları** onun obyektinə və predmetinə ilə şərtlənir, hansı ki, bu funksiyalar nəzəri və texnoloji olmaqla iki yerə bölünür.

Pedaqogika özünün elmi-nəzəri və texnoloji funksiyalarını aşağıdakı səviyyələrdə və vəhdətdə həyata keçirir.

Pedaqogikanın elmi-nəzəri funksiyası üç səviyyədə təzahür edir:

1. Təsviredici və izahedici səviyyə. Bu, qabaqcıl pedaqoji təcrübəni öyrənmək və yaymaq və konkret pedaqoji prosesi öyrənmək və təkmilləşdirməkdir;

2. Diaqnostik səviyyə. Bu, pedaqoji hadisələrin vəziyyətini, pedaqoqun və şagirdlərin səmərəli fəaliyyətini, onları təmin edən şəraiti və səbəbləri öncədən öyrənmək və üzə çıxarmaqdır;

3. Proqnostik səviyyə. Bu, pedaqoji gerçəkliyi eksperimental yolla tədqiq etmək və onun əsasında pedaqoji prosesi təşkil etmək və təkmilləşdirməkdir.

Pedaqogikanın texnoloji funksiyası üç səviyyədə həyata keçirilir:

1. Layihə səviyyəsi. Buraya tədris planlarının, proqramların, dərslik və dərs vəsaitlərinin, pedaqoji tövsiyələrin işlənilib hazırlanması daxildir;

2. Dəyişdirici səviyyə. Bu səviyyə pedaqoji elmin nailiyyətləri əsasında pedaqoji prosesi təkmilləşdirmək və yeniləşdirməkdir;

3. Refleksiv və korrekativ səviyyə. Bu səviyyə elmi, pedaqoji tədqiqatların nəticələrinin nəzərə alınması ilə pedaqoji prosesin təşkilində yerinə yetirilməsində korreksiya etməkdir.

Pedaqogika elminin vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

– Pedaqoji elmin müxtəlif sahələrinə dair ardıcıl olaraq pedaqoji tədqiqatlar aparmaq və pedaqoji ictimaiyyəti məlumatlandırmaq;

– Tədris, tərbiyə və təhsil müəssisələrində, tərbiyə işi aparılan məkanlarda pedaqoji prosesin düzgün qurulması üçün elmi-pedaqoji, metodiki işlər, tədqiqatlar aparmaq, pedaqoji əsərlər yazmaq, metodik məsləhət və tövsiyələr hazırlamaq;

– Məktəbəqədər yaşlı uşaqların, məktəblilərin, tələbələrin, yaşlıların təhsil və tərbiyəsinə dair elmi-pedaqoji tədqiqatlar aparmaq, əsərlər yazmaq, bu sahədə müəllim və tərbiyəçilərə, valideynlərə, tərbiyə və təhsil işi ilə məşğul olanlara metodik kömək göstərmək;

– Təhsilin yaxın və uzaq gələcəyini proqnozlaşdırmaq, klassik dünya mü-tərəqqi pedaqoji fikirlərini, beynəlxalq təhsil təcrübələrini öyrənmək;

– Pedaqoji tədqiqatların nəticələrinin praktikada tətbiq etmək, qabaqcıl pedaqoji təcrübələri öyrənmək, ümumiləşdirmək və yaymaq;

– Pedaqoji innovasiya proseslərinin elmi-nəzəri, metodoloji əsaslarını işləyib hazırlamaq, yeni pedaqoji texnologiyaların, fəal və interaktiv təlim metodlarının pedaqoji prosesə tətbiqi yollarını göstərmək;

– Təhsil alanların müstəqil bilik qazanma modelini, təfəkkür müstəqilliyini, müxtəlif bilik mənbələrindən səmərəli istifadə etmək yollarını işləyib hazırlamaq;

– Pedaqoji prosesdə şəxsiyyəti inkişaf perspektivlərini öyrənmək və səmərəli yollarını göstərmək;

- Müəllimin səriştəliliyinin və peşəkarlığının artırılması yollarını tədqiq etmək və metodik tövsiyə hazırlamaq;
- Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi üzərində pedaqoji tədqiqatlar aparmaq, təlim motivasiyalarının yaradılması işini təkmilləşdirmək, dərstdə müəllimin yaradıcı fəaliyyətini inkişaf etdirmək üzərinə çalışmalar aparmaq;
- Pedaqoji prosesi təkmilləşdirmək və inkişaf etdirmək məqsədilə ardıcıl olaraq pedaqoji monitorinqlər və qiymətləndirmələr aparmaq;
- Diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmə modelini təkmilləşdirmək üzərində pedaqoji çalışmalar aparmaq;
- Pedaqoji portfolioların təyinatını, istifadə imkanlarını genişləndirmək, tətbiqi qaydalarını təkmilləşdirmək üzrə pedaqoji çalışmalar aparmaq;
- Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amilləri araşdırmaq, təhsil alanların və təhsil verənlərin pedaqoji stimullaşdırma mexanizmini təkmilləşdirmək;
- Ümumi, peşə, orta ixtisas və ali təhsilinin təməl pedaqoji əsaslarını işləmək, tədrisin məzmununu zənginləşdirmək, forma və metodlarını təkmilləşdirmək, yeni kurikulumlar, tədris plan və proramaları, dərslik və dərs vəsaitləri hazırlamaq;
- Pedaqoji prosesin optimallaşdırılması və səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarını işləyib hazırlamaq;
- Ailə və məktəb problemlərinin pedaqoji əsaslarını işləyib hazırlamaq, əlaqə formalarını təkmilləşdirmək;
- Ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə işlərinin qüvvətləndirilməsi istiqamətində çalışmalar aparmaq;
- Ümumtəhsil məktəblərində sinifdən xaric işlərin təşkili, Uşaq Birliyi Təşkilatının, Gənclər təşkilatının fəaliyyəti haqqında elmi pedaqoji tədqiqat işləri aparmaq;
- Məktəblilərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkili ilə əlaqədar məktəbəqədər təhsil və tərbiyə işləri üzrə çalışmalar aparmaq;
- Ailə tərbiyəsi məsələlərini müntəzəm olaraq araşdırmaq, ailə münasibətlərinin tərbiyə prosesinə təsiri məsələlərlərinə dair tədqiqatlar aparmaq;
- Məktəbin ailə ilə əlaqə formaları, birgə fəaliyyəti araşdırılmalı bu sahədə pedaqoji tədqiqatlar aparmaq;
- Məktəbəqədər təhsil, məktəbə hazırlıq təhsili üzrə araşdırmalar aparmaq, bu sahədə kurikulumları yeniləşdirmək və zənginləşdirmək və elmi pedaqoji kadrların hazırlanmasına dair tədqiqatlar aparmaq;
- Təhsilin yeni idarəetmə mexanizmlərini təkmilləşdirmək, innovativ idarəetmə sistemini öyrənmək və tətbiq etmək;
- Dövrün tələbinə uyğun olaraq elektron dərslik, elektron mühazirə mətnləri hazırlayıb, təhsil alanların və təhsil verənlərin istifadəsinə təqdim etmək;

– Distant təhsil, virtual təhsil, elektron təhsil sistemlərinin elmi pedaqoji əsaslarını işləyib hazırlamaq, müasir dövrdə həyata keçirilməsinin səmərəli yollarını, texnologiyasını göstərmək;

– Təhsil alanların bilik mənbələrindən, xüsusilə internet resurslarından, elektron bilik mənbələrindən istifadə yollarını araşdırmaq və təkmilləşdirmək;

– Səriştəli pedaqoji kadrların hazırlanmasının və mövcud pedaqoji kadr potensialının ixtisasının artırılması və peşəkarlığının yüksəldilməsinin, yenidən hazırlanmasının müasir pedaqoji texnologiyalarını işləmək və praktikaya tətbiqini təmin etmək;

– Müəllimlərin pedaqoji, psixoloji biliklərini təkmilləşdirmək, peşə hazırlıqlarını yüksəltmək məqsədilə araşdırmalar aparmaq, özünütəhsil və özünütəkmilləşdirmə proqramları hazırlamaq, bu sahədə əsərlər yazmaq, pedaqoji kurs və seminarlar təşkil etmək;

– Müəllim-şagird, müəllim – tələbə münasibətlərinin pedaqoji əsaslar üzərində qurulmasına dair pedaqoji tədqiqatlar aparmaq;

– Ali təhsil müəssisələrimizdə pedaqoji təcrübənin, istehsalat təcrübələrinin, magistr təhsil səviyyəsində elmi-tədqiqat və elmi-pedaqoji təcrübələrə dair tədqiqatlar aparmaq, pedaqoji əsərlər yazmaq;

– Ali təhsil müəssisələrimizdə tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək, yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi, yeni kurikulumların hazırlanması, müəllim-tələbə münasibətləri məsələləri pedaqoji tədqiqatları qüvvətləndirmək;

– Pedaqoji prosesin effektivliyini yüksəltmək üçün pedaqoji nəzəriyyə və pedaqoji texnologiyaları təkmilləşdirmək, pedaqoji prosesə tətbiqini üsullarını işləmək və təhsil müəssisələrinə təqdim etmək;

– Təhsilalanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi mexanizmini təkmilləşdirmək üzrə yeni pedaqoji çalışmalar aparmaq, bilik üzrə olimpiada və müsabiqələrin keçirilməsi metodikasına dair yeni tədqiqatlar aparmaq;

– Təhsilin məzmununu, forma metodlarını, idarəetmə mexanizmini təkmilləşdirmək və zənginləşdirmək üçün yeni tədris proqramları, kurikulumlar, dərslik və dərs vəsaitləri, metodik çalışmalar hazırlamaq;

– Fasiləsiz təhsil sistemini, əlavə təhsili, yaşlıların təhsilini araşdırmaq və təkmilləşdirmək;

– Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə təsir göstərən amilləri, onin elmi-pedaqoji, nəzəri əsaslarını araşdırıb təhsil müəssisələrinin sərəncamına təqdim etmək;

– Yetişən gənc nəslin – uşaq, yeniyetmə və gənclərin yaradıcılıq potensialını öyrənmək, insan resurslarını üzə çıxarmaq, onların istedad və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün yeni əsaslı pedaqoji nəzəriyyələr, metodik çalışmalar hazırlamaq;

– Pedaqoji elmin qanun və qanunauyğunluqlarını öyrənmək, yeni və müəmməl təlim və tərbiyə metodlarını, yeni tədris modellərini işləyib hazırlamaq;

– Təhsil müəssisələrində təlim-tərbiyə işlərini pedaqoji əsaslar üzərində qurulmasına dair, pedaqoji elmin az öyrənilmiş sahələrinə dair pedaqoji çalışmaları, tədqiqatlar aparmaq, metodik tövsiyələr hazırlamaq, elmi-pedaqoji, metodiki kitablar, əsərlər yazıb geniş kütləyə çatdırmaq;

Pedaqoji fikir tarixini, məktəb tarixini, maarif sahəsində, pedaqoji kadrların hazırlığında görkəmli xidmətləri olan müəllim və ziyalılarımızın, elm adamlarımızın həyat və fəaliyyətini, xidmətlərini öyrənmək, təhsil müəssisələrinin tarixini, pedaqoji kadrların hazırlığı tarixini, pedaqoji mətbuat tarixini, pedaqoji müəssisələrin, maarif-mədəniyyət mərkəzlərinin tarixini, araşdırıb öyrənmək, tədqiq etmək və yeni əsərlər yazmaq;

– Azərbaycan pedaqogikasının dünyaya inteqrasiyasını, beynəlxalq əlaqələrini öyrənmək, təcrübə mübadilələrini, tələbə araşdırmaq, tədqiqatlar aparmaq;

– Pedaqoji əməyin elmi təşkilini tədqiq edib, tövsiyələr hazırlamaq;

Pedaqogikanın qarşısında duran bu və bu kimi vəzifələr təbii ki, dövrün tələbi, zamanın şərtlərinə uyğun olaraq dəyişəcək, təkmilləşəcək və yenilənəcəkdir.

1.2. ƏSAS PEDAQOJİ ANLAYIŞLAR

Çoxəsrlik tarixə malik olan pedaqoji terminologiya bir sıra elmlərin qarşılıqlı təsiri ilə inkişaf edərək zənginləşmiş və pedaqoji anlayışlar sistemini yaratmışdır. Pedaqogika varlığı anlayışlar formasında mənimsəyən elmdir. Pedaqogika anlayışlar vasitəsilə öz obyektinə, predmetinə aid olan hadisələri və prosesləri təsvir və izah edir, elmi ümumiləşdirmələr aparır.

Hazırda **pedaqogikanın əsas anlayışları** aşağıdakılardır:

1) Təlim. 2) Tərbiyə. 3) Təhsil. 4) İnkişaf. 5) Pedaqoji proses

Təlim anlayışı. Təlim ərəb sözüdür. علم “elm” kökündən olan تعليم “təlim”, “öyrətmə”, “elmi nəzəriyyə” mənalarında işlədilir. Təlim – öyrədənlə öyrənənlər arasında qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan pedaqoji proses olaraq, öyrədən şəxsin öyrənənlərdə şüurun, intellektual səviyyənin, mənəvi, əxlaqi və psixoloji keyfiyyətlərin inkişafına, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə istiqamət verir, əlverişli şərait və imkan yaradır.

Təlimin tərifi: **“Müəllimin rəhbərliyi altında öyrənənlərin bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesidir”**. Təlim ikitərəfli pedaqoji proses olduğundan öyrədənlə öyrənənlər arasında qarşılıqlı, məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkül pedaqoji fəaliyyət mövcuddur.

Öyrədən şəxs təlim zamanı üç istiqamətdə fəaliyyət göstərir:

1. Bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini təşkil edir, bu məqsədlə məsləhət və istiqamətlər verir;

2. Həmin bilik və bacarıqlar vasitəsilə öyrənən şəxslərdə şüurun, psixikanın, intellektual səviyyənin inkişafına diqqət yetirir;

3. Zəruri olan mənəvi, əxlaqi, psixoloji keyfiyyətlərin aşılınması qayğısına qalır.

Təlim həm təhsilləndirici, həm tərbiyəedici, həm də inkişafetdirici vəzifələri kompleks həyata keçirir.

Tərbiyə anlayışı. “Tərbiyə” (ər. تربية) rəbb kökündən əmələ gəlmiş və aşağıdakı mənaları ifadə edir: 1) rəba ربا artmaq, çoxalmaq; 2) rabbə ربى böyütmək, ərsəyə çatdırmaq; 3) rəbb ربّ tərbiyə etmək, doğru yol göstərmək, islah etmək. Göstərilən hər üç mənə “tərbiyə” sözünün etimologiyasına aiddir” (R.L.Hüseynzadə). Müqəddəs Qurani-Kərimdə ən çox xatırlanan ”Rəbb” sözü Allahın 99 adından biri olub “tərbiyə edən”, “nemət verən”, “insanları mənəvi yüksəlişə aparən” deməkdir. Mürəbbi (ər. مربّي) sözü də “rəbb” kəlməsindən əmələ gəlib “tərbiyəçi” mənasını verir.

Tərbiyə şüur və davranışın istənilən şəkllə salınması üçün yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik, bacarıq və təcrübənin məqsədyönlü, planlı, ardıcıl olaraq yetişən gənc nəslə aşılınması və öyrədilməsidir.

Tərbiyə – şəxsiyyətin məqsədyönlü, ardıcıl və sistemli olaraq formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi prosesidir.

Tərbiyə işinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

1. Tərbiyə çoxamilli prosesdir. Şəxsiyyətin formalaşmasına hər şey təsir göstərir. Məktəb, ailə, ictimaiyyət, sosial mühit, televiziya, kütləvi informasiya vasitələri, filmlər, kompüter, internet, bədii sənət əsərləri, və s. kimi amillər tərbiyə prosesinə təsir göstərir.

2. Tərbiyə insanın bütün ömrü boyu davam edir. Bu işdə fasilələrə yol vermək olmaz.

3. Tərbiyə işində şəxsiyyətin keyfiyyətləri bir birindən ayrı deyil kompleks şəkildə formalaşdırılmalıdır. Yəni insanda bütün əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır.

4. Tərbiyə işində kiçik, əhəmiyyətsiz məsələ yoxdur. Kiçik məsələ tərbiyə işinə böyük təsir edə bilər. Böyükələr buna diqqət etməli, tərbiyə işinə diqqət və məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar.

5. Tərbiyə işi özünü tərbiyəyə yol açmalı, insan daha sonralar özünü tərbiyə və öünütəkmilləşdirmə ilə məşğul olmalıdır.

Tərbiyənin məqsədi: Mənəvi zənginliyi, əxlaqi saflığı, fiziki kamilliyi özündə ahəngdar surətdə birləşdirən hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmaqdır.

Dilimizdə tərbiyə anlayışı ədəb, əxlaq, mənəviyyət sözləri ilə də yaxın mənələrdə işlənir. Belə ki, “**Ədəb**” (أدب) “sözü ərəb dilində “nəzakətli, tərbiyəli, ədəbli olmaq” mənalarını verən “ədəbə” kökündən əmələ gəlmişdir.

“**Əxlaq**” اخلاق sözü isə ərəbcə خلق “xəlq” (mənası “səciyyə”, “xarakter”) sözünün cəmi olub, insanın təbiətində olan xasiyyətlərin, davranışların, xarakterik xüsusiyyətlərin, etik normaların səciyyəsidir. Əxlaq insanların öz davranışlarında rəhbər tutduqları prinsiplər, norma və qaydalardır ki, onun sayəsində insanlara, ailəyə, kollektivə, millətə, vətənə, bütövlükdə cəmiyyətə olan münasibətdir.

“Məxluq” sözü də “xəlq” sözündən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri, özünəməxsus səciyyəsi, adət və ənənələri vardır. Məsələn, qonaqpərvərlik, böyüyə hörmət, qadına hörmət, ağsaqqal, ağbirçək sözünün eşidilməsi xalqın səciyyəvi, xarakterik xüsusiyyəti olmaqla, həm də əxlaqi keyfiyyətdir.

“**Mənəviyyat**” – isə “Məna” sözündən əmələ gəlmiş insanın mənasını, dəyərini bildirir. Şərəf, ləyaqət, düzlük və doğruluq, sadəlik və təvazökarlıq, mərdlik və igidlik, dostluq və yoldaşlıq, vətənpərvərlik, hörmət və qayğıkeşlik, mərhəmət, insəpərvərlik mənəvi zənginliklərə aiddir.

Tərbiyə anlayışının bir növü *yenidəntərbiyədir*. Uşağın şüurunda və ya davranışında kök salmış zərərli əlamətlərin ləğvi, onların əvəzində ictimai əhəmiyyət kəsb edən keyfiyyətlərin uşaqlara aşılması yenidəntərbiyədir.

Yenidəntərbiyə tərbiyəyə nisbətən çətin və mürəkkəb pedaqoji prosesdir. Bu pis tərbiyənin nəticəsidir. Yenidəntərbiyə zamanı tərbiyəçi iki əsas istiqamətdə iş aparmalı olur. O, bir tərəfdən insanın şüurunda həkk olunmuş arzuolunmaz, zərərli vərdişləri aradan qaldırmalı, digər tərəfdən də tərbiyəçi cəmiyyət üçün faydalı olan yeni keyfiyyətləri aşılamalıdır. Bu da əlbəttə, çətin və uzunmüddətli pedaqoji prosesdir.

Tərbiyənin bir növü də *özünütərbiyədir*. Valideynlərin, müəllimlərin, digər tərbiyəçilərin nəzarəti olmadığı şəraitdə onların verdiyi istiqamətə uyğun düşünməyə və davranmağa uşaqların alışıması prosesi özünütərbiyədir.

Bu yaxşı tərbiyənin nəticəsidir. Tərbiyə və yenidəntərbiyə zamanı tərbiyə olunan özünütərbiyə bacarığı verilməlidir. Bəzi uşaq və yeniyetmələr, hətta gənclər valideynlərin, müəllimlərin və digər tərbiyəçilərin bilavasitə nəzarəti, rəhbərliyi olmadan düzgün düşünə bilmir, düzgün hərəkət edə və ya müstəqil qərarlar çıxara bilmirlər. Belələrinə müstəqil fikirləşməyi, müstəqil qərar qəbul etməyi, sərbəst söz deməsini, ağıllı davranmağı öyrətmək özünütərbiyəyə gedən yol olacaqdır.

Təhsil anlayışı. Pedaqogika elminin başlıca anlayışlarından olan تحصیل “təhsil” sözü ərəb dilində “hasil”, “məhsul” mənalarını verən حصل “həsələ” kökündən əmələ gəlmişdir. Yəni nəticə, yekun.

Təhsil-təlim və tərbiyə **prosesində** meydana gələn **nəticə** və **dəyərdir**. Demək, təhsil, həm proses, həm nəticə, həm də dəyərdir.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunda yazılmışdır: “**Təhsil – sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq, təcrübə və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir**”.

Hər bir dövlətin və millətin inkişafında onun təhsilinin müstəsna rolu vardır. Təsadüfi deyil ki, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev təhsili millətin gələcəyi, müstəqil dövlətin təməli adlandırmış və demişdir: **“Təhsil millətin gələcəyidir”**.

Təhsil haqqında pedaqoq alimlərimiz müxtəlif təriflər söyləmişlər. Onları ümumiləşdirərək təhsilə belə bir tərif vermək olar:

“Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual, əxlaqi, mənəvi, idraki keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi və həyata hazırlanması məqsədi ilə sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq, təcrübə və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir”.

Təhsilin məqsədi – mənəvi cəhətdən zəngin, əxlaqca saf, fiziki cəhətdən kamil hərtərəfli hazırlıqlı şəxsiyyət formalaşdırmaq, iqtisadi həyatda rəqabətə qabil mütəxəssis, cəmiyyətə faydalı insan, ləyaqətli vətəndaş yetişdirməkdir. **“Müasir dövrdə təhsilin iqtisadi həyatda rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Hazırda təhsil iqtisadiyyatda tələb olunan bilik və bacarıqların aşılınması ilə bərabər, vətəndaşın gələcək həyata və cəmiyyətə inteqrasiyasına hərtərəfli hazırlığı kimi vəzifələri yerinə yetirməlidir. İnsanın ömür boyu təhsil almaq tələbatının ödənilməsi isə təhsilin iqtisadi həyatda rolunu yüksəldən amillərdən ən mühümüdür”** (*“Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”ndan*). Təhsil – onun məqsədindən nəticəyə doğru hərəkət etmək prosesidir.

Təhsil geniş anlayışdır. Onun bütün səviyyələri və sahələri – məktəbəqədər təhsil, ibtidai təhsil, orta təhsil, tam orta təhsil, orta ixtisas təhsili, peşə ixtisas təhsili, ali təhsil, magistr təhsili, doktorantura təhsili (səviyyələr), pedaqoji təhsil, tibbi təhsil, hərbi təhsil, dini təhsil, texniki təhsil, hüquqi təhsil, psixoloji təhsil (sahələr) təhsilin ümumi anlayışına daxildir.

İnkişaf – şəxsiyyətin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri prosesində irəliyə doğru əldə edilən müsbət nəticədir. Ərəbcə etimoloji mənasında da “İrəliyə doğru hərəkət, “Tərəqqi” mənalarını verir. Müasir elm şəxsiyyətin inkişafının fiziki, psixi, mənəvi, intellektual, sosial və digər komponentlərini fərqləndirmişlər. Elmdə ümumiləşmiş şəkildə daha çox insanın bioloji, psixoloji və sosial inkişafı anlayışları işlədilir. Pedaqogika şəxsiyyətin inkişafının həmin komponentləri ilə qarşılıqlı əlaqədə onun mənəvi inkişaf problemlərini də öyrənir. İnkişaf pedaqoji prosesin həm zəmini, həm də nəticəsidir.

Pedaqogika elmində şəxsiyyətin inkişafı dedikdə onun daha çox psixi, mənəvi və intellektual inkişafı başa düşülür. Yəni, iradi keyfiyyətlər, yaddaş, hafizə, təsəvvür, təxəyyül, təfəkkür, diqqət, məsuliyyət və s. keyfiyyətlər təlim və tərbiyə prosesində inkişaf edir. Şəxsin malik olduğu psixoloji xüsusiyyətlər pedaqoji prosesdə istər-istəməz, obyektiv şəkildə müəyyən dərəcədə inkişaf edir.

Pedaqoji proses məqsədyönlü təşkil edilmiş təhsilləndirici və inkişafetdirici istiqamətə yönəlmiş tərbiyə olunan və tərbiyə edən qarşılıqlı fəaliyyətidir.

Pedaqoji proses – təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafın vəhdətidir.

Tamlıq, ümumilik, vahidlik, dinamiklik pedaqoji prosesin səciyyəvi xüsusiyyətləridir.

Pedaqoji prosesin mərhələləri belədir: Hazırlıq mərhələsi; əsas mərhələ; yekun mərhələsi. Bu mərhələlər arasında sıx bağlılıq və növbələşmə vardır.

Pedaqoji prosesin tərkibində məqsəd, məzmun, forma metod, fəaliyyət, nəticə komponentləri mövcuddur. Pedaqoji proses çoxvariantlı, dəyişkən və təkrar olunmaz prosesdir.

Pedaqoji anlayışlar bir birilə sıx bağlı olub, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqdadırlar.

1.3. PEDAQOJİ CƏRƏYANLAR

Ayrı-ayrı ölkələrdə ictimai, iqtisadi və siyasi quruluşun müxtəlifliyi ilə əlaqədar müxtəlif pedaqoji cərəyanlar yaranmışdır. Azərbaycan pedaqoqları təhsil sistemlərini və pedaqoji fikirləri öyrənməyə və oradakı mütərəqqi cəhətlərdən istifadə etməyə çalışmışlar. Daha geniş yayılmış bəzi pedaqoji cərəyanlara diqqət yetirək.

Praqmatizm pedaqogikası. Praqmatizm, yunan mənşəli “pragmatos” sözündən olub, “iş”, “əməl”, “hərəkət etmək” deməkdir. Praqmatizm fəlsəfi cərəyan kimi cəmiyyətdə bütün fəaliyyətin əsasını subyektiv mənada anlaşılan əməldə, təcrübədə görür. Belə bir metodoloji müddəaya əsaslanan Con Duyi (1859-1952) (ABŞ) praqmatizm pedaqogikasının əsasını qoymuşdur. Həyatda məktəblilərin iştirakını təmin etmək, uşaqların marağına diqqət yetirmək və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, məktəbin ictimai həyatla əlaqəsini təmin etmək, tərbiyələndirici təlimə üstünlük vermək, təlimdə şagirdlərin fəallığına, əməksevərliyinə, praktik işlərinə nail olmaq praqmatizm pedaqogikasının başlıca xüsusiyyətləridir. Bu nəzəriyyəyə görə şagirdlərə yalnız həyatda tətbiqi mümkün olan bilik və bacarıqlar öyrədilməlidir.

C.Duyinin fikrincə, anlayışlar, ideyalar, nəzəriyyələr yalnız gündəlik praktik fəaliyyət üçün yaradıldıqda faydalı hesab oluna bilər (onun dayandığı fəlsəfi təlimə – praqmatizmə görə, həqiqət – obyektiv aləmin insan şüurunda inikasından ibarət deyildir, həqiqət odur ki, bu və ya digər konkret situasiyada insanın qolundan tutur, ona fayda verir); bütün bunlar praktika üçün “alət” rolunu oynamalıdır. Praqmatizmin məşhur nümayəndələrindən olan Vilyam Kilpatrik (“layihələr metodu”nun nəzəriyyəçilərindən biridir) qeyd edir ki, həqiqət obyektiv ola bilməz, çünki dəyişkəndir. O, tədqiqatda yalnız eksperimenti qəbul edir.

Praqmatizm pedaqogikası cəmiyyəti yeniləşdirmək üçün tərbiyəni əsas sayır. Bu pedaqogikanın ideoloqları hesab edirlər ki, tərbiyə cəmiyyəti istənilən şəkildə düzəldə bilər, məktəb cəmiyyətdən asılı deyil, əksinə cəmiyyət məktəbdən asılıdır. Praqmatizm pedaqogikası özünün pedosentrizm konsepsiyalarını irəli sürmüşdür.

Bunun mahiyyəti belədir: təlim-tərbiyə prosesinin əsasında öyrənənin şəxsi maraq və tələbləri durmalıdır. Belə yanaşmada uşağın imkan və hüquqları çox şişirdilir.

Onlar tərbiyədə son məqsədi, perspektivləri qəbul etmir. Onların fikrincə, məqsəd odur ki, konkret situasiyada uşağın maraq və tələbi ödənilsin. Praqmatik pedaqoqlar sübut etməyə çalışırlar ki, elmlərin əsaslarının sistematik öyrənilməsinə ehtiyac yoxdur, müəllimin borcu odur ki, konkret fəaliyyət zamanı lazım gələn bilikləri öyrətsin.

Ekzistensializm pedaqogikası. Ekzistensializm əslində fəlsəfi cərəyandır, latın sözündən (eksistentia) əmələ gəlmiş, mövcudluq deməkdir. Bu cərəyana görə mövcudluq mahiyyətdən qabaq gəlir, fərdiyyətçiliyi qabarıq şəkildə əks etdirən cərəyandır, kollektiv vasitəsilə şəxsin tərbiyəsini qəbul etmir. Eksistensializm fəlsəfi cərəyanına görə şagird və ya uşağın tərbiyəsi üçün heç bir proqram lazım deyildir. Bu cərəyana görə emosional və hissi tərbiyəyə, azad və sərbəst tərbiyəyə üstünlük verilməlidir. Bu cərəyana görə humanist və demokratik prinsiplərə cavab verən mühit vasitəsilə şagird və ya uşağın öz “mən”ini tapmasına imkan verməlidir. Mühit şagirdi tərbiyə edir, onda olan mənfi xüsusiyyətləri aradan qaldırmağa şərait yaradır. Nə müəllim, nə də valideyn uşağın daxili aləminə nüfuz edə bilməz. Müəllim və ya tərbiyəçinin əsas vəzifəsi uşağa əqli və əxlaqi cəhətdən hələ kamil olmadığını hiss etdirməli və onu özünü tərbiyəyə istiqamətləndirməlidir.

Neopozitivizm nəzəriyyəsinin pedaqoji aləmdəki nümayəndələri (V. Bretsnika (Almaniya), R. Pitres və P. Xeret (İngiltərə), L. Leqran (Fransa)) sistematik biliklərin verilməsinə qarşı çıxır, şagirdlərin “tədqiqatçılıq” bacarığını inkişaf etdirməyi ön plana çəkirlər. Əxlaq tərbiyəsi məsələlərində neopozivistlər belə bir fikir irəli sürürlər ki, guya etik problemlərin ictimai həyatla heç bir əlaqəsi yoxdur.

Neotomizm pedaqogikası dini fəlsəfi cərəyandır. Neotomizm yunan sözündən əmələ gəlmişdir. Neo – yeni deməkdir.

Neotomistlər insanın və onun ictimai həyat tərzini formalarının ilahi qüvvə tərəfindən yarandığını iddia edirlər: insan onu yaradanı daim yadda saxlamalı, ondan həya etməli, ona itaət göstərməlidir. Neotomistlərin fikrincə, dini görüş real bilikdən üstündür. Onlar dövlət məktəblərində də dinin tədris olunmasını, bütün fənlərin tədrisinə dinin sirayət etməsini istəyirlər. Onların fikrincə, xarici aləmi dərk etmək üçün elm kifayət deyil, bundan ötrü ilahiyyat, ilahi qüvvəyə qovuşmağı bacarmaq lazımdır. Neotomistlər bildirirlər ki, bu fəlsəfi cərəyanının ideyalarından tərbiyə prosesində istifadə edərək bəzi sosial problemləri həll etmək olar.

Bixeviorizm ingilis sözü olub “davranış” deməkdir. XX əsrin əvvəllərində Amerikada meydana gəlmiş fəlsəfi cərəyandır. Cərəyanın müəlliflərindən biri olan Edvard Torndayka görə, psixologiya şüuru deyil, davranışı özü üçün tədqiqat predmeti seçməlidir. E. Torndayka görə, həm heyvanlarda, həm də insanlarda psixi proseslər assimilyasiyanın qanunları zəminində baş verir. Hər iki halda xarici proseslər

situasiya və cavab reaksiyası ilə bağlı olaraq təzahür edir. E.Torndayk ideyalarını pedaqoji proseslərə tətbiq edərək “stimul – reaksiya” nəzəriyyəsini irəli sürür. Bu nəzəriyyəyə görə, müəllim təlim prosesində elə situasiya yaratmalıdır ki, şagird məqsəddüyükün cavab reaksiyası ilə çıxış edə bilsin. Yeni təlim texnologiyaları əsasında keçirilən dərslərdə motiv məhz buna xidmət edir. Motiv şagirdi cavab reaksiyası üçün hazırlayır, onu problem ətrafında fikirləşməyə, tədqiqat aparmağa sövq edir.

Pedaqoji futurologiya latın sözü “**futurum**” (gələcək) və yunan sözü “**logiya**” (nəzəriyyə) birləşməsi olub gələcək haqqında nəzəriyyə mənasını verir. Pedaqoji futurologiya təhsilin gələcək inkişaf yollarını, məktəbin necə olacağını müəyyənləşdirməyə çalışır. Pedaqoji futurologiyanın ABŞ-da ən görkəmli nümayəndələri Q.Broudi, A.Dyajt, D.Qolberq, U.Ziqler və başqalarıdır. Onların pedaqoji fikirlərində müxtəlif fərqlər olsa da, ümumi cəhətlər də vardır. Onlar isbat etməyə çalışırlar ki, gələcəkdə “cəmiyyət məktəbsiz” olacaq, məktəblər “tədris mərkəzləri”nə, “evdə məktəblərə” çevriləcək, müxtəlif texniki vasitələrdən, xüsusən elektron vasitələrindən geniş istifadə olunacaq, fərdi təlim üstünlük təşkil edəcəkdir; məktəbin funksiyaları qismən kitabxanaların, muzeylərin, parkların, digər mədəni-maarif və istehsalat müəssisələrinin üzərinə düşəcəkdir.

Futuroloqların fikrincə, məktəbdə verilən biliklər tez köhnəlir, mədəni-maarif və istehsalat müəssisələrində məlumatlar isə gənclik üçün daha maraqlı olur. Futuroloqların təsəvvüründə gələcəyin təhsili fərdi təlim əsasında qurulmalıdır.

Konstruktivizm nəzəriyyəsi XX əsrin əvvəllərində Amerika təhsilində tətbiq edilməyə başlanılmışdır. Konstruktivizm yığmaq, quraşdırmaq mənasını verir.

Konstruktivizm yeni əldə ediləcək bilikləri, ideyaları əvvəllər əldə edilmiş biliklərlə sintez etmək yolu ilə öyrənilməsi haqqında nəzəriyyədir.

Konstruktivizmi öyrənən şəxs yeni bilikləri “quraraq”, “yaradaraq” əldə etməsi kimi də başa düşmək olar. Bir çox tədqiqatçılar deyirlər ki, hər bir fərd biliyi başqalarından almaqdan daha çox onu özü “qurur, yaradır”. Konstruktiv öyrənməyə necə nail olmaq haqqında bir sıra fikirlər vardır, lakin əksər təhsil işçiləri inanırlar ki, şagirdlər mücərrəd anlayışları araşdırmalar, mühakimələr və müzakirələr vasitəsilə daha yaxşı dərk edirlər.

1.4. PEDAQOGİKANIN BAŞQA ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Pedaqogikanın bütün elm sahələri ilə əlaqəsi vardır. Müxtəlif tədris müəssisələri üçün tədris planlarının, tədris proqramlarının və dərslərlərin işlənməsində, ayrı-ayrı fənlərin tədrisində, müəssisə, idarə və təşkilatlarda tərbiyə işinin nizama salınmasında digər elmlərlə pedaqogikanın əlaqəsi özünü daha qabarıq göstərir. Əlbəttə, bütün elmlərlə pedaqogikanın qarşılıqlı əlaqəsini burada səciyyələndirmək mümkün olmadığından, pedaqogikanın əsasən daha çox aşağıdakı elmlərlə əlaqələrini nəzərdən keçirək:

Pedaqogikanın fəlsəfə ilə əlaqəsi. Pedaqogikanı bir elm olaraq fəlsəfədən ayırmaq mümkün deyildir. Pedaqogika öz fəaliyyətini fəlsəfənin qanunları əsasında qurur. Təlim və tərbiyənin inkişafı məhz fəlsəfənin qanunlarına əsaslanır.

Təlimin, təhsilin, tərbiyənin və inkişafın bir çox problemlərini metodoloji dayaqsız həll etmək mümkün deyildir. Məsələn təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf məsələləri fəlsəfi qanunlara əsasən konkret şəraitlə əlaqədardır. Pedaqoji prosesin səmərəlilik dərəcəsi konkret şəraitdən asılı olur. Eyni üsulun səmərəsi bir şəraitdə çox, başqa şəraitdə az ola bilər. Yaxud dialektik materializmə istinad edən pedaqogika həm təlim və tərbiyə prosesini, həm də uşağın əqli-şüurunu inkişafda, irəliləmədə, dəyişmədə nəzərdən keçirir. Fəlsəfi qanunlar da hər şeyin dəyişmədə, inkişafda olduğunu bildirir. Uşaq daim inkişafda olduğundan və ətraf mühit amillərinin ona təsiri dəyişdiyindən tərbiyəvi təsirlər də başqalaşmış olur. Dialektik materializm təhsil və pedaqoji fikir tarixi məsələlərinin təhlili və öyrənilməsinə düzgün yanaşmağa imkan verir. Unutmaq lazım deyil ki, hər pedaqoji nəzəriyyəyə və ya fikrə onun yarandığı şəraitlə əlaqədar qiymət vermək zəruridir.

Pedaqoji prosesdə insanların biliklərə yiyələnməsi və inkişafı fəlsəfi qanunlar əsasında baş verir. Təlim və tərbiyə prosesində mövcud olan ziddiyyətlər inkişafın əsasını təşkil edir. Digər tərəfdən elmi dünyagörüş varlığın obyektiv şəkildə dərk olunması, maddi aləm hadisələrinin qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə olduğunu qavranması, inkişaf və dəyişmənin zəruriliyinin dərk edilməsi əsasında baş verir. Bu isə pedaqogikanın fəlsəfə ilə qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində mümkün olur.

Pedaqogikanın psixologiya ilə əlaqəsi. Pedaqogika ilə psixologiyanın əlaqəsini təmin edən insanın psixikasıdır: psixikanı hər iki elm tədqiq edir. Psixikanın inkişaf qanunauyğunluqlarını və mərhələlərini əsasən psixologiya, təlim və tərbiyə zamanı psixikanı maksimum inkişaf etdirməyin yollarını isə pedaqogika öyrənir. Təlim və tərbiyə zamanı uşaqların psixikasında baş verən dəyişikliklər nə qədər dərindən öyrənilir və nəzərə alınrsa, çıxarılan nəticələr və verilən məsləhətlər bir o qədər əsaslı olur. Psixikanın, yəni qavrayışın, təxəyyülün, təfəkkürün, iradənin, diqqətin və digər psixi proseslərin və psixi xüsusiyyətlərin necə formalaşdığına psixologiya cavab verirsə, pedaqogika onları nəzərə alaraq nə öyrətmək, nə vaxt və necə öyrətmək suallarına cavab verir. Pedaqogika psixoloji biliklərə istinad etdiyi kimi, psixologiya da pedaqoji bilikləri nəzərə alır. Bu baxımdan Psixopedaqogika elmi də hər iki elmin birliyini təcəssüm etdirir.

Pedaqogika və psixologiya bir-birinin köklü müddəalarını – pedaqogika uşaq psixikasını, psixologiya isə pedaqogikanın təlim və tərbiyə nəzəriyyəsini; pedaqogika psixikanın inkişaf nəzəriyyəsini, psixologiya isə psixikanın inkişafında təlim və tərbiyənin roluna dair nəzəriyyəni və s. nəzərə alır.

Pedaqogikanın sosiologiya ilə əlaqəsi. İnsanlar məhz tərbiyə vasitəsilə sosiallaşırlar, cəmiyyətin sosial təcrübəsinə qoşulurlar. İnsanlara formalaşma prosesində

məqsədyönlü tərbiyə ilə yanaşı sosial mühit, sosial münasibətlər də təsir edir. Digər tərəfdən tərbiyəvi təsirlər bilavasitə sosial mühitdə reallaşır, həyata tətbiq edilir. Deməli insandan, onun arzu və istəyindən asılı olmayaraq o, sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqəyə girir. Pedaqoji proses isə bu qarşılıqlı əlaqəyə nəzarət etməli, sistemli tərbiyəvi təsirlərlə sosioloji təsir arasında məqsədyönlü, səmərəli və düzgün münasibət yaratmalıdır.

Pedaqogikanın fiziologiya ilə əlaqəsi. Xarici təsirlər baş beyin qabığında özünə müvafiq mərkəzi oyandırır, oxşar qıcıqlandırıcılar isə bəşqə bir mərkəzi oyandırır. Bu isə oxşar əşyaların çətin fərqləndirilməsinə səbəb olur. Fiziologiya isə öyrədir ki, oxşar qıcıqlandırıcıları elə fərqli cəhətlərini tapmaq lazımdır ki, izah zamanı o, bir deyil, iki mərkəz oyandırсын. Bu isə fiziologiyanın pedaqogikaya inkişafetdirici təsiridir. Digər tərəfdən insan böyüdükcə onun fiziki və fizioloji imkanları da dəyişir. Təlim-tərbiyə, formalaşdırma işində bu dəyişmənin spəsifik cəhətləri nəzərə alınır, pedaqoji proses inkişaf və dəyişməni öz arxasınca aparmaqla onu düzgün istiqamətə yönəldir.

Pedaqogikanın etika ilə əlaqəsi. Pedaqogika etika ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Fəlsəfi elm olan etika, əxlaq tərbiyəsinin əsasını təşkil edir. Pedaqoji prosesdə əxlaqın meydana gəlməsi, təşəkkülü haqqında məlumatlar da əhəmiyyətli yer tutur.

Pedaqogikanın həmçinin ədəbiyyat, incəsənət, tarix, erqonomika, məntiq, gigiyena və daha bir çox digər elmlərlə də qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Pedaqogika başqa elmlərin nailiyyətləridən istifadə etdiyi kimi, həm də digər elmlərin də inkişafına təsir edir.

1.5. PEDAQOJİ ELMLƏR SİSTEMİ

Pedaqoji elmlər sistemi dedikdə, pedaqogikaya daxil olan elmlərin məcmusu, pedaqoji elmin sahələri nəzərdə tutulur. Pedaqoji elmlər sisteminə aşağıdakılar daxildir:

Məktəbəqədər pedaqogika məktəb yaşına çatmamış uşaqların tərbiyə və təlim məsələlərini öyrənir. Məktəbəqədər pedaqogika pedaqogikanın xüsusi tərkib hissəsi olaraq məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların fizioloji və psixoloji inkişafını əsas götürərək, tərbiyə və təhsil prosesini pedaqoji qanunlar, prinsiplər əsasında həyata keçirir.

Məktəbəqədər pedaqogika dünyanın ən mütərəqqi elmi-pedaqoji nəzəriyyələrinə istinad edərək müasir dövrdə uşaqların tərbiyə olunmasının mühüm vəzifələrini, məqsədini və məzmununu müstəqil Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinə müvafiq müəyyən edir, bu sahədə qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənir və yayır.

Körpəlik pedaqogikası üç yaşnadək olan uşaqlara göstərilən qayğı və diqqət, inkişaf, tərbiyə məsələlərini öyrənir.

Ümumtəhsil məktəbinin pedaqogikası digər pedaqoji elm sahələri üçün elmi bazadır, o məhz ümumi pedaqogikadır (ümumtəhsil məktəbi bütün dünyada kütləvi məktəbdir, o, təhsil sisteminin əsasını təşkil etdiyindən həmin sistemin həlqələri – ilk peşə təhsili, subbakalavr təhsili, ali təhsil onun üzərində qurulur). **Xüsusi pedaqogika** (defektologiya) fiziki və əqli cəhətdən qüsurlu olan uşaqların (həm də yaşlıların) inkişafının psixofizioloji xüsusiyyətlərini, onların təlim-tərbiyəsinin nəzəri əsaslarını, prinsiplərini, üsullarını, təşkili formalarını və vasitələrini işləyib hazırlayır. Xüsusi pedaqogikanın da sahələri vardır: *surdopedaqogika* – lal və karların, *tiflopedaqogika* – kor və zəif görənlərin, *oliqofrenopedaqogika* – ağıldan kəmlərin, *loqopediya* – nitqi qüsurlu olanların təhsili və tərbiyəsi məsələlərini öyrənir. **Fənlərin tədrisi metodikası** təlim qanunauyğunluqlarının ayrı-ayrı fənlərin tədrisinə tətbiq edilməsi xüsusiyyətlərini tədqiq edir, onun optimal metodlarını və vasitələrini öyrənir. **Peşə metodikası** konkret peşə fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını öyrənir, nəzəri ümumiləşdirmələr aparır, insanın təhsilinin prinsiplərini və texnologiyasını işləyib hazırlayır. Tədqiqatçılar peşə sahəsindən asılı olaraq istehsalat, hərbi və tibbi pedaqogikanı fərqləndirirlər. **Ali məktəb pedaqogikası** ali təhsil müəssisələrində ali təhsil prosesinin spesifik xüsusiyyətlərini öyrənir. **Sosial pedaqogika** insanların bütün yaş qrupları və sosial kateqoriyalarının xüsusi yaradılmış təşkilatlarda sosial tərbiyəsi məsələlərini öyrənir. **Pedaqogika tarixi** müxtəlif dövrlərdə pedaqoji nəzəriyyələrin və məktəb tarixinin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir. Pedaqogika tarixini öyrənmədən bəşəriyyətin təhsil-tərbiyə tarixini izləmək, onu təhlil etmək, tarixi-pedaqoji irsin inkişafındakı müsbət və mənfi meylləri üzə çıxarmaq mümkün deyildir.

Müqayisəli pedaqogika müasir dünyada, müxtəlif ölkələrdə mövcud olan pedaqoji nəzəriyyələri, təhsil sistemlərini, təlim, tərbiyə təcrübəsini ümumi, fərqli və oxşar cəhətlərini, inkişaf dinamikasını öyrənir, ümumiləşdirir, onların ictimai, iqtisadi, sosial-siyasi və qneseoloji əsasları araşdırır, həmçinin milli mentalitetdən irəli gələn tərbiyə xüsusiyyətlərini tədqiq edir.

Ailə pedaqogikası ailədə uşaqların tərbiyəsinin düzgün təşkili, ailədə düzgün münasibətlərin yaradılması, ailə ilə məktəb və digər tərbiyə müəssisələri arasında səmərəli əlaqə yaradılması, cəmiyyətlə ailənin tərbiyəvi təsirlərinin əlaqələndirməsi, bunların insanların həyata hazırlanması işinə təsiri və digər ailə, övlad problemlərini araşdırır. **Hərbi pedaqogika** hərbi məktəblərdə, ali hərbi məktəblərdə, hərbi akademiyalarda, adi ali təhsil müəssisələrinin hərbi kafedralarında, hərbi hissələrdə, orta məktəblərdə, orta ixtisas məktəblərində gənclərin hərbi hazırlığı, hərbi təlimi, tərbiyə və təhsilini tədqiq edir. **Xalq pedaqogikası** xalqın əsrlər boyu topladığı təcrübə əsasında yaranmış müdrik fikirlərdir ki, bu fikirlər insanların təlim və tərbiyəsi, davranışı, insanlara, ətraf aləmə düzgün münasibəti üçün xalq tərəfindən qəbul edilmiş əxlaqi, etik, estetik normalardır. Xalqın müdrik fikirləri

folklor nümunələrində, xalqın adət və ənənələrində öz əksini tapmışdır. **Korreksiyaedici pedaqogika** sosial-psixoloji cəhətdən qüsurlu uşaqların diaqnostikası, profilaktikası və bərpası üzrə aparılan pedaqoji, psixoloji, metodoki işlərin məcmusunu özündə birləşdirir və buna uyğun həmin uşaqların təlim və tərbiyəsini təşkil edir. **İstehsalat pedaqogikası** müxtəlif istehsalat müəssisələrində, idarə və təşkilatlarda aparılan tərbiyə işləri, texniki inkişafıla bağlı yeni əmək və təlim bilik, bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılması və digər pedaqoji problemləri araşdırır. **Gender pedaqogikası** son dövrlərdə pedaqogikamıza daxil olmuşdur. Gender ingilis dilində “Genius” sözündən olub “cins” deməkdir. Gender kişi ilə qadın arasındakı fərqlərin bioloji deyil, sosial tərəflərini, fərqlərini öyrənir. Bu fərqlər kişi və qadının cəmiyyətdə fəaliyyətində, davranışında, mental və emosional xüsusiyyətlərində özünü büruzə verir. Gender pedaqogikası kişi və qadın arasında sosial bərabərliyin pedaqoji, psixoloji, əxlaqi, mənəvi problemlərini işləyib tədqiq edir. Gender pedaqogikası təlim və tərbiyə prosesində oğlan və qızların gender sosiallaşması xüsusiyyətlərini öyrənir. Pedaqoji prosesdə gender münasibətlərinin nəzərə alınması təlim və tərbiyənin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və səmərəli təşkilində mühüm amildir. **Yaş pedaqogikası** isə müxtəlif yaş dövrlərində təlim və tərbiyə məsələlərini öyrənir və ona müvafiq olaraq pedaqoji prosesi qurur.

Yaşlıların pedaqogikası – pedaqoji elmin bir sahəsi olub yaşlı insanların təlimi, tərbiyəsi, təhsili və özünütəhsilinin pedaqoji cəhətdən məqsədyönlü, planlı, sistemli şəkildə müxtəlif formalarda təşkilidir. Buna androqoqika da deyilir.

Tibbi pedaqogika. Pedaqogikanın bu sahəsi tibbin hüdudunda təşəkkül taparaq formalaşır. Uşaq və yeniyetmələr arasında xəstəlik hallarının olması bu istiqamətdə səhiyyənin məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsini tələb etdiyi kimi, belə uşaqların təhsilinin də təşkilini zərurətə çevirir. Beləliklə, qoruyucu təhsil-tərbiyə konstruksiyalarının işlənilib hazırlanması təxirəsalınmaz vəzifə kimi qarşıda durur. Tibbi pedaqogikanın predmetini xəstə və halsız şagirdlərlə müəllimlərin təlim-tərbiyə fəaliyyətinin sistemi təşkil edir. Deməli, müalicə və təhsilin səmərəli şəkildə uzlaşdırılması tələbatı öz-özlüyündə meydana çıxır və beləliklə, tibbi-pedaqoji elmin inteqrasiyası baş verir. Tibbi pedaqogikanın faydalılığını artırmaq üçün alimlərin və praktik işçilərin ikili təhsilə (tibbi və pedaqoji) yiyələnmələri məqsədəuyğundur.

Pentensiar pedaqogika (İslah-əmək pedaqogikası) islah əmək kolonoyalarında həbs olunmuş şəxslərin yenidən tərbiyə olunması üçün pedaqoji yanaşmaların nəzəri və praktik əsaslarını öyrənir, burada onların təhsilinin və tərbiyəsini təşkil məsələlərini araşdırır.

Mədəni-maarif pedaqogikası mədəniyyət müəssisələrində, klublarda, muzeylərdə, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrində, radio,televiziya, teatr, konsert zalalarında aparılan pedaqoji fəaliyyəti həmin müəssisələrdə tərbiyə, təlim məsələlərini, insanların asudə vaxtlarının səmərəli təşkil və bu prosesdə zəruri əxlaqi keyfiyyət-

lərə yiyələnmənin səmərəli yol və vasitələrini, məzmunu və s. bu kimi problemləri tədqiq edir. Bu istiqamətdə **Muzey pedaqogikası** pedaqoji elmin mühüm bir sahəsi kimi öyrənilir, tədqiq edilir və muzey işinin də maarifçilik, tərbiyəedicilik, inkişaf-ətdiricilik fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Fənlərin tədrisi metodikası ayrı-ayrı fənlərin tədrisinin aktual problemlərini tədqiq edir. Ümumpedaqoji qanunları fənlərin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun şə-kildə, metodikaların tətbiq edilməsini araşdırır.

İnklüziv pedaqogika – əqli və ya fiziki cəhətdən zəif olan uşaqlarla sağ-lıq normal olan uşaqların bir yerdə təhsil almaq imkanı verən integrativ təhsil prosesinin təşklilə məşğul olur.

“İnkluziya” ingilis dilində “daxil olma”, “qoşulma” deməkdir. İnklüziv təhsil-in köməyi ilə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsil sistemində, yerli icmalarda xüsusi dəstək xidmətləri göstərilməklə yaşadları ilə birlikdə oynamalarına, təhsil almalarına, inkişaf etmələrinə şərait yaradılır. İnklüziv pedaqogika istər sağlam, istərsə də sağlamlığı məhdud olan uşaqların bə-rabər təhsil alma hüquqlarını təmin edir, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin qorunmasına şərait yaradır və bu təhsilin metodikasını, texnologiyasını işləyib hazırlayır. İnklüziv pedaqogika sağlamlıq imkanları məhdud olan təhsil alanların öz güclərinə inamlarını artırmaq, onları digər uşaqlarla birgə məktəbdə təhsil almağa stimullaşdırmaq, onların ailələrini bu yöndə maarifləndirmək kimi pedaqoji çalışmaları aparır.

İnnovativ pedaqogika – adı “yenilik” olduğu kimi, yeni pedaqoji sahələrdən hesab edilir. Müasir dövrümüzdə təhsilimizi, pedaqoji prosesi, idarəetmə mexa-nizmini texnika və texnologiyasız təsəvvür etmək çətindir. Yeni pedaqoji texnolo-giyalar, innovasiyalar təhsil sistemimizə, pedaqoji prosesə geniş daxil olaraq təh-silin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, onun məzmunu, forma və metodlarının tək-milləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqoji prosesdə, təlim-tərbiyə işlərinin təşkilində, onun idarəedilməsində innovasiyaların tətbiqi məhz pedaqoji prinsiplər, pedaqoji Qanun və qanunauyğunluq, pedaqoji qaydalar əsasında tət-biq edilir ki, buna innovativ pedaqogika deyilir.

Pedaqogika tarixi pedaqogikanın yaranma və inkişaf tarixini, məktəblərin yaranması və inkişaf tarixini, görkəmli pedaqoqların, klassiklərin pedaqoji ideya və nəzəriyyələrini öyrənir.

Pedaqoji ədəbiyyatda daha fərqli pedaqogika sahələrinə də rast gəlmək olur.

Humanistlik pedaqogikası 1950-ci illərin sonu 1960-cı illərin əvvəllərində ABŞ-da yaranmışdır. Humanistlik pedaqogikası əvvəlcə humanistlik ideyalarının ifadəsi kimi meydana gəlmiş və müasir tərbiyə metodlarının nəzəri və praktik isti-qamətlərini özündə əks etdirmişdir. Qərbdə onun ən fəal nümayəndələri kimi K.Rodjere, R.Bart, Ç.Ratboun və başqalarını göstərmək olar. Humanistlik pedaqo-gikasının əsas qayəsi təhsilə, şəxsiyyətə qayğılı münasibət, təhsildə və təlimdə avto-

ritarizmi dəf etmək, şagirdlərin bilikləri, bacarıq və vərdisləri mənimsəmə prosesinə emosional rəng qatmaqdır. Humanistlik pedaqogikasında təmənnəsiz yardım etmə, pay vermə, bağışlama, həvəsləndirmə və rəğbətləndirmə kimi formalara üstünlük verilir. Humanistlik pedaqogikası qabiliyyətli, istedadlı, talantlı uşaqların üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi, formalaşdırılması ilə məşğul olmaqla yanaşı, sahibsiz, kimsəsiz və şikəst uşaqlara da yardım edilməsini həyata keçirdiyi işlərin ən mühüm tərkib hissələrindən biri hesab edir.

Antropedaqogika insanın bütün həyatı boyu təhsil, tərbiyə və inkişafı prosesi ilə bağlı yaranmışdır. İnsanın fasiləsiz təhsil alması problemlərini öyrənir. **Bərpa pedaqogikası** uşaqların intellektual fəaliyyətinə mane olan amillərin aradan qaldırılmasını öyrənir. Elmi-texniki tərəqqi dövründə informasiya axınının idarə olunması və yetişən nəslin nümayəndələrinin informasiya aləminə daxil edilməsi məqsədilə yaradılan pedaqogikaya informatika-kibernetika pedaqogikası deyilir. Qızların mənəvi-əxlaqi normalarının saflaşdırılmasına xidmət edən pedaqogika **feminist pedaqogika**, oğlanların əxlaqi-mənəvi normalarının saflaşdırılmasına yönələn pedaqogika **centlmen pedaqogikası** adlanır.

Pedaqogikanın göstərilən sahələri də öz növbəsində inkişaf edərək şaxələnir, inkişaf edir və daha yeni pedaqogikalar meydana gəlir.

1.6. PEDAQOJİ ELMİN MƏNBƏLƏRİ

Pedaqoji elmin mənbələri və tədqiqat metodları bir-biri ilə əlaqədardır. Pedaqoji tədqiqat metodları pedaqoji metodologiyaya dayanaraq pedaqoji elmin mənbələrinə uyğun olaraq seçilir. Odur ki, öncə pedaqoji elmin mənbələri barədə fikirlərimizi bölüşək, sonra pedaqoji texnologiya və tədqiqat metodları anlayışlarını şərh edək.

Pedaqoji elmin mənbələri aşağıdakılardır:

Dövlət sənədləri. Respublikamızda təhsil Azərbaycan dövlətinin müvafiq qanunları əsasında təşkil olunur və inkişaf etdirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (Əsas Qanunu), təhsil sahəsində dövlət qanunvericiliyinin əsasları, təhsillə əlaqədar qəbul olunan qanunlar, sərəncamlar və digər rəsmi sənədlər nəzərdə tutulur. Bu cür sənədlərin tələblərini, təlim və tərbiyə qarşısında qoyduğu vəzifələri pedaqoji proseslə məşğul olan, pedaqoji problemləri tədqiq edən şəxslər, təhsil işçiləri əsaslı bir mənbə kimi öyrənməlidirlər.

Pedaqoji sənədlər. Hər bir tədris və ya tərbiyə müəssisəsinin özünəməxsus sənədləri vardır. Bu sənədlər həmin tədris və ya tərbiyə müəssisəsində aparılan işin xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məktəbin necə işlədiyini öyrənməkdə həmin sənədlər tədqiqatçıya zəngin məlumat verir. Bura əsasən məktəb sənədləri daxil olur: Məsələn, şagird gündəlikləri, sinif jurnalları, pedaqoji şuranın, məktəb şurasının,

metod şuraların, metod birləşmələrin iclas protokolları, monitorinqlərin nəticələri, şagirdləri qiymətləndirmə cədvəlləri, dərs cədvəli, dərnəklərin, fakültativlərin plan və proqramları, müəllimlərin icmalları, şagirdlərin yoxlama yazı işləri, keçirilən tədbirlərin qeydiyyat kitabları, çıxış mətnləri, fotolar, ssenarilər və s. daxildir.

Arxiv sənədləri məktəblərimizin, tədris müəssisələrimizin, pedaqoji mətbuat tariximizin, qədim yazı, oxu mədəniyyətinin, keçmiş əsrlərə, illərə dair pedaqoji əsərlərin, fakt və hadisələrin öyrənilməsində, habelə klassiklərin həyat və fəaliyyətinin, pedaqoji fikirlərinin aaraşdırılmasında arxiv sənədləri əvəzəedilməz əsaslı mənbələrdir.

Klassik pedaqoqların təlim, tərbiyə, təhsil haqqında fikirləri pedaqoji elmin inkişafında mühüm rol oynadığı kimi, təlim-tərbiyə işlərinin düzgün təşkiində, pedaqoji prosesin təkmilləşdirilməsində mühüm pedaqoji mənbələrdir.

Müasir pedaqoqların pedaqoji yaradıcılığı onların tədqiqat əsərləri və pedaqogika dərslikləri pedaqoji elmin tədqiqatçıları, müəllimlər, təhsil alan pedaqoji təmayüllü tələbələr, magistr və doktorantlar üçün dəyərli mənbələrdir. “Pedaqogika” dərslikləri xüsusilə müəllim və tələbələr, tədqiqatçılar üçün daim əsaslı mənbə olmuş və bu gün də bu dərslikdən səmərəli istifadə olunmaqdadır.

Pedaqoji mövzuda yazılar. Pedaqoji biliklər müvafiq kitablarda, jurnal və qəzetlərdə şərh edilir. Bu cür mənbələr keçmişdə tədris müəssisələrinin vəziyyətindən, oradakı təlim və tərbiyə işinin məzmunundan, üsulları və təşkili formalarından, pedaqoji fikrin tarixindən xəbər verir. Təhsilin, təlim və tərbiyənin, habelə inkişafın müasir problemlərini, qabaqcıl məktəb və müəllimlərin iş təcrübəsini, mövcud olan nöqsanları və onların aradan qaldırılması yollarını təhlil edən kitablar, məqalələr, tezislər, dəyərli pedaqoji mənbələrdir.

Tərbiyə olunanların fəaliyyət məhsulları. Pedaqoji bilik mənbəyi olan uşaq fəaliyyəti məhsulları müxtəlifdir. Fənlər üzrə uşaqların icra etdikləri işlər, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər zamanı onların yerinə yetirdikləri tapşırıqlar buraya daxildir. Məsələn, dil üzrə uşaqların yazdıqları imla, inşa və ya rəy mətnləri, ayrı-ayrı fənlərdən həll etdikləri məsələ və misallar, tərtib etdikləri planlar və xəritələr, quraşdırdıqları modellər, düzəldikləri əyani vasitələr, becərdikləri bitkilər, hazırladıqları fotomontaj və fotostendlər, çıxardıqları divar qəzetləri və bülletenlər, muzey üçün topladıqları eksponatlar, tikdikləri paltarlar, hörmələr, çəkdikləri şəkillər, onların istehsal etdikləri müxtəlif məhsullar və s. şagirdlərin bacarıqları və qabiliyyətləri barədə, təlim və tərbiyənin necəliyi haqqında fikir söyləməyə əsas verir.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri. Xalq təlim və tərbiyə haqqında, elm və bilik haqqında öz fikirlərini, istək və arzularını atalar sözləri və zərb məsələlərdə, nağıl və dastanlarda, bayatı və laylalarda, tapmacalarda və yanılmaclarda, sanamalarda və sayacı mahnılarda ifadə etmişdir. Bunların hamısı müəllim və tərbiyəçilər üçün zəngin pedaqoji bilik mənbələridir.

Əvvəlki nəsillər onlardan bəhrələnmiş, bu gün də bəhrələnir, gələcəkdə də bəhrələncəklər.

Canlı söz. Təlim, tərbiyə və təhsil iştirakçılarının söylədikləri fikirlər də pedaqoji bilik mənbələrindən biridir. Burada müəllimlərin və digər tərbiyəçilərin, şagirdlərin və valideynlərin, habelə pedaqoji prosesin digər iştirakçılarının dedikləri fikirlər, yaradıcılıq ideyaları nəzərdə tutulur.

Tədris və tərbiyə müəssisələrində həyata keçirilən pedaqoji proses pedaqogika elminin dəyərli mənbələrindən sayılır. Tədqiqatçı pedaqoji prosesi izləyərək fakt və hadisələrdən özünün tədqiqat işləri üçün bir mənbə kimi istifadə edə bilər.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu pedaqogika elminin mənbələri sırasındadır. Təhsil haqqında Qanun bütün təhsil işçiləri, pedaqoji kadrlar və təhsil sahəsində aparılan tədqiqatlar üçün rəhbər sənəd və dəyərli pedaqoji mənbədir.

“Qurani-Kərim” təlim-tərbiyə prosesində, pedaqoji tədqiqatların aparılmasında, pedaqoji əsərlərin, kitabların yazılmasında dəyərli bir mənbə hesab edilir. Bu müqəddəs kitabda elm, təhsil, mədəniyyət, əxlaq haqqında zəngin müdrik fikirlər vardır ki, yetişən gənc nəslin tərbiyəsində qiymətli tərbiyəvi mənbə kimi istifadə olunur.

Qabaqcıl təlim-tərbiyə müəssisələrinin təcrübəsi pedaqoji mənbələrdən sayılır. Qabaqcıl pedaqoji təcrübə pedaqoji elmin dəyərli mənbəyi olmaqla zəngin pedaqoji bilik və təcrübə mənbəyidir. Bu təcrübə pedaqoji elmin inkişafında, təhsil prosesinin təkmilləşdirilməsində mühüm amildir.

Heydər Əliyev irsi və İlham Əliyevin fikirlər dəyərli pedaqoji mənbələrdir. Təlim, tərbiyə və təhsil haqqında Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin maarifçilik irsi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin təhsilimizin, maarif və mədəniyyətimizin inkişafı ilə bağlı söylədikləri nitqlər, qiymətli pedaqoji fikir və ideyalar təhsilimizin inkişafında, pedaqoji elmin nəzəriyyə və təcrübəsinin zənginləşməsində dəyərli mənbələrdir.

Pedaqogikanın mənbələri bir sistem təşkil edir və kompleks şəkildə istifadə edilir.

1.7. PEDAQOJİ TƏDQIQATIN METODOLOGİYASI VƏ METODLARI

Metodologiya elmi fəaliyyəti təşkil etmək üçün insanın məqsədyönlü fəaliyyətinin məzmunu, forma, metod və vasitələrinin, prinsiplərinin məcmusudur. Bu fəaliyyətin məntiqi quruluşu özündə subyekt, obyekt, predmet, prinsiplər, məzmun, forma, metod, vasitələr və nəticə komponentlərini birləşdirir. Metodologiya – metodlar haqqında elm olub, müxtəlif tədqiqat sahələrində tətbiq olu-

nan metodları sistemli şəkildə öyrənir və təhlil edir. Metodologiya tətbiqi anlayış kimi – tədqiqatçının, alimin elmi fəaliyyətində əsaslandığı bir-bir ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan prinsiplər sistemidir ki, bunun sayəsində konkret elm sahəsində müəyyən elmi nəticələr əldə edilir.

Pedaqogikada metodologiyaya pedaqoji gerçəkliyin dərk edilməsi və dəyişdirilməsi haqqında nəzəri müddəaların məcmusu kimi baxılır. Bu müddəalar təhsil və tərbiyənin humanist mahiyyətini əks etdirir. Bundan başqa, metodologiya təlim-tərbiyə prosesində tənzimləyici və normativ funksiyaları yerinə yetirir.

Müxtəlif mənbələrdə metodologiyanın məzmununa fərqli yanaşmalar vardır:

-Metodologiya maddi aləmin dərk olunması prosesində tədqiqatçının əldə rəhbər tutduğu fəlsəfi təlimdir.

-Metodologiya nəzəri və praktik fəaliyyətin təşkili prinsipləri və vasitələri sistemidir.

- Metodologiya elmi idrakı fəaliyyətin prinsipləri, formaları, vasitələri haqqında təlimdir.

Metodologiyanın ən yüksək səviyyəsini fəlsəfə təşkil edir. Bu səviyyə idrakın ümumi prinsiplərini, bütövlükdə elmin kateqoriyaları sistemini əks etdirir. Bütün fəlsəfi biliklər metodoloji vəzifələri yerinə yetirir.

Metodologiyanın mahiyyətinə verilən yanaşmaları ümumiləşdirsək deyə bilərik:

Metodologiya elmi idrak fəaliyyətinin, o cümlədən pedaqogika elminin istiqaməti, strukturu, prinsipləri, forma və vasitələri haqqında təlimdir.

Hər hansı sahədə, o cümlədən pedaqoji elmlər sahəsində tədqiqatlar aparmaq, təlim prosesini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün metodoloji biliklərə yiyələnmək lazımdır.

Pedaqogikada metodologiyaya pedaqoji gerçəkliyin, yəni pedaqoji fakt, hadisə, proseslərin dərk edilməsi və dəyişdirilməsi haqqında nəzəri müddəaların məcmusu kimi baxılır. Metodologiya tənzimləyici və normativ funksiyaları yerinə yetirir.

Pedaqoji tədqiqatların metodoloji əsası didaktikanın, tərbiyə nəzəriyyəsinin yaradıcı rolunun artmasına – elmi biliklərin sürətlə inkişafına, texnologiya və metodların yeniləşməsinə, yeni yanaşmanın tətbiqinə, pedaqoji prosesdə inteqrasiya və diferensiasiyanın nəzərə alınmasına geniş imkanlar yaradır. Düzgün müəyyənləşdirilmiş metodoloji əsasın köməyiylə pedaqoji proseslərin gizli, qapalı, çətin, rəngarəng, mürəkkəb komplekslər həll olunur.

Metod yunan sözü olub “Yol”, “Üsul” deməkdir. Metod məqsədə çatmaq üçün müxtəlif, üsulların, yolların, vasitələrin məcmusudur. Metodların seçilməsi işin məqsədi və məzmunu ilə bağlı olur.

Pedaqoji tədqiqat müəyyən ardıcılıqla aparılır. Tədqiq olunmalı problem müəyyənləşdirilir və dəqiq ifadə olunur; onun planı tərtib edilir, məqsədi və mən-

bələri aydınlaşdırılır; problemin xarakterinə uyğun gələn üsullar seçilir; bu üsulların köməkliyi ilə pedaqoji faktlar toplanır; həmin faktlar təhlil edilir; müvafiq nəticələr çıxarılır; lazım gələndə həmin nəticələrin həyatiliyi təcrübədə yoxlanılır. Beləliklə, problemin müəyyənləşdirilməsindən başlayan pedaqoji tədqiqat müvafiq üsulların vasitəsilə faktların toplanması, təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında pedaqoji qanunauyğunluqların üzə çıxarılması prosesidir. Tədqiqat metodlarını 5 qrupa bölmək olar.

1. Nəzəri tədqiqat üsulları;
2. Praktiki tədqiqat üsulları;
3. Eksperimental tədqiqat üsulları;
4. Tarixi müqayisəli tədqiqat üsulları;
5. Riyazi üsullar.

Hər bir elmin özünəməxsus tədqiqat metodları var. Pedaqogikanın tədqiqat metodları aşağıdakılardır.

Müşahidə – təlim-tərbiyə hadisələrini planlı qavramaq prosesidir. Hadisələrin gedişinə qarışmadan onları təbii şəkildə, təbii şəraitdə öyrənməyə müşahidə deyilir. Tədqiqatçı müşahidə zamanı əşya və hadisə üzərində fikri fəaliyyət göstərir, hadisənin müəyyən cəhətini fərqləndirir, onları bir-biri ilə fikrən əlaqələndirir. Müşahidə uzunmüddətli, qısa müddətli, dövrü və sistematiq ola bilər. Qısamüddətli müşahidə dəqiqələr ərzində insan psixikası və davranışının təzahürünü izləməklə həyata keçirilir. Məsələn, müəllimin izahına şagirdlərin münasibətini aşkara çıxarmaq üçün həmin anda onların üzərində aparılan müşahidə buna misal ola bilər. Uzunmüddətli müşahidəyə bütün dərslər və ya bütün rüb ərzində aparılan müşahidələri aid etmək olar. Dövrü müşahidəyə gəldikdə bu müəyyən dövrlərdə, məsələn hər rübün sonunda eyni bir psixi hadisənin təzahürünü izləməkdən ibarətdir. Dövrü müşahidə psixi hadisənin inkişaf dinamikasını aşkara çıxarmağa imkan verir. Sistematiq müşahidə də inkişaf dinamikasını aşkara çıxarmağa xidmət edir. Lakin burada müşahidə arası kəsilmədən uzun müddət məsələn, bütün dərslər ili, müəyyən yaş dövrü ərzində aparılır.

Müşahidəçi hadisələri bilavasitə və bilvasitə müşahidə edə bilər. Müşahidə çox vaxt kütləvi və diskret aparılır. Diskret müşahidədə seçmə yolu ilə öyrənilən hadisə və proseslər qeydə alınır. Məsələn: dərslərdə müəllim və şagird əməyinin çətinliyini öyrənərkən təlimin bütün tərkib hissələri əvvəldən axıra qədər müşahidə olunur. Müşahidə o vaxt səmərəli olur ki, onu şagirdlər hiss etməsinlər. Müşahidə açıq və gizli aparıla bilər. Müşahidə materialları protokollar, gündəlik qeydlər, video-kino, fonografik yazılar şəklində qeydə alınır.

Müsahibə – bu sadəcə bildiyimiz, həmişə etdiyimiz söhbət deyildir. Müsahibə metodu – pedaqoji psixoloji tədqiqatlarda əvvəlcədən hazırlanmış plan əsasında keçirilən məqsədli söhbətdir. Tədqiqat metodu kimi müsahibə informasiya

əldə etmək və ya müşahidə zamanı aydın olmayan məsələləri aydınlaşdırmaq, bəzən də eksperimentin nəticələrini yoxlamaq və dəqiqləşdirmək məqsədilə aparılır. Bu metodun köməyi ilə hər hansı pedaqoji fakt və hadisəyə müəllimlərin şagirdlərin və valideynlərin münasibəti aşkarlanır, müəyyən təlim-tərbiyə hadisəsi başqaları ilə söhbət etmək vasitəsilə öyrənilir, şagirdlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

Müsahibə metodu ilə aparılan sorğuya aşağıdakı tələblər verilir:

1. Verilən suallar əvvəlcədən planlaşdırılmalı və tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğun olmalıdır. Özünə sual verməli: “Sən nəyi aydınlaşdırmaq istəyirsən?”
2. Öncədən kiminlə müsahibə aparılacaq şəxs dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.
3. Tərtib edilmiş suallar aydın, konkret və sadə olmalıdır. Mürəkkəb, “iki-mərtəbəli” və ya yanıtmaq üçün, qəsdən səhv sualları verilməməlidir.
4. Soruşulanların cavabları dəqiq yazılmalı, qeydə və ya lentə, videoya alınmalıdır.
5. Soruşulanların xüsusiyyətləri, səviyyələri nəzərə alınmalıdır.
6. Sorğunun nəticələri ümumiləşdirilməli və təhlil edilməlidir.

Müsahibənin dörd növü vardır:

1. Ümumi müsahibə (qabaqcadan mövzusu müəyyən olunmuş müsahibə);
2. Müəyyən problem üzrə aparılan müsahibə;
3. Qabaqcadan müəyyən olunmuş suallar üzrə aparılan müsahibə;
4. İntervü (əvvəlcədən planlaşdırılmış suallar əsasında aparılır və alınan cavablar yazılmaqla aparılır).

Müsahibənin müəyyən növü olan intervü özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Əgər müsahibə qarşılıqlı informasiya xarakteri daşıyarsa, intervüdə biri digərindən soruşur, müsahibin fikrinə təsir etməmək məqsədilə ona şəxsi fikirlərini demir. İntervü fərdlə və qrupla keçirilə bilər. Qrup şəklində intervü şagirdlər, həmin sınıfdə dərs deyən müəllimlər, uşaqların valideynləri ilə keçirilə bilər. Pedaqoji tədqiqatlarda intervünün iki növündən istifadə olunur: bu və ya digər hadisəyə insanların münasibətinin aydınlaşmasına yönəlmiş fikir bildirən; fikir və hadisəni dəqiqləşdirən sənədli intervü.

Eksperiment – pedaqoji tədqiqatların aparıcı metodudur. Eksperiment zamanı hər hansı bir pedaqoji ideyanın, fərziyyənin mötəbərliyi sınaqdan keçirilir, yoxlanılır. Bundan məqsəd pedaqoji hadisələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələri, pedaqoji ideyanın, hipotezin faydalılığını öyrənmək, aşkar etməkdir. Eksperiment hər hansı bir pedaqoji məsələni xüsusi təşkil olunmuş şəraitdə öyrənməkdir. Təlim-tərbiyəyə aid olan bu və ya digər hadisəni, pedaqoji posesi daha dərin tədqiq edib, öyrənmək üçün pedaqoji eksperimentdən istifadə olunur. Təlim prosesini tədqiq edən tədqiqatçı eksperiment aparmaq üçün uşaqların tərkibi, inkişaf səviyyəsi, müəllimin iş üslubu və s. cəhətlər bir-birinə yaxın olan iki sinif götürülür. Onların

biri kontrol sinif, digəri eksperiment sinif adlanır ki, eksperiment bu sinifdə qoyulur. Eyni tədbir kontrol sinifdə həmişəki qaydada aparılır, eksperimental sinifdə isə dəyişdirilmiş şəkildə, daha doğrusu tədqiqatçının əvvəlcədən qurduğu fərziyyəyə uyğun olaraq həyata keçirilir. Öyrənilən pedaqoji proses hər iki sinif üzrə müşahidə edilir və müvafiq qeydlər edilir, nəticələr çıxarılır. Əldə edilən nəticə **müqayisə metodu** vasitəsilə yoxlanılır və lazım bilindikdə başqa siniflərdə də sınaqdan keçirilir.

Tədqiqat işində **eksperiment metodu** mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu metoddan istifadə edərkən tədqiqatçı ilk növbədə öyrənmək istədiyi məsələyə daha tez nail olmaqdan ötrü tələb edilən vəziyyəti özü yaradır; sonra hansı şəraitdə daha yaxşı nəticə almağı bilmək məqsədilə prosesin gedişini istədiyi vaxt dəyişdirir; daha sonra əldə etdiyi məlumatın dəqiqlik dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün təcrübəni dəfələrlə təkrar edir; nəhayət öyrəndiyi pedaqoji prosesi daha düzgün və ətraflı qeyd etməkdən ötrü lazımi texniki vasitələri də hazırlayır. Bütün bunlar isə hər hansı bir pedaqoji prosesi dərinlən və düzgün tədqiq etməyə imkan verir.

Pedaqoji eksperiment planlaşdırılarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: 1) eksperimentin məqsədi; 2) eksperimentin həcmi; 3) eksperimentdə iştirak edən şəxslərin xarakteristikası; 4) eksperiment üçün istifadə olunan materialın təsviri; 5) eksperimentin keçirilmə metodikası; 6) eksperimentin keçirilmə yeri və vaxtı; 7) eksperimentin nəticələrinə təsir göstərə biləcək əlavə dəyişənlərin təsviri; 8) eksperimentin gedişi üzərində müşahidənin təsviri; 9) eksperimentin nəticələrinin təsviri; 10) eksperimentin yekunlaşdırılması.

Pedaqoq, psixoloq alimlər eksperimentin iki tipini müəyyənləşdirmişlər: 1) Təbii eksperiment; 2) Laborator eksperiment.

Təbii eksperiment elə aparılır ki, sınaq olunanda şübhə yaranmır və yaxud da pedaqoji proses təbii halda keçir. Təbii eksperimentdə davranışın, pedaqoji prosesin təbiiliyi təmin olunur. Sınaq olunan hiss edilmədən ünsiyyət və münasibətə və ya pedaqoji prosesə cəlb olunur.

Laborator eksperimenti xüsusi təşkil olunmuş, süni şəraitdə aparatların köməyi ilə keçirilir. Laborator eksperimenti zamanı sınaq olunan onun üzərində təcrübə aparıldığını bilir və ondan dəqiq, inanılmış nəticələr almaq məqsədilə istifadə edilir.

Eksperimentin aşağıdakı – müəyyənləşdirici, öyrədici və yoxlayıcı (kontrol) növləri vardır: Bunların hər birinə nəzər salaq.

Müəyyənləşdirici eksperiment. Bu eksperimenti təşkil edici eksperiment də adlandırılır. Müəyyən edici eksperimentdə tədqiqatçı yalnız araşdırılan pedaqoji sistemin vəziyyətini öyrənir, faktların əlaqəsini, hadisələr arasındakı asılılıqları müəyyənləşdirir. Pedaqoji tədqiqatın başlanğıcı, ilk pilləsi məhz müəyyən edici eksperimentdir. Bu prosesdə təlim-tərbiyənin mövcud sistemi yoxlanılır, pedaqoji-psixoloji diaqnostika aparılır.

Öyrədici eksperiment – adından məlum olduğu kimi, eksperimental siniflərin şagirdlərinə tədqiqatçının hazırladığı yeni sistemi, yeni materialı, qaydanı, fəaliyyət növünü öyrətməyi nəzərdə tutur. Bu zaman şagirdlərin şəxsi keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılması, formalaşdırılması, öyrədilməsi üzrə iş gedir. Öyrədici eksperiment yaradıcı adlandırılıla bilər. Bu zaman yeni təlim sistemi eksperimental yolla sınaqdan keçirilir.

Yoxlayıcı eksperiment – tədqiqatın nəticələrinin yoxlanmasıdır. Yoxlayıcı eksperiment ayrı-ayrı faktların alınması və ya dəqiqləşdirilməsi üçün zəruri olan güman və fərziyyənin yoxlanması məqsədini daşıyır.

Məktəb sənədlərinin öyrənilməsi. Pedaqoji prosesin xarakterizə edilməsində məktəb sənədlərinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. Tədqiqatçı üçün sinif jurnalları, yığıncaqların və iclasların protokolları, dərs cədvəli, daxili intizam qaydaları, müəllimlərin təqvim-tematik planları, dərslərin icmalları, şagird gündəlikləri və s. zəngin informasiya mənbəyidir. Tədqiq olunan pedaqoji fakt və hadisələr arasındakı səbəb-nəticə asılılıqlarını və qarşılıqlı əlaqələri müəyyən etməkdə, obyektiv məlumatlar almaqda həmin sənədlər ilkin və qiymətli mənbədir. Ancaq məktəb sənədlərinin öyrənilməsi mütləq başqa metodlarla əlaqələndirilməlidir.

Şagirdlərin yaradıcılıq məhsullarının öyrənilməsi. Pedaqoji tədqiqatlarda bu metoddan geniş istifadə olunur. Tədris prosesində və asudə vaxtlarında şagirdlər müxtəlif ev və sinif yazı işlərini yerinə yetirir, çalışmalar həll edir, şəkil çəkir, fiqur düzəldir, şer və hekayə yazırlar. Bu metodu şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, meyl və maraqlarını, fəaliyyət motivlərinə münasibətini və inkişaf səviyyəsini öyrənən zaman tətbiq etmək tələb olunur.

Qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi. Bu metod qabaqcıl məktəblərin və müəllimlərin iş təcrübəsini öyrənərək və nəzəri cəhətdən ümumiləşdirmək məqsədi daşıyır. Bəzən müəllimlər empirik yolla (*təcrübə yolu ilə*) yenilik xarakteri daşıyan, pedaqogikada bəlli olmayan vacib metodiki uğur qazanırlar. Təlim-tərbiyə işində qabaqcıl pedaqoji təcrübənin nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsi həmin yeniliyi pedaqoji elmin sisteminə daxil etməyə imkan verir.

Sosioloji tədqiqat metodları (*sorğu, anket, reyting*). Bu metodlar pedaqogikaya əsasən sosiologiyadan keçdiyi üçün onlara sosial pedaqoji elmlərdə daha çox istifadə edilir. Bəzi hallarda bu və ya digər pedaqoji fakt və hadisəni kütləvi surətdə öyrənmək zərurəti yaranır. Bu zaman sorğu aparmaq lazım gəlir.

Sorğu metodu sosial-pedaqoji tədqiqatlarda geniş yayılmışdır. Bu metodun özünəməxsus cəhətləri vardır. Məsələn, müşahidə metodunun köməyi ilə tədqiqatçı fərdin indiki zamanda real davranış faktlarını qeyd edərsə, sorğu metodu vasitəsilə tədqiqatçı fərdin keçmişdə və hal-hazırda davranış motivlərini və real hərəkətləri haqqında, onun niyyətləri və gələcək planları haqqında məlumat ala bilər. Sorğunun üç əsas növü vardır: Şifahi, yazılı, və sərbəst sorğu.

Şifahi sorğu, adətən, yoxlananın reaksiya və davranışı üzərində müşahidə aparmaq tələb olunduqda həyata keçirilir. Yazılı sorğuya nisbətən şifahi sorğu insan psixologiyasına daha dərindən nüfuz etmək imkanı verir. Belə ki, tədqiqat zamanı yoxlanan adamın reaksiya və davranışından asılı olaraq tədqiqatçı öz suallarını tənzim etmək imkanına malik olur. Lakin sorğunun bu variantının keçirilməsi üçün uzun vaxt və tədqiqatçının xüsusi hazırlığı tələb olunur. *Yazılı sorğu* daha çox şagirdi əhatə etməyə və az vaxt sərf etməyə imkan verir. Belə sorğunun daha geniş yayılmış forması anketlərdir. *Sərbəst sorğu* bir növ şifahi və yazılı sorğunun müxtəlif variantlarıdır. Lakin bunu fərqləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, veriləcək suallar əvvəlcədən müəyyənləşdirilmir. Bu cür sorğu zamanı tədqiqatın taktika və məzmununu asanlıqla dəyişdirmək mümkündür. Bu isə yoxlananlardan müxtəlif məlumatları əldə etməyə imkan verir.

Tədqiqatçı fərdin subyektiv rəyləri, hissləri, davranış motivləri haqqında daha dolğun məlumat almaq istədiyi hallarda sorğu metodu xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Anket – metodu məlumatlar toplamaq üçün fərdi ya da kütləvi şəkildə suallara yazılı və ya şifahi alınan cavablardır. Anketdəki suallar məntiqi ardıcılıqla tərtib edilir. Anket suallarını üç qrupa bölmək olar: 1) Məzmununa görə; 2) Formasına görə; 3) Funksiyasına görə. Anket sualları da məzmununa görə iki qrupa bölünür: 1) Keçmiş və indiki zamandakı faktlar; 2) Fərdin fakat və hadisə haqqında rəyi, fikri, motivi. Anket üz-üzə, telefonla və ya poçt vasitəsilə keçirilə bilər. Anket məlumatları toplandıqdan sonra təhlil edilir, nəticələr çıxarılır.

Anketləşdirmə tədqiqat obyektini ölçmə, qiymətləndirmə, dəyərləndirmə vasitəsi rolunda da çıxış edir.

Reyting (qiymətləndirmə) tədqiqat metodudur. Onun köməyi ilə sorğuya cəlb olunanlara şəxsiyyətin əxlaqi keyfiyyətlərini, həmçinin şagirdlərin davranışını qiymətləndirmək təklif olunur.

Başqa metodların köməyi ilə əldə edilmiş nəticələrin dəqiqlik, etibarlılıq dərəcəsi müəyyənləşdirilir.

Pedaqoji test. “Test” sözü ingiliscə sınaq mənasını verir. Pedaqoji test pedaqoji prosesin öyrənilən tərəfini ciddi nəzarət olunan şəraitdə obyektiv öyrənməyə imkan verən məqsədyönlü, hamı üçün eyni zamanda keçirilən yoxlamadır. Başqa yoxlama metodlarından fərqli olaraq test dəqiqliyi, sadəliyi, avtomatlaşdırma imkanları ilə seçilir. Pedaqogikada test hər şeydən əvvəl şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətini yoxlamaq üçün tətbiq olunur. Bu məqsədlə “müvəffəqiyyət”, “yekun” və şagirdlərin “əqli inkişaf səviyyəsini” müəyyənləşdirən testlərdən geniş istifadə edilir.

Testlərin müxtəlif növləri vardır. Onlardan ən geniş yayılanları aşağıdakılardır: *müvəffəqiyyət testləri, intellekt testləri, kreativ testlər, şəxsiyyət testləri, proyektiv testlər.*

Müvəffəqiyyət testlərinin köməyi ilə yoxlananların konkret bilik bacarıq və vərdislərə yiyələnmə dərəcəsi aşkara çıxarılır.

İntellekt testləri yoxlananların əqli inkişaf səviyyəsini aşkara çıxarmağa xidmət edir. İntellekt testləri haqqında ilk fikir F.Qalton (1822-1911) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Sonralar fransız psixoloqu A.Bine ilk psixoloji testləri yaratmışdır (1905-ci il). «Əqli yaş» anlayışından istifadə edən alman psixoloqu V.Ştern əqli koeffisienti (İQ) bu formulla ölçməyi müəyyənləşdirmişdir:

Kreativ testlər insanlarda yaradıcılıq qabiliyyətlərini aşkara çıxarmaq üçün tətbiq olunur. *Şəxsiyyət testləri* fərdin şəxsiyyətinin müxtəlif cəhətlərini tədqiq etmək üçün istifadə olunur.

Proyektiv testlərə gəldikdə onlar daxili proyeksiya dinamikası doğuran qeyri-müəyyən stimulların təqdimi əsasında yoxlananların şəxsiyyətini tamlıqda öyrənməyə imkan verən metodikadır.

Bu metodlardan başqa **pedaqogikanın təhlil və tərkib, induktiv və deduktiv, modelləşdirmə, kolliziya, riyazi statistik metodlar** da mövcuddur ki, tədqiqat prosesində bunlardan da istifadə edilir.

Sual və tapşırıqlar

1. Pedaqogikanın elmlər sırasına qatılmasını şərtləndirən əsas arqumentlər hansılardır?
2. Pedaqogikanın əsas funksiyaları hansılardır? Nəzəri və texnoloji səviyyələrlə bağlı şərh verin.
3. “Pedaqogikanın obyektı” və “Pedaqogikanın predmeti” anlayışlarını səciyyələndirin.
4. Pedaqogikanın əsas anlayışları ilə bağlı fikirlərinizi açıqlayın.
5. “Təhsil” anlayışının əsas xüsusiyyətləri hansılardır?
6. “Təlim” və “təhsil” anlayışlarını qarşılıqlı şəkildə səciyyələndirin.
7. “Tərbiyə” anlayışının səciyyəvi xüsusiyyətlərini şərh edin və referat yazın.
8. Pedaqogikanın mənbələri hansılardır?
9. Pedaqoji cərəyanlardan hər hansı ikisinin müqayisəli təhlilini verin.
10. “Konstruktivizm” cərəyanının əsas xüsusiyyətləri barədə danışın.
11. Pedaqogikanın başqa elmlərlə əlaqəsi barədə nə deyə bilərsiniz?
12. Pedaqogika ilə psixologiyanın əlaqəsinə şərh verin.
13. Pedaqogikada diferensiya proseslərinin səbəblərini göstərin.
14. Xüsusi pedaqogika nəyi öyrənir və onun qolları hansılardır?
15. Pedaqoji tədqiqat metodları hansılardır?. Təsnifat və şərhlər edir
16. Müsahibənin növləri barədə nə deyə bilərsiniz? Eksperimentdə obyektiv nəticənin alınması üçün hansı şərtlər göstərilməlidir?
17. Pedaqoji eksperiment planlaşdırarkən nəzərə alınan parametrləri göstərin.
18. Eksperimentin növləri haqqında danışın.
19. Pedaqoji tədqiqat proqramının səciyyəvi cəhətlərinə aydınlıq gətirin.
20. Pedaqoji tədqiqatların texnologiyası ilə bağlı referat və slayd hazırlayın.
21. Gender pedaqogikasının mahiyyəti və məqsədi haqqında referat yazın.
22. Xalq pedaqogikasında tərbiyə məsələləri haqqında slaydlar hazırlayın

23. Müqayisəli pedaqogikanın mahiyyəti və məqsədini şərh edin.
24. Ailə pedaqogikasında valideyn-övlad münasibətlərini şərh edin

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010, 344 s.
2. Abbasov A.N., Məmmədzadə R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxabat. Bakı: Tərcümə və nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2021, 608 s.
3. Ağayev M.H. Müqayisəli pedaqogika. Bakı: ADPU, 2011, 156 s.
4. Allahverdiyeva F.M., Tağıyeva S.S. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 408 s.
5. Dostuzadə D.Ə. Eşitmə qüsurlu uşaqlarla işin təşkili. Bakı: ADPU, 2011, 265 s.
6. Eminov A., Mədətov P. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. 2 cildə. Bakı: Kövsər, 2011, 408 s.
7. Əhmədov H.H. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: ABU, 2006, 292 s.
8. Əhmədov B.A. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: Maarif, 1983, səh.5-37.
9. Əhmədov B.A., Hacıyev A.N. Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri. Bakı: Maarif, 1993, səh.16-17.
10. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 224 s.
11. Əliyev İ.İ. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 280 s.
12. Əliyev İ.İ. İbtidai təhsilin pedaqogikası. Dərs vəsaiti. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 222 s.
13. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika. Dərslik. Bakı: BDU, 2013, 368 s.
14. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Əlizadə S.H. Psixopedaqogika. Bakı: Ecoprint, 2019, 368 s.
15. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998, 368 s.
16. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif
17. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı: Səda, 1998, 245 s.
18. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası (Dərslik). Bakı: Ünsiyyət, 2000, 272 s.
19. Hüseynzadə R.L. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ADPU, 2020, 538 s.
20. Hüseynzadə R.L. Pedaqoji təcrübə. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 212 s.
21. Xəlilov S.S. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2005, 345 s.
22. İbrahimov F.N. Ümumi pedaqogikadan mühazirələr. Bakı: Mütərcim, 2010, 544 s.
23. İbrahimov F.N., Hüseynzadə R.L. Pedaqogika. Dərslik 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2013, 708 s.
24. İsmixanov M.A. Ali məktəb pedaqogikası. (Mühazirə kursu). Bakı: BDU, 2010, 236 s.
25. İsmixanov M.A. Pedaqogikanın əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2012, 304 s.
26. İsmixanov M.A., Vəliyeva S.V. Pedaqoji etika. Dərs vəsaiti. Bakı: BDU, 2013, 148 s.
27. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil: 2013, 216 s.
28. Kazımov N.M. Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri. Aqlın sönməz məşəli, Bakı: Çarşıoğlu, 2003.
29. Kərimov Y.Ş. Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı: Azər nəşr, 2009, 280 s.
30. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2012, 548 s.
31. Məmmədov K. A. Elmi-tədqiqat işlərinin metodikası. (Magistratura pilləsi üçün dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2013, 104 s.

32. Məmmədov K.A. Müstəqillik dövrümüzün pedaqoji problemləri. Bakı: Zəngəzur çap evi, 2020, 108 s.
33. Məmmədzadə R.M., Abdullayev A. Androqogikaya giriş. Yaşlıların təhsili: Metodoloji nəzəri və praktik məsələlər. Bakı: Müəllim, 2006, 167 s.
34. Mollayeva E.Ə. Gender tərbiyəsi: Tarixi, nəzəriyyəsi və müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 268 s.
35. Mehrabov A.O., Abbasov Ə.M. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006, 372 s.
36. Nəzərov A. M., Kərimova Z.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2011, 186 s.
37. Nəzərova G.M. Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2017, 100 s.
38. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 464 s.
39. Rüstəmov F.A. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı. Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 888 s.
40. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Təlim, təhsil, tərbiyə. Dərs vəsaiti. Bakı: Bakı Biznes Universiteti, 2006, 556 s.
41. Sadıqov F. B. Müqayisəli pedaqogika. Bakı: Ünsiyyət, 2000.

II FƏSİL.

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ FORMALAŞMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Əhatə olunan məsələlər:

- 2.1. Şəxsiyyət, onun inkişafı və tərbiyəsi.
- 2.2. Şəxsiyyətin pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətləri.
- 2.3. Şəxsiyyətin strukturu.
- 2.4. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi ilə bağlı konseptual fikirlər.
- 2.5. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində irsiyyətin rolu.
- 2.6. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində mühitin rolu.
- 2.7. Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında tərbiyənin rolu.
- 2.8. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində “qoşa amil” nəzəriyyəsi.
- 2.9. Şəxsiyyətin inkişafında müxtəlif fəaliyyət növlərinin rolu.

2.1. ŞƏXSİYYƏT, ONUN İNKİŞAFI VƏ TƏRBIYƏSİ

Şəxsiyyət sözü latın dilində “persona” deməkdir. Bu söz ilkin mənasında qədim yunan teatrlarında aktyorların üzünə taxdığı maskanı ifadə edirdi. Mahiyyətcə bu termin ilkin mənasında teatr fəaliyyətində komik və ya faciəvi obrazları göstərmişdir. Beləliklə, “şəxsiyyət” ilkin mənasında müəyyən rol oynayan sosial obraz olmuşdur.

Şəxsiyyət problemi, onun müxtəlif yönərdən öyrənilməsi hələ antik filosofların marağına səbəb olmuş və Sokrat, Platon, Aristotel şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Şəxsiyyət problemi, onun inkişafı, tərbiyəsi və qarşılıqlı əlaqələri Şərqi fəlsəfəsinin, pedaqoji, psixoloji fikrinin də həmişə hədəfi olmuş, bu istiqamətdə Nizami Gəncəvinin, Füzulinin, Nəsiminin, Nəsirəddin Tusinin, Əvhədinin, habelə Sədi Şirazinin, İmam Qəzzalının, Cəlaləddin Ruminin və başqalarının dəyərli fikirləri, şəxsiyyətin tərbiyəsində dair qiymətli öyüd nəsihətləri məlumdur.

Şəxsiyyətin inkişafı, tərbiyəsi, yaş xüsusiyyətləri və onun dövrləri Azərbaycan xalq pedaqoji fikrində də özünə möhkəm yer tutmuş, bu barədə xalqın düşüncə və fikirləri, mülahizələri bütün dövrlərdə yüksək dəyər və qiymətə malik olmuşdur.

Şəxsiyyət probleminin tədqiqi ilə bağlı keçən əsrdən başlayaraq istər Azərbaycanda, istərsə də xarici ölkələrdə alimlər, xüsusilə pedaqoq və psixoloqlar ciddi və sistemli tədqiqat işləri aparmış, çoxsaylı məqalələr, elmi əsərlər yazıb-yaratmışlar. Şəxsiyyət problemi ilə təkcə pedaqoq və psixoloqlar deyil bu problemin tədqiqi ilə həmçinin filosoflar, sosioloqlar, biologlar, fizioloqlar, erqonomiklər məşğul olmuş və problem bir çox humanitar elm sahələrinin tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Pedaqogika şəxsiyyəti tərbiyənin obyektı, fəaliyyəti isə subyektı baxımından öyrənir, şəxsiyyətin inkişafında tərbiyənin mövqeyini, onların qarşılıqlı əlaqələrini meydana çıxarır.

Bütün bunlarla bərabər şəxsiyyət probleminə müxtəlif cəhətlərdən və mövqelərdən yanaşılmış, xeyli ciddi əsərlər yazılmış və ardıcıl olaraq da bu sahə tədqiq edilməkdədir. Şəxsiyyətin tərifı haqqında xeyli müxtəlif mənə və məzmunlu təriflər olduğundan bu barədə vahid fikir yoxdur. Şəxsiyyət haqqında pedaqoji fikrimizə daha uyğun təriflərdən biri belədir:

Şəxsiyyət şüurlu fəaliyyət göstərən, sosial münasibətlərdə iştirak edən, yaxşı əməllər sahibi olan, ətraf aləmi yaxşılaşdıran və ya bu barədə düşünən keyirxah, humanist insandır.

Şəxsiyyət problemi müasir pedaqogika, psixologiya, etika, sosiologiya və digər elmlərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Şəxsiyyətin xarakteristikasının hərtərəfli öyrənilməsi onun fəaliyyətinin səmərəli idarə olunması üçün əlverişli zəmin yaratmışdır.

Şəxsiyyət ictimai-tarixi kateqoriyadır. İnsan bir tərəfdən, bioloji varlıq kimi heyvandan fərqli olaraq şüurla, nitqlə əhatə olunub, əmək bacarığı ilə fərqlənməklə, ətraf aləmi dərk edərək, ona fəal təsir edib dəyişdirə, yeniləşdirə bilirsə, digər tərəfdən insan həm də ictimai varlıqdır. Şəxsiyyətin zənginliyi onun başqaları ilə çoxşəxəli əlaqələrindən, həyat və təbiətlə münasibətlərinin fəallığından asılıdır.

Şəxsiyyət müxtəlif əlaqələr (ailə, tədris, istehsalat və s.) şəraitində olmaqla, həm də siyasi mühitdə fəaliyyət göstərir. Şəxsiyyət daim ideoloji əlaqələr mühitində olur. Şəxsiyyətin ünsiyyət dairəsi geniş olduqca, onun ictimai həyatın müxtəlif cəhətləri ilə əlaqələri rəngarəng olur, o, ictimai əlaqələr aləminə daha çox nüfuz edir, onun mənəvi aləmi daha çox zənginləşir və inkişaf edir.

Cəmiyyətdə formalaşan insanın əlaqələr sistemi şəxsiyyətin dolğun və aparıcı keyfiyyətlərinin cəmində: insanlarla münasibətində, əmək alətlərinə, özünə münasibətində ortaya çıxır. Bu sistemin bütövlüyü, ahəngdarlığı, ziddiyyətliliyi şəxsiyyətin bütövlüyündə və digər xüsusiyyətlərində özünü büruzə verir.

Sosial və istehsal əlaqələrinin çoxşəxəliliyində insan inkişaf edir və bu inkişaf onun psixikasının formalaşması, şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin təkmilləşməsi üçün real zəmin yaradır. Şəxsiyyətin xassələrinin formalaşması sinir sistemi fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən-temperamentdən, neyrodinamik və konstitusion-biokimyəvi proseslərdən də asılıdır. Bu mənada müasir pedaqogika elmində şəxsiyyət fərdi inteqrasiya orqanı kimi də tədqiq edilir.

Şəxsiyyət pedaqoji və psixoloji baxımdan müxtəlif xüsusiyyətlərlə, ilk növbədə ictimai fəallıq, motivlərin davamlı sistemi, şəxsi mənə və münasibət kateqoriyaları ilə xarakterizə olunur.

Şəxsiyyətin inkişafı daxili və xarici amillərlə şərtlənir:

Daxili amillərə daxildir: genetik, bioloji, fiziki, fizioloji amillər. Bu cəhətdən daxili amillər insanın şəxsi fəallığını, şəxsin marağını, insanlarla ünsiyyət və münasibətini də özündə birləşdirir.

Xarici amillərə daxildir: fərdin müəyyən mədəniyyətə, sosial-iqtisadi sinfə və ailə mühitinə məxsusluğu. Bu baxımdan xarici amillər ictimai mühiti, kollektiv, ictimai qrupları, tərbiyəvi təsirləri də özündə birləşdirir.

Beləliklə, **şəxsiyyət müasir pedaqogika və psixologiya elmində biogenetik, sosiogenetik və psixogenetik elementlərin məcmusu hesab edilir.** Şəxsiyyət insan varlığının bir sıra kətfiyyət və vəziyyətinin təzahürü formasıdır. İnsan ümumi anlayışdır. O bioloji növün bir kateqoriyasıdır. Fərd bioloji varlığın insan növüdür. Şəxsiyyət isə insanı digər bioloji canlılardan fərqləndirən sosial varlıqdır. Şəxsiyyətin sosial mahiyyətini insanın tərbiyə aldığı və iştirak etdiyi ictimai quruluş, mədəniyyət müəyyənləşdirir. Müasir psixopedaqogikada şəxsiyyət anlayışına da birmənalı yanaşılmamaşdır. **Həyatı boyu formalaşan, özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri, müəyyən təfəkkürü, davranış tərzini, hissləri, ictimai münasibət və ünsiyyəti olan insan şəxsiyyət adlanır**

Şəxsiyyətin aşağıdakı əlamətləri vardır:

- 1) Şəxsiyyət şüura malik olmalıdır.
- 2) Şəxsiyyət nitqə malik olmalıdır.
- 3) Şəxsiyyət ictimai-tarixi təcrübəni mənimsəyə bilməlidir.
- 4) Şəxsiyyət ictimai-tarixi təcrübəni başqalarına ötürə bilməlidir.
- 5) Şəxsiyyət əmək alətlərindən istifadə etməyi bacarmalıdır.
- 6) Şəxsiyyət əməyi və əmək alətlərini qoruya bilməlidir.
- 7) Şəxsiyyət ətraf aləmi yaxşılaşdırmaq haqqında düşünməli və fəaliyyət göstərməlidir.

Hər bir insan fərd kimi dünyaya gəlir, yəni bioloji xüsusiyyətləri ilə insan kimi doğulur, lakin zaman keçdikcə o şəxsiyyətə çevrilir. Son dövrlərdə insan şəxsiyyəti ilə bağlı bu canlanmaya səbəb cəmiyyətdə şəxsiyyətin rolunun xeyli artmasıdır. İndi dünyada təxminən altı milyardan artıq bir-birinə oxşamayan, təkrar olunmaz insan yaşayır. Onlar təkcə bioloji və fizioloji xarakteristikalarına görə yox, həm də fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. İnsanlar gözlərinin rənginə, səsinin tembrinə, ürəyinin ritminə, barmaqlarının izinə, şəxsi xarakteristikalarına görə bir-birindən fərqlənilir. Belə bir şəraitdə pedaqoji nəzəriyyə və praktikanın ən mürəkkəb problemlərindən biri şəxsiyyət, onun inkişafı və tərbiyəsi problemidir.

Pedaqogika elmi təlim-tərbiyə prosesində, müxtəlif fəaliyyət növlərində şəxsiyyətin inkişafının və formalaşmasının ən səmərəli şərtlərini, yollarını öyrənir, onları aşkar edir.

2.2. ŞƏXSİYYƏTİN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəxsiyyət – biogenetik, sosiogenetik və psixogenetik elementlərin inteqral vəhdətidir.

Şəxsiyyət – içərisində yaşadığı dövrün, ictimai-siyasi quruluşun, sosial mühitin məhsuludur.

Şəxsiyyət – fiziki cəhətdən normal olub, fərdi psixoloji xassələri (temperament, xarakter, qabiliyyət) olan və ictimai vəzifələri (real varlığa, adamlara, cəmiyyətə, əməyə münasibəti, ictimai fəaliyyəti və s.) yerinə yetirən, müəyyən ictimai-tarixi dövrdə (zaman kəsiyində) yaşayan konkret insandır.

Şəxsiyyət ətraf mühitin obyektiv qanunları əsasında formalaşır. Bunun da nəticəsində onun sosial davranışı müəyyən məzmun kəsb edir. İnsanın onu əhatə edən fiziki və sosial mühiti öyrənməsi uzun çəkən bir prosesdir. Bu öyrənmə prosesi onun həyatının sonunadək davam edir. Uşaq bir yaş yarımından sonra “mən” anlayışını başa düşür. Uşaq daim özünü başqaları ilə müqayisə edir. Nəticədə o, ətraf mühitin sosial təcrübəsini qəbul edir, özü də sosiallaşır və formalaşır.

Şəxsiyyətin başqa şəxsiyyətlərlə əlaqəsi olmasa, o, özünü də dərk edə bilməz. Belə ilkin əlaqələr sosial qrup daxilində yaranır. Sosial mühit insanın formalaşmasında güzgü rolunu oynayır. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında şəxsi nümunələr, normal həyat tərz, normal məişət, xoş ailə münasibətləri, yoldaşlar, bilikli müəllimlər, onu əhatə edən insanların ona qayğısı və s. müsbət rol oynayır.

2.3. ŞƏXSİYYƏTİN STRUKTURU

Pedaqoji və psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, şəxsiyyətin strukturuna daxil olan elementlər həm koordinativ (ayrı-ayrılıqda mövcud olma), həm də subordinativ (biri digərindən asılı olma) prinsiplərə tabedir.

Şəxsiyyətin strukturunda aşağıdakı üç vacib pedaqoji və psixoloji xarakteristika ayırd edilir:

1) **Şəxsiyyətin sabitliyi.** Bu zaman şəxsiyyətin psixi təzahürlərinin dəyişkənliyi və sabitliyi bu və ya digər məqamlarda onun davranışının qabaqcadan müəyyənləşməsini açıq şəkildə ortaya çıxarır. Davamlı motivlər sistemi şəxsiyyətin istiqamətini müəyyən edir.

2) **Şəxsiyyətin tamlığı.** Bu zaman onun bütün cəhətləri digər cəhətləri ilə sıx əlaqədə olur və buna görə də şəxsiyyətin bütün cəhətləri onun digər cəhətləri üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, insanın qarşıya qoyduğu məqsədinə çatması bacarığı, çətinlikləri dəf etməsi yalnız yüksək mənəvi keyfiyyətlərlə vəhdətdə olduqda müsbət əhəmiyyət kəsb edir.

3) Şəxsiyyətin fəallığı. Şəxsiyyətin çoxtərəfli fəaliyyətində ortaya çıxır və bu da öz növbəsində nəyi isə dərk etmək, dəyişmək, ətraf aləmi yeniləşdirmək, öz təbiətini, öz psixi karakterini dəyişdirməklə özünütərbiyədə aşkarlanır.

Şəxsiyyət nəzəriyyəsinin işlənməsi probleminə görə gəlməli pedaqoq və psixoloqların rolu olduqca böyükdür. Onlar öz əsərlərində şəxsiyyətin münasibətlər sisteminin sosial həyat şəraitindən asılı olduğunu birmənalı şəkildə göstərmişlər. İnsan bir fərd kimi dünyaya gəlir, sosial həyat şəraitində inkişaf edərək şəxsiyyətə çevrilir. Fərdiyyət şəxsiyyətin intellektual, iradi, əxlaqi, sosial və digər əlamətlərinin məcmusu ilə xarakterizə olunur. Hər bir uşağın öz təfəkkürü, hissləri, maraq və qabiliyyətləri, ideali, iradi və xarakter əlamətləri, temperamenti vardır. Bu keyfiyyətlər həmin şəxsi digərlərindən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqləndirir. Yer üzərində bir-birinə tamamilə oxşayan insan tapmaq mümkün deyildir. Hətta əkiləri də bir-birindən fərqləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. Hər bir insan öz fərdiyyəti etibarlı ilə yeganə və təkrar olunmazdır.

Şəxsiyyət sosial aspektdə öz mövqeyi ilə xarakterizə olunur. Şəxsiyyətin mövqeyi-maddi şəraitdəki münasibətlər sistemi, cəmiyyətə, insanlara, özünə, ictimai və əmək vəzifələrinə münasibətdə özünü göstərir. Şəxsiyyət bölünərək, "his-sələr"lə formalaşır və tərbiyə olunur. Şəxsiyyəti tərbiyə edərək onun bir cəhətini tərbiyə edib, digərini nəzarətdən kənar qoymaq olmaz. Şəxsiyyət bütöv şəkildə, kompleks şəkildə, ahəngdar şəkildə formalaşır, inkişaf edir və tərbiyə olunur.

Tədqiqatçılar insanın inkişafını öyrənərkən mühüm asılılıqlar müəyyənləşdirmişlər. Bu asılılıqlar inkişaf prosesi ilə onun tərbiyəsi arasındakı qanunauyğun əlaqələrindən ibarətdir. Şəxsiyyətin tərbiyəsi onun inkişafı ilə bağlı olduğu kimi, tərbiyə özü də inkişafa kömək edir, inkişaf prosesini sürətləndirir. Şəxsiyyət bir ictimai varlıq kimi cəmiyyətsiz yaşaya bilməz. Məhz bu cəhət onun cəmiyyətdə, qrupda, birlikdə, əmək kollektivlərində yerini hər şeydən əvvəl müəyyənləşdirir. Şəxsiyyətlə intensiv tərbiyə işi aparıldıqda, onda kollektivçilik kimi mühüm cəhət formalaşır.

2.4. ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ TƏRBIYƏSİ İLƏ BAĞLI KONSEPSİYALAR

Pedaqogika və psixologiya elmində şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi ilə bağlı üç əsas konsepsiya vardır ki, onları aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırmaq olar:

- 1) Bioloji konsepsiya;**
- 2) Sosioloji konsepsiya;**
- 3) Biososial konsepsiya.**

Bioloji konsepsiyanın nümayəndələri (Ziqmund Freyd (1856-1939) və b. şəxsiyyəti sırf təbii varlıq hesab etməklə onun bütün davranışını anadan olarkən özü

ilə gətirdiyi, ona xas olan tələbatların, maraqların, instinktlərin təsiri ilə izah edirlər. Psixodinamik istiqamət adlanan Z.Freyd təliminə görə, şəxsiyyətin davranışı bioloji təsir və instinktlərdən asılılıqda olur və bunlar da öz növbəsində qorxu (ölüm) və ya razılıq əlamətidir. İnsanın davranışı iki prinsipə – “zövq və həzz alma prinsipinə” və cəmiyyətin tələblərinə müvafiq “reallıq prinsipinə” tabe edilir.

Sosioloji konsepsiyanın nümayəndələri insanın bioloji varlıq kimi doğulmasını qəbul etməklə yanaşı, ünsiyyətdə olduğu sosial qrupların təsiri ilə tədricən sosiallaşması fikrini müdafiə edirlər. İnsanın sosial inkişafı onun cəmiyyət həyatına daxil olması ilə başlayır. Sosial inkişaf psixi, mənəvi və intellektual inkişaf və dəyişikliklə bağlıdır (yaddaşın, təfəkkür və iradənin inkişafı), mənəvi cəhətdən inkişaf (əxalqi cəhətdən kamilləşmə, şüurun dəyişilməsi), intellektual inkişaf (biliyin zənginləşməsi, dünyagörüşün genişlənməsi) və s.

Sosioloji konsepsiya təsdiq edir ki, şəxsiyyət sosial təzahürdür. O, zamanla sıx bağlı olub, tarixən insana nə xas olmuşsa, onu əks etdirir. Şəxsiyyətin keyfiyyətləri anadangəlmə deyil, sosial və mədəni inkişaf nəticəsində yaranır. Şəxsiyyətin həyatı, onun ünsiyyət və münasibətdə olmasıdır, onun daim biliklər qazanması, inkişafı ilə əlaqədardır.

Bəzi tədqiqatçılar göstərir ki, şəxsiyyət – yalnız onun sosial keyfiyyətləridir. Belə ki, hər hansı bir fərd o halda şəxsiyyətə çevrilir ki, o artıq şüurlu fəaliyyət göstərir və ictimai münasibətlərdədir. Şəxsiyyət – onun cəmiyyətdə fəal mövqə tutması və ictimai münasibətlərin məcmusu ilə xarakterizə edilir.

Biososial konsepsiyanın nümayəndələrinin fikrincə, psixi proseslərin (duyğu, qavrayış, təfəkkür və s.) bioloji təbiəti (xassəsi) olsa da, şəxsiyyətin təcürbəsi, siyasi, əxlaqi-mənəvi baxışları, maraqları, qabiliyyətləri və s. sosial hadisələr kimi formalaşır.

Hegelə görə, adamın bir sıra qüsurları onun bioloji mahiyyətindən, heyvana oxşarlıq təşkil edən cəhətlərindən irəli gəlir və sosial mahiyyət bu çatışmazlıqları islah etməli, dialektik mənada inkar etməli, aradan qaldırmalıdır. İnsanın təbiətə düzgün münasibət bəsləməsi onun sosial varlıq kimi formalaşmasında həlledici amildir.

Müasir pedaqogika şəxsiyyətə tam, psixi sistem kimi baxır. Burada bioloji və sosioloji xüsusiyyətlər ayrılmazdır. Şəxsiyyət ictimai həyatın məhsulu olmaqla, həm də canlı bioloji orqanizmdir. Şəxsiyyətin formalaşması və davranışında sosioloji və bioloji xüsusiyyətlər ayrılmazdır.

Biososial konsepsiya tərəfdarları şəxsiyyəti iki yerə bölür və hesab edirlər ki, insanda gedən psixoloji proseslərin bioloji əhəmiyyəti var, həm də belə əlamətlər şəxsiyyətin sosial amil kimi istiqamətlənməsini müəyyənləşdirir. Onlar belə hesab edirlər ki, insan xüsusi bioloji fərd kimi doğulur, sosial həyat şəraitinin təsiri altında sosiallaşır və şəxsiyyətə çevrilirlər.

Şəxsiyyət ictimai-tarixi kateqoriyadır. İnsan bir tərəfdən bioloji varlıq kimi, heyvandan fərqli olaraq şüurla, nitqlə əhatə olunmuş, habelə o, əmək bacarığı ilə fərqlənməklə, ətraf aləmi dərk edərək ona fəal təsir edib dəyişdirə, yeniləşdirə bilirsə, digər tərəfdən insan həm də ictimai, sosial bir varlıq olaraq özü də dəyişir, inkişaf edir. Şəxsiyyətin zənginliyi onun başqaları ilə çoxşaxəli əlaqələrindən, başqaları ilə ünsiyyət və münasibətindən, həyat və təbiətlə münasibətlərinin fəallığından asılıdır.

Şəxsiyyət müxtəlif əlaqələr (ailə, tədris, istehsalat və s.) şəraitində olmaqla, həm də siyasi mühitdə fəaliyyət göstərir. Şəxsiyyət daim ideoloji əlaqələr mühitində olur. Şəxsiyyətin ünsiyyət dairəsi geniş olduqca, onun ictimai həyatın müxtəlif cəhətləri ilə əlaqələri rəngarəng olur, o ictimai əlaqələr aləminə daha çox nüfuz edir və bundan da onun mənəvi aləmi daha çox zənginləşir.

Şəxsiyyətin inkişafı dedikdə nə başa düşülür? İnkişaf, ümumiyyətlə, canlı varlıqlara xas olub, hərəkət, tərəqqi və yaradıcılıqla səciyyələnir. Şəxsiyyətin inkişafı insanın dünyaya gəldiyi gündən başlayaraq keyfiyyətə bir-birindən fərqlənən anatomik, fizioloji, psixoloji və sosial dəyişikliklərlə səciyyələnən prosesdir.

İnkişaf insan orqanizmində kəmiyyət və keyfiyyətin dəyişiklikliyidir. İnkişaf canlı varlıqlara xas olub, hərəkət, tərəqqi və yaradıcılıqla səciyyələnir. İnkişaf nəticəsində insan bioloji növ və sosial vücut kimi təşəkkül tapır və inkişaf edir.

Bioloji inkişaf insanın fiziki inkişafı ilə xarakterizə olunur. Fiziki inkişafa morfoloji, biokimyəvi və fizioloji inkişaf daxildir.

Sosial inkişaf isə insanın psixi, mənəvi, intellektual inkişafında təzahür edir. Əgər insan belə inkişaf səviyyəsinə çatırsa və bu səviyyə ona şüurun və özünüdərkini daşıyıcısı olmağa, müstəqil dəyişdirici fəaliyyətlə məşğul olmağa imkan verirsə, belə insan şəxsiyyət adlandırılır.

2.5. ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ TƏRBIYƏSİNDƏ İRSİYYƏTİN ROLU

İnsanın inkişafı və onun şəxsiyyət kimi formalaşması üç başlıca amilin – irsiyyət, mühit və tərbiyənin qarşılıqlı təsiri ilə həyata keçirilir.

İrsiyyət dedikdə, valideynlərdən uşaqlara müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlərin irsən keçməsi başa düşülür. Fiziologiyada isbat olunmuşdur ki, cinsi hüceyrədə olan xromosomlar nəsillər arasında bir növ keçid körpüsü rolunu oynayır; bu əsasda yaranan sinir sistemi insanın təlim almasına və tərbiyə olunmasına imkan yaradır. Fiziologiyada o da isbat olunmuşdur ki, insanların böyük əksəriyyətinin irsi imkanları normada olduğundan, onların psixoloji inkişaf imkanları da oxşardır; eyni yaş dövründə və eyni şəraitdə normal inkişaf edən insanların əksəriyyətində psixoloji xüsusiyyətlər təqribən bir-birinə yaxın olur.

Uşağın malik olduğu irsi və anadangəlmə əlamətlər uşaq şəxsiyyətinin inkişafı üçün müəyyən fizioloji imkan rolunu oynayır. İrsiyyətin daşıyıcısı genlərdir. Müasir elm sübut etmişdir ki, orqanizmin xassələri gen kodunda şifrələnmişdir. Orqanizmin xassələri haqqında bütün informasiyalar məhz orada toplanmışdır. Valideynlərdən uşaqlara həm fiziki əlamətlər (bədən quruluşunun xüsusiyyətləri, saçın, gözün və dərinin rəngi və s.), həm də fizioloji əlamətlər (ali sinir sisteminin xüsusiyyətləri, sinir hüceyrələrinin sayı, psixi pozğunluqları yaradan patoloji qüsurlar, bəzi xəstəliklər – hemofiliya, şəkər və s.) irsən keçir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, anadangəlmə əlamətlərin heç də hamısı irsi əlamət hesab edilə bilməz. Bu cür əlamətlərin bəziləri ana bətnində daxili və xarici mühitin təsiri ilə yarana bilir. İrsi əlamət bir nəsilə deyil, bir çox nəsillərdə üzə çıxır və mühitin təsirinə davamlı olur. Anadangəlmə əlamətlər isə bir nəsilə müşahidə edilir və sonrakı nəsle keçməyə də bilir. Odur ki, irsi əlamətlərlə anadangəlmə əlamətlər arasında fərq vardır. Pedaqogika elmində şəxsiyyətin formalaşması, inkişafı və tərbiyəsi məsələsində irsiyyətin mövcudluğu nəzərə alınmaqdadır.

Təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf üçün əhəmiyyət kəsb edən fiziki əlamətlər deyil, fizioloji əlamətlərdir. Məlumdur ki, həm fiziki əlamətlər, həm də fizioloji əlamətlər irsən nəsilən-nəslə keçir. Lakin fiziki əlamətlər (məsələn saçın, gözün rəngi) şəxsiyyətin necəliyinə, yəni onun mənəvi, əxlaqi, estetik inkişafına təsir göstərmir. Nəsilən-nəslə keçən fizioloji əlamətlərin (baş beyin qabığındakı hüceyrələrin sayı, temperament, ali sinir sisteminə məxsus digər xüsusiyyətlər) şüura, davranışa, təlim-tərbiyə işinə, şəxsiyyətin inkişafına təsiri vardır.

Şərq pedaqoji fikrində, Azərbaycan folklor nümunələrində şəxsiyyətin inkişafında irsiyyətin rolu öz ifadəsini tapmışdır. Xalqımızın atalar sözlərində deyilir: “Ot kökü üstə bitər”, “Namərd gəlib mərd olmaz, mərd olmasa atası”, “Quyuya su tökməklə quyuda su olmaz” “Bədəsil əsil olmaz, boyunca qızıl qala” sə s.

Dahi Nizami Gəncəvi bu xüsusda belə yazırdı:

Zatı pis olana, üz göstərmə sən,

Qurdu bəsləməkdən ziyan çəkərsən.

Məhəmməd Füzuli irsiyyətə, zata, kökə üstünlük verərək obrazlı şəkildə belə deyirdi:

Hər kimin var isə zatında şərərət küfrü,

İstilahati-ülum ilə müsəlman olmaz.

Marağalı Əvhədi kamil insan yetişdirilməsində *irsyyəti* əsas amil hesab etmişdir. O, gənclərə nəsihətində yazırdı:

Sən nəsəl törətmək fikrində olsan,

İsmətsiz qadınla evlənmə, dayan,

Övladın yaramaz, ya oğru olar,

Toxum pis əkilsə, pis də verər bar.

İnsanın inkaf qanunauyğunluqlarının tədqiqinin pedaqoji aspekti üç başlıca problemin öyrənilməsinə əhatə edir. Bunlar intellektual, xüsusi və əxlaqi keyfiyyətlərin irsən gətirilib-gətirilməməsi problemidir. Elm sübut etmişdir ki, qabiliyyətlər irsən keçmir, uşaq ancaq imkanlarla doğulur. Təbii imkanlar hazır qabiliyyətlərin əmələ gəlməsi və inkişafı üçün imkanlar yaradan təbii zəmindir. Məsələn, uşaq nitq qabiliyyəti ilə doğulmur, lakin nitq qazanmaq üçün zəruri olan təbii imkanlarla doğulur. Eləcə də insan yazı yazmaq qabiliyyəti ilə doğulmur, lakin onun barmaqlarının quruluşu, əllərindəki xırda əzələlərin vəziyyəti, əqlinin inkişaf səviyyəsi sonralar yazmaq qabiliyyətinin yaranması üçün təbii imkanlar zəminində əmələ gəlir. Bu təbii imkanlar uşaqlarda fitrən (anadangəlmə) olur.

Tanınmış pedaqoq-alimlər etiraf edirlər ki, irsiyyət intellektual qabiliyyətlərin inkişafı üçün əlverişli olmaya bilər. Məsələn, alkoqoliklərin uşaqlarının baş beyin yarım kürələrinin süst hüceyrələri, narkomanlarda pozulmuş genetik strukturlar, irsi psixi xəstəliklər intellektual qabiliyyətlərin inkişafına mənfi təsir göstərir.

Müasir pedaqogika uşaqlarda fərqlərin aşkar edilməsini və tərbiyənin ona uyğunlaşdırılmasını deyil, hər insanda olan imkanların inkişafı üçün bərabər və müvafiq şəraitin yaradılmasını münasib sayır. Bir çox xarici pedaqoji sistemlər belə hesab edir ki, təhsil-tərbiyə insanın imkanlarına və qabiliyyətlərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Xüsusi imkanların müəyyən olunmasında müxtəlif pedaqoji sistemlərin nümayəndələri arasında ciddi fikir ayrılığı yoxdur. Musiqi, bədii yaradıcılıq, riyazi biliklər, linqvistik, idman və s. imkanlar xüsusi imkanlar hesab olunur.

Əxlaqi keyfiyyətlərin və psixikanın irsən keçməsi məsələsi də diqqətçəkicidir. Pedaqogikada belə bir fikir formalaşmışdır ki, şəxsiyyətin əxlaqi keyfiyyətləri irsən keçmir, onlar orqanizmin xarici mühitlə qarşılıqlı təsiri prosesində əldə edilir. İnsan anadan xeyirxah, bədxah, səxavətli və ya xəsis kimi doğulmur. Uşaqlar valideynlərinin əxlaqi keyfiyyətlərini irsən götürürlər. İnsanın necəliyi mühit və tərbiyədən asılıdır, tərbiyə aparıcı rol oynayır. Alimlər genetik proqramı öyrənərkən orada nə xeyir, nə şər, nə də əxlaqla bağlı digər genləri tapa bilməmişlər. Bununla belə, bir çox alimlər “anadangəlmə şər” nəzəriyyəsinə əsaslanaraq iddia edirlər ki, insanlar xeyirxah və bədxah, doğruçul və ya yalançı doğulurlar. İnsanların və heyvanların davranışını öyrənən zaman əldə edilən məlumatlar belə fikir söyləməyə əsas verir.

İnsan bioloji növ kimi bütün tarix boyu cüzi dəyişikliyə uğramışdır. Bu, insan təbiətinin, insan mahiyyətinin gen sisteminin dəyişməzliyində dair bir sübutdur. İnsan növünün dəyişməsi o zaman ola bilər ki, alimlər onun gen koduna praktiki olaraq müdaxilə üçün vasitə əldə etsinlər. Belə cəhdlər xeyir, yoxsa zərər verəcək, nəyə gətirib çıxaracaq, onu demək çətinidir.

İnsan şəxsiyyət kimi doğulmur. İnsanın fərdi inkişafı, onun şəxsiyyətinin formalaşması ictimai həyat şəraitindən, ictimai münasibətlər sistemindən, istehsal

münasibətlərindən asılı olur. İnsan ancaq sosiallaşma prosesində, yəni ünsiyyət prosesində, başqa insanlarla qarşılıqlı əlaqədə şəxsiyyət olur. İnsanın mənəvi, sosial, psixi inkişafı cəmiyyətdən kənarında baş verə bilməz.

Şəxsiyyətin inkişafına mühit amili qüvvətli təsir göstərir. İnsanın inkişafının baş verdiyi real varlıq mühit adlanır.

2.6. ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ TƏRBİYƏSİNDƏ MÜHİTİN ROLU

Mühit dedikdə, başlıca olaraq, ictimai, qismən isə təbii-coğrafi mühit nəzərdə tutulur. Təbii mühit-ərazinin relyefi, fauna və florası, havanın tərkibi və təzyiqli şəxsiyyətin inkişafına, onun mənəvi cəhətdən yetkinləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərən amillərdir. Təbii mühit anlayışına dağ, dərə, hava, su, təbiət mənzərələri, meşələr, günəş və s. daxildir. Məsələn: fiziki inkişafda, insanın sağlamlığında hava və suyun mühüm rolu olduğunu heç kim inkar etməz. Bununla belə, şəxsiyyətin inkişafında ictimai mühit, ictimai münasibətlər əsas yer tutur. İctimai mühit özü də iki yerə bölünür:

a) makromühit (kollektiv, küçə, ictimai yerlər);

b) mikromühit (ailə mühiti, şagirdin kiminlə oturub-durması və s.)

Aparılmış tədqiqatlardan belə bir nəticə çıxır ki, sosial mühit şəxsiyyətin inkişafına birbaşa deyil, həyat tərzini vasitəsilə təsir göstərir. Əgər belə olmasaydı, onda mühitin təsiri hamıya eyni cür olardı, həyat tərzinin müxtəlifliyi mühitin təsirinin transformasiya edilməsinə gətirib çıxarır. Eyni mühit daxilində hərənin bir cür həyat tərzini ola bilər ki, həmin həyat tərzini mühitin təsirini transformasiya edir.

“Azad tərbiyə” nəzəriyyəsinin əsasını qoyan J.J.Russo (1712-1778) mühitin təsir gücünə müstəsna əhəmiyyət vermişdir. J.J.Russo şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyətin rolunu inkar etmiş və tərbiyənin rolunu isə faktik olaraq kölgədə qoymuşdur. J.J.Russo, düzdür, sözdə tərbiyəni qəbul etmiş, hətta pedaqoji sistemində “azad tərbiyə” və “təbii tərbiyə” anlayışları da işlətməmişdir. O, “təbii tərbiyə” dedikdə təbiətin, ətrafdakı adamların, əşyaların uşağa təsirini, “azad tərbiyə” dedikdə isə, təşkil olunmuş mühitin uşağa təsirini nəzərdə tutmuşdur. Göründüyü kimi, Russo mahiyyətə mühitin təsir gücünü mütləqləşdirmişdir. O, demişdir: “İnsan azad doğulur, lakin o hər yerdə buxovlanır”.

İnsan xarakterinin formalaşmasında mühitin rolu ilə bağlı Azərbaycan filosofu Siracəddin Mahmud Əbubəkr oğlu Urməvi (1198-1283) dəyərli fikirlər irəlilətməmişdir. O, deyirdi ki, insanın xasiyyəti fitri deyil, həyatda formalaşır. O, yazırdı: “Atası xristian olan uşağı müsəlman tərbiyə etsə müsəlman olar”. Onun fikrincə, uşağın saya (ağ) beynində xeyir və ya şər, yaxşı və ya pis sonralar iz salır.

Dahi Nizami Gəncəvi şəxsiyyətin formalaşmasında mühitin də roluna ətraf aləmin təsirini də yüksək qiymətləndirəndir:

**Ağıllı adamla dost olsan əgər,
Elmi, mərifəti sənə də keçər....
Vəhşiyə dost olsa insan dünyada,
Vəhşi adətincə ömr edər o da.**

Xalqımızın müdirik fikirlərində mühitin insan şəxsiyyətinin formalaşmasına dair dəyərli fikirlər vardır: “Dostunu mənə göstər mən deyim, sən kimsən”, “Yaxşı yoldaş adamı bay edər, pis yoldaş zay”, “Atı atın yanına bağlasan, həmrəng olmasa da, həmxasiyyət olar” və s.

Mühitin şəxsiyyətə, onun inkişafına təsiri haqqında müxtəlif fikirlər mövcud olmuş və indi də vardır. Məsələn, biheviorizm, praqmatizm cərəyanlarının nümayəndələri belə hesab edirlər ki, şəxsiyyətin vəzifəsi mövcud ictimai mühitə uyğunlaşmaqdan ibarətdir. Fransız materialistləri də buna bənzər ideya irəli sürmüş və demişlər ki, insan mühitin passiv məhsuludur. Marksistlər isə vaxtilə deyirdilər ki, insanla mühit daim qarşılıqlı əlaqədədir. Mühit insana təsir etiyi kimi, insan da mühiti dəyişdirir, yeniləşdirir, insanlar şəraitin və tərbiyənin məhsuludur. Şəraitin özünü də insan yaradır.

İnsan şəxsiyyətinin inkişafına **sosial mühit və təbii mühit** qüvvətli təsir göstərir.

Sosial mühit dedikdə, insanın həyat fəaliyyətini, inkişafını əhatə edən xarici şərait nəzərdə tutulur. Sosial mühit anlayışı ictimai quruluşu, istehsal münasibətləri sistemini, maddi həyat şəraitini, istehsal və sosial proseslərin baş vermə xarakterini əhatə edir. Sosial mühit daim dəyişir və yeniləşir. Bu mühitdə insan passiv deyil, fəaliyyətdədir və fəaliyyət prosesində o, öz mühitini dəyişdirir. Sosial mühit əlverişli qurulduqda, tənzim edildikdə şəxsiyyətin təbii imkanlarının açılmasına, inkişaf etməsinə şərait yaranır. Bunu qiymətləndirmədikdə neçə-neçə rəsamlıq, memarlıq, musiqi qabiliyyəti olan insan adi ömür yaşayır, onlarda olan istedad, qabiliyyət inkişaf üçün özünə imkan, sosial şərait tapmadığından qapalı qalır. Sosial şəraitin (geniş və işıqlı mənzil, uşaqlar üçün xüsusi guşə, pulsuz təhsil almaq üçün məktəb, tədris və yazı ləvazimatı, asudə vaxtın düzgün təşkili üçün şərait, qabiliyyət və istedadı inkişaf etdirəcək stadion, dərnek, klub və s.) təmin olunması şəxsiyyətin normal inkişafına, tərbiyə işinin düzgün qurulmasına böyük təsir göstərir.

Şəxsiyyətin inkişafına, xüsusilə kiçik və məktəb yaşlı uşaqlara **təbii mühit** – ailə mühiti güclü təsir göstərir. Ailə onların maraq və tələbatlarının həyata keçməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Şəxsiyyətin əxlaqi və sosial keyfiyyətlərinin də əsası ailədə qoyulur.

2.7. ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ FORMALAŞMASINDA TƏRBİYƏNİN ROLU

Şəxsiyyətin inkişafında **tərbiyə** amili mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Hələ antik dövrün böyük filosofu Platon deyirdi ki, insanı düzgün tərbiyə etsək, o, ən sakit və ilahi məxluq olar. Əgər onu tərbiyə etməsələr və ya yanlış tərbiyə versələr, o zaman o, yer üzərində olan heyvanların ən vəhşisi olar. O deyirdi ki, dövlətin gücü insanların tərbiyəsindən asılıdır.

İlk dəfə fitri qabiliyyətlər nəzəriyyəsinə zərbəni ingilis filosofu **Con Lokk** vurmuşdur. O **“Ağ lövhə” nəzəriyyəsinə** irəli sürərək demişdir ki, insan doğularkən **“Ağ lövhə”** kimi doğulur. Bu lövhəyə nə yazılırsa, insan da elə inkişaf edəcəkdir. O, belə hesab edirdi ki, uşaq dünyaya nə şair, nə həkim, nə də ağa kimi gəlir, irsən uşağa heç nə verilmir. Con Lokk insan xarakterini axar çaya, tərbiyəni isə bəndlərə bənzədirdi. Axar çayın qarşısına bəndlər vurub onun istiqamətini dəyişmək mümkün olduğu kimi, tərbiyənin gücü ilə insan xarakterini istənilən səmtə yönəltmək olar. Con Lokk iddia edirdi ki, təsadüf etdiyimiz adamların onda doqquzu mövcud olduqları vəziyyətdə-rəhmdil və ya zalım, faydalı və ya faydasız olmalarında tərbiyəyə minnətdardırlar. İnsanlar arasındakı fərqləri məhz tərbiyə yaradır.

XVIII əsrin fransız materialistləri Helvetsi, Didro və başqaları **“Ağ lövhə”** nəzəriyyəsinə əsasən qəbul etmiş və müəyyən qədər yaymağa çalışmışlar. Helvetsi irsiyyət amilini inkar edərək tərbiyə amilini həddən çox şişirdərək deyirdi ki, **“Tərbiyə hər şeyə qadirdir”**. Deni Didro Helvetsiyə və Con Lokka cavab yazaraq deyirdi ki, tərbiyə amilini çox da şişirtmək lazım deyildir. **“Tərbiyə hər şeyə yox, çox şeyə qadirdir. “Ağ lövhə”yə yazmaq əsas şərt deyildir. Əsas şərt “Ağ lövhə”yə kim yazır, nə yazır, necə yazır və hansı alətlə yazır”** – budur əsas şərt. Deni Didro demək istəyirdi ki, şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində tərbiyəçinin də rolu böyükdür. O necə tərbiyə edir, hansı üsullarla tərbiyə edir, kimi tərbiyə edir və kim tərbiyə edir – əsas məsələ budur.

V.Q.Belinski də uşağın inkişafında irsiyyətin rolunu tam inkar edib, tərbiyənin rolunu həddən artıq şişirənləri tənqid edərək yazırdı ki, körpənin ruhu üzərində istənilən şeylər yazıla bilən **“ağ lövhə”** deyildir: **“O elə bir toxumdur ki, ondan ağac ola bilər, elə bir imkandır ki, ondan adam ola bilər”**. Palıd ağacını alma yetişdirməyə məcbur etmək olmaz, çünki, onda alma yetişdirmək imkanı yoxdur, lakin meşədə cır alma ağacını peyvənd etməklə böyük və dadlı almalar yetişdirməyə məcbur etmək olar. Bununla V.Q.Belinski insanda qabiliyyətlərin inkişaf etməsi üçün müəyyən təbii imkanların müəyyən rol oynadığını göstərmişdir.

Y.A.Komenski (XVII əsr), K.A.Helvetsi (XVIII əsr) tərbiyənin roluna böyük qiymət vermişlər. Y.A.Komenskiyə görə, insan tərbiyə sayəsində insan olur. O, **“hamıya hər şeyi öyrətməyin”** (Pansofiya ideyası) mümkün olduğunu qeyd

edirdi. Fransız materialisti K.Helvetsi də tərbiyənin rolunu şişirdirdi. O deyirdi ki, “tərbiyə hər şeyə qadirdir”. Helvetsiyə etiraz edən Deni Didro göstərirdi ki, “tərbiyə hər şeyə deyil, çox şeyə qadirdir”. Tərbiyənin təbii xüsusiyyətlərə münasibəti məsələsinə toxunarkən Didro Pestalotsinin məlum bir fikrinə yaxınlaşır; D.Didro deyir ki, tərbiyə uşaqların təbiətini nəzərə ala bilsə, onlarda faydalı təbii imkanları inkişaf etdirə və zərərli təbii imkanları üstələyə bilər. Onun fikrincə, insanların xarakterindəki və zehni inkişafındakı fərqlər tərbiyənin nəticəsidir. XVII əsr fransız pedaqoqu və filosofu Mişel Lepeletye irəli sürdüyü layihələrdə göstərirdi ki, təhsil və tərbiyə vasitəsilə yeni insanlar hazırlamaq və cəmiyyəti təzələmək olar. Onun layihəsinə görə uşaqları milli məktəblərə cəlb etmək və mühitin mənfi təsirindən onları qorumaq mümkündür. Lakin, Lepeletyenin ideyalarını həyata keçirmək mümkün olmamışdır.

Azərbaycan maarifçilərindən S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir cəmiyyətin tərəqqisində tərbiyəyə böyük ümid bəsləmişlər. Onlar insanın xoşbəxtliyinin yolunu tərbiyədə görmüşlər. S.Ə.Şirvani “İqlimin təsiri” adlı şeirində tərbiyənin təsir gücünü belə ifadə etmişdir:

“...Ki şəxs nə qədər olsa naqabil,

Yenə tərbiyəylə olur kamil”.

M.Ə.Sabir isə “Tərbiyə” adlı şeirində yazırdı:

“Ümmətin rahnüması tərbiyədir,

Millətin pişvazı tərbiyədir.

Tərbiyətlə keçir ümuri – cahan,

Hər işin ibtidası tərbiyədir”.

Görkəmli pedaqoq Məmməd Tağı Sidqi uşağın formalaşmasında tərbiyənin rolunu qiymətləndirərək deyirdi: **“...Uşaqlıq yaş ağaca bənzər, təzə yaş ağacı hər nə qədər əyri olsa, düzəltmək asandır və insanın da kiçikliyində tərbiyə qəbul etməsi vazeh mətləblərdəndir”.** Ona görə də ata babalarımız demişlər: **“Ağac yaş ikən, uşaq beşikdə ikən”.**

Tərbiyə insanın inkişafına təsir göstərsə də, müəyyən mənada inkişafdan asılıdır və insanın inkişaf səviyyəsinə əsaslanır. İnkişaf ilə tərbiyə arasında qarşılıqlı münasibətlərin dialektikası da özünü məhz bunda göstərir

Uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafında tərbiyənin mühüm təsir qüvvəsinə malik olması haqqında görkəmli psixoloq S.A.Rubinşteynin fikirləri maraqlıdır. O göstərmişdir ki, tərbiyə və inkişaf bir vahid prosesin iki tərəfidir. Uşaq təlim-tərbiyə ala-ala inkişaf edir və inkişaf edə-edə təlim və tərbiyə alır. Bu mürəkkəb prosesdə uşağın özünün fəallığı kimi yeni amil ortalığa çıxır. Psixoloq A.N.Leontyevin obrazlı ifadəsinə görə, şəxsiyyət iki dəfə doğulur. Şəxsiyyət birinci dəfə məktəbəqədər yaş dövründə doğulur. Psixoloji baxımdan birinci dövrdə şəxsiyyətin “təvəllüd tarixi” əsasən 3 yaşında uşağın özünə “Mən” deməsilə başlayır.

Şəxsiyyət ikinci dəfə yeniyetməlik yaş dövründə doğulur. Bu dövrdə şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması prosesində mənlilik şüuru əxlaqi şüurla qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Mənlilik şüuru və əxlaqi şüur – şəxsiyyətin “Mən-konsepsiyası” mahiyyətcə bu ölçülərə söykənir. Onun başqa insanlara, əməyə, özünə münasibətləri sistemli şəkildə formalaşmağa başlayır. Şagirdin davranış və rəftarında onun məhz bu münasibətlər sistemini bilavasitə əks etdirən xarakter əlamətləri daha aydın şəkildə özünü göstərir, şagird bir şəxsiyyət kimi inkişaf edərək müxtəlif yollarla özünü təsdiq etməyə başlayır.

Qeyd edək ki, uşağın inkişafı ictimai mühitdə mümkün olsa da, o inkişafı tərbiyənin təsiri altındakı inkişaf ilə eyniləşdirmək olmaz. İctimai mühitin uşağa təsiri ilə tərbiyənin təsiri arasındakı fərq, hər şeydən əvvəl, tərbiyənin mütəşəkkil, məqsədyönlü və planlı olmasıdır. Halbuki mühitin təsiri ilə həyata keçən inkişaf prosesi məqsədyönlü olmaya da bilər. Tərbiyə xüsusi təşkil olunmuş təlim-tərbiyə müəssisələrində (bağça, məktəb və məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri) mütəxəssislər tərəfindən mütəşəkkil qaydada planlı aparıldığı halda, mühitin təsiri çox zaman qeyri-mütəşəkkil olur.

Təhsil-tərbiyə məqsədyönlü aparılmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin yaş və cinsi xüsusiyyətlərinə uyğun təşkil olunmalıdır. Mühitin təsiri nəticəsində uşaqların mənəviyyatında və hərəkətlərində yaranan qüsurları tərbiyənin köməyi ilə aradan qaldırmaq olar. Tərbiyənin rolu pedaqoji ədəbiyyatda müxtəlif cür qiymətləndirilir. Bir tərəfdən onun təsirinə gücsüz və mənasız (əlverişsiz irsiyyət və pis mühitin təsiri zamanı) olması fikri iddia edilir, irsiyyətin, fitri qabiliyyətlərin daha üstün olması göstərilir. Digər tərəfdən də insan təbiətini dəyişdirən, inkişaf etdirən yeganə vasitə hesab olunur.

Tədqiqatlar göstərdi ki, təlim-tərbiyə vasitəsilə çox şeyə nail olmaq mümkün olsa da, insanı tamamilə dəyişdirmək olmaz. Təlim və tərbiyə hamıya eyni dərəcədə təsir göstərmir. O, inkişafı müəyyən məqsədə yönəldir. Düzgün təşkil olunmuş tərbiyənin ən mühüm vəzifələrindən biri insanın meyil, maraq və qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq, onu fərdi xüsusiyyət, qabiliyyət və imkanlarına müvafiq olaraq inkişaf etdirməkdir.

Şəxsiyyətin formalaşmasında mühit və tərbiyə amilləri həmişə dinamik, hərəkətdə və inkişafda olan amillərdir.

2.8. ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ TƏRBIYƏSİNDƏ “QOŞA AMİL” NƏZƏRİYYƏSİ

Şəxsiyyətin inkişafında “**Qoşa amil**” nəzəriyyəsi də mövcuddur. Bu nəzəriyyənin qabaqcıl nümayəndələrindən biri Stenli Holl olmuşdur. Bu amil özünü müxtəlif formalarda göstərir. Bu nəzəriyyəyə görə, uşağın taleyi bir tərəfdən özü

ilə irsən gətirdiyi bioloji amillə, o biri tərəfdən isə onun yaşadığı ictimai mühitlə (ailə, məhəllə və s.) və ya tərbiyə ilə əlaqəlidir. Bir qrup alimlər isbat etməyə çalışmışlar ki, şəxsiyyəti inkişaf etdirən həm mühit, həm də tərbiyədir. Bu nəzəriyyənin nöqsanı yalnız irsiyyətin rolunu inkar etməkdən ibarət deyil, həm də odur ki, şəxsin fəallığı, onun mühitə olan təsiri unudulmuşdur. “Qoşa amil” nəzəriyyəsinin başqa formasında iddia edilir ki, şəxsiyyət həm irsiyyətin, həm də mühitin məhsuludur.

Şəxsiyyətin formalaşmasında irsiyyət və mühitin və ya mühit və tərbiyənin, yaxud da irsiyyət və tərbiyənin rolunu qiymətləndirən pedaqoqlar, filosof və psixoloqlar olmuşlar ki onlar da “Qoşa amil” nəzəriyyəsinin tərəfdarları olmuşlar.

Mühit amilinə məhəl qoymayan, şəxsiyyətin formalaşmasını irsiyyət və tərbiyə amilləri ilə izah etməyə, meyil göstərənlər də olmuşdur. Onların fikrincə, tərbiyə şəxsiyyətin təbii qüvvələri üzərində qurulmalıdır: təbii qüvvələr. Yəni irsi imkanlar nə qədər etibarlıdırsa, şəxsin tərbiyəsi də bir o qədər müvəffəqiyyətli olur. İ.H.Pestalotsi bu nəzəriyyənin ən parlaq nümayəndəsidir.

Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko təcrübədə sübut etmişdir ki, uşaqlarda pozğun əxlaq nəinki pozğun mühitin, həm də özbaşına buraxılmış tərbiyənin nəticəsidir. Həmin uşaqlar düzgün tərbiyə işi ilə fəal şəkildə əhatə olunarsa və mühitin fəal amilinə çevrilərsə, qüsurlu mühitin və qüsurlu tərbiyənin məhsulu hesab edilən əxlaqi keyfiyyətləri aradan qaldırmaq və əvəzində cəmiyyət üçün faydalı keyfiyyətlər formalaşdırmaq olar.

“Qoşa amil” nəzəriyyəsinin ünsürlərinə böyük Azərbaycan şairi S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığında da rast gəlmək olur. Şair şəxsiyyətin formalaşmasında tərbiyəyə böyük qiymət verdiyi kimi, mühitin də böyük qüvvəyə malik olduğunu göstərir. O, şeirlərinin birində mühitin rolunu belə ifadə etmişdir:

**Ey oğul, tutma nanəcib ilə xu,
Türkidə bir gözəl məsəldir bu.
At yanındakı bağlandı yabu,
Rəngi bir olmasa, olur həmxu.**

Elm dəqiqliyə can atır, bu onun məqsədidir. Amma insan mənəviyyəti və onun inkişafı ilə bağlı ən ciddi hesablamalar belə həqiqətə tam uyğun ola bilməz. Hər bir insan özünəməxsus tərzdə inkişaf edir, ona mühit və irsiyyət öz təsir “payı”nı göstərir. Bu təsir “payı” hesablamaq və ölçmək olduqca çətin bir işdir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, **şəxsiyyətin inkişafında həm irsiyyət amilinin, həm ictimai mühit amilinin, həm də tərbiyə amilinin mühüm rolu və əhəmiyyəti vardır**

2.9. ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA MÜXTƏLİF FƏALİYYƏT NÖVLƏRİNİN ROLU

Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında müxtəlif fəaliyyət növlərinin rolu böyükdür. Şəxsiyyət fəaliyyət prosesində formalaşır, inkişaf edir və tərbiyələnilir. İnkişaf, tərbiyə və formalaşma–hər üç məfhum bir-birilə ayrılmaz surətdə üzvi əlaqədə və vəhdətdədir. Şəxsiyyət - xüsusilə inkişafda olan uşaq və yeniyetmələr hər gün, hər saat fəaliyyətdədir. İnsanın normal fəaliyyət vəziyyəti, yalnız yuxu istisna olmaqla qalan hallarda fəal hərəkət vəziyyətində olur. İnsan nə qədər ki, yaşayır daim hərəkətdə, fəaliyyətdə olur, işləyir, oxuyur, oynayır, başqa insanlarla ünsiyyət və münasibətdə olur. Bir sözlə, şəxsiyyət daim işdə, əməldə və fəaliyyətdədir. Fəaliyyətsiz insan inkişaf edə bilməz, yaşaya bilməz, mənəviyyatca yüksələ bilməz.

Bəs fəaliyyət nədir? Fəaliyyət insanın cəmiyyət və insanlar tərəfindən yerinə yetirilməsi tələb olunan, öz maraq və tələbatlarının ödənilməsinə yönələn, qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün göstərdiyi akt və fəallıqdır.

İnsan həm ətraf mühətdə, həm də təlim və tərbiyə prosesində müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb olunur. Burada isə fəaliyyətə şəxsiyyətin inkişafının, tərbiyəsinin mühüm amili kimi ayrıca baxılır. İnsanın bir şəxsiyyət kimi inkişafının, mənəvi cəhətdən formalaşmasının əsas şərti onun yerinə yetirdiyi çoxplanlı, çoxnövlü fəaliyyətidir. Müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olarkən şəxsiyyət başqa fərdlərlə və kollektivlərlə müxtəlif ünsiyyət və münasibətdə olur. Təcrübələrdən məlum olmuşdur şəxsiyyət nə qədər çox müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb olunursa, nə qədər çox insan qrupları ilə, fərdlərlə ünsiyyət və münasibətdə olursa şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı da bir o qədər sürətlə gedir və inkişaf səviyyəsi də bir o qədər yüksək olur.

Məhz fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı baş verir, onun ətraf aləmə münasibəti formalaşır. İnsan fəaliyyət prosesində ətraf mühiti dəyişdirir, onu yenidən, öz tələbatına uyğun qurduğu kimi, özü də dəyişir, formalaşır və inkişaf edir. Bu dəyişmə, formalaşma, inkişaf təbii ki, birdən birə əmələ gəlmir. O tədricən davamlı, sistemli, ardıcıl şəkildə və kompleks olaraq həyata keçirilir. Vaxtilə görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko deyirdi ki, insan hissə-hissə böyümür. Bir gün onun əli, ikinci gün onun ayağı, sonra başı böyümür. O bir sistem halında böyüyür, inkişaf edir. Ona görə də ona verilən təlim, tərbiyə, təhsil də hissə-hissə deyil, bir sistem halında, kompleks şəkildə verilməli, bunlar bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil vahid bir bütöv halda şəxsiyyətin inkişafına xidmət etməlidir.

Fəaliyyətin müxtəlif növləri şəxsiyyətin formalaşmasına, inkişafına və tərbiyəsinə müxtəlif şəkildə təsir göstərir. Bu və ya digər fəaliyyət növünün müvafiq yaş dövrü üçün əsas fəaliyyət növü olub-olmaması və onun təşkil edilməsi də burada əsas rol oynayır.

Uşaqlar sürətlə dəyişirlər. Onlar nəinki, ayba-ay, hətta günbəgün, saatbasaat dəyişir və hər gün inkişaf edirlər. Onların bir şəxsiyyət kimi formalaşması da elə ilk illərdə 5-6 yaşa qədər daha sürətlə davam edir. Məşhur yazıçı, maarifçi L.Tolstoy qeyd edirdi ki, məndən altıyaşlı uşağadək – bir addımdır, yeni doğulandan altıyaşlıyadək isə nəhəng məsafə vardır. Uşağın bütün əsas qabiliyyətləri məhz bu yaş dövründə formalaşır, inkişaf edir və inkişafın sonrakı pillələri üçün əsaslı zəmin yaradır. M.F.Axundov vaxtilə dönə-dönə tələb edirdi ki, körpəlikdən uşaqları öz insanlıq şərəfini və ləyaqətini dərk etmək ruhunda tərbiyə etmək lazımdır.

A.Bakıxanov özünün “Kitabi-nəsihət” adlı əsərində uşaqlıqda verilən tərbiyəni daşa həkk olunmuş nəqşlərə bənzədirdi. O, tövsiyə edirdi ki, uşaqları lap kiçik yaşlarından əxlaqi gözəlliklərə öyrətmək lazımdır, çünki kiçik yaşlarda bütün əxlaqi xüsusiyyətlər uşaqlarda dərin iz buraxır, onların təbiətinə daxil olur.

Cəmiyyətin tələbatına, dövlətin sosial sifarişinə uyğun şəxsiyyət formalaşdırmaq üçün fəaliyyəti səmərəli təşkil etmək və onu düzgün istiqamətləndirmək lazımdır.

Qeyd edək ki, insan fəaliyyətinin ayrı-ayrı növləri şəxsiyyətin müxtəlif əlamət və keyfiyyətlərinin inkişafına və xarakterinin formalaşmasına müxtəlif cür təsir edir. Lakin? fəaliyyət növlərinin hamısı birdən-birə şəxsiyyətin formalaşmasına və inkişafına eyni dərəcədə təsir göstərmir. Ayrı-ayrı yaş dövrlərində bu fəaliyyətlərdən biri əsas, aparıcı fəaliyyət növü kimi insanın tələbatlarını ödəmək imkanı verir, qalanları isə yardımçı, köməkçi fəaliyyət kimi çıxış edir. Ona görə də əsas fəaliyyət növünün xüsusi təşkili məktəbli şəxsiyyətinə məqsədyönlü şəkildə təsir etməyə, həmin fəaliyyət prosesində onda zəruri tələbatlar, motiv və məqsədlərin formalaşmasına imkan yaradan şərait rolunu oynayır. Müasir pedaqoji, psixoloji ədəbiyyatda istiqamətinə, məzmununa görə əsasən **fəaliyyətin aşağıdakı növlərini ayırd edilmişdir:**

- 1. Vəsitəsiz emosional ünsiyyət və münasibət.**
- 2. Əşyavi-manipulyativ fəaliyyət.**
- 3. Oyun fəaliyyəti.**
- 4. Təlim fəaliyyəti.**
- 5. Əmək fəaliyyəti.**
- 6. Ünsiyyət fəaliyyəti**

Vəsitəsiz emosional ünsiyyət çağanın anası ilə özünəməxsus dialoqudur. Uşaq anasının ağışında özünü sakit aparır, onun nəvazişini duyur, ətrini hiss edir və bundan xoşhallanır. Bu hiss əsas etibarilə bioloji cəhətdən qarşılıqlıdır və inkişafa qüvvətli təsir göstərən amildir.

Əşyavi-manipulyativ fəaliyyət prosesində uşaq şeyləri sökə-sökə, bu yandan o yana sürüyə-sürüyə, bir-birinə calaya-calaya onların xassələrini dərk edir və inkişafa üz qoyur.

Oyun – məktəbə daxil olana qədər uşağın əsas fəaliyyət növü hesab edilir. A.S.Makarenkonun dediyi kimi, yaşlı adamların həyatında əmək nə qədər vacib və əhəmiyyətlidirsə, uşaqların da həyatında oyun bir o qədər vacib və əhəmiyyətlidir.

Şəxsiyyətin inkişafında, xüsusilə kiçik yaşlı uşaqların həyatında oyun müstəsna dərəcədə əhəmiyyətə malikdir. Oyunu uşaq dünyasının sevinc mənbəyi, uşaqlıq şahı, dünyanın səkkizinci möcüzəsi adlandırmışlar. Uşaqların həyatında, şəxsiyyətin inkişafında oyun xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqların təliminin də, tərbiyəsinin də əsas hissəsi oyun vasitəsilə həyata keçir. Oyunlar uşaqları hərtərəfli inkişaf etdirir və tərbiyələndirir. Oyun prosesində uşaqların biliyi artır, əqli qabiliyyətləri, nitqi inkişaf edir, dünyagörüşləri genişlənir və onlar bir şəxsiyyət kimi formalaşırlar.

Uşaq oyununda müəyyən rollar ifa edir. Məhz oyundakı rol vasitəsilə uşaqlarda kollektivçilik, çeviklik, cəsurluq, dostluq, yoldaşlıq kimi əxlaqi keyfiyyətlər formalaşır inkişaf edir. Uşaq oyun zamanı müvəffəqiyyətə çatmaq üçün sevincə qovuşmaq arzusu ilə bütün çətinliklərə qarşı inadla mübarizə aparır. Oyunda uşaqların zəif cəhətlərini aradan qaldırmağa və əvəzində müsbət əxlaqi keyfiyyətlər qazanılmasına əlverişli şərait yaranır. Oyun uşaqların öz fəaliyyətlərinə özlərinin nəzarət etməsinə, özlərinin zəif və müsbət cəhətlərini görməsinə imkan yaradır ki, bu da özünütərbiyənin, özünüinkişafın, özünütəhsildə vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə kömək edir. Oyun uşaqlarda şüurlu intizam tərbiyə edir. Uşaqlar oyun qaydalarını pozan yoldaşlarını məzəmmət edir və onları oyundan çıxarmağa qədər cəzalandırırlar. Oyun məktəbəqədər yaşlı uşaqlar və kiçik məktəblilərin həyat və fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Onlar öz oyunlarında həyatı, müxtəlif insanları əks etdirirlər. Oyun uşaqları nəinki həyatdan, realıqdan uzaqlaşdırır, əksinə onları ətraf mühiti dərk etməyə, təlim və əmək fəaliyyətinə hazırlayır. Məhz oyun prosesində uşaqlar ünsiyyət və münasibətləri mənimsəyir, sosial həyata hazırlanır inkişaf və tərəqqi edir və bir şəxsiyyət kimi formalaşırlar.

Oyun uşaqlarda psixi proseslərin, fərdi psixi xüsusiyyətlərin, xüsusilə iradə və xarakterin, kollektivçilik hissəsinin inkişafına və formalaşmasına güclü təsir göstərir. Uşaqların estetik, əməksevərlik tərbiyəsində, fiziki inkişafında, xarakterin özülünün qoyulmasında oyun əvəzəlməz vasitə rolunu oynayır.

Uşaqda məhz oyun prosesində yoldaşlıq, dostluq, kollektivçilik və s. hisslər inkişaf edir. Uşaqların oyununda məişətdən tutmuş, istehsal sahələrinə qədər, ictimai proseslərə qədər hər şey öz əksini tapır. Yəni rollu-süjetli, didaktik oyunlar uşağın həyat təcrübəsini, dünyagörüşünü zənginləşdirir. Tədrisən intellektual oyunlar üstünlük təşkil etməyə başlayır. Daha sonra idraki oyunlar təzahür edir (Məsələn, kosmonavt, təyyarəçi, səyyah, dənizçi və s.).

Oyunların növlərini və mövcud xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən unutmamaq olmur ki, hər bir oyunda uşaqların inkişafının müxtəlif tərəflərinə diqqət yetiriləcək

bəzi məqamlar vardır. Məsələn, mütəhərrik oyunlar zamanı fəal hərəkətlər nəinki uşağın hərəkət orqanlarını möhkəmləndirir, hətta onun psixi və nitqi inkişafına xeyli kömək edir. Mütəhərrik oyun yüksək intizamlılıq yaradır. Bu zaman uşağın ağılı sürətlə işləyir, hissləri gərgin, hərəkətləri mütəşəkkil olur. İnşaat oyunlarında konstruksiya bacarığı ilə yanaşı, yaradıcılıq təsəvvürləri, estetik hisslər inkişaf edir, hərəkətlərə nəzarət etmək, onların gücünü, istiqamətini nəzərə almaq vərdişləri də təbiyə olunur.

Oyun zamanı lazım olan qurğunun tikintisi məqsədə nail olmaqdan ötrü səbir, qətiyyət tələb edir. Nəticədə, uşaqlar əməyin sevincini duyur, estetik zövq alırlar.

Uşaqların əqli inkişafında, şəxsiyyətinin formalaşmasında didaktik oyunların böyük rolu və əhəmiyyəti vardır. Didaktik oyunlar öyrədici xarakterdədir. Elə “didaktika” yunan sözü olub, “didaktos” sözündən əmələ gəlib, öyrədirəm deməkdir. Didaktik oyunlarda təlim, idrak prosesi oyun xarakterində olur. Uşaqların qeyri-iradi diqqətinə əsaslanan tərbiyəçi onların dərk etmə fəaliyyətini qüvvətləndirir, ətrafdakı əşyalara və hadisələrə marağını artırır, sensor təcrübəsini təkmilləşdirir, bacarıq və vərdişlərini formalaşdırır. Məsələn, kiçik qrup üçün nəzərdə tutulmuş “Oyuncağı tap”, “Fanarı yandır” və s. kimi oyunlar vasitəsilə tərbiyəçi uşaqlara əşyanı düzgün adlandırmağı öyrədir, müşahidəçiliyini inkişaf etdirir, əsas rənglərin fərqlərini başa salır. Ən əhəmiyyətli cəhət isə budur ki, didaktik məsələ uşaqlara oyun tapşırığı formasında verilir: gəlinciyə lazım olan oyuncaqları tap, lazım olan rəngli fanarı yandır, maşınlara yol ver və s. oyunda həvəslə məşğul olan zaman uşaqlar bacarıqlarını möhkəmləndirir, anlayışlarını genişləndirirlər.

Didaktik oyunlar böyüklər tərəfindən qaydalı oyunlar kimi yaradılır və uşaqlara hazır şəkildə təqdim olunur. Yalnız tərbiyəçinin rəhbərliyi altında oyunun məzmunu tam qavranıldıqdan sonra uşaqlar həmin oyunu müstəqil şəkildə oynaya bilirlər. Didaktik oyunlar yüksək tərbiyəvi və öyrədici xüsusiyyətlərə malik olur. Didaktik oyun uşaqların zəhnini inkişaf etdirən üsullardan biridir. Burada bilik, bacarıq və vərdişlərə nail olmaq və onları möhkəmləndirmək üçün uşaqdan dəfələrlə təmrinlərin təkrar olunması tələb olunur.

Əksər oyunlar kollektiv xarakter daşdığından belə oyunların keçirilməsi zamanı uşaqlarda həmrəylik, yoldaşları ilə hesablaşmaq, çətin anlarda bir-birinə kömək etmək, ədalətli olmaq kimi çox mühüm əxlaqi keyfiyyətlər də yaranıb inkişaf edir.

Uşaqlar böyüdükcə idman oyunlarına (futbol, voleybol və s.) daha çox üstünlük verirlər. Bu oyunlar prosesində də onların iradi, əxlaqi keyfiyyətləri inkişaf edir. Onlar oyun qaydalarına əməl etməli olur, yoldaşları ilə fəaliyyətlərini uzlaşdırırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün fəaliyyət növləri bu və ya digər şəkildə nitqlə bağlıdır. Çünki ilk növbədə fəaliyyət prosesində təfəkkür və nitq inkişaf edir.

İkincisi, insan fəaliyyəti bir qayda olaraq kollektiv xarakter daşıyır və burada nitq əlaqələndirici, ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır. Bütün bu keyfiyyətlərin məktəbə-qədər yaşlı uşaqlara aşılmasında tərbiyəçinin pedaqoji və metodik hazırlığı mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Təlim fəaliyyəti uşağın məktəbə daxil olması ilə başlayır. Təlim prosesi bilik bacarıq və vərdiş qazanmağa yönəldilmiş məktəblinin əsas fəaliyyət növüdür. Biliklərin mənimsənilməsi məktəblinin fəal fikri fəaliyyətidir. Bu prosesdə hafizə, diqqət, təsəvvür, təfəkkür kimi psixoloji proseslər iştirak edir. Biliklər isə yalnız praktikada, əməldə, fəaliyyət prosesində tətbiq olunan zaman mənimsənilmiş hesab edilir.

Təlim məktəbə qədəm qoyan uşağın həyatına daxil olur və onu qısa bir müddətdə dəyişdirir, inkişaf etdirir, xarakterini formalaşdırır.

Təlimin əsas vəzifələrindən biri şəxsiyyəti inkişaf etdirməkdir. Bununla belə təlimin təhsilləndirici və tərbiyəedici vəzifələri də vardır ki, onlar öz xüsusi vəzifələrini yerinə yetirməklə bərabər həm də şəxsiyyəti inkişaf etdirir. Təlim prosesində bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsindən başqa təlim həm də təlim alanları hərtərəfli inkişaf etdirir. O, bütün istiqamətlərdə baş verir: nitq, təfəkkür, təsəvvür, iradi, emosional, fiziki keyfiyyətlər, psixoloji tələbatlar və s. Beləliklə təlim prosesi öz ardınca inkişafı aparır. Düzgün təşkil edilmiş təlim prosesi şəxsiyyəti hərtərəfli inkişaf etdirir.

Müasir dövrdə təlimin şəxsiyyətin inkişafedici funksiyalarını həyata keçirən çoxsaylı texnologiyalar mövcuddur. Təlimin inkişafetdirici vəzifəsi (funksiyası) uşağın intellektual inkişafındakı potensial imkanlardan maksimum səviyyədə istifadə edilməklə təlimin gücətan çətinlik səviyyəsində qurulması və şagirdin real səviyyəsinə əsaslanmaqla onların inkişafını sürətləndirməkdir. Bu baxımdan şagirdin əqli inkişafını maksimum dərəcədə təmin edən, fənn üzrə biliklərin şüurlu surətdə mənimsəmələrinə səbəb olan və tədris işində onlarda müstəqillik fəaliyyətinin tərbiyə olunmasına köməklik göstərən təlim şəxsiyyətin inkişafetdirici təlimi adlanır.

Təlim və əqli inkişaf iki qarşılıqlı əlaqəli prosesdir. Bu prosesdə təlim aparıcı hesab olunur. Buna görə də təlim prosesi yüksək elmi səviyyədə həyata keçirilməlidir. İnkişafetdirici təlim nəinki biliklərin mənimsənilməsinin idarə edilməsini, eyni zamanda şagirdlərin əqli qabiliyyətlərinin inkişafının da idarə edilməsini nəzərdə tutur.

Təlimin şəxsiyyəti inkişaf etdirməsi və tərbiyələndirməsi üçün aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Tədrisin yüksək, lakin şagirdlərin didaktik materialın mənimsəməsi üçün gücü çatan çətinlik səviyyəsində qurulması.

2. Şagirdlərin anlaq səviyyəsi nəzərə alınmaqla kurs materialının ardıcıl, müəyyən temple öyrədilməsi.

3. Şagirdlərin öyrənmə prosesinin ictimai əhəmiyyətini, bilik qazanmağın mahiyyətini dərk etmələri.

Təlimin inkişafetdirici vəzifəsini tam həyata keçirmək üçün ilk növbədə şagirdlərin təfəkkür əməliyyatının işlənməsinə nail olmaq lazımdır. Yəni, şagird təlim prosesində, maraqlanmalı, heyrlənməli, psixoloji situasiyalarda olmalı, müqayisə aparmalı, məsələlərə tənqidi yanaşmalı və b. təfəkkür əməliyyatları keçirməlidir. Təlimin inkişafetdirici və tərbiyələndirici funksiyasının yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin, müstəqil işinin kifayət qədər olmasına, onlarda öyrənmək, biliyi təcrübədə tətbiq etmək və özünütəhsil, özünütəkmilləşdirmə bacarıq və vərdişlərinin formalaşmasına geniş imkan yaradır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, ciddi təlim fəaliyyətinə daxil olmuş şagird artıq yeni bir aləmə düşür. Müəllim şagirdin artıq dünənki uşaq olmadığını ona xatırladır, bu gün onun məktəbli, şagird olduğunu, özünə hər dəqiqə, hər saat başa salır. Şagird də anlayır ki, verilən tapşırığı yerinə yetirməyə borcludur. O bunun üçün məsuliyyət daşıyır. Tədrisən şagirdlər müəllimin onlardan nə və necə olmağı tələb etdiyini anlayırlar. Birinci sınıfdən etibarən hər şagird gün və həftə ərzində fərdi və üç-beş nəfərlik kiçik qruplarda hər hansı növbətçi, sanitari kimi ictimai vəzifəni yerinə yetirir. Müəllim bunların icrasını yoxlayır, hər bir şagirdin hərəkətini, davranışını qiymətləndirir, müsbət hərəkətlərini təqdir edir və hər bir şagirdə öz gücünə, imkanlarına olan inamı möhkəmləndirir. Bütün bunlar isə məktəblidə yeni keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Təlim prosesində məktəblinin biliyi artır, həyat təcrübəsi, maraq dünyası inkişaf edir, elmi dünyagörüşü genişlənir. Məktəblidə yüksək şüurluluq, intizam, məsuliyyət hissi, fəal həyat mövqeyi formalaşır. Məktəbli artıq bir şəxsiyyət kimi yetişir.

Əmək fəaliyyəti şəxsiyyətin inkişafında böyük qüvvəyə malikdir. Əmək nədir? Fərdin və cəmiyyətin tələbatını ödəməyə istiqamətlənən insanların məqsədyönlü maddi, ictimai fəaliyyətidir. Əmək əsas fəaliyyət növü kimi ictimai – faydalı məhsul istehsalı ilə nəticələnir.

Əmək həmişə müəyyən bir tapşırığı yerinə yetirməklə əlaqədardır. Tapşırığın icrası isə dəqiq qavrayış, yüksək inkişaf etmiş təfəkkür, yeni-yeni kəşflərə imkan verən təxəyyül olamdan qeyri-mümkündür. Əmək prosesi fiziki və zehni qabiliyyətlərin inkişafını tələb edir və əmək prosesində bu qabiliyyətlər daha da inkişaf edir. Əmək insanı tərbiyə edir, inkişaf etdirir və yaşadır.

A.S.Makarenko məhz əməyin tərbiyəvi, inkişafetdirici təsirinin gücündən istifadə edərək nəzarətsiz, sahibsiz qalmış, dələduz uşaqları layiqli vətəndaşlar kimi yetişdirmiş, onları bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmışdır. O deyirdi ki, insanı istədiyən qədər işlətmək olar. Amma, əməyin yanında tərbiyə, əxlaq getmirsə, o

əmək neytral təsirə malik olacaqdır. A.S.Makarenko öz təcrübəsinə əsasən deyirdi ki, əmək insanda yüksək əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırır. Uşaq və yeniyetmələrdə, düzlük və doğruluq, yoldaşlıq və dostluq, kollektivçilik kimi keyfiyyətləri inkişaf etdirir. O “Əməkdə tərbiyə” adlı mühazirəsində deyirdi ki, **əməyi sevən insanlar, əməkdə fəal iştirak edənlər şən və xoşbəxt olurlar. Siz insanı xoşbəxt görmək istəyirsinizsə, ona xoşbəxtlik tərbiyəsi deyil, əmək tərbiyəsi verin.**

XVIII əsr fransız maarifçisi, pedaqoqu və filosofu J.J.Russo əməyin tərbiyəedici, inkişafetdirici gücünə böyük qiymət verirdi. O deyirdi ki, işsizlik kimi insanın əxlaqını pozan ikinci bir şey yoxdur. O gənclərə tövsiyə edərək deyirdi: **“Əlini işsiz, başını fikirsiz qoyma!... Emil kəndli kimi işləməli, filosof kimi düşünməlidir”.**

XVIII əsr İsveçrə pedaqoqu İ.H.Pestalotsi insanların inkişafında əməyin roluna müstəsna dərəcədə qiymət verərək bildirirdi ki, şəxsiyyətin inkişafı qəlbin və əllərin inkişafını tələb edir. Yalnız əmək insanın mənəvi keyfiyyətlərini, şəxsiyyətini inkişaf etdirir və qabiliyyətlərini artırır.

Müasir pedaqoji nəzəriyyənin bu sahədə nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, düzgün təşkil edilmiş istənilən əməyə şüurlu münasibət bəslənməklə bərabər, əmək prosesində əxlaqlaşma, təkmilləşmə, inkişaf, yeninin yaradılması prosesi də baş verir. Bu cəhətdən əmək əsasən yaradıcı xarakter daşıyır. Yaradıcı fəaliyyət nəticəsində də yeni, orijinal məhsul, ideya meydana çıxır. Yaradıcı fəaliyyət, əlbəttə, insanda müəyyən qabiliyyət, işgüzarlıq, sonsuz sevgi və maraq tələb edir. Bundan başqa yaradıcı fəaliyyət zamanı şəxsiyyətin güclü yaradıcı təxəyyül və təfəkkürü inkişaf edir. Başlıcası isə gərgin əmək, maneələri dəf edə bilmək qabiliyyəti, iradi keyfiyyətlər inkişaf edir. Bəzən səhv olaraq fikirləşirlər ki, istedadlı adamlar, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər hər şeyə asanlıqla nail olurlar. Əslində isə belə deyildir. Əksinə, istedadlı adamlar yalnız istedadın gücünə deyil, zəhmətin, əməyin, “tər tökməyin” hesabına uğur qazanmış, bir şəxsiyyət kimi yetişmişlər. Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət o deyil ki, hər işi görür və hər işi bacarır, əməyini elmi əsaslarla qura bilir. Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət hər cür əməyi yaradıcı əməyə, azad əməyə çevirə bilir. Çoxcəhətli şəxsiyyət isə ancaq müəyyən fəaliyyət sahəsi ilə məhdudlaşmayıb, müxtəlif sahələrdə çalışa bilən, lazım olduqda yeni sənətə asanlıqla yiyələnə bilən, yeni texnika və texnologiyanı mənimsəyən, müxtəlif əmək vərdislərinə malik olan şəxsiyyət başa düşülür.

Bütün fəaliyyət növlərinin, əmək prosesinin həyata keçirilməsində şəxsiyyətin inkişafı üçün insanın özünün fəallığı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsiyyətin yaxşı, hərtərəfli inkişafını ancaq fəal, emosional, iradi fəaliyyət təmin edə bilər.

Şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini onun tələbatları təşkil edir. Bu səbəbdəndir ki, o, sadəcə tələbat olaraq qalmır, insanı həmin tələbatı ödəməyə imkan verən fəaliyyətə yönəldir. İnsanın tələbatının müxtəlifliyi onları ödəmək üçün fəaliyyət

növlərinin də müxtəlifliyini yaradır. Tələbatlar fəaliyyət motivlərinin mənbəyini təşkil edir. Tələbatlar və fəaliyyət motivləri fəal və dəyişkəndir. Müxtəlif yaş mərhələlərində qeyd edildiyi kimi, fəaliyyətin növləri, xarakteri, inkişafa təsir səviyyəsi operativ olaraq dəyişdirilir.

Ünsiyyət şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bir fəaliyyət növü kimi ünsiyyətin işgüzar əsası, həm fəallığı təmin edir, həm yaradıcı imkanları inkişaf etdirir, həm də ümumi məqsədə nail olmaq yoludur.

Ünsiyyət dedikdə biz nitq və nitqdən kənar təsirin köməyi ilə həyata keçirilən qarşılıqlı münasibəti nəzərdə tuturuq. Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Heç bir insan birliyi orada müvafiq təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və qarşılıqlı anlaşma baş verməz. Ünsiyyət insanlar arasında birgə fəaliyyət tələbatından doğan təmasın çoxplanlı inkişaf prosesidir. Başqa sözlə ünsiyyət iki və daha çox insanın münasibətlərini aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəlmiş qarşılıqlı təsirdir.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içərisində nitq xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin ekspressiv mimik vasitələri də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri, vokal mimikası – bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesində öz yeri vardır. Ünsiyyət prosesində insanlar nəinki mühit haqqında məlumat əldə edir, eyni zamanda müxtəlif adət və ənənələrə yiyələnir ki, bunlar da real varlığın dərk edilməsinə, şəxsiyyətin inkişafına xüsusi istiqamət verir. Deməli ünsiyyət hər şeydən əvvəl obyektiv varlığın dərk edilməsini təmin edən əsas şərtidir. Həyatı faktlar göstərir ki, ünsiyyət eyni zamanda psixi proseslərin təzahüründə özünəməxsus tərzdə iştirak edir. Ünsiyyət psixi proseslərin dinamikasına, təzahürünə təsir göstərir və onları daha da mütəhərrik edir. Ünsiyyət şəxsiyyətin formalaşmasına, tərbiyəsinə qüvvətli təsir göztərir. Demək olar ki, şəxsiyyətin təşəkkülü və inkişafı ünsiyyət prosesinin məhsuludur. Belə ki, ünsiyyət sayəsində insan keyfiyyətcə dəyişir, onun hərtərəfli, ahəngdar inkişafı mümkün olur, o, müəyyən ictimai vəzifəni yerinə yetirir, sosial rolu ifadə edir, zəruri rəftar və davranış normalarına, praktik fəaliyyət vərdişlərinə yiyələnir, ətraf aləmə fəal surətdə təsir göstərməyə can atır.

Ünsiyyət prosesində nitq mühüm rol oynayır. İnsan istər onu əhatə edən mühit, istərsə də keçmiş və gələcək barədə hər cür məlumatı əsasən yazılı və şifahi nitq vasitəsilə alır. Nitqin əsas struktur vahidi olmaq etibarı ilə söz çox böyük qüvvəyə malikdir. İ.P.Pavlovun sözləri ilə desək “Söz fırtına kimi insanın orqanizminin ən etibarlı hesab edilən psixofizioloji prosesləri belə dağıda bilər, tərsinə çevirər, hətta yox edər və ya dəyişə bilər”. Söz yalnız pozan, dağıdan deyil, eyni zamanda müsbət təsirə malik ən qüvvətli qıcıqlandırıcı, inkişafetdiricidir. Ən çətin şəraitdə deyilən bircə kəlmə söz belə insanda ruh yüksəkliyi yaradır, onda müsbət

emosiyaların baş qaldırmasına, nəcib əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına istiqamət verir. Burada əsl məsələ hər sözdən yerində istifadə etmək, bununla da ünsiyyətə düzgün qiymət verməkdir.

Görkəmli pedaqoq A.S. Makarenko düzgün ünsiyyət və münasibətləri kollektiv üçün xarakterik hesab edirdi. Qəbul edilmiş məqsədi həyata keçirmək, ümumi işi yerinə yetirmək cəhdi obyektiv olaraq kollektiv üzvlərindən məsuliyyətli ünsiyyət və münasibətlər tələb edir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, şəxsiyyətin formalaşmasında fəaliyyət növlərinin rolu böyük olduğu kimi, həmin prosesin ikinci bir tərəfi də vardır. Bu da fəaliyyətin özünün inkişafında şəxsiyyətin rolunun böyük olmasıdır.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, şəxsiyyət formalaşdıqca, inkişaf etdikcə fəaliyyətin xarakteri də köklü surətdə dəyişilir və inkişaf edir. Yəni şəxsiyyətin tələbatları əsasında fəaliyyətin motivləri formalaşır, “motiv-məqsəd” vektoru əmələ gəlir və o fəaliyyətin əsas struktur vahidinə çevrilir. Bundan asılı olaraq fəaliyyətin tərkibinə daxil olan bütün idrak proseslərinin də xarakteri dəyişilir. Onlar şəxsiyyətin xüsusiyyətləri ilə şərtlənməyə başlayırlar.

Fəaliyyət prosesində şəxsiyyətin tələbat motivasiya, emosiya və idrak sahələri bir-birinə nüfuz edir, onlar tədricən qarşılıqlı əlaqədə – yeni bir inkişaf mərhələsinə çıxır və şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi prosesi davam edir.

Sual və tapşırıqlar

1. Şəxsiyyət anlayışına şərh verin.
2. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi problemi haqqında fikirlərinizi açıqlayın.
3. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi haqqında sizə hansı konsepsiyalar məlumdur?
4. Biogenetik konsepsiyanın mahiyyətini açıqlayın.
5. Sosiogenetik konsepsiya barədə danışın.
6. Biososial konsepsiyanın mahiyyətinə münasibətinizi bildirin.
7. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinə təsir göstərən müxtəlif amillər barədə nə deyə bilərsiniz?
8. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinə irsiyyətin rolunu dəyərləndirin.
9. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinə mühitin rolunu qiymətləndirin.
10. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinə tərbiyənin roluna münasibətinizi bildirin.
11. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinə müxtəlif fəaliyyət növlərinin rolu barədə fikirlərinizi açıqlayın.
12. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsinə ünsiyyətin rolu.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Fəal həyat mövqeyi. Təcrübə və mənəvi tərbiyənin aktual problemləri. Bakı: Azərneşr, 1979.
2. Heydər Əliyev. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq. “Azərbaycan” qəz. Bakı, 1996, 6 fevral.

3. Ağayev Ə.Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı: Avropa, 2005.
4. Abbsova Q.Y., Mahmudova R.M., Əlizadə H.Ə. Təhsilin sosial-pedaqoji məsələləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Turan evi, 2008.
5. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azər nəşr, 1981.
6. Cərulla qızı N. Mütəfəkkirlər şəxsiyyət haqqında. Bakı: Azər nəşr, 1991.
7. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı, 2000.
8. Əliyev B.H, Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı, 2008.
9. Əliyev. İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. Bakı: Elm və Təhsil, 2009.
10. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı: Adiloğlu, 2001.
11. Əlizadə H.Ə. Demografik amillərin şəxsiyyətin inkişafına təsiri// “Azərbaycan məktəbi”, 1991, № 6-7
12. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə., Əlizadə S.H. Psixopedaqogika. Bakı: Ekorprint, 2019.
13. İsmayılov F. Ziqmund Freyd. Bakı: Gənclik, 1994.
14. Həməzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı, 1991.
15. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, 1970.
16. Qasımzadə F. Şəxsiyyət: formalaşması və inkişafı. “Azərbaycan məktəbi” jurn. 1989, № 10.
17. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Dərslik. Bakı:Çaşıoğlu, 2012.
18. Mehdizadə M.M. Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı haqqında// Azərbaycan məktəbi, 1982, № 11.
19. Məmmədov S. Pedaqogikada şəxsiyyətin sosializasiyası problemi // Azərbaycan məktəbi, 2002 №2.
20. Məmmədov T.M. Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyət problemi. Bakı: Mütərcim, 2011.
21. Salamova K.B.Ümumi psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
22. Salamova K.B. Təhsildə ünsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
23. Zeynalova N.Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim şagird münasibətinin rolu// “Azərbaycan məktəbi”, 1999 №3.

III FƏSİL.

PEDAQOGİKADA YAŞ DÖVRLƏRİ VƏ ONLARIN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əhatə olunan məsələlər:

- 3.1. *İbtidai icma quruluşunda, quldarlıq dövründə, antik yunan fəlsəfəsində yaş dərəcələri.*
- 3.2. *Azərbaycan xalq pedaqogikasında yaş dərəcələri.*
- 3.3. *Şərq və Qərb pedaqoji fikrində yaş dərəcələri.*
- 3.4. *Müasir pedaqogika elmində yaş dərəcələrinin ümumi pedaqoji, psixoloji xüsusiyyətləri.*

3.1. İBTİDAİ İCMA QURULUŞUNDA, QULDARLIQ DÖVRÜNDƏ, ANTİK YUNAN FƏLSƏFƏSİNDƏ YAŞ DƏRƏCƏLƏRİ

İbtidai icma dövründə insanlar qazanılmış sosial təcrübənin yaşauyğun qaydada kiçiklərə ötürülməsində sadə didaktik üsullardan istifadə edirdilər. Kiçiklər böyüklərin işlərini, hərəkətlərini müşahidə edir, onların təcrübələrini öyrənir və təkrar edirdilər.

Əmlak bərabərsizliyinin getdikcə güclənməsi xüsusi mülkiyyətin yaranması, ibtidai icma quruluşunun dağılmasını sürətləndirirdi. Bu zaman ailə cəmiyyətin iqtisadi və sosial özəyinə çevrildi. Qəbilədən fərqli olaraq uşaqların tərbiyə edilməsi vəzifəsi ailə üzvlərinin (ata və ana) üzərinə düşürdü. Ailə tərbiyəsi kütləvi şəkildə alırdı. Ailədə uşaqlar valideynlərin nümunəsində tərbiyə olunurdular. Ailələr arasındakı təbəqələşmə orada böyüyən uşaqların tərbiyəsində də özünü biruzə verirdi.

Kiçik yaşlı uşaqlar qadınların nəzarəti altında əmək vərdişlərinə yiyələnirdilər. Uşaqlar böyükləri təqlid etməklə vaxtlarının çoxusunu əməkdə keçirirdilər. Onlar böyüklərin işində iştirak etməklə, hər gün onlarla ünsiyyətdə olmaqla tərbiyə olunur və onların təcrübəsini öyrənirdilər. Uşaqlar böyüklərlə birlikdə əmək fəaliyyətinə, kollektiv əməyə və məişətə hazırlanırdılar. Eyni zamanda onlar qəbilənin adətləri ilə, müvafiq mərasimlərin keçirilməsi qaydası ilə tanış olurdular. Uşaqlar özlərinin bütün vəzifələrini tamamilə bütün qəbilənin mənafeyinə və tələblərinə uyğunlaşdırırdılar. Ağsaqqallar və din xadimləri uşaqların müəyyən edilmiş qaydalara necə riayət etmələrinə nəzarət edirdilər.

Erkən ibtidai icma dövründə də müəyyən tərbiyəvi təsirlər var idi. İcmanın kiçik yaşlı üzvlərinə nəzərə çarpacaq dərəcədə davranış sərbəstliyi verilir, lazımı əmək vərdişləri aşılanır və bacarıqlar öyrədilirdi.

Əmlak bərabərsizliyinin yaranması ilə bağlı kasıblar və varlılar ayrı-ayrılıqda “gənclər evi”ndə tərbiyə almağa başladılar. 10-15 yaşına çatmış həm oğlanlar, həm də qızlar özünü böyüklərə təqdim etmə mərhələsindən keçirdilər. Oğlanlar ovçuluq, əkinçilik, döyüşçülük üçün zəruri olan bilik və bacarıqlarını, qızlar isə ev təsərrüfatının idarə olunması ilə bağlı vərdisləri necə mənimsədiklərini nümayiş etdirirdilər.

İbtidai icma quruluşunun sonlarında ailə tərbiyəsi tərbiyə işinin geniş yayılmış formasına çevrildi, tərbiyənin məzmunu genişləndi və mürəkkəbləşdi.

İbtidai icma quruluşu öz yerini quldarlıq quruluşuna verdi.

Quldarlıq quruluşu bir çox yerlərdə olmuş və xüsusilə qədim Yunanıstanda quldarlıq quruluşu geniş və sürətlə inkişaf etmişdir.

Qədim Yunanıstan böyük olmayan bir sıra quldar dövlətlərindən ibarət idi ki, ikisi daha fərqli idi.

1. Əsas şəhəri Sparta olan Lakoniya dövləti;

2. Əsas şəhəri Afina olan Attika dövləti.

Bu dövlətlərin iqtisadi, siyasi, mədəni səviyyələri müxtəlif olduğundan tərbiyə sistemləri də fərqli idi.

Sparta tərbiyə sistemi möhkəm və davamlı hərbiçilər yetişdirirdi. Quldar övladlarının fiziki sağlamlığına, hərbi təlimlərə, fiziki təmrinlərə ciddi fikir verirdi. Bu cəmiyyətə işləyən və işlədən insanlar lazım idi. Hər yerdə ciddi hərbi nizam-intizam hökm sürürdü. Vuruşmaq, cəngavərlik, hücum etmək və s. bu kimi təlimlər əsas diqqət mərkəzində idi. Yeni doğulan uşaqlar ağsaqqalların nəzarətindən keçirilir, sağlam uşaq tərbiyə edilməsi üçün atasına qaytarılırdı. Zəif, qüsurlu, xəstə doğulan uşaqlara diqqət göstərmirdi.

7 yaşa qədər spartalılar ailədə, dayələrdən tərbiyə alırdılar. Sonrakı yaş dövrləri dövlətin nəzarəti altında idi. Spartada yaş bölgüsü belə idi: **1) 0-7 yaş; 2) 7-18 yaş; 3) 18-20 yaş; 4) 20-30 yaş.**

Dövlət tərbiyə müəssisələrinə aqellam deyilirdi, ona dövlət tərəfindən təyin edilmiş rəhbər – pedanom başçılıq edirdi.

7-18 yaşlı uşaqlar pedanomun rəhbərliyi altında yazmaq, oxumaq öyrənilirdi. Fiziki tərbiyəyə, xüsusilə yer verilirdi. Əxlaq və siyasi tərbiyə müsahibələr yolu ilə verilirdi.

18-20 yaşlılar hərbi və mülki xidmət məktəbi sayılan xüsusi düşərgələrdə – efəbiyalarda təkmilləşirdilər. Gənclərin əxlaqi və siyasi tərbiyəsində dövlət başçılarının onlarla apardıqları söhbətlər böyük rola malik idi.

Hərbi və mülki təcrübə keçən efəblər 20-30 yaşlarında dövlətə döyüşçü kimi xidmət edir, hərbi icmanın tam hüquqlu vətəndaşları olurdular.

Uşaqların tərbiyəsində ən mühüm məsələlərdən biri onlara lakonik nitqin öyrədilməsi idi. Bir neçə sözdə çox şeyi ifadə etmək spartalıların əsas xüsusiyyəti idi.

Spartalı qızların tərbiyəsi də oğlanlardan az fərqlənirdi. Qızların da hərbi-fiziki, cəngavərlik tərbiyəsinə diqqət yetirilirdi. Çünki kişilər hərbi səfərdə olarkən ölkə daxilində asayişin qorunması və qul üsyanlarının yatırılmasına onlar məsuliyyət daşıyırdılar. Spartada tərbiyə ənənələri imperativ xarakter daşıyırdı, fiziki və hərbi tərbiyə və təlim önə çəkilirdi. Təhsilə kifayət qədər fikir verilmirdi. Sparta tərbiyə sistemində sağlam bədənli, mükəmməl şəxsiyyət kimi fiziki cəhətdən möhkəm döyüşçü-cəngavər yetişdirilməsi nəzərdə tutulurdu.

Afina tərbiyə sistemi Spartadan ciddi şəkildə fərqlənirdi. B.e.ə. V-IV əsrlərdə Afinada ahəngdar inkişaf etmiş insanlar tərbiyə etmək vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu. Belə insanlar fiziki, əxlaqi, əqli cəhətdən inkişaf etmiş, gözəl zövqə malik olmaqla yalnız hakim təbəqədən olmalı idilər. Afinada uşaqlar 7 yaşa qədər ailədə tərbiyə alırdılar. Sonra yüksək təbəqənin uşaqları xüsusi təlim tərbiyə müəssisələrinə gedirdilər ki, buna “Şkola” deyilirdi. “Şkola” yunanların mənə verdiyi “Asudə vaxt keçirilən yer” deməkdir. Bunu belə etmişdilər ki, uşaqlar məktəbdən qorxmasın və məktəbə gəlsinlər. Bu müəssisələrə oğlan uşaqlarını aparıb gətirən, onların tərbiyəsi ilə məşğul olanlara “Peydaqoqos” deyilirdi ki, bu da yunan dilində “Paydas-uşaq” “Gogos – “yola salan”, “Ötürən”, “Tərbiyə ilə məşğul olan” – deməkdir. “Pedaqogika”, “Pedaqoq” sözü də buradan meydana gəlmişdir.

Afinada uşaqlar **7-14** yaşa qədər qrammatika və kifara (musiqi) məktəblərində təhsil alırdılar. Təhsil pullu idi. Oğlanlar daha çox palestra adlı məktəblərdə oxuyur, fiziki təmrinlərlə məşğul olurdular alışırdırdılar. Daha sonra təhsilin növbəti pilləsi-gimnası hesab olunurdu. Afinada 3 gimnasi var idi: Akademiya, Lisey və Kinosard. Bu məktəblər humanitar istiqamətli idi. Bütün elmlər fəlsəfi aspektdə öyrədilirdi. Gimnasilərdə təhsilini təkmilləşdirən **15-18** yaşlıların fiziki hazırlığı ilə yanaşı zehni qabiliyyətlərinin də inkişaf etdirilirdi. **18-20** yaşlı gənclər, siyasi tərbiyə alırdılar. Bu tərbiyənin yüksək mərhələsi sayılırdı. Aşağı təbəqənin uşaqları isə fiziki işlə məşğul olur, atalarının sənətini öyrənirdilər. Qızlara ailədə elementar oxu və yazı öyrədilirdi.

Afina və Sparta tərbiyə sistemləri arasında fərq ondan ibarət idi ki, Spartada tərbiyə müəssisələri dövlətin əlində, Afina məktəbləri isə xüsusi adamların ixtiyarında idi. Spartada tərbiyə hərbi-fiziki xarakter daşıdığı halda, Afinada zehni, estetik və bədii tərbiyəyə üstünlük verilirdi.

Qədim Yunan mədəniyyəti pedaqoji fikir tarixinə orijinal pedaqoji fikirlər, qiymətli elmi töhfələr vermiş, Sokrat, Platon, Aristotel kimi görkəmli filosoflar bəxş etmişdir.

Sokrat (e.ə.469-e.ə.399) tarixin ən bilikli adamlarından biri sayılır. Onun ən böyük didaktik nailiyyətlərindən biri “Sokrat metodu” – “Sual-cavab” metodu, dialektik mübahisədir ki, yalnız bu halda həqiqət üzə çıxır. “**İnsanın həyatının əsas məqsədi mənəvi cəhətdən özünü təkmilləşdirmə olmalıdır**” – tezisi Sokratın əsas pedaqoji ideyasıdır.

Sokrat təbiətin xeyirxah qanunları olduğunu və bu əsasda hər yaş dövrünə uyğun yaşamağı, fəaliyyət göstərməyi tövsiyə etmişdir. O insanın qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin əsas yolunu özünü dərk etməkdə görürdü. **“Kim özünü dərk edib tanıyırsa, o bilir faydalı nədir, zərərli nədir və aydın anlayır ki, o nəyi bacarar, nəyi bacarmaz”** – bu fikirlər Sokrata məxsusdur. Müəllimlik, öyrənmə və öyrətmə fəaliyyəti Sokrat üçün həyatdan da dəyərli olmuşdur. Ona bu fəaliyyətdən əl çəkməyi, ya da ölməyi seçim etməyi qarşısına qoyduqda o zəhər içərək ölməyi üstün tutmuşdur.

Platon (e.ə.427- e.ə.347) tərbiyə işinə ciddi yanaşır, onu dövlət işi hesab edir, dövlətin gələcəyinin, müəyyən mənada, ondan asılı olduğunu qeyd edirdi. O, tərbiyə işində aşağıdakı yaş dərəcələrini müəyyən etmişdir:

3-6 yaşlı uşaqlar xüsusi dövlət meydançalalarında oyunlarla tərbiyə almalıdırlar.

7-12 yaşlarında dövlət məktəblərində oxu, yazı, hesab, musiqi və s. öyrənməlidirlər.

12-16 yaşlarında polestra məktəblərində fiziki hazırlıq keçməlidirlər.

16-18 yaşlarında əməli əhəmiyyət kəsb edən elmlər (riyaziyyat, həndəsə, astronomiya və s.) öyrənməlidirlər.

18-20 yaşlarında efeb qruplarında hərbi və mülki təcrübə keçməlidirlər.

20-30 yaşa qədər isə hərbi xidmətə getməli, legioner olmalıdırlar.

Aristotel (e.ə.384-e.ə.322) tarixdə **“İlk müəllim”** ünvanı almışdır. O ilk dəfə olaraq Afianda Likey məbədində kollektiv məktəb yaratmışdır. Dilimizdəki Lisey sözü buradan meydana gəlmişdir. Aristotelin müdavimləri **“Paripatetiklər”** adlandırılırdılar. Tərcümədə “gəzinti” deməkdir. Aristotel öz mühazirələrini tələbələri ilə gəzərək söyləyirdi. Lisey 13 il mövcud olmuşdur. Bu dövr **Aristotel** yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü idi. O insanlığın tarixi təcrübəsini ümumiləşdirərək pedaqogika tarixində ilk dəfə olaraq 21 yaşa qədər insanları hər biri yeddi il olmaqla üç yaş dövrünə bölmüşdür:

1) 0-7 yaş - bitki dövrü (Yəni bitkiyə qulluq lazım olduğu kimi, insana da bu dövrdə qulluq, qayğı lazımdır);

2) 7- 14 yaş - heyvani dövr; (Bu yaş dövründə uşaqlara nəfs tərbiyəsi, iradə tərbiyəsi verilməlidir. Heyvanlardan fərqli olaraq fəaliyyət istək, arzu, nəfs əsasında deyil, ağıl və mühakimələrlə tənzimlənməlidir);

3) 14-21 yaş -insani dövr (insanın kamilləşmə dövrü, ağılın və əqlin sürətlə inkişaf etdirilməsi dövrüdür).

Aristotelin bu yaş bölgüsü dahi Nizami Gəncəvi tərəfindən bəyənilmiş və şair oğlu Məhəmmədə 7, 14, 21 yaşlarında nəsihətamiz şeirlər yazmışdır.

3.2. AZƏRBAYCAN XALQ PEDAQOGİKASINDA YAŞ DƏRƏCƏLƏRİ

Elmi pedaqogika böyüməkdə olan nəslin yaş dövrlərini müvafiq mərhələlər üzrə qruplaşdırır və hər dövrün tələbatına uyğun tərbiyə vasitələrini müəyyənləşdirir. Belə bir yaş bölgüsü xalq pedaqogikasında da vardır. Xalq müdrikləri öz müşahidələri əsasında uşağın yaşının üstünə yaş gəldikcə dəyişmə prosesini böyük məhəbbət və poetik dillə təsvir etmişdir:

**Bir yaşında çiçəyə bənzər idim,
Yaş yarımında dördayaqlı yeridim.
İki yaşda su istərəm, içərəm,
Bacı-qardaş bir-birindən seçərəm.
Üç yaşında döndüm açılmış gülə,
Açılmayan dilim döndü bülbülə.
Dörd yaşında ovşarımı çeynərəm
Bir saat da bir yerdə dincəlmərəm.
Beş yaşında coşub, daşıb qaynaram
Altı yaşda yaşdaşım ilə oynaram**

Həqiqətən də bir yaşa qədər uşaqlar yalnız onlara məxsus ətirli çiçək kimi əldən-ələ, qucaqdan-qucağa gəzirlər. Yaş yarımında anatomik-fizioloji inkişafın təzahürü olaraq uşaq əllərini də yerə verərək gəzməyə başlayır. Uşağın ətrafdakılardan ilkin tələbatı qidadır, iki yaşda o, su, yaxud yemək istədiyini bildirə, ailə üzvlərini seçib ayıra bilir.

Üç yaşında dil açmağa başlayır, dilinə yatan sözləri öyrənir, kiçik cümlələr qurur, bəzən özündən sözlər quraşdırır; bunlar hamısı psixoloji inkişafın təzahürləridir.

Dörd yaşadək o, yeriməyi də, fikrini ifadə etməyi də öyrənir, hərəkətsiz dayanmır, inkişafı sürətlənir. Bu proses sonrakı illərdə də davam edir. Altı yaşda artıq evdən kənarında, məhəllədə, qonşuda yoldaşlar tapır.

Xalq bütün bu inkişaf prosesini yüksək pedaqoji dəqiqliklə nizamlanmış söz sərvəti ilə – laylalar, oxşamalar, nazlamalar, düzgülər, yanılmaclar, tapmacalar və nağıllarla müşayiət etmişdir.

Xalq pedaqogikasında yeddi yaşa qədər olan dövr uşaqlıq dövrü adlanır. Sonrakı dövrlərə gəlincə, onlarla bağlı bölgülər müxtəlifdir.

Yeddi yaşdan on dörd-on beş yaşadək uşaq tədriclə böyüyüb boya-baş çatır. Aylar, illər ötür o, böyüyüb həddi-buluğa yetişir. Bu yaşdan on yeddi-on səkkiz yaşadək olan dövrü isə gənclik dövrü, nağıl və dastanların süjetində həmin yaşı ehtiva edən mərhələni də birinci hissə kimi dəyərləndirir. Qeyd edir ki, həmin dövr qəhrəmanın öyrənmə, böyük məşqlər üçün hazırlaşma (pəhləvanlıq, ov ovla-

maq, igidlik göstərmək və s.) mərhələsidir. Bundan sonra qəhrəmanın mübarizəsi başlanır. O, məqsədinə çatmaq uğrunda çar-pışır, igidliklər, dözümlər, mətanət göstərir. Həmin dövr otuz-qırx yaşadək davam edir.

**Otuzunda kəklik kimi səkərsən
İgidlik eyləyib qanlar tökərsən.**

Nəhayət, qəhrəmanın yaşlı, ahıl, qocalıq dövrü gəlir. Bu yaşda, o, təcrübə qazanmış, dünya görmüş, tədbirli, uzaqgörən insandır. Əvvəlki fiziki qüvvəni itirib, lakin ağılı və təcrübəsi başqalarına düzgün yol göstərən, çətinliklərdən çıxışı yolu tapan şəxsiyyətdir.

**Qırx yaşında əl haramdan çəkərsən,
Sonası ovlanmış gölə bənzərsən.
Əlli yaşda əlif qəddin əyilər,
Altmışında ön dişlərin tökülər,
Yetmişində qəddin, belin bükülər,
Karvanı kəsilməş yola bənzərsən.
Səksəndə sinir yenər dizinə,
Doxsanında qubar qonar gözüne.
Koroğlu der: çünki yetdin yüzünə,
Uca dağ başında kola bənzərsən.**

“Ağac yaş ikən, uşaq beşikdə ikən” və sair atalar sözlərini əsas tutub deyər bilərlik ki, xalq tərbiyə işinə ən kiçik yaşlardan – beşikdən başlaməyin vacibliyini söyləmişdir. Demək lap ilk anlardan, yəni uşağın bələkdə olduğu vaxtlardan tərbiyə işinə başlamağı, necə ki demişlər, “Bələkdən – qəbrə” hər yaş dövrünün xüsusiyyətini nəzər almaqla tərbiyə işi qurulmalıdır.

3.3. ŞƏRQ VƏ QƏRB PEDAQOJİ FİKRİNDƏ YAŞ DƏRƏCƏLƏRİ

Şərqi pedaqoji fikir tarixində uşaqların tərbiyə və təhsilində yaş dərəcələrinin nəzərə alınmasına xüsusi önəm verilmişdir.

İslamiyyətin yaranması bir çox elmlərin inkişafına təsir etdiyi kimi pedaqogika elminin də inkişafına qüvvətli təsir göstərdi. İslamiyyətin yaranması yeni əxlaq, yeni məənəviyyət yaratdı. İslamiyyətdə də yaş dərəcələrinin nəzərə alınmasına xüsusi diqqət və əhəmiyyət verilmişdir.

Məhəmməd Peyğəmbər (s) tərbiyə işində insanın təkamül prosesini 21 yaşadək 7-7 üç əsas mərhələyə bölərək demişdir:

Övlad öz həyatının birinci 7 ilində şah, ikinci 7 ilində (7-14 yaş) nöqə, üçüncü 7 ilində məsləhətçi və məsul şəxs hesab olunur. Beləliklə, insanın həyat yolu 21 yaşına qədər ardıcıl olaraq üç mərhələyə bölünür və bu da uşaqlıq, yeniyetməlik və ilk gənclik dövrləridir.

Doğuşdan sonrakı mərhələni beş əsas dövrə – uşaqlıq, yeniyetməlik, cavanlıq, yetkinlik və qocalıq dövrlərinə bölmək olar. Hər dövrün tərbiyəsi haqqında islamiyyətdə dəyərli fikirlər, hökmlər vardır. İslam insanı doğuşdan ölənə qədər oxuyub-öyrənmədə, təkmilləşmədə, inkişafda görür və deyir – “beşikdən qəbrədək öyrən”.

Həzrəti Məhəmməd(s) kəlamlarının birində buyurur: “Uşağın kiçik yaşlarında coşğun, çevik, qaynayıb-daşan olması yaxşıdır, çünki belə uşaq böyüyəndə sakit və özünü idarə etməyə qadir olur”. Belə olan halda yeniyetmə ikinci yaş dövründə tərbiyəçilərin ona verdiyi ədəb, əxlaq, iradə tərbiyəsini layiqincə qəbul edəcək, öz üzərində çalışacaq, ağıl ilə hərəkət edib nəfsinə qalib gələcək, övladlıq borcunu yerinə yetirəcəkdir. Bu dövrdə o ətrafmdakılardan müəyyən şeyləri soruşur, öyrənir və başqalarına da öyrədə bilir. Onun fəaliyyətinə istiqamət vermək, vaxtına nəzarət etmək lazımdır ki, o daha səmərəli və faydalı olsun. Beləliklə yeniyetmə normal şəkildə üçüncü yaş dövrünə – kamillik dövrünə girəcəkdir. Peyğəmbərimiz (s) bu üç dövr haqqında mürəbbilərin vəzifələrini bir hədisdə belə müəyyənləşdirmişdir: “Qoy sənin övladın yeddi il oynasın, sonrakı yeddi ili də ədəb öyrənsin, tərbiyə alsın və sonra onu özünün müşavirin və yoldaşın hesab et”.

Dahi Azərbaycan şairi **Nizami Gəncəvi** 7-7 yaş bölgüsünə üstünlük vermiş və oğlu Məhəmmədə 7, 14, 21 yaşlarında nəsihətamiz şeirlər yazmışdır.

Nizami 7 yaşlı oğlu Məhəmmədə yazdığı ilk nəsihətamiz şeir belədir:

**Biliyə rağib ol, dünyanı qazan,
Sən əsmanı oxu, mənə alarsan,
Vaxtı boş keçirmə qələm al ələ,
Allahın əmri ilə bilik kəsb elə.**

Nizami 14 yaşlı Məhəmmədə isə belə ibrətamiz şeir yazmışdır:

**Sən ey 14 yaşlım, hər elmə yetkin,
Gözündə əksi var iki aləmin.**

**7 yaşar oldun o zaman ki, sən
Açıldı gül kimi güləndə çəmən,
İndiki çatmışdır yaşın 14-ə,
Başın sərv kimi durur göylərdə.
Qəflətdə oynama, qeyrət vaxtıdır,
İndi hünər vaxtı, şöhrət vaxtıdır.
Ucalmaq istəsən, bir kamala çat,
Kamala ehtiram göstərir həyat.**

Nizami 21 yaşlı Məhəmmədə şeirlə aşağıdakı tövsiyələrini verir:

**Ey oğul, sənədir sözüm, yaxşı bax.
Çünki mən yatıram, sənə qal oyaq...
Yatma qoca kimi bu yolda aman...
Çox iti zehinlər yatan oldular,
Axırda saxsı qab satan oldular.**

Azərbaycanın böyük filosof, şairləri, mütəfəkkirləri, alimləri – Xaqani Şirvani, Nəsirəddin Tusi, Füzuli, Əvhədi və başqaları əsərlərində uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik dövrlərinin xüsusiyyətləri haqqında, hər yaş dövründə görəcəyi işlər haqqında dəyərli öyüd və nəsihətlər vermişlər. Bir çox klassiklərimiz – Füzuli, A.A.Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Mir Möhsün Nəvvab, M.T.Sidqi, M.Ə.Sabir, “Oğluma nəsihətlər” adı ilə yetişən gəncliyə öz müdrik tövsiyələrini vermişlər.

Qərbin böyük filosof və pedaqoqları təlim-tərbiyə işində yaş dərəcələrinə xüsusi əhəmiyyət vermiş və bir çoxları yaş dərəcələrinin elmi pedaqoji, psixoloji əsaslarını işləmişlər.

XVII əsrdə yaşamış çex pedaqoqu **Yan Amos Komenski (1592-1670)** pedaqogikanı təbiətə müvafiqlik prinsipi əsasında qurmuşdur. Onun fikrincə, insan təbiətin bir hissəsi olduğundan onun tərbiyəsi də təlimi də təbiətin qaydalarına tabe olmalıdır. Məktəb bütün qaydalarını dəqiq olaraq təbiətdən götürməlidir.

Komenski yazırdı ki, insan əqli bütün şeyləri yüksək səviyyədə dərk edə bilər. Bununla bağlı Y.A.Komenski aşağıdakıları yazırdı: “Mənimsənilmə üçün nəzərdə tutulmuş hər bir şey yaş səviyyələrinə görə elə bölünməlidir ki, onların burada əldə edilməsi hər bir yaş dövründəki qavrayış üçün mümkün olsun”.

Y.A.Komenski özünəməxsus olaraq yaş dövrlərini yaratmış və buna uyğun olaraq məktəb sistemini də ona uyğun qurmuşdur:

- 1) **0-6 yaşa qədər – uşaqlıq – “Ana qucağı məktəbi” – ailədə tərbiyə;**
- 2) **6-12 yaş – yeniyetmə - ana dili məktəbi – hər hansı yaşayış məntəqəsində yerləşən məktəb;**
- 3) **12-18 yaş – gənclik – latın dili məktəbi – (gimnaziya) – hər şəhərdə;**
- 4) **18-24 yaş – yetkinləşmə, kişiləşmə – akademiya – universitetlər.**

XVIII əsr fransız maarifçilərindən biri **Jan Jak Russodur (1712-1778)**. O, təbii hüquq, təbii tərbiyə və təbii din nəzəriyyələrini irəli sürmüşdür. J.J.Russo yaş dövrlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

- 1) **Anadan olandan 2 yaşa qədər olan dövr. Bu fiziki inkişaf mərhələsi adlanır;**
- 2) **2 yaşdan 12 yaşa qədər olan dövr. Bu əqli yuxu mərhələsidir;**
- 3) **12 yaşdan 15 yaşa qədər olan dövr. Bu, əqlin inkişafı, təlim mərhələsidir;**
- 4) **15 yaşdan 18 yaşa qədər olan dövr. Bu Russonun adlandırdığı “Fırına və qasırğa” dövrüdür ki, əxlaq tərbiyəsinin inkişafı ilə səciyyələnir.**

J.J.Russonun yaş dövrləri haqqında fikirləri onun tərbiyədə təbitə-müvafiqlik baxışlarından irəli gəlmişdir.

Görkəmli alman pedaqoqu **Adolf Disterveq (1790-1866)** otuz ildən çox Müəllimlər Seminariyasının direktoru olmuşdur. Bu illərdə o, alman xalq məktəblərində istifadə olunan riyaziyyat, astronomiya, təbiətşünaslıq, coğrafiya və alman dilinə aid 20-dən çox dərslik və metodik vəsait hazırlamışdır.

Adolf Disterveq məktəbyaşlı uşaqların inkişafının üç mərhələsini müəyyənləşdirmişdir:

1. Duyğuların üstünlük kəsb etdiyi dövr (1-9 yaş). Bu dövrdə əyaniliyə, nümunələrə, nağıllara, oyun fəaliyyətinə geniş yer verilməlidir.

2. Hafizənin inkişafı və təsəvvürlərin toplanması dövrü (9-14 yaş). Bu yaş dövrü əyani təfəkkürlə mücərrəd təfəkkür arasında keçid təşkil edir. Tərbiyəçinin vəzifəsi planlı və ardıcıl surətdə maraqlı ideyalarla uşaq ruhunu oymalıdır.

3. Ağıl və mühakimənin təşəkkül tapması dövrü (14 yaşdan sonrakı dövr). Bu dövrdə müəyyən ideyaların meydana gəlməsi, uşaq təsəvvürlərinin məntiqi ardıcılıqla inkişaf etdiyi müşahidə olunur, təlim tam şüurlu gedir, qayda və qanunlar aydın dərk edilir, əxlaqi götüşlər əqidəyə çevrilir, əqidə isə xarakterin formalaşmasını əmələ gətirir.

A.Disterveq tərbiyənin mədəniyyətə müvafiqlik prinsipini irəli sürmüş, onun məzmununu şərh etmişdir. Bu prinsip tələb edirdi ki, tədris-tərbiyə prosesi *xarici*, daxili və ictimai mədəniyyət əsasında təşkil edilsin. A.Disterveq xarici mədəniyyətə əxlaq normalarını, məişəti, istehlakı, daxili mədəniyyətə isə sosial münasibətləri və milli mədəniyyəti aid edirdi. Bu o deməkdir ki, uşağın tərbiyəsində təbii və yaş xüsusiyyətlərindən başqa, həm də onun doğulduğu və gələcəkdə yaşadığı yerin şəraiti, vaxtı nəzərdə tutulmalıdır. Yəni, geniş mənada müasir mədəniyyətin və xüsusilə, şagirdin vətəninin, mədəniyyətinin nailiyyətlərini də nəzərdə tutmalıdır.

A.Disterveq uşağın yaşının inkişafının həm də ictimai şəraitdən asılı olduğunu qəbul edir, tərbiyəni əbədi və tarixi kateqoriya kimi səciyyələndirirdi. Əbədlilik təbiətə müvafiqliyə, tarixilik isə mədəniyyətə müvafiqliyə aiddir.

Ümumiyyətlə pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndələri uşaqların yaş dərəcələrində müxtəlif yaş bölgüləri versələr də, onların fikirlərində mütərəqqi ideyalar yüksək səviyyədə olmuş və bu gün də həmin ideyalar öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

3.4. ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINDA YAŞ DÖVRLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində yaş dövrlərinin, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz ona əsaslanaraq pedaqoji proses təşkil olunur, təlim-tərbiyə işi həyata keçirilir.

Məktəbəqədər yaş dövrünün xüsusiyyətləri. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin prqoramı mühüm dövlət sənədi olub, məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla aparılan təlim-tərbiyə işlərinin məzmununu, məqsədini və vəzifəsini özündə əks etdirir.

Proqram uşaqların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların hərtərəfli inkişafına xidmət edir. Uşaq bağçasında uşaqların həyat və fəaliyyəti proqram

mın tələblərinə müvafiq qurulur. Onların təlim fəaliyyəti, fiziki, əxlaqi və estetik tərbiyəsi bu mühüm sənəd əsasında həyata kesirilir.

Uşaqların məktəbə qəbulu 6 yaşdan başladığı üçün proqramda məktəbəqədər yaş dövrü psixi-fizioloji və metodoloji baxımdan aşağıdakı qaydada təsnif olunmuşdur:

- **0-1 yaşadək – çağalığ dövrü;**
- **1 yaşdan 2 yaşadək – körpəlik dövrü;**
- **2 yaşdan 3 yaşadək –bağça dövrünün kiçik qrupu;**
- **3 yaşdan 4 yaşadək – bağça dövrünün orta qrupu;**
- **4 yaşdan 5 yaşadək – bağça dövrünün böyük qrupu;**
- **5-6 yaş – məktəbə hazırlıq qrupu.**

Hər yaş dərəcəsinin xarakterik xüsusiyyətləri, onlarla aparılan təlim-tərbiyə işinin məzmunu, forma və metodları “Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim Proqramı”nda və Məktəbəqədər təhsil üzrə Kurikulumda öz əksini tapmışdır.

Müasir pedaqogika elmində məktəblilərin yaş dərəcələri aşağıdakı kimi qəbul edilmişdir:

Məktəb yaşı dövrü – 6-18 yaş.

Üç dövrə bölünür:

1) 6-10 yaş – kiçik məktəb yaş dövrü; 2) 11-15 yaş orta məktəb yaş dövrü; 3) 16-18 yaş böyük məktəb yaş dövrü.

Müəyyən olunmuş yaş dövrləri şərtidir, onların arasında dəyişkənlik də özünü göstərə bilər.

Məktəb yaş dövrünə qədəm qoyan uşağın fəaliyyətində, ünsiyyətində və başqa adamlarla münasibətində kəskin dönüş yaranır. Təlim onun aparıcı fəaliyyət növü olur, həyat tərzini dəyişir, yeni vəzifələr meydana gəlir, ətrafında olan adamlarla yeni münasibətlər yaranır.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların (6-10) hələ zəif olan orqanizmində bir çox yeni keyfiyyətlər əmələ gəlir. Məktəbəqədər yaş dövrünə nisbətən boyun inkişafı ləngiyir, çəki isə nəzərə çarpacaq dərəcədə artır. Bu yaşda skeletdə sümükləşmə gedir, lakin hələ başa çatmır. Diqqət yetirilməsə, uşağın onurğası asanlıqla əyilə bilər. Bu dövrdə uşağın əzələ sistemi intensiv inkişaf edir, əzələlərin qüvvəsi xeyli artır. Bunun sayəsində uşaq sürətlə yazı vərdişlərinə yiyələnir. Həmin dövrdə uşaqlarda əsəb sistemi təkmilləşir, baş beynin böyük yarımkürələrinin funksiyaları intensiv inkişaf edir, beyin qabığının analitik və sintetik funksiyaları güclənir. Bu yaş dövründə uşağın beyninin çəkisi demək olar ki, böyük adamın beyninin çəkisi qədər olur və 1400 qrama çatır. Uşağın psixikası sürətlə inkişaf edir. Hiss orqanlarının dəqiqliyi yüksəlir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin qavrayışı sabit və mütəşəkkil olmasa da, onlar ətraf aləmi həvəslə, emosional qavrayırlar. Müəllimlər buna arxalanaraq şagirdləri məq-

sədyönlü dinləməyə alışdırır, onlarda müşahidəçilik qabiliyyətini inkişaf etdirirlər. Məktəb həyatı uşaqdan ixtiyari diqqəti daim məşq etdirməyi, onu cəmləmək üçün iradi səy göstərməyi tələb edir. Onlarda ixtiyari diqqət bağça yaşına nisbətən bir qədər qüvvətlənsə də, onlar hələ özlərini ev tapşırığını icra etməyə məcbur edə bilmirlər, diqqətlərini uzun müddət bir iş üzərində toplamaqda çətinlik çəkirlər. Bu yaşda uşaqların diqqəti tez-tez yayınır, təfəkkürü emosional-obrazlı təfəkkürdən abstrakt-məntiqi təfəkkürə doğru inkişaf edir. Təlim onların intellektini sürətlə inkişaf etdirir.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqların diqqəti həcm etibarı ilə də geniş olmur, onlar eyni zamanda iki iş üzərində diqqətlərini bölə bilmirlər. Məsələn, yaza-yaza danışa bilmirlər. Onların təfəkkürü nitqlə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Bu yaşda uşaqların söz ehtiyatı artır, fikirlərini şifahi və yazılı ifadə etməkdə çətinlik çəkmirlər.

Məktəblinin idrak fəaliyyətində hafizənin böyük əhəmiyyəti vardır. Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə hafizə daha çox əyani-obrazlı xarakterdə olur. Şagirdlər təlim materialını daha çox mexaniki öyrənmə yolu ilə yadda saxlayırlar. Onlar böyük bir seiri, mətni çətinlik çəkmədən olduğu kimi əzbərləyir, lakin onu öz sözləri ilə danışmaqda çətinlik çəkirlər. Hafizənin bu cür xüsusiyyətindən uşaqların söz ehtiyatını artırmaq üçün istifadə olunmalıdır. Bununla bərabər, müəllim onlarda məntiqi yaddasaxlamayı da inkişaf etdirməyə çalışmalıdır. Şagirdlərə özünənazarət bacarıqları, özünüoxlama vərdisləri aşılanmalı, tədris əməyinin səmərəli təşkili üçün zəruri biliklər verilməlidir.

Kiçik yaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin təşəkkülü müəllimlər və həmyaşdaşları (sınıf və ümumməktəb kollektivi) ilə yeni münasibətlərin, yeni fəaliyyət növlərinin (oxumaq, təhsil almaq) və ünsiyyətin təsiri altında baş verir. Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda əxlaqi anlayışların, təsəvvürlərin formalaşması üçün böyük imkanlar vardır. Məktəbdə bu imkanlardan bacarıqla istifadə olunmalı, şagirdlər özünə-xidmət əməyinə, ictimai-faydalı əməyə cəlb edilməlidir. Belə fəaliyyət uşaqlarda əməksevərliyi, davranış mədəniyyətini, kollektiv fəaliyyət vərdislərini və hərtərəfli fəallığı inkişaf etdirir.

Orta məktəb yaş dövründə (11-15 yaş) uşaqlarda çox kəskin dəyişikliklər baş verir. Yeniyetmə həm uşaq, həm də ilk gənclik əlamətlərini özündə əks etdirir. Bu dövr həm uşağın özü, həm də onu əhatə edənlər üçün çətin dövr hesab olunur. Çox vaxt bu dövrü “böhran dövrü” adlandırırlar. Bu mərhələdə yeniyetmələr öz uşaq illərindən ayrılı bilmirlər. Onlar fiziki cəhətdən sürətlə inkişaf edirlər. Oğlanların boy artımı 6-10 sm. qızlarınkı isə 6-8 sm. təşkil edir. Skeletin sümükləşməsi prosesi davam edir, əzələlərin gücü xeyli artır. Daxili orqanlar qeyri-bərabər inkişaf edir, qan damarlarının inkişafı ürəyin inkişafından geri qalır ki, bu da onun fəaliyyət ahəngini (ritmini) pozur, ürək döyüntüsünün artmasına gətirib çıxarır.

Yeniyetmə dövrünü səciyyələndirən ikinci mühüm bir xüsusiyyət cinsi yetişmədir. Cinsi yetişmə qızlarda 11 yaşından, oğlanlarda isə bir az gec – 12-13

yaşından başlayır və qızlarda tez də başa çatır. Bu proses orqanizmin həyat fəaliyyətini ciddi dəyişdirir, yeni hiss və həyəcanlar yaradır.

Yeniyyətmə dövründə sinir sisteminin inkişafı, beynin daxili quruluşunun mürəkkəbləşməsi davam edir. Bu da yeniyyətmənin zehni fəaliyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu zaman şüurun rolu artır, instinktlər və emosiyalar üzərində baş beyin qabığının nəzarəti yaxşılaşır.

Yeniyyətməlik yaşında uşağın fikri fəaliyyətində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş verir. Təfəkkür daha sistemli, ardıcıl və yetkin olur. Yeniyyətmənin təfəkküründə tənqidçilik əlaməti meydana gəlir. O, öz fikrini söyləməyə çalışır, mübahisəyə girir, etiraz edir, hər şeyə tənqidi münasibət bəsləyir.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün bu yaş dövrü olduqca əlverişlidir. Odur ki, uşaqlara daim problemlə çalışmaları vermək, onlara müqayisələr aparması, hadisələrdə və proseslərdə səbəb-nəticə asılılıqlarını müəyyənləşdirməyi tapşırmaq lazımdır. Təfəkkürün inkişafı yeniyyətmənin nitqi ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Təfəkkürün inkişafı nəticəsində nitq düzgün, məntiqli, inandırıcı, obrazlı və təsiredici olur.

Yeniyyətməlik yaşında şəxsiyyətin intensiv əxlaqi və sosial formalaşması baş verir. Bu dövrdə məktəblinin dünyagörüşü, əxlaqi prinsipləri hələ sabit olmur. Onlarda müsbət keyfiyyətlərlə yanaşı, səhv, yetkin olmayan, hətta əxlaqa zidd hərəkətlərə də təsadüf olunur. Yeniyyətmələr özlərini yaşlı adamlar kimi aparmaq istəyirlər.

Yeniyyətmə yaş dövrünün bir sıra ziddiyyətləri vardır. Yeniyyətmə oğlanların güclü, mərd, cəsur idealları arasında təəssüf ki, quldurlar, xuliqanlar da olur. Yeniyyətmələr onların hərəkətlərini yamsıladıqlarından bəzən hüquq qaydalarını pozurlar. Bu ziddiyyətlərin qarşısının alınmasında düzgün təşkil edilmiş tərbiyə mühüm rol oynayır.

Yeniyyətmələrin əxlaqi və sosial davranışında hisslər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər kiçik yaşlı məktəblilərdə hisslər impulsiv olursa, orta məktəb yaşlarında isə düşünülmüş və güclü olur. Xüsusilə nifrət hissi özünü daha güclü büruzə verir. Bir çox pedaqoqlar bu dövrü ağır böhran dövrü də adlandırırlar. İnadkarlıq, egoizm, qaradınməzlik bununla izah olunur. Ona görə də yeniyyətmələrin hisslərinə ehtiyatla, diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

Yeniyyətmələrdə peşələrə meyil, maraq yaranır, onlar peşələrin əhəmiyyəti, faydası haqqında düşünür, istədikləri sənətə yiyələnməyə çalışırlar. Onların əksəriyyəti təmiz və vicdanlı əməyin mənasını düzgün başa düşür, peşə seçməyə və ümumiyyətlə, gələcəyə məsuliyyətlə yanaşırlar.

Böyük məktəb yaş dövründə (16-18 yaş) məktəblinin anatomik-fizioloji, psixoloji, intellektual inkişafı davam edir. Beyin yüksək inkişaf mərhələsinə gəlir. Boy inkişafı və skeletin sümükləşməsi qurtarır, daxili sekresiya vəziləri

inkişafını başa çatdırır. Əzələlərin qüvvəsi, həmçinin iş qabiliyyəti xeyli artır, hərəkətin tənzim edilməsi qaydaya düşür və yaşlılarınkına çatır. Bədənin dəyişməsi sürəti əvvəlki dövrə nisbətən xeyli azalır: boy ildə 1,5-2,5 sm, çəki isə 2-4 kq artır. Cinsi yetişmənin birinci mərhələsi başa çatır.

Bu yaş dövrü ilk gənclik dövrü kimi də səciyyələndirilir. Bu dövr gənclərin dünyagörüşünün, əqidəsinin, xarakterinin və həyat yolunun müəyyənləşdirilməsi dövrüdür. Yuxarı sinif şagirdləri tədris fənlərinə seçmə münasibət bəsləyirlər. Onlar təlim materialını müvəffəqiyyətlə təhlil edir, ümumiləşdirmələr aparır, mühakimə yürüdərək nəticələr çıxarmaqda çətinlik çəkmir, mücərrəd anlayışları asanlıqla dərk edirlər. Seçdikləri peşələrlə bağlı biliklərə tələbat, çalışqanlıq onların xarakterik əlamətlərindəndir. Bu onların psixi proseslərin inkişafını və intellektual fəaliyyətini müəyyən edir. Belə ki, gənclik dövründə qavrayış istiqamətliliyi, diqqət ixtiyariliyi və sabitliyi, hafizə məntiqiliyi ilə xarakterizə olunur. Yuxarı sinif şagirdlərinin təfəkkürü yüksək səviyyədə ümumiləşdiriciliyi, mücərrədliyi, müstəqilliyi, məntiqiliyi ilə fərqlənir, yavaş-yavaş nəzəri və tənqidi istiqamət kəsb etməyə başlayır. Bu dövr zehni fəaliyyətin yüksəliş dövrüdür. Bu dövrdə həm də psixi proseslər əhəmiyyətli şəkildə inkişaf edir.

Yeniyyətlik dövründə oğlanlar fiziki hazırlığa daha çox diqqət yetirdikləri halda, yuxarı sinif şagirdləri intellektual keyfiyyətləri yüksək dəyərləndirirlər. İntellektual qabiliyyətli şagirdlər sinifdə böyük nüfuza və hörmətə malik olurlar.

Bu yaşda şagirdlərin əxlaqi və sosial keyfiyyətləri sürətlə formalaşır. Bu dövrdə gənclər həyatda fəal mövqe tutmağa can atır, ictimai borca şüurlu münasibət bəsləyir, sözü ilə işini gündəlik davranış normasına çevirməyə çalışırlar. Onlarda əxlaqi anlayışlar və kateqoriyalar formalaşır. Onlar öz “mən”ini ifadə etməyə, özünü tədqiqə və özünü reallaşdırmağa, başqalarının diqqətini cəlb etməyə cəhd edir, peşə seçməyə çalışırlar.

İlk gənclik dövründə etik problemlərə güclü maraq yaranır. İlk məhəbbət oğlan və qızların həyatına həyəcanlar gətirir, onları o qədər də asan olmayan məsələlərin həllinə sövq edir. Bu yaşda “əbədi” problemlərə – həyatın mənası, xoşbəxtlik, boric, vicdan, namus, şərəf, şəxsiyyət azadlığı və s. problemlərə maraq böyük olur.

Həmin yaş dövründə şagirdlərdə şüurlu davranış motivləri güclənir. Kollektivdə şəxsiyyətin yeri, kollektivin üzvləri arasında ünsiyyətin və münasibətlərin xarakteri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kollektiv əlaqə və münasibətlər genişlənir. Gənclərdə həyata tənqidi münasibət güclənir. Onlar hərəkətlərini şüurlu surətdə tənzim etməyə çalışırlar.

Yuxarı sinif şagirdlərində, adətən, tədris fənlərinə seçimli münasibət özünü göstərir. Həyat üçün mühüm olan bilik müvəffəqiyyətinə tələbat hazırkı dövr yuxarı sinif şagirdlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Bu, inkişafı təyin

edir, psixi proseslərin funksiyalaşmasına kömək edir. Qavrayış burada məqsəd-yönlülüklə xarakterizə olunur. Diqqət – sərbəstlik və sabitliklə, yaddaş isə məntiqi xarakterə malikdir. Yuxarı sinif şagirdlərinin təfəkkürü daha yüksək səviyyəli ümumiləşdirmə və mücərrədləşmə ilə bağlıdır. Burada təcridən nəzəri və tənqidi istiqamət özü üçün yer alır.

Gənclik bütün zehni fəaliyyətin çiçəkləndiyi dövrdür. Yuxarı sinif şagirdləri burada təbiətin, ictimai həyatın bütün hadisələrinin mahiyyətinə daxil olmaq istəyir, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı asılılığı öyrənməyə can atırlar. Demək olar ki, belə canatma daim öz xüsusi nəzər nöqtəsini formalaşdırmağa imkan verir, gedən hadisələrə öz qiymətini, öz dəyərini verməyə istiqamətləndirir. Gəncin öz nəzər nöqtəsi heç də ümumi şəkildə qəbul olunmuş qaydalarla uyğunlaşmır.

Yuxarı sinif şagirdinin mənəvi və sosial keyfiyyətləri son dərəcə güclü templə formalaşır. Buna nəinki mənəvi kamilliyin senzitiv dövrü, həm də fəaliyyət xarakterinin dəyişməsi, cəmiyyətdə və kollektivdə vəziyyətin dəyişməsi, ünsiyyətin intensivliyi, yeni şərait kömək edir. Bu dövrdə əxlaqi anlayışlar daha ciddi şəkildə olur, dəyərlər müəyyənləşir, etik inam möhkəmlənir, böyüklük hissi daha da dərinləşir və itiləşir. Öz fərdiliyini ifadə etməyə canatma yaranır.

Gənclik yaş dövründə etik problemlərə maraq güclənir. İlk sevgi nəinki gənc insanların həyatına güclü hisslər, həyəcanlar daxil edir, həm də onları praktik olaraq o qədər də asan olmayan məsələləri həll etməyə məcbur edir. Bəzi pedaqoqlar hesab edirlər ki, məhz şəxsiyyətin həlli xarakteri, etik vəziyyətlər mənəvi, əxlaqi inkişaf üçün əsas meyar kimi xidmət edir. Bu yaş dövründə daimi problemlərə maraq daha da güclü olur: həyatın mənası, xoşbəxtlik, mənəvi borc, şəxsi azadlıq – bütün bunlar daha böyük maraq kəsb edir. X-XI sinfi şagirdlərinin həyat planları, dəyər oriyentasiyaları, meyilləri, sənət seçimi ilə bağlı ciddi diferensiasiya ilə onların öz maraqlarına və fikirlərinə görə seçilir. Onlar həyatda mövqe tutmaq, yaxşı peşə seçmək, qazanc əldə etmək, yaxşı yaşamaq haqqında düşünürlər.

Sual və tapşırıqlar

Aşağıdakı plan əsasında referat və sərbəst işlər hazırlayın:

1. İbtidai icma quruluşunda, quldarlıq dövründə, antik yunan fəlsəfəsində yaş dərəcələri
2. Platonun yaş bölgüsü
3. Aristotelin yaş bölgüsü
4. Y.A.Komenskinin yaş bölgüsü
5. S.J.J.Russonun yaş bölgüsü
6. Disterveqin yaş bölgüsü
7. Azərbaycan xalq pedaqogikasında yaş dərəcələri
8. Nizami Gəncəvinin yaş bölgüsü.
9. Şərq və Qərb pedaqoji fikrində yaş dərəcələrinin təsnifatı

10. Klassiklərin “Oğluma nəsihətləri” haqqında referat yazmalı.
11. A.A. Bakıxanovun, Mir Möhsün Nəvvabın “Nəsihətlər”ini öyrənməli, təhlil etməli.
12. Müasir pedaqogika elmində yaş dərəcələrinin ümumi pedaqoji, psixoloji xüsusiyyətləri.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsilinin Milli Kurikulumu. Bakı, 2009.
2. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı, 1998.
3. Bədəlova Ə.S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Müəllim, 2009.
4. Bədəlova Ə.S. Təlim və tərbiyə. Bakı: ADPU, 2015.
5. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.
6. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. (Dərs vəsaiti) Bakı: Nurlan, 2010.
7. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
8. Əlizadə Ə. Ə, Əlizadə H.Ə., Əlizadə S.H. Psixopedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Esoprint, 2019
9. Məmmədova A.T., Kərimova S.A. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyunları. Dərs vəsaiti. Bakı: SDU, 2018.
10. Hüseynzadə R.L. Tərbiyə işi və onun metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2012.
11. Hüseynzadə R.L. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlan, 2007.
12. Hüseynzadə R.L., Məlikov M.Ş., Kərimova G.H., Çıraqova V.M., Ələkbərova M.İ. Pedaqogika tarixi. Təhsilin magistratura pilləsinə hazırlıq üçün dərs vəsaiti. Bakı: Magistratura.az. 2018.
13. Hüseynzadə Ə.R. Naxçıvan folklor mətnlərində yaşayan tarix. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
13. İmanov M.K. Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı: Səda. 2005.
14. Qafarlı R.O. Ozan sənəti və oğuznamələr. Bakı: Nurlan, 2010.
15. Seyfəddin Rzasoy. Müasir Azərbaycan folklorşünaslığı. 2 cildə. Bakı: Nurlan, 2013.
16. Məmmədov F.M., İmamverdiyeva N.B., Şixəliyeva İ.V. Pedaqogika. 2 cildə Nəzəri, əyləncəli pedaqogika. Bakı: Sabah, 2015.
17. Məmmədov T. Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyət problemi. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2011.

IV FƏSİL.

CƏMIYYƏTİMİZDƏ MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİ. MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ. MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ MƏRİFƏTİ, QABİLİYYƏTLƏRİ VƏ USTALIĞI

Əhatə olunan məsələlər:

- 4.1. Cəmiyyətimizdə müəlimlik peşəsi
- 4.2. Heydər Əliyev nəzəri irsində müəlimlik
- 4.3. Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti
- 4.4. Müəllimin səriştəliliyi və peşəkarlığı
- 4.5. Müəlimlik peşəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.
- 4.6. Müəlimlik peşəsinin pedaqoji prinsipləri
- 4.7. Müəlimlik peşəsinə verilən pedaqoji tələblər.
- 4.8. Müəllim – şagird münasibətlərinin formaları
- 4.9. Müəllim – şagird münasibətlərinin pedaqoji əsasları.
- 4.10. Müəlimlik peşəsində pedaqoji bacarıq və vərdişlər.
- 4.11. Pedaqoji prosesdə müəllimin pedaqoji mərifəti
- 4.12. Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri

4.1. CƏMIYYƏTİMİZDƏ MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİ

Bu gün müstəqil Azərbaycanda təhsilin yenidən əsaslı şəkildə qurulması, təhsildə keçirilən islahatların qarşıya qoyduğu vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi müəllimin elmi-pedaqoji, metodiki, psixoloji hazırlığından, onun peşəsinə fəal və yaradıcı münasibətindən, pedaqoji ustalıqından, səriştəliliyi və peşəkarlığından çox asılıdır.

Cəmiyyətin inkişafı, insanların rifah halının yüksəlişi, təhsili, tərbiyəsi, mədəni davranışı, müdrik fəaliyyəti, xoş rəftarı bir çox cəhətdən müəllimin pedaqoji fəaliyyətindən, onun fədakar əməyindən asılıdır. Müəlimlik cəmiyyətin ən şərəfli peşəsidir. İnsanlar müəllimlərin vasitəsilə elm, bilik qazanır, şüuru formalaşır, sosiallaşır, tərbiyə olunur, inkişaf edir, dünyanı dərk edir, ətrafda baş verənləri düzgün qiymətləndirə bilirlər.

Müəllim ərəb mənşəli sözdür – “elm öyrədən”, “təlim edən” mənalarını ifadə edən علم (elm) kökündən törəmişdir.

Müəllim cəmiyyətimizdə gedən tərəqqinin, yeni dövlət quruculuğunun önündə addımlayan və yetişən nəslə ən yeni biliklərlə silahlandıraraq, tərbiyələndirən, inkişaf etdirən fəal bir ziyalıdır. Müəllim əməyi ona görə şərəfli və dəyərlidir ki, o insanın özünü yeniləşdirir, şüurunu formalaşdırır, böyük həyata hazırlayır. Həyatda fəhlə və ya alim, mühəndis ya sürücü peşəsindən asılı olmayaraq hamı

müəllimin əlindən keçir və onlar özlərinin ilk müəlli-mini unutmur, həmişə onları minnətdarlıqla xatırlayırlar.

Cəmiyyəti bir binaya bənzətsək, müəllim bu binanın ən böyük ustası və qurucusu olar. Bu binaya qoyulan daşlar ilk öncə müəllimin əlindən keçər və divara qoyulmadan son şəklini onun əlindən alar. Sağlam, möhkəm bina qurmaq istəyiriksə, yaxşı ustalara sahib olmalıyıq. Cəmiyyətdə yaxşı nəslə sahib olmaq istəyiriksə yaxşı müəllim yetişdirməliyik. Elə müəllim ki, o hər şeydən əvvəl, yüksək mənəviyyətə, nəcib əxlaqı keyfiyyətlərə sahibdir, vətəninə, millətini dərin məhəbbətlə sevir, öz biliyini xalqının yüksəlişinə, ölkəsinin qüdrətlənməsinə sərf edir.

Cəmiyyətimizdə yetişən nəsillər əsasən müəllimlər vasitəsilə tərbiyə və təlim alır, hərtərəfli inkişaf edir, təhsil alıb elmlərlə silahlanır, geniş dünyagörüşə malik olur, əxlaqı keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir və ləyaqətli ölkə qurucusu kimi ictimai həyata hazırlanır. Onlar cəmiyyətdə xüsusi peşə, ixtisas, təcrübə və qabiliyyət sahibi olub həyata vəsiqə, alır müəyyən ictimai vəzifə daşıyaraq xalqa xidmət edirlər.

Pedaqoji peşə yarandığı vaxtdan müəllimin əsas vəzifəsi bilik vermək, tərbiyə etmək, inkişaf etdirmək və cəmiyyətə layiqli vətəndaşlar yetişdirmək olmuşdur.

Müəllim keçmişlə gələcək arasında canlı bir bağ, əlaqələndirici yaradır. Müəllim keçmişdən öyrənir, bu günü dəyərləndirir, gələcəyi görərək onları bir-birilə əlaqələndirərək gənc nəsillə dövrün ən zəruri, müasir biliklərini öyrədir, bu günün problemləri ilə tanış edir, gələcəyə hazırlayır.

Müəllim əməyinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, şair əməyinin nəticəsini yaratdığı əsərlərində, rəssam gözəl tablolarında, memar ucaltdığı yaraşlıq, gözəl binalarda, həkim sağaldıb həyata qaytardığı insanlarda, mühəndis yaratdığı müxtəlif maşınlarda, fəhlə hazırladığı alətlərdə, kəndli becərdiyi taxıl zəmilərində görürsə, müəllim də o peşə sahiblərinin özünü yetişdirmiş, onların əməyinin yetişdirdiyi məhsulların keyfiyyəti də müəllim əməyi ilə ölçülür. Bu cəhətdən müəllim bütün peşələrin anasıdır. O öz peşəsi, əməyi ilə şərəf duyur, iftixar və qürur hissləri keçirir.

Həyatda aparılan müşahidələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, insanın yaxşı mütəxəssis, vətənpərvər vətəndaş xeyirxah bir insan kimi yetişməsində əvəzsiz xidmətləri olan müəllimdir. Müəllim ilk növbədə milli-mənəvi, ümumbəşəri dəyərləri qoruyan, elmi, biliyi yayan, hər yerdə maarifçilik fəaliyyəti göstərən, geniş dünya görüşünə malik olan, elmi-nəzəri biliyə, praktik bacarığa yiyələnən məntiqi və yaradıcı təfəkkürlü, müstəqil düşüncəli, rəqabətqabiliyyətli, hörmətli şəxs, dəyərli mütəxəssisdir.

Müəllim gələcək ailə başçısı, Vətən üçün müdafiəçi, cəmiyyət üçün layiqli vətəndaşlar yetişdirir. Müəllimin yeri, “rütbəsi” hər yerdə ən yüksək yerdədir. Nizami Gəncəvinin dediyi kimi: **“Hər uca rütbədən biliniz fəqət/Alimin rütbəsi ucadır əlbət”**.

Türkiyə cümhuriyyətinin qurucusu, dahi şəxsiyyət Mustafa Kamal Atatürk müəllimlərə müraciətlə deyirdi: “Müəllimlər! Yeni nəsli siz – cümhuriyyətin qabaqcıl müəllimlər ordusu yaradacaqdır, bu sizin əsəriniz olacaqdır.

Müəllimdən, maarifçidən məhrum olan bir millət hələ millət adını daşımağa layiq deyildir, ona adi kütlə deyilir. Bir kütlə millət ola bilmək üçün yalnız və yalnız müəllimlərə möhtacdır”.

Cəmiyyətin firavan, xoşbəxt yaşayışını və sürətli inkişafını təmin etmək üçün müəllimlərin yüksək dərəcədə hazırlıqlı, geniş elmi məlumatlı, bilikli, mənəvi cəhətdən sağlam, saf, nəcib əxlaqlı, yüksək mədəniyyətli, humanist bir insan olması zəruridir.

Bütün tarixi dövrlərdə görkəmli şəxsiyyətlər, dövlət adamları müəllimlik peşəsinə yüksək qiymət vermiş, onu dəyərləndirmiş və müəllimliyi cəmiyyətin ən şərəfli, müqəddəs peşəsi hesab etmişlər.

Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi müəllimi günəşə bənzətmiş və demiş ki, günəş yer üzünə həyat bəxş etdiyi kimi, müəllim də öz yetişdirmələrini həyata hazırlayır. Böyük filosof şair Mövlana Cəlaləddin Rumi müəllimi yanar şama bənzədirək demiş ki, bir şam o biri şamı yandırarsa atəşi azalmaz, bəlkə artar. Məhəmməd Füzuli müəllimi gənc qəlbin memarı, Nəsirəddin Tusi müəllimi elmin çırağı adlandırmış, Firudin bəy Köçərli bəşəriyyətin müəllimsiz keçinə bilmədiyini söyləmiş, Məhəmməd Tağı Sidqi isə müəllimi dadlı meyvələr yetişdirən bağbana bənzətmişdir. Görkəmli şair Hüseyn Cavid özü də bir müəllim olaraq müəllimlik peşəsinə yüksək qiymət verərək müəllimə nəzərən demişdir:

Bəxtiyarsan əgər çəkdiyən əmək

Versə cahən süfrəsinə bir çiçək.

Bu müdrik fikirlər sırasında XX əsrin dahi şəxsiyyəti, böyük dövlət xadimi Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin müəllimlik peşəsi haqqında dediyi müdrik sözlər öz xüsusi dəyəri, əhəmiyyəti və peşəyə verdiyi yüksək qiyməti ilə seçilir: **“Mən yer üzündə müəllim adından yüksək bir ad tanımıram!”**. Bu qiymətli sözlər şübhəsiz Ulu Öndərin müəllimlik peşəsi ilə sıx bağlı olmasından, bu peşəyə yaxından bələd olmasından, ilk peşə ixtisasının müəllimlik olmasından və ilk vəzifə təyinatının da müəllimlik olmasından irəli gəlməkdədir.

Bu cəhətdən Ulu Öndər Heydər Əliyevin nəzəri irsində müəllimlik peşəsinin tutduğu yer, ona verdiyi yüksək dəyər, fəaliyyətinə verdiyi böyük qiymət daim öyrənilməli və nümunə götürülməlidir.

Pedaqoji peşə yarandığı vaxtdan müəllimin əsas vəzifəsi bilik vermək, tərbiyə etmək, inkişaf etdirmək və cəmiyyətə layiqli vətəndaşlar yetişdirmək olmuşdur.

Müəllimin mənəvi təmizliyi, daxili zənginliyi, yaradıcı fəaliyyəti ilə həmişə diqqət mərkəzindədir. Astronoma teleskop, laboratoriya işçisinə mikroskop lazım olduğu kimi, müəllimə də yaradıcılıq, axtarıcılıq, yenilikçilik düşüncəsi lazımdır. Belə olduqda müəllim elmlə tədris etdiyi fənni bir-birinə birləşdirə bilər.

Müəllim şəxsiyyəti onun peşə fəallığının mənbəyi və hərəkətverici qüvvəsidir. Ona görə də müəllim əməyində onun şəxsiyyəti aparıcı yerlərdən birini tutur. Müəllim şəxsiyyəti lazımi səviyyədə formalaşmazsa cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu sosial sifərişi həyata keçirə bilməz.

Müəllim gənc qəlbin memarı, cəmiyyətin etibar etdiyi şəxsdir. Cəmiyyət ən əziz, ən qiymətli sərvətini-uşaqları, öz ümidini, öz gələcəyini müəllimə etibar edir. Müəllim isə cəmiyyətin bu “qiymətli sərvətini” bir müqqəddəs vəzifəsi kimi pedaqoji fəaliyyət prosesində həyata keçirir, cəmiyyət üçün layiqli, yararlı, milli ruhlu, vətənpərvər vətəndaşlar, layiqli insan formalaşdırır.

Müəllimin qarşısında duran vəzifələr haqqında Ulu öndərimiz Heydər Əliyev 1998-ci ildə Azərbaycan Müəllimlərinin Qurultayında müraciətində demişdir: “Azərbaycan müəlliminin bir amalı olmalıdır. Azərbaycan-ımızı çiçəklənən, inkişaf edən, firavan, qüdrətli bir ölkəyə çevirməyə qadir, müstəqillik ideyalarına sadıq, özünü vətənin azadlığı naminə fəda etməyə hər an hazır olan, yeni təfəkkür tərzini qavrayaraq müasir tələblərə cavab verən sağlam əqidəli, milli ruhlu nəsil yetişdirmək”. Bu müdrik sözlərdə **müəllimin qarşısında duran vəzifələr** aydın ifadə olunmuşdur.

4.2. HEYDƏR ƏLİYEV NƏZƏRİ İRSİNDƏ MÜƏLLİMLİK

“Mən yer üzündə müəllim adından yüksək bir ad tanımıram!” – bu qiymətli sözləri ulu öndər Heydər Əliyev söylərkən bu onun müəllimlik peşəsinə yaxından bələd olmasından, bu peşənin icəliklərinə qədər dərinədən bilməsindən, bu peşəni məhəbbətlə sevməsindən irəli gəlməkdədir.

Heydər Əliyev bu barədə Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqində belə demişdir: **“Doğrudur, siz məni də müəllim hesab edirsiniz. Burada müəyyən əsas var. Siz mənim təhsilimə əsaslanaraq bunu deyirsiniz... mən 1939-cu ildə Naxçıvanda Pedaqoji Texnikumu bitirmişəm. Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu məhz həmin dövrdə müəllim çatışmazlığına, ibtidai siniflərə, hətta orta məktəblərin 7-8-ci siniflərinə qədər dərs demək üçün müəllim olmadığına görə müəllim kadrları hazırlayırdı. Mən isə orta məktəbin 8-ci sinfini bitirdikdən sonra pedaqoji texnikuma daxil oldum. Məqsədim də o idi ki, müəllim olmaq, müəllim işləmək və ailəmə kömək etmək istəyirdim. ... Pedaqoji texnikumun sonuncu kursunda bizə pedaqoji təcrübə dərsi verirdilər. Biz həftədə 2-3 dəfə gedib məktəblərin 2-ci, 3-cü, 4-cü siniflərində dərs deyirdik. Ona görə də mənim o vaxtdan dərs vermək təcrübəm olubdur...”**

Heydər Əliyevin məktəblə, maariflə həmişə sıx bağlı olması haqda özü belə deyirdi: **“Məktəb, maarif, təhsil işi ilə həmişə sıx bağlı olmuşam...Hesab edirəm ki, cəmiyyət harada olursa olsun kəsib təhsilə xərcləməli, gənc nəslin sa-**

vadına, biliyinə, müəllimə kömək etməlidir...” O müəllimlik peşəsini ürəkdən sevmiş, müəllim əməyinə yüksək qiymət vermiş və heç də təsadüfi deyil ki, Heydər Əliyev Azərbaycanda ona təklif olunan müxtəlif fəxri adlardan yalnız “Xalq müəllimi” fəxri adını məmnuniyyətlə qəbul etmişdir.

Heydər Əliyev müəllimlik adını çox yüksəkdə tutmuş və ona müqəd-dəs bir peşə kimi baxmışdır. **“...Mən Azərbaycanın sadə vətəndaşyam. Bu addan yüksək ad yoxdur. Ancaq bundan da yüksək ad müəllimlikdir...”** – demişdir.

Ümumtəhsil məktəblərində qazanılan biliklərin mahiyyətini, mündəricəsini yüksək qiymətləndirən ulu öndər hər bir insanın həyat mövqeyinin formalaşmasında, cəmiyyətdə öz yerini tutmasında orta təhsilin çox böyük əhəmiyyət daşdığı vurğulamışdır. Ulu öndərimizin aşağıdakı dəyərli fikirləri bu baxımdan səciyyəvidir: **“İnsan təhsilinin əsasını orta məktəbdə alır... Əgər onun fundamental, köklü orta təhsili varsa, o, cəmiyyətdə özünə yer tapacaq, çalışacaq, ...cəmiyyətimizin şüurlu üzvü olacaqdır”**. Bu mövzunun davamı kimi qeyd edək ki, dahi rəhbərin orta təhsilin qarşısında duran vəzifələrlə bağlı qiymətli tövsiyə və tapşırıqları da bütün zamanlar üçün dəyərini saxlayan əsl fəaliyyət proqramıdır. Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyev tədris ocaqlarında, o cümlədən orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin bütün müvafiq elmlər üzrə zəruri biliklərə yiyələnməsini, onların seçdikləri gələcək ixtisaslara uyğun fənləri daha dərinədən öyrənməsini lazım bilmiş, bunlarla yanaşı, istisnasız olaraq hər bir şagirdin elmləri mükəmməl bilməsi son dərəcə vacib olan fənləri də ayrıca vurğulamışdır: **“Bizim uşaqlarımız, gənclərimiz hər bir fənni bilməlidirlər və xüsusən o fənlərdə ki, ixtisaslaşmaq istəyir, onu daha da yaxşı bilməlidirlər... Amma orta məktəblər üçün bizim bir neçə şərtlərimiz vardır, onları həyata keçirməlidirlər. Ana dilini bilməlidirlər, ədəbiyyatımızı bilməlidirlər, bizim tariximizi bilməlidirlər, bizim mədəniyyətimizi bilməlidirlər”**. Bütün bunlar isə təhsilin milli məzmununu müəyyənləşdirən çox mühüm amillər kimi düşünülmüş, ciddi bir vəzifə, bir proqram olaraq qarşıya qoyulmuşdur.

Təhsilin məzmunca milli müstəqilliyimizin prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasında humanitar fənlərin, xüsusən Azərbaycan dilinin, tarixinin və ədəbiyyatının tədrisinin mahiyyətcə yeniləşməsinə dahi rəhbər çox vacib şərt saymışdır. Bu da təsadüfi deyil. Çünki gələcəyin qurucuları olan yeni nəsillərin milli ideologiyaya yiyələnməsi məktəbdən başlayır və bu işin düzgün təşkili ölkə üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də ümummilli liderimiz tövsiyə edirdi: “Milli ideologiyamızı hər yerdə tətbiq etmək üçün məktəblərdə Azərbaycan xalqının tarixinin tədrisinə çox ciddi fikir vermək lazımdır. Gənclərimiz öz tarixini, öz tarixi keçmişini görək yaxşı bilsinlər”.

Heydər Əliyev bir pedaqoq məharəti ilə müəllimlərə təkcə öyrənmək və öyrədə bilmək bacarığını deyil, həmçinin, məktəbliləri, tələbə-gəncləri Vətənə sədəqətlə xidmət etmək ruhunda böyütməyi, xalqımızın milli xüsusiyyətləri əsasında

tərbiyə etməyi, onları milli-mənəvi dəyərlər əsasında yetişdirməyi tövsiyə edirdi. Ulu öndərimizin 1 sentyabr 1997-si ildə Bakının 18 №-li məktəbində keçirilən görüşdəki nitqi bu baxımdan təqdirəlayiqdir: **“Uşaqlar gərək orta məktəblərdə bütün fənləri mənimsəsinlər. Bunların hamısı ilə bərabər, bizim xalqımızın zəngin tarixini, mədəniyyətini, mənəviyyatını, mənəvi dəyərlərini uşaqlara öyrətmək, çatdırmaq, uşaqları məhz həmin ənənələr ruhunda tərbiyə etmək müəllimlərin müqəddəs borcudur. Mən arzu edərdim ki, müəllimlər bunu heç vaxt unutmasınlar...”**“.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev təhsil siyasəti ilə uşaq və gənclərin elmi biliklərə yiyələnməsi ilə yanaşı mənəvi sağlamlığında da təhsilin xüsusi rolu olduğunu qeyd etmişdir: **“Məktəblərimizdə Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin, azadlığının mənəsi, məzmunu çox geniş tədris olunmalıdır. Bu çox əhəmiyyətli, çünki vətənpərvərlik hissləri insanlara uşaq vaxtından aşılmalıdır”** – deyən Heydər Əliyev bildirdi ki, **“uşaqlar gərək orta məktəblərdə bütün fənləri yaxşı mənimsəsinlər. Bunların hamısı ilə bərabər bizim xalqımızın zəngin tarixini, mədəniyyətini, mənəviyyatını, mənəvi dəyərlərini uşaqlara öyrətmək, çatdırmaq, uşaqları məhz həmin ənənələr ruhunda tərbiyə etmək müəllimlərin müqəddəs borcudur. Mən arzu edərdim ki, müəllimlər bunu heç vaxt unutmasınlar”**.

Xalqın ümummilli lideri Heydər Əliyevin ideya-nəzəri irsində tərbiyə sistemi, onun problemləri, müasirliyi və effektivliyi xüsusi yer tutur. İstər sovet illərində olsun, istərsə də müstəqillik dövründə bu problemə Heydər Əliyev xüsusi əhəmiyyət verirdi. Heydər Əliyevin bu dövrlərdə olan çıxışlarına, nitqlərinə, məruzələrinə nəzər salsaq onun mənəvi sağlamlıq probleminin həm ümummetodoloji aspektlərinə toxunduğunu, həm də spesifik problemlərə diqqət yetirdiyini görürük.

O deyirdi tərbiyə sistemində mənəvi saflıq və fiziki sağlamlıq bir vəhdət təşkil etməlidir. Sağlam bədəndə sağlam ruh, sağlam mənəviyyat, sağlam mənəviyyat isə insanın fiziki sağlamlığına xidmət etməlidir.

Beləliklə, milli tərbiyə işinin məzmunu ilk növbədə gənclərin dövlətçilik, müstəqillik, azadsevərlik, onların qorunması uğrunda mübarizlik ruhunda tərbiyəsindən ibarət olmalıdır. Üzərinə düşən borcun dərk edilməsi və bunun üçün məsuliyyət hissi daşımaq artıq yetkinlik əlamətidir. Bu proses isə birdən birə, mexaniki olaraq baş vermir. Kiçik yaşlarından başlayaraq tərbiyə işi pedaqoji-metodik və psixoloji əsaslarla elə düzgün qurulmalıdır ki, hər bir böyüyük uşaqda yetkinləşmə getsin. Əgər tərbiyəvi işin məqsədi aydın müəyyənləşdirilsə, ona çatmaq yolları düzgün tapılırsa, heç şübhəsiz, nəzərdə tutulan nəticəni almaq olar.

Heydər Əliyev dərin məzmunlu bilik vasitəsinin güclü tərbiyəvi təsirə malik olduğunu nəzərə alaraq deyirdi: **“Müstəqil Azərbaycanın hər bir gənci məktəbdə təhsil alaraq öz xalqının, millətinin qədim zamanlardan indiyə qədər olan tarixini**

gərək yaxşı bilsin. Əgər bunu bilməsə, həqiqi vətənpərvər ola bilməz. Əgər bunu bilməsə, öz millətinə olan mənsubiyyəti ilə istənilən səviyyədə fəxr edə bilməz. Ancaq təkcə tarix deyil, bizim zəngin ədəbiyyatımız da var. Biz dilimizlə fəxr etməliyik. Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini gərək ən incəliklərinə qədər dərinlən bilsin və bu dildən istifadə etsin”.

Heydər Əliyev təsadüfi deyil ki, insanın mənəvi sağlamlığı məsələsinə də ayrıca diqqət yetirir. İnsana fiziki sağlamlıq nə qədər vacibdirsə, mənəvi sağlamlıq da bir o qədər vacibdir. Çünki insanda sağlam mənəviyyat olmasa, əxlaqi-ictimai münasibətləri cəmiyyətə faydalılıq səviyyəsində qurmaq olmaz. Sağlam mənəviyyat, düzlük, həqiqətpərəstlik, vətənevərlik, milli təəssübkeşlik, halallıq və s. mənəvi keyfiyyətlər zəminində formalaşır. Bu barədə əsrlər boyu söhbət açılmış, mütəfəkkirlər bu mövzuda kitablar yazmışlar. Bu cəhətdən də Heydər Əliyevin konseptual baxışları sırasında milli mənəviyyat, milli vətənpərvərlik tərbiyəsi, azərbaycançılıq hissiyatının formalaşdırılması, Azərbaycan dilinin, islam dini-mənəvi dəyərlərindən lazımınca faydalanma kimi məsələlər geniş yer tutur.

Heydər Əliyev nəzəri irsində mənəvi sağlamlıq probleminin həllində əsas yer tərbiyəyə, mənəviyyata verilir – ailədə tərbiyə, məktəbdə tərbiyə, kollektivdə tərbiyə, iş yerində tərbiyə nəhayət, cəmiyyətdə tərbiyə. Bunlar hamısı tərbiyə sisteminin subyektləri kimi fəaliyyət göstərirlər. Lakin bu fəaliyyət milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlər üzərində, xalqın adət-ənənələri, sosial və əxlaqi prinsiplər üzərində qurulur.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev özlərini vətən torpağının bir zərrəsi sayan gənclərin tərbiyə edilib yetişdirilməsində müəllim əməyinə, onun şəxsiyyətinə yüksək qiymət vermişdir. Heydər Əliyev deyirdi ki, müəllim adı şərəfli addır, müəllim adı yüksək addır. Müəllim vəzifəsi ona görə şərəflidir ki, o, səmiyyət üçün ən dəyərli, bilikli, zəkali, tərbiyəli, vətənpərvər vətəndaş hazırlayır. Müəllim dünyada yeganə şəxsiyyətdir ki, cəmiyyət öz gələcəyini – uşaqlarının tərbiyəsini yalnız ona etibar edir.

Ulu öndər deyirdi ki, ölkədə təhsilin hərtərəfli yüksəlişində, təlim-tərbiyə prosesində qarşıda duran mühüm, çoxşaxəli vəzifələrin uğurla həyata keçirilməsində təkcə məktəbin, orada çalışan pedaqoji heyətin əməyi kifayət deyil. Yeniyetmə və gənclərin gələcəyin savadlı mütəxəssisi, layiqli vətəndaşı kimi formalaşması üçün bütün cəmiyyət maraqlı olmalıdır, xüsusən də məktəblə ailənin birgə fəaliyyəti təmin edilməlidir.

Ümummillə liderimiz həmin məsələyə xüsusi diqqət yetirərək demişdir: **“Məktəblə ailənin sıx, qarşılıqlı əlaqəsi olmadan mükəmməl tərbiyə ola bilməz, çünki bu proses kompleks bir prosesdir və onun səmərəliliyini valideynlərlə pedaqoqların birgə səyi ilə yüksəltmək lazımdır”.**

Heydər Əliyevin milli təhsil və tərbiyə məsələlərinə dair nəzəri konsepsiyası son dərəcə qiymətli olub, çağdaş dövrdə də, gələcək yüzillərdə də öz dəyərini,

əhəmiyyətini saxlamaq gücünə malikdir. Bu konsepsiya hər bir təhsil alanın, hər bir pedaqoqun, ümumən, hər bir Azərbaycan vətəndaşının fəaliyyət devizi, həyat amalıdır.

Təhsil və tərbiyə prosesində müəllimin peşə hazırlığı, savadı, mənəviyyəti mühüm əhəmiyyət daşıyır. **“Özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır”**, – deyən dahi rəhbərimizin müdrik tövsiyəsi belədir ki, əsl pedaqoq olmaq, şagird və tələbələrə mükəmməl, hərtərəfli bilik vermək, onları nəcib mənəvi amallara sədaqət ruhunda yetişdirmək üçün məktəblərdə müvafiq şərait, lazımı mühit yaradılmalı, müəllimin özü bu yüksək keyfiyyətləri dərinləndirən mənimsəməli, yetirmələrinə nümunə olmalıdır: **“Məktəbdə, universitetdə formalaşan gənc, Azərbaycanın gələcək vətəndaşı gərək, birincisi, mənəviyyətcə saf olsun. Ona görə də gərək mənəvi saflıq ali məktəblərdə, orta məktəblərdə hökm sürsün ... Ona görə də gərək onun müəllimləri, tərbiyəçiləri özləri vətənpərvər olsunlar, vətənpərvərliyi gənclərə aşılaya bilsinlər”**.

Heydər Əliyevin müəllimlik peşəsinə olan münasibətində həmişə bir müdriklik, qayğıkeşlik, bu sənətə böyük hörmət və ehtiramı görünməkdədir. Bu, bir tərəfdən onun dövlət başçısı kimi vəzifəsindən irəli gəlsə də, digər tərəfdən onun yenə də ilk ixtisasca müəllim olması ilə bağlı olduğunu deyə bilərik. Onun insanlara yanaşma tərzi, onlarla ünsiyyət və münasibəti, hər bir adamın “öz dilində danışması” ulu öndərimizin pedaqoji məharətindən, psixoloji, etik, estetik biliklərə dərinləndirən yiyələnməsindən, geniş dünyagö-rüşündən, çevik və hərtərəfli bilik və məlumatlılığa malik olmasından, “Heydər Əliyev pedaqogikası”ndan xəbər verir. Heydər Əliyevin səlis və aydın nitqi, insanlara humanist münasibəti, demokratik düşüncələri, tolerantlığı, əzmkarlığı, peşə fədakarlığı, dərin zəkası, incə yumoru, dəmir iradəyə sahibliyi, habelə səliqəli geyimi, vüqarlı yerışı, ifadəli baxışları, düzgün davranış və hərəkətləri hər bir müəllimin peşə keyfiyyətləri, peşə fəaliyyəti üçün bir nümunədir.

Müəllimin mənəvi təmizliyi, daxili zənginliyi, yaradıcı fəaliyyəti ilə həmişə diqqət mərkəzindədir. Astronoma teleskop, laboratoriya işçisinə mikroskop lazım olduğu kimi, müəllimə də yaradıcılıq, axtarıcılıq, yenilikçilik düşüncəsi lazımdır. Belə olduqda müəllim elmlə tədris etdiyi fənni bir-birinə birləşdirə bilər.

Müəllim şəxsiyyəti onun peşə fəallığının mənbəyi və hərəkətverici qüvvəsidir. Ona görə də müəllim əməyində onun şəxsiyyəti aparıcı yerlərdən birini tutur. Müəllim şəxsiyyəti lazımı səviyyədə formalaşmazsa cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu sosial sifarişi həyata keçirə bilməz.

Müəllim gənc qəlbin memarı, cəmiyyətin etibar etdiyi şəxsdir. Cəmiyyət ən əziz, ən qiymətli sərvətini-uşaqları, öz ümidini, öz gələcəyini müəllimə etibar edir. Müəllim isə cəmiyyətin bu “qiymətli sərvətini” bir müqəddəs vəzifəsi kimi pedaqoji fəaliyyət prosesində həyata keçirir, cəmiyyət üçün layiqli, yararlı, milli

ruhlu, vətənpərvər vətəndaşlar, layiqli insan formalaşdırır. Müəllimin qarşısında duran vəzifələr haqqında Ulu öndərimiz Heydər Əliyev 1998-ci ildə Azərbaycan Müəllimlərinin Qurultayına müraciətində demişdir: **“Azərbaycan müəlliminin bir amalı olmalıdır. Azərbaycanımızı çiçəklənən, inkişaf edən, firavan, qüdrətli bir ölkəyə çevirməyə qadir, müstəqillik ideyalarına sadıq, özünü vətənin azadlığı naminə fəda etməyə hər an hazır olan, yeni təfəkkür tərzini qavrayaraq müasir tələblərə cavab verən sağlam əqidəli, milli ruhlu nəsil yetişdirmək”**. Bu müdrik sözlərdə müəllimin qarşısında duran vəzifələr aydın ifadə olunmuşdur.

Bu gün aktualıqla qarşımıza qoyulan səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığı məsələsi, dahi rəhbər Heydər Əliyevin nəzəri irsində hələ 1980-ci illərdə irəli sürülmüş və bu keyfiyyətlər müəllim üçün zəruri sayılmışdır. Heydər Əliyev 1980-ci ildə ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki nitqində demişdir: **“...Biz istəyirik ki, hər bir ali məktəb müəllimi öz sahəsində səriştəli olsun, geniş ümumi məlumata, yaxşı pedaqoji vərdislərə, mühazirə oxumaq, dərs demək, öyrətmək, tərbiyə etmək üçün bütün başqa zəruri keyfiyyətlərə malik olsun. Bunun üçün gərək hər bir ali məktəb müəllimi elmi biliklərdən əlavə, yaxşı nitq, dil qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə, bütün başqa pedaqoji keyfiyyətlərə və vərdislərə yiyələnsin ki, bütün bunlar üst-üstə ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi olmaq imkanı versin..”**. Bu gün Ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” haqqında 24 oktyabr, 2013-cü il tarixli sərəncamında səriştəli müəllim kadrları hazırlığı problemi təhsil işçilərinin qarşısına bir vəzifə olaraq qoyulması Heydər Əliyev ideyalarından irəli gəlmişdir.

Dahi rəhbərimiz həmçinin müəllimlərin dərin elmi-pedaqoji biliklərə yiyələnməsini və onları tələbələrə çatdırma bilməyi vacib amillərdən sayırdı. O müəllimlərin mənəvi tərbiyəsinə, onların ilk növbədə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnməsinə xüsusi əhəmiyyət verir və bunu daha yüksək qiymətləndirirdi.

Heydər Əliyev müəllimlərin işinin ən çətin, lakin ən lazımlı və gərəkli iş olduğunu qeyd edir və onların üzərinə düşən vəzifələrin Vətən üçün, xalq və millət üçün olduğunu göstərirdi: **“...hər bir müəllim bilməlidir ki, onun üzərinə düşən vəzifə, onun dövlət üçün, millət üçün, Azərbaycan xalqı üçün gördüyü iş bütün başqa sahələrdə fəaliyyət göstərən insanların hamısının işindən ən gərəklisidir, ən lazımlısıdır”** .

Heydər Əliyev hələ Naxçıvanda orta məktəbdə oxuduğu illərdə, daha sonrakı təhsil illərində pedaqoji texnikumda təhsil aldığı dövrdə yalnız “əla” qiymətlərlə oxumuş, hər sahədə qabaqcıl, nümunəvi tələbə olmuş, həmişə öz müəllimlərinə böyük hörmət və ehtiramla yanaşmış, onları daim minnətdarlıqla xatırlamışdır: **“Mən həmişə Naxçıvanda təhsil aldığım illəri xatırlayıram. Bu illər mənim yaddaşımdan heç vaxt silinməyəcək. Müəllimlərimin hamısı yadımdadır.**

Hansı binada, hansı sinif otağında dərs keçməyimizi, hansı parta arxasında oturmağımı da yaxşı xatırlayıram. Mən burada mükəmməl təhsil almışam, özü də elə həvəs və aludəçiliklə oxumuşam ki, sonralar digər ali təhsil müəssisələrində oxumağım mənim üçün çətin olmayıb. Əksinə, burada olduğu kimi, tələbələr arasında da seçilmişəm. İndiyə qədər həyatımda keçdiyim yol mənim biliyim, elmim – hamısı məhz orta məktəbdə aldığı təhsillə bağlıdır, müəllimlərin mənə verdiyi biliklərlə bağlıdır, müəllimlərin mənə və o illərdə oxuyan mənim kimi gənclərə göstərdikləri qayğıkeşliklə bağlıdır, eyni zamanda mənim kimi bizim də, xüsusən mənim müəllimə böyük hörmətimlə, ehtiramımla bağlıdır. Mən indi də – on illər keçib üstündən – müəllimlərimi heç vaxt unutmamışam və ömrümün son dəqiqəsinə qədər unutmayacağam. Mənim üçün müəllim adı həmişə ən ulvi, ən şərəfli bir məfhum olubdur. Mən bu gün müəllim qarşısında baş əyirəm, müəllimə hörmət və ehtiramımı bildirir, Azərbaycan müəllimlərinə bundan sonra da öz işlərində uğurlar arzular, cansağlığı və səadət diləyirəm”.

Heydər Əliyev Naxçıvanda rus məktəbini “əla” qiymətlərlə başa vurduqdan sonra Naxçıvan Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuş və burada təhsil aldığı dövrdə ən fəal və əlaçı tələbə olmuş, ictimai işlərdə fəal iştirak etmiş, idman yarışlarında birincilik qazanmış, incəsənətlə – rəssamlıqla, aktyorluqla məşğul olmuş, daim mütaliə etmiş, kitablar oxumuş və hərtərəfli inkişaf etmiş qamətli, yaraşıqlı, sağlam bir gənc olmuşdur. Texnikumun peşəkar, tələbkar müəllimləri Heydər Əliyevin ən sevimli müəllimləri olmuş və özünün də dediyi kimi: “...39-cu ildə burada pedaqoji texnikumu qurtarmışam. O dövrdə aldığı təhsil gələcək həyatımın bütün mərhələlərində mənə yardım edibdir... Naxçıvan məktəbində müəllimlərimin mənə verdiyi dərslər, o cümlədən başqaları ilə bərabər ana dili, ədəbiyyat dərsləri mənim bu günkü dilimin əsasını təşkil edir. Ona görə mən öz müəllimlərimi həmişə xatırlayıram.

Bilirsiniz ki, mən böyük həyat yolu keçmişəm, yaşım da az deyildir. Çox şeylər, çox insanlar görmüşəm, çox böyük şəxsiyyətlər görmüşəm. Yadda qalanları da, qalmayanları da var. Az yadda qalanı var, çox yadda qalanı var. Amma sizə demək istəyirəm ki, ən yadda qalanlar, mənim üçün əziz adamlar Naxçıvandakı müəllimlərimdir...”

Heydər Əliyev pedaqoji texnikumu müvəffəqiyyətlə bitirmiş, onun texnikumu bitirmək haqqında “Attestat”ında yalnız “Əla” qiymətlərdir

Naxçıvan Pedaqoji Texnikumu öz məzunları və müəllimləri ilə məktəb və pedaqoji fikri tariximizdə çox layiqli yer tutmuş və pedaqoji kadr hazırlığında daim yüksək pillədə durmuşdur.

Naxçıvanda “Rüşdiyyə” adlı “Yeni üsul” məktəbində İstanbulda təhsil almış Hüseyin Caviddən türk dili, onun böyük qardaşı Tehrandə, Nəcəfdə təhsil almış

Şeyx Məhəmməd Rasizadədən ərəb dili, kiçik qardaşı Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almış Əlirzadan rus dili dərsləri almış, Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunda dərs hissə müdiri və ədəbiyyat müəllimi kimi çalışmış, “İstiqlal” ordenli “Əməkdar müəllim”, dosent Lətif Hüseynzadə haqqında böyük rəhbərimiz Heydər Əliyev belə deyirdi: **“Pedaqoji texnikumda bizə Azərbaycan dilinin incəliklərini öyrədən, Azərbaycan dilinin qrammatikasını, ədəbiyyatı öyrədən gözəl müəllimlərimiz var idi. Amma, bu müəllimlərin içərisində Lətif Hüseynzadə xüsusi yer tutur...O sinifdə lövhədə Azərbaycan dilinin qrammatikasından sözləri yazırdı, hər bir sözün düzgün yazılışını, mənasını ətraflı öyrədirdi. Bir də Azərbaycan ədəbiyyatını-şairlərimizi, yazıçılarımızı çox yaxşı öyrədirdi... Lətif Hüseynzadə özü bir tarixdir”.**

Pedaqoji texnikum Naxçıvan Muxtar Respublikasının maarif və mədəniyyətinin tərəqqisində müəllim kadrlarının yetişməsində, təkmilləşməsində böyük rol oynamışdır. Texnikum yalnız Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün deyil, bütün Azərbaycan üçün pedaqoji kadr hazırlayırdı. Bura Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən, hətta Gürcüstandan və İrəvandan da bura təhsil almağa gəliridilər. Pedaqoji texnikumun tələbələrinin maddi ehtiyaclarını müəyyən qədər ödəmək üçün texnikumda tələbələrə hər gün pulsuz yemək verilir və xüsusi tələbə geyimi verildirdi. Texnikumun uzaqdan gələn tələbələri üçün gecələmək üçün yataqxanası da var idi.

Texnikumun müəllimləri ardıcıl olaraq rayonlara gedərək müəllimlər arasında pedaqoji mühazirələr, seminarlar, kurslar təşkil edirdilər. Əhalinin savadlanması üçün savad kursları açırtdılar. Şəhərdə maarif və mədəniyyət ocaqlarında maraqlı elmi, pedaqoji söhbətlər təşkil edir, qəzətdə tez-tez təlim-tərbiyə problemləri ilə bağlı məqalələrlə çıxış edirdilər.

Texnikumun nəzdində qüvvətli dram dərnəyi var idi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə bu dərnəkdə kiçik tamaşalar hazırlanırdı. O teatrı çox sevirdi, tələbələri tez-tez Telman klubunda (pionerlər evi) teatr tamaşalarına aparırdı. Özü də bu teatr tamaşalarında bir aktyor kimi çıxış edirdi. O daha çox kral, hökmdar rollarında oynayırdı. Məşhur aktyor İbrahim Həməzəyevlə tərəf – müqabil rollarda çıxış edirdi.

Heydər Əliyev çıxışlarının birində deyirdi: **“Mən həmişə teatra bağlı və yaxın olmuşam. Bu ötəri hiss deyil, içimdən gələn bir məhəbbətdir. Teatrı çox sevirəm. Teatra məhəbbət mənim içimdədir. İncəsənətin, o cümlədən kino və teatrın təsiri və tərbiyə qüvvəsi çox böyükdür. Bu qüvvədən bacarıqla istifadə etmək həmişə vacibdir...”**

Heydər Əliyev texnikumda oxuduğu dövrdə rəssamlıqla da məşğul olmuşdur. Tələbələr doğma diyara ekskursiyalara gedib qayıtdıqdan sonra aldıkları təəssürat əsasında inşa yazırdılar. Amma, Heydər Əliyev fərqli yazırdı. O ekskursiyadan aldığı təəssüratı çox məzmunlu yazmaqla bərabər ekskursiyada gördükləri gözəlliklərin təsvirini də dəftərində qələmə alırdı. O, tarixi yerlər, abidələr haqqın-

da ətraflı məlumat toplayır, yazır və tarixi abidənin şəklini çəkirdi. Naxçıvanın 75 illiyinin təntənəli qeyd edilməsi tədbirlərində Heydər Əliyev Məminə Xatun məqbərəsinə yaxınlaşaraq dedi ki, mən memar Əcəminin yaratdığı bu əsəri çox sevirəm. Bu abidənin hər bir naxışını, hər bir detalını yaxşı bilirəm. Mən bu abidənin nə qədər şəkillərini çəkmişəm...

Özünün bütün həyatını Azərbaycana, onun inkişafına və tərəqqisinə sərf edən Heydər Əliyev başqa sahələrdə olduğu kimi, xalqımızın təhsilinə, onun yüksəlişinə, bu sahədə şərəflə çalışan insanların şəxsiyyətinə, işinə, əməyinə həmişə yüksək qiymət vermiş, onlara böyük hörmət və ehtiramını bildirmişdir. Bu hörmət və ehtiram onun bütün çıxışlarında, fəaliyyətində özünü göstərmişdir. İstər müəllimlər qarşısında çıxışlarında, istər müəllimlər qurultayına göndərdiyi təbrik məktubunda, istərsə də respublikamızın problemləri ilə bağlı digər məruzə və çıxışlarında bu xətt həmişə olmuş və özünü göstərmişdir.

Bəli, Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin müəllimlik peşəsinə verdiyi qiymət, təlim və tərbiyə haqqında söylədiyi müdrik fikirlər dünən də, bu gün də, sabah da aktual və əhəmiyyətlidir, O fikirlər pedaqoji elmimizin dəyərli mənbəyi, fəaliyyətimizin kompası, təhsilimizin, metodoloji əsasıdır.

4.3. MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ

Pedaqoji fəaliyyət prosesində həmişə olduğu kimi, bu gün də əsas sima müəllimdir. Pedaqoji prosesdə nə qədər yaxşı texnologiyalar olsa da, təlim-tərbiyə işində nə qədər yaxşı texniki təlim vasitələri, nə qədər səmərəli kompüter texnikası tətbiq edilsə də yenə də pedaqoji prosesdə əsas sima, başlıca şəxs müəllimdir. Müəllimin bacarığı, səriştəsi, pedaqoji ustalığı olmazsa heç bir texnika, texnologiya, innovasiya tətbiq edilə bilməz. Müəllimlər yetişən gənc nəslə təhsilləndirən, tərbiyə və inkişaf etdirən, böyük həyata hazırlayan, onların şüurunu formalaşdıran müqəddəs peşə sahibləridirlər.

Pedaqoji fəaliyyət cəmiyyətin tələbatından yaranır və tələbatların ödənilməsi ilə pedaqoji fəaliyyət inkişaf edir, təkmilləşir. Beləliklə, pedaqoji fəaliyyət prosesində müəllimin şəxsiyyəti, bacarıq və qabiliyyətləri formalaşır, daxili aləmi zənginləşir və bilik və dünyagörüşü inkişaf edir, peşə və ixtisas hazırlığı təkmilləşir.

Pedaqoji fəaliyyət insanların, xüsusilə gənc nəslin təliminə, tərbiyəsinə və inkişafına yönələn fasiləsiz fəaliyyət prosesi başa düşülür. Başqa sözlə desək, təlim, tərbiyə, inkişaf prosesinin həyata keçirilməsinə, o cümlədən hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasına yönələn peşə fəallığı anlaşılır. Pedaqoji fəaliyyətin strukturunu aşağıdakı cəhətlər təşkil edir:

1. Pedaqoji fəaliyyətin məqsədi cəmiyyət üçün yararlı, hərtərəfli, ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət, layiqli vətəndaş, xeyirxah insan yetişdirməkdir.

2. Pedaqoji fəaliyyətin əsas siması bilik verən, tərbiyə edən, inkişaf etdirən, istiqamət verən müəllimdir.

3. Pedaqoji fəaliyyətin həm obyekt, həm subyekt həvəslə bilik və bacarıqlara yiyələnən, daim araşdıran, tədqiqat aparən, oxuyub-öyrənən – uşaq, yeniyetmə və gənclərdir.

4. Pedaqoji fəaliyyətin vasitələri təlim-tərbiyənin formaları, istifadə olunan metodlar, əyani vasitələri, texnologiyalar, metodik qaydalar, pedaqoji yanaşmalardır.

5. Pedaqoji fəaliyyətin şərtləri böyüyən nəslin tərbiyəsinə cəmiyyətin qayğısı, təlim-tərbiyə prosesini həyata keçirmək üçün əlverişli şəraitin yaradılması (*məktəbin vaxtlı-vaxtında təmir olunması, avadanlıqların, laboratoriyaların, kompüter texnikasının olması və s.*), kollektivin həmrəyliyi, müəllimlərin səriştəliliyi və peşəkarlığı, məktəbdə bilik, elm qazanmaq atmosferinin olması daxildir.

6. Pedaqoji fəaliyyətin nəticələri nisbətən gec görünən proses olduğundan, ardıcıl olaraq monitorinq və qiymətləndirmələrin təşkili, yoxlamaların aparılması, müqayisələrin keçirilməsi nəticələrin öyrənilməsinə imkan yaradır.

Pedaqoji fəaliyyətin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Şagirdlərin elmlərin əsasları ilə silahlandırılması, onlarda elmi dünya-görüşün formalaşdırılması;

- cəmiyyətin müəyyənləşdirdiyi əxlaq normaları ilə şagirdlərin tanış edilməsi, onlarda əxlaq, mədəni davranış qaydalarının tərbiyə edilməsi;

- şagirdlərin gələcək müstəqil həyata hazırlanması məqsədilə onlarda bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması;

- gənc nəsilə mənəvi əqidə və inamın formalaşdırılması;

- şagirdlərin intellektual səviyyəsinin, istedad və qabiliyyətlərinin, psixi xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi;

Bu istiqamətlərdə fəaliyyətin məzmunlu və məqsədyönlü təşkili müəllimdən yüksək pedaqoji ustalığa tələb edir.

Pedaqoji fəaliyyət mürəkkəb və çoxsahəlidir. Qarşıda duran vəzifələrdən asılı olaraq pedaqoji fəaliyyətin öyrətmə, tərbiyə etmə, təşkilatçılıq, təşviqatçılıq, özünü-təhsil və s. növləri mövcuddur. Bunların hər biri müəyyən quruluşa malikdir. Pedaqoji fəaliyyətin subyekt öyrədən, bilik verən, istiqamət verən, məsləhət verən, yol göstərən, tərbiyə edən, inkişaf etdirən müəllimdir.

Müəllim peşəsinə bir çox təriflər verilmişdir. Müəllimə ümumi və xüsusi pedaqoji mənada aşağıdakı kimi tərif edilir:

Ümumi mənada – *kiməsə nəyisə öyrədən, məsləhət verən, istiqamət göstərən şəxs müəllimdir. Yaxud: Kimdənsə, nəyisə öyrənirsənsə o müəllimdir.*

Xüsusi pedaqoji mənada – *pedaqoji, psixoloji biliklərə sahib, mükəmməl ixtisas biliyinə yiyələnmiş, dövlət tərəfindən səlahiyyətlənniş, insanları bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlandırən, onlara düzgün yol göstərən, istiqamət verən*

savadlı, bilikli, mədəni, əxlaqlı geniş və hərtərəfli dünya-görüşlü ziyalı şəxs müəllimdir.

Müəllimlik peşəsi yaranan vaxtdan müəllimin necə olması, onun hansı keyfiyyətlərə malik olması haqqında xeyli fikirlər, mülahizələr söylənmişdir.

Vaxtilə müəllim peşəsini kahinlər yerinə yetirmişlər. Bunun üçün xüsusi kahin məktəbləri olmuşdur. Pifaqor da belə kahin məktəbini qurtarmışdır. Sonradan bu vəzifəni, yəni uşaqların təlim-tərbiyəsilə məşğul olmaq vəzifəsini müəllimlər yerinə yetirmişlər.

Aristotel “Afina siyasəti” əsərində göstərirdi ki, Afina müəllimləri təntənəli mərasimlərdə seçilirdilər. Bu müəllimlər gəncləri fiziki cəhətdən möhkəm hazırlamalı və onları əxlaqi cəhətdən kamilləşdirərək onlarda sinfi borca sədaqət, intizamlılıq, dövləti idarə etməyə hazırlıq kimi keyfiyyətlər formalaşdırmalı idilər. Müəllim – tərbiyəçi vəzifəsinə seçilənlər dövlətin taleyinin onlara tapşırılması üçün fəxr edirdilər ki, dövlətin taleyi gənc nəslin siyasi, əxlaqi, fiziki hazırlığı onlardan asılıdır.

Böyük yunan filosofu Platondan soruşurlar: “Sən atanı, yoxsa müəllimini çox istəyirsən?” O, “Müəllimimi”, – deyə cavab verir. “Çünki atam məni göydən yerə endirdi, müəllimim isə yerdən göylərə qaldırdı” – demişdir.

Roma pedaqoqları arasında çox istedadlı, savadlı qədim fəlsəfəni bilən adamlar var idi. Məşhur Roma alimi M.F.Kvintilian öz pedaqoji təcrübəsini və müəllimin tərbiyə işində yerini nəzəri cəhətdən ümumiləşdirməyə çalışmışdır. O “Natiqin tərbiyəsi haqqında” əsərində yazmışdır ki, müəllim yalnız yüksək təhsilli, bilikli olmaqla bərabər, uşaqları sevən və onları başa düşən bir adam olmalıdır.

M.F.Kvintilianın pedaqoji mülahizələri müəllim və tərbiyəçinin mənəvi aləmini əks etdirən ilk əsərlərdən biridir. Bu onu göstərir ki, ilk təlim-tərbiyə müəssisələrində belə gənc nəslin yetişməsində müəllim peşəsinə və müəllim-şagird münasibətlərinə verilən tələblər diqqət mərkəzində durmuşdur.

Qədim Yunanıstanda və Romada fəlsəfi məktəblərdə əxlaq ayrıca bir fənn kimi keçilmiş və digər fənlərin də əsasını əxlaq təşkil etmişdir. Quldarlıq dövründə pedaqoji peşə fəaliyyətini təşkil edən tərbiyəçi şəxsiyyətinə verilən tələblər araşdırılmağa başlanmışdır.

Orta əsrlərdə, yetkin feodalizm və kapitalizmə keçid dövründə iqtisadi inkişafın yeni yüksəlişi ilə əlaqədar təlim-tərbiyə həyatın tələblərinə cavab vermirdi. Bu zaman xüsusi təlim müəssisələri yaradılırdı ki, burada müəllim kadrları hazırlamağa başlamışlar. Gələcəkdə müəllimlərə burada daha çox tələq edilirdi ki, məktəbdə təlim-tərbiyənin uğuru ciddiyyətdir və tənəbl, sözə baxmayan uşaqları cəzalandırmaqla tərbiyələndirmək lazımdır.

Universiteti bitirən gənc müəllimlərə “Palm” adlanan, ucunda kiçik disk olan çubuq verilirdi ki, onun vasitəsilə uşaqların əllərinə vuraraq intizamı möh-

kəmləndirildilər. Buraxılış imtahan komissiyasına müəllim bu tərbiyə vasitəsinə necə istifadə edəcəyini nümayiş etdirməli idi.

Şərq ölkələrində mollaxana və mədrəsələrdə cəza üsulu kimi falaqqadan istifadə edilirdi. Yəni uşaqların ayaqları yuxarı qaldırılaraq xüsusi falaqqa deyilən alətə salınaraq ayaqların altına müəyyən sayda cəza məqsədilə çubuq vurulurdu. Fiziki cəzalar bu tədris müəssisələrində təlim-tərbiyəni möhkəmləndirmək istifadə edilirdi.

Təbii ki, intibah dövrünün ictimai xadimləri – humanistlər şəxsiyyətin azadlığı uğrunda mübarizə edərək bu təlim-tərbiyə üsullarına qarşı çıxırdılar. Bir çox yerlərdə xalq kütlələri feodalizm quruluşuna qarşı çıxaraq yeni – mütərəqqi quruluş, yeni təhsil arzulaırdılar. Yeni quruluşun yaranmasında yeni insanların olması tələbatını yaradırdı. Bu isə yeni məktəblərin, yeni təlim-tərbiyə üsulunun, yeni müəllimlərin olması zərurətini meydana gətirirdi.

Görkəmli çex pedaqoqu Y.A.Komenski göstərirdi ki, uşaqların mənəvi tərbiyəsi müəllimin müsbət nümunəsindən başlayır. Böyük pedaqoq özünəməxsus tərdə məktəbin nizamnaməsini və müəllimin pedaqoji kodeksini işləyib hazırlamışdı. O göstərirdi ki, uşaqları tərbiyə edən müəllim özü düz, doğru olmalı, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaqda səbatlı olmalı, sinifdə intizam yaratmalı, ciddi və inamlı olmalı, özünə hörmət qazanmalıdır. J.J.Russo, İ.H.Pestalotsi, A.Disterveq və başqaları yeni nəslin formalaşmasında müəllimin mənəvi aləminə, peşə hazırlığına, dərin biliyinə böyük qiymət verirdilər.

Müəllimin əməyi öz hörmət və peşəsinə görə, məsuliyyət və mürəkkəbliyinə görə bütün peşələrdən fərqlənir. Müəllimin əməyi çoxcəhətlidir. Müəllim, şagirdlə işləyərkən, həm təbiət hadisələrindən, həm texnikadan, həm də bədii obraz, işarə sistemlərindən istifadə edir. Deməli, müəllim sənəti insanın fiziki, intellektual-emosional inkişafına, mənəvi keyfiyyətlərinə, ümumiyyətlə şəxsiyyətinin bütün sahələrinə müəyyən tələblərlə yanaşır.

Hər şeydən əvvəl yüksək iş qabiliyyəti, gərgin əmək, dərin bilik tələb edən bu sənət müəllimin tam sağlamlığını, rahatlığını, əsəb sisteminin sakitliyini tələb edir.

Müəllimin mühüm peşə keyfiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir: əməksevərlik, intizamlılıq, məsuliyyətlilik, qarşıya məqsəd qoymaq və ona nail olmaq, mütəşəkkillik, səliqəlilik, qətiyyətlilik, əzmkarlıq, fədakarlıq, öz peşə səviyyəsini, ixtisasını, əməyinin keyfiyyətini daim yüksəltmək, peşəsinə və yetişdirmələrinə sevgi, dözümlülük, səbr və təmkinlilik, mürəkkəb şəraitdə özünü ələ ala bilmək, ədalətlik, mənəviyyət, səriştəlilik – müəllim peşəsi üçün ən zəruri olan keyfiyyətlərdəndir.

Müəllim əməyinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun uşaq, yeniyetmə və gənclərlə apardığı işdir. Müəllim əməyinin məhsulu başqasının davranışında, biliyində, əxlaqında, bacarıq və vərdişində maddiləşir. Müəllim əməyinin xüsusiyyəti eyni zamanda vaxt və məkanla bağlıdır: Saatla tənzim olunan vaxt və tənzim olunmayan vaxt. Müəllimin sinifdəki fəaliyyəti saatla tənzim olunur, sinifdən xaric işləri, dərsləndən xaric fəaliyyəti isə vaxtla tənzim olunmur.

Müəllimin səmərəli fəaliyyəti üçün başlıca amillərdən biri onun ixtisasa uyğun və ümumi biliklər sisteminə yiyələnməsidir. Bura ixtisas biliyi ilə bərabər pedaqoji, psixoloji, fəlsəfi, metodiki biliklər daxildir. Fəaliyyət prosesində həmin biliklər vəhdətdə bir-birilə əlaqəli şəkildə istifadə olunur. Bununla bərabər müəllimin sənəti yüksək şüurluluq, əxlaqi saflıq, ümumi mədəniyyət, intellektual səviyyə tələb edir.

Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti əsasən məktəbdə, tərbiyə və təhsil müəssisələrində və evdədir. Müəllim əməyinin məzmunu tədris plan və proqramlarında, kurikulumlar, dərslik və dərs vəsaitlərində öz əksini tapmışdır. Pedaqoji fəaliyyətin təşkilində isə pedaqoji iş forma və metodlarını, tədris üsulunu müəllim özü seçir.

4.4. MÜƏLLİMİN SƏRİŞTƏLİLİYİ VƏ PEŞƏKARLIĞI

Müəllim ilk növbədə, öz şəxsiyyəti, hərtərəfli hazırlığı ilə gənc nəsə təlim və tərbiyə verərək onları həyata hazırlayır. Bu cəhətdən bu gün yeni pedaqoji təfəkkürə malik, səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığı, təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi mühüm vəzifələrdən biridir.

Ölkədə maddi kapitalın insan kapitalına çevrilməsi, davamlı insan inkişafını təmin etmək, insan resurslarını inkişaf etdirmək və ondan səmərəli istifadə etmək, mövcud təhsil infrastrukturunun yeniləşdirilməsi, yeni təlim və tərbiyə texnologiyalarının, innovasiyaların tətbiqi, müasir idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, təlimin məzmununun, kurikulumların yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi müəllimin yüksək mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərə sahiblənməsi, öz üzərində daim çalışması, yüksək peşə və ixtisas hazırlığına malik olması üçün səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığı dövrün zəruri tələbinə çevrilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təsdiq edilmişdir. Bu mühüm dövlət sənədində səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığı birinci dərəcəli vəzifə kimi önə çəkilmiş və və strategiyanın birinci istiqamətində göstərilmişdir:

“...təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı, praktik bilik və bacarıqların, səriştənin vacibliyi önə çəkilir. Səriştə əldə olunmuş bilik və bacarıqları praktiki fəaliyyətdə effektiv və səmərəli tətbiq etmək qabiliyyətidir. O, şəxsin qazandığı bilik və bacarıqların konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsini təmin edir. Səriştəyə əsaslanan təhsil sosial-iqtisadi inkişafa daha effektiv xidmət göstərir”.

Göründüyü kimi bu mühüm dövlət sənədində ölkədə səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığına xüsusi diqqət verilmiş və bunun tədris prosesində effektivliyi göstərilmişdir.

Dahi şəxsiyyət, böyük siyasi xadim Heydər Əliyev hələ 1980-ci illərdə ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki nitqində yeni bir pedaqoji anlayış kimi səriştəli müəllim problemini irəli sürür və yeni müəllim kadrlarının yetişdirilməsini bir vəzifə olaraq təhsil işçilərinin qarşına qoyurdu. O, müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinə, səriştəliliyinə yüksək qiymət verərək, səriştəli müəllim obrazının səciyyəsini belə göstərirdi: “...hər bir ali məktəb müəllimi gərək öz sahəsində səriştəli olsun, geniş ümumi məlumat, pedaqoji qabiliyyət və yaxşı vərdişlərə, mühazirə oxumaq, dərs demək, öyrətmək, tərbiyə etmək üçün bütün başqa zəruri keyfiyyətlərə malik olsun. Bunun üçün gərək ali məktəb müəllimi elmi biliklərdən əlavə, yaxşı nitq, dil qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə, bütün başqa pedaqoji keyfiyyətlərə və vərdişlərə yiyələnsin ki, bütün bunlar üst-üstə ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi olmaq imkanı versin”.

“**Səriştə**” kəlməsi beynəlxalq aləmdə – “**Kompetensiya**” (latın sözü – competens) kəlməsi kimi işlədilir. Bunun qarşılığı “**peşəyə uyğun**”, “**peşəyə yararlı**”, “**məqbul sayılma**” mənalarını verir.

“**Səriştə**” sözü farsca “**Səriş**” sözündən yaranmış və “**Sərəştən**” məsdəri ilə “**Yararlı**”, “**Yaratmaq**” mənasını verir.

Müəllimin səriştəliliyi və müəllimin səriştələri anlayışları da vardır ki, onlar müxtəlif mənə daşıyırlar. Səriştəlilik müəllimin yerinə yetirdiyi ümumi funksiyanı tələb olunan səviyyədə yerinə yetirməsi deməkdir. Səriştələr isə müəllimin müxtəlif pedaqoji qabiliyyətlərə, müxtəlif müsbət keyfiyyətlərə sahib olması, müxtəlif pedaqoji sahələrdə xüsusi bacarıq və qabiliyyətlərini, istedadını bildirir.

Səriştəlilik elə bir qabiliyyət və bacarıqdır ki, o insanın səmərəli və yaradıcı işləməsinə imkan verir və nəticədə tələb olunan nəticə hasil olur.

Səriştəlilik – insanın xarakterik xüsusiyyətidir ki, onun gördüyü işin keyfiyyəti səriştəliliyi ilə ölçülür.

Səriştəlilik – müəllimin nəzəri hazırlığını, onun analitik, proqnostik, planlaşdırıcı, layihələşdirici, habelə refleks bacarıqlarının olmasını tələb edir.

Səriştəlilik – müəllimin praktik hazırlığı, onun təşkilatçılıq, səfərbər etmə, informasiya vermə, inkişaf etdirmə, maarifləndirmə, perseptiv, kommunikativ, didaktik, akademik bacarıq və qabiliyyətlərinin olmasını tələb edir.

Səriştəlilik – müəllimin fəaliyyətini uğurla yerinə yetirmək qabiliyyəti, məhsuldar əməyə hazır olması, peşə fəaliyyətini və pedaqoji ustalığını yaradıcı şəkildə tətbiq etməsidir.

Səriştəlilik – bilmək, nə etmək, nə üçün və necə etmək, qeyri-standart şəraitdə necə qərarlar qəbul etmək və onların icrasına hazır olmaq deməkdir.

Səriştəlilik – pedaqoji prosesdə pedaqoji texnologiyalardan, kompüter texnikasından, innovasiyalardan səmərəli istifadə etmək və onları tətbiq etmək bacarığıdır.

Səriştəli müəllim:

- Daim öz bilik və dünyagörüşünü, ixtisasını inkişaf etdirir və təkmilləşdirir;
- Pedaqoji vəziyyəti düzgün anlayır, öz imkanlarını dəyərləndirir və düzgün qərarlar çıxarmağı bacarır;
- Dəyişən və mürəkkəb şəraitə uyğunlaşır, pedaqoji kollektivlə həmrəy olur;
- yenilikçidir, yaradıcıdır, fənnini lazımı səviyyədə tədris etməyi bacarır və mükəmməl didaktik qabiliyyətlərə malikdir;
- İxtisasının yaxşı bilicisi və tədqiqatçısıdır.
- Təhsilin məqsədi və nəticələrini müəyyən etmək qabiliyyət və bacarığına malikdir.

- Şagirdlərin meylini, fərdi xüsusiyyətləri və maraqlarını nəzərə almaqla onları müxtəlif növ fəaliyyətə cəlb etməyi bacarır.

- Şagirdlərin imkanlarına uyğun tələb olunan bacarıqları yerinə yetirmələri üçün müxtəlif pedaqoji forma metodlarından istifadə etmək bacarığına malikdir.

- Şagirdlərin meylini müşahidə etmək, onların inkişafının istiqamətini müəyyən etmək bacarığına malikdir.

- Şagirdlərin fəali və interaktiv təlim metodları ilə, düzgün motivasiya yaratmaq, onların qrup və layihə fəaliyyətini təşkil etmək bacarığına malikdir.

- Müəllim-şagird münasibətlərini pedaqoji əsaslar üzərində, “Əməkdaşlıq pedaqogikası” şəraitində qurmağı bacarır.

Səriştəlilik həmçinin fərdi pedaqoji yaradıcılığı inkişaf etdirmək, öz üzərində daim çalışmaq, pedaqoji innovasiyalara yiyələnmək, öz pedaqoji məharətini, mərifətini, peşə ustalığını inkişaf etdirmək, öz yetişdirmələri ilə işgüzar münasibətləri təkmilləşdirmək və dəyişən, mürəkkəbləşən pedaqoji mühitə uyğunlaşa bilməkdir.

Müəllimin zəruri pedaqoji bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnməsi nə qədər vacib məsələdirsə, onu daim inkişaf etdirməsi, artırması və zənginləşdirməsi də bir o qədər vacib məsələdir. Özünü təhsil və özünü inkişaf etdirmə müəllimlik peşəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Müəllim demək olar ki, hər gün öz bilik və bacarıqlarını artırmalı, təkmilləşdirməli, yeniləşən cəmiyyətin tələbləri ilə nəinki ayaqlaşmalı, hətta bir çox məsələlərdə öndə getməlidir.

Səriştəli müəllim yalnız ixtisasını yaxı bilən diplomlu mütəxəssis deyil. O həm də yaxşı əməkdaşdır, qayğıkeş valideyndir, təcrübəli yoldaşdır, tərbiyəçidir, yol göstərəndir, istiqamət verəndir, məsləhətçidir, bələdçidir.

Beləliklə, ümumiləşmiş şəkildə deyə bilərik: **Müəllimin səriştəliliyi onun yüksək əxlaqi keyfiyyətlərində, milli və bəşəri dəyərlərə sahib olmasında, dərin biliyində, ixtisasını mükəmməl bilməsində və öyrətməsində, yüksək pedaqoji qabiliyyətlərində, innovativ idarəçiliyində, pedaqoji, psixoloji biliklərə vafiq olmasında, yeni texnika və texnologiyaları, innovasiyaları tətbiq etmə-**

sində, öz yetişdirmələrinə dərin hörmət və qayğıkeşliklə yanaşmasında, tədqiqatçılıq və nətiqlik qabiliyyətində, yüksək mədəni davranışında, sağlam, xoş görünüşündə, mehriban ünsiyyətində, səliqəli geyimində, mehriban rəftarında özünü göstərir.

Müəllimin peşə səriştəliliyinin inkişaf etdirilməsinin aşağıdakı mərhələlərini ayırmaq olar:

1. Müəllimin öz fəaliyyətini müntəzəm təhlil etməsi, davranış və fəaliyyətinə nəzarət etməsi, uğurlu və uğursuz səbəbləri ayırd etməsi.

2. Müəllimin özünü inkişafını, özünü təkmilləşdirməsini planlaşdırması (məqsəd, vəzifələr, həlli yolları)

3. Özünə nəzarət, özünü təhlil və özünü korrektə etmək bacarığını malik olması.

4. Müəllimin öz üzərində çalışması, kommunikativ, akademik, didaktik və digər pədaqoji qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsi və elmi-metodik fəaliyyətini təkmilləşdirməsi.

Müəllimin səriştəliyinin inkişaf etdirilməsi yolları isə əsasən aşağıdakı yollarla həyata keçirilir:

1. Müəllimin metodik birləşmələrdə, yaradıcı qruplarda fəaliyyət göstərməsi, təcürbi, praktik olaraq yaradıcı çalışmaları inkişaf etdirməsi

2. Müəllimin tədqiqatçılıq bacarıq və qabiliyyətlərini, yaradıcı fəaliyyətini inkişaf etdirməsi

3. Müəllimin yetişdirmələrində yaradıcı işləmək, düşünmək, müstəqil çalışmaq keyfiyyətlərini aşılması.

4. Müəllimin innovasiya fəaliyyəti, yeni pədaqoji texnologiyaları tətbiq etməsi, İKT-ni mənimsəməsi və onlardan səmərəli istifadə etməsi.

5. Müəllimin öz iş təcürbəsini ümumiləşdirmə və bölüşdürmə bacarığı, çətinlikləri, problemləri, nöqsanları görməsi və aradan qaldırması.

6. Müəllimin məqalələr yazması, konfranslarda çıxış etməsi, yaradıcı elmi fəaliyyətlə məşğul olması, dövrü pədaqoji mətbuatı izləməsi, elmi-metodik və elmi - praktik məzmunlu nəşrlərlə tanış olması .

7. Müəllimin müxtəlif pədaqoji cəmiyyətlərdə, elmi seminarlarda, pədaqoji mühazirələrdə “İlin müəllimi” müsabiqələrində, pədaqoji forum və konfranslarda, simpoziumlarda, elmi-metodik şuralarda iştirak etməsi.

8. Müəllimin ixtisasartırma kurslarında, pədaqoji seminarlarda iştirak etməsi, özünü təhsil və özünü təkmilləşdirmə ilə məşğul olması.

Bu göstərilən yolların səmərəli olması üçün müəllim öz fəallıq, təşəbbüsçülüklərini müntəzəm artırmalı, öz üzərində daim çalışmalı, pədaqoji səriştəsini davamlı olaraq yüksəltməlidir.

Müasir müəllimin səriştəliyi pedaqoji fəaliyyətin aşağıda göstərilən bir çox sahələrini əhatə edir:

1. Müəllimin ümumi pedaqoji səriştəliyi; 2 Müəllimin ümummədəni səriştəliyi; 3. Müəllimin sosial-psixoloji səriştəliyi; 4. Müəllimin tərbiyəçilik səriştəliyi; 5. Müəllimin ixtisas biliyi səriştəliyi; 6. Müəllimin didaktik səriştəliyi; 7. Müəllimin idarəçilik səriştəliyi; 8. Müəllimin refleksiya – özünənəzarət, özünütəhlil, özünütəkmilləşdirmə səriştəliyi; 9. Müəllimin informasiya-kommunikasiya, ünsiyyət mədəniyyəti səriştəliyi; 10. Müəllimin innovasiya fəaliyyətində, yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə etmə səriştəliyi; 11. Müəllimin yaradıcı fəaliyyət səriştəliyi; 12. Müəllimin tədqiqatçılıq səriştəliyi; 13. Müəllimin nitq qabiliyyəti, natiqlik səriştəliyi; 14. Müəllimin şəxsi səriştəliyi; 15. Müəllimin təşkilatçılıq səriştəliyi.

Bu sahələrin hər birinin özünün də peşə səriştəliyi, bacarıqları vardır ki, bu xüsusi tədqiqat sahələridir.

Səriştəli müəllimin şəxsi keyfiyyətlərini belə qruplaşdırma bilərik:

1. Müəllim yüksək əqidə, məslək sahibi olmalı, peşəsini sevməlidir. O, xalqın, Vətənin problemləri ilə yaşamalı, gəncliyi də bu ruhda yetişdirməlidir. Müəllimlik-vətənpərvərlik peşəsidir. Məhz müəllim uşaqları, gəncləri vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə edir, onları vətənin müdafiəsinə hazırlayır.

2. Müəllim yüksək mədəniyyətə və mənəviyyətə malik olmalıdır. O, özündə zahiri və daxili mədəniyyəti, nəcib əxlaqi keyfiyyətləri (düzlük, ədalətlik, xeyirxahlıq, humanizm, sadəlik və b.) cəmləşdirməlidir. Müəllim tərbiyə işinə özündən başlamalıdır, çünki özündə olmayan keyfiyyəti başqalarına vermək olmaz.

3. Müəllim dərin biliyə, erudisiyaya malik olmalıdır. Bilik müəllimin əsas silahıdır. Y.A.Komenski biliksiz müəllimi işıqsız çırağa, susuz bulağa bənzədirdi.

4. Müəllim fənnini, peşəsini və uşaqları sevməlidir. L.N.Tolstoya görə, öz işini sevən müəllim yaxşı müəllimdir, uşaqları və fənnini sevən müəllim isə əsil, səriştəli müəllimdir.

5. Müəllim yüksək nüfuz sahibi və uşaqlara nümunə olmalıdır. Dərin bilik, mədənilik, mənəviyyət nümunəsi olan müəllimin nüfuzu da yüksək olur. Nüfuzu qazanmaq çətin, itirmək isə asandır: yersiz hərəkət, ədalətsiz münasibət, ehtiyatsız söz müəllimi nüfuzdan sala bilər. Buna görə də, hər bir müəllim sözlərinə və hərəkətlərinə məsuliyyətlə yanaşmalı, öz nüfuzunun keşiyində durmalıdır.

Səriştəli müəllimin fəaliyyətində aşağıdakı fərqli, cəhətlər, səciyyəvi xüsusiyyətlər özünü göstərir:

1. **Səriştəli müəllimin peşə fəaliyyəti** onun ixtisasına dair dərin biliyə sahib olması və praktik fəaliyyətdə onu yaradıcılıqla tətbiq etmək bacarığıdır.

2. **Refleksiv səriştəlilik** – müəllimin peşə keyfiyyətinin bir göstəricisidir ki, bunun sayəsində yaradıcı iş, səriştəli fəaliyyət, səmərəlilik və məhsuldarlıq meydana gəlir. Refleksiya latın sözü olub “reflexio”dan gəlmişdir, “Geriyə baxmaq” mə-

nasını verir. Yəni müəllim görülmüş işin nəticəsini görməli, onu təhlil etməli, dəyərləndirməli və qiymətləndirməlidir. Refleksiya – özünə yönələn idrak prosesi, görülən işin təhlili, ağılın və daxili aləmin vəziyyətini müşahidə etmək və şəxsi mövcudluğa əsaslanan tədqiqatçılıq aktıdır. Refleksiyanın layihələşdiricilik, təşkilatçılıq, tədqiqatçılıq kommunikativlik, yaradıcı fikir, korrektə etmək funksiyaları vardır.

3. **Sosial peşə səriştəliliyi** müəllimin kollektivlə həmrəyliyi, şagirdlərlə “Pedaqoji əməkdaşlığı”, onlarla düzgün ünsiyyət və münasibəti, ziddiyyətləri aradan qaldırma bacarığı, ictimaiyyət arasında hörmət və nüfuza malik olması, pedaqoji mədəniyyət və mərifətidir.

4. **Müəllimin şəxsi peşə səriştəliliyi** onun özünü ifadə etmə, özünü inkişaf etdirmə və özünü təkmilləşdirmə bacarığıdır. Şəxsi peşə səriştəliliyi müəllimin öz işini planlaşdırmağı, layihələşdirməyi bacarması, müstəqil qərarlar çıxara bilməsi deməkdir.

5. **Fərdi peşə səriştəliliyi** müəllimin özünüidarəetmə, özünə nəzarət özünü təkmilləşdirmə bacarığına malik olmasıdır.

Səriştəlilik və peşəkarlıq ömür boyu davam etməli, peşə şərəfi qocalmamalı, daim müəllimlik peşəsi uca tutulmalıdır.

Müəllim səriştəliliyini, pedaqoji ustalığını inkişaf etdirərək, təkmilləşdirərək, təcrübələr toplayaraq peşəkarlığa yetişir.

Peşəkarlıq – pedaqoji təcrübələr, çalışmaları, praktik işlər vasitəsilə, daim bilik və dünyagörüşü inkişaf etdirməklə meydana gələrək inkişaf edir. Məzunun müəllimlik diplomu alması, “Gənc mütəxəssis” adını qazanması, hələ onun peşəkar pedaqoji fəaliyyəti deyildir. O peşəkarlığı pedaqoji fəaliyyətdə, pedaqoji təcrübədə, pedaqoji ünsiyyət və münasibətlərdə çalışaraq qazanacaqdır.

Peşəkarlıq – səriştəliliyin yüksək mərhələsi olaraq, müəllimin uğurlu fəaliyyəti üçün şəxsi müsbət keyfiyyətləri, geniş elmi dünyagörüşü, xüsusi bacarıq və istedadı, yaradıcı fəaliyyəti, yüksək peşə mədəniyyəti, pedaqoji etikası, çalışqanlığı və məhsuldar əməyidir.

Peşəkarlıq – müəllimin peşəsini və ixtisasını həm nəzəri, həm praktik cəhətdən dərinlən bilməsi, pedaqoji situasiyanı əvvəlcədən görə bilməsi və dəyərləndirməsi, hadisələrə diaqnostik və proqnostik yanaşması, pedaqoji prosesdə öz mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirməsi, inamlı davranması və uyğun fəaliyyət göstərməsidir.

Peşəkarlıq – müəllimin pedaqoji fakt və hadisələrin öyrənilməsinə, tədqiqinə qnostik yanaşması, pedaqoji prosesi layihələşdirməyi, planlaşdırmağı, təşkil etməyi bacarmasıdır.

Peşəkarlıq – müəllimin ixtisasını dərinlən bilməklə bərabər, mükəmməl özünəməxsus öyrətmə metodikasına malik olması, pedaqoji texnologiyalardan, innovasiyalardan səmərəli istifadə etməsi və tətbiq etmə bacarığıdır.

Peşəkarlıq – peşə mədəniyyətini, şəxsi bacarıq və qabiliyyətlərini daim inkişaf etdirmək, cəmiyyətdə öz peşəsinin nüfuzunu, şərəfini həmişə yüksəltmək,

yetişdirdiyi tələbə və şagirdlərin bir şəxsiyyət, bir vətəndaş, ləyaqətli insan kimi formalaşdırmaqda fədakarlıq göstərməkdir.

Peşəkarlıq – müəllimin pedaqoji fəaliyyətini, tədris prosesini stabil olaraq yüksək səviyyədə qurması, öz yetişdirmələrinin təlim və tərbiyə işində daim uğurlu fəaliyyəti deməkdir.

Peşəkarlıq – fərdi pedaqoji yaradıcılıq, yeni pedaqoji təfəkkür və təxəyyül, dəyişən pedaqoji mühitə alışmaq və pedaqoji ictimaiyyət arasında fəal və üstün mövqe tutmaq, hörmət və şərəf qazanmaqdır.

Peşəkarlıq – müəllimin elə bir xarakterik xüsusiyyətidir ki, o özünəməxsus pedaqoji dünyagörüşə sahibdir, pedaqoji situasiyalara yeri gələndə qeyri standart yanaşır və hər cür çətin pedaqoji situasiyalardan uğurla çıxıb bilir, yaradıcı və inamlı fəaliyyət göstərir.

Peşəkar müəllim yenilikçidir, o öz peşə fəaliyyətini və pedaqoji ustalığını müntəzəm olaraq təkmilləşdirir, özünütəhsil və öünütəkmilləşdirmə ilə məşğul olur, peşə qabiliyyətini inkişaf etdirir, yüksək motivasiya və özünütənzim səviyyəsinə malik olur, öz fəaliyyətini düzgün idarə etməyi bacarır.

Peşəkarlıq – müəllimin işgüzarlığı, pedaqoji prosesə kreativ yanaşması, məntiqi düşüncəsi, tənqidi təfəkkürü, müstəqil qərarlar çıxarması, özünə inamlı olması, insanlara nikbin və humanist yanaşmasıdır.

Peşəkar müəllim elə mütəxəssisdür ki, o peşə normalarını, hüquq və vəzifələrini yaxşı bilir, qarşısına müstəqil məqsəd qoyur, öz təşəbbüsü ilə pedaqoji prosesi təkmilləşdirir.

Peşəkarlığın mərhələləri və inkişaf səviyyələri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Peşəkarlığa qədər olan mərhələ. Bu gənc müəllimin pedaqoji fəaliyyətə başladığı mərhələdir. Onun pedaqoji göstəriciləri, məhsuldarlığı hələ kifayət edici deyildir.

2. Pedaqoji fəaliyyətə peşəkar yiyələnmə prosesi. Bu mərhələdə müəllimin pedaqoji fəaliyyəti müsbət qarşılır.

3. Peşəkarlığın yüksək mərhələsi. Buna pedaqoji ustalılıq da demək olar. Bəzi pedaqoji ədəbiyyatımızda “Ustad pedaqoq”, “Ustad müəllim” ifadəsi də işlənmişdir.

4. Peşəkarlığın sonrakı mərhələsi. Burada müəllim-pedaqoq məsləhətçi, təcürbəli bir şəxs olaraq öz həmkarlarına, müəllim yoldaşlarına məsləhətlər verir, düzgün yol göstərir, istiqamətlər verir. Bu müasir pedaqoji yanaşmada “Fasilitator” yanaşmasıdır.

Peşə bacarıqlarının inkişafının, peşəkarlığın yüksəldilməsinin əsas amilləri müəllimin reflektiv mövqeyidir; onun fasiləsiz təhsil sistemə bağlılığıdır. Müəllimin reflektiv mövqeyi bütövlükdə təhsil prosesinin keyfiyyətinə təsir edən mühüm amildir.

Beləliklə, öz peşəsinin tələblərinə cavab vermək və təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinə zəmanət vermək üçün müəllim- pedaqoq səriştəli və peşəkar olmağa, öz peşəsinin ustası və ustadı olmağa çalışmalı, pedaqoji peşəkarlığın zirvəsini fəth etməyə nail olmalıdır.

Müəllimin səriştəliliyi və peşəkarlığı onun üçün mühüm olan bir çox keyfiyyətlərin birliyindən yaranaraq formalaşır və təkmilləşir. Bu keyfiyyətlərə yiyələnməyin yolu isə ilk növbədə pedaqoji peşənin düzgün seçimindən, ona yiyələnmə prosesinin səmərəli təşkilindən başlayır.

Səriştəlilik və peşəkarlığın əsas meyarları müəllimin peşə fəaliyyəti və onun əsas komponentləri-dərs prosesi, onun səmərəlilik göstəriciləri, müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulması, şagirdlərin dərsə münasibəti, təlim motivasiyası, müəllimin öyrətmə bacarıqları, müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri, pedaqoji texnika və texnologiyadan istifadə qabiliyyəti, müəllimin yaradıcı fəaliyyəti, pedaqoji prosesə innovativ yanaşması, şagirdlərlə humanist münasibətdə və xoş ünsiyyətdə olmasından ibarətdir.

4.5. MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müəllimlik peşəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

Müəllimlik peşəsi cəmiyyətimizdə *kütləvi peşədir*. Çünki nəsilləri öyrətmək, tərbiyə etmək çox gərəkdir. Buna görə də müəllimlik peşəsinə həmişə ehtiyac duyulmaqdadır. Müəllimlik peşəsi kütləvi peşə olduğuna görə də bəlkə də bəzən bu peşə gənclərin diqqətindən kənar qalır, başqa peşələrə daha çox üz tuturlar.

Müəllimlik peşəsi *nadir peşədir*. Bu peşə kütləvi olmaqla bərabər, həm də nadir peşədir. Çünki müəllim çox olsa da, yadda qalan bir-iki nəfər olur. Onlar da həyatımızda böyük rol oynayırlar. Məhz müəllimin sayəsində insanlar əsaslı elm və biliklər qazanır, həyatda özünə doğru yol seçə bilirlər. Müəllim elə bir elm, bilik daşıyıcısıdır ki, onsuz heç bir tərəqqi, inkişaf da ola bilməz.

Müəllimlik *məsuliyyətli peşədir*. Çünki müəllim insan üzərində işləyir və burada səhvə yol vermək olmaz. Bu işdə buraxılmış səhv, nöqsan öz nəticəsini dərhal olmasa da, bir müddətdən sonra hökmən göstərəcəkdir.

Müəllimlik *mürəkkəb peşədir*. Bu mürəkkəblilik onun yaradıcı olması ilə bağlıdır. Müəllim bir anda müxtəlif rollarda çıxış etməli olur. O, müxtəlif intonasiyalarla, müxtəlif jest və hərəkətlərlə işləyir. Hər bir uşağın “öz dili ilə” danışır. O müxtəlif xarakterli uşaqlarla ünsiyyət və münasibətdə olur. Müəllim hazır reseptlərlə deyil, yalnız özü yaratdığı modellə işləyir. Müəllim uzun müddət eyni sinifdə dərs desə də, dediyi dərslər bir-birinə bənzəməz. Müəllim ona çalışır ki, tərbiyə etdiyi şəxs məcburiyyətə görə deyil, məhəbbətə görə, qorxuya görə deyil, ünsiyyətə

əsasən işləsin. Müəllim şagirdlərlə mehriban ünsiyyət qurub şagirdlərin məhəbbətini qazanaraq onların gözündə liderə çevrilirsə bu təlim prosesinin səmərəliliyini daha da artırır, öyrənilərdə yeni biliklərin əldə edilməsinə stimül yaradır.

Müəllim əməyinin nəticəsi başqa peşələrdən fərqli olaraq gec görünür. Təlimdə bu nəticəni yoxlayıb aşkar etmək mümkündürsə, tərbiyə işində bu sahədəki əməyi qiymətləndirmək çox çətindir.

Müəllimlik şərəfli peşədir, çünki o, öz həyatını xalqın gələcəyinə həsr edir. Cəmiyyətimiz üçün yararlı adamlar hazırlamaq, onların kamillik zirvəsinə qalxmasına, əxlaqca təkmilləşməsinə, mənəviyyatca zənginləşməsinə çalışmaq əlbəttə ki, nəcib və şərəfli işdir. Müəllimin şərəfli əməyi böyük sərkərdələr, dahi şəxsiyyətlər, xadimlər, sənətkarlar və s. hazırlamışdır. Elə buna görədir ki, elmin, həyatın hansı zirvəsində durmasından asılı olmayaraq müəllim əməyi həmişə uca tutulur. Müəllim isə öz növbəsində həyata hazırladığı hər bir övladının yaxşı, ürəkaçan xəbərini eşitdikcə mənəvi qida alır, ruhlanır. Müəllimin nəcib, şərəfli peşəsi ona həmişə şərəf və hörmət gətirir.

Müəllimlik yaradıcı peşədir, çünki o, hazır göstərişlərlə, reseptlərlə, şablonlarla işləyə bilməz. Hər bir konkret halda vəziyyəti düzgün təhlil edib, uğurlu çıxış yolu tapmaq, məsələlərə müstəqil və yaradıcı yanaşmaq, qeyri-standart qərarlar qəbul etmək tələb olunur. Bunun üçün pedaqoji nəzəriyyəyə və qabaqcıl təcrübəyə yiyələnmək vacibdir. Yaradıcılıq müəllimdən bütöv pedaqoji prosesi müşahidə və təhlil etməyi, onun qanunauyğunluqlarını nəzərə almağı, pedaqoji problemlərin optimal həlli yollarını müəyyən etməyi nəzərdə tutur. Bu cəhətdən deyirlər ki, müəllim bir fotoqraf kimi deyil, bir rəssam kimi fəaliyyət göstərməlidir.

Müəllim əməyi özü öz əməyini qiymətləndirir. Yəni uşaqlara verdiyi biliyin nəticəsini özü yoxlayır.

Müəllim şagirdlərə bilikləri hazır, mexaniki şəkildə ötürməməlidir. Bu prosesdə münasibətlər ön planda durmalıdır. Yeni məktəb quruculuğunun mühüm şərtlərindən biri müəllimin şagirdə bir şəxsiyyət kimi yanaşması, ona gələcəyin böyük adamı kimi baxmasıdır.

Müəllim öz işinin öhdəsindən uğurla gəlməsi üçün özü də şəxsiyyət olmalı, özündə ən yaxşı, müsbət keyfiyyətləri formalaşdırmalıdır. Müəllimin başlıca şəxsi keyfiyyətləri sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) Müəllim yüksək əqidə, məslək sahibi, müəllim – Vətəndaş olmalıdır. O, xalqın, Vətənin problemləri ilə yaşamaq, gəncliyi də bu ruhda yetişdirməlidir.

2) Müəllim yüksək mədəniyyətə və mənəviyyata malik olmalıdır. O, özündə zahiri və daxili mədəniyyəti, nəcib əxlaqi keyfiyyətləri (düzlük, ədalətlik, xeyir-xahlıq, humanizm, sadəlik və s.) cəmləşdirməlidir.

3) Müəllim dərin biliyə, erudisiyaya malik olmalıdır. Bilik müəllimin əsas silahıdır.

4) Müəllim fənnini, peşəsini və uşaqları sevməlidir. Pedaqoji fikir tarixində uşaqları öz övladı kimi sevən, onlara ürəyini verən müəllimlər az olmamışdır.

5) Müəllim yüksək nüfuz sahibi və uşaqlara nümunə olmalıdır. Dərin bilik, mədənilik, mənəviyyat nümunəsi olan müəllimin nüfuzu da yüksək olur. Nüfuzu qazanmaq çətin, itirmək isə asandır: yersiz hərəkət, ədalətsiz münasibət, ehtiyatsız söz müəllimi nüfuzdan sala bilər. Buna görə də, hər bir müəllim sözlərinə və hərəkətlərinə məsuliyyətlə yanaşmalı, öz nüfuzunun keşiyində durmalıdır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, yeni, müasir məktəbin yaranmasında müəllimin rolu çox böyükdür. Bu işdə müəllimlərimizdən yüksək səriştəlilik və peşəkarlıq, dərin bilik və geniş dünyagörüş tələb olunur.

4.6. MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİNİN PEDAQOJİ PRİNSİPLƏRİ

Bu gün müəllimin mənəvi siması hər dövrdə olduğundan daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yəni dövlət quruculuğu bir çox cəhətdən yeni məktəb quruculuğundan, yeni müəllim kadrlarının hazırlığından başlayır. Elə bir müəllim ki, cəmiyyəti daha işıqlı, daha xoşbəxt günlərə apara bilən nəsillər yetişdirib, tərbiyə edə bilər. Bu cəhətdən hər bir peşənin özünəməxsus prinsipləri olduğu kimi müəllim peşəsinin də özünəməxsus prinsipləri vardır. Hər bir müəllim öz pedaqoji fəaliyyətində həmin prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Vətənpərvərlik prinsipi – müəllimin pedaqoji fəaliyyətinin ən mühüm prinsipi hesab olunur. O, bütün pedaqoji fəaliyyətini, əməyini vətənin qüdrətlənməsi və inkişafına sərf etməlidir.

Müəllim öz yetişdirmələrində vətənə böyük məhəbbət və dərin vətən sevgisi aşılamalıdır. Bətəni sevmək, onu yaxşı öyrətməkdən başladığından, müəllim ixtisasından asılı olmayaraq vətən torpağının hər qarışını uşaqlara tanıtmalı, bu barədə onlara yetərinə bilgilər verməlidir. Müəllim vətən torpağını yağı düşmənlərdən qorumağı öyrətdiyi kimi, vətənin düşmənlərini də uşaqlara tanıtmalıdır.

Müəllim bir vətəndaş qeyrəti ilə daim xalqın yanında olmalı, öz millətinə yaxın olmalıdır. O öz daxilində, kiçik bir qrupunda şəxsi qayğıları ilə məşğul ola bilməz. Onun həyatı, yaşadığı kəndlə, şəhərlə, torpaqla sıx bağlı olmalıdır. O tək-cə uşaqların deyil, bütün kənd camaatının maariflənməsi qayğısına qalmalıdır. Xalqının, millətinin ağır günlərində o kənardan seyirçi olmamalıdır.

Xalqın müəllim sözünə, ziyalı sözünə həmişə ehtiyacı olmuşdur. O öz sözünü deməli, xalqı düz yola istiqamətləndirməlidir. Onun xalqı necə yaşayarsa, o da elə yaşmalıdır. Çətinliklər, problemlər onu başqa fikirlərə salmamalıdır. Vətənpərvərlik elə o deməkdir ki, müəllim öz biliyini, bacarığını vətənin inkişafına sərf etsin, özü daim vətənə xitmət etisn. M.K.Atatürkün təbirincə desək, vətənin xidmətçisi olanlar vətənin əfəndisi olurlar.

Peşə fədakarlığı müəllim peşəsinin mühüm bir prinsipidir. Yəni müəllim öz peşəsi yolunda canını, qanını qoymalı, yetişdirmələrinin səadəti naminə fədakar olmağı bacarmalıdır. O oxumağa, öyrənməyə itirilən vaxta heç vaxt heyfslənməməli, buna qənimət kimi baxmalıdır.

Müəllim əməyi çox ağır və mürəkkəb bir işdir. Bu iş formalizmi, şablonçuluğu sevmir. Bu iş adamdan möhkəm sağlamlıq, gümrahlıq, işgüzarlıq tələb edir. Müəllimin yorulmadan gecədən xeyli keçənədək dəftər yoxlaması, daim mütalibə etməsi, ardıcıl olaraq şagirdlərin evlərinə baş çəkməsi, valideynlərlə söhbəti, dərslərə hazırlaşması müəllimdən xeyli vaxt və ən başlıcası isə fədakarlıq tələb edir. Əlbəttə lazım gələrsə, müəllim öz şagirdləri yolunda canından da keçməyə hazır olmalıdır. Müəllimin fədakarlığı bir nümunə olaraq öz şagirdlərində də olmalıdır. Onlar da öz müəllimlərinin yolunda canlarından keçməyi bacarmalıdırlar.

Müəllimin peşə fədakarlığının bariz nümunəsini böyük polyak pedaqoqu Yanuş Korçakın fədakarlığında görmək olar. Hitlerçilər Varşavada Y.Korçakın rəhbərlik etdiyi uşaq evindən uşaqları sıraya düzüb qaz kamerasına – ölümə göndərəndə alman zabitlərindən biri Y.Korçaka yaxınlaşır və deyir: “Kral Matiuş” kitabının müəllifi sizsiniz? Mən o kitabı oxumuşam. Siz azad ola bilərsiniz”. Amma, pedaqoq uşaqlarla birlikdə ölməyi seçir və o alman zabitinin üzünə nifrətlə baxaraq deyir: “Mən istəmirəm ki, uşaqlar əvvəlcədən ölüm vahiməsini duysunlar”. O, ölüm düşürgəsində “Yetimlər evi”ndəki uşaqlarla birlikdə qaz kamerasına daxil olur. Ölümə gedən yolda iki uşağın əlindən tutan pedaqoq heç nədən xəbəri olmayan uşaqlarla söhbət edirdi...

Qarabağda erməni işğalçıları ilə gedən döyüşlərdə öz kəndini, torpağını, məktəbini, şagirdlərini qoruyan fədakar müəllimlərimiz çox olmuşdur, bu yolda onlar öz canlarını da fəda etmişlər.

Həmrəylik prinsipi. Yəni müəllimlər ilk növbədə uşaqlara münasibətində həmrəy olmalı, onlara hörmət və tələbkarlıqla yanaşmalıdırlar. Müəllim kollektivində yaranan həmrəylik və kollektivçilik şagird kollektivinə də təsir göstərəcəkdir. Müəllimlər öz müəllim yoldaşlarını həmişə müdafiə etməli, şagirdlər arasında bir-birinin hörmətini, nüfuzunu yüksəltməlidirlər. Yalnız öz fənnini tərifləyib başqa fənlərə aşağı nəzərlərlə baxmaq müəllim peşəsinə yaraşmaz.

Həmrəylik prinsipi tələb edir ki, müəllim pedaqoji kollektivdə səmimi və xoş rəftar olmalıdır. Kollektivçilik və həmrəylik prinsipi müəllimin daha çox kollektivə münasibətində öz əksini tapır. Əgər müəllim öz fəaliyyəti ilə kollektivi hörmətdən salırsa, bu zaman onun həmkarları onu davranışına görə məsuliyyətə çağırmalıdırlar.

Həmrəylik və kollektivçiliyin yaranması üçün kollektivdə düzgün mənəvi iqlim olmalıdır. Belə olan halda kollektivdə həmrəylik və kollektivçilik yaranır, tənqid və özünü tənqid də müəllimlər tərəfindən ağırlı qarşılanmaz və tənqidi qəbul edib nöqsanlarını aradan qaldırmaq üçün özünütərbiyə ilə məşğul olurlar.

Humanizm prinsipi. Əsas pedaqoji prinsiplərdən biri humanizmdir. Müəllim insanları o cümlədən öz yetişdirmələrini dərin məhəbbətlə sevib hörmət etməlidir. Humanizm müəllimin uşaqlara diqqət və qayğısı, həssaslığıdır. Humanizm prinsipi tələb edir ki, müəllimlər məktəbdə uşaqların rahatlığı qayğısına qalsın, onlara hörmət və qayğı ilə yansınlar. Uşağın ləyaqətinə hörmət etmək müəllimin öz ləyaqətini qat-qat yüksəldir.

Müəllim uşaqlarla münasibətini elə qurmalıdır ki, uşaqlar onun ciddi nəzarətini görməsinlər. Ev tapşırıqlarının yoxlanması, edilən hər hansı iradlar elə olmalıdır ki, uşaq bu iradlardan həvəsdən düşməsin. Müəllim kollektivin rəyinə arxalanmalı, həmişə kollektivlə məsləhətləşməli, uşaqların inam və istəyini müdafiə etməli, xırda qəyyumçuluqdan qaçmalıdır. “Şagird şəxsiyyətinə böyük hörmət etməli və bir o qədər də tələb etməli” fikri məhz humanizm prinsiplərindən irəli gəlir.

Demokratizm prinsipi – müəllimin ən mühüm keyfiyyətidir. Demokratiya müəllimin işində əmələndə, fikrində, sözündə olmalıdır. Demokratiyanın əsasını şəxsiyyətin azadlıq hüququ, insanın şəxsiyyətinə hörmət təşkil edir ki, müəllim də yetişdirmələrinin azadlığını, hüquqlarını, bərabərlikləri-ni təmin etməlidir. Uşaqlara söz, fikir azadlığı verməlidir, onların hüquqlarına hörmət etməlidir.

Pedaqoji nikbinlik prinsipi müəllim peşəsinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu prinsip tələb edir ki, müəllim öz şagirdlərinə yüksək nəzərlərlə, onun gələcəyinə böyük ümidlə baxsın. “Nik” – ərəbcə yaxşı, “bin” görmək” deməkdir. Yəni insana yaxşı nəzərlərlə baxmaq lazımdır. Nikbinlik insanın daxili aləmini ifadə edən bir keyfiyyətdir ki, bu insanın xeyirxahlığını başqası haqqında yüksək və yaxşı fikirdə olmasını, gələcəyə müsbət fikirlərlə yanaşmasını göstərir. Nikbin insan həmişə xoş əhval-ruhiyyədədir. O ünsiyyətli və mehribandır. Bütün bu keyfiyyətlər isə müəllimin peşə xüsusiyyətinin ayrılmaz bir tərkib hissəsidir. Bu prinsip müəllimin şagirdlərlə münasibətini düzgün tənzimləyir.

Nikbin müəllim öz əməyinin bəhrəsinə inanır. O inanır ki, yetişdirdiyi şagirdlər cəmiyyət üçün faydalı, xeyirli insanlar olacaqlar. Bunun üçün o öz peşəsindən razıdır və o özünü xoşbəxt hiss edir.

Beləliklə, müəllimlik peşəsinin prinsipləri onun uğurlu fəaliyyətinin, səriştəlilik və peşəkarlığının əsasını təşkil edir.

4.7. MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİNƏ VERİLƏN PEDAQOJİ TƏLƏBLƏR

Müəllimin uğurlu fəaliyyəti üçün müəyyən edilmiş pedaqoji tələblər vardır ki onlar aşağıdakılardır:

1. Müəllimin peşəsinə sevgisi. Hər peşədə olduğu kimi müvəffəqiyyətin əsas şərti peşəyə sevgisindən başlayır. Müəllim öz peşəsini böyük məhəbbətlə sevməli, onun başqa peşələrdə gözü olmamalıdır. Müəllim təkcə dərsləklə deyil,

həm də bütün maddi və mənəvi varlığı ilə öyrədici, inandırıcı, tərbiyəedici olmalıdır. Hər işin başında sevgi durur. Öyrədilən materialın böyük sevgi və məhəbbətlə öyrədilməsi biliyin uzun müddət yadda qalması-na səbəb olar.

Müəllim öz peşəsinə sevgisini uşaqların sevgisi ilə bağlamalıdır. **L.Tolstoy yazmışdır: “Əgər müəllim yalnız işini sevirsə, o yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim ata-anası kimi yalnız uşaqları sevirsə, o əvvəlkindən də yaxşı müəllim olacaqdır. Əgər müəllim həm peşəsinə, həm də şagirdləri sevirsə o əsil müəllimdir”.** Qəbul etməliyik ki, müəllimlik sənəti peşəyə sevgi tələb edir. Bu peşəni sevmədən bu işdə çalışmaq olmaz. Yaxşı bir müəllim olmaq üçün bu peşənin bütün incəlikləri, bütün çətinlikləri bu sevgi içərisində əridilməlidir.

Müəllimlik çətin və mürəkkəb bir peşədir. Bu peşədə uğur qazananlar yalnız onun hər cür əzabına, əziyyətinə, yuxusuz gecələrinə dözən, sənətini sevənlərdir.

2. Müəllimin ixtisasına uyğun biliklər sisteminə yiyələnməsi. Bu tələb müəllimin ixtisasını yaxşı bilməsidir. Müəllim üçün qaranlıq olan bir məsələ uşaq üçün zülmətə çevriləcəkdir. Şagirdə bir damcı öyrətmək üçün müəllimin bir dərya qədər biliyi olmalıdır. Müəllim öz ixtisası ilə bərabər digər elmlərdən də xəbərdar olmalıdır. O, fəlsəfə, pedaqogika, psixologiya, fiziologiya, sosiologiya kimi elmləri də mütaliə edib öyrənməlidir. İşin müvəffəqiyyəti üçün bu sahədəki biliklər onun ixtisas biliyinin yaxşı öyrənilməsinə kömək edəcəkdir.

3. Müəllimin pedaqoji, psixoloji biliklərə sahib olması. Bu tələb müəllimin peşə fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Pedaqoji, psixoloji biliklərə sahib olmadan müəllim pedaqoji fəaliyyətini qura bilməz və daim uğursuzluğa məruz qalar.

4. Müəllimin öyrətmə metodikası. Müəllim həm bilən bilən, həm də öyrədən şəxsdir. Müəllim ixtisasını yaxşı bilməklə bərabər, həm də yaxşı öyrətmə metodikasına malik olmalıdır. Ona görə belə bir misal demişlər: “Bilən insan öyrədən insan deyildir, öyrədən insan bilən insandır”. Müəllim şagirdlərə öyrənməyi öyrətdiyi kimi, özü də öyrətməyi öyrənməlidir.

4.8. MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALARI

Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim nümunəsinin, müəllim nüfuzunun və xüsusilə müəllim-şagird münasibətlərinin böyük rolu vardır. Böyük pedaqog Uşinski demişdir: “Müəllimin, tərbiyəçinin cavan ruha olan təsiri elə bir tərbiyə qüvvəsidir ki, müəllimin canlı nümunəsi görünəndir, görünən isə yaddan çıxmır. Müəllim gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində sükançı rol oynayır, onun bu sahədəki fəaliyyəti pedaqoji ustalıqdan öz işinə vicdanla yanaşmaqdan irəli gəlir. Müəllimin pedaqoji ustalığı təkcə öz fənnini dərindən bilmək deyil, onun ən böyük ustalığı odur ki, şagird mənəviyyatını düzgün qura bilsin, onun nöqsanlarını aradan qaldırmaqda, yollar axtarmasına sərbəst hərəkəti aşılaya bilsin. Bəzi müəl-

limlər pedaqoji işdə şagirdlərə yalnız bilik verməyi əsas götürürlər. Lakin pedaqoji işi canlı təşkil edən ən başlıca yollardan biri tərbiyə işinin düzgün qurulmasıdır.

Pedaqoji prosesdə təlim prosesinin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün müəllimin böyük rolu vardır. Müəllim təlimə, fənnə məhəbbət yaratmaq üçün ilk növbədə şagirdlərlə ünsiyyəti düzgün qurmalıdır. Müəllim təlim müvəffəqiyyətini daha çox ünsiyyətlə həyata keçirə bilir.

Ünsiyyət təkcə müəllimlə şagird arasında mövcud olmur. Bütün pedaqoji kollektivlə ünsiyyət yaratmaq gərəkdir. Müəllimin şagirdlərlə düzgün ünsiyyət yaratmasının pedaqoji cəhətdən əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagird özünü məktəbdə tənha hiss etmir, onda qayğı hiss edir və fənnə maraq yaranır, onun dünyagörüşü dəyişir, inkişaf edir. Müəllim-şagird münasibətlərinin müvəffəqiyyətlə qurulmasında müəllimin rəhbərlik mövqeyi çox əhəmiyyətlidir. Müəllimin rəhbərlik mövqeyi aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

1. Lokator mövqeyi. Belə müəllimlər şagirdlərə seçici münasibət bəsləyir. Yəni müəllim ya şagirdin imkanları, ya təlimə münasibəti, ya ailə imkanları və ya sınıfdə tutduğu mövqe baxımından şagirdlə ünsiyyət yaradır. Demək, müəllim bütün şagirdlərlə eyni formada ünsiyyət yaratmır.

2. Çin səddi mövqeyi. Bu mövqeyə malik olan müəllim, şagirdlə və ya tələbə ilə öz arasında böyük və keçilməz bir sədd yaradır. O sədd şagirdin müəllimlə ünsiyyətinə mane olur və onu çətinləşdirir. Belə mövqedə müəllimlər, şagirdlərə müəllimə yaxın olmağa, ona sual verməyə, ondan məsləhət almağa imkan vermir. Belə mövqeyə malik olan müəllim yalnız dərsi deməklə öz vəzifəsini bitmiş hesab edir, halbuki müəllimin işinə verilən tələblərdən biri onun qayğıkeş olması və şagirdlərlə düzgün ünsiyyət yaratması təmin edilməlidir.

3. Robot mövqeyi. Bu o deməkdir ki, şərəitin, vəziyyətin dəyişməsinə baxmayaraq müəllim ünsiyyət və münasibətini də dəyişmir. Əvvəlki qayda-da, yəni əvvəllər planlaşdırdığı formada aparır.

4. Dostluq mövqeyi. Belə müəllim ürəyini uşaqlara verməyi bacarır. Təlimin gediş prosesində, heç bir əsəb gərginliyinə yol vermədən, ünsiyyəti elə qurur ki, şagirdlər müəlliminə hörmət edir, onun bütün planlarını ürəklə yerinə yetirirlər. Müəllimin dostluq mövqeyi o demək deyil ki, müəllim öz ürək sözünü, sirrini şagirdlərə deyir. Müəllim yalnız səmimi münasibətlə, onların qayğısına qalmaqla bu mövqedə dayanır, onlarla həmrəy olur.

5. Hamlet mövqeyi. “Hamlet mövqeyi” oradan irəli gəlmişdir ki, Şekspirin “Hamlet” əsərində bütün əsər boyu Hamlet əsəbidir. Belə münasibətlərdə dərsin gedişi prosesində uşaqlar üzülür, gərgin vəziyyətdə olurlar. Dərs prosesində müəllim özü də əsəbi, gərgin, öz hisslərini saxlamağı və ya gizlətməyi bacarmadan şagirdlərlə ünsiyyətə girir, əsəbi hərəkətlər edir. Belə halda müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət və münasibəti çətinləşir. Müəllimin ünsiyyət zamanı mövqeyi şagirdlərin mənəvi cə-

hətdən formalaşmasına böyük təsir göstərir. Belə ki, müəllimin səmimi münasibəti şagirdlərdə humanistlik, müəllimin düzgün ünsiyyəti şagirdlərdə inam, öz hərəkətlərində məsuliyyət, müəllimin qayğıkeşliyi şagirddə mərhəmət, müəllimin cəfəkeşliyi şagirdlərdə işgüzarlıq kimi mənəvi keyfiyyətlər yaradır.

Müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət və münasibətində əsas iki yanaşma üsulu vardır: 1) Neqativ yanaşma üsulu; 2) Pozitiv yanaşma üsulu.

Neqativ yanaşma üsulu deyəndə, müəllimin şagirdi öz münasibətləri baxımından qruplaşdırmasıdır. Yəni müəllimlər özünə nəzərən bir qisim şagirdə yaxşı, bir qisminə isə pis münasibət bəsləməsidir. Onda belə bir əqidə vardır ki, pis şagird onsuz da dərslərini bilmir. Belə şagirdlər dərslərini öyrənsələr də, müəllim onların cavablarından heç vaxt razı qalmayacaq. Əgər belə şagirdlər bir yerdə, yəni izahda çətinlik çəksə də müəllim onlara köməklik etmir. Ona görə də belə şagirdlərdən əl götürərək yaxşı oxuyan şagirdi ayağa qaldırır. Pis cavab verən şagirdi danlayır, lakin belə şagirdlər yaxşı cavab verəndə də onlara heç nə demir.

Pozitiv yanaşma üsulu dedikdə, müəllimin şagirdin qavrayışından asılı olaraq yaxşı uşaqları liberallıq göstərərək həmişə tərif-ləyir. Həmin şagirdlər bir söz deyərlərsə, müəllim onların üzlərinə gülümsəyir, tez-tez onlara müraciət edir. Sanki, belə müəllimlər üçün sinifdə başqa şagirdlər yoxdur. Pozitiv yanaşma üsuluna malik olan müəllimlər şagirdləri yaxşı və pis deyərək qruplaşdırırlar. Müəllimin pedaqoji ünsiyyəti düzgün qurması üçün onun ümumi pedaqoji fəaliyyətinin düzgün qurulması vacibdir.

Bu baxımdan müəllimin pedaqoji ünsiyyəti zamanı aşağıdakı *vəzifələrin* yerinə yetirilməsi vacib sayılmalıdır:

1. Bütün müəllimlər üçün eyni olan vəzifələr;
2. Cəmiyyətin tələbindən irəli gələn vəzifələr;

3. Hər hansı bir sinfin, hər hansı tədris fənni ilə və ya şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yerinə yetirilən vəzifələr.

Bütün müəllimlər üçün eyni olan vəzifələr dedikdə, şagirdlərin sağlamlığı qayğısına qalması, onların dərslərini oxumasına cavabdeh olması, ailə ilə əlaqə saxlaması, pedaqoji tələblərin vahidliyini gözləməsi və s. başa düşülür.

Cəmiyyətin tələbindən doğan vəzifələrə, şagirdlərin imkanını nəzərə alıb onların istirahətini və maddi vəziyyətini düzəltmək üçün direktorluq qarşısında məsələ qaldırmaq, dərslərini müasir həyatla əlaqələndirmək, şagirdlərdə yaranan gərginliyi aradan qaldırmaq və s. aid edilir.

Hər hansı bir sinfin, hər hansı tədris fənni ilə və ya şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yerinə yetirilən vəzifələr dedikdə isə müəllimin hər bir şagirdi yaxşı tanıması üçün onu müxtəlif üsullar vasitəsilə öyrənməsidir. Pedaqoji fikirlərdən də aydın olmuşdur ki, uşaqları tanımadan, onları yaxşı öyrənmədən onların təlimini və tərbiyəsini uğurla təşkil etmək olmaz.

4.9. MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ NÖVLƏRİ

Müəllim-şagird münasibətlərində əməkdaşlığın pedaqoji əsasları şagirdlərə humanist münasibətdə öz əksini tapır. Müəllimin şagirdlərlə əməkdaşlığını bir pedaqoji prinsip və ya üsulu kimi, yaxud da yanaşma kimi başa düşmək olar.

Uşaq başqa adamlarla ünsiyyət və münasibətdə olmasa, o insan kimi formalaşa bilməz. Elə bioloji varlıq kimi insan hələ uşaq yaşlarında belə başqa insanlarla ünsiyyət və münasibətə tələbatı vardır. İnsan özü ictimai münasibətlərin məhsulu olub, onun xarakter və qabiliyyəti, digər keyfiyyətləri ictimai münasibətlərdə formalaşır. Beləliklə də müəllim-şagird əməkdaşlığını cəmiyyətin müasir inkişafının tələblərinə cavab verən tərbiyənin konsepsiyası kimi də qəbul etmək olar.

Əməkdaşlıq pedaqogikasının mahiyyəti belədir ki, müəllim təlim-tərbiyə prosesinin idarə edilməsində şagirdlərə arxalanır, onları özünə köməkçi hesab edir, təlim-tərbiyə prosesinin təşkilində onların fikrərini, rəy, arzu və təkliflərini nəzərə alır, onlarla hesablaşır.

Bu prosesdə müəllim çalışır ki, uşaqlar da təlim prosesinə cəlb olunsunlar, onlar da pedaqoji prosesin müəllimlərlə bərabər tam hüquqlu iştirakçısı və təşkilatçısı olsunlar. Təlim-tərbiyə prosesində müəllimin, tərbiyəçinin köməkçisi olsunlar.

Təcrübə və müşahidələrdən məlum olmuşdur ki, müəllimlərin bir çoxları əməkdaşlıqda, ünsiyyət və münasibətlərdə də seçiciliyə yer verirlər. Belə ki, bu da məlum olmuşdur ki, müəllimlər o uşaqlarla daha tez-tez ünsiyyət və münasibətdə olurlar ki, onlar uşaqlara qarşı müəyyən emosional münasibətlərə malikdirlər. Təəssüf ki, onlar diqqəti cəlb etməyən uşaqlarla az ünsiyyətdə olur və onlar diqqətdən kənar qalırlar.

Bunu da qeyd etmək ki, müəllim daha çox intellektual, intizamlı, sözə baxan uşaqlarla ünsiyyətdə olur, onlarla əməkdaşlıq edirlər. Birinci cərgədə, xüsusilə qarşısında oturan şagirdlərə müəllim daha tez-tez ünsiyyət və münasibətdə olurlar. İkinci yerdə sakit, asılı olan həmişə “bəli-bəli” deyən uşaqlarla ünsiyyət, üçüncü yerdə çətin idarə olunan, şuluqçu, dələduz uşaqlarla ünsiyyət və nahayət dördüncü yerdə isə özünə inamlı, asılılığı sevməyən, müstəqil düşünən fəal uşaqlarla ünsiyyət və münasibət tutur.

Müəllim-şagird münasibətlərində tədqiqatçılar əsasən bunun üç növünü ayırırlar:

- a) dəyişməz – müsbət ünsiyyət,
- b) passiv – müsbət ünsiyyət,
- c) dəyişən ünsiyyət.

Bəzən də dəyişən və dəyişməz mənfi ünsiyyət növlərinə də rast gəlmək olur. Belə ünsiyyət zamanı müəllim özünə qarşı neqativ münasibət yaratmış olur. Bu isə o deməkdir ki, həmin müəllimlər məktəbdə cəmiyyətə qarşı işləyirlər.

Müəllim-şagird münasibətlərində müxtəlif ünsiyyət tərzləri də vardır:

1. Birgə həvəs və yaradıcılıqla əsaslanan ünsiyyət.
2. Dostluğa əsaslanan mehriban ünsiyyət.
3. Şagirdlərlə müəyyən “məsafə”, pərdə saxlamaqla ünsiyyət.
4. Qorxudularaq hökmlü ünsiyyət.
5. Ələ salınaraq rişxəndli ünsiyyət.
6. Qılığa girərək ünsiyyət.

Birgə həvəs və yaradıcılığa əsaslanan ünsiyyət müəllim və şagirdlərin mə-nəvi yaxınlığı əsasında qurulur. Bununla bərabər ünsiyyət dostluq, mehribanlıq, qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmalıdır. Lakin bu o demək deyildir ki, müəllim-şagird arasında “pərdə” götürülməli hər ikisi “qardaşcasına” hərəkət etməlidirlər.

Məsafəli ünsiyyətdə müəllim-şagird ünsiyəti məhdudlaşdırılır. Bu zaman belə sözlərə daha çox üstünlük verilir: “Mənə qulaq asın, mən sizdən böyüyəm”, “Siz heç nə bilmirsiniz, mən hər şeyi bilirəm” və s. Belə ünsiyyət və yanaşma tərzii qarşılıqlı əməkdaşlığı, yaradıcılığı pozur və nəticədə pedaqoji uğursuzluğa gətirib çıxarır. Qorxu üzərində qurulan ünsiyyət zamanı isə müəllimin belə müraciəti vardır. “Mənə qulaq asın, yoxsa çağıraram lövhəyə...”, “İmtahanda baxarıq necə cavab verəcəksən, sənün üçün çox çətin olacaq”, “Siz məni hələ yaxşı tanı-mırsınız... görəcəksiniz... və s.”.

Ələ salınaraq, rişxəndli ünsiyyət şagird şəxsiyyətini alçaldır. Müəllim uşaqlara çox yuxarıdan baxır, onların şəxsiyyətinə məhəl qoymadan şit zarafatlar və rişxənd edir.

Bir çox müəllimlər də var ki, özünü yaxşı göstərmək üçün kollektivin qılığına girir, maraqlı söhbətlər edir, lətifələr söyləyir, ucuz hörmət qazanmaq istəyir. Əlbəttə, belələrinin də gec-tez üstü açılır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ünsiyyətdə bərabərlik yoxdursa, o heç vaxt səmərəli ola bilməz. Pedaqoq alimlərin fikrincə, müəllim şagirdlərlə ünsiyyət və münasibətini daha uğurlu və optimal qurması üçün aşağıdakı şərtlərə də əməl etməlidir:

1) Müəllim ünsiyyət və münasibətində diqqətli və həssas olmalıdır. Mü-sahibinin vəziyyətini, əhval ruhiyyətini “üzündən oxumalı”, lazım gələrsə, bir söhbətdən başqa bir söhbətə keçməyi bacarmalıdır.

2) Müəllim ünsiyyət və münasibətində davranışını, hərəkətlərini idarə etməyi bacarmalıdır.

3) Şagirdlər ünsiyyət zamanı çətinliyə düşərsə və ya cavab verə bil-məzsə onlara kömək etməlidir.

4) Müəllim həm nitqli, həm də nitqsiz ünsiyyətini mənalı aparmalıdır.

5) Müəllim şagirdlərlə ünsiyyəti və münasibətini ardıcıl təhlil etməli və müvafiq nəticələr çıxarmalıdır.

Deyilənlərdən məlum olur ki, müəllim-şagird əməkdaşlığı bütövlüklə məktəbin humanistləşməsinin və demokratikləşməsinin əsasını təşkil edir. Çünki o mahiyyət etibarını ilə insanı sevmək, ona dərin hörmət və məhəbbət ideyası üzərində qurulmuşdur.

Əməkdaşlığın təyini humanizm və demokratiya iqlimində azad, hərtərəfli, bütöv, həmçinin təkrarolunmaz şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Belə məktəbi uşaqlar sevir. Məktəb də uşaqları sevir. Müəllimlərin mövqeyi uşaqlar üzərində deyil, uşaqlarla birlikdədir. Onlar eyni bir kollektivin üzvləridir.

Əməkdaşlıq uşaqların daxili aləminə çox diqqətlə və həssaslıqla yanaşmağı tələb edir. Onların arzu və maraqları, fərdi xüsusiyyətləri, qabiliyyət və bacarıqları daim müəllimlərin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Şagirdlərlə əməkdaşlıq öz mahiyyəti ilə məcbur etmə, qadağalar və cəzalar sistemini rədd edir, ümumiyyətlə, əməkdaşlıq məktəbdə güc, zor işlətməyin əleyhinədir.

Müəllimin şagirdlərlə əməkdaşlığı məqsədə çatmağın, ətraf aləmi yaxşılaşdırmağın ən səmərəli yolu hesab edilir. Onlar dərstdə, dərstdən kənar vaxtlarda öz həyatlarını və işlərini birgə təşkil edirlər, birgə düşünüb-daşınırlar. Əməkdaşlıq prosesində bu və ya digər biliyin məktəblilərə verilməsi deyil, əksinə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına, uşaqların özünü tam ifadə etməsinə, şüurlu həyata, onların öz həyat yolunu özləri müəyyənləşdirməyə hazır olmağa istiqamətlənməsi üçün geniş şərait yaratmasıdır. Bir sözlə, əməkdaşlıq pedaqogikası məktəbin ruhudur. Bəs müəllim-şagird əməkdaşlığı necə qurulur? O, hansı formalarda özünü göstərir. Məktəb təcrübələrindən, pedaqoji müşahidələrdən məlum olur ki, müəllim şagirdlərlə müxtəlif formalarda ünsiyyət və münasibətdə olur, müxtəlif cür əməkdaşlıq edir ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Avtokratik əməkdaşlıq. “Avto” latın sözü olub “Mən”, “Özüm” deməkdir. “Kratos” isə hakimiyyət deməkdir. Bu əməkdaşlıq növündə müəllim şagirdlərlə münasibətində həmişə hakim mövqedə dayanır. O uşaqlarla əmr və sərəncamlarla, göstərişlərlə danışır. Heç kimin rəyi, fikri ilə hesablaşmır. Özü bildiyi kimi hərəkət edir, təkbaşına qərarlar çıxarır, uşaqların və bütövlükdə kollektivin fəallıq və təşəbbüskarlığını boğur. Müəllim fiziki cəzaya, təhqirlərə əl atmaqdan çəkinmir. O, uşaqlara rixəndlə yanaşır, onların şəxsiyyətlərinə hörmətlə yanaşmır, uşaqları kollektiv içində də pərt edir. Avtokratik yanaşmada uşaqların yaradıcılığı, müstəqilliyi, fəallıq və təşəbbüskarlığı boğulur. Uşaqlar daha çox müti, itaətkar və qorxaq böyüyürlər.

Avtokratik müəllim yalnız öz hakimiyyətinə arxalanır. O, şagird kollektivinə etibar etmir. Öz qərarlarını şagirdlərlə birgə müzakirə etməyi, onlarla hesablaşmağı lazım bilmir. Uşaqların heç bir rəyini və təklifini qəbul etmir. Onlara belə rəhbərlik hədə və cəzalardan başqa heç nə verə bilməz.

Belə yanaşma üslubuna malik olan müəllimlərin başlıca nöqsanı, şagird şəxsiyyətinin formalaşması prosesinə dərindən və hərtərəfli nüfuz etməkdən məhrum olmasıdır. Burada tərbiyə olunan tərbiyə edəndən uzaqdır və hər cür tərbiyəvi təsirdən kənardadır. Belə vəziyyətdə məktəbli öz fikirlərini müəllimlə bölüşə bilmir. Əlbəttə, belə yanaşma tərzinə əsasən, yeni pedaqoji təfəkkürdən, ümumi pedaqoji təfəkkürdən də uzaqdır. Buna avtoritar pedaqoji təfəkkür deyə bilərik.

2. Avtoritar əməkdaşlıq. Belə yanaşma və belə əməkdaşlıqda müəllim yenə də hakim mövqeyə malikdir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, o uşaqların çıxış etməsinə, fikir yürütməsinə imkan verir, lakin son məqamda yenə öz bildiyini edir. Ürəyində nə kimi məsələlər nəzərdə tutsa, onu da hökmən yerinə yetirir. Təlimat və göstərişlər əsasında işləyir. Belə müəllim nadir hallarda uşaqlara xoş, tərifli sözlər deyə bilir. O şagirdlərin səhv cavablarına gülür, səhvi böyüdür və çox hallarda səhvi düzəltmir. Avtoritar yanaşmada müəllim yalnız avtoritetə, nüfuzə malikdir. Belə nüfuz gücə, zora əsaslanır. Belə yanaşma həm tərbiyəçinin, həm də tərbiyə olunanların yaradıcılığını öldürür. Belə müəllimlər yalnız müvəqqəti müvəffəqiyyət və hörmət qazanmağa nail ola bilərlər.

Avtoritar tipli müəllimlər əsasən iki tipə bölünürlər:

Birinci tipə məxsus olanlar özlərinə möhkəm inam bəsləyirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, hər hansı bir çətin işin öhdəsindən gələ bilərlər. Onlar heç vaxt həvəsdən düşmür, həmişə özünü haqlı və lazımlı hesab edirlər. Belələri həmişə özlərinə qarşı yüksək fikirdə olurlar.

İkinci tipə məxsus olan avtoritar müəllimlər isə yuxarıda deyilənlərin tam əksi olurlar. Belə müəllimlər həmişə həyacanlıdırlar, sanki buxovlanmış, əl qolları bağlanmışdır. Onlar nədənsə daim narazıdır, özlərinə qarşı inamsızdırlar. Uşaqların hər hansı bir hərəkətinə şübhə ilə yanaşır. Şübhələr isə həmişə onun özünü narahat edir.

Hər iki tipə məxsus avtoritar müəllimin ümumi cəhətləri də vardır. Belə ki, hər ikisi başqasını sıxır, şagirdləri özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışır. Onların daxili aləmi müəllimlik peşəsinin tələblərinin, yeni pedaqoji təfəkkürün tam tərsinədir. Məsələn, müəllimlik peşəsi, habelə yeni pedaqoji düşüncə tələb edir ki, müəllim uşaqları sevməli, onların şəxsiyyətinə hörmət etməlidir. Avtoritar müəllim isə yalnız özünü sevir, uşaqlara “yuxarıdan aşağı” baxır.

Yeni pedaqoji təfəkkür tələb edir ki, müəllim uşaqların fəallığını, təşəbbüskarlığını inkişaf etdirdirsin, onlara nikbin nəzərlərlə baxsın. Avtoritar müəllim isə uşaqların təşəbbüskarlığını boğur, onlara şübhə ilə yanaşır və özü də pessimist və bədbindir.

Avtoritar müəllimin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, o kitabda yazılan pedaqoji tələbləri “ağına-bozuna” baxmadan, heç kimə güzəştə getmədən, uşaqları “Boğaza yığanadək” yerinə yetirir. Məsələn, o bilir ki, pedaqoji fəaliyyətdə tələbkarlıq olmalıdır. Lakin o bu tələbkarlığı heç bir hörmət və mərhəmət hissi olmadan son həddə çatdıranaqədək həyata keçirir. Şəxsiyyətə hörmət, ehtiram isə yaddan çıxarılır

və tələbkarlığın humanist ideyası müəllim üçün lazımsız hesab edilir. Əlbəttə, şagirdlərə hörmət olmadan, yeri gələndə müəyyən güzəştlər göstərilmədən edilən tələbkarlıq istənilən nəticəni verməz və uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir.

Pedaqoqlar avtoritar yanaşmanın aşağıdakı növlərini də ayırmışlar:

Kobud avtoritarlıq açıq-aydın şəkildə ayrı-ayrı şagirdlərə, bəzən də bütöv bir kollektivə mənfi münasibət bəsləyir. Bu tipə məxsus müəllimin fikri belədir ki, hər bir şagird ona tabe olmalı, onun istəyi ilə hərəkət etməli, haqlı və ya haqsız hər bir tələbini qeyd-şərtsiz yerinə yetirməlidir. Əks təqdirdə şagirdləri təhqir edir, “2” qiymət verir və s.

Gizli və dolaylı yolla avtoritarlıq güc, qüvvə sanki elə şagirdlərin arzusu ilə həyata keçirilir. Məsələn, şagird ümumi məktəb qaydasını yüngülcə pozmuşsa, bu zaman müəllim siniflə tez “məsləhətləşir” və qərar çıxarılır: “Gəlin sinif iclası keçirək və orada müza-ki-rə edək, şagirdi cəzalandıraq və birdəfələlik bu məsələlərə son qoyaq”. Beləliklə, cəza şagirdlərin əli ilə, şagirdlərin arzusu ilə həyata keçirilir.

Demaqoq avtoritarlıq zamanı müəllim öz xoşagəlməz əməllərini müxtəlif əxlaqi söhbətlərlə, nəsihətamiz sözlərlə ört-basdır edir. Uşaqlara uzun-uzadı “əxlaq dərsləri” keçir, amma, özü bunlara əməl etmir. Demaqoq avtoritarlıq çox təhlükəlidir. Çünki uşaq və yeniyetmələrin şüuru yaşca formalaşan vaxtda, onun şüurunda sözlə əməli işin ayrılığı özünə yer tapır.

İnzibati avtoritarlıqda müəllim şagirdlərlə rəsmi qaydada danışır və hərəkət edir, inzibatçılıq edir. Hətta kiçik məktəblilərlə də danışanda rəsmiyyətçiliyə, xırdaçılığa yol verir. Onun təbiətində heç bir güzəşt yoxdur, mərhəmət hissələrini çətin görmək olar. Belə müəllim də düzgün pedaqoji təfəkkürdən uzaqdır.

3. Liberal əməkdaşlıq da düzgün yanaşma deyildir. Belə yanaşmada müəllim verdiyi tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmir, tez-tez uşaqlara güzəştə gedir, bəzən də dediyi sözlərin əleyhinə gedir, verdiyi tələblərin əksinə hərəkət edir, sözlərində və fikirlərində səmimiyyət yoxdur, öz iradəsindən çıxış etmir. Özünün şəxsi fikri, düşüncəsi də yoxdur, bir növ “külək hansı tərəfə qüvvətli əsirsə, o tərəf də meyil göstərir”.

Əlbəttə, uşaqlarda əqidə formalaşdırmaq üçün müəllimin özünün əqidəsi olmalıdır. Liberal müəllimin sözlərində qeyri-səmimilik, yalan hiss olunur. Ürəksiz danışır, bəzən də qəzəbli olur. Onun fəaliyyətində yaradıcılıq, yeni fikir, düşüncə yoxdur, əksinə ətalət və gerilik vardır.

4. Etinasız əməkdaşlıq. Belə əməkdaşlıq növündə müəllim şagirdlərin fəaliyyəti, onların “dərdi-səri” ilə maraqlanmır, kollektivin ətrafdakı həyatına laqeyid münasibət bəsləyir.

Belələri bəzən cəmiyyətdə baş verən hadisələrə, respublikamızın ictimai-siyasi həyatına biganədir. Ətrafda baş verən hadisələrə heç bir maraq göstərmir. Belə müəllimləri uşaqlar sevmir, onların dərslərinə də laqeyd münasibət göstərirlər.

5. Qeyri-müəyyən əməkdaşlıq. Belə əməkdaşlıq növündə müəllim şagirdlərə həmişə eyni cür münasibətdə olmur. Bir müddət həlim, xoş ünsiyyət münasibətində olur, sonra isə dəyişilərək sərt, inzibatçı bir müəllimə çevrilir. Yaxud müəllim əhval-ruhiyyəindən asılı olaraq uşaqlarla ünsiyyət və münasibəti dəyişir. Belə ki, əhvalı yaxşı olanda uşaqlarla yaxşı münasibətdə olur, əhvalı pis olanda isə uşaqlarla pis münasibətdə olur. Belə əməkdaşlıq da hər cür yeni fikirdən uzaqdır.

6. Demokratik əməkdaşlıq. Belə əməkdaşlıq yeni pedaqoji təfəkkürün məhsuludur. Bu ən düzgün, ən humanist əməkdaşlıq hesab edilir. Belə əməkdaşlıqda müəllim şagirdlərlə işgüzar münasibətdədir. Müəllim uşaqların arzu və maraqlarını, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini ciddi nəzərə alır. O, uşaqların səviyyəsinə enməyi bacarır, “onların dilində” danışa bilir. Belə müəllim, öz fəaliyyətində kollektivə arxalanır, onlarla məsləhətləşərək, uşaqların tənqidi qeydlərinə qulaq asır, onların fəallıq və təşəbbüskarlığını inkişaf etdirir.

Belə əməkdaşlığa malik olan müəllimin hörmət və nüfuzu yüksəkdir. O uşaqların təlim və tərbiyəsini daha yaxşı təşkil edə bilir. Belə müəllim qəyyumluqla, xırdaçılıqla məşğul olmur, o həmişə uşaqların inkişafına fikir verir, onu lazımı səmtə istiqamətləndirir ki, onlar yaradıcı fəaliyyətə qoşulsunlar. Demokratik ruhlu müəllimin sinfində daha çox intizam və yüksək təlim-tərbiyə nəticələri müşahidə edilir.

Demokratik əməkdaşlığa malik müəllim hər bir şagirdə böyük hörmət və ehtiramla yanaşır. O öz fəaliyyəti ilə uşaqlarda azadfikirlilik, yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq, tənqidi təfəkkür, qeyri-standart düşüncə formalaşdırır. Belə müəllim, müasir məktəbin müəllimidir. Belə müəllim yeni düşüncəyə, yeni pedaqoji təfəkkürə malik müəllimdir. Məktəbimiz yalnız belə müəllimlərin sayəsində inkişaf edir və yüksəlir.

4.10. MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİNDƏ PEDAQOJİ BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏR

Pedaqoji fəaliyyətin düzgün qurulması müəllimin pedaqoji bacarıq və vərdişlərə sahib olmasından çox asılıdır. Belə ki, müəllim dərin biliyə, yaradıcılığa, geniş təfəkkürə malik olmaqla bəra-bər, həm də öz biliyini şagirdlərin malı etməyi bacarmalıdır.

Pedaqoji ədəbiyyatların bir qisminə müəllimin ümumi pedaqoji bacarıq və vərdişləri fərqləndirilir.

Məsələn, pedaqoji bacarıq və qabiliyyətlər belə qruplaşdırılır:

- 1) Məlumatverici bacarıq və vərdişlər;
- 2) Səfərbəredici bacarıq və vərdişlər;
- 3) İnkişafetdirici bacarıq və vərdişlər;

4) İstiqamətləndirici bacarıq və vərdislər.

5) Nəzarətmə, qiymətləndirmə və korreksiya etmə bacarıq və vərdisləri.

6) Analitik təhlil etmə bacarıq və vərdisləri

Məlumatverici bacarıq və vərdislər dedikdə, müəllimin ilk növbədə hər hansı bir elmi materialı didaktik yolla şagirdlərə çatdırma bilməsi başa düşülür. Bunun üçün müəllim həmin materialı şagirdlərin başa düşəcəyi səviyyədə qurmalı, didaktik məsələləri seçməli, onların tətbiq olunma və aşılama yollarını hazırlamalı və şagirdlərə çatdırmalıdır.

Müəllim tədris materialını şagirdlərə çatdırmaq üçün müvafiq metodlar seçib müəyyənləşdirməli, təlimin texniki vasitələrindən və əyanilikdən istifadə etməlidir. Həmçinin onların inkişaf sistemini hazırlamalıdır.

Bunlarla birlikdə proqramlaşdırılmış, alqoritmləşdirilmiş, interaktiv və başqa formalardan, təlim ünsürlərindən istifadə etməklə bərabər, dərstdə əks-əlaqəni yaratmağı da unutmamalıdır.

Müəllimin danışıq şagirdlər üçün aydın olmalıdır. O, məntiqi, qısa və ifadəli danışmağı bacarmalıdır. Müəllim ekskursiyanın növlərindən istifadə etməklə onların təşkilini həyata keçirməyi, tədris emalaxanalarında şagirdlərin işini təşkil etməyi bacarmalıdır.

Müəllimin pedaqoji bacarıq və vərdislərindən biri də **səfərbəredici bacarıq və vərdislər**dir. Şagirdlərin diqqətini səfərbər edib əsas obyektə-təlimə yönəltmək, onlara öyrənməyi öyrətmək, aldıkları biliyi praktikaya tətbiq etmək bacarığı aşılamaq, öz işini planlaşdırmağı bacarmaq və s. səfərbəredici bacarıq və vərdislərə aiddir. Onu da bilmək lazımdır ki, bu fəaliyyət formaları ilk növbədə müəllim tərəfindən icra edilməli, şagirdlər isə onun iştirakçısına çevrilməlidirlər.

Müəllimin **inkişafetdirici bacarıq və vərdisləri** dedikdə isə, ilk növbədə şagirdlərdə təfəkkürün inkişafına kömək edən metodlardan, formalardan istifadə etməyi bacarmaq başa düşülür. Şagirdlərin əqli fəaliyyətini inkişaf etdirmək məqsədilə problem – situasiyalar yaratmaq, onlara qazanmış olduqları bilikləri tətbiq etməyi öyrətmək, əqli nəticə çıxarmağa, müqayisə aparmağa kömək edən sual və tapşırıqların icrasına istiqamətləndirmək bu qəbildəndir.

İstiqamətləndirici bacarıq və vərdislər dedikdə isə, müəllimin şagirdlərə düzgün məsləhətlər verməsi, müdrik istiqamətlər verməsidir. Xüsusilə uşaq və yeniyetmələr müəllimin istiqamətverici məsləhətlərinə ehtiyac duyurlar.

Nəzarətmə, qiymətləndirmə və korreksiya etmə bacarıq və vərdisləri. Bu, pedaqoji prosesi inkişaf etdirmək üçün təsirli stimullar, motivasiya yaradarkən müəllimə lazımdır. Nəzarəti həyata keçirən, bilikləri qiymətləndirən zaman şagirdlərin təkə nailiyyətinin yox, həm də uğursuzluğunun səbəbləri aydın olur. Toplanılan informasiya prosesə düzəliş etməyə ona təsirli stimullar daxil etməyə, səmərəli vasitələrdən istifadə etməyə imkan verir.

Analitik təhliletmə bacarıq və vərdişləri hər hansı bir pedaqoji fəaliyyətə, pedaqoji layihənin son mərhələsində analitik təhlil mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllim başa çatmış işi təhlil edərkən, onun səmərəliliyini, müsbət və mənfi cəhətlərini, uğurlu və uğursuz tərəflərini müəyyənləşdirir. Əgər göstərici nəzərdə tutulduğundan azdırsa, gələcəkdə bu geriliyi doğuran səbəbləri aradan qaldırmaq üçün yollar axtarılır.

Müəllimin pedaqoji bacarıq və vərdişlərinə **şagirdlərin elmi dünyagörüşünü formalaşdırmaq, onlarda tədris fəaliyyətinə, əməyə, peşəyə maraq yaratmaq, şagirdlərin ahəngdar inkişafına nail olmaq** və s. aiddir. Ümumiyyətlə, qeyd olunan pedaqoji bacarıq və vərdişlər düzgün yerinə yetirilərsə, şagirdlərin intellektual səviyyəsinin artmasına səbəb olar.

4.11. PEDAQOJİ PROSESDƏ MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ MƏRİFƏTİ

Pedaqoji prosesdə müəllimin pedaqoji mərifəti daha çox müəllim-şagird münasibətlərində, onun şagirdlərlə rəftarında özünü göstərir. Pedaqoji prosesdə müəllim-şagird münasibətlərində müəllimin pedaqoji mərifəti təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimin pedaqoji mərifəti onun pedaqoji ustalığının əsasını təşkil edir ki, müəllim-şagird münasibətlərinin uğuru bir çox cəhətdən bundan asılıdır. Bu baxımdan müəllimin pedaqoji mərifətinin bəzi cəhətlərini aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

Müşahidəçilik – müəllimin pedaqoji mərifətində çox vacib məsələdir. Müşahidəçilik sadəcə olaraq baxmaq deyildir. Bu şagirdin daxili aləmini öyrənmək, onu başa düşmək, onun daxili əhval-ruhiyyəsini düzgün müəyyənləşdirmək, fərdi - psixoloji xüsusiyyətlərini ayırmaq deməkdir. Bütün bunlar isə hər bir şagirdə fərdi yanaşmağa imkan verir. Müəllim şagirdləri yaxşı tanımadan onlarla heç bir ünsiyyət və münasibət qura bilməz. Müşahidəçi müəllim, uşaqları yaxşı tanıyan müəllim dəqiq bilir ki, onun tapşırığını, tələbini şagird nə dərəcədə yerinə yetirəcəkdir. Bu və ya nə dərəcədə müqavimət göstərə bilər, yaxud da tam yerinə yetirməz. Müəllim şagird-münasibətləri bir çox cəhətdən ondan irəli gəlir ki, müəllim şagirdi yaxşı tanımadan, öyrənmədən tələblər verir, iradlar tutur. Nəticədə bəzən əks reaksiyalar alınır və ziddiyyətlər, münaqişələr meydana gəlir.

Müşahidəçi müəllim çox asanlıqla bilir ki, kim dərəcəyə nə dərəcədə hazırdır, kim hazır deyil, kim tapşırığı yerinə yetirmiş, kim etməmişdir. Kim dərəcəyə qulaq asır, kim də müəllimin üzünə baxsa da, fikri uzaqlardadır. Belə müəllim heç də çətinlik çəkmədən sinfi ələ ala bilər, şagirdlərlə asanlıqla ünsiyyət və münasibətə girə bilər.

Diqqətlilik – müəllimin pedaqoji mərifətinin ayrılmaz hissəsidir. Şagirdlər sevimli müəllimlərinə diqqət, ehtiram gözləyirlər. Bunu görməyəndə, duymayanda şagirdlərdə müəllimə qarşı inam, sevgi, hörmət uzaqlaşmağa başlayır. Şagirdə göstərilən diqqətsizlik, biganəlik və ya dərslər danışarkən ona diqqət verməmək şagirdin dərslərə qarşı inamı, sevgisi itir, tədricən dərslərdən uzaqlaşmağa başlayır.

Şagirdə göstərilən diqqətsizlik, biganəlik və ya dərslər danışarkən ona diqqət verməmək şagirdin dərslərə qarşı inam və həvəsini də öldürür. Bəzən elə olur ki, şagird müəllimdən diqqət və ehtiram görmədikdə şuluqluq salır, intizamsızlıq edir ki, müəllimin diqqətini özünə cəlb etsin.

İnam – pedaqoji mərifətdə müəllim-şagird münasibətlərində mühüm keyfiyyətdir. Müəllim hər bir şagirdin gücünə, qüvvəsinə inanmalıdır. Müəllim hər bir şagirdə inam göstərməlidir. İnam şagirdi inkişaf etdirir və təkmilləşdirir. Ona yeni güc, qüvvə gətirir. İnam nəticəsində hətta çətin işlər belə asanlaşır. Uşaqlar kiçik yaşlarında hələ öz imkan və gücələrini düzgün qiymətləndirə bilmirlər. Öz imkanları haqqında onlar böyüklərin, xüsusilə müəllimlərin fikrini yüksək qiymətləndirirlər. Buna görə də müəllimlər şagirdlərin bu imkan və qabiliyyətlərinə ehtiyatla yanaşmalı, onlarda öz qabiliyyətlərini ifadə etməyə inam yaratmalıdır.

Şagird var ki, heç vaxt şeir əzbərləmir. Çünki müəllim bir dəfə ona demiş ki, sənə şeir əzbərləməyə qabiliyyətin, yaddaşın yoxdur. Şagird də müəllimin bu sözünü qəbul etmiş, inanmış və hətta sevimli uşaq şeirləri olsa belə, onları əzbərləmir. Əslində isə uşağın şeir əzbərləməyə səyi yox idi. Hətta uşağın şeir əzbərləməyə yaddaşı olmasaydı belə, müəllim şagirdin inamını qırmamalı idi.

Ədalətlik – “Müəllimdə hansı keyfiyyətlərə üstünlük verirsən?” – sualına şagirdlərin əksəriyyəti “Ədalətlik”, – deyər cavab verirlər.

Ədalətli müəllim üstünlük taktlıdırsa, ünsiyyətlidirsə, onun hörmət və nüfuzu məktəbdə daha yüksək olacaqdır. Müəllim şagirdlərin biliklərini qiymətləndirərkən və yaxud müəyyən bir münaqişəni aradan qaldırarkən ədalətlə hərəkət etməlidir. Müəllim hamı ilə bərabər səviyyədə davranmalı, birini digərindən üstün tutmamalıdır. Uşaqlar elə hesab etməlidir ki, müəllim hamıdan çox onu sevər.

Keçmişdə demişlər ki, ciddi olmaq yaxşıdır, amma xoş təbiətli müəllim olmaq daha yaxşıdır. Ədalətli olmaq isə hər ikisindən daha yaxşıdır. Müəllim istər tənqidi qeydlərində, iradlarında, istərsə də ünsiyyət və münasibətində şagirdlərə qarşı hörmət və məhəbbətlə yanaşmalıdır. Şagirdlər də ədalətli müəllimin qərarlarına etiraz etməzlər. Ədalətsiz müəllimin dərslərində intizam olmaz.

Ədalətlik müəllimlik peşəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olmalıdır. Ədalətlik yaxşılıq anlayışı ilə yaxın olsa da, bunların fərqli cəhətləri vardır. Yaxşılıq daha geniş mənə daşıyır. Ədalətli hərəkət etmək də yaxşılıq etmək deməkdir. Ədalətliliyin həddi var, yaxşılığın isə həddi, ölçüsü yoxdur. Ədalətli hərəkət pedaqoji prosesin normallığı üçün mühüm şərtidir.

Ədalətlik daha çox uşaqların biliyinin qiymətləndirilməsində özünü göstərir. Təkcə biliyin qiymətləndirilməsi deyil, uşaqların davranışlarının da qiymətləndirilməsində müəllim ədalətli hərəkət etməlidir. Davranışların qiymətləndirilməsində hərəkətin motivi əsas yer tutmalıdır.

Ədalətli müəllim hər cür tərifdən yüksəkdədir. O, hər bir işdə ədalətli hərəkət edərək şagirdlərinə də nümunə olmalıdır.

Səbirlilik – müəllimin pedaqoji mərifətində mühüm keyfiyyətdir. Səbirsiz şəxs müəllim ola bilməz. Uşaqların hər hansı bir səhv davranışında, qaba hərəkətdə və yaxud asta danışığında, suala gec cavab verməsinə səbirsizliklə yanaşmaq, tələsik qərarlar çıxarmaq və ya əsəbiləşmək müəllim xarakterindən uzaq olmalıdır. Uşaqlar elə bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün məktəbə gəlmişlər. Müəllim istəmədiyi bir durumla qarşılaşarsa, səbirli olaraq “hər şeydə bir xeyir vardır” – deməyi də bacarmalıdır. Səbir etmək, bağışlamaq, arzu edilən amma hər kəsin bacarmadığı, yalnız ağıllı adamların edə biləcəyi bir davranış, əxlaqi keyfiyyətdir.

Bəzən müəllim şagirdin asta dərslərini danışmasına qulaq asması səbri çatmır, onu tələdirir, bəzən də özü onun əvəzindən danışır. Şagirdlər də evdə deyirlər: “Mən dərsləri yaxşı bilirdim, müəllim qoymadı ki, danışım. Özü məni qabaqladı... və s.” Şagirdə diqqət və səbr göstərən müəllimi yetimləri çox sevirlər və ona hörmət göstərirlər.

Təmkin, özünü ələ ala bilmək – müəllimin pedaqoji mərifətində xüsusi yer tutur. Müəllim ağır təbiətli olmalı, söylədiyi sözləri, “ölçüb biçməli”, davranışlarına nəzarət etməli, çətin məqamlarda, mürəkkəb situasiyalarda təmkinli olmalı, özünü ələ almağı bacarmalıdır.

Əlbəttə, səbir və təmkin o demək deyildir ki, müəllim həmişə sakit olmalı, heç kimlə işi olmamalı, intizamsızlıqlara göz yummalı, şagird özbaşınalıklarına təmkinli olmalı, həddini aşanlara biganə qalmalıdır. Belə hallarda, əlbəttə, müəllim şagirdə həddini, yerini göstərməli, o qəzəblənə də bilər, hirsələnə də bilər, Makarenkonun dili ilə desək, yeri gələndə, lap “partlaya” da bilər. Bununla bərabər, əlbəttə, yenə də o öz daxili vəziyyətinə nəzarət etməyi bacarmalı, özünü heç vaxt itirməməlidir. Hirsli, qəzəbli vaxtlarda düzgün qərar qəbul etmək çətin olur. Bu zaman səhv addımlar da atıla bilər. Belə vəziyyətdə yenə də müəllimə təmkinli davranış lazım olacaqdır.

Pedaqoji texnikanın tərkib hissələrindən biri kimi müəllimin özünün və şagirdlərin diqqətini psixoloji cəhətdən idarə etmək bacarığıdır. Müəllim müxtəlif uşaq qrupları ilə işləyir, uşaqlar xeyli tədris əməliyyatı yerinə yetirirlər ki, bütün bunlar müəllimin diqqətindən kənar qala bilməz. Müəllimin vəzifəsi öyrənmə prosesinin özündə müsbət emosiyalar aşılamaq üçün yollar, metodlar axtarıb tapmaqdır. Bunlar pedaqoji texnika və priyomlardır: iş metodlarını dəyişmək, müəllimin emosionallığı, müəllimin fəallığı, maraqlı misallar göstərməsi, yerinə düşən maraqlı ifadələr, bəzən də bir yumor və s. Bu pedaqoji texnikalar təkcə müvəffə-

qiyyətlərə səbəb olmur, həm də onlar müəllimə rəğbətin artmasına kömək edir, fənnə sabit, daimi maraq və məhəbbət aşılanır.

Pedaqoji hərəkət və davranışlarda **temp hissi** pedaqoji texnikanın tərkib hissəsidir. Müəllimlərin bir çox səhvlərinin səbəblərindən biri budur ki, onlar tədris əməliyyatlarının tempini, sürətini gözləmir, məsələlərin həllini pedaqoji cəhətdən düzgün ölçüb-biçmirlər. Bəzən müəllimlər tələsir, sürətlə danışır, cümləni bitirmir, analıqlmaz cümlələr işlədir, bəzən də çox yavaş danışır, gecikir, bu isə hər hansı bir halda pedaqoji təsirin səmərəsini aşağı salır.

Müəllimin **şagirdlərə müraciət forması** da pedaqoji texnikaya və pedaqoji mərifətə aiddir. Müraciət həm xahiş, həm tənbəh, həm təqdir, həm də əmr formasında ola bilər. Bütün bu hallarda müəllim həmişə öz “rolunu” düzgün oynamalı, səsinin tonuna, ahənginə fikir verməlidir.

Müəllim-pedaqoq öz səs tonunu məqamına görə özü idarə etməyi öyrənməli, pauzanı, duruşu, mimikası, jestləri yerinə görə düzgün işlətməyi bacarmalıdır. A.S.Makarenko bir qədər obrazlı şəkildə deyirdi: “Mən “Bura gəl” sözünü 15-20 çalarda deməyi öyrənəndən sonra, üzümün quruluşunda, səsimin tonunda, ahəngində 20 incəliyi biləndən sonra pedaqoq oldum”.

Bəzi Amerika pedaqoqları “Müəllim-şagird münasibətləri”ndə müəllimin “subyektiv” ünsiyyətinin xüsusiyyətlərini təhlil etmişlər. Müəyyən olunmuşdur ki, müəllimlər rəğbət göstərdikləri şagirdlərlə daha çox ünsiyyət və münasibətdə olurlar. Biganə qaldıqları şagirdlər isə müəllimin diqqətindən kənarda qalır. Müəllimlər “intellektuallara”, daha intizamlı, sözə baxan, icraçı şagirdlərə daha yaxşı münasibət bəsləyirlər. Passiv şagirdlər ikinci yerdə durur. Müstəqil, fəal və özünə güvənən, tənqidi fikirlər söyləyən şagirdlər isə müəllimin hüsn-rəğbətindən demək olar ki, məhrumdurlar.

Pedaqoji ünsiyyət pedaqoji mərifətin tərkib hissəsi kimi üslubundan asılı olaraq üç tipə bölünür: “proaktiv” (fəal), “reaktiv” (az fəal), “overactive” (çox fəal).

“Fəal” müəllim ünsiyyətin təşkilində təşəbbüskardır, şagirdlərlə əlaqələrini fərdiləşdirir, onun mövqeyi, xətti topladığı təcrübəyə uyğun olaraq dəyişir. O, nə istədiyini bilir və öz hərəkətində nəyin məqsədə nail omlağa kömək göstərdiyini başa düşür.

“Az fəal” müəllim öz xəttində, mövqeyində çevikdir, amma o, daxilən zəifdir. Onun siniflə ünsiyyətinin xarakterini özü yox, şagirdlər diktə edirlər.

“Çox fəal” müəllim öz şagirdlərini yüksək qiymətləndirməyə və qeyri-real ünsiyyət modelləri qurmağa, yaradıcı fəaliyyət göstərməyə meyillidir.

Pedaqoji ünsiyyətdə müəllimin başlıca silahı sözdür. Bundan başqa, onun ehtiyatında xeyli qeyri-verbal (nitqsiz) ünsiyyət vasitələri də vardır.

☞ **Ekspressiv - mənalı hərəkətlər.** Ekspressiv-mənalı hərəkətlər müəllimin davranışının özünün görmə orqanı vasitəsilə özünü müşayiət etməsidir. Burada duruş, mimika, əl-qol hərəkəti, baxış, yerləş xüsusi rol oynayır. Tədqiqatçılar gös-

tərirlər ki, məsələn, müəllimin hərəkətsiz duruşu, yaxud müəllimin üzü görünməzsə, ya az görünərsə, şagirdlərə verilən informasiyanın 10-15 faizə qədəri itir. Şagirdlər müəllimin gözünə, baxışına çox həssasdırlar. Gözlərin vasitəsilə vəziyyət haqqında ən düzgün məlumatlar verilir, ona görə ki, göz bəbəklərinin daralması və genişlənməsi şüurlu nəzarətə tabe olmur.

Müəllimin əsəbi, bədbin vəziyyəti bəbəkləri daralmağa məcbur edir. Onun üzü mehriban, səmimi olmur, şagirdlər özlərini diskomfort hiss edirlər, işin səmərəsi aşağı düşür.

Müəyyən olunmuşdur ki, müəllimin **“qapalı” duruşu** (bədəninin ön hissəsinə kürsü vasitəsilə, masa vasitəsilə örtməyə və məkanda mümkün qədər az yer tutmağa çalışması və ya qollarını qoy-nuna qoyması, yaxud da oturaraq iki əlini çənəsinin altına dayaması) inamsızlıq, etibarsızlıq, razılaşmamaq, əks təsir göstərmək, tənqid kimi başa düşülür.

“Sərbəst” duruş, təbii danışq, jestlərdən, mimikalardan istifadə etmək, şagirdlərlə göz təması yaratmaq etibar, inam, razılıq, xeyirxahlıq, psixoloji komfort kimi başa düşülür. Bütün bunları şagirdlər mexaniki olaraq qavrayırlar.

☞ **Prosodika və ekstralinqvistika** (intonasiya, səsin ucalığı, tembri, nəfəsalma, gülüş, öskürək). Səsin xarakteristikaları prosodik (nitqdə vurğulu və vurğusuz, uzun və qısa hecaların tələffüzü sistemi) və ekstralinqvistik (linqvistikadan kənar) hadisələrə daxildir. Şövq, ruh yüksəkliyi, sevinc hissləri adətən yüksək səslə deyilir. Narazılıq adətən yumşaq və batıq səslə deyilir.

Nitqin sürəti də müəllimin hisslərini əks etdirir. Həyəcanlılıq və ya rahatlıq sürətli nitqdə özünü əks etdirir.

Aramla, yavaş-yavaş danışmaq yorğunluq və ya təkəbbürlülük əlamətidir.

☞ **Takesik ünsiyyət vasitələri**. Baş sığallama, toxunma, əl-ələ verib görüşmə, tərifləmə takesik ünsiyyət vasitələrinə aiddir. Sübut olunmuşdur ki, onlar xüsusi ilə tam olmayan ailələrdən olan uşaqlar üçün bioloji cəhətdən zəruri stimulyator formalarıdır. Şiltaq və ya inciyən uşağın başını sığallamaqla çox şeyə nail olmaq olur. Hər pedaqoqun buna ixtiyarı yoxdur. Bunu ancaq uşaqların etibarını qazanmış müəllimlər edə bilərlər.

☞ **Proksemik vasitələr**. Bunlara təlim zamanı müəllim və şagirdlərin orientasiyası və onlar arasında distansiya aiddir. Pedaqoji distansiyanın normaları aşağıdakı məsafələr kimi müəyyən olunmuşdur:

1) Müəllimin şagirdlərlə fərdi ünsiyyəti – 50 sm-dən 120 sm-dək; 2) sinifdə şagirdlərlə rəsmi ünsiyyət – 120-400 sm; 3) auditoriya qarşısında çıxış edən zaman açıq ünsiyyət 400-750 sm.

Ünsiyyət distansiyasının müntəzəm dəyişməsi pedaqoji əməyin xüsusiyyəti-dir. Bu, müəllimdən dəyişən şəraitə dəfələrlə uyğunlaşmağı tələb edir.

Beləliklə müəllimin göstərilən əsas keyfiyyətləri onun peşə mərifətinin, peşə mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissələridir.

4.12. MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ QABİLİYYƏTLƏRİ

Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyəti olub müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının şərtini təşkil edir və onun üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə dinamikasında ifadə olunur. İnsan müəyyən qabiliyyət keyfiyyətlərinə malik olmaqla bu və ya digər fəaliyyəti uğurla yerinə yetirir, səmərəli nəticələr əldə edir. Deməli, qabiliyyətli adamlar iş sahəsində nə dərəcədə yararlı olub olmadıqlarını təmin edir.

Sərişətli, peşəkar müəllimin də pedaqoji prosesdə yaradıcı fəaliyyəti onun xüsusi pedaqoji qabiliyyətlərə malik olmasını tələb edir. Pedaqoji qabiliyyətlər müəllimi-şagird münasibətlərində müəllimin əqli, emosional – iradi cəhətlərini xarakterizə edir. Pedaqoji qabiliyyətlərə malik olmadan uğurlu pedaqoji fəaliyyət göstərmək olmaz.

Pedaqoji qabiliyyətləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Şəxsi qabiliyyətlər;*
2. *Akademik qabiliyyətlər;*
3. *Didaktik qabiliyyətlər;*
4. *Təşkilatçılıq qabiliyyəti;*
5. *Kommunikativ qabiliyyətlər;*
6. *Konstruktiv qabiliyyət;*
7. *Perseptiv qabiliyyətlər;*
8. *Suqgestiv qabiliyyət;*
9. *Pedaqoji təxəyyül;*
10. *Diqqəti paylaya bilmək qabiliyyəti;*
11. *Pedaqoji refleksiya qabiliyyəti;*
12. *Müəllimin aktyorluq qabiliyyəti;*
13. *Müəllimin tədqiqatçılıq qabiliyyəti;*
14. *Müəllimin intellektual qabiliyyətləri.*

I. Şəxsi pedaqoji qabiliyyətlər dedikdə, adətən, şəxsiyyətin xarakterik əlamət və keyfiyyətləri ilə bağlı olan qabiliyyətlər nəzərdə tutulur. Burada uşaqlara hüsn-rəğbət bəsləmək, hörmət və ehtiyatla yanaşmaq, təmkinlilik, özünə sahib olmaq (özünü ələ ala bilmək) və həmişə dərs zamanı şagirdlərlə iş aparmaq üçün optimal psixi vəziyyət yarada bilmək qabiliyyətlərini aid etmək olar.

Təmkinlilik və səbirlilik qabiliyyəti müəllim-şagird münasibətlərinin özəyini təşkil edir. Ünsiyyət və münasibətlər zamanı müəllim səbir və təmkinlə şagirdinə qulaq asmalıdır. Münaqişə və narazılıq olarsa, yenə də müəllim səbir və təmkinlə şagirdi dinləməli və tələsmədən qərar və nəticələr çıxarmalıdır. Müəllim öz münasibətlərini şagirdə xeyirxah tərzdə qurmalıdır.

Uşaqlar həqiqi və süni münasibətləri bir-birindən seçirlər. Onlar müəllimin özlərinə qarşı həqiqi münasibətlərini hiss etdikdə eyni münasibətlə də cavab verirlər.

Müəllimin şəxsi pedaqoji qabiliyyətlirindən biri də özünə sahib olmaq, özünü ələ almaq qabiliyyətidir. Müəllim həmişə, hər cür, hətta gözlənilməyən şəraitdə özünü ələ almağı, özünə sahib olmağı, öz hisslərini cilovlamağı bacarmalı, öz davranışına nəzarəti itirməməlidir. Lakin bu heç də o demək deyil ki, müəllim öz hisslərini daim süni şəkildə boğmalıdır. O, şagirdlərlə birlikdə şadlana da, sevinə də bilər, kədərlənə də bilər. Lazım gəldikdə tərbiyəvi məqsədlə narazılığını da bildirə bilər.

Müəllimin digər şəxsi qabiliyyəti müəllim-şagird münasibətlərində lazımı psixi vəziyyət yarada bilməsidir. Bu cür qabiliyyətə malik olan müəllimlər özlərinin gümrahlığı, həyatsevərliyi ilə fərqlənirlər. Nə olursa-olsun, müəllim şagirdlərlə öz münasibətində nikbin olmalıdır. Buna görə də o öz əhval ruhiyyəsini idarə etməyi, tənzimləməyi bacarmalıdır. Müəllim həm yaxşı, həm də pis əhval-ruhiyyədə sinfə girə bilər. Amma, dərslərini də, pedaqoji fəaliyyətini də tələb olunan səviyyədə qurmaları, əhval-ruhiyyədən asılı olaraq hərəkət etməməlidir.

II. Akademik qabiliyyətlər müəllimin öz üzərində çalışması, özünütəhsil, bilik və dünyagörüşün genişləndirməsi, ixtisas biliyini təkmilləşdirməsidir. Akademik qabiliyyət müəllimin ixtisas biliyinin dərinliyi, mükəməlliyi, onun ümumi bilik və dünyagörüşü, pedaqoji, psixoloji səriştəsidir.

Akademik qabiliyyət müəllimin seçdiyi sahə üzrə elmi bilikləri mənimsəmə qabiliyyəti, kitab və kitabxanalardan, kompüter texnikasından, İKT-dən, müxtəlif informasiya mənbələrindən istifadə etmək qabiliyyətidir. Müəllimin praktik fəaliyyəti üçün bu keyfiyyətlərə malik olması pedaqoji fəaliyyətin uğuru üçün mühüm şərtidir.

III. Didaktik qabiliyyətlər isə müəllimin öyrətmə qabiliyyətidir. Müəllim zəruri məlumatları şagirdlərə çatdırma bilmək, materialı uşaqların səviyyələrinə uyğunlaşdırmaqla onları öyrətmək, material və ya problemi aydın və anlayışlı şəkildə şagirdlərə təqdim etmək, fənnə qarşı maraq oyatmaq, müsbət təlim motivasiyası yaratmaq, şagirdlərdə fəal müstəqil fikir yarada bilmək və stimül yaratmaq qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Buraya **müəllimin izah edə bilmək qabiliyyətini və ekspressiv-nitq qabiliyyətini də** aid etmək olar.

Müəllimin izah edə bilmək qabiliyyəti – o deməkdir ki, müəllimin hər bir fikri şagirdə asanlıqla çatır və o bunu dərk edir. Belə müəllimlər çətin, anlaşılmaz materialı şagirdlər üçün anlaşılıq edə bilirlər. Müəllim şagirdlərlə münasibətində uşaqların səviyyələrinə enməyi bacarır, onların dilində danışa bilir. Belə müəllimlər zəruri hallarda çətinini asan etməyi, mürəkkəbi sadələşdirməyi, anlaşılıqsız anlaşılıq etməyi bacarırlar.

Ekspressiv-nitq qabiliyyəti – müəllimin natiqlik qabiliyyəti münasibətdə olduğu şəxsə ifadəli, anlaşılıq təsir edə bilməkdir. Bu cür qabiliyyətə malik olan müəllim öz fikir və hisslərini nitqin, eləcə də mimika və pantomimika vasitəsilə

aydın və dəqiq ifadə edə bilir, nitqin köməyi ilə şagirdlərin fikir və diqqətini maksimum səviyyədə fəallaşdırmaqla bilir.

Ekspressiv-nitq qabiliyyəti müəllimin öz fikir və hissələrini nitq formasında aydın, dəqiq, mimika və pantomimika ilə zəngin ifadə etməsindən ibarətdir. Müəllim peşəsi üçün bu ən zəruri qabiliyyətlərdən biri hesab olunur. Adətən müəllimin şagirdlərə zəruri məlumatları çatdırması əsasən ikinci siqnal, danışmaq xarakteri daşıyır. Ona görə də bu cür qabiliyyətli müəllimlər dolaşmaq, mürəkkəb danışmaq tərzindən qaçır, öz fikirlərini şagirdlərin başa düşəcəyi sadə, aydın dildə ifadə edirlər. Müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət və münasibəti, danışığı canlı, obrazlı, ifadəli, emosional, aydın, stilistik, qramatik və fonetik cəhətdən qüsursuz olmalıdır.

IV. Təşkilatçılıq qabiliyyəti – Müəllim-şagird münasibətləri üçün çox əhəmiyyətli. Təlim-tərbiyənin səmərəsi bu qabiliyyətdən çox asılıdır. Müəllimin təşkilatçılıq qabiliyyəti təlim-tərbiyə prosesində özünü dərhal büruzə verir. Bu cür qabiliyyətlərə malik olan müəllim-şagird kollektivini təşkil etməyi, onu möhkəmləndirməyi, istiqamətləndirməyi bacarır. Belə müəllim icra edəcəyi bir işdə öz təşkilatçılığını göstərir, öz işlərini planlaşdırmağı, ona nəzarət etməyi bacarır, vaxtı düzgün hiss edir, düzgün bölür, artıq vaxt itirmir. Ona görə də bu cür qabiliyyətlərə malik olan müəllimlər gözəl təşkilatçılıq nümunəsi göstərməklə vaxtdan səmərəli istifadə edə bilirlər.

V. Kommunikativ qabiliyyətlər – müəllimin ünsiyyət mədəniyyətini, şagirdlərlə düzgün ünsiyyət və münasibətini, rəftarını nəzərdə tutur. Pedaqoji cəhətdən əsaslı kommunikativ qabiliyyətlər uşaqlarla düzgün əlaqə və münasibət yaranmasına imkan verir. Kommunikativ qabiliyyətlərə şagirdlərlə ünsiyyətə qabillik, onların yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq bacarığı, şagirdlərə pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən məqsədə müvafiq qarşılıqlı əlaqə yarada bilmək bacarığı aiddir. Lakin burada iki cür qüsurun qarşısını almaq lazımdır. Birincisi, şagirdlərə qarşı yad münasibət bəsləmək, ayrı – seçkilik yaratmaq və ikincisi, ünsiyyət və münasibətlərdə “pərdə gözləməmək”, “Məsafə saxlamamaq”, hər cür “sərhəddi aradan götürmək” – belə ünsiyyət və yanaşmalar qəbul edilməzdir.

Müəllim yalnız nə deyəcəyi haqqında deyil, həmçinin necə deyəcəyi üzərində də düşünməlidir. Müəllimin nitqi düzgün təmiz, aydın, dəqiq, rəvan, normal, sürətli, obrazlı, rəhbərlik və başa düşülən tərzdə şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun şəkildə olmalıdır.

VI. Konstruktiv qabiliyyətlər müəllimin öz işini planlaşdırması, layihələşdirməsi, gələcək işini qurmasıdır. Müəllim hər günkü işini planlaşdırmalı, gələcək işlərini də nəzərdə tutmalı və ona müvafiq olaraq şəxsi fəaliyyət planı qurmalıdır. Belə plan qrafik formada aylıq tutula bilər. Müəllim pedaqoji fəaliyyətində şagirdlərlə münasibətlərdə deyəcəyi sözün, “atacağı addımın” nəticəsini öncədən görməlidir.

VII. Perseptiv qabiliyyətlər – müəllimin hər bir şagirdin, qrupun, sinfin psixoloji durumunu, vəziyyətini bilmək qabiliyyətidir. Bu qabiliyyət şagirdin daxili aləminə nüfuz edə bilmək, şagird şəxsiyyətini və onun müvəqqəti psixi vəziyyətini

nin incəliklərinə qədər başa düşməklə bağlı olan qabiliyyətidir. Belə qabiliyyətə malik olan müəllim hazırkı anda şagirdin psixologiyasını, onun psixi vəziyyətini qavrayır və eləcə də anlayır. Belə müəllim şagirdə ötürü bir nəzər salmaqla onun daxili aləmindəki ən cüzi dəyişikliyi, psixoloji vəziyyətini anlamaq bilər.

Müəllim üçün çox vacib olan keyfiyyətlərdən biri şagirdin zahiri davranışına görmək, onun daxili psixoloji vəziyyətini müəyyənləşdirmək bacarığıdır. Pedaqoji priyomları seçən zaman bunu nəzərə almaq lazımdır. Şagirdin həqiqi psixoloji vəziyyətini hər zaman nəzərə almaq pedaqoji məharət və qabiliyyətin əsasını təşkil edir və pedaqoji fəaliyyətdə mühüm yer tutur.

VIII. Suqgestiv qabiliyyət – (latınca “təlqin etmək” deməkdir) Müəllimin şagirdlərə iradi – emosional təsir göstərmək qabiliyyəti, şagirdə inandırmaq, inam yaratmaq qabiliyyətidir. Belə qabiliyyət nəticəsində müəllim şagirdə verdiyi hər hansı bir tələbin yerinə yetirilməsinə nail olur. Suqgestiv qabiliyyətlər müəllimdə iradənin inkişafından, özünə qarşı dərin inamından asılıdır. Burada söhbət, müəllimin, şagirdi məcbur etmədən, inandırma yolu ilə öz tələb və tapşırığını irəli sürməsi və ona nail olmasından gedir. Müəllim şagirdə “Sən bunu becararsan”, “Buna sənə gücün çatır”, “Sən çalışqan şagirdsən”, “Bu yüksək qiymətə sən layiqsən” və s. belə tələqnedici sözlərlə şagirdə özünə güc, inam yaradır, şagird də fərəhlənir, daha çox çalışır, fəallaşır.

IX. Pedaqoji təxəyyül qabiliyyəti tələb edir ki, müəllim şagirdlərlə ünsiyyət və münasibətdə olarkən, onlara müəyyən tapşırıq və tələb verərkən işin nəticəsini əvvəlcədən təxmin etməyi, görməyi, təsəvvür etməyi bacarsın. Burada pedaqoji təxəyyül mühüm rol oynayır. Pedaqoji təxəyyülə malik olan müəllim öz fəaliyyətinin nəticəsini əvvəlcədən görə bilər, şagirdin gələcəyini düzgün görüb, onu istiqamətləndirməyi bacarır, onda hansı keyfiyyətləri inkişaf etdirməyin mümkün olduğunu da öncədən görə bilər.

X. Diqqəti paylaya bilmək qabiliyyəti malik olan müəllim öz diqqətini iki və daha artıq fəaliyyət obyektinə üzərində paylaya bilər. Bu cür müəllim materialı necə şərh etdiyini, şagirdlərin cavabını necə dinlədiyini izləməklə nəzər-diqqətini bütün şagirdlərin üzərinə yönəldə bilər, yorğunluq, diqqətsizlik, anlamamaq, intizamın pozulması hallarına öz münasibətini bildirir və nəhayət, öz davranış tərzini (davranış, hərəkət, jest, yerləş və s.) diqqətlə izləyir. Belə müəllim sınıfin hər tərəfinə – sağa, sola arxaya, önə nəzər yetirməyi, şagirdlərlə göz təması qurmağı bacarır.

XI. Pedaqoji refleksiya qabiliyyəti. Refleksiya latın sözü olub “arxaya baxmaq”, “geriyə müraciət etmək” mənalərini verir. Pedaqoji refleksiya müəllimin öz hissləri, fikir və təəssüratları, fəaliyyət və hərəkətləri ilə bağlı özüntəhlil və özünü-qiyətləndirmədə, özünü-tənqidə təzahür edən özünüdərk prosesidir. Müəllim öz fəaliyyətini daim nəzarətdə saxlamalı, onu təhlil etməli, nə etdiyini və necə etdiyini özünə hesabat verməli, pedaqoji kollektivdə mövqeyini bilməli, işini qiymətləndirməyi və təkmilləşdirməyi bacarmalıdır.

Refleksiya həmçinin şagirdlərin öz fəaliyyətini – onun gedişi və nəticələrini təhlil etməsi, özünüqiymətləndirməsi kimi də çıxış edir.

XII. Müəllimin aktyorluq qabiliyyəti. Aktyor və müəllimin fəaliyyətində oxşar cəhətlər çoxdur. Hər ikisinə tərbiyəçi desək, olar. Müəllim məktəbdə, aktyor isə teatrda tərbiyə işi ilə məşğul olur. Aktyor səhnədən dinləyicilərə, tamaşaçılara, onların hissələrinə və şüuruna təsir göstərir. Müəllim isə bu vəzifəni sinif otaqlarından yerinə yetirir. Həm aktyor, həm də müəllim insanlar qarşısında çıxış edir. Hər ikisinin özünəməxsus auditoriyası vardır. Aktyor da, müəllim də başlıca olaraq söz vasitəsilə öz dinləyicilərinin şüuruna, qəlbinə yol tapmağa çalışır.

Müəllim də bir aktyor məharəti ilə jestlərdən, mimikadan, ifadəyə uyğun əl hərəkətlərindən, göz təmasından, ifadəli, mənalı baxışlardan istifadə edir, şagirdlərə müəyyən emosional təsir göstərir. Beləliklə, deyə bilərik ki, müəllim həm dərsin ssenaristi, həm rejissoru, həm də bir aktyorudur.

XIII. Müəllimin tədqiqatçılıq qabiliyyəti – tələb edir ki, müəllim ilk növbədə öz fənninin tədqiqatçısı olsun. İxtisasını daim, təkmilləşdirsin, yeniləsin və şagirdləri də fənninə dair ən yeni bilik və məlumatlarla tanış etsin. Bu cəhətdən müəllim dərsləklə kifayətlənməməli, dərsləklə şagird və müəllim üçün yeganə bilik mənbəyi olmamalıdır. Müəllimin yaradıcı fəaliyyəti onun tədqiqatçılığı ilə bağlıdır. O ixtisasına dair məqalə və kitabları müntəzəm oxumalı, təhlil etməli, özü də məqalələr yazmalı, elmi konfraslarda, pedaqoji mühazirələrdə çıxışlar etməli, tezislər yazmalıdır. Pedaqoji məruzələrə həsr olunmuş müsabiqələrdə, “İlin müəllimi” müsabiqələrində davamlı iştirak etməlidir. Müəllimin tədqiqatçılıq qabiliyyəti və fəaliyyəti, şagirdlərə də təsir göstərəcək onlar da, tədqiqatçılığa sövq ediləcəkdir.

Bu gün müəllim şagirdlərə hazır biliklər vermir. Onları bilikləri öyrənməyi öyrədir, tədqiqat yolu ilə bilikləri daha çox müstəqil yolla oxuyub öyrənməyə, düşünməyə istiqamətləndirir, onların idrak fəallığını inkişaf etdirir.

Tədqiqatçılıq işi şagirdlərə fənni duymağa, fənnə dair daha yeni biliklər qazanmağa sövq edir, yüksək tədris bacarıqları yaradır, intellektual səviyyə yüksəlir, başqa fənləri də yaxşı öyrənməyə həvəs yaradır və ən nəhayət şagirdlərdə yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər formalaşır. Təlim prosesində şagirdlərin intellektual bacarıq və qabiliyyətləri yüksəlir, problemə qeyri-standart mövqedən yanaşa bilir, problemləri ən səmərəli və optimal yollarla həll edə bilir.

XIV. Müəllimin intellektual qabiliyyətləri – onun zehni əməyini düzgün qurması, zehni əmək bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməsidir. Müəllim bilik mənbələrindən, kitab və kitabxanalardan, kompüter texnikasından, internet resurslarından səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır.

Təlim prosesində müvəffəqiyyət əldə etmək üçün müəllim yüksək pedaqoji qabiliyyətlərə malik olmalıdır. Qabiliyyət müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətlə icrasına əsas verir. Pedaqoji qabiliyyət özünü ən çox təlim prosesində göstərir. Pe-

daqoji qabiliyyətə malik olmayan müəllim heç bir müvəffəqiyyətdən söz açə bil-məz. Yuxarıda göstərilən pedaqoji qabiliyyətlər müəllimin uğurlu fəaliyyəti üçün vacib şərtlərdəndir. Hər bir səriştəli müəllim pedaqoji qabiliyyətlərə malik olamlı və o qabiliyyətləri daim təkmilləşdirməlidir.

Tapşırıq

Təqdim olunan plan əsasında müxtəlif mənbələrə istinad edərək icmal və referat hazırlayın:

1. Cəmiyyətimizdə müəllimlik peşəsi.
2. Müəllimlik peşəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.
3. Görkəmli şəxsiyyətlər müəllimlik peşəsi haqqında.
4. Heydər Əliyev nəzəri irsində müəllimlik.
5. Naxçıvan pedaqoji Texnikumu haqqında referat yazın.
6. Heydər Əliyevin təhsil illərini, təhsil nailiyyətlərini öyrənin
7. Heydər Əliyevin təhsil haqqında, müəllimlik peşəsi haqqında dediyi sözləri toplayın.
8. Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri.
9. Pedaqoji peşənin prinsipləri.
10. Müəllimlik peşəsinə verilən pedaqoji tələblər.
11. Müəllim-şagird münasibətlərinin formaları.
12. Müəllim şagird münasibətlərində əməkdaşlıq növləri.
13. Müəllimlik peşəsində pedaqoji bacarıq və vərdislər.
14. Pedaqoji prosesdə müəllimin pedaqoji mərifəti.
15. Müəllimin pedaqoji texnika və üniyyəti

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev. Bakı şəhəri, 15 iyun 1999-cu il. Bakı: Çəşioğlu, 1999.
2. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı/“Xalq” qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il
3. Heydər Əliyev. Azərbaycan Müəllimlərinin I qurultayındakı nitqi. 26 sentyabr, 1998-ci il. Azərbaycan qəz. 27 sentyabr, 1998.
4. Heydər Əliyev. Naxçıvanda Bəhrüz Kəngərli muzeyinin açılışında çıxış. 18 iyun, 2002-ci il. “Şərq qapısı” qəz. 19 iyun, 2002.
5. Heydər Əliyev. Naxçıvan MR-nın təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında nitq. 12 oktyabr, 1999-cu il. “Azərbaycan” qəzeti, 14 oktyabr, 1999-cu il.
6. Heydər Əliyev. Ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsində nitq. 1980.
7. Heydər Əliyev. Bakının 18 №-li məktəbində keçirilən görüşdə nitq. 1 sentaybr, 1997-ci il. “Azərbaycan” qəz. 2 sentyabr, 1997.

8. Heydər Əliyev. Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündə çıxış. 31.08.1994. "Azərbaycan" qəzeti, 1 sentyabr, 1994-cü il.
9. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir, Bakı: Təhsil, 2002.
10. Heydər Əliyev. Naxçıvan MR-nın təşkil olunmasının 75 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yubiley iclasında nitq. 12 oktyabr, 1999-cu il. "Azərbaycan" qəzeti, 14 oktyabr, 1999-cu il.
11. Heydər Əliyev. Naxçıvanda Bəhruz Kəngərli muzeyinin açılışında çıxış. 18 iyun, 2002-ci il. "Şərq qapısı" qəz. 19 iyun, 2002.
12. Allahverdiyeva L. İbtidai sinif şagirdlərinin ideya inamının formalaşmasında Heydər Əliyev irsindən istifadə. Naxçıvan: Əcəmi: 2010.
13. Qasımova L.N. Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən. Bakı: Nurlan, 2004.
14. Mehrabov A.O. Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015.
15. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı: Təhsil, 2005.
16. İlyasov M.İ. Müəllim peşəkarlığı və səriştəliliyin müasir problemləri. Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil. 2018.
17. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
18. İsmixanov M.A., Vəliyeva S.V. Pedaqoji etika. Dərs vəsaiti. Bakı: BDU, 2013.
19. Kərimova S.Y. Müəllimlik peşəsi və pedaqoji mərifət. (Metodik vəsait). Bakı: Elm və təhsil, 2011.
20. Məmmədzadə R.H. Müəllimin peşə etikası. Bakı: Maarif, 1992.
21. Hüseynzadə R.L. Görkəmli pedaqoq, həkim və yazıçı - Yanuş Korçak. ADPU// Xəbərlər, 2017 №1
22. Hüseynzadə R.L. Müəllimin peşə səriştəliliyi və peşəkarlığı// Azərbaycan məktəb, 2016 № 3.
23. Hüseynzadə R.L. Heydər Əliyev nəzəri irsində müəllimlik// Sumqayıt Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. Cild 11. 2015 № 2.
24. Hüseynzadə R.L. Heydər Əliyev nəzəri irsində müəllim şəxsiyyəti// Azərbaycan məktəbi, 2013 № 2.
25. Hüseynzadə R.L. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ADPU, 2020.
26. Hüseynzadə R.L., Allahverdiyeva F.M. Pedaqoji təcrübə. Metodik vəsait. Bakı: Elm və təhsil, 2020.
27. Hüseynzadə R.L. Müəllim hazırlığının aktual problemləri və modernləşdirilməsi. Bakı: Mütərcim, 2015.
28. Əlizadə Ə.Ə., Rüstəmov F.A., Quliyeva K. Müəllim peşəsinin professioqramı. Pedaqoji tədqiqatlar. (Elmi məqalələr məcmuəsi). Bakı, 2000 (II buraxılış).
29. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili, Bakı: Təhsil, Beynəlxalq Universiteti nəşriyyat və poliqrafiya mərkəzi, ABU, 2004.
30. Əliyev P.B., Quliyev S.Q. Ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə işinin planlaşdırılması. Bakı: Nurlan, 2002.
31. Quliyev S.M., İsmixanov M.A. Müəllimlik ixtisasına giriş. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2015.

V FƏSİL. PEDAQOJİ PROSES

Əhatə olunan məsələlər:

- 5.1. Pedaqoji proses haqqında ümumi anlayış.
- 5.2. Pedaqoji prosesdə ziddiyyətlər.
- 5.3. Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları.
- 5.4. Pedaqoji prosesin prinsipləri haqqında.
- 5.5. Pedaqoji prosesin mərhələləri.
- 5.6. Pedaqoji innovasiyalar

5.1. PEDAQOJİ PROSES HAQQINDA ÜMUMİ ANLAYIŞ

Pedaqoji proses – öyrədənə öyrənənin qarşılıqlı əlaqəsində bilik, bacarıq və təcrübənin mənimsənilməsi və inkişafı prosesidir.

Bu qarşılıqlı təsir xüsusi təşkil olunmuş şəraitdə həyata keçirilir ki, bu zaman öyrənənlərin şəxsiyyətinin formalaşması, hərtərəfli inkişafı, sosial təcrübənin qazanılması, elmi biliklərin mənimsənilməsi təmin olunur.

Təlimin, tərbiyənin, təhsil və inkişafın vəhdəti- pedaqoji prosesdə öz əksini tapır.

Pedaqoji proses daxilən bir-biri ilə bağlı olan proseslərin məcmusudur. Bu proseslərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada öyrədilən sosial təcrübə formalaşan insanın keyfiyyətinə çevrilir. Pedaqoji proses təlim, təhsil, tərbiyə və inkişaf proseslərinin mexaniki birləşməsi deyildir. O, xüsusi qanunauyğunluqlara tabe olan keyfiyyətə yeni bir qurumdur. Pedaqoji prosesin daxilində olan proseslər vahid məqsəddə xidmət edir. Pedaqoji prosesin daxilində münasibətlərin mürəkkəb dialektikası ona daxil olan proseslərdə özünü göstərir. Bu dialektika proseslərin vəhdətində və müstəqilliyində, ona daxil olan sistemlərin birliyində və bir-birinə tabeliyində, onlar üçün ümumiliyin və spesifikliyin qorunub saxlanması özünü göstərir.

Pedaqoji prosesin obyektı və subyektı ayrı-ayrı fərdlərdən (uşaqlardan, şagirdlərdən, tələbələrdən, əskərlərdən və s.) və ya qruplardan (bir sinfin şagirdlərindən, məktəbin şagirdlərindən, tələbələr qrupundan və s.) ibarət ola bilər. Pedaqoji prosesin öyrənən subyektləri öyrədən subyektə təsir göstərir və bu qarşılıqlı əlaqədə pedaqoji prosesin səmərəliyi təmin edilir.

Tam pedaqoji prosesə daxil olan təlimdə əsas məqsəd yalnız şagirdlərin bilikləri mənimsəmələrini təmin etməkdən ibarət deyil, həm də öyrədilən biliklər vasitəsi ilə şagirdləri məqsədyönlü ictimai-faydalı fəaliyyətə sövq etmək, çətinlikləri və maneələri şüurlu və təkidlə aradan qaldırmaq bacarığını onlarda formalaşdırmaq, şagird şəxsiyyətinin bütövlüyünə şərait yaratmaqdır. Təlim prosesində elmi anlayış-

ların, təsəvvürlərin, qanun və nəzəriyyələrin, bacarıq və vərdişlərin formalaşması, tərbiyə prosesində isə əxlaqi, ideya, estetik və s. keyfiyyətlərin, qaydaların, ideyaların, ictimai mənalı münasibətlərin, davranışların formalaşması üstünlük təşkil edir. Təlim və tərbiyə uşaqların psixi inkişafını şərtləndirdiyi kimi, inkişaf da öz növbəsində təlim və tərbiyənin müvəffəqiyyətinə imkan verir. Tam pedaqoji prosesə daxil olan proseslərin spesifikliyi onun əsas funksiyalarını müəyyənləşdirən zaman özünü göstərir. Təlim prosesinin əsas funksiyası öyrətmək, təhsil prosesinin əsas funksiyası təhsil almaq, tərbiyə prosesinin əsas funksiyası tərbiyə etmək, inkişaf prosesinin əsas funksiyası isə inkişaf etdirməkdir. Adı çəkilən proseslərin hər biri tam pedaqoji prosesdə digər funksiyaları da yerinə yetirir: təhsil təkcə təhsilalma funksiyasını yox, həm də tərbiyəedici, həm də inkişafetdirici funksiyasını da yerinə yetirir. Təlim isə həm təhsilləndirici, həm tərbiyəedici, həm inkişafetdirici, həm nəzarətəedici funksiyaları yerinə yetirir və s.

Pedaqoji proses əmək prosesidir. O, hər hansı bir əmək prosesi kimi ictimai əhəmiyyəti olan məqsədlərə çatmaq üçün həyata keçirilir. Pedaqoji prosesin subyektivliyi ondadır ki, burada öyrənməyə öyrənmənin əməyi bir-birinə qoşulur, özünə-məxsus qarşılıqlı təsir münasibətləri yaranır.

Qarşılıqlı əlaqələrin dialektikası özünü bir-biri ilə bağlı həyata keçirilən proseslərin məqsədində, vəzifələrində, məzmununda, forma və metodlarında göstərir. Həmin prosesləri təhlil edən zaman əsas məqsədi təhlilə cəlb olunan prosesin spesifik cəhətlərindən fərqləndirmək lazım gəlir. Təlim prosesində elmi anlayışların, qanun və nəzəriyyələrin, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması üstünlük təşkil edir. Onlar şəxsiyyətin təhsil-tərbiyəsinə və inkişafına böyük təsir göstərir. Sınıfdən xaric və məktəbdən xaric iş prosesində isə əxlaqi keyfiyyətlərin, əqidələrin, normaların, qaydaların, idealların, qiymətləndirmə oriyentasiyasının formalaşdırılması üstünlük təşkil edir. Bu zaman həm də təsəvvürlər, bilik və bacarıqlar formalaşır. Beləliklə, hər iki prosesdə başlıca məqsəd – şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət etməkdir. Lakin o proseslərdən hər biri özünə xas olan vasitələrlə məqsədə nail olmağa kömək edir.

Pedaqoji proseslərin spesifikliyi məqsədə nail olmaq üçün seçilən forma və metodlarda özünü göstərir. Əgər təlimdə daha çox sinif-dərs iş formasından istifadə olunursa, sinifdən xaric və məktəbdən xaric təhsil-tərbiyə işində müxtəlif xarakterli formalar üstünlük təşkil edir. Məqsədə nail olmaq metodları eynidir, amma nəzarət və özünə-nəzarət metodları bir-birindən fərqlənir. Məsələn, təlimdə mütləq şifahi sorğu, frontal sorğu, yoxlama yazı işləri, imtahanlar tətbiq olunur. Sınıfdən xaric və məktəbdən xaric işlərin nəticələrini öyrənmək üçün müəllimlər şagirdlərin fəaliyyətinə və davranışına nəzarət edir, ictimai rəyi araşdırır, bilavasitə və bilavasitə informasiya toplayırlar.

Təlim və tərbiyə üsullarındakı ümumilik pedaqoji-prosesin tamlığını təmin edən mühüm amillərdəndir. Yeni tədris materialının qavranılmasına xidmət edən

mühazirə, müsahibə, və s. üsullar tərbiyə işində tətbiq edilən inandırma üsulları ilə həmahəngdir. Uyğunluq nəinki həmin üsulların adlarında, həm də məqsədlərində və tətbiqi metodikalarında aydın duyulur. Tərbiyə işində müsahibə, mühazirə, disput və s. kimi inandırma üsullarından istifadə edilir. Birinci halda, yəni təlimdə şagirdlər əsasən konkret biliklərə, ikinci halda isə müəyyən əxlaqi, siyasi, estetik, fiziki və s. keyfiyyətlər haqqında anlayışlara yiyələnirlər.

Təlim və tərbiyənin özlərinə məxsus spesifik xüsusiyyətləri və vəzifələri olsa da, hər ikisi şagird şəxsiyyətinin vəhdətdə formalaşmasına xidmət edir.

Təlim və tərbiyənin təşkili formalarındakı ümumilik onların məzmun və məqsəd cəhətdən qovuşmasına, pedaqoji prosesin tamlığına imkan verir. Təlimin təşkili formalarından hər birinin – dərsin, praktikumun, fakultativ məşğələlərin, tədris ekskursiyasının, şagirdlər üçün əlavə məşğələlərin, ev tapşırıqlarının və s. tərbiyəvi imkanları genişdir. Bu imkanların üstünə sinif-dənxaric tərbiyə işləri də əlavə edilməlidir.

Təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birinə zəmin yaratması pedaqoji prosesin tamlığını gücləndirir, hər bir qol üzrə səmərəliliyi şərtləndirir.

5.2. PEDAQOJİ PROSESDƏ ZİDDİYYƏTLƏR

Pedaqoji prosesdə ziddiyyətlər məsələsi pedaqoji elmin köklü məsələlərindən biridir. Bu məsələnin düzgün başa düşülməsi və dəqiq şərh pedaqo-gikanın digər məsələlərinin uğurlu həlli üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqoji prosesdə ziddiyyətlər iki qrupa ayrılır: *zahiri (xarici) ziddiyyətlər və daxili ziddiyyətlər*. Daxili ziddiyyətlər ilə xarici ziddiyyətlər arasında müəyyən əlaqə vardır, buna görə də hadisələrin, proseslərin inkişafı səbəblərini nəzərdən keçirəndə həm daxili ziddiyyətləri, həm də xarici ziddiyyətləri nəzərə almaq lazımdır. Daxili və xarici ziddiyyətlər inkişaf prosesində bir vəhdət təşkil edir, bir-biri ilə əlaqədardır, lakin əsas ziddiyyətlər olan daxili ziddiyyətləri xarici ziddiyyətlərlə əvəz etmək olmaz.

Pedaqoji prosesin hərəkətverici qüvvələri aşağıdakı dialektik ziddiyyətlərdən ibarətdir: 1) Müəllimin pedaqoji təsir göstərmək imkanları ilə şagirdin həmin təsirləri qəbul etmək imkanları arasındakı ziddiyyət: müəllimin təsirləri şagirdin imkanlarına uyğun gəlmədiyi kimi (təsir səviyyəsindən yuxarı və ya aşağı olur), şagirdin də əks təsirləri müəllimin səviyyəsinə uyğun gəlmir (müəllim şagirdin imkanlarını nəzərə ala bilmir, şagirdin səviyyəsini əsas tuta bilmir). Bu imkanlararası ziddiyyət pedaqoji prosesdə ən başlıca hərəkətverici qüvvədir; 2) Tərbiyənin ümumi məqsədi ilə mövcud ictimai münasibətlər arasındakı ziddiyyət (ictimai münasibətlər sürətlə inkişaf edir, məqsədin dəqiqləşdirilməsi isə ləng həyata keçirilir); 3) Tərbiyənin məzmunu ilə məqsədi arasındakı ziddiyyət (məzmunun yeniləşdirilməsi məqsədin

sürətlə inkişafından geri qalır); 4) Tərbiyənin metodları ilə vasitələri arasındakı ziddiyyət. Yeni vasitələr meydana çıxır, lakin ənənəvi metodları tətbiq etməkdən kənara çıxma bilmirik. Əslində isə yeni vasitə yeni metod tələb edilir; 5) Pedaqoji təsirin ümumi, onun şagird tərəfindən qəbul edilməsinin isə fərqi olması arasındakı ziddiyyət. Müəllim kollektivə təsir göstərir, amma bu təsiri hər şagird öz xüsusiyyətlərinə uyğun qəbul edir; 6) Şagirdlərin hərtərəfli inkişafına nail olmaq tələbi ilə fərdlərin konkret qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi arasındakı ziddiyyət.

Pedaqoji prosesin cərəyan etdiyi mühit amillərindən ona təsir göstərərək gedişini çətinləşdirən, lakin həlli mümkün olan uyğunsuzluqlar zahiri ziddiyyətlərdir. Zahiri ziddiyyətlər arasında ideal ahəngdarlığı təmin etmək hələlik çətin olsa da, bu istiqamətdə fəaliyyəti gücləndirmək lazımdır ki, uşaqların ictimai əhəmiyyət kəsb edən mənəvi keyfiyyətləri cəmiyyətin tələblərinə maksimum yaxınlaşsın.

Pedaqoji proses ünsürlərinin təsiri ilə şagird psixologiyasında yaranan və həlli mümkün olan uyğunsuzluqlar onun daxili ziddiyyətləridir.

Zahiri ziddiyyətlərdə olduğu kimi, daxili ziddiyyətlərin vaxtında duyulması və aradan qaldırılması üçün tədbirlər görmək təlimin səviyyəsini yüksəldir. Bu, müəllimin və ya tərbiyəçinin yüksək pedaqoji ustalığa malik olduğunu göstərən vacib meyarlardan biridir.

5.3. PEDAQOJİ PROSESİN QANUNAUYGUNLUQLARI

Pedaqoji prosesin əsasında duran qanunauyğunluqlar nə qədər çox aşkara çıxarılsa və əməli işdə nəzərə alınarsa, təlim-tərbiyənin səmərəsi bir o qədər artır, subyektivlik halları bir o qədər azalır. Bu həqiqəti hər kəs gündəlik pedaqoji təcrübəsində aydın şəkildə hiss edir. Pedaqoji elmin yetkinlik dərəcəsi həm də onun müəyyənləşdirdiyi qanunauyğunluqlarla ölçülür.

Təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf obyektiv prosesdir. Onlara xas olan qanunauyğunluqlar da obyektivdir. Pedaqogika elmi obyektiv proses olan təlim, tərbiyə, təhsil və inkişafın qanunauyğunluqlarını öyrənir, üzə çıxarır, ifadə edir. Qanunauyğunluq anlayışı pedaqoji hadisələr arasındakı obyektiv səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətini geniş və dəqiq ifadə edir.

Pedaqoji ədəbiyyatda pedaqoji prosesin qanunauyğunluğu anlayışını “pedaqogikanın qanunauyğunluğu” və ya “metodikanın qanunauyğunluğu” anlayışları ilə eyniləşdirmək hallarına da rast gəlmək olur. Halbuki, pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları, yəni təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf qanunauyğunluqlarını bir elm kimi pedaqogikanın qanunauyğunluqları ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki birincilər obyektiv prosesə, ikincilər isə bu proses haqqındakı elmə aiddir. Pedaqogikanın

və ya metodikanın bir elm kimi öz inkişaf qanunauyğunluqları vardır və onlar heç də həmişə pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları ilə üst-üstə düşmür.

Pedaqoji prosesin ümumi qanunauyğunluqları vardır ki, onlar aşağıdakılardır:

✳️ ***Pedaqoji prosesin dinamikasının prosedə baş verən dəyişikliklərin kəmiyyətindən asılılığı.*** Müəlliflər bu asılılıqla bağlı şərh verirlər ki, pedaqoji prosedə bütün sonrakı dəyişikliklərin kəmiyyəti əvvəlki dəyişikliklərin kəmiyyətindən asılıdır. Bu o deməkdir ki, pedaqoji proses müəllimlərlə şagirdlər arasında inkişaf edən qarşılıqlı təsir kimi tədrici, “pilləli” xarakter daşıyır, pillələr arasında qazanılan nailiyyətlər nə qədər yüksək olarsa, son nəticə bir o qədər yüksək olar

✳️ ***Pedaqoji prosedə şəxsiyyətin inkişafının ona təsir edən amillərdən asılılığı.*** Şəxsiyyətin inkişaf sürəti və çatdığı inkişaf səviyyəsi 1) irsiyyətdən, 2) təhsil-tərbiyə və təlim mühitindən, 3) təlim, təhsil-tərbiyə fəaliyyətinə cəlb edilməsindən, 4) tətbiq edilən pedaqoji təsir vasitələri və metodlarından asılıdır.

✳️ ***Pedaqoji təsirin səmərəliliyinin təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin idarə olunmasından asılılığı.*** Pedaqoji təsirin səmərəliliyi 1) şagirdlərlə müəllimlər arasında əks əlaqənin intensivliyindən, 2) şagirdlərə göstərilən təsirlərin kəmiyyətindən, xarakterindən, idarəçiliyindən asılıdır.

✳️ ***Pedaqoji prosesin məhsuldarlığının stimullaşdırma vasitələrindən asılılığı.*** Pedaqoji prosesin məhsuldarlığı 1) təlim-tərbiyə fəaliyyətinə daxili stimulların (motivlərin) təsirindən, 2) xarici stimulların (ictimai, pedaqoji, əxlaqi, maddi və b.) intensivliyindən, xarakterindən və vaxtında tətbiqindən asılıdır.

✳️ ***Pedaqoji prosesin səmərəliliyinin hissi idrakın, məntiqi idrakın və praktikanın vəhdətindən asılılığı.*** Təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin səmərəliliyi 1) hissi qavramanın intensivliyindən və keyfiyyətindən, 2) qavranılan materialın məntiqi dərk olunmuş materialın praktikada tətbiqindən asılıdır.

✳️ ***Pedaqoji prosesin səmərəliliyinin xarici (pedaqoji) və daxili (idraki) fəaliyyətin vəhdətindən asılılığı.*** Pedaqoji prosesin səmərəliliyi 1) pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətindən, 2) şagirdlərin şəxsi təlim, təhsil-tərbiyə fəaliyyətinin keyfiyyətindən asılıdır.

✳️ ***Pedaqoji prosesin cəmiyyətin və şəxsiyyətin tələbatlarından asılılığı.*** Təlim-tərbiyə prosesinin gedişi və nəticələri 1) cəmiyyətin tələbatından, 2) cəmiyyətin imkanlarından (maddi-texniki, iqtisadi və b.), 3) pedaqoji prosesin baş verdiyi şəraitdən (mənəvi-psixoloji, sanitari-gigiyenik, estetik və b.) asılıdır.

Əlbəttə, pedaqoji prosedə mövcud olan əlaqələr göstərilən qanunauyğunluqlarla bitmir. Tədqiqatçılar yeni qanunauyğunluqlar aşkar etmək istiqamətində axtarışlarını davam etdirirlər. Bu da təbiidir. Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları nə qədər çox aşkara çıxarılsa və praktik işdə nəzərə alınarsa, təlim və təhsil-tərbiyənin səmərəliliyi o qədər yüksək olar.

5.4. PEDAQOJİ PROSESİN PRINSİPLƏRİ

Pedaqoji prosesin tamlığı təlim və tərbiyə prinsiplərində ifadə olunur. Elə prinsiplər var ki, həm təlim zamanı, həm də tərbiyə zamanı tətbiq olunur. Fəallıq, elmlilik, müntəzəmlik, ardıcillıq, müyəssərlik, möhkəmlik prinsipləri buna misal ola bilər. Şagirdlərin fəallığını təmin etmək təkcə təlim üçün deyil, tərbiyə üçün də zəruridir. Şagirdlərin fəallıq göstərməsi şəxsiyyətin formalaşmasının, həyatda fəal mövqe tutmasının zəruri şərtlərindən biridir.

Fəallıq, şüurluluq və müstəqillik prinsipi öz mahiyyətinə görə, vasitənin məzmununa uyğun seçilməsi şərti ilə əlaqədardır. *Fəallıq* – şagirdin həyat hadisələrinə, mənimsədiyi biliklərə, formalaşdırılan tərbiyəvi keyfiyyətlərə yaradıcı, dəyişdirici, tənqidi münasibət bəsləməsi deməkdir.

Şüurluluq – daxili əlaqələri, xüsusən səbəb və nəticə əlaqələrini başa düşmək, mahiyyətini üzə çıxarmaq, fəaliyyətin məqsədini və ona nail olmağın yollarını götür-qoy etmək, düşünmək deməkdir. “Niyə belədir?”, “Başqa cür olsaydı, necə olardı?”, “Daha necə ola bilər?” kimi suallar üzərində düşünmək şüurluluqla bağlıdır.

Müstəqillik – pedaqoji prosesin əsas tələbidir. Təhsil alan və tərbiyə olunanlarda müstəqillik keyfiyyətinin aşılınması pedaqoji prosesin əsasında durmalıdır.

Şagirdin müstəqilliyi ilə müəllimin pedaqoji rəhbərliyinin düzgün əlaqələndirilməsi prinsipi öz mahiyyətinə görə, düz və əks əlaqələrin vəhdəti prinsipi ilə əlaqədardır. Pedaqoji prosesin ikitərəfli proses olması o deməkdir ki, burada tək müəllimin çalışması, səy göstərməsi azdır; ikinci tərəf yəni şagird də fəal olmalı, öz üzərində müntəzəm işləməli, öz inkişafı qayğısına qalmalıdır. Məktəbli gərək təlim-tərbiyə işinə həvəs göstərsin, onda bu işə daxili tələbat, stimula yaranmış olsun. Bütün bu keyfiyyətləri formalaşdırmaq müəllimin vəzifələri sırasında xüsusi yer tutur.

Sistematiklik və ardıcillıq prinsipi mahiyyətinə görə, kompleks yanaşma prinsipi ilə əlaqədardır. “Sistematiklik” sözü “sistem” sözündən əmələ gəlmişdir. Pedaqoji prosesdə *sistematiklik*, hər şeydən əvvəl, sistemin gözlənilməsi, onun nəzərə alınması deməkdir.

Ardıcillıq məfhumu isə sistemin komponentlərinin, əlaqələrinin bir-birini ciddi surətdə izləməsi deməkdir. Bu izləmə asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə, məlumdan məchula, yaxından uzağa prinsipi əsasında qurulur.

Təlimlə tərbiyənin vəhdəti prinsipi kompleks yanaşmadan irəli gəlir. Bu prinsip tələb edir ki, təlimlə tərbiyə vəhdətdə aparılsın, təlim verərkən tərbiyə də olsun, tərbiyə işi apararkən təlim də, öyrətmə ünsürləri də olsun.

Şəxsiyyətə hörmətlə tələbkərlığın birliyi prinsipi tələb edir ki, şagirdə qarşı yalnız tələbkərlıq göstərmək, onun şəxsiyyətinə hörmətin zəruriliyini unutmaq tərbiyə işində uğursuzluğa səbəb olur. Hörmətlə tələb birlikdə olmalı, hörmət

etmədən tələb etmək olmaz. A.S.Makarenko deyirdi ki, uşaqlara mümkün qədər çox hörmət etməli və mümkün qədər çox tələb etmək lazımdır.

Müəssərlik prinsipi pedaqoji prosesə məxsus vacib prinsiplərdəndir. Yəni pedaqoji proses öyrənlərin yaşına, gücünə, bilik səviyyəsinə, fiziki və psixi hazırlığına müəssər – yəni uyğun olmalıdır.

Göstərilən prinsiplər pedaqoji prosesdə kompleks istifadə olunmalıdır.

5.5. PEDAQOJİ PROSESİN MƏRHƏLƏLƏRİ

Pedaqoji proseslər silsilə xarakteri daşıyır. Bütün pedaqoji proseslərin inkişafında eyni mərhələlər nəzərə çarpır. Mərhələlər prosesin tərkib hissələri deyil, onun inkişaf ardıcılığıdır. Pedaqoji prosesin üç başlıca mərhələsi – hazırlıq, əsas, yekun mərhələləri vardır.

1. Pedaqoji prosesin hazırlıq mərhələsində prosesin nəzərdə tutulmuş istiqamətdə və sürətlə baş verməsi üçün zəruri şərait yaradılır. Bu mərhələdə aşağıdakı mühüm vəzifələr həll olunur: qarşıya məqsədin qoyulması, şəraitin diaqnostikası, nailiyyətlərin proqnozlaşdırılması, prosesin inkişafının planlaşdırılması və s.

2. Pedaqoji prosesin əsas mərhələsində qarşılıqlı əlaqəli, mühüm elementləri özündə birləşdirir. Bu mərhələ özlüyündə digər sistemlərdən nisbi təcrid olunmuş bir sistemdir. Onun aşağıdakı elementləri vardır: qarşıdakı fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən olunması və izah edilməsi; pedaqoqlarla şagirdlərin qarşılıqlı təsiri; pedaqoji prosesin nəzərdə tutulmuş metodları; vəzifələri və formaları; əlverişli şəraitin yaradılması; məktəblilərin fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün müxtəlif tədbirləri həyata keçirmək; pedaqoji prosesin digər proseslərlə əlaqəsini təmin etmək. Pedaqoji prosesin səmərəliliyi bu elementlərin bir-birilə məqsədyönlü əlaqəsindən, onların istiqamətinin və praktik həyata keçirilməsinin ümumi məqsədə və bir-birinə zidd olmamasından asılıdır.

3. Pedaqoji prosesin yekun mərhələsi alınan nəticələrin təhlili ilə başa çatır. Təhlil edən zaman pedaqoq buraxılan səhvlərdən həm nəticə çıxarır, həm öyrənir və həm də inkişaf edir. Ona görə də ciddi təhlil və özünütəhlil pedaqoji ustalığın yüksəldilməsinin ən mühüm şərtidir. Pedaqoji prosesin gedişi və nəticələri proqnozlara uyğun gəlmirsə, onda səhvin harada, necə və nə üçün buraxıldığını müəyyən etmək lazımdır. Praktika göstərir ki, pedaqoq prosesin diaqnostikasını və proqnozunu nəzərə almayanda daha çox səhv buraxır. Belə proses şagirdlərin vaxtını almaq, marağını itirməkdən başqa heç bir şey vermir.

5.6. PEDAQOJİ İNNOVASİYALAR

Artıq hamıya bəllidir ki, XXI əsrin əsas hərəkətverici qüvvəsi texnologiyalar, innovasiyalar, kompüter texnikasıdır. Ölkənin rəqabətə davamlılığı onun zəngin yeraltı-yerüstü resurslarının əldə edilməsi, yetişən gənc nəslin bilik və dünya-görüşünün genişliyi, onların intellektual potensialı və xüsusilə təhsilin ümumtəhsil pilləsində innovasiyaların geniş və səmərəli tətbiqindən asılıdır.

Pedaqoji təcrübə və müşahidələrdən belə qənatə gəlmək olur ki, təhsildə innovasiyaların tətbiqi təhsilin keyfiyyətini xeyli dərəcədə yüksəldir, müəllim və şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, öyrənənlərin bilik və dünyagörüşünü inkişaf etdirir və vaxta qənaət etməyə səbəb olur.

Məlumdur ki, təhsil sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir. Bu prosədə və nəticənin əldə olunmasında innovativ fəaliyyət müasir təhsil sisteminin reallığı, tələbatı və zəruri şərtidir. İnnovasiyalar təhsilin məzmununun yenidən qurulmasına yönəlmiş, təhsilləndirici prosesin texnoloji əsasları vasitəsilə təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinə, təhsil müəssisələrinin və məzunların rəqabətqabiliyyətliliyinə etibarlı təminat yaradır.

İnnovasiya – ingiliscə “innovation” – sözündən götürülüb, mənası “yenilik”, “yeniliyin tətbiqi” deməkdir. İnnovasiya geniş mənada təlim, təhsil-tərbiyə prosesinin gedişini və nəticələrini yaxşılaşdırmaq məqsədilə pedaqoji sistemdə həyata keçirilən yenilik başa düşülür. İnnovasiya, yəni yenilik pedaqoji sistemin daxili ehtiyatları hesabına (in – daxili deməkdir) baş verir. İnnovasiya keyfiyyətə təkmilləşmiş pedaqoji sistemdə vəhdət halında götürülmüş ideyalar, proseslər, vasitələr və nəticələrdir. Pedaqoji sistemin yeniləşməsi üçün çox vacib və aktual bir işdir, o, səriştəli və yaradıcı müəllim tələb edir. Pedaqoqun innovasiya potensialı onun praktiki fəaliyyətində təzahür edir. Başqa sözlə, pedaqoqun yaradıcılığı onun potensialının məqsədyönlü surətdə həyata keçirilməsidir. Bu potensiala öz maraq və təsəvvürlərinin inkişaf etdirilməsi istəyi, həmçinin imkanı, yaranan problemlərin qeyri-ənənəvi həllinin tapılması, artıq təhsildə mövcud olan qeyri-standart yanaşmaların qəbul olunması və tətbiqi; yeni təsəvvürləri və ideyaları ümumiləşdirmək və üzə çıxarmaq, real təcrübədə layihələşdirmək, modelləşdirmək; mədəni-estetik inkişafetmə, təhsillilik, yeniliyə açıq olmaq, məlumatlılıq və mədəni sahədə özünü ifadə edə bilmə daxildir. Bu gün təhsil sistemində yeni paradıqmalar, yeni konsepsiyalar, innovasiyalar, yeni təlim metodları, dövlət standartları və alternativ tədris planları, yeni tip məktəblər, elektron məktəb, elektron universitet, elektron poçt, elektron dərslik və s. yaradılmışdır.

Bu gün bütün sahələrdə o cümlədən təhsildə xeyli müasir innovasiyalar mövcuddur. Amma, qeyd edək ki, innovasiyaların olması bu hələ keyfiyyətin təmin olunması demək deyildir. İnnovasiyalardan səmərəli və yerində istifadə etmək keyfiyyətin yüksəlməsinə xidmət etməsi olar.

İnnovasiyanı yaradan və tətbiq edən insanlara innovator və ya yenilikçi demək olar. İnnovator olmadan innovasiya və innovativ inkişaf da mümkün ola bilməz. İnnovator yaradıcı, qeyri-standart təfəkkürə, yüksək erudisiya və savada, yaradıcılığa, sahibkarlıq qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər isə keyfiyyətli təhsil hesabına yaranma bilər. Deməli, innovatorların yaranmasında innovasion inkişafda təhsilin rolu mühümdür.

Təhsildə innovasiya dedikdə müxtəlif yeniliklərin təlim-tərbiyənin məqsəd, məzmun, metod və formalarına tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsində pedaqoq və təhsilalanın müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur. **Təhsildə innovasiyaların tətbiqi bir sıra zərurətlərdən meydana gəlmişdir ki, bunları belə ümumiləşdirə bilərik:** Tədris prosesinin humanistləşməsi və demokratikləşdirilməsi, cəmiyyətdə texnikanın prioritet sahəyə çevrilməsi, informasiya bolluğunun meydana gəlməsi, müəssisəyə məxsus yeni təcrübələrin yaranması, kənar təcrübədən istifadənin əhəmiyyəti, elmi-pedaqoji araşdırmaların nəticələri, pedaqoji eksperimentlər, habelə məktəblilərin təhsilinin durmadan inkişaf edən sənaye və iqtisadiyyatda uyğunlaşdırılması, qlobal dünya ilə ayaqlaşmaq, gənc nəslin inkişafı keyfiyyətinə verilən yüksək tələblər, mədəni-mənəvi dəyərlərə yönəlmə, rəqabətəqabil mütəxəssislər yetişdirmək.

Alim pedaqoq və psixoloqlar təsdiq edirlər ki, tədris prosesində innovasiyalardan istifadə etməklə, şagirdlərdə düşünmə qabiliyyəti, təfəkkür fəaliyyəti artır və aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf gedir: Şəxsilikdən ictimailiyə doğru; 2. Asılılıqdan müstəqilliyə doğru; 3. İKT-dən istifadə bacarıq və vərdişlərinə doğru; 4. İntuisiyadan məntiqə doğru; 5. Tək fikirlilikdən alternativliyə və tolerantlığa doğru; 6. Yaradıcılığa və vizual effektlərə doğru; 7. Müstəqilliyə və tədqiqatçılığa doğru; 8. Analiz və sintez etmək, araşdırmaq, dərk etmək və ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq qabiliyyətinə doğru; 9. Ətrafda mövcud olan hər hansı bir obyektin əlamətlərini xarakterizə etmək bacarığına doğru; 10. Təbiətə sevgi və onun qorunması istəyinə doğru; 11. Kompüter proqramları ilə tanış olmağa doğru; 12. Şəxsi araşdırmalarını təqdimat şəklində hazırlamaq bacarığına doğru; 13. Auditiv qərarlarında sərbəst çıxış etmə qabiliyyətinə doğru.

Tədris prosesində – xüsusilə ibtidai təhsildə innovativ metodlardan istifadə edilməsi şagirdlərin təhsilə fəallığını artırır, lazımi təfəkkür xüsusiyyətlərinin formalaşdırılmasına, fantaziyanın inkişafına, nəhayət təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. İnnovativ metodlar təlimdə mexaniki yaddaşın deyil, təfəkkürün inkişafını, şagirdlərin fəal dərk etmə mövqeyini, biliklərin müstəqil əldə edilməsini, tədqiqat və dərk etmə üçün müvafiq şəraitin yaradılmasını, təbii öyrənmə fəallığının artırılmasına təkan verən problemlə şəraitin yaradılmasını, biliklərin yaradıcı tətbiqini, ətrafdakılarla əməkdaşlıq etmək bacarığını, təfəkkürün müstəqilliyini və sərbəstliyini nəzərdə tutur.

İnnovativ yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, yaradıcı təfəkkürünün və məntiqi düşüncənin inkişaf etdirilməsi, biliklərin tədqiqatçılıq elementlərindən istifadə edərək müstəqil əldə edilməsi, zehni qabiliyyət və bacarıqların, intellektual səviyyənin yüksəlməsinə və bir sıra müsbət şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Təhsil müəssisələrində innovasiyaların yaranmasının 5 yolu mövcuddur: 1) Müəssisəyə məxsus yeni təcrübənin yaranması; 2) Kənar təcrübədən istifadə; 3) Elmi araşdırmaların nəticəsi; 4) Eksperiment; 5) “Sınaq və səhv” yolu.

İnnovasiya prosesini idarə edən əsas vəzifəsi insanları yüksək motivləşmə zonasına keçirməkdir. Məhz bu səbəbdən, yeniliyin tətbiqi zamanı məlumatlandırma, təlimatlandırma mühüm rol oynayır. Bu zaman hər bir iştirakçı öz vəzifəsini, missiyasını düzgün dərk edir. Əgər insan öz missiyasını, vəzifəsini düzgün dərk edirsə, onda özünütəyin, özünüifadə, özünürealizə prosesləri başlayır, onun stereotipi dəyişir, özünüinkişaf baş verir.

Təhsil müəssisəsi üçün müasir innovasiya prosesləri, innovasiyaların idarə edilməsi kifayət qədər mürəkkəbdir, bu səbəbdən innovasiyalar sahəsində səriştəli məsləhət xidmətlərinə ehtiyac var. Bu prosesdə məqsədi təyinetmə, təhlil, plana uyğun addımlar, pedaqoji texnologiyalar, yeniliyin təşkili, ekspert nəzarəti, bir sözlə, innovasiya idarəetmənin bütün elementləri iştirak edir. Çalışmaq lazımdır ki, daha çox özünənəzarət və özünütənzimləmə elementləri olsun, nəinki kənardan tənzimləmə. İnnovasiya proseslərini idarə edərək son nəticədə kollektivin inkişafını idarə etmək mümkündür. Hər bir innovasiya proses ehtimallı xarakter daşıyır. İnnovasiyaların nəticəsini proqnozlaşdırmaq asan deyil, risk dərəcəsi yüksəkdir. Layihələndirmə və modelləşdirmə mərhələsində bir çox səhvlərdən xilas olmaq üçün yeniliyin analitik əsaslandırılması və innovasiya sınaq proqramının tərtib edilməsi məqsədəuyğundur.

Pedagoji innovasiyaların obyektindəki problemlərdir: 1) təlim və tərbiyə fəaliyyətinin motivasiyasını (öyrənməyə, oxumağa olan marağı) necə yüksəltmək; 2) dərstdə öyrənilən materialın həcmi necə artırmaq; 3) təlimin sürətini və genişliyini necə artırmaq; 4) vaxt itkisini necə aradan qaldırmaq; 5) Şagirdlərin bilik və dünyagörüşünü necə genişləndirmək; 6) Şagirdlərin düşüncə qabiliyyətini, təfəkkürünü inkişaf etdirmək.

Şagirdin öyrənməyə oxumağa olan marağını yüksəltmək üçün innovasiya kimi müxtəlif interaktiv metodlardan istifadə olunur. Onlardan biri də təqdimatdır. Fəal və interaktiv təlim metodları ilə aparılan dərslərin mühüm elementlərindən biri

olan təqdimat şagirdin tədqiqat fəaliyyətinin göstəricisi sayılmalıdır. Bu metod şagirdlərə imkan verir ki, o, tədqiqatın nəticəsini müxtəlif yollarla təqdim edə bilsin, öz fikirlərini dəqiq ifadə etmək, mükəmməl nəticə çıxarmaq bacarığına yiyələnsin. Təqdimata hazırlaşan şagird qrup halında işləyəndə ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnir, fikir bölüşməyi bacarır, təəffükkürü inkişaf edir. Belə olduqda isə onun (onların) hazırladıkları təqdimat dəqiq olur, yaxşı tərtibatı ilə diqqəti cəlb edir.

Təqdimata hazırlaşan şagirdlər təqdimatın hansı formada keçirmək barədə qaydalara yiyələnirlər. Müəllim təqdimatın növü və onun keçirilməsi qaydaları barədə şagirdləri təlimatlandırmalıdır. Bu təlimatlara əməl edən şagird vaxtdan səmərəli istifadə etməyə, fikrini daha dəqiq və yığcam şəkildə ifadə etməyə əvvəlcədən hazır olur. Təqdimatı keçirərkən ona şərh verməyi bacarır. Təqdimat müzakirə olunur və meyar cədvəli əsasında qiymətləndirilir. Təqdimat fərdi və ya qrup şəklində həyata keçirilə bilər.

Pedaqoji innovasiyalar əsas iki yolla yaranır və həyata keçirilir: 1) İntensiv yol; 2) Ekstensiv yol.

İntensiv yol pedaqoji innovasiyalar təhsil müəssisəsinin daxili ehtiyatları ilə yaranır və həyata keçirilir.

Ekstensiv yol pedaqoji prosesə əlavə qüvvə, vaxt və vəsait cəlb olunması ilə yaranır və həyata keçirilir.

Hər bir innovasiya, yenilik, yeniliyin tətbiqi öz inkişafı prosesində müəyyən mərhələlər keçir: ideyanın yaranması, məqsədin formalaşması, yeni ideyanın konkretləşməsi (formalaşması), yeniliyin reallaşdırılması, yayılması, yeniliyin “adiləşməsi”, “köhnəlməsi”.

İnnovasiya rejimində təlim-tərbiyə prosesinin bütün iştirakçılarının - müəllim və şagirdlərin fəal şəxsi özünü-təhsil prosesində iştirakıdır. Bu, insanların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterində öz əksini tapır. İnnovasiyaların həyat mərhələləri yeniliyi qəbul edən kollektivin inkişaf mərhələləri ilə sıx bağlıdır.

Bu gün insan fəaliyyətinin bütün sahələrində innovasiyalardan geniş istifadə edilir. Əslində bəşər tarixində innovasiyalar həmişə olmuş, bəşəriyyətin inkişafı məhz innovasiyalar hesabına mümkün olmuşdur. Son 20 ildə isə innovasiyalar daha da inkişaf etmişdir. Bu xüsusilə təhsildə İKT-nin sürətli inkişafı və təhsilin müxtəlif sahələrində tətbiqidir. İKT-nin tətbiqi hesabına çoxsaylı yeni innovasiyaların da yaradılması, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi güdməkdədir.

İnnovativ dərslər ənənəvi təlimdən onunla fərqlənir ki, uşaqlar burada müstəqil olaraq bilik qazanır, onlar təlim prosesində sərbəst və fəaldırlar. Burada müəllim bələdçi rolunu oynayır, sinifdəki iqlim uşaqların sərbəst düşünməsinə, müzakirə aparmasına şərait yaradır, uşaqlar öz fikirlərini söyləməyə və səhv etməkdən qorxmurlar.

İnnovativ metodlarla təlimin əsas üstünlüyü – şagirdlərdə biliklərə yiyələnmək həvəsinin yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkkür

küründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Real ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir, idrak fəaliyyətini şövqləndirir, diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır. Bilgilər onların müstəqil surətdə kəşfi prosesində mənimsənilir, yəni mənimsəmə prosesi passiv deyil, fəal xarakter daşıyır.

Əgər şagird yeni bilikləri kəşf edərsə, onda o, dərəcə yaradıcı və maraqla yanaşır, əldə etdiyi bilikləri uzun müddətə və möhkəm mənimsəyir. İnnovativ təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi şagirdlərin passivliyinin aradan qaldırılmasına, lazım olan təfəkkür xüsusiyyətlərinin və yaradıcılığın formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Təlimin səmərəliliyi, yəni daha qısa müddətdə daha çox informasiyanı mənimsəmək imkanı xeyli artır. Bunun aşağıdakı səbəblərini göstərmək olar:

- şagirdlərin idrak fəaliyyəti və təlimə marağın yaranması hesabına;
- təfəkkürə əsaslanaraq biliklərin müstəqil, məhsuldar və yaradıcı şəkildə əldə edilməsi və mənimsənilməsi sayəsində.

İnnovativ metodların tətbiq edilməsi məktəbdə şəraiti dəyişərək şagirdlərin özünə inamını artırır, şəxsiyyətarası münasibətləri yaxşılaşdırır, məktəbə və oxumağa olan münasibəti daha müsbət edir, biliklərə müstəqil yiyələnmək və yenilərini əldə etmək, onlardan həyat məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək vərdişlərini formalaşdırır.

İnnovasiyalar sırasında kompüter texnikasından istifadə böyük əhəmiyyət kəsb edir. **Ölkəmizdə aparılan psixoloji tədqiqatlar təlimdə kompüterlərdən istifadənin aşağıdakı üstün cəhətlərini aşkara çıxarmışdır:** 1) kompüter vasitəsilə görülən işin yeniliyi şagirdlərin onunla işləməyə olan marağını daha da artırır; 2) təlim prosesində hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verir; 3) fərdi ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirir; 4) kompüter şagirdlərin təlim prosesinə fəal surətdə qoşulmasına diqqətlərini öyrənilən materialın lazımı cəhətlərinə cəlb etməyə imkan verir; 5) təlimdə müxtəlif tapşırıqların tətbiq olunması imkanları genişlənir, müxtəlif situasiyaların modelləşdirilməsi tapşırıqlarından geniş istifadə olunur; 6) şagirdlər kompüterin köməyi ilə əvvəllər əldə edə bilmədikləri məlumatlardan istifadə etmək imkanı qazanırlar.

Ölkədə tətbiq edilən innovasiyalar sırasında orta ümumtəhsil məktəblərinin informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə bağlı dövlət proqramının həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu məqsədlə təhsil işçilərinə İKT-dən istifadə bacarıqlarının yüksək səviyyədə aşılması, müəllimlərin qiymətləndirmə və monitoring sisteminə mükəmməl yiyələnməsi, təhsil sisteminin innovativ və effektiv idarə olunma prosesini dərindən mənimsəməsi və cəmiyyətimizin təhsil sistemində həyata keçirilən yeni proseslərə fəal cəlb edilməsi tələb olunur.

İnnovasiyalar müəllimlərin informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) səmərəli istifadə edilməsini tələb edir. İKT-dən istifadə edilməsi sinifdə xü-

susi təlim şəraiti yaradır ki, bu da məktəblilərin potensial imkanlarının aşkara çıxarılmasına təsir göstərməklə bərabər, eyni zamanda onları cəmiyyətdə daha yaxşı fəaliyyət göstərməyə, fəal mövqə tutmağa hazırlayır. İKT-dən, xüsusilə kompüter texnikasından səmərəli istifadə edilməsi həm müəllimlərdə və həm də məktəblilərdə zəruri zəka qabiliyyətlərinin və yaradıcı fəaliyyətin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Müasir təhsil informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyətini təmin edir. Belə bir prosesdə şagirdlərin yaradıcı qabiliyyəti yüksəlir, bilik öyrənməyə meyl və marağı artır, dünyagörüşü genişlənilir, onlar sərbəstliyə və müstəqilliyə alışırlar.

İKT həmçinin təhsilin idarəedilməsinə əsaslı müsbət təsir göstərir. İKT-dən düzgün və təsirli şəkildə istifadə edildikdə idarəetmə mexanizmi yeni bir səviyyəyə yüksəlir, idarəedicilərdə yeni texnoloji qabiliyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

İnnovativ metodlar sırasında fəal və interaktiv metodlar geniş yayılmışdır. **İnteraktiv metodlardan bütün siniflərdə, müxtəlif yaş qruplarında uğurla istifadə etmək olar. “İnteraktivlik” termini “dialoqu”, “qarşılıqlı təsiri”, “əməkdaşlığı” bildirir.** Bu təlim metodunu istifadə etmək üçün həmçinin “problem – dialoqi”, “problemlə təlim”, “evristik təlim” metodlarından da istifadə olunur. **İnteraktiv təlim üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:** 1) Müəllim tərəfindən şüurlu surətdə idraki problem situasiyasının yaradılması; 2) Problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması; 3) Şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

Beləliklə, innovativ təlimin zəruriyyəti ilk növbədə şəxsiyyətin tərbiyəsinin inkişaf etdirmək, məntiqi və effektiv düşüncə qabiliyyətini, elmi dünyagörüşünü, mədəni, əxlaqi keyfiyyətlərini, etik qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdir.

5.7. PEDAQOJİ PROSESİN OPTİMALLAŞDIRILMASI

Təhsil, təlim, tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması bütünlükdə pedaqoji prosesə aid edilən innovasiyadır. Optimallaşdırma (optimum – ən yaxşı) mümkün olan variantlardan ən yaxşısını seçib götürmək prosesidir. Pedaqoji proses kimi mürəkkəb, dinamik, çoxplanlı sistemdə təlim, təhsil, tərbiyə prosesinin qurulmasının və təşkilinin, orada məqsədlərə nail olmağın minlərlə mümkün variantları mövcuddur. Konkret şəraitdə onlardan ancaq biri ən yaxşı ola bilər. Onu axtarıb tapmaq optimallaşdırmanın başlıca vəzifəsidir. Bu vəzifə mümkün variantları müqayisə etmək və alternativləri qiymətləndirmək yolu ilə həll edilir.

Optimallaşdırma pedaqoji sistemin qarşıya qoyulmuş məqsədinə uyğun olmalıdır. Çünki həmin sistem o məqsədə nail olmaq üçün yaradılıb. Bu şəraitdə əldə edilən optimallıq digər şərait üçün yararlı olmaya da bilər. Ona görə ki, optimallaşdırma anlayışı həmişə konkretidir. Optimallaşdırmanın nəzəri və praktik

istiqamətləri vardır. Nəzəri aspektdə – “optimallaşdırma” anlayışının sinonim variantları hesaba (uçota) alma, müqayisə, tutuşdurma hesab olunur. Praktik aspektdə “optimallaşdırma” pedaqoji prosesin innovasiyası, yenidən təşkili və qurulması, qarşıya qoyulmuş vəzifələri həll etmək üçün onun ən yaxşı vəziyyətə gətirilməsi kimi başa düşülür. Optimallaşdırma vəzifələrin həlli meyarlarının seçilməsindən başlayır. Optimallaşdırmanın meyarı əlamətdir, göstəricidir. Onun əsasında inkişaf prosesinin mümkün variantları qiymətləndirilir və onlardan ən yaxşısı seçilir. Məntiq tələb edir ki, meyarda ancaq və ancaq bir göstərici (parametr) olsun. Amma pedaqogikada o, kompleks halda olur. Çünki pedaqoji sistemdə baş verən proseslərin səbəb-nəticə əlaqələrini bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Təlim-tərbiyə prosesi o zaman optimal hesab olunur ki, orada şagirdlər və müəllimlər yüklənmir və maksimum nəticə əldə olunur. Təcrübə göstərir ki, müəllim və şagirdlərin həddindən artıq yüklənməsi onların iş qabiliyyətini azaldır və sağlamlılıqlarına pis təsir göstərir.

Pedaqoji prosesin optimallaşdırılmasının əsas iki meyarı vardır:

1. Müəyyən şəraitdə şagirdlərin təlim, tərbiyəsi və inkişafında maksimum mümkün olan nəticələr əldə etmək; 2) Şagirdlərin sinifdə, ev tapşırıqlarına, və əsudə vaxtına ayrılan vaxt normalarından maksimum səmərəli istifadə etmək.

Prosesə sistemli yanaşma pedaqoji optimallaşdırmanın metodoloji əsasını təşkil edir. O, pedaqoji prosesin bütün komponentlərini, qarşılıqlı əlaqələrin qanunauyğunluqlarını vəhdətdə götürməli, mürəkkəb dinamik sistemlərin idarə olunmasının ümumi nəzəriyyəsinə istinad etməyi tələb edir. Optimallaşdırma pedaqoji prosesi mövcud vəziyyətə, şəraitə uyğunlaşdırmağı nəzərdə tutur. Bununla belə, o, özü yeni şərait yaradır və pedaqoji prosesin ona tabe olmasını tələb edir.

Təlim-tərbiyə prosesinin optimallaşdırılması o zaman mümkündür ki, müəllim əsas pedaqoji bilik və bacarıqlara, pedaqogikanın müəyyən etdiyi aparıcı pedaqoji qanunauyğunluqlara, pedaqoji prinsiplərə, kollektiv, qrup və fərdi fəaliyyətin təşkili texnologiyasına, innovasiyalara, yeni təlim metodlarına yiyələnmiş olsun, təhsilin, tərbiyənin və inkişafın vəzifələrini mükəmməl başa düşsün. Yalnız bu halda optimal variantı seçmək olar. Əgər belə olmasa onda optimallıq ideyası həddindən artıq mürəkkəb bir iş hesab olunur və öz əhəmiyyətini itirər.

Pedaqoji prosesi müvəffəqiyyətlə optimallaşdırmaq üçün müəllim aşağıdakı şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır: 1) yaradıcı və tənqidi təfəkkür üslubuna; 2) təfəkkür çevikliyinə; 3) təfəkkür konkretliyinə; 4) təfəkkür sistemliliyinə; 5) qərarlar qəbul edən və fəaliyyət göstərən zaman həddi gözləmək qabiliyyətinə; 6) daha tez ünsiyyətə girmək və pedaqoji taktı gözləmək bacarığına; 7) pedaqoji qabiliyyətlərə malik olmaq.

Pedaqoji prosesin optimallaşdırılması metodikasını bilmək hər bir müəllim üçün zəruri və vacibdir.

Pedaqoji prosesin optimalaşdırılması əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır: 1) Təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi; 2) əməkdaşlıq pedaqogikasının tətbiqi; 3) təlim-tərbiyə prosesində təhsil alanların fərdi qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması; 4) təhsil və tərbiyə işinin məzmununun genişləndirilməsi; 5) təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərin təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi; 6) yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi; 7) məktəbin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi; 8) ixtisasartırma sisteminin yenidən qurulması, özünütəhsilin təkmilləşdirilməsi; 9) təhsilin dünya standartlarına uyğun qurulması.

Dünyada gedən qloballaşma, inkişaf, tərəqqi, yeniləşmə təhsilə də öz təsirini göstərir və təhsildə aparılan islahatlar, yeniliklər, innovasiyalar, optimallaşdırmalar da bu səbəbdən ardıcıl olaraq həyata keçirilir.

Alim pedaqoq və psixoloqlar təsdiq edirlər ki, tədris prosesində innovasiyalardan istifadə etməklə, şagirdlərdə düşünmə qabiliyyəti, təfəkkür fəaliyyəti artır və aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf gedir: 1. Şəxsilikdən ictimailiyə doğru; 2. Asılılıqdan müstəqilliyə doğru; 3. İKT-dən istifadə bacarıq və vərdişlərinə doğru; 4. İntuisiyadan məntiqə doğru; 5. Tək fikirlilikdən alternativliyə və toleranlığa doğru; 6. Yaradıcılığa və vizual effektlərə doğru; 7. Müstəqilliyə və tədqiqatçılığa doğru; 8. Analiz və sintez etmək, araşdırmaq, dərk etmək və ümumiləşdirmək, nəticə çıxarmaq qabiliyyətinə doğru; 9. Ətrafda mövcud olan hər hansı bir obyektin əlamətlərini xarakterizə etmək bacarığına doğru; 10. Təbiətə sevgi və onun qorunması istəyinə doğru; 11. Kompüter proqramları ilə tanış olmağa doğru; 12. Şəxsi araşdırmalarını təqdimat şəklində hazırlamaq bacarığına doğru; 13. Auditoriya qarşısında sərbəst çıxış etmə qabiliyyətinə doğru.

Tədris prosesində – xüsusilə ibtidai təhsildə innovativ metodlardan istifadə edilməsi şagirdlərin təhsilə fəallığını artırır, lazımi təfəkkür xüsusiyyətlərinin formalaşdırılmasına, fantaziyanın inkişafına, nəhayət təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

İnnovativ yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, təfəkkürün və düşüncənin inkişaf etdirilməsi, biliklərin tədqiqatçılıq elementlərindən istifadə edərək müstəqil əldə edilməsi, zehni qabiliyyət və bacarıqların, intellektual səviyyənin yüksəlməsinə və bir sıra müsbət şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

Suallar və tapşırıqlar.

1. “Pedaqoji proses” anlayışın əsas xüsusiyyətlərini göstərin.
2. Pedaqoji prosesdə “sistem” anlayışı haqqında məlumat verin.
3. Pedaqoji prosesin daxili və xarici ziddiyyətlərini fərqləndirin.
4. Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları barədə referat yazın.
5. Pedaqoji prosesin prinsipləri barədə sərbəst iş yazın
6. Pedaqoji texnologiyalar nədir?
7. “Pedaqoji innovasiyalar” deyərkən nə başa düüşülür?
8. Pedaqoji prosesin optimallaşdırılması nə deməkdir?

Ədəbiyyat

1. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri // ARTPI-nin “Elmi əsərləri”, Bakı, 2006.
2. Əhmədov B.A., Hacıyev A.N. Pedaqogikanın qanunları və prinsipləri. Bakı: Maarif, 1993, səh. 20-22.
3. Həsənov M.M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri. (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2009.
4. Hüseynzadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Metodik vəsait. Bakı: Aktiv, 2013.
5. İbrahimov F.N. Ümumi pedaqogikadan mühazirələr. Bakı: Mütərcim, 2010, səh. 83-99.
6. İnnovativ təlim metodları və texnologiyaların tezaursu. Bakı, 2014.
7. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Çəşoğlu, 2012.
8. Mehdizadə M.M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982.
9. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006, səh. 10-11; 23-24; 339-340.
10. Mehrabov A.O., Cavadov İ.A. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Mütərcim, 2007.
11. Məmmədov K.A. Müstəqillik dövrümüzün pedaqoji problemləri. Bakı: Zəngəzurda çap evi, 2020.

II BÖLMƏ.

DİDAKTİKA. TƏLİM VƏ TƏHSİL NƏZƏRİYYƏSİ

VI FƏSİL.

DİDAKTİKA ANLAYIŞI, MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDİ, VƏZİFƏLƏRİ VƏ SAHƏLƏRİ

Əhatə olunan məsələlər

- 6.1. Didaktika anlayışına verilən şərhlər.
- 6.2. Didaktikanın inkişafı.
- 6.3. Didaktikanın qolları və əsas anlayışları.
- 6.4. Didaktika və idrak nəzəriyyəsi.
- 6.5. Didaktikanın problemləri.

6.1. DİDAKTİKA ANLAYIŞINA VERİLƏN ŞƏRHLƏR

“*Didaktika*” termini pedaqogika elminə XVII əsrdə daxil olmuşdur. Didaktika yunan sözü olub, hərfi mənası “*öyrədirəm*” deməkdir. Bu termin ilk dəfə alman pedaqoqu Volfranq Ratke (1571-1635) və çex pedaqoqu Yan Amos Komenski (1592-1670) tərəfindən işlədilmişdir.

Müxtəlif müəlliflər didaktikanın məzmununu fərqli izah etmişdir. V.Ratkenin fikrincə, didaktika elmləri, dilləri və incəsənəti öyrətmək məharətidir. Y.A.Komenskiyə görə, didaktika hər şeyi hamıya öyrətmək sənətidir. Didaktikanı bəzi müəlliflər təhsil nəzəriyyəsi, bəzi müəlliflər isə təlim nəzəriyyəsi kimi izah etmişlər. Məsələn, Almaniyada Otto Vilman didaktikanı təhsil nəzəriyyəsi, Fridrex Paulsen təlim nəzəriyyəsi kimi təqdim etmişdir.

“Didaktika təlim və təhsil nəzəriyyəsi olub təlim prosesinin mahiyyətini, prinsiplərini, məzmun, forma və metodlarını, təhsil alanların təlim müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsi məsələlərini habelə, öyrədən və öyrənən münasibətlərinin pedaqoji əsaslarını öyrənir”.

6.2. DİDAKTİKANIN İNKİŞAFI

Didaktikanın “Nə öyrətməli?”, “Necə öyrətməli?” kimi başlıca suallarına ilk cavabı şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində tapmaq mümkündür. Elm sahəsində didaktik məsələlərə Sokrat, Platon, Aristotel, Seneka, Siseron, Rable, Monten, Nizami, Ə.Təbrizi, Ə.Marağalı, Farabi, Bəhmənyar, Nəsirəddin Tusi, Y.A.Komenski, İ.H.Pes-

talotsi, J.J.Russo, İ.F.Herbert, A. Disterveq K.D.Uşinski, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi və başqaları diqqət yetirmiş və faydalı fikirlər söyləmişlər.

Pedaqoji fikir tarixində dahi çex pedaqoqu Y.A.Komenski didaktikanın əsası-nı qoymuşdur. Y.A.Komenski (1592-1670) **“Böyük didaktika”** əsərini yazmaqla didaktikanın *“elmi-pedaqoji-metodik”* sistemini yaratmışdır.

1632-ci ildə çex dilində yazılmış və ilk dəfə olaraq 1657-ci ildə Amsterdam-da latın dilində çap olunmuş **“Böyük didaktika”** elə bir tarixi şəraitdə yazılmışdır ki, bu zaman feodalizm cəmiyyətində məktəblərin böyük əksəriyyəti monastr və kilsələrə məxsus idi. Bu məktəblərdə başlıca olaraq din öyrədilirdi, digər fənlərin (qrammatika, ritorika, dialektika, hesab, coğrafiya, astronomiya, musiqi) material-ları isə dini aspektdə tədris olunurdu, təlim metodları ehkam xarakteri daşıyırdı. O yalnız yaddaşın köməyi ilə biliklərin mənimsənilməsinə və onların şagirdlər tərə-findən müstəqil mühakimələrsiz qəbul edilməsinə əsaslanırdı. Biliklərin belə mənimsənilməsi əzbərçilik adlanırdı. Öyrənənlər kilsə kitablarının mətnlərini başa düşmədən, onları dəfələrlə təkrarlamaq yolu ilə mexaniki qaydada öyrənməyə çalışırdılar. Şagidlərin müstəqil fikrinin təzahürü nəinki qiymətləndirilmirdi, həm də küfr kimi qəddarcasına cəzalandırılırdı. Şagirdlərdə təlimə maraq oyadılmasında başlıca vasitə məcburilik idi. Təhsilin, təlimin belə sxolastik forması hakim dairələrin ideologiyasına xidmət edirdi. Ona görə də kütləvi təhsil forması heç cürə təşəkkül tapa bilmirdi.

Y.A.Komenskinin ideyaları orta əsrlərə məxsus məktəblərdə sxolastikanı inkar edərək, yeni tipli məktəbin yaranma zərurətini irəli atdı. Y.A.Komenski pedaqoji fikir tarixinə böyük məktəb islahatçısı, novator pedaqoq kimi daxil olmuş, pedaqogikanın bir elm kimi formalaşmasını təmin etmiş aşağıdakı məsələləri işləmişdir:

– **“Pansofiya”** ideyasını irəli sürmüş, yəni – **“Hamıya, hər şeyi öyrətmək”** zərurətini vacib saymışdır;

– təlimin ana dilində aparılması ideyasını irəli sürmüşdür;

– yaş dövrlərini müəyyən etmişdir. O, hər bir yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərini **“Ana qucağı məktəbi”**, **“Böyük didaktika”**, **“Dillərə açıq qapı”** adlı əsərlərində geniş şərh etmişdir.

– təlimin kollektiv sinif-dərs sistemini irəli sürmüş, dərsin əlamətlərini, təşkil xüsusiyyətlərini **“Böyük didaktika”** əsərində təhlil etmişdir, hamının təhsil almasını zəruri saymışdır.

• təlimin prinsipləri və metodlarını əsaslı şəkildə işləmiş, təlimdə şüurluluq və fəallıq, əyanilik, biliklərin möhkəmləndirilməsi kimi prinsipləri geniş təhlil etmişdir.

• təbiətə müvafiqlik prinsipi əsasında tədris ilini hər rüb 3 ay olmaqla 4 rübə bölmüşdür. Hər rübdə təillərin verilməsini zəruri saymış, məcburi məşğələnin, dərsin aşağı siniflərdə dörd, yuxarı siniflərdə 5-6 saat aparılmasını, tədris ilinin təbiətə uyğun olaraq sentyabrda başlayıb iyunda qurtarma-sını zəruri saymışdır.

- 45 dəqiqəlik dərsi yaratmış, dərslər arasında zənglə tənəffüsləri müəyyən-ləşdirmişdir;

- Hər iki cindən olan gənclərin birgə təhsil almaq ideyasını irəli sürmüşdür;

- məktəblərin yaranması və yayılması haqqında ilk dəqiq məlumatlar yaz-mışdır;

- şəkilli dərslik – “Real aləm şəkillərdə” adlı kitab yazmış, həmin kitabda 150 şəkil əsasında 150 dərsin təşkili məsələlərini işləmişdir.

- müəllim, onun şəxsiyyəti, mənəvi dəyərləri haqqında qiymətli fikirlər söylə-miş, müəllimi günəşə, memara, bağbana bənzətməmişdir.

- tərbiyənin məqsədi, məzmunu, metodları haqqında bu gün də əhəmiyyətini itirməyən fikirlər irəli sürmüşdür.

- məktəb dərsləkləri, onların tərtibi prinsipləri haqqında orijinal fikirlər söy-ləmişdir. Dərsləkləri “Qızıl gül bağı”, “Bənövşə”, “Səhər”, “Qapı”, “Darvaza” və s. adlandırmağı məsləhət bilmişdir.

- ailə tərbiyəsinə geniş yer vermiş, uşağı qızıldan qiymətli, şüştədən kövrək adlandırmış, ana südünü ən müqəddəs qida hesab etmişdir. O, ailə tərbiyəsinə dair qiymətli fikirlərini “Ana qucağı məktəbi” əsərində vermişdir.

- müharibələrin əleyhinə olmuş, qılınc və oxları orağa çevirməyi zəruri say-mış, insanlığın xoşbəxtliyini, normal yaşayışını təmin etmək üçün hərbi cəbhə-xanaları dağıtmağı irəli sürmüşdür. O, bu kimi ictimai-fəlsəfi fikirlərini “Dünyanın dolaşmaq yolları” adlı əsərində şərh etmişdir.

Y.A.Komenski ideyalarını daha sonra Helveti, Pestalotsi, Herbart, Dister-veq və başqaları inkişaf etdirərək didaktikaya önəmli töhfələr vermişlər.

Fransız materialist filosoflarının görkəmli nümayəndələrindən biri **Klod Adrian Helvetidir (1715-1771)**. Helveti fitri ideyaları, fitri istedadları qəbul et-məmiş, insanın daim çalışmasını, özünü təkmilləşdirməsi fikirlərini irəli sürmüşdür. Helvetinin fikrincə tərbiyə və təhsil hər şeyi həll edir, tərbiyə və təhsil vasitəsilə dahilər yetişdirmək mümkündür. Helveti yazırdı ki, insan biliyi onun duyğularının məhsulu olduğundan, tərbiyə və təhsilin əsas vəzifəsi hiss orqanlarını tərbiyə və inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Helvetinin fikrincə din xadimlərini məktəbdən qovmaq, köhnə şolastik feodal məktəbini kökündən dəyişmək, məktəbləri dünyəvi etməklə dövlətin ixti-yarına vermək lazımdır. Helveti ictimai tərbiyəni ailə tərbiyəsindən üstün tutaraq məktəb tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Ruh haqqında “Ağıl haqqında”, “İn-san, onun əqli qabiliyyətləri və tərbiyəsi haqqında” əsərlərini yazmışdır.

İohan Henrix Pestalotsi (1746-1827) didaktikanın inkişafetdirici funksiyasını irəli sürmüşdür. Onun elmi-pedaqoji ideyalarını belə səciyyələndirmək olar:

– müəllim şəxsiyyətinin nümunəvi olması;

– uşaqların əqli fəaliyyətlərini, idrak fəallığını inkişaf etdirib möhkəmləndirmək;

–kasıb, yoxsul, yetim uşaqların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün tərbiyə-təhsil müəssisəsi yaratmışdır;

– təlimin inkişafetdirici xarakterinə üstünlük vermək;

– ağılın köməyi ilə predmetin dərk edilməsinə nail olmaq;

– öyrətmə prosesində müşahidəyə üstünlük vermək;

– təlimin sxolastik metodlarından yan keçmək;

– təlim prosesində əyaniliyə üstünlük vermək .

Alman pedaqoqu **İohan Fridrix Herbart (1776-1841)** təlimin tərbiyəedici ideyasını irəli sürmüş, “Pedaqogikadan birinci mühazirələr”, “Tərbiyənin məqsədindən doğan ümumi pedaqogika” adlı əsərlərində didaktikanın ümumi məsələlərinə dair dəyərli ideyalar irəli sürmüşdür:

– təlimin tərbiyəedici xarakterinə üstünlük vermək;

– təhsil sistemində qədim dillərin öyrənilməsinə üstünlük verilməsi;

– biliklərin verilməsi, mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsində psixoloji yanaşmalara üstünlük verək;

– biliklərin dərinləşdirilməsi üçün vahidlərin müəyyənləşdirilməsi;

– müqayisədən idrak vasitəsi kimi istifadə olunması;

– ardıcılığın, sistemliliyin, aydınlığın, assosiasiyanın metod kimi qəbul edilməsi.

İohan Fridrix Herbart təlimin üç növünü dəyərləndirirdi: təsviri, təhlili, tərkibi. Onun nöqteyi-nəzərincə, təsvir və təhlili təlim, əsasən aşağı siniflərdə, tərkibi təlim isə yuxarı siniflərdə təşkil edilməlidir. Təlim prosesi həm də qeyd olunan növlərin vəhdətinə nail olmalıdır. Didaktikanın inkişafı tarixində Herbartın təlim dərəcələri (mərhələləri) nəzəriyyəsinin də özünəməxsus yeri vardır. Bu nəzəriyyəyə görə, təlim prosesi dörd dərəcədən (mərhələdən) ibarətdir: aydınlıq mərhələsi (yeni material müxtəlif yollarla məktəblilərə çatdırılır), assosiasiya mərhələsi (yeni material məktəblilərin vaxtilə müxtəlif mənbələrdən aldıkları biliklərlə əlaqələndirilir), sistem mərhələsi (tərif və qaydalar formalaşdırılır, ümumiləşdirmələr aparılır, müvafiq nəticələrə gəlinir), üsul mərhələsi (biliklər praktikaya tətbiq olunur).

Alman pedaqoqu **Adolf Disterveq (1790-1866)** didaktikanın inkişafında, məntiqi təfəkkürü irəli sürmüş, təhsil alanların düşüncə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, onlarda daha çox düşünmək ideyasını irəli sürmüşdür:

– Almaniya pedaqoji təhsilin ilk təşklitaçısı olaraq pedaqoji ifikriləri yaymışdır;

– təhsil alanların təfəkkürünün, düşüncəsinin inkişaf etdirilməsi ideyasını irəli sürmüşdür;

– təlimin tərbiyəedici və inkişafetdirici ideyasını təbliğ etmişdir;

– təlim prosesinə müəlim şəxsiyyətinə, müəllim nüfuzuna böyük önəm vermişdir.

Disterveq didaktikasında inkişafetdirici təlim, təlimin tərbiyələndirici xarakteri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Disterveqə görə, təlim təhsil alanın təkə zehni qüvvələrini inkişaf etdirməklə bərabər, həm də onlarda nəcib sifətlər, yüksək mənəvi duyğular, qüvvətli xarakter və möhkəm əqidə formalaşdırmalıdır. Disterveq təlimdə əyaniliyin, sistemlilik, ardıcılıq və şüurluluğun rolunu yüksək qiymətləndirir, müəlimin şəxsiyyətinə yüksək tələblər verir.

Con Dyui (1859-1952) didaktikanın inkişafında, müasir təlim, təhsil və tərbiyə modellərinin formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. 1895-ci ildə Çikaqo məktəblərinin birində öz eksperimentini başlayan C.Dyui diqqəti şagirdlərin şəxsi fəallığının inkişafına vermişdir. O, müəyyən etmişdir ki, məktəblilərin maraqlarını, həyatı tələbatlarını nəzərə almaqla qurulan təlim yadda saxlamaya əsaslanan verbal (söz, kitab) təlimə nisbətən daha yaxşı nəticələr verir. Bu konsepsiyanın mahiyyəti belədir: insan çətinliklərlə rastlaşanda düşünməyə, fikirləşməyə başlayır. Həmin çətinlikləri aradan qaldırmaq düşüncə onun üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

C.Dyuinin fikrincə, düzgün təşkil olunmuş təlim problemləli olmalıdır. Müəlim şagirdlərin maraqlarının inkişafına diqqətlə nəzarət etməli, onların gücünə müvafiq problemlər qoymalıdır. Şagirdlər öz növbəsində əmin olmalıdırlar ki, onlar problemi həll etməklə özləri üçün yeni və faydalı biliklər kəşf edərlər.

6.3. DİDAKTİKANIN QOLLARI, VƏZİFƏLƏRİ VƏ ƏSAS ANLAYIŞLARI

Pedaqogikanın formalaşmış sahələrindən biri olan didaktika özü qollara şəxələnməmişdir: **ümumi didaktika, xüsusi didaktika, məktəbəqədər təlim-tərbiyə didaktikası, məktəb didaktikası, ilk-peşə ixtisas məktəbi didaktikası, orta ixtisas məktəbi didaktikası, ali məktəb didaktikası, hərbi təhsil didaktikası, yaşlıların təhsili didaktikası, xüsusi məktəb didaktikası, ixtisasartırma didaktikası, əlahiddə didaktika və s.**

Ümumi didaktika təlim və təhsil haqqında nəzəriyyə kimi başa düşülür. Didaktikanın tədqiqat obyektı təhsil prosesidir. Onun predmeti isə didaktik münasibətlərdən, bu münasibətlərin mücərrəd səviyyədə modelləşdirilməsindən ibarətdir. Didaktika müəllimin rəhbərliyi altında verilən təhsil növünü (yəni təlimi) “müəllimvasitə-şagird” (və ya tələbə) sistemi dairəsində tədqiq edir, müstəqil təhsili isə “öyrənən-material” sistemi çərçivəsində araşdırır. Təlim-tərbiyə müəssisələrində təhsil müəllimin rəhbərliyi altında verildiyindən orta məktəb didaktikası, əsasən təlim haqqında nəzəriyyə hesab edilir. Ümumi didaktika təlim prosesinin obyektiv qanunauyğunluqlarını, onları şərtləndirən amilləri üzə çıxarmağa çalışır.

Xüsusi didaktika – buna “xüsusi metodika” da deyilir. Bəzi ədəbiyyatda “xüsusi didaktika” əvəzinə “fənn didaktikası” anlayışı da işlədilir, təbii ki, “ümumi didaktika” anlayışı ilə yanaşı “xüsusi didaktika” anlayışının işlənilməsi daha məntiqlidir.

Xüsusi didaktikaya – məsələn, bioloji fənlərin tədrisi problemlərini ümumiləşmiş şəkildə əhatə edən biologiyanın tədrisi metodikası, fizikanın ayrı-ayrı sahələrinin tədrisi məsələlərini əhatə edən fizikanın tədrisi metodikası və s. aiddir .

Ümumi didaktika bütün xüsusi didaktikaları ümumiləşmiş şəkildə özündə birləşdirir və onların özəyinə çevrilir, fənlərin tədrisinə vahid mövqedən yanaşılmasına imkan verir.

Didaktikanın aşağıdakı vəzifələri vardır: Nə üçün öyrətməli (təlimin məqsədlərini müəyyənləşdirməli); **kimin öyrətməli** (təlimin subyektləri kimlərdir və ona uyğun didaktik material seçmə); **nəyi öyrətməli** (təlimin və təhsilin məzmununu zənginləşdirmək); **necə öyrətməli** (təlimin metodları və üsullarını müəyyənləşdirmək); **təlimi necə təşkil etməli** (təlimin təşkili formalarını məzmununa uyğun yaratmalı); **təlimə hansı vasitələr lazımdır** (dərslərlər, dərs vəsaitləri, kompyuter programları, didaktik material və.s.); **təlimin nəticəsində hansı məqsədlərə nail olunur** (təlimin nəticələrini səciyyələndirən meyar və göstəricilər müəyyənləşdirmək); **təlimin nəticələrini necə qiymətləndirməli** (monitorinqlər keçirmək).

Didaktikanın əsas anlayışları. Pedaqogikanın ən inkişaf etmiş sahəsi və özünün dəqiq müəyyənləşmiş tədqiqat mövzusu olan, habelə konkret məsələləri əhatə edən didaktika bir sıra anlayışlara istinad edir: təhsilin məzmununu, təhsil sistemi, təhsil sisteminin prinsipləri, təhsilin məqsədi, təlim, təlimin mahiyyəti, təlimin mərhələləri, təlim prinsipləri, təlim üsulları, təlimin təşkili formaları, təlim vasitələri, müəllim, şagird, dərs, dərslərin tipləri, dərslərin mərhələləri, təlimdə mənimsəmə, təlim texnologiyaları, müvəffəqiyyət, nailiyyət, mənimsəməyə nəzarət, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, bilik, bacarıq, vərdislər – didaktikanın anlayışları hesab edilir.

Sual və tapşırıqlar

1. Didaktika nəyi öyrənir?
2. Didaktikanın əsas məqsədi nədir?
3. Didaktikanın əsas anlayışları hansılardır?
4. Y.A.Komenskinin didaktik sistemini səciyyələndirin.
5. İ.Pestalotsinin didaktik sisteminin faydalı pedaqoji cəhətləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
6. İ.F.Herbertin ənənəvi təlim sistemi ilə C.Dyuinin təlim sistemini qarşılıqlı səciyyələndirin.
7. Didaktikanın vəzifələri qolları barədə nə deyə bilərsiniz?

Ədəbiyyat

1. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cilddə. Bakı: Təhsil, 2012.
2. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
3. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012.
4. Abdullayev B.A., Zülfüqarova Ş.V. Didaktika. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2005. səh.5-26.
5. Mehdiyev M.M.. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982. səh.46-47.
6. Həsənov M.M. Problemlə təlim vasitəsilə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi. Bakı: Müəllim, 1986.
7. Əhmədov H.H. Pedaqogika.Dərs vəsaiti. Bakı, 2006.
8. Əhmədov H.H.Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
9. Əhmədov H.H. Təhsilin modernləşdirilməsi və onun praqmatik hədəfləri // Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2008, №2, s. 19-21.
10. Əhmədov H.H. Ali təhsilin modernləşdirilməsi. Monoqrafiya. Bakı: 2008.
11. İsmixanov M.A. Pedaqogika. Didaktika. Dərs vəsaiti. Bakı: BDU, 1998.

VII FƏSİL.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SİSTEMİ

Əhatə olunan məsələlər:

- 7.1. *Təhsil haqqında anlayış*
- 7.2. *Təhsilin formaları və təhsilalma formaları*
- 7.3. *Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri*
- 7.4. *Təhsil sistemi anlayışı*
- 7.5. *Təhsil müəssisələri*
- 7.6. *Təhsil sisteminin quruluşu: pillələri və səviyyələri*
 - 7.6.1. *Məktəbəqədər təhsil*
 - 7.6.2. *Ümumi təhsil*
 - 7.6.3. *Peşə-ixtisas təhsili*
 - 7.6.4. *Orta ixtisas təhsili*
 - 7.6.5. *Ali təhsil. Bakalavriat*
 - 7.6.6. *Magistratura*
 - 7.6.7. *Doktorantura*
 - 7.6.8. *Əlavə təhsil*
 - 7.6.9. *Məktəbdənkənar təhsil*

7.1. TƏHSİL HAQQINDA ANLAYIŞ

Məlumdur ki, hər bir insanın yetişməsində, dünyagörüşünün artmasında, cəmiyyətə yararlı fərd olmasında təhsilin böyük rolu vardır. “Biz maddi dəyərlərimizi, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik” müddəasını əsaslandıran Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, “təhsil əsri” elan edilən XXI əsrdə yüksək intellektə malik insan kapitalının formalaşması və güclü iqtisadiyyatın qurulmasında təhsilin rolu hec vaxt indiki qədər aktual olmamışdır. Təcrübə göstərir ki, hər hansı bir dövlətin inkişafını təbii sərvətlərin bolluğu deyil, bu sərvətlərin yüksək səviyyədə insan kapitalına çevrilməsi, elm və təhsilin inkişafı təmin edir. Təhsil sosial proseslərə təsir göstərən mühüm amillərdən biri kimi, şəxsiyyətə şərtləndirən keyfiyyətlərin və dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir.

Təhsil insanlara öz əcdadlarının əsrlər boyu əldə etdiyi təcrübə və biliklərə bir neçə il ərzində yiyələnmək imkanı verir. Yaşadığı zamanın tələbləri səviyyəsində durmağa, hər dəfə sıfırdan başlamaq deyil, özündən əvvəlki nəsillərin işini davam etdirməyə insan yalnız təhsil sayəsində müyəssər olur.

Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunda göstərilir: “**Təhsil – sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq, təcrübə və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir**”.

Təhsil haqqında pedaqoq alimlərimiz müxtəlif təriflər söyləmişlər. Onları ümumiləşdirərək təhsilə belə bir tərif vermək olar:

“Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual, əxlaqi, mənəvi, idraki keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi və həyata hazırlanması məqsədi ilə sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq, təcrübə və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir.”

Bir çox alimlərin fikrincə təhsil dedikdə, gənc nəslin müəyyən elmi və xüsusi biliklər sisteminə və bununla əlaqədar olan bacarıq və vərdislərə yiyələnməsi, onda elmi dünyagörüşünün formalaşması və təfəkkürün, idrak qabiliyyətlərinin, yaradıcı qüvvələrin inkişafı prosesi və nəticəsi başa düşülür.

Beləliklə deyə bilərik ki təhsil – 1) təhsil cəmiyyətin və dövlətin tələblərinə müvafiq olaraq şəxsiyyətin intellektual, əxlaqi, mənəvi, idraki keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün verilir; 2) təhsilin məzmunu müasir standartlara uyğun olaraq müəyyənləşdirilir; 3) təhsilin məzmunu tədris müəssisələrində müəllimin rəhbərliyi ilə və ya şəxsin müstəqil olaraq özünütəhsil yolu ilə mənimsənilir; 4) mənimsənmənin səviyyəsi qəbul edilmiş meyarlarla yoxlanılır və qiymətləndirilir; 5) tədris müəssisələrində təhsilalma prosesi müəyyən olunmuş hüquqi sənədlərin verilməsi ilə başa çatır.

Azərbaycan Respublikasında **təhsilin əsas məqsədi** “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda rəsmiləşdirilmişdir:

– Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqın milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək;

– milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq;

– sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsini və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilalanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq.

Bütün bunaları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, **Təhsilin məqsədi** – hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət, faydalı insan, ləyaqətli vətəndaş yetişdirməkdir.

Bütün dünya xalqlarının tarixi göstərir ki, istər hərbi, istər siyasi və ya iqtisadi müstəvidə böhran keçirildikdən sonra yeni inkişaf potensialı əldə etmək, milli gücü səfərbər etmək üçün ən mühüm vasitə ilk növbədə təhsil sistemindəki isla-

hatlar keçirmək və insanları, təhsilə, elmə, maarifə cəlb etməkdir. Elm və təhsil vasitəsilə cəmiyyət inkişaf və tərəqqi edir.

Təhsil öz səviyyə və yönündən asılı olaraq üç müxtəlif məqsədə xidmət edə bilər. **Birincisi**, bilik və təcrübə bu və ya digər fəaliyyət sahəsində istifadə olunmaq, praktikada tətbiq edilmək üçün əldə edilir. Həkimlərin, bəstəkarların, mühəndislərin və s. (yaratıcılıq fəaliyyətindən fərqli olaraq hazır bilik və vərdişlərə əsaslanan fəaliyyət) bu qəbildəndir. **İkincisi**, bilik və təcrübə başqalarına öyrətmək üçün əldə edilir. Müəllimlik sənəti qarşısına heç bir başqa praktik məqsəd qoymadan, yalnız təhsil sisteminin kadrla təmin olunmasına, başqa sözlə, onun öz inkişafına xidmət edir. Fənn müəllimləri əslində fizik, riyaziyyatçı yox, məhz fizika müəllimi, riyaziyyat müəllimi olduğu kimi, müəllim-mühəndis, müəllim-həkim də peşəsinə görə məhz müəllimdir. **Üçüncüsü**, bilik və təcrübənin səviyyəsini yüksəltmək, yeni biliklər əldə etmək üçün lazım olan fəaliyyət sahəsi – elmi iş də ilkin təhsil mərhələsini tələb edir. Yəni ancaq əvvəlki nəsillərdən miras qalan bilik və təcrübə öyrənildikdən sonra hər bir nəsil öz payını bura əlavə edə bilər. Yeni biliklərin alınması istiqamətində fəaliyyət nəzəri yaradıcılıq-alimlik, yeni təcrübə əldə etmək sahəsində fəaliyyət isə əməli yaradıcılıq (yaradıcı-həkim və ya alim-həkim, ixtiraçı-mühəndis və s.) adlanır. Birinci – bilik və təcrübənin tətbiqinə, ikinci – yayılmasına, üçüncü artırılmasına xidmət edir. Lakin bu fərqlər təhsilin məqsədində və yüksək mərhələsində özünü göstərən fərqlərdir. İlkin mərhələdə isə hər üç istiqamət üst-üstə düşür. Yəni bütün hallarda əvvəlcə keçmiş nəsillərin əldə etdiklərini öyrənmək, mənimsəmək lazımdır. Bu isə sözün əsil mənasında təhsildir.

Dünyanın aparıcı ölkələrinin inkişaf tendensiyası göstərir ki, intellektual potensialın formalaşması üçün təhsilin modernləşməsi aşağıdakı prioritet istiqamətlər üzrə aparılmalıdır:

- millilik və bəşərilik;
- qabaqlayıcı təhsilvermə;
- universal biliklərə yiyələnmə;
- bütün həyatboyu təhsilalma;
- yeni maliyyələşmə modelinə keçid.

1. Millilik və bəşərilik. Müasir dövrdə təhsilin əsas vəzifəsi vətəndaş cəmiyyətində yaşayacaq insanın formalaşmasının vasitə və yollarını müəyyənləşdirmək, onu yüksək mənəvi ideallara və dəyərlərə yiyələnmək, insan həyatının mənasını anlamaq və dərk etməyə, öz şəxsi həyatında daim nailiyyətlər əldə etməsi üçün səy göstərməyə hazırlamaqdır. Bu tələblərə cavab verən insan ilk növbədə milli dəyərlər, milli zəmin əsasında tərbiyə və təhsil almalıdır. Eyni zamanda unudulmamalıdır ki, inkişafa istiqamətlənmiş cəmiyyətin fəaliyyətini dünya mədəniyyəti və təhsilindən ayrı, təcrid edilmiş şəkildə təsəvvür etmək mümkün deyil. Qloballaşma dünya mədəniyyətinə və təhsil sisteminə inteqrasiyanı tələb edir ki, Azərbaycan təhsili də dünya təhsil sisteminə interqrasiya olunmuşdur.

2. Qabaqlayıcı təhsilvermə. Bu problemin labüdlüyü onunla şərtlənir ki, cəmiyyətin inkişafı böyük sürətlə və əsaslı dəyişikliklər şəraitində davam edir. Belə şəraitdə ictimai şüur dünyada baş verən ciddi qlobal dəyişikliklərdən xeyli geri qalır. Buna görə də aldığı təhsil insanları yaxın gələcəkdə cəmiyyətdə olacaq əsaslı dəyişikliklərə qabaqcadan hazırlamalıdır.

3. Universal biliklərə yiyələnmə. Qlobal problemlərin həlli yalnız beynəlxalq ictimaiyyətin birgə səyi ilə yerinə yetirilə bilər. Bu isə qloballaşan dünyamızda yaranmış problemlərdən baş çıxaran, bütöv, universal elmi dünyagörüşə malik, fundamental elmlərin son nailiyyətlərinə bələd olan, müasir təfəkkürlü, intellektual səviyyəli, hərtərəfli inkişaf etmiş gənclərin hazırlanmasını tələb edir. İnformasiya bolluğu şəraitində, texnika və texnologiyaların inkişaf etdiyi bir dövrdə pedaqoji, psixoloji yanaşmaların əsasını “təhsil alanlara nəyi öyrətmək deyil, öyrənməyi öyrətmək” təşkil etməlidir.

4. Bütün həyat boyu təhsilalma. Cəmiyyətin inkişaf tendensiyası insanları biliklərinin sərhəddini, ixtisasını dəyişmək məcburiyyətində qoyur. İndiki şərait tələb edir ki, insan özünü tez-tez kəskin şəkildə refleksiya etsin, imkanlarını (intellektual, mədəni, fəaliyyət) müəyyənləşdirsin, yeniliyin xüsusiyyətlərini anlamağa çalışsın, effektiv şəkildə kommunikativ və kooperativ əlaqələr qursun. Bu isə insandan bütün həyatı boyu təhsil almağı tələb edir. Ömür boyu fasiləsiz təhsilalmanın vacibliyi XXI əsrdə ixtisaslı kadrların yenidən hazırlanmasını, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin tələbinə uyğun öz ixtisasını müntəzəm artırmasını, təkmilləşdirməsini ön plana çəkir. XXI əsrin təhsil sistemi kifayət dərəcədə novator xarakterli, çevik, innovativ və yaradıcı keyfiyyətlərə malik olmalıdır.

5. Yeni maliyyələşmə modelinə keçid. Hamının keyfiyyətli təhsil ala bilməsinin, təhsilin normal təşkili və inkişafa istiqamətlənmiş olmasının əsas təminatı dövlətin hər adambaşına maliyyələşdirmə öhdəliyini necə yerinə yetirməsindən asılıdır.

Bu cəhətdən təhsilin düzgün maliyyələşdirilməsi səmərəli və keyfiyyətli təhsilin mühüm şərtidir.

7.2. TƏHSİLİN FORMALARI VƏ TƏHSİLALMA FORMALARI

Azərbaycan Respublikasında formal, qeyri-formal, informal təhsil formaları tətbiq olunur.

➤ **formal təhsil – dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə başa çatan təhsil formasıdır.** Təhsilin sonunda diplom, attestat, şəhadətnamə və s. dövlət sənədi verilir. Ümumi təhsil, ilk peşə-ixtisas təhsili, orta ixtisas təhsili, ali təhsil, yenidən hazırlanma təhsili, təkrar ali və ya orta ixtisas təhsili dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə başa çatdığı üçün formal təhsil hesab edilir. Formal təhsil qanunvericiliklə müəyyən edilmiş əyani, qiyabi, distant (məsafədən), sərbəst (eksternat) təhsilalma formaları vasitəsilə həyata keçirilir.

➤ **qeyri-formal təhsil** – müxtəlif kurslarda, dərnləklərdə və fərdi məşğələlərdə əldə edilən və dövlət təhsil sənədinin verilməsi ilə müşayiət olunmayan təhsil formasıdır. Təhsilin sonunda müəssisənin sertifikatı, arayışı, vəsiqəsi və s. müəssisənin sənədi təqdim olunur;

➤ **informal təhsil** – şəxsin özünütəhsil yolu ilə biliklərə yiyələnmənin formasıdır.

Təhsil alma formaları isə aşağıdakılardır:

Əyani təhsil gündəlik olaraq təhsilə davam etmək, tədris tapşırıqlarını yerinə yetirməkdir.

Qiyabi təhsil müəyyən edilmiş vaxtlarında müəyyən müddət ərzində təhsilə davam etməkdir. Bu müddət ərzində qiyabiçi təhsil alan mühazirə, seminar, praktik məşğələlərdə iştirak edir, müəllimlərin tapşırıqlarını yerinə yetirir, imtahanlar verir. Tədris ili ərzində adətən 2 dəfə və əsasən bir ay müddətində belə çağırışlar təşkil edilir. Bu müddət ərzində əyani təhsildə tədris proqramında nəzərdə tutulan fənlərin tədrisinə ayrılmış saatların 30 faizi qiyabiçi tələbələrə tədris olunur. Qalan saatları qiyabiçi müstəqil olaraq- kurs işləri, referat, müxtəlif tədris tapşırıqları vasitəsilə yerinə yetirir.

Distant təhsil. Distant təhsil sistemi tədris prosesinin daha müasir və onlayn formasıdır. Məsafədən təhsildir. Dünyada ilk dəfə onlayn təhsil 1910-cu ildə İngiltərədə tətbiq edilib. Lakin həmin dövrdə təhsil onlayn deyil, video filmlərlə əks etdirilirdi.

Distant təhsil xeyli üstünlüklərə malikdir. Bu üstünlüklərə onun əlyətərliyi, ucuzluğu, çevikliyi, dinamikliyi, rahatlığı, vaxta qənaət, və s. daxildir. Distant təhsil alınmasında əhalinin müxtəlif təbəqələrinə bərabər imkanlar yaradılır. Distant təhsildə müxtəlif təhsil proqramları, texnologiyalar və tədris forması birləşir. Bu da təhsilin səmərəliliyini və keyfiyyətini artırır. Bu gün dünyada tələbələrə distant təhsil təklif edən universitetlərin çoxu “açıq universitet” adı altında fəaliyyət göstərir. Distant təhsil zamanı keçirilən dərslər adi universitetlərdə tədris olunan dərslər proqramından bir o qədər də fərqlənmir. Yeganə fərq ondan ibarətdir ki, distant təhsil zamanı tələbə və müəllim arasındakı ünsiyyət üz-üzə deyil, virtual olaraq məsafədən həyata keçirilir, yəni internet vasitəsilə. Azərbaycanda ilk dəfə distant təhsil 2001-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində İxtisasartırma və yenidən hazırlama fakültəsində tətbiq olunub. Bu gün distant təhsil bütün ali təhsil müəssisələrimizdə uğurla tətbiq edilir.

İnklüziv təhsil. Azərbaycan Respublikasında elə uşaqlar var ki, onlar xüsusi tipli məktəblərdə, internatlarda və ya evlərdə təhsil alırlar. Bunlar **sağlamlığı məhdud olan, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlardır**. Onların sağlamlıqları ilə bağlı müxtəlif problemləri olur ki, bu da ümumtəhsil məktəblərində təhsil almaları üçün ciddi maneələr yaradır. **Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlarla sağlamlığı normal olan uşaqların bir yerdə, birlikdə təhsil almasına inklüziv təhsil deyilir.**

İnklüziv təhsilin köməyi ilə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsil sistemində, yerli icmalarda xüsusi dəstək xidmətləri göstərilməklə yaşadları ilə birlikdə onların oynamalarına, təhsil almalarına, inkişaf etmələrinə şərait yaradır. **İnklüzিয়া – ingilis sözü olub “qoşulma”, “daxil olma” deməkdir.** İnklüziv təhsil istər sağlam, istərsə də əlillərin bərabər təhsil alma hüquqlarını təmin edir və bu, cəmiyyətdə sosial bərabərliyin qorunmasına, problemi olan uşaqların təhsil və başqa xüsusi ehtiyaclarının ödənilməsinə şərait yaratmış olur.

İnklüzিয়া yalnız xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların cəhdlərini həyata keçirməyə kömək etmir. Belə uşaqlar sırasına həmçinin müxtəlif mədəniyyətlərə mülük, həyat tərzlərinə görə bir-birindən fərqlənən, başqa dillərdən olan, başqa ölkələrdən gələn, təhsilə müxtəlif maraqları və imkanları olan uşaqları da aid etmək olar.

İnklüziv təhsilin inkişafı dünyanın bir çox ölkələrinin təhsil siyasətinin prioritetlərindəndir. Aparılan islahatlar təhsilin beynəlxalq prinsip və standartları ilə uyğunlaşdırmaq məqsədini daşıyır. Bu prinsiplərdən biri də təhsilin **humanitarlaşması** və insan hüquqları standartları ilə uyğunlaşmasıdır. BMT-nin İnsan Hüquqları Konvensiyasına görə **bütün uşaqlar üçün bərabər təhsil almaq imkanlarının yaradılması və əlil uşaqların cəmiyyətə inteqrasiyası dövlətin üzərinə düşür.** Artıq təhsilin məqsədlərindən biri də sağlamlıq imkanları məhdud olan insanların cəmiyyətə inteqrasiyasını stimullaşdırmaq və onu reallığa çevirməkdir. İnklüziv təhsilin əsas prinsipi də odur ki, **birgə təhsil alan uşaqlar birgə cəmiyyətdə yaşayırlar.**

İnklüziv təhsillə aşağıdakı xəstəlikləri olan uşaqlar qəbul edilə bilər: Tibbi müayinədən keçmiş “Yüngül və orta əqli çatışmazlıq “dərəcəli, “Dislaliya”, “Beyin iflici qalığı”, “Talassemiya”, “Nitq pozğunluğu”, “Psixi inkişafın ləngiməsi”, “Zəif eşitmə və zəifgörmə, hemofiliya, hərəkət məhdudluğu olan, anadangəlmə qüsurlu uşaqlar.

Azərbaycanda “İnklüziv təhsil layihəsi”nin icrasına 2005-ci ildən start verilmişdir. Nazirlər Kabinetinin 3 fevral 2005-ci il tarixli, 20 nömrəli qərarına əsasən “Azərbaycan Respublikasında xüsusi qayğıya ehtiyacı olan (sağlamlıq imkanları məhdud) uşaqların təhsili”nin təşkili üzrə inkişaf proqramı təsdiq edilmişdir.

İnklüziv təhsilin qarşısında aşağıdakı pedaqoji, psixoloji və sosial vəzifələri vardır:

1.Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların ailələrini maarifləndirməklə onların cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü olmasını dərk etdirmək;

2.Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilində sistemli və ardıcıl şəkildə təkmilləşdirmə işlərinin aparılması və bu prosesi stimullaşdırmaq;

3.İctimaiyyəti, valideynləri bu sahədə fəal iştiraka, onları uşaqların təhsil ehtiyaclarının təmin edilməsinə cəlb etmək;

4. İmkansız ailələrdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları təhsillə əhatə etmək;

5.Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlara öz normal yaşadları ilə təhsil almağa imkan yaratmaq.

İnklüziv təhsilin sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün faydaları çoxdur:

- Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar kollektivə uyğunlaşır, cəmiyyətə inteqrasiya edir.
- Onlarda özünə inam hissi formalaşır.
- Onlar cəmiyyətin digər üzvləri kimi bərabər hüquqlu şəxsiyyət kimi formalaşır.
- Gələcəkdə onların məşğulluq kimi problemi də aradan qaldırılmış olur.

Azərbaycanda inklüziv təhsil əsasən məktəbəqədər və ümumi təhsil pillələrində tətbiq olunur. Lakin texniki peşə, orta ixtisas və ali təhsil pillələrində də belə bir təhsilin təşkili sahəsində layihələr hazırlanır. Şübhəsiz, gələcəkdə həll ediləcək problemlərdən biri də məhz təhsilin bütün pillələrində inklüziv təhsil təcrübəsinin geniş tətbiq edilməsidir.

Xüsusi təhsil. Sağlamlıq imkanları məhdud aşağıdakı şəxslər *xüsusi təhsil müəssisələrində xüsusi təhsil almaq hüququna malikdirlər*: – Kar və zəif eşidənlər (Təhsilin bu sahəsinə Surdopedaqogika deyilir), Kor və zəif görənlər (Tiflopedaqogika), Ağır nitq qüsurları olanlar (Loqopediya), Ağıldan kəm uşaqlar (Oliqofrenopedaqogika). Bütün bunlar defektologiya elminin müəyyən sahələridir ki, bununla xüsusi ixtisas təhsili görmüş mütəxsislər, psixoloq və pedaqoqlar, müəllimlər məşğul olurlar.

Evdə təhsil. Daimi həkim nəzarəti altında olan uşaqların evdə təhsilinin təşkilidir. Bu zaman ümumtəhsil məktəbi ərazisində olan belə uşaqları uçota alır və məktəbin müəllimləri müəyyən cədvəl üzrə evə gedərək evdə həmin uşaqların təhsili ilə məşğul olurlar.

Evdə təhsil almaq hüququ verən xəstəliklərin siyahısının və evdə təhsilin təşkili qaydalarının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 19 iyul tarixli, 540 nömrəli qərarında deyilir: 1. Evdə təhsil – sağlamlıq vəziyyətinə görə təhsil müəssisəsində təhsil almaq imkanı olmayan şəxslərin müvafiq təhsil-müəssisəsinin pedaqoji işçiləri vasitəsilə ümumtəhsil proqramlarını evdə mənimsəməsidir. 2. Evdə fərdi qaydada təhsil alan şagirdlər müvafiq təhsil müəssisəsinə xəstəxanaların, poliklinikaların, dispanserlərin təqdim etdiyi sənəd əsasında rayon, şəhər psixoloji-tibbi-pedaqoji komissiyaların qərarı ilə qəbul olunurlar. 3. Evdə fərdi təhsilə ümumtəhsil məktəblərinə) cari ilin I sentyabrınadək 6 yaşı tamam olan, xüsusi məktəblərdə isə (əqli cəhətdən qüsurlu) 7 yaşı tamam olan səlahiyyətinə görə ümumtəhsil məktəblərində oxuya bilməyən uşaqlar cəlb olunur.

Virtual təhsil. Məsafədən təhsil olaraq kompüter vasitəsilə müstəqil şəkildə müəyyən bilik, bacarıq və təcrübələrə yiyələnməkdir. Virtual təhsil vasitəsilə müxtəlif dil öyrənmək, kompüter texnikasına yiyələnmək və digər tədris məşğələlərinə qoşulmaq olar. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və “Microsoft” şirkəti

arasında əməkdaşlıq çərçivəsində “*Virtual məktəb*” layihəsi təşkil edilmiş və məktəblilər “Virtual məktəb” portalında qeydiyyatdan keçərək öz yaşına uyğun sinifə təyin olunur, müəllimlər tərəfindən həftəiçi tele dərslərdə iştirak edir, müəllimlər tərəfindən tədris olunana mövzuları dinləyir, ev tapşırıqlarını yerinə yetirirlər.

Fərdi təhsil müxtəlif səbəblərdən bir müddət təhsildən kənar qalmış şəxslər və ya müəyyən bir sahə üzrə xüsusi istedadı ilə fərqlənən şagirdlər üçün tətbiq edilən təhsil formasıdır. Yaxud da şəxsin öz bilik və təcrübəsini artırmaq üçün fərdi şəkildə müəllimdən xüsusi fərdi dərslər alaraq təhsilini təkmilləşdirməkdir.

Sərbəst (eksternat) təhsil. Sərbəst (eksternat) təhsil alma formasının tətbiqi müxtəlif səbəblərdən ümumi orta və ya tam orta təhsil səviyyəsini başa vura bilməmiş şəxslərə həmin səviyyələr üzrə buraxılış imtahanı verib müvafiq təhsil səbədi almaq üçün şərait yaratmaq məqsədi daşıyır. Nəzərdə tutulan şəxslərdən ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə buraxılış imtahanı verənlərin yaşı 16-dan, tam orta təhsil səviyyəsi üzrə buraxılış imtahanı verənlərin isə yaşı 18-dən aşağı olmamalıdır. Eksternlər mərkəzləşmiş qaydada keçirilən ümumi orta və ya tam orta təhsil səviyyələri üzrə buraxılış imtahanlarından əvvəl yaşadıkları rayonun (şəhərin) təhsil şöbəsi (idarəsi) tərəfindən təşkil olunan imtahanlarda iştirak edirlər.

7.3. TƏHSİL SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

✓ **humanistlik** – milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüyn prioritet kimi qəbul olunması;

✓ **demokratiklik** – təhsilənlərin azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsi, təhsilin dövlət-ictimai əsaslarla təşkilində və idarə edilməsində səlahiyyət və azadlıqların genişləndirilməsi, təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin artırılması;

✓ **bərabərlik** – bütün vətəndaşların bərabər şərtlər əsasında təhsil almağa imkanlar yaradılması və təhsil hüququnun təmin olunması;

✓ **millilik və dünyəvilik** – milli və ümumbəşəri dəyərlərin qorunması və onların dialektik vəhdətinin təmin edilməsi əsasında dünyəvi təhsil sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

✓ **keyfiyyətlik** – təhsilin mövcud standartlara, normalara, sosial-iqtisadi tələblərə, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğunluğu;

✓ **səmarəlilik** – təhsilin və elmi yaradıcılığın daim inkişaf edən, faydalı və son nəticəyə istiqamətlənən müasir metodlarla təşkili;

✓ **fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik** – mövcud təhsil standartları, tədris proqramları və planları əsasında təhsilin bir neçə səviyyədə əldə edilməsi imkanı, təh-

silin ayrı-ayrı pillələri arasında sıx dialektik qarşılıqlı əlaqənin təmin olunması və onun insanın bütün həyatı boyu ardıcıl davam etməsi;

✓ *varislik* – təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl olaraq növbəti nəsə (dövrə) ötürülməsi;

✓ *liberallaşma* – təhsil sahəsinin və təhsil fəaliyyətinin açıqlığının genişləndirilməsi;

✓ *inqerasiya* – milli təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə səmərəli formada qoşulması, uyğunlaşması və qovuşması əsasında inkişafı.

7.4. TƏHSİL SİSTEMİ ANLAYIŞI

Bu anlayış özü ədəbiyyatda müxtəlif formada işlənmişdir: “maarif sistemi”, “xalq maarifi sistemi”, “təhsil sistemi”, “xalq təhsili sistemi”, “dövlət təhsil sistemi”. Müxtəliflik onunla izah edilir ki, ölkənin inkişafı ərzində tədris müəssisələri başqa-başqa idarə və nazirliklərin tabeliyində fəaliyyət göstərmişdir. Müasir dövrdə maarif nazirliyi ali və orta ixtisas təhsili nazirliyi və texniki peşə təhsili komitəsi bir nazirlikdə birləşsə də, bəzi başqa nazirliklərin tabeliyində olan tədris müəssisələri də vardır. Tədris müəssisələrinin hazırkı yerləşmə və idarə olunma vəziyyəti nəzərə alınarsa, “təhsil sistemi” anlayışının işlənilməsi məqsədəuyğun sayılır.

Təhsil sistemi anlayışını üç əsas əlamət səciyyələndirir. *Birinci əlamət* təhsil sisteminin konkret ölkə ilə bağlılığıdır. Hər ölkənin özünəməxsus, özünün sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi vəziyyətinə uyğun gələn təhsil sistemi vardır. *İkinci əlamət* tədris müəssisələrini nəzərdə tutur. Bu və ya digər ölkədə mövcud olan təhsil sistemi təhsil müəssisələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğuna işarədir. Mövcud tədris müəssisələri bu cür əlaqələr sayəsində sistem əmələ gətirir.

Göstərilən əlamətlərə istinad edərək, **təhsil sistemi anlayışına belə tərif vermək olar: “Təhsil sistemi ölkədə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərən tədris, tərbiyə və təhsil müəssisələrinin məcmusudur”.**

Təhsil sistemi ölkənin iqtisadi-siyasi və mədəni səviyyəsi ilə əlaqədar təşəkkül tapır və inkişaf edir. Təhsil sistemləri tam eyniyyət təşkil edən ölkələr yoxdur. Nəinki yüksək dərəcədə inkişaf etmiş ölkələrin, hətta inkişafa qədəm qoymuş ölkələrin təhsil sistemləri də bir-birindən fərqlənir. Bu fərqi səbəbi həmin ölkələrdə həyata keçirilən ictimai-iqtisadi siyasətin və mədəni inkişafın müxtəlifliyidir.

İctimai-iqtisadi quruluşun dəyişməsi və inkişafı ilə əlaqədar təşəkkül tapan və formalaşan təhsil sistemi öz növbəsində cəmiyyətin sonrakı inkişafına, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafa təkan verir. Cəmiyyətin necəliyi, mənəvi sərvətin zənginlik dərəcəsi müəyyən mənada təhsil sisteminin necəliyindən asılıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi həyat dəyişdikcə təhsil sistemi də vaxtaşırı dəyişir, təkmilləşir.

Təhsil sisteminə aşağıdakılar daxildir:

– bütün təhsil müəssisələri, təlim-tərbiyə prosesi ilə məşğul olan və təhsil xidmətləri göstərən digər qurumlar, təhsil fəaliyyətini və onun inkişafını təmin edən elmi tədqiqat institutları və informasiya mərkəzləri, layihə, istehsal, kliniki, ictimai iaşə, tibbi-profilaktik və əczaçılıq strukturları, idman, istirahət və sağlamlıq kompleksləri, kampuslar, mədəni-maarif müəssisələri və təşkilatları, kitabxanalar, yataqxanalar, düşərgələr və digər infrastruktur obyektləri;

– təhsili idarəetmə orqanları və onların tabeliyində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatlar;

– təhsil sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatları, assosiasiyalar

7.5. TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİ

Təhsil müəssisəsinin təşkilati-hüquqi forması və statusu müvafiq qanunvericiliyə uyğun müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət növünə görə *dövlət, bələdiyyə, özəl* təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir.

Təhsil müəssisəsinin fəaliyyəti, hüquq və vəzifələri “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” və Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericilik aktları nəzərə alınmaqla onun nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Təhsil müəssisələrinin aşağıdakı tipləri və növləri vardır:

❖ məktəbəqədər təhsil müəssisələri (körpələr evi, uşaq bağçası, xüsusi uşaq bağçası);

❖ ümumi təhsil müəssisələri (ibtidai, orta və tam orta ümumtəhsil məktəbləri, ümumtəhsil internat məktəbləri, xüsusi məktəblər və xüsusi internat məktəbləri, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar üçün müəssisələr, istedadlı şagirdlər üçün məktəblər, gimnaziyalar, liseylər və digər müəssisələr);

❖ məktəbdənkənar təhsil müəssisələri (uşaq yaradıcılıq və inkişaf mərkəzləri, uşaq-gənclər idman məktəbləri, uşaq-gənclər şahmat məktəbləri, ekoloji tərbiyə və təcrübə mərkəzləri, texniki yaradıcılıq mərkəzləri, turizm və diyarşünaslıq mərkəzləri, məktəbdənkənar iş mərkəzləri, estetik tərbiyə və bədii yaradıcılıq mərkəzləri.)

❖ ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələri (peşə məktəbləri, peşə liseyləri);

❖ orta ixtisas təhsili müəssisələri (kolleclər);

❖ ali təhsil müəssisələri (universitetlər, akademiyalar, institutlar və s.)

❖ əlavə təhsil müəssisələri (universitetlər, institutlar, mərkəzlər və s.)

❖ təhsil fəaliyyətini həyata keçirən digər müəssisələr;

❖ hazırlıq təhsil mərkəzləri, kursları.

Müxtəlif tipli təhsil müəssisələri təhsil kompleksi və kampus formasında da fəaliyyət göstərə bilər. İbtidai və ümumi orta təhsil müəssisələrinin azkomplektli formada fəaliyyətinin təşkili mümkündür.

7.6. TƏHSİL SİSTEMİNİN QURULUŞU: PİLLƏLƏRİ VƏ SƏVİYYƏLƏRİ

Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsil, ümumi təhsil (ibtidai təhsil, ümumi orta təhsil, tam orta təhsil), ilk peşə-ixtisas təhsili, orta ixtisas təhsili, ali təhsil (bakalavriat, magistratura, doktorantura) pillələri və səviyyələri müəyyən olunmuşdur. Təhsilin pillələri və səviyyələri arasında qarşılıqlı əlaqə və varislik təmin olunur. Hər bir təhsil pilləsi (məktəbəqədər təhsil istisna olmaqla) yekun qiymətləndirmənin və ya attestasiyanın nəticələrinə uyğun olaraq məzunlara dövlət nümunəli sənədin verilməsi ilə başa çatır. Təhsilalanın əvvəlki pillədə və səviyyədə əldə etdiyi nailiyyətlər növbəti pillədə və səviyyədə təhsilin davam etdirilməsində nəzərə alınır.

7.6.1. Məktəbəqədər təhsil

Məktəbəqədər təhsil təhsil sisteminin ilk pilləsi olmaqla, ailənin və cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq, uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin edir. Məktəbəqədər təhsil “Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təhsil proqramı” və “Məktəbəqədər təhsil üzrə kurikulum” əsasında fəaliyyət göstərir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində 4 yaş dərəcəsi üzrə müvafiq olaraq yaş qruplarında tərbiyə və təlim işləri həyata keçirilir. Kiçik yaş qrupu – 2-3 yaş; orta yaş qrupu – 3-4 yaş; böyük yaş qrupu 4-5 yaş; məktəbə hazırlıq qrupu – 5-6 yaş.

Beş yaşlı uşaqlar üçün həm məktəbəqədər təhsil müəssisələrində, həm də ümumtəhsil məktəblərində məktəbə hazırlıq qrupları təşkil edilir. Məktəbə hazırlıq qruplarında aparılan təlim-tərbiyə işlərinin əsas vəzifəsi uşaqların hərtərəfli fiziki və psixoloji inkişafını təmin etmək və uşaqların elmi dünyagörüşünü, intellektual səviyyəsini, mənəvi, əxlaqi mədəniyyətini yüksəltməkdir.

Məktəbə hazırlıq dövründə uşaqların intellektual, psixoloji, sosial-pedaqoji hazırlığı, onların mənəvi, əxlaqi mədəniyyətə, mədəni davranış qaydalarına, ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnməsi, ictimai yerlərdə davranış qaydalarına əməl etməsi onların sosial tərbiyəsini əsasını təşkil edir. Bu keyfiyyətlərə yiyələnmək uşağın sosiallaşması, ictimailəşməsi **ümumtəhsil məktəblərində** məktəbə hazırlıq qruplarında daha sistemli və ardıcıl xarakter daşıyır.

Ümumtəhsil məktəblərində məktəbə hazırlıq qruplarında həftədə 4 gün olmaqla 12 məşğələ – yəni hər gün 3 məşğələ keçilir. Hər məşğələnin müddəti 30 dəqiqə, fasilələr isə 10 dəqiqədir. Zehni gərginlik tələb edən məşğələlərdə 3 dəqiqəlik idman hə-

rəkətləri edilir. Qruplarda uşaqların sayı 30 dan çox olmamalıdır. Məktəbə hazırlıq qruplarında aşağıdakı məşğələlər keçilir:

1) Ətraf aləmlə tanışlıq (həftədə 1 saat); 2) Savad təlimi və nitq inkişafı (həftədə 2 saat); 3) Bədii təfəkkürün inkişafı (həftədə 1 saat); 4) Məntiqi və riyazi təfəkkürün inkişafı (həftədə 2 saat); 5) Təsviri fəaliyyət (həftədə 2 saat); 6) Musiqi (həftədə 2 saat); 7) Fiziki mədəniyyət (həftədə 2 saat).

Keçilən bu məşğələlər uşaqların sosial, intellektual, estetik, fiziki, mənəvi inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məşğələlərdə uşaqlara ev tapşırıqları verilmir. Uşaqların təlim nailiyyətləri elə sinifdə şifahi şəkildə həyata keçirilir və bu barədə valideynə məlumat verilir. Qrupun özünəməxsus davamiyyət jurnalı vardır ki, orada qeydiyyat aparılır. Burada dərs deyən müəllimlər səriştəli, bacarıqlı, təcrübəli əsasən 4 -cü sinif müəllimləridir ki, onlar burada uşaqları məktəb təliminə hazırlayır və sonra I sinifdə onlara dərs keçirlər.

7.6.2. Ümumi təhsil

Ümumi təhsil təhsil sistemində xüsusi yer tutur.

Ümumi təhsil təhsilalanlara elmlərin ümumi əsaslarının öyrədilməsini, zəruri bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılmasını, onların həyata və əmək fəaliyyətinə hazırlanmasını təmin edir. Ümumi təhsil təhsilalanların fiziki və intellektual inkişafına, zəruri biliklərə yiyələnməsinə, onlarda sağlam həyat tərzinə və sivil dəyərlərə əsaslanan vətəndaş təfəkkürünün formalaşmasına, milli və dünyəvi dəyərlərə hörmət hissinin aşılmasına, ailə, cəmiyyət, dövlət və ətraf mühit qarşısında hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsinə imkan yaradır. Ümumi təhsil müvafiq təhsil proqramları əsasında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında **ümumi təhsil, ibtidai təhsil, orta təhsil və tam orta təhsildən ibarətdir.**

Ümumi təhsil – ümumtəhsil məktəblərində, xüsusi təmayüllü təhsil müəssisələrində, gimnaziyalarda, liseylərdə, ilk peşə-ixtisas və orta ixtisas təhsili müəssisələrində, habelə ali təhsil müəssisələrinin tabeliyində yaradılan məktəblərdə həyata keçirilir. Ümumi təhsil sistemində təhsilalanların fiziki inkişafını təmin etmək və müxtəlif yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək məqsədi ilə məktəbdənkənar təhsil proqramları tətbiq olunur.

Ümumi təhsil 3 təhsil səviyyəsinə bölünür: 1) İbtidai təhsil. 2) Orta təhsil. 3) Tam orta təhsil.

İbtidai təhsilin məqsədi təhsilalanlara oxumaq, yazmaq və hesablama bacarıqları aşılamaq, onlarda insan, cəmiyyət və təbiət haqqında ilkin həyati biliklər, məntiqi təfəkkür elementləri, estetik, bədii zövq və digər xüsusiyyətlər formalaşdırmaqdan ibarətdir. İbtidai təhsil müvafiq təhsil proqramı və kurikulumuna əsasən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında ibtidai təhsil altı yaşdan başlanır. Vali-

deynlərin və uşaqların digər qanuni nümayəndələrinin arzusu ilə təhsil müəssisəsi istedadlı uşaqları müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada daha erkən yaşda da qəbul edə bilər.

Orta təhsilin məqsədi təhsil alanların şifahi nitq və yazı mədəniyyətinin, ünsiyyət bacarığının, idrak fəallığının və məntiqi təkürünün inkişafını, təhsil proqramına daxil olan fənlər üzrə və eləcə də dünya sivilizasiyasının inkişafı haqqında müvafiq bilik və təsəvvürlərinin formalaşdırılmasını, müasir informasiya-kommunikasiya vasitələrindən istifadə etmək qabiliyyətini, hadisələri qiymətləndirmək və öz gələcək fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək bacarığını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında orta təhsil icbaridir və müvafiq təhsil proqramına əsasən həyata keçirilir.

Ümumi orta təhsil səviyyəsində yekun qiymətləndirmə aparılır və təhsili başa vuran təhsil alanlara müvafiq dövlət sənədi verilir. Ümumi orta təhsil haqqında sənəd təhsilin növbəti pillədə və səviyyədə davam etdirilməsi üçün əsas sayılır.

Tam orta təhsilin məqsədi təhsil alanların istedad və qabiliyyətinin reallaşdırılması, müstəqil həyata və peşə seçiminə hazırlanması, fəal vətəndaş mövqeyinin, milli və ümumbəşəri dəyərlərə, insan hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət hissənin və tolerantlığın formalaşdırılması, müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından və digər texniki vasitələrdən sərbəst istifadə etməsi, iqtisadi biliklərin əsaslarına yiyələnməsi, xarici dillərdən birində, yaxud bir neçəsində ünsiyyət saxlaması və s. təmin etməkdir. Tam orta təhsil ümumi təhsilin hər üç səviyyəsini əhatə edən təhsil proqramlarının tam mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Tam orta təhsil səviyyəsində təhsilin təmayülləşməsi (humanitar, texniki, təbiət və digər) təmin olunur. Dövlət təhsil müəssisələrində tam orta təhsil pulsuzdur. Attestasiyanın nəticələrinə görə məzunlara müvafiq qaydada dövlət nümunəli sənəd-attestat verilir.

Ümumi orta təhsili olan şəxs xalq təsərrüfatının bir sahəsindən digər sahəsinə sərbəst keçməyə və orada fəaliyyət göstərməyə imkan qazanır. Ümumi orta təhsil mənəvi və əxlaqi inkişafın, fiziki və estetik kamilləşməyin bünövrəsidir.

7.6.3. Peşə-ixtisas təhsili

Təhsil sisteminin mühüm pilləsi Peşə-ixtisas təhsilidir. Əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq, ümumi orta təhsil və tam orta təhsil bazasında müxtəlif sənətlər və kütləvi peşələr üzrə ixtisaslı işçi kadrların hazırlanmasını təmin edir. İlk peşə-ixtisas təhsili mülkiyyət formasından asılı olmayaraq peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində və təhsil fəaliyyəti üçün xüsusi razılığı (lisensiyası) olan ayrı-ayrı təşkilatların, müəssisələrin, əmək birjalarının, məşğulluq idarələrinin və digər müvafiq qurumların təhsil strukturlarında həyata keçirilir və məzunlara müvafiq istiqamətlər üzrə ilk peşə dərəcələrinin verilməsi ilə başa çatır.

Peşə ixtisas təhsili iki səviyyəyə bölünür və özünəməxsus təhsil müəssisəsində həyata keçirilir:

1) **Peşə məktəbləri** (Yalnız peşə, sənət verir); 2) **Peşə liseyləri** (həm peşə və həm də tam orta təhsil verir).

Peşə-ixtisas təhsili müvafiq təhsil proqramları əsasında təşkil olunur. İlk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinə ümumi orta təhsil bazasında qəbul olunanlar peşə ixtisası ilə yanaşı, tam orta təhsil almaq hüququna malikdirlər.

7.6.4. Orta ixtisas təhsili

Təhsil sistemində növbəti pillə orta ixtisas təhsilidir. Orta ixtisas təhsili cəmiyyətin və əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq, ümumi orta təhsil və tam orta təhsil bazasında ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üçün müxtəlif ixtisaslar üzrə orta ixtisas təhsilli mütəxəssis hazırlığını təmin edir. Orta ixtisas təhsili əsasən kolleclərdə və ali təhsil müəssisələrinin tabeliyində yaradılan müvafiq strukturlarda həyata keçirilir və subbakalavr ixtisas dərəcəsinin verilməsi ilə başa çatır. Ümumi orta təhsil bazasında orta ixtisas təhsili müəssisələrinə daxil olanlar həm də tam orta təhsil alırlar. Orta ixtisas təhsili müvafiq təhsil proqramları əsasında təşkil olunur. Orta ixtisas təhsilini başa vuran məzunlara müvafiq qaydada dövlət nümunəli sənəd-diplom verilir. Orta ixtisas təhsili haqqında sənəd ali təhsil müəssisəsinə daxil olmaq hüququ yaradır və növbəti təhsil pilləsində ali təhsil almaq üçün əsas sayılır.

Orta ixtisas təhsili proqramlarının müvafiq ixtisaslar üzrə ali təhsil proqramlarına uyğunluğu təmin edilir və bu təhsil pilləsini yüksək nəticələrlə başa vuran məzunların-subbakalavrların topladıqları kreditlər icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada, uyğun ixtisaslar üzrə ali təhsil müəssisələrində nəzərə alınır.

7.6.5. Ali təhsil. Bakalavriat

Təhsil sistemində ali təhsil pilləsi və onun səviyyələri geniş yer tutur. Ali təhsil pilləsində cəmiyyətin və əmək bazarının tələbatı nəzərə alınmaqla yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və elmi-pedaqoji kadrların hazırlığı həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının ali təhsil müəssisələrində mütəxəssislər və yüksək səviyyəli elmi pedaqoji kadrlar hazırlığı üç səviyyəlidir.

- bakalavriat;
- magistratura;
- doktorantura.

Ali təhsilin Bakalavriat təhsil səviyyəsində tam orta təhsil və orta ixtisas təhsili bazasında ayrı-ayrı ixtisasların təhsil proqramları üzrə geniş profilli ali təhsilli mütəxəssislər hazırlanır.

“Bakalavr”, latın dilində “*dəfnə yarpağı*” deməkdir. Bakalavriat təhsili başa çatmış ali təhsildir. Bakalavriat bitirən məzunlara “bakalavr” ali peşə-ixtisas dərəcəsi verilir. *Bakalavriat təhsili almış məzunların əmək fəaliyyəti sahəsi elmi tədqiqat və ali təhsil müəssisələrində elmi-pedaqoji fəaliyyət istisna olmaqla, bütün digər sahələri əhatə edir.* Bakalavriat təhsilinin məzmunu və təşkili qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Bakalvr dərəcəsi dövlət imtahanı ilə və ya “Buraxılış işi” ilə Yekun Dövlət Attestasiya Komissiyası tərəfindən yekunlaşdırılır və qiymətləndirilir.

Buraxılış işlərinin tərtibi, yazılma qaydası və müdafiə prosesi aşağıdakı kimi həyata keçirilir:

1. İxtisas kafedrası tərəfindən tərtib edilən mövzular məzun olacaq tələbə tərəfindən sərbəst şəkildə seçildikdən sonra ixtisas kafedrası elmi rəhbər müəyyənləşdirir. Elmi rəhbərin və tələbənin birgə iştirakı ilə mövzunun planı, istifadə ediləcək ədəbiyyatın siyahısı, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyənləşdirilir, metodik məsləhətlər, istiqamətlər verilir və tələbənin fərdi planı hazırlanır.

2. Buraxılış işinin quruluşu əsasən aşağıdakı kimi olur:

GİRİŞ – 3-4 səhifə ola bilər (mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları göstərilir, mövzu ilə bağlı yazılanlara yığcam münasibət bildirilir).

I FƏSİL – azı 2 yarım-fəsil ola bilər və fəsil 18-20 səhifədən az olmamalıdır.

II FƏSİL – azı 2 yarım-fəsil ola bilər və fəsil 18-20 səhifədən az olmamalıdır.

NƏTİCƏ – 2-3 səhifə ola bilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT – azı 30 ədəbiyyat göstərilməli. Son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

Buraxılış işinin həcmi 40-50 səhifə həcmində olmalıdır.

3. Buraxılış işi A-4 (21x29 sm.) formatlı kağızda kompüterdə Times New Roman şrifti ilə 14 ölçüdə, sətirlər arası məsafə 1.5 interval olmaqla kompüterdə yazılır və cildlənir. Kağızın sol tərəfindən 3 sm, yuxarı və aşağı tərəflərdən 2 sm, sağ tərəfdən 1 sm. boş yer buraxılmalıdır. Hər sətirdə ən azı 60 işarə – şrift olmalıdır. Hər səhifədə 29-31 sətir olmalıdır.

4. Buraxılış işinin elmi rəhbəri kafedrada həftədə 1 və ya 2 dəfə məsləhət saatı ayırmalı və rəhbərlik etdiyi tələbəyə ardıcıl məsləhətlər verməli və kafedrada ayrılmış xüsusi jurnalda bu öz əksini tapmalıdır. İş tamamlandıqda elmi rəhbər iş haqqında ətraflı rəy yazır, işin səciyyəvi cəhətlərini, tələbənin müstəqilliyini, yaradıcılığını, tədqiqatçılıq bacarığını göstərir və buraxılış işinin müdafiəyə hazır olduğunu qeyd edir.

Elmi rəhbərin rəyi və buraxılış işi kafedraya təqdim edildikdən sonra, kafedra müdiri işi əlavə rəsmi rəyə göndərir. Əlavə rəsmi rəyçi buraxılış işinin bütün fə-

silləri və bölmələri haqqında rəy bildirir. Rəy təsvirçilik xarakteri daşımır, burada işin necə yerinə yetirildiyi, müsbət və mənfi cəhətləri, irad və təkliflər göstərilir. Rəsmi rəyçi işin müdafiəyə hazır olub olmadığını bildirir.

Beləliklə, buraxılış işi, elmi rəhbərin rəyi və əlavə rəyçinin rəyi müzakirəyə 2 həftə qalmış kafedrada hazır olur.

5. Yekun Dövlət Attestasiya Komissiyası qarşısında açıq müdafiədən öncə ixtisas kafedrasında tələbənin buraxılış işinin müzakirəsi təşkil olunur. Buna ilkin müdafiə də deyilir. Burada tələbə 10-12 dəqiqə ərzində buraxılış işinin aktuallığı, məqsəd və vəzifələri, metodları, mənbələri, işin fəsilləri, bölmələri barəsində qısa, yığcam şərhlər verir. Yaxşı olar ki, texniki vasitələrdən istifadə olunsun, slaydar təqdim olunsun. Sonra rəylər oxunur, irad və təkliflər bildirilir. İddiaçı rəylərə cavab verir. Daha sonra müdafiəçiyə suallar verilir, cavablar alınır. Nəticələr qənaətbəxş olarsa, ballar göstərilməklə, buraxılış işinin müdafiəyə buraxılması haqqında qərar qəbul edilə bilər.

İşin kafedrada müzakirəsi zamanı tələbənin iş üzərində çalışqanlığı, müstəqilliyi, ədəbiyyatdan, pedaqoji təcrübə nümunələrindən istifadə etmə bacarığı, işin məzmunu, tərtibatı, tələbənin buraxılış işini şərh etmə tərzini, təqdimatı, nitqi, rəyçilərin iş qiyməti nəzərə alınır və bütün bunlar şərti olaraq maksimum 50 balla müəyyənləşdirilir. Beləliklə, hər tələbənin Yekun Dövlət Attestasiya Komissiyası qarşısında açıq müdafiəyə buraxılması haqqında kafedranın müzakirə protokolundan çıxarışı müvafiq dekanlığa təqdim edilərkən tələbənin müdafiəyə qədərki topladığı balları da aşağıdakı cədvəl formasında təklif edə bilər:

***Buraxılış işinin müdafiəsinə qədər toplanmış maksimum ballar
aşağıdakı kimi hesablanır:***

№	Tələbənin adı, atasının adı, soyadı	Müdafiəyə qədər toplanmış ballar						Yekun bal 50 bal
		Buraxılış işinin təqdimatı 15 bal	Sualların cavablandırılması 10 bal	Rəylərə cavab 10 bal	Tələbənin ixtisas biliyi 5 bal	Buraxılış işinin tərtibatı və yazılış qaydası 5 bal	Tələbənin tədqiqatçılıq bacarığı. Məqaləsi və s. 5 bal	

Tələbənin Komissiya qarşısında müdafiəsinin təşkili üçün kafedra aşağıdakı sənədləri müvafiq dekanlığa təqdim edir.

1. Buraxılış işi (cildlənmiş formada – 1 nüsxə);
2. Elmi rəhbərin rəyi;
3. Əlavə rəsmi rəyçinin rəyi;
4. Buraxılış işinin kafedrada müzakirəsinin protokolundan çıxarış.

Dekanlıq həmin sənədlərə tələbənin bakalavr təhsil müddətində aldığı attestasiya qiymətlərini göstərən cədvəli də əlavə edərək Yekun Dövlət Attestasiya Komissiyasına təqdim edir.

Müəyyən edilmiş qrafik üzrə hər gün 12-13 tələbə müdafiə edə bilər. Hər tələbənin müdafiəsinə 20-25 dəqiqə vaxt ayrılır. Tələbə kürsüdən Yekun Dövlət Attestasiya Komissiyası və qrup kollektivi qarşısında tələsmədən, savadlı, elmi cümlələrlə, yığcam şəkildə, yaxşı olar ki, əlindəki mətnə baxmadan çıxış edir və kompyuter texnikasından istifadə edir. Buraxılış işinin səciyyəvi cəhətlərini, aktuallığını, məqsəd və vəzifələrini, metodlarını, mənbələrini, həmçinin fəsil və bölmələrini aydın, səlis şərh edir. Sonra rəylərdəki irad və təkliflərə, daha sonra da verilən suallara konkret cavablar verir, öz münasibətini bildirir.

Yekun Dövlət Attestasiya Komissiyası tələbənin müdafiəsinə qiymətləndirərkən şərti olaraq iddiaçının müdafiədə çıxışını, suallara verdiyi cavabları, ixtisas biliyinin səviyyəsi, buraxılış işinin tərtibatı, tələbənin tədqiqatçılıq bacarıqları nəzərə alınır ki, bunlar xüsusi meyarlarla maksimum 50 balla qiymətləndirilir.

***Buraxılış işinin müdafiəsində maksimum toplanmış ballar
aşğıdakı kimi hesablanır:***

№	Tələbənin adı, atasının adı, soyadı	Müdafiədə toplanmış ballar						
		Buraxılış işinin təqdimatı 15 bal	Sualların cavablandırılması 10 bal	Rəylər və ona cavab 10 bal	Tələbənin ixtisas biliyi 5 bal	Buraxılış işinin tərtibatı və yazılış qaydası 5 bal	Tələbənin tədqiqatçılıq bacarığı, səriştəsi, məqaləsi və s. 5 bal	Yekun bal 50 bal

Yekun Dövlət Attestasiya Komissiyasının bağlanmış iclasında sədr komissiya üzvləri ilə birlikdə hər tələbənin ayrı-ayrılıqda qiymətlərini müzakirə edir və açıq səsvermə yolu ilə buraxılış işinin müdafiəsinin ümumi bal qiyməti müəyyənləşdirilir. Bundan sonra tələbənin müdafiəyə qədər və müdafiədə topladığı ballar toplanaraq buraxılış işi müdafiəsinin yekun balı çıxarılır. Sədr müdafiənin yekun bal qiymətini tələbələrə elan edir.

Həm müdafiəyə qədər, həm də müdafiə zamanı toplanmış ballar ümumiləşmiş şəkildə 100 ballı sistemlə bir cədvəldə öz əksini tapır. Yekun Dövlət Attestasiya Komissiyasının sədri və üzvləri cədvəldəki qiymətləri imzalayaraq təsdiq edir və sonda qiymətlər tələbələrə elan olunur. Müdafiə prosesinin bütünlükdə gedişatı, suallara cavablar, tələbələrin qiymətləndirilməsi xüsusi “Protokol-kitabı”nda Komissiyanın Elmi Katibi tərəfindən aparılır və Yekun Dövlət Attestasiya Komissiyasının sədri, üzvləri tərəfindən imzalanaraq təsdiqlənir.

7.6.6. Magistratura

Ali təhsilin magistratura təhsil səviyyəsi xüsusi mərhələ təşkil edir. “Magistr” sözü latın mənşəli söz olub, “müəllim”, “mürəbbi”, “rəhbər” mənalarını ifadə edir. Qədim Romada “magistr” dərəcəsi mühüm vəzifə səlahiyyətləri olan şəxslərə verilirdi. Bizans imperatorluğunda isə bu ad yüksək məmur rütbəsi tituluna müvafiq idi. “Magistr” məfhumu “ustad” adının sinonimi, öz işinin mahir bilicisi, ustası kimi də qəbul edilir. Musiqi termini olan “maestro” sözü də “magistr” sözündən meydana gəlmiş, musiqi sahəsinin bilicisi kimi başa düşülür.

Magistratura təhsili ixtisaslaşma üzrə hər hansı ixtisas sahəsinin elmi-tədqiqat və ya peşəkar məqsədlər üçün daha dərindən öyrənilməsinə nəzərdə tutur və məzunlara peşəkar fəaliyyətlə, elmi tədqiqat və ali təhsil müəssisələrində elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququ verir. Magistratura təhsilinin məzmunu, təşkili və “magistr” dərəcələrinin verilməsi qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Magistratura elmi-pedaqoji kadr potensialı, maddi-texniki bazası və təhsil infrastrukturunu kifayət qədər yüksək olan ali təhsil müəssisələrində yaradılır.

Magistraturada fənnlərin dərindən ixtisaslaşması aparılır, magistrantlarda elmi araşdırma bacarığı və vərdisləri, tədqiqatçılıq qabiliyyətləri formalaşdırılır.

Magistraturanı başa vuran şəxslər İxtisaslaşdırılmış Dissertasiya Şurası-nın qərarı ilə “magistr” dərəcəsi alırlar. Magistr dərəcəli mütəxəssislər ali məktəbin bakalavr pilləsində, elmi-tədqiqat mərkəzlərində, habelə orta məktəblərdə fəaliyyətlərini təşkil edə bilirlər.

Magistr dərəcəsi verilməyə xüsusi elmi hazırlıq bacarığı və konkret elmi nəticə nümayiş etdirmiş məzunlar doktoranturada müvafiq imtahanlar verdikdən sonra elmi iş – dissertasiya üzərində çalışa bilirlər.

Magistrant təhsilini başa vurarkən İxtisaslaşmış Dissertasiya Şurasının qarşısında yazıb tamamladığı dissertasiya işini müdafiə edir.

Magistr dissertasiyası – magistrantın müstəqil elmi-tədqiqat işinin, gərgin yaradıcı axtarışlarının məhsuludur. Magistraturada təhsil-tərbiyə fəaliyyətinin son təqdimatıdır, mütəxəssisə “həyat vəsiqəsi” verən, ona magistr elmi dərəcəsi verən mürəkkəb pedaqoji prosesdir.

Magistr dissertasiyası işinin icrası və müdafiəsi magistranta təhsil illəri ərzində qazandığı bilikləri sistemləşdirməyə, möhkəmləndirməyə, ixtisas üzrə nəzəri biliklərini və praktik bacarıqlarını daha da genişləndirməyə, konkret elmi-pedaqoji, texniki, iqtisadi, istehsal və digər məsələləri həll etməyə imkan verir, onlarda müstəqilliyi, yaradıcılığı inkişaf etdirir, elmi tədqiqat metodlarından istifadə etmək və eksperiment qoymaq qabiliyyətini formalaşdırır.

Magistr dissertasiyası sırf müstəqil elmi-tədqiqat xarakteri daşısı da bu əsas etibarilə tədris-tədqiqat işlərinə aid olur. Yəni magistr dissertasiyası magistratura-nın tədris proqramı ilə sıx bağlı olur. Belə elmi tədqiqat işinin yazılmasında əlbət-tə, magistrantdan böyük elmi yenilikləri, elmi problemləri həll etməsini, kəşflər, ixtiralar etməsini gözləmək də olmaz. **Magistr dissertasiyasının yazılmasında əsas məqsəd magistrantın müstəqil elmi-tədqiqat işləri aparması, müstəqil elmi axtarışlar etməsi, tədqiqatçılıq bacarığını yüksəltməsi, elmi problemlərə peşə-karcasına yanaşması və onun həlli yollarını öyrənməkdir.**

Magistrant yazdığı dissertasiya işinin əsas mahiyyətini, mövzunun aktualılı-ğını, tədqiqatının əsas istiqamətlərini, elmi yeniliyini, nəzəri və praktik əhəmiyyə-tini əldə etdiyi nəticələri sərbəst və müstəqil olaraq şərh etməyi bacarmalıdır.

Dissertasiya işinin müdafiəsinə hazırlıq uzun müddət sürən gərgin zehni əmə-yin məhsuludur. Dissertasiya işinin yazılmasında magistrantda bir sıra idrak qabiliy-yətləri, tədqiqatçılıq bacarıqları ilə yanaşı, gələcək mütəxəssisə xas olan müsbət əxlaqi keyfiyyətlər də formalaşır, onun bir şəxsiyyət kimi formalaşması təmin edilir.

Magistr dissertasiyası üzərində iş bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. Mövzunun seçilməsi. 2. Problemlə bağlı ədəbiyyatın öyrənilməsi. 3. İşin planının tərtibi. 4. Tədqiqatın metodlarının və metodoloji əsasının müəyyənləşdi-rilməsi. 5. Materialın toplanması, ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi. 6. Dis-sertasiyanın “qaralama” variantının hazırlanması. 7. Əldə edilmiş nəticələrin təhli-li, ümumiləşdirilməsi, sistemləşdirilməsi, düzəlişlər edilməsi. 8. Dissertasiyanın yazılması. 9. Dissertasiya işinin tərtibi, cildləndirilməsi. 10. Dissertasiyaya rəylə-rin alınması. 11. Dissertasiya işinin müzakirəsi, ilkin müdafiəsi. 12. Dissertasiya işinin İxtisaslaşdırılmış Elmi Şura qarşısında müdafiə edilməsi.

Magistrant dissertasiya yazarkən, elmi əsərlərin üzünü köçürmələrinə, baş-qalarının elmi axtarışlarının, tapıntılarının, ümumiləşdirmələrinin, çıxardığı nəti-cələrin köçürülməsinə yol verilməməlidir. Magistr əsil tədqiqatçı fəaliyyəti gös-tərməli, elmi fəaliyyətin, elmi axtarışların çətinliyini duymalı, öz “kəşfləri”, mülə-hizələri ilə tədqiqat aparmağın nə qədər ağır, çətin və zəhmətli bir iş olduğunu öz şəxsi təcrübəsində anlamalıdır. Yalnız bu halda magistr dissertasiyası magistrantın elmi işinin yüksək təzahürü, yekunu və nəticəsi kimi meydana gələr və magistrant da başa çatdırdığı işin fərəhini və uğurlu nəticəsini görər.

Magistr dissertasiyasının quruluşu əsas etibarilə aşağıdakı kimi olur: Üz vərəqi; Mündəricat; Giriş; I FƏSİL; 1.1.1.2; II FƏSİL. 2.1.2.2; NƏTİCƏ; İstifadə edilmiş ədəbiyyat; Əlavələr.

Dissertasiyanın quruluşu iş planı ilə uyğun olmalıdır.

Üz vərəqi dissertasiyanın ilk səhifəsi hesab olunur. Bu səhifə nömrə-lənmir. Üz vərəqinin tərtibinə ciddi əməl edilməlidir. Bu səhifənin baş hissəsində Nazirli-yin və onun altında tədris müəssisəsinin adı yazılır. Ondan aşağıda vərəqin sağ

tərəfində “Əlyazması hüququnda” sözləri yazılır. Daha sonra aşağıda müəllifin adı, atasının adı və soyadı yazılır. Vərəqin ortasında dissertasiya işinin mövzusu yazılır. Mövzunun altında ixtisasın şifri və adı göstərilməklə – **MAGİSTR DİSSERTASIYASI** yazılır.

Sonra aşağıda vərəqin sağında elmi rəhbərin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi və elmi adı göstərilir.

Vərəqin aşağı hissəsində dissertasiyanın yerinə yetirildiyi yer və il yazılır.

Üz vərəqindən sonra ikinci səhifədə – artıq vərəqin aşağı sağ küncündə 2 rəqəmi yazılır və səhifələr ardıcıl nömrələndirilir.

2- ci səhifədə MÜNDƏRİCAT yazılır. Burada dissertasiyanın bütün bölmələri ardıcıl yazılmaqla bərabər bölmənin başlanğıc səhifəsi də göstərilir. Bölmələrin, başlıqların adları dissertasiyanın mətnində eyni ilə qısaldılmadan, dəyişdirilmədən yazılmalıdır.

Fəsillərin başlıqları rum rəqəmi ilə göstərilməklə böyük hərflərlə yazılır. Hər fəsil yeni səhifədən başlayır. Yarım fəsillərin başlıqları ərəb rəqəmləri ilə göstərilməklə kiçik hərflərlə yazılır (Baş hərflər istisna olmaqla). Fəsilin yarım fəsilləri belə göstərilir. Məsələn: 1.1. Yəni birinci fəslin 1-ci yarım fəsli. Yarım fəslin bəndi isə belə göstərilir. Məsələn: 1.2.1. Yəni birinci fəslin, birinci yarım fəslinin 2-ci bəndi.

Dissertasiyanın “Giriş”ində ilk növbədə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır. Sonra tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti, daha sonra da metodları, metodologiyası, fərziyyəsi, aprobeşiyası, dissertasiyanın quruluşu göstərilir.

Dissertasiya aşağıdakı qaydalar müvafiq tərtib olunur: √ Dissertasiyanın mətni A-4 formatlı (210x297 mm) ağ kağızın bir üzündə Times Nev Roman şrifti ilə 14 ölçüdə, sətirlər arası məsafə 1.5 interval olmaqla kompüterdə yazılır və cildlənilir.

√ Dissertasiyanın mətni kağızda boş sahələrin göstərilən ölçüləri gözlənilməklə çap edilir. Kağızın sol tərəfindən 30 mm, sağ tərəfindən 10 mm, yuxarı və aşağıdan 20 mm. Sətirdəki işarələrin sayı 60-65-dən az olmamalıdır. Səhifədə sətirlərin sayı 29-31 olmalıdır.

√ Dissertasiyadakı bütün xətlər, hərflər, rəqəmlər və işarələr aydın və eyni qaralıqda olmalıdır.

√ İqtibaslar kursivlə yazılır. İqtibas gətirilərkən dırnaq açılır və sonda bağlanır. İqtibasdan sonra istifadə olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi göstərilir. Məsələn, belə (15, 27). Yəni 15-ci ədəbiyyat, 27-ci səhifə.

√ Kompüterdə yazıldıqdan sonra dissertasiyanın mətninə əlavəyə ehtiyac olarsa 2-3 söz və ya şərti işarə qara mürəkkəblə səliqə ilə əlavə edilə bilər. Çapdan sonra kompüter səhvləri hər səhifədə düzəlişlərin sayı ikidən çox olmamalıdır.

√ Dissertasiyanın həcmi 70-75 səhifə olmalıdır.

√ Fəsilin başlanğıcı rum rəqəmi ilə, başlıq böyük hərflərlə yazılır. Yarım fəsillərin başlanğıcı ərəb rəqəmləri ilə, başlıq və bəndlər kiçik hərflərlə yazılır.

√ Bəndin nömrəsi bir-birindən nöqtə ilə ayrılan fəslin və ya yarım fəslin və bəndin nömrəsindən ibarətdir. Məsələn: 1.1.1. (I fəslin I yarım fəsli və I bəndi)

√ Əgər dissertasiyada spesifik terminologiya, həmçinin geniş yayılmamış ixtisarlar, yeni simvollar, işarələr və s. istifadə edilmişsə, onların siyahısı “İxtisar siyahısı” başlığı altında dissertasiyanın əvvəlində verilməlidir. Siyahı sütün şəklində yazılır, sütunun sol tərəfində (əlifba sırası ilə) ixtisarlar, sağ tərəfində isə onun dəqiq açılışı verilir. Əgər dissertasiyada xüsusi terminlər, ixtisarlar, simvollar, işarələr üç dəfədən az təkrar edilsə, onda siyahı tərtib edilmir.

√ Fəsillərin başlıqları mətnə simmetrik şəkildə, böyük hərflərlə, yarım fəsillərin başlıqları isə abzasdan başlayaraq sətri hərflərlə yazılmalıdır. (Birinci baş hərf istisna olmaqla). Başlıqların yazılışında sözlər sətirdən sətərə keçirilməməli, başlığın sonunda nöqtə qoyulmamalıdır. Əgər başlıq iki cümlədən ibarətdirsə, onları nöqtə qoymaqla bir-birindən ayırmaq lazımdır.

√ Fəsil və yarım fəsillər, eləcə də başlıq və mətnin arasındakı məsafə 2. 5 interval olmalıdır.

√ Hər fəsil yeni səhifədən başlayır. Dissertasiyanın səhifələrinin nömrələnməsi səhifənin sağ aşağı küncündə olur. Birinci səhifəyə nömrə qoyulmur. Üz vərəqindən sonra gələn səhifəyə “2” rəqəmi qoyulur.

Müəllif magistr dissertasiyasının məzmunu əks etdirən referat hazırlayır. Referatın həcmi 12 səhifəyə qədər ola bilər. Yazılışı 12 ölçüdə şriftlə və 1 intervalla A-5 format kağızda yazılır, kitabça formasında tərtib edilir. Referatın titul səhifəsi dissertasiyada olduğu kimidir. Yalnız burada “Dissertasiya” sözünün yerinə “**REFERAT**” sözü yazılır. Üz vərəqinin arxasında işin hansı kafedrada yerinə yetirildiyi, elmi rəhbərin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi adı göstərilir. Dissertasiyaya rəy vermiş rəyçinin adı, soyadı, atasının adı elmi titulları göstərilir. Daha sonra dissertasiya şurasının elmi katibi və imzası, müdafiə vaxtı və yeri göstərilir.

Referatda əsas etibarilə dissertasiyanın “Giriş”ində olan məlumatlar (aktuallıq, məqsəd, vəzifələr, elmi yenilik, praktik əhəmiyyət, metodlar, metodologiya və s.) göstərilir. Referatda dissertasiyanın əsas ideyası, nəticələri, müəllifin təklifləri, yenilikləri konkret olaraq şərh olunmalıdır. Burada həmçinin mövzu ilə bağlı yazılmış əsərlərə də qısa şərh verilə bilər.

Referatda dissertasiyanın fəsilləri haqqında müxtəsər məlumat verilir, nəticə göstərilir.

Referatda mövzu ilə bağlı müəllifin çap olunmuş məqalələri, tezisləri, tələbə elmi cəmiyyətində, elmi konfranslarda çıxışları, təltifləri göstərilməlidir. Referat A-5 formatda çap edilir.

Magistr dissertasiyasının uğurla başa çatmasını təmin edən həlledici və əhəmiyyətli amillərdən biri də **elmi rəhbərdir**. Elmi rəhbər nəzəri və praktik hazırlığı, yüksək elmi dərəcəsi, pedaqoji təcrübəsi, elmi-pedaqoji fəaliyyətinin genişliyi, tədqiqatçılığı ilə fərqlənən alim olmalıdır. Müvafiq təlimatlara əsasən bir elmi rəhbərə 5-dən artıq magistr dissertasiyası verilə bilməz. Elmi rəhbərə bir tədris ili ərzində bir magistranta rəhbərlik üçün 40 saat tədris yükü ayrılır.

Bütün hallarda, hətta ən qüvvətli tələbə və ya magistrantın müstəqil işin icrası zamanı elmi rəhbərin məsləhətlərinə, göstərişlərinə, elmi-pedaqoji istiqamətinə və nəzarətinə ehtiyacı var. Odur ki, elmi rəhbər magistrantla müntəzəm əlaqə saxlamalı, tədqiqatın gedişini izləməli, bu məqsədlə magistrantın məlumatlarını dinləməli, elmi fəaliyyətini izləməli, üzləşdiyi çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək göstərməli, xüsusi məsləhət saatlarında elmi məsləhətlər verməli, yaradıcı işlərə istiqmətləndirməlidir.

Elmi rəhbərin bilavasitə iştirakı ilə magistrantla birlikdə seçilmiş **mövzunun ilkin iş planı** hazırlanır. İş planında tədqiqatın bölmələri, fəsiləri, yarım fəsiləri, bəndləri, işin nəzərə çarpan böyük hissələri ayırd edilir. Bundan sonra magistrant müəyyən edilmiş plan-qrafik əsasında elmi rəhbərin məsləhət və tövsiyələri ilə dissertasiya üzərində çalışmalarını davam etdirir. Bu davamlı birgə işgüzar, yaradıcı proses **“Magistr dissertasiyası üzərində işin plan-qrafiki”**ndə, **“Fərdi plan”** da öz əksini tapır. “Fərdi plan”da mövzu, ixtisas, istiqamət, magistr peşə-ixtisas təhsilinin məzmunu, magistrantın attestasiyası yekunları göstərilir.

Elmi rəhbərlə birlikdə tədqiqatın qarşısında duran əsas məqsəd və vəzifələr işin metodologiyası, işin yerinə yetirilmə metodları, pedaqoji təcrübələr, pedaqoji eksperimentlər aparmaq üçün məktəblər, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri, tədris, tərbiyə mərkəzləri müəyyənləşdirilir.

Magistrant plana müvafiq, sistemli, ardıcıl və məntiqə uyğun olaraq tədqiqat işini tamamlamağa doğru işləyir. Bu prosesdə elmi rəhbər kənardan müşahidəçi rolunda deyil, tədqiqatçı ilə müntəzəm ünsiyyət və münasibətdə olaraq əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş məsləhət qrafikinə uyğun ona ardıcıl məsləhət və tövsiyələr verir, yeni ədəbiyyat, material, internet səhifələri göstərir, istiqamətlər verir, məqalələrinin yazılmasına kömək edir, rəy verir, elmi konfranslarda elmi cəmiyyətlərdə iştirakını təmin edir, dissertasiya mövzusu ilə bağlı məqalə yazmaqda magistranta məsləhət və istiqamətlər verir.

Elmi rəhbər dissertasiya işini hissə-hissə, fəsil-fəsil və bütöv oxuyaraq lazım gələn düzəlişləri edir, metodik göstərişlərini verir. Başa çatmış dissertasiya işi haqqında elmi rəhbər öz rəyini yazır və dissertasiyanın müdafiəyə təqdim edilməsinə razılıq verir.

Elmi rəhbər rəyində tamamlanmış dissertasiyanın yığcam xarakteristikasını verir, tədqiqatın aktuallığını, elmi-nəzəri səviyyəsini, praktik əhəmiyyətini göstə-

rir. Dissertasiyanın orijinallığını, tamlığını, elmiliyini, həmçinin müəllifin qoyulan məsələlərin həllinə yanaşma tərzini və vəziyyətini, kəsirlərini də göstərir. Rəhbər rəyində habelə magistranın tədqiqatçılıq bacarığını, müstəqilliyini, ədəbiyyatdan, ilk mənbələrdən istifadə etmək qabiliyyətini, müdafiəyə hazır olma vəziyyətini, dissertasiyanın magistr dissertasiyası tələblərinə uyğunluğunu, magistr elmi dərəcəsinə layiqliyini qeyd edir.

Tamamlanmış dissertasiya işinə kafedra müdirinin təqdimatı ilə digər elmi dərəcəli, ixtisaslı pedaqoq əlavə rəy yazır. Bu rəydə dissertasiyadakı fəsillər, yarım fəsillər ətraflı təhlil edilir, nöqsanlar, kəsirlər, irad və təkliflər göstərilir. Mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi, praktik əhəmiyyəti, müəllifin gəldiyi nəticələrin əsaslandırılması, onların əhəmiyyətliyi, dissertasiyanın lazımi tələblərə uyğunluğu göstərilməklə həmçinin rəyçinin irad və təklifləri də göstərilir. Elmi rəhbərin və əlavə rəyçinin rəyi ixtisas kafedrasında müzakirəyə- ilkin müdafiəyə ən azı 5 gün qalmış magistranta çatdırılır. Bundan sonra magistranın dissertasiyası ixtisas kafedrasında müzakirə olunur və kafedranın protokolundan çıxarıla magistrant İxtisaslaşdırılmış Elmi Şura qarşısında açıq müdafiəyə buraxıla bilər.

Magistr dissertasiyasının müdafiəsi bir qayda olaraq tədris ilinin sonunda – may, iyun aylarında təsdiq edilmiş qrafik əsasında keçirilir. Tamamlanmış dissertasiya cildləndikdən və referat hazırlandıqdan sonra magistrant onu elmi rəhbərə təqdim edir. Elmi rəhbər onu öz rəyi ilə birlikdə ixtisas kafedrasına təqdim edir. Kafedra dissertasiyanı tədqiqat işinin tematikasına uyğun olaraq elmi dərəcəsi olan mütəxəssisə rəsmi rəyə göndərir. Rəsmi rəy də alındıqdan sonra dissertasiya kafedrada müzakirə olunur, magistrant kafedra qarşısında ilkin müdafiə etmiş olur. **Kafedranın müzakirəsindən sonra dissertasiya, referat, rəylər, fərdi plan və kafedranın müzakirə protokolundan çıxarış dekanlığa təqdim edilir.**

Dekanlıq kafedra tərəfindən təqdim edilmiş materialların əsasında magistranın müdafiəyə buraxılması məsələsini həll edir. Müdafiəyə buraxılmış magistranın aşağıdakı sənədləri dekanlıq tərəfindən İxtisaslaşdırılmış Elmi Şuranın Elmi Katibinə təqdim edilir.

- 1. Magistr dissertasiyası (cildlənmiş) – 1 nüsxə**
- 2. Referat – 1 nüsxə**
- 3. Elmi rəhbərin rəyi**
- 4. Rəsmi rəyçinin rəyi**
- 5. İxtisas kafedrasının müzakirə protokolundan çıxarış**
- 6. Magistranın fərdi planı**

Elmi katib sənədləri yoxlayır, qeydlərini edir, sistemləşdirir və İxtisaslaşdırılmış Elmi Şuraya təqdim edir.

Dissertasiyanın müdafiəsi təhsil müəssisəsinin elmi şurasının qərarı ilə yaradılmış İxtisaslaşdırılmış Elmi Şuranın iclasında aparılır. İxtisaslaşdırılmış Elmi

Şuraların yaradılma qaydaları Təhsil Nazirliyi tərəfindən müəyyən edilir və tədris müəssisəsinin rektoru tərəfindən rəsmiləşdirilir.

Müəyyənləşdirilmiş qrafik əsasında magistrant İxtisaslaşdırılmış Elmi Şuranın qarşısında müdafiə edir. Hər magistrantın İxtisaslaşdırılmış Elmi Şura qarşısında müdafiəsinə 30 dəqiqə vaxt ayrılır. Bu vaxtın 15 dəqiqəsi magistrantın çıxışına ayrılır. Çıxışın mətni magistrantın əlində olsa da, yaxşı olar ki, çıxış vərəqi üzündən oxumaqla olmasın. Magistrant əvvəlcədən bu çıxışa yaxşı hazırlaşmalı, ifadəli, savadlı, elmi şəkildə, sakit tərzdə, dəlil və sübutlarla, texniki vasitələrlə, slaydlarla öz çıxışını qurmalıdır.

Magistrant Elmi Şura qarşısında kürsüdən danışır. Sxem və cədvəlləri, eksperiment nəticələrini göstərmək üçün əlində göstərici olur. Ehtiyac olarsa kürsüdən düşür, lövhədə nəşə yazır, izah edir. Nətiq çıxışını sadə cümlələrlə qurur, “Mən” şəxs əvəzliyindən istifadə etmir (“Mən bunu etmişəm”, “Mən bu nəticəni almışam” kimi cümlələrin yerinə, “Aşağıdakı nəticələr alınmışdır...”, “Aparılmış tədqiqatın nəticəsində məlum olmuşdur ki,...” kimi cümlələrin işlənməsi məsləhətdir), inamla danışır, rəqəmlərdən, sitatlardan, təriflərdən istifadə edir, və çıxışını tamamlayır. Bundan sonra rəylər oxunur, iradlar deyilir. Magistrant qeyd edilən iradlara öz münasibətini bildirir, cavablar verir.

Dissertasiya şurası üzvləri tərəfindən magistranta verilən suallar və cavablar, qısa və konkret olmalıdır. Suallar və cavablar elmi katib tərəfindən qeyd edilir, protokola yazılır.

Magistrantın müdafiə zamanı geyimi, səliqəliliyi, nitqi, hərəkət və davranışları, məntiqli çıxışı, suallara düzgün cavabları müdafiənin uğurla keçməsinə, komissiya üzvlərində xoş təəssürat yaranmasına səbəb olur.

Bütün bunlar magistr dissertasiyası müdafiəsinin **qiymətləndirilmə meyarlarına** öz təsirini göstərir. Qiymətləndirmə meyarları aşağıdakı kimi təklif olunur.

Magistr dissertasiya işinin müdafiəsinə qədər toplanmış maksimum ballar aşağıdakı kimi hesablanır:

№	Magistrantın adı, atasının adı, soyadı	Müdafiəyə qədər toplanmış ballar							
		Magistr dissertasiya işinin məzmunu və təqdimatı 15 bal	Sual-ların cavablandırılması 10 bal	Elmi rəhbərin rəyi 5 bal	Əlavə rəyçinin rəyi 5 bal	Magistrantın ümumi ixtisas hazırlığı 5 bal	Magistr dissertasiya işinin tərtibatı, yazılışı 5 bal	Magistrantın tədqiqatçılıq bacarığı. Məqalələri 5 bal	Yekun bal 50 bal

**Magistr dissertasiya işinin müdafiəsində toplanmış maksimum ballar
aşağıdakı kimi hesablanır:**

№	Magistrantın adı, atasının adı, soyadı	Müdafiədə toplanmış ballar							Yekun bal 50 bal
		Magistr dissertasiya işinin məzmunu və təqdimatı 15 bal	Sual-ların cavablandırılması 10 bal	Elmi rəhbərin rəyi 5 bal	Əlavə rəyinin rəyi 5 bal	Magistrantın ümumi ixtisas hazırlığı 5 bal	Magistr dissertasiya işinin tərtibatı, yazılışı 5 bal	Magistrantın tədqiqatçılıq bacarığı. Məqalələri 5 bal	

İxtisaslaşdırılmış Elmi Şuranın son iclasında sədr şura üzvləri ilə birlikdə sadə açıq səsvermə yolu ilə magistrantın müdafiəsini qiymətləndirir. Sonra şuranın sədri müdafiə iştirakçılarında magistrantın müdafiə qiymətini elan edir.

Beləliklə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təqdim etdiyi “Azərbaycan Respublikasının çoxpilləli ali təhsil sistemində magistr hazırlığı (magistratura) haqqında Əsasnamə”də yazıldığı kimi “Magistr hazırlığını həyata keçirmək hüququ olan ali təhsil müəssisələrində magistr proqramı üzrə fərdi planı tam yerinə yetirmiş şəxslərə magistr ixtisas və elmi dərəcəsi və vahid formada dövlət nümunəli magistr diplomu verilir”.

Dissertasiya işinin müdafiəsindən sonra magistranta magistraturanı bitirməsi ilə əlaqədar, aldığı qiymətlərə müvafiq və ixtisasa uyğun adı, yaxud fərqlənmə diplomu verilməsi haqqında qərar çıxarılır.

Beləliklə dissertasiya işinin müdafiəsi ilə ali məktəbin magistratura pilləsində təhsil prosesi başa çatır. Dissertasiya işinin uğurlu nəticəsi və ona uyğun verilmiş diplom magistrantın bir mütəxəssis kimi yetişməsinə, ixtisas biliyinə yiyələnməsini təsdiqləyir.

Müəyyən səbəblər üzündən dissertasiya müdafiə edə bilməmiş magistranta yalnız bir dəfə və bir ildən sonra müdafiə etmək hüququ verilə bilər.

7.6.7. Doktorantura

Doktorantura ali təhsilin ən yüksək – üçüncü səviyyəsi olmaqla elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasını, ixtisas və elmi dərəcələrin yüksəldilməsini təmin edir. Doktorantura təhsili ali təhsil müəssisələrində və elmi təşkilatlarda yaradılan doktoranturalarda (hərbi təhsil müəssisələrində adyunkturalarda) həyata keçirilir və müvafiq elmi dərəcənin verilməsi ilə başa çatır. Elmi dərəcələr ali təh-

sil müəssisələrində və elmi təşkilatlarda fəaliyyət göstərən dissertasiya şuralarının vəsədəti əsasında qanunvericiliyə uyğun olaraq verilir.

Azərbaycan Respublikasında aşağıdakı elmi dərəcələr müəyyən edilir:

- **fəlsəfə doktoru** – elm sahələri göstərilməklə;
- **elmlər doktoru** – elm sahələri göstərilməklə.

“Doktor” sözü latınca “doctus” yəni “Öyrədilmiş” “Biliklənmiş”, “Təkmilləşmiş” kimi mənaları verir. Bu elm sahəsində verilmiş yüksək elmi dərəcə sayılır. İlk doktor elmi dərəcəsi, tarixi mənbələrə görə 12 iyul, 1219 cu ildə, Boloniyada verilmişdir.

Doktoranturada təhsilini başa vurmuş və müvafiq elmi dərəcə almış şəxslərə müəyyən edilmiş qaydada elmi dərəcəni təsdiq edən vahid formada dövlət nümunəli sənəd-**diplom** verilir.

Ali təhsil müəssisələrində, elmi və digər təşkilatlarda çalışan elmi-pedaqoji kadrlara elmi dərəcələrin verilməsi doktorantura və dissertantura yolu ilə reallaşdırılır.

Ali təhsil müəssisələrinin kadrlarına elmi və pedaqoji fəaliyyət sahəsində əldə etdikləri nəticələrə görə müəyyən edilmiş qaydada elmi adlar – **dosent və professor elmi adları** verilir və dövlət nümunəli sənəd – **attestat** verilir.

Dosent latın sözü olub – *docere* – “öyrətmək” mənasını verir. Ali məktəblərdə universitet mühazirəçisi vəzifəsini yerinə yetirir. Dosent elmi adı elmi tədqiqat müəssisələrində, Akademiya sistemində çalışan mütəxəssislərə də verilə bilər. Dosent elmi adı ali məktəbin Elmi Şurası tərəfindən verilir və Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən təsdiq edilir. Böyük pedaqoji təcrübəyə malik mütəxəssislərə elmi dərəcə olmadan da dosent adı verilə bilər. Dosent elmi vəzifəsi ali məktəblərdə ən azı 5 il çalışmış, elmi təcrübəsi olan şəxslərə verilir

Professor latın sözü olub özünü ictimaiyyətə peşəkar müəllim, peşəkar mütəxəssis, peşəkar rəhbər kimi təqdim etmə deməkdir. O müəyyən elm sahəsinin ekspertidir. İxtisası üzrə dərslük və proqram müəllifidir. Tanınmış hörmətli şəxsdir.

Bu yüksək elmi ad əsas etibarilə yüksək ixtisas biliyinə sahib, əsərləri ilə, dərslük, dərslük vəsaiti, fənn proqramları ilə elmi ictimaiyyətdə yaxşı tanınan və yüksək peşəkarlığı ilə seçilən elmlər doktorlarına verilir. Bu ali məktəblərin müəllimlərinə və elmi tədqiqat institutlarının elmi əməkdaşlarına verilən ən yüksək elmi addır. **Elmlər doktoru, professor ən yüksək elmi dərəcə və elmi ad sayılır.**

Elmi dərəcə və elmi adlarının verilməsi qaydaları və şərtləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunur və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərar və göstərişlərində, təlimatlarında öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikasında ali təhsil müəssisəsinin Fəxri professor adı vermək hüququ da vardır. Fəxri professor adının verilməsi qaydaları və şərtləri ali təhsil müəssisəsinin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

7.6.8. Əlavə təhsil

Əlavə təhsil fasiləsiz təhsilin və peşə hazırlığının tərkib hissəsi olmaqla, peşə-ixtisas təhsilinin hər hansı pilləsini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin edir və insan potensialının inkişafı, kadrların intellektual və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi, onların daim dəyişən və yeniləşən əmək şəraitinə uyğunlaşdırılması, yaşlı vətəndaşların ölkənin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında fəal və səmərəli iştirakının təmin edilməsi vəzifəsini daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında əlavə təhsil aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

1. İxtisasartırma. İxtisasartırma təhsili əlavə təhsilin bir istiqaməti olmaqla, ali, orta ixtisas və ilk peşə-ixtisas təhsili pillələrinin hər hansı birini bitirmək haqqında dövlət sənədi olan kadrların fasiləsiz təhsil almaq imkanını təmin etmək məqsədi ilə əlavə təhsil müəssisələri tərəfindən həyata keçirilən təhsil növüdür. İxtisasartırma təhsilinin əsas məqsədi hər bir işçinin və ya mütəxəssisin ixtisası üzrə intellektual və peşə hazırlığı səviyyəsinin yüksəldilməsini və təkmilləşdirilməsini, daim dəyişən və yeniləşən əmək şəraitinə uyğunlaşdırılmasını, ölkənin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında fəal və səmərəli iştirakını təmin etməkdir.

2. Kadrların yenidən hazırlanması. Yenidənhazırlanma təhsili ilkin baza peşə-ixtisas təhsili almış və müəyyən əmək sahəsində çalışan hər bir vətəndaşın müvafiq sahə üzrə yeni peşə və ixtisasa yiyələnmək istəyini həyata keçirən əlavə təhsil formasıdır və kadrlara olan real tələbatın daha dinamik və çevik surətdə ödənilməsinə xidmət edir. Bu təhsil forması ilkin baza təhsili proqramları ilə yenidən əldə ediləcək ixtisasın baza təhsili proqramı arasındakı fərqi bir tədris ilinə hesablanmış saatdan çox olmaması şərti ilə mütəxəssislərə verilən əlavə təhsildir. Proqramlar arasındakı fərq yenidənhazırlanma təhsili verən müəssisə tərəfindən müəyyən edilir.

3. Stajkeçmə və kadrların təkmilləşdirilməsi. Stajkeçmə və kadrların təkmilləşdirilməsi elmi-pedaqoji, pedaqoji, mühəndis-müəllim kadrları, sənaye, tikinti, iqtisadiyyat, tibb, kənd təsərrüfatı, bütün növ istehsal sahələri və s. kateqoriyadan olan kadrlar üçün əlavə təhsil növüdür.

Stajkeçmə xüsusi ayrılmış müəssisələrdə, ixtisas kafedralarında yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin rəhbərliyi altında nəzəri biliklərin təcrübi bacarıq və vərdişlərlə əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Peşə-ixtisas müəssisələri üzrə pedaqoji heyətin ixtisasının artırılması üçün nəzərdə tutulan tədris plan və proqramlarına stajkeçməyə dair ayrıca bölmə əlavə olunur ki, onlar qabaqcıl pedaqoji təcrübə, texnika və texnologiya ilə tanış olmaq məqsədilə elmi laboratoriya və emalatxanalarda stajkeçmə tədbirləri təşkil edilir.

4. Təkrar ali təhsil və orta ixtisas təhsili. Təkrar ali təhsil və orta ixtisas təhsili müvafiq ixtisas üzrə bakalavr (subbakalavr) pilləsi üçün mövcud olan baza təhsil proqramlarındakı ümumi və ixtisas fənləri bölümlərini əhatə etməklə, tələbənin əvvəlcə aldığı baza təhsili proqramı ilə yeni ixtisasın baza təhsili proqramı arasındakı fərq nəzərə alınmaqla, xüsusi hazırlanmış təhsil proqramları əsasında aparılır. Təkrar ali təhsil və orta ixtisas təhsili əyani, qiyabi və distant (məsafədən) formalarda həyata keçirilə bilər. Təkrar ali təhsil və orta ixtisas təhsili üzrə qəbul qaydaları və müvafiq ixtisaslar üzrə qəbul olunacaq tələbələrin sayı mövcud maddi-texniki baza və elmi-pedaqoji potensial nəzərə alınmaqla, təhsil müəssisəsi tərəfindən müəyyənləşdirilir. Təkrar ali təhsil və orta ixtisas təhsili müəyyən istiqamət və ixtisaslar üzrə müvafiq fakültələrdə (şöbələrdə) həyata keçirilir. Qruplarda tələbələrin sayı 15-30 nəfər müəyyən edilir. Təkrar ali təhsil və orta ixtisas təhsili üzrə proqram və tədris planı əsasında ali (orta ixtisas) təhsilini müvafiqiyyətlə başa vuranlara bakalavr (subbakalavr) dərəcəsi və ali (orta ixtisas) təhsil haqqında diplom verilir.

5. Dərəcələrin yüksəldilməsi. Dərəcələrin yüksəldilməsi təhsili orta-ixtisas təhsili müəssisələrini bitirmiş və subbakalavr dərəcəsi almış kadrların uyğun ixtisaslar üzrə bakalavr səviyyəsinə hazırlığını nəzərdə tutan təhsil növüdür. Dərəcələrin yüksəldilməsi təhsili ali təhsilli kadrlara olan real tələbatın daha dinamik və çevik surətdə ödənilməsinə xidmət edir və ilkin baza təhsili proqramı ilə yenidən əldə ediləcək ixtisas üzrə bakalavr təhsili proqramı arasındakı fərqi 1 tədris ilinə hesablanmış saatdan az və 2 tədris ilinə hesablanmış saatdan çox olmaması şərtlə subbakalavra verilən əlavə təhsildir. İlkin baza təhsili proqramı ilə yenidən əldə ediləcək ixtisas üzrə bakalavr təhsil proqramı arasındakı fərqdən asılı olmayaraq, subbakalavrlar bakalavr dərəcəsi üzrə ali təhsil almaq üçün yalnız dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş ümumi qaydada ali məktəblərin birinci kursuna qəbul olunurlar. Dərəcələrin yüksəldilməsi üzrə təhsil proqramları ali təhsil müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir. Dərəcələrin yüksəldilməsinə icazə verilmiş ixtisasların, eləcə də bu ixtisasa yiyələnmək üçün tələb olunan baza ixtisaslarının siyahısı hər il əlavə təhsil müəssisəsi tərəfindən müəyyənləşdirilir və təsdiq edilir. Dərəcələrin yüksəldilməsi təhsili əyani, qiyabi və distant (məsafədən) formalarda həyata keçirilir. Dərəcələrin yüksəldilməsi təhsilinin təşkili məqsədi ilə hər il ali təhsil müəssisəsi müvafiq ixtisaslar üzrə orta ixtisas və ali təhsil müəssisələrinin tədris proqramlarının müqayisəli təhlili əsasında qısamüddətli tədris proqramları hazırlayır və təklif edir. Dinləyicilər tədris proqramları və müqavilə şərtləri ilə tanış olduqdan sonra sənədlərini təhsil müəssisəsinə təqdim etməli və müsahibədən keçməlidirlər. Yalnız müsahibə komissiyasının müsbət qərarından və müvafiq təhsil xərci ödənildikdən sonra, qarşılıqlı razılaşma əsasında müqavilə imzalanır və dinləyici dərəcənin yüksəldilməsi üzrə əlavə təhsilə qəbul olunur.

6. Yaşlıların təhsili. Yaşlıların təhsili vətəndaşların fasiləsiz olaraq cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmasını təmin edən əlavə təhsil növüdür. Yaşlıların təhsilinin məqsədi yaşlı vətəndaşların cəmiyyətin daim dəyişən sosial, siyasi, mədəni həyatında fəal və səriştəli iştirakını təmin etməkdən ibarətdir. Bu növ təhsil vasitəsilə yaşlı vətəndaşlar öz bacarıqlarını artırır, biliklərini zənginləşdirir, peşəkarlıqlarını təkmilləşdirir və ya yeni istiqamətə yönəlir və bu yolla onların müstəqil sosial, iqtisadi və mədəni inkişafda iştirakı təmin edilir.

Yaşı 18-dən yuxarı, müstəqil fəaliyyət təcrübəsi və peşəsi olan, bəzi hallarda isə heç bir peşəsi olmayan insanlar yaşlıların təhsilinə cəlb oluna bilər. Təhsilə cəlb ediləcək kontingentin tərkibinə aşağıdakı şəxslər daxil ola bilər: əmək funksiyalarının məzmununda baş vermiş yeniliklərlə əlaqədar ixtisasartırma və yenidən hazırlanmaya cəlb edilən peşəkar işçilər; məşğuliyyət sahəsini və ya peşəsini dəyişmək fikrində olan şəxslər; uzunmüddətli fasilədən sonra peşəkar əmək fəaliyyətinə qayıdanlar; peşəsi olmayanlar; yeni peşəyə yiyələnməyə və ya ixtisasını artırmağa ehtiyacı olan işsizlər; hərbi xidmətdən tərxis olunanlar; evdar qadınlar və uşaqlı analar; şəxsi keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək və ya bilik dairəsini genişləndirmək arzusunda olan şəxslər.

Müvafiq təhsil proqramları əsasında əlavə təhsilin hər hansı istiqaməti üzrə təhsil almış şəxslərə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada müvafiq sənəd verilir.

7.6.9. Məktəbdənkənar təhsil

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələri dövlət-ictimai təhsil müəssisəsi olub təhsil sisteminin tərkib hissəsidir. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələri uşaq, yeniyetmə və gənclərin asudə vaxtlarının təşkili, mənəvi və fiziki inkişafını, onların müxtəlif yaradıcılıq tələbatını təmin etmək üçün dövlət və özəl tərbiyə - təhsil müəssisələridir.

Bu müəssisələr çoxprofilli olaraq məktəblilərin hərtərəfli inkişafını təmin edir, onların asudə vaxtlarının düzgün təşkil edilməsi üçün əlverişli şərait və imkanlar yaradır, onların istedad və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Məktəbdənkənar tərbiyə və təhsil işi əsasən dərstdən sonra, məktəblilərin məktəbdəki təlim-tərbiyə işlərindən sonra, istirahət vaxtlarında, istirahət günlərində, tətillərdə onların asudə vaxtlarının səmərəli təşkili üçün keçirilən planlı, məqsədyönlü tədbirlərdir. Bu tədbirləri məktəbdənkənar təhsil müəssisələri müxtəlif təmüayüllü dərnəklər, klublar, bölmələr, studiyalar, mərkəzlər vasitəsilə təşkil edib keçirir

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin əsas vəzifəsi uşaq, yeniyetmə və gənclərin maraqlı, meyl və bacarıqlarının, intellektual estetik, fiziki, mənəvi inkişaf

finin və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, istedadlarının inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, onların istirahətlərinin, asudə vaxtlarının, əyləncələrinin mənalı və məzmunlu təşkilidir.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrin fəaliyyət məzmununu iki qrupa bölmək olar: 1) Məzmunu sabit olan məktəbdənkənar təhsil müəssisələri; 2) Məzmunu dəyişkən məktəbdənkənar təhsil müəssisələri.

Birinciyə aiddir: Uşaq kitabxanaları; Uşaq teatri; Uşaq kinostudiyası; Gənc texniklər mərkəzi; Uşaq idman məktəbləri; Musiqi məktəbləri, İncəsənət məktəbləri; Şahmat məktəbi; Uşaq – gənclər inkişaf mərkəzləri.

İkinciyə aiddir: Ekologiya mərkəzi; Uşaq yaradıcılıq sağlamlıq mərkəzləri; Uşaq-gənclər ekskursiya, turizm və diyarşünaslıq mərkəzləri; Uşaq stadionu; Xor studiyası, Bədii qiraət mərkəzləri.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində məktəblilərin fəaliyyəti könüllülük prinsipi əsasında qurulur, bütün işlər uşaq və gənclərin marağına əsasən təşkil edilir və onların maraqlı, məzmunlu fəaliyyəti təmin edilir.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində çox profilli dərnlər – avia, avto, gəmi, raket modelçiliyi, radio-tele texnika, robot texnikası, radiorabitə, mürəkkəb idman növləri, turizm və ekskursiya, rəsm, musiqi, dekorativ-tətbiqi sənət, incəsənət təmayüllü dərnlər fəaliyyət göstərir.

Məktəbdənkənar tədbirlərin düzgün təşkili uşaq və yeniyetmələrin, mənəvi, əxlaqi, estetik və fiziki tərbiyəsində, müxtəlif peşələrə maraq və meyllərin yaranmasında, məktəblilərin ictimai fəaliyyət və əmək vərdişləri ilə silahlanmasında, bilik və dünyagörüşlərinin genişlənməsində, istedad və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, tədqiqatçılıq, ixtiraçılıq bacarıqlarının inkişafında, sosial-mədəni və intellektual səviyyələrinin yüksəlməsində, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşmalarında böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Sual və tapşırıqlar

1. “Təhsil” anlayışına tərifi verin və fikrinizi əsaslandırın.
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin əsas məqsədi nədir?
3. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini səciyyələndirin.
4. “Təhsil sistemi” dedikdə nə başa düşülür?
5. Təhsilin məzmununa və təşkilinə hansı tələblər verilir.
6. Təhsilin formaları və təhsiləlmənin formaları hansılardır?
7. Təhsil müəssisələrinin tipləri və növlərinin xüsusiyyətlərini açıqlayın.
8. Təhsil sisteminin pillələri, səviyyələri və tərkib hissələri.
9. Təhsil sahəsində dövlətin vəzifələri barədə nə bilirsiniz?

Ədəbiyyat

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2010.
2. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çəşioğlu, 2009.

3. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. Bakı: Təhsil, 2011.
4. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010.
5. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
6. Qasımova L.N. Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən. Bakı: 2004.
7. Hüseynzadə R.L. Magistr dissertasiyası. (Metodik vəsait) Bakı: Nurlar, 2010.
8. Hüseynzadə R.L. Tərbiyə işi və onun metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2012.
9. Hüseynzadə R.L. Pedaqoji təcrübə. Metodik vəsait. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 212 s.
10. İbrahimov F.N. Ümumi pedaqogikadan mühazirələr. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010.
11. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili, Bakı: Təhsil, Beynəlxalq Universiteti nəşriyyat və poliqrafiya mərkəzi, ABU, 2004 .
12. Əliyev P.B., Quliyev S.Q. Ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə işinin planlaşdırılması. Bakı: Nurlan, 2002.

VIII FƏSİL. TƏHSİLİN MƏZMUNU

Əhatə olunan məsələlər

8.1. Təhsilin məzmununu anlayışı

8.2. Təhsilin məzmununu əks etdirən sənədlər:

8.2.1. Dövlət təhsil standartları

8.2.2. Tədris planı

8.2.3. Kurikulum.

8.2.4. Tədris proqramları.

8.2.5. Dərslik, dərs vəsaiti, iş dəftəri və metodik vəsait.

8.1. TƏHSİLİN MƏZMUNU ANLAYIŞI

Təhsilin məzmunu dedikdə, əsas etibari ilə müəyyən tip tədris müəssisələrində öyrənmək üçün seçilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi və xarakteri nəzərdə tutulur. Təhsil alanların yaradıcı təfəkkürünü, idrak maraqlarını formalaşdırmaq, hərtərəfli inkişafını təmin etmək, ləyaqətli şəxsiyyət yetişdirmək, yüksək səviyyəli səriştəli mütəxəssis hazırlamaq və əmək fəaliyyətinə hazırlamaq təhsilin məzmununun əsasını təşkil edir. Məzmun təhsilin məqsədlərini həyata keçirməyin vasitəsi olmaqla cəmiyyətin və həm də ayrı-ayrı şəxslərin cari və perspektiv tələbatlarını əks etdirir. Təhsilin məzmununun formalaşmasını şərtləndirən sistemlər içərisində qəbul olunmuş məqsədlər, sosial tələbatlar, sosial və elmi nailiyyətlər, şəxsi tələbatlar, pedaqoji imkanlar və s. seçilir.

Elmi-texniki tərəqqinin, ümummədəni səviyyənin, istehsalın və ümumiyyət-lə, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq təhsilin məqsədi və uyğun olaraq bu məqsədlərə çatmaq üçün təhsilin məzmununa qoyulan tələblər də dəyişir, təkmilləşir. Bu tələblər konkret olaraq müəyyən normativ sənədlər – standartlar şəklində ifadə olunur. Geniş mənada isə bu tələblər təhsil pilləsindən asılı olaraq ictimai həyata hazır olan, öz gələcək peşə fəaliyyətini müəyyən edə bilən, müəyyən dünyagörüşünə və ümumi mədəni səviyyəyə malik olan, peşə hazırlığı üzrə təhsilini davam etdirmək üçün lazımı bilik, bacarıq və vərdişlərlə silahlanmış məzun modeli formasında ifadə olunur.

Məktəb təhsilinin məzmununu formalaşdırmaq üçün ənənəvi olaraq *sosial və elmi nailiyyətlər sistemi* böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təhsilin məzmununda elmi nailiyyətlərin tətbiqi sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yeni elmi kəşf və ya yeni sosial ideyanın meydana gəlməsi ilə onun məktəbdə sistemli öyrənilməsi arasındakı vaxt müddəti durmadan azalır. *Pedaqoji imkanlar sistemi* təhsilin məzmununa məlumatların daxil olmasına yol vermək və ya ona qadağa qoymaq

rolunu oynayan tənzimləyicidir. **Başa düşmək, anlamaq, mənimsəmək üçün müəyyən inkişaf səviyyəsi lazımdır.**

Orta ümumtəhsil məktəbində təhsilin məzmununa verilən tələblər təhsilin inkişafı üzrə dövlət strategiyası ilə müəyyən olunur. **Təhsilin məzmununda iki aspekt gözlənilir: milli və ümumbəşəri.** Məktəb təhsilinin məzmununun müəyyənləşdirilməsinin ümumi əsasları bunlardır: **humanistləşdirmə, diferensiaslaşdırma, inteqrasiyalaşdırma, yeni informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi, yaradıcı şəxsiyyətin formalaşdırılması.**

Təhsilin məzmunu bir neçə amillə müəyyən edilir:

a) cəmiyyətin tələbatı, elm və texnikanın inkişaf səviyyəsi, ictimai quruluşun xarakteri ilə;

b) təhsilin məqsəd və vəzifələri ilə;

c) şagirdlərin təhsilin məzmununu mənimsəmələrində real imkanları ilə.

Təhsilin məzmunu bütöv təlim prosesinin mühüm bir ünsürü kimi, özündən əvvəl gələn ünsürlə – təlimin məqsədi ilə şərtlənir.

Pedaqogika tarixində *təhsilin məzmununa dair* müxtəlif *nəzəriyyələr* – formal və maddi təhsil nəzəriyyələri mövcud olmuşdur:

Formal təhsil nəzəriyyəsinə görə, təhsilin məzmununda məqsəd şagirdlərin ağılnı, zehni qabiliyyətlərini, məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. Bu mövqedə duran pedaqoqların fikrincə, elmi bilikləri öyrənmək üçün məktəb illəri kifayət deyildir. Başlıca vəzifə şagirdlərin zehni inkişaf etdirməkdir: zehni cəhətdən inkişaf edən insan istədiyi biliyi müstəqil əldə edə bilər. Bu nəzəriyyə məktəbdə zehni inkişafa imkan verən fənləri – qədim və müasir dilləri, riyazi fənləri, məntiq elmlərini keçməyi təklif edirdi. Vaxtilə klassik gimnaziyalarda, mədrəsələrdə təlim bu səpgidə qurulurdu.

Maddi təhsil nəzəriyyəsinə görə, təhsilin məzmununda məqsəd həyatda bilavasitə lazım olan praktik bilik və bacarıqlar verməkdən ibarətdir. Məktəb təhsil alanlara mümkün qədər çox bilik verməlidir. Bu mövqedə duran pedaqoqların fikrincə, məktəbdə faydalı həyati biliklər verən fənlər - təbiətşünaslıq, botanika, biologiya, kimya, fizika keçilməlidir. Vaxtilə real məktəblərdə təlim bu cür qurulurdu.

Göstərilən hər iki nəzəriyyə birtərəflidir, çünki onlar təhsilin məzmununun məqsədlərini ayırır və bir-birinə qarşı qoyurdu. Bu metafizik nəzəriyyələrdən fərqli olaraq, *dialektik* nəzəriyyə təlimin hər iki məqsədini vəhdətdə götürür: Belə ki, təhsilin məzmununda məqsəd həm bilik verməli, həm də zehni qabiliyyətlər inkişaf etdirilməlidir. Məktəbdə keçilən fənlər bu məqsədlərin yerinə yetirilməsinə xidmət etməlidir. Təhsilin məzmunu elə qurulmalıdır ki, şagirdlər biliklərlə yanaşı, zehni qabiliyyətlərə, təfəkkür metodlarına da yiyələnmiş olsunlar.

Tədris prosesinin məzmunu bir sistem kimi müxtəlif strukturda təqdim edilə bilər. Strukturun elementləri ayrı-ayrı biliklər və ya onların elementləridir. **Hazır-**

da təhsilin məzmunununun xətti, konsentrik, spiralvari və qarışıq strukturları geniş yayılmışdır.

*Xətti struktur*da tədris materialının ayrı-ayrı hissələri bir-biri ilə sıx əlaqədə, fasiləsiz ardıcılıqla, məktəb təlimi dövründə bir dəfə öyrədilir. Bu strukturu əsas götürəndə ardıcılıq, tarixilik, sistemlilik, müvafiqlik tələblə-rinə riayət etmək lazımdır. *Konsentrik struktur* əvvəl öyrənilən biliklərə qayıtmağı nəzərdə tutur. Eyni bir material bir neçə dəfə təkrar olunur, həm də materialın məzmunu yavaş-yavaş genişlənir, yeni məlumatlar, əlaqələr və asılılıqlarla zənginləşir. Təlimin ilk mərhələlərində elementar təsəvvürlər verilir, biliklər və idraki imkanlar artdıqca onlar dərinləşdirilir və genişləndirilir. *Spiralvari strukturun* xarakterik xüsusiyyəti odur ki, burada şagirdlər başlanğıc problemi diqqətdən kənar qoymur, onunla bağlı olan biliklərin dairəsini yavaş-yavaş, tədricən genişləndirir və dərinləşdirirlər. Spiralvari strukturda konsentrik və biliklərin bir dəfə öyrənilməsi də baş vermir, onların daha geniş öyrənilməsi davam edir. *Qarışıq strukturun* imkanlarından daha çox istifadə olunur. Bu struktur xətti, konsentrik və spiralvari strukturların kombinasiyasıdır. Bu kombinasiya təhsilin məzmununu təşkil edən zaman manevr etməyə, onun ayrı-ayrı hissələrini müxtəlif yollarla ifadə etməyə kömək edir.

Təhsilin məzmunununun strukturunu seçən zaman təlimin məqsədi, şagirdlərin oxuma (öyrənmə) səviyyəsinə verilən tələblər, öyrənilən biliklərin xarakteri və xüsusiyyətləri, məzmununun ünvanlandığı şagird qruplarının xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Burada daha bir məsələyə diqqət çəkmək istərdik. Təhsilin məzmununun gərəksiz informasiya məqsədindən qorunması çox vacibdir. Beyini həddindən artıq gərəksiz biliklə yükləmək sərbəst düşüncəyə ən böyük zərərdir. Sərbəst düşüncə isə passiv hafizədən fərqli olaraq elmi vəcdlə, yaradıcılıq ehtirası ilə müşayiət olunur.

Həddindən çox informasiyanı şagirdlərə yaradıcı düşüncənin məhsulu olaraq çatdırmaq olmaz. Müəllimin real səviyyəsi, şagirdin imkanları ilə onların üzərinə qoyulan yük arasında uyğunsuzluq olmamalıdır. Tələb olunan zəruri minimum olmalıdır ki, müəllim şagirdlərin biliklərə yiyələnməsi prosesini fəal, şüurlu, imkan daxilində maksimum müstəqil və yaradıcı proses kimi təşkil etməyi bacarsın. Bu halda bilik praktik fəaliyyətin əsası kimi fəal düşüncə prosesində formalaşar və şagirdlər həqiqətən bu prosesin iştirakçısına çevrilmiş olurlar.

Müasir dövrdə təhsilin və təlimin məzmununa bəşəriyyət tərəfindən əldə edilmiş sosial təcrübənin bütün elementləri daxil edilməlidir. Cəmiyyətin hər bir inkişaf səviyyəsində bu təcrübə təhsilin məzmununu təyin edən aşağıdakı elementləri əks etdirməlidir:

* **biliklər toplusu** – təbiət, cəmiyyət, istehsalat, düşüncə və fəaliyyət üsulları haqqında biliklər;

* **fəaliyyət üsulları** – fəaliyyətin məlum üsullarının həyata keçirilməsi üzrə toplanmış təcrübə; bu təcrübə eyni zamanda şəxsiyyətin müəyyən bacarıq və vərdişlər üzrə əldə etdiyi bilikləri də özündə əks etdirir;

* **yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi** – cəmiyyətin tələbatına uyğun olaraq əvvəllər əldə edilmiş bilik və bacarıqların yeni şəraitdə tətbiq edilə bilməsi üçün yaradıcı fəaliyyət təcrübəsi, yeni fəaliyyət formalarının axtarışı və formalaşdırılması;

* **cəmiyyətin əldə etdiyi nailiyyətlərə hörmətlə yanaşma təcrübəsi** – insanın fəaliyyət obyektləri və üsullarına, ətraf aləmə, digər insanlara və ümumiyyətlə, bəşəriyyətin əldə etdiyi maddi və mədəni sərvətlərə hörmətlə yanaşma, dəyərləndirmə üzrə təcrübə.

Təhsilin məzmununun müəyyən edilmə metodologiyası aşağıdakı mərhələlərdən ibarət olmalıdır.

1. Nəzəri tədqiqatlar, elmin, texnikanın, istehsalın, cəmiyyətin və şəxsiyyətin tələbatlarının öyrənilməsi yolu ilə hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaş hazırlanması üzrə təhsil müəssisəsinə veriləcək sosial sifarişin formalaşdırılması.

2. Sosial sifarişə uyğun olaraq məzunların fəaliyyət növünə və keyfiyyətinə qoyulan tələblər. Bu tələblər dövlət standartlarında əks etdirilir və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq daim yeniləşdirilir.

3. Müəyyən edilmiş standartlara uyğun olaraq konkret keyfiyyətlərin və fəaliyyət növlərinin formalaşdırılmasına imkan verən təhsilin məzmununun müəyyən edilməsi.

Təhsilin məzmunu müəyyən edilərkən aşağıdakı **əsas prinsiplər gözlənilməlidir:**

* elmin, texnikanın və qabaqcıl texnologiyanın müasir nailiyyətlərinin əks etdirilməsi;

* hər bir fənnin məzmununda ümumi elmi (elmlərin təsnifatının ümumi əsasları, istehsal proseslərinin ümumi prinsipləri, əməyin ümumi sosial-iqtisadi şərtləri və s.) və peşə anlayışlarının (peşə fəaliyyətinin ümumi elmi əsasları, konkret sahələr üzrə istehsal alətlərinin və istehsal texnologiyalarının quruluşunun və iş prinsipinin əsasları, əməyin ümumi iqtisadi amilləri və s.) əks etdirilməsi;

* ümumi və peşə təhsili arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılması;

* fənlərarası və fənnin ayrı-ayrı sahələri arasında əlaqələrin yaradılması;

* öyrədilən fənnin uyğun peşə fəaliyyətinə aid olan əsas ideyalarının, sahələrinin müəyyən edilməsi və vurğulanması;

* tədris proqramlarında istehsalatın yenilikçi təcrübəsinin əks etdirilməsi;

* təlim materialı vasitəsilə təlim alanın düşüncə tərzinin və məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üçün şəraitin yaradılması;

* məzunların gələcək peşə fəaliyyətini müəyyən edə bilməsi və əmək bazarının tələbatlarına daha yaxşı uyğunlaşması məqsədilə təlim materiallarında müxtəlif peşələr və daha çox ehtiyac hiss edilən ixtisas sahələri üzrə məlumatların əks etdirilməsi;

* tərbiyə məsələlərinin əks etdirilməsi.

4. Təhsilin və təlimin varislik və inteqrativlik prinsipi əsasında müəyyən edilmiş məzmununun təhsilin müxtəlif səviyyələri və mərhələləri üzrə təhsil proqramlarına görə paylaşdırılması.

5. Təhsil proqramlarında toplanmış materialın inteqrativ təlim fənləri bloku üzrə paylaşdırılması.

6. Formalaşdırılmış tələblər əsasında təlim-tərbiyə prosesinin yeniləşdirilmiş modelinin qurulması və tətbiqi.

Təhsil proqramlarının formalaşdırılması zamanı həmçinin **aşağıdakı pedaqoji tələblər gözlənilməlidir:**

* **məzmun tələbləri** – varisliyin və təlimə inteqrativ yanaşmanın nəzərə alınması şərti ilə təhsil proqramlarının modullar əsasında tərtib edilməsi (bu tələblər həmçinin məzunların gələcək təhsillərinin fasiləsizliyinin təmin edilməsi üçün vacibdir);

* **təşkilati tələblər** – bu tələblər təhsil proqramlarının müxtəlif növlü tədris müəssisələrində reallaşdırılmasına imkan yaradır;

* **kadrlara qoyulan tələblər** – bu tələblər təhsil proqramlarının səviyyəsinə uyğun olan pedaqoji kollektivin formalaşdırılmasını təmin edir;

* **maddi-texniki tələblər** – bu tələblər seçilmiş tədris proqramının reallaşdırılması üçün maddi-texniki bazanın yaradılmasını nəzərdə tutur;

* **motivasion tələblər** – bu tələblər şəxsiyyətə öz təhsil trayektoriyasını seçməyə və təhsil müəssisəsinə öz fərdi təhsil sistemini formalaşdırmağa imkan yaradır;

* **milli-regional tələblər** – bu tələblər regionun xüsusiyyətlərini və imkanlarını nəzərə alır və iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafını şərtləndirir;

* **yerli tələblər** – bu tələblər hər bir rayonun, şəhərin, təhsil müəssisəsinin şəraitinin, xüsusiyyətlərinin, mütərəqqi adət və ənənələrinin nəzərə alınmasını təmin edir.

Təhsilin məzmununun düzgün idarə edilməsi son nəticədə keyfiyyətin yüksəldilməsinə xidmət edir.

8.2.TƏHSİLİN MƏZMUNUNU ŞƏRTLƏNDİRƏN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏR

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının təhsil hüququ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsi ilə təyin olunmuşdur. Bu maddəyə əsasən hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq hüququ vardır.

Təhsilin məzmunu dedikdə müəyyən tip tədris müəssisələrində öyrənilən bilik, bacarıq və vərdislər sistemi başa düşülür. Şagirdlərin məntiqi və yaradıcı təfəkkürünü, idraki maraqlarını formalaşdırmaq, hərtərəfli inkişafını təmin etmək və fəal əmək fəaliyyətinə hazırlamaq ümumi təhsilin əsas məzmununu təşkil edir.

Təhsilin məzmunu ətraf aləm, dünya, cəmiyyət, təfəkkür, insan haqqında biliklər sistemini əhatə edir, təhsil alanlarda praktik fəaliyyət üçün bacarıq və vərdislər formalaşdırır, məntiqi və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir, təhsil alanlarda

əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlər aşılır, yüksək mədəni davranış normaları, insanlar arasında düzgün ünsiyyət və münasibətlər yaradır.

Təhsilin məzmununun formalaşdırılmasında aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır:

1) Cəmiyyətdə qəbul olunmuş mənəvi, mədəni, normalar; 2) Cəmiyyətin sosial tələbatları; 3) Cəmiyyətdə sosial – iqtisadi nailiyyətlər; 4) Cəmiyyətdə elmi nailiyyətlər; 5) fərdin tələbat və imkanları; 6) maddi texniki baza; 7) pedaqoji imkanlar.

Təhsilin məzmunu cəmiyyətin tələbatından irəli gəlir və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı olur. Elmi-texniki tərəqqinin, ümummədəni səviyyənin, istehsalın və ümumiyyətlə, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq təhsilin məqsədi və uyğun olaraq bu məqsədlərə çatmaq üçün təhsilin məzmununa qoyulan tələblər də dəyişir, inkişaf edir və təkmilləşir. Bu tələblər konkret olaraq müəyyən normativ sənədlər - standartlar şəklində ifadə olunur. Geniş mənada isə bu tələblər təhsil pilləsindən asılı olaraq ictimai həyata hazır olan, öz gələcək peşə fəaliyyətini müəyyən edə bilən, müəyyən dünyagörüşünə və ümumi mədəni səviyyəyə malik olan, peşə hazırlığı üzrə təhsilini davam etdirmək üçün lazımı bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlanmış məzun modeli formasında ifadə olunur.

Təhsilin məzmunu fənlərin tədrisində öz əksini tapır. Hər bir fən insan həyatının, mədəniyyətinin, onun yaratdığı elmin bir hissəsi olub müxtəlif elm sahələrinin müxtəsər məcmusudur.

Təhsilin məzmunu aşağıdakı prinsiplər əsasında yaradılır:

1) humanizm; 2) ardıcılıq; 3) sistemlilik; 4) çeviklik; 5) tarixilik; 6) varislik; 7) həyatla, praktik işlə əlaqə; 8) müvafiqlik; 9) müyəssərlik; 10) integrativlik; 11) millilik; 12) bəşərlik.

Bilik təhsilin məzmununda qiymətli xəzinədir. Təlim materialının məzmunu bu xəzinədən zəruri, “açar” roluna malik minimumu özündə ehtiva etməlidir. Başlıcası budur ki, düşünən beyin yaradılmalıdır. Təlim materialı və təhsilin məzmunu buna yönəlməlidir. Düşünən insan bilən insandır, bilən insan hələ düşünən deyildir. Heroklitə görə, çox bilmək naşılər üçün müdriklikdir. Əslində çox bilmək müdriklik olmasa da, avamlıq da deyil, həm də çox bilmək başqalarının müdrikliyi hesabına qazanılır.

Antuan de Sent Ekzuperi isə yazır ki, orta səviyyəli bir şagird təbiət qanunları və insanın varlığı haqqında Dekart və Paskaldan çox məlumatı ola bilər. Amma, Dekart və Paskal kimi düşünmək qabiliyyəti ola bilməz.

Bizim məlumatlarla zəngin əsrimizdə əsas bilik sərvəti düşüncəyə, fikirləşməyə, ətraf aləmi dərk etməyə, hadisələr arasında əlaqəni görməyə, təbiət qanunlarını mənimsəməyə xidmət etməlidir. Təlim materialları, təhsilin məzmunu təhsil alanlarda düşüncə qabiliyyəti, yaradıcı təfəkkür yaratmalı, praktik fəaliyyət istiqamətləndirməlidir.

Təhsilin məzmununun idarə edilməsi ilk növbədə məzmunun müəyyən metodologiyasının işlənilməsinə tələb edir. **Təhsilin məzmunu hazırlanarkən aşağıdakı mərhələlərdən keçir:**

1. Nəzəri tədqiqatlar aparılır, elmin, texnikanın, istehsalın, cəmiyyətin və şəxsiyyətin tələbatlarının öyrənilməsi yolu ilə hərtərəfli inkişaf etmiş vətəndaş hazırlanması üzrə təhsil müəssisəsinə veriləcək sosial sifariş formalaşdırılır.

2. Sosial sifarişə uyğun olaraq məzunların fəaliyyət növünə və keyfiyyətinə qoyulan tələblər müəyyən edilir.

3. Məzunların fəaliyyətinə verilən tələblər dövlət standartlarında əks etdirilir və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq daim yeniləşir.

4. İxtisaslara uyğun mütəxəssisin kompetensiyaları müəyyənləşdirilir və ona uyğun konkret bilik və bacarıqlar müəyyən edilir.

Təhsilin məzmununun tətbiqində aşağıdakı prinsiplər gözlənilməlidir:

* elmin, texnikanın və qabaqcıl texnologiyanın müasir nailiyyətlərinin əks etdirilməsi;

* hər bir fənnin məzmununda ümumi elmi (elmlərin təsnifatının ümumi əsasları, istehsal proseslərinin ümumi prinsipləri, əməyin ümumi sosial-iqtisadi şərtləri və s.) və peşə anlayışlarının (peşə fəaliyyətinin ümumi elmi əsasları, konkret sahələr üzrə istehsal alətlərinin və istehsal texnologiyalarının quruluşunun və iş prinsipinin əsasları, əməyin ümumi iqtisadi amilləri və s.) əks etdirilməsi;

* ümumi və peşə təhsili arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılması;

* fənlərarası və fənnin ayrı-ayrı sahələri arasında əlaqələrin yaradılması;

* öyrədilən fənnin uyğun peşə fəaliyyətinə aid olan əsas ideyalarının, sahələrinin müəyyən edilməsi və vurğulanması;

* tədris proqramlarında istehsalatın yenilikçi təcrübəsinin əks etdirilməsi;

* təlim materialı vasitəsilə təlim alanın düşüncə tərzinin və məntiqi tərəkürünün inkişaf etdirilməsi üçün şəraitin yaradılması;

* məzunların gələcək peşə fəaliyyətini müəyyən edə bilməsi və əmək bazarının tələbatlarına daha yaxşı uyğunlaşması məqsədilə təlim materiallarında müxtəlif peşələr və daha çox ehtiyac hiss edilən ixtisas sahələri üzrə məlumatların əks etdirilməsi;

* təhsilin məzmununda tərbiyə məsələlərinin, mənəvi keyfiyyətlərin əks etdirilməsi.

4. Təhsilin varislik və integrativlik prinsipi əsasında müəyyən edilmiş məzmununun təhsilin müxtəlif səviyyələri və mərhələləri üzrə təhsil proqramlarına görə paylaşdırılması.

5. Təhsil proqramlarında toplanmış materialın integrativ təlim fənləri bloku üzrə paylaşdırılması.

6. Formalaşdırılmış tələblər əsasında təlim-tərbiyə prosesinin yeniləşdirilmiş modelinin qurulması və tətbiqi.

Təhsilin məzmunu aşağıdakı tələblərə uyğun olmalıdır:

* **1) Məzmun tələbləri.** Varisliyin və təlimə integrativ yanaşmanın nəzərə alınması şərti ilə təhsil proqramlarının modullar əsasında tərtib edilməsinə imkan yaratmalı;

* **2) təşkilati tələblər.** Bu tələblər təhsil proqramlarının müxtəlif növlü tədris müəssisələrində reallaşdırılmasına imkan yaratmalı;

* **3) kadrlara qoyulan tələblər.** Bu tələblər təhsil proqramlarının səviyyəsinə uyğun olan səriştəli pedaqoji kadrların hazırlanması təmin edilməli;

* **4) maddi-texniki tələblər.** Bu tələblər seçilmiş tədris proqramının reallaşdırılması üçün lazımi maddi-texniki baza yaradılmalı;

* **motivasion tələblər.** Bu tələblər şəxsiyyətə öz təhsil trayektoriyasını seçməyə və təhsil müəssisəsinə öz fərdi təhsil sistemini formalaşdırmağa imkan verməli;

* **milli-regional tələblər.** Bu tələblər regionun xüsusiyyətlərini və imkanlarını nəzərə almalı və iqtisadiyyatın və sosial sferanın inkişafını şərtləndirməli;

* **yerli şərait tələbləri.** Bu tələblər hər bir rayonun, şəhərin, təhsil müəssisəsinin şəraiti, xüsusiyyətləri, habelə, yerli adət və ənənələr nəzərə alınmalıdır.

Təhsilin məzmununun idarə edilməsində son nəticə keyfiyyətin əldə edilməsidir. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyən edilməsi isə aşağıdakı üç komponent üzrə aparılır:

* **nəticələrin keyfiyyəti;**

* **şəraitin keyfiyyəti;**

* **prosesin keyfiyyəti.**

Təhsilin məzmununun strukturunu müəyyənləşdirərkən təhsilin məqsədi, təhsil alanların yaş qrupları, ixtisası, təhsilin səviyyəsi, mərhələsi, təmayülü, öyrənilən biliklərin xarakteri, səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

8.3. TƏHSİLİN MƏZMUNUNU ƏKS ETDİRƏN SƏNƏDLƏR.

Təhsilin məzmununu əks etdirən sənədləri əsas etibarı ilə aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

8.3.1. Dövlət təhsil standartları

Dövlət Təhsil Standartları fərdin, cəmiyyətin, dövlətin tələbatına uyğun olaraq təhsilin müəyyən pillələri və səviyyələrində, ixtisaslar üzrə elmi-pedaqoji prinsiplər əsasında hazırlanan və müəyyən dövr üçün nəzərdə tutulan bilik, bacarıq və vərdişlərin ümumi normalar məcmusudur.

Dövlət Təhsil Standartları məzunların təhsil hazırlığına verilən tələblərin məcburi səviyyəsidir, təlimin, məzmununu, forma və metodlarını özündə əks etdirən dövlət sənədidir.

Dövlət Təhsil Standartları Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən hazırlanır və təsdiqlənir. Bu sənədə əlavə etmək, onu dəyişmək yalnız Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətindədir.

Dövlət Təhsil Standartları təhsil sahəsində sınaq olmuş mütərəqqi meyarlar, milli və ümumbəşəri dəyərlər, pedaqoji prinsiplər əsasında hazırlanır.

Dövlət Təhsil Standartlarının məqsədi vətəndaşların təhsil səviyyəsinin aşağı düşməsinə yol verməmək, bütün tip tədris müəssisələrində təhsil alanlar üçün bərabər şərait yaratmaq, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə verilən standart tələbləri müəyyənləşdirməkdir.

Dövlət Təhsil Standartları iki tipdə hazırlanır:

1) Variativ Dövlət Təhsil Standartları – dəyişiləndir, cəmiyyətin inkişafı və tələblərinə müvafiq olaraq dəyişir, təkmilləşir, yeniləşir.

2) İnvariativ Dövlət Təhsil Standartları – dəyişməzdir. Təhsilin özəyini təşkil edir. Uzun müddət üçün – ən azı 5 il müddətinə nəzərdə tutulur.

Dövlət Təhsil Standartları təhsilin məzmununu, idarə olunmasını, maddi-texniki və tədris bazasını, infrastrukturunu, təhsilverənlərin keyfiyyət göstəricilərini, hər bir təhsil pilləsində təhsilalanların bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsinə müəyyənləşdirir.

Dövlət Təhsil Standartları təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin, təhsilin səviyyəsinin və təhsilalanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsində, akkreditasiyada və attestasiyaların keçirilməsində dövlət təhsil standartları əsas meyar kimi götürülür.

Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili üçün xüsusi dövlət standartları müəyyən edilir.

Dövlət təhsil standartı aşağıdakıları nəzərdə tutur:

– təhsilin hər bir pilləsi üzrə məzmunu əks etdirir. Dövlət şagirdlərə (tələbələrə) zəruri ümumi təhsil hazırlığı verməyi nəzərdə tutur;

– təhsilalanların zəruri hazırlığına minimum tələblər verilir.

Məzmun baxımından ümumtəhsil məktəbinin dövlət standartı nəzərdə tutur:

– elmlərin əsaslarına dair nəzəriyyələrdən, konsepsiyalardan, onların tarixindən, problemlərindən, metodologiyasından və proqnozlarından xəbərdar olmaq;

– bu və ya digər bilik sahəsinin əsas anlayışlarını bilmək və tətbiq etmək bacarığı;

– əsas anlayışlara tərif vermək;

– anlayışın məzmununu və qayəsini açmaq;

– anlayışlara praktik şərh (təfsir) vermək;

– bilik, elm sahələri və fəaliyyət növləri üzrə fasiləsiz ümumtəhsil texnologiyaları ilə tanış olmaq və onların əsaslarını mənimsəmək;

– cəmiyyətin əsas problemlərini (ailə, milli, sosial, siyasi, mənəvi, mədəni, beynəlxalq, ekoloji, iqtisadi, istehsalat və s. sahələrdə) bilmək və onların həll edilməsi sahəsində öz vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu aydın başa düşmək;

- sabit (standart) və dəyişən (qeyri-standart) situasiyalarda idraki (nəzəri) və praktik vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı elmi bilikləri tətbiq etmək bacarığı;
- müvafiq təhsil sahəsinin nəzəriyyəsi və praktikasına bələd olmaq.

Yuxarıda qeyd olunanlar təhsilin pillələri və səviyyələri üzrə təhsilin standartlaşdırılmasının ümumi parametrlərini əhatə edir. Onlar təhsil sahələri, konkret tədris fənləri üzrə konkretləşdirilir. Tədris materialının təqdim etmə səviyyəsinə və məktəblinin icbari hazırlığına verilən tələblər nəzərə alınmaqla şagirdlərin hazırlığı səviyyəsinə nəzarət etmək və onu qiymətləndirmək məqsədilə tapşırıqlar (testlər) sistemi müəyyənləşdirilir.

Təhsil standartlarında məzmun elə qurulur ki, hər bir təhsil alan maksimum gücütən səviyyədə təhsil alsın və onlarda təlimin müsbət motivləri formalaşdırılsın.

8.3.2. Tədris planı

Tədris müəssisəsinin fəaliyyətini istiqamətləndirən normativ sənəddir.

Tədris prosesinin məzmunu tədris planı, fənlər üzrə tədris proqramları ilə müəyyən olunur və dərs kitablarında, informasiyanı toplayıb saxlayan elektron avadanlıqlarda əks olunur.

Tədris müəssisəsində öyrədilən fənlərin siniflər və kurslar üzrə tədris ardıcılığını, hər fənnə ayrılan illik, yarım illik və həftəlik saatların miqdarını, təhsilin müddətini, təhsil alanların fəaliyyət növlərini, təillərin vaxtını, pedaqoji və istehsalat təcrübələrinin müddətini əks etdirən sənədə tədris planı deyilir.

Tədris planının vəzifəsi şagirdlərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək, onları Vətənin müdafiəsinə və əməyə hazırlamaqdır. Odur ki, orta ümumtəhsil məktəbinin, peşə-texniki məktəblərinin tədris planında sosial-iqtisadi yönümlü tədris fənləri (həyat bilgisi, Azərbaycan tarixi, insan və cəmiyyət Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının əsasları, iqtisadi biliklərin əsasları və s.); humanitar yönümlü fənlər (Azərbaycan dili, xarici dil, ədəbiyyat, musiqi, təsviri incəsənət və s.); təbiət-riyaziyyat fənləri (riyaziyyat, kimya, biologiya, coğrafiya və s.), həmçinin fiziki tərbiyə, texnologiya fənləri salınır.

Tədris planında tədris fənlərinin uzlaşdırılması diqqət mərkəzində dayanır, məktəblilərin hərtərəfli inkişafı, zəruri bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması, ümumtəhsil hazırlığı, hərtərəfli inkişafı təmin olunur.

Tədris planının təkmilləşdirilməsi cəmiyyətin sosial sifarişi nəzərə alınmaqla aparılır. Məcburi fənlərlə yanaşı tədris planında fakultativ məşğələlərə ayrılan vaxt (saatlar) da göstərilir.

Tədris sisteminin əhatə etdiyi hər tədris müəssisəsinin özünəməxsus tədris planı olur. Buna baxmyaraq **tədris planlarının ümumi səciyyəvi cəhətləri də vardır.**

- 1) tədris ilinin, rüblərin və təsillərin müddətini;
- 2) tədris müəssisələrində öyrənilən fənlərin tam siyahısını;
- 3) təlim illəri üzrə fənlərin bölüşdürülməsini;
- 4) hər fənnin bütün təlim müddətində və hər sinifdə öyrənilməsinə ayrılan saatların miqdarını;
- 5) hər fənnin öyrənilməsinə verilən həftəlik saatların miqdarını;
- 6) praktikumların, təcrübələrin, strukturunu, vaxtını müddətini;
- 7) təsillərin vaxtını və müddətini;
- 8) fakültativ məşğələlərin, fənn dərnəklərinin, praktikumların adlarını və saatlarını;
- 9) seçmə fənlərin adlarını və saatlarını;
- 10) buraxılış işi, kurs işi, magistr dissertasiyası, imtahanların vaxtını, ixtisas sahələrini, adlarını müəyyən edir.

Tədris planının tərtibinə aşağıdakı pedaqoji tələblər verilir:

1. Tədris planları Dövlət Təhsil Standartlarına uyğun olmalıdır.
 2. Fənlərin çətinlik dərəcəsinə görə, nəzəriyyə, metodika və praktika ardıcılığı təmin edilməlidir.
 3. Təhsil alanların yaş, bilik və anlaq səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.
 4. Fənlər arasındakı əlaqəyə diqqət yetirilməli, sonrakı fənn üçün baza yaradılmalıdır.
 5. Fənlərin nisbət balansı gözlənilməlidir.
 6. Təhsilin məzmunundakı vahidlik, varislik gözlənilməlidir.
 7. Milli-mənəvi tərbiyə məsələləri və təhsil ənənələri nəzərə alınmalıdır.
- Tədris planları Dövlət Təhsil Standartlarına uyğun olaraq mərkəzi təhsil orqanları, ali təhsil müəssisələri tərəfindən işlənib hazırlanır və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunur.

8.3.3. Kurikulum

“**Kurikulum**” (curriculum) latın sözü olub, “təlim kursu”, “tədris planı”, “proqram” kimi izah olunur. Azərbaycan pedaqoji fikrində kurikulumla belə tərif verilmişdir:

“Kurikulum təlim prosesi ilə bağlı bütün fəaliyyətlərin səmərəli təşkili-nə, məqsədyönlü və ardıcıl həyata keçirilməsinə imkan yaradan konseptual sənəddir”

Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanununda bu anlayış bir daha konkretləşdirilmişdir: “Təhsil proqramı (kurikulum) – təhsilin hər bir pilləsi üzrə təlim nəticələri və məzmun standartlarını, tədris fənlərini, həftəlik dərslər və dərsləndirən məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi və monitorinqinin aparılması sistemini özündə əks etdirən dövlət sənədidir”.

Kurikulum təhsilin əsaslarını və məzmununu, təlimə ayrılan vaxt çərçivəsində onların öyrədilmə ardıcılığını, təhsilin pilləsi və səviyyəsindən, təhsil müəssisəsinin tipindən asılı olaraq, tətbiq ediləcək metodları, tədris və təlim resurslarını, qiymətləndirmə mexanizmini, tədris-təlim prosesinin və müəllim fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən mühüm pedaqoji və dövlət sənədidir.

Kurikulum tədris planlarını, tədris proqramlarını, metodik işləmələri, qiymətləndirmə meyarlarını, şagirdə və onun hazırlıq səviyyəsinə verilən tələbləri, hər bir dərsin konkret təhsilləndirici, tərbiyəedici, inkişafetdirici məqsədlərini, metodik təminatı, dəyərləndirmə modelini, texniki təchizatı, innovasiya və pedaqoji texnologiyaları özündə birləşdirir.

Kurikulumun istifadə və inkişaf tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, Curriculum sözünə ilk dəfə Leyden (1582-ci il) və Qlazqo (1633-cü il) şəhərlərinin universitetlərinin sənədlərində rast gəlinir. Bəzi alimlərin qeyd etdikləri kimi, 1876-cı ildən etibarən ondan bir termin kimi istifadə olunmağa başlanmışdır.

Kurikulum termini ilk dəfə Con Franklin Bobbit tərəfindən elm sahəsində istifadə edilmişdir. İlk fənn kurikulumları 1918-ci ildə ABŞ-da meydana gəlmişdir. 1970-ci illərdən sonra Kurikulum nəzəriyyəsi formalaşmışdır. Azərbaycanda bu termindən 1990-cı illərinin sonlarından başlayaraq istifadə olunmuşdur. Kurikulum dünyanın mütərəqqi təhsil modellərindən biri olmaqla hazırda geniş miqyasda tətbiq olunur, hər bir ölkənin özünə məxsus Kurikulumları, hətta bəzi məktəblərin özünəməxsus Kurikulumları mövcuddur.

Prof. Rüşət Hüseynzadənin tədqiqatlardan məlum olmuşdur ki, Kurikulum əslində çox qədim bir tarixə malikdir. Belə ki, **Kurikulum ilk dəfə V əsrdə Hindistanda meydana gəlmişdir.** Hələ qədim Hindistanda V əsrdə cahilliyə, avamlığa qarşı mübarizə cəmiyyəti yaradılmışdır ki, bunun adına “Qurukul” deyilmişdir. “Qu” qədim hind dilində avamlıq, gerilik deməkdir. “Ru” və ya “Ra” – günəş, işıq, ziya deməkdir. “kul” ailə, icma deməkdir. Beləliklə “Qurukul” mənaca cahilliyə, avamlığa qarşı işığın, ziyanın mübarizə icması deməkdir.

Anlayışa başqa yöndən baxdıqda da yenə dəyərli bir mənə verdiyi məlum olur. Belə ki, hind dilində müəllimə **“Quru”** deyilir. **“Kul”** isə “icma”, “ailə” deməkdir. Qədim Hindistanda Quruların (yəni müəllimlərin) evində xüsusi ailə məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Uşaqlar təhsil almaq üçün müəllimin evinə gedirdilər. Burada uşaqlar həm təhsil alır, ev tapşırıqlarını yerinə yetirir, çalışır, həm də uzaqdan gələnlər müəllimin evində qalırdılar. Belə təhsil prosesinə **“Qurukul”** deyilirdi. Belə ailə məktəbləri tədricən genişlənmiş və yayılmışdır. Bu gün də Hindistanda ailə tipli xüsusi məktəblər var ki, onlara “Qurukul” deyilir.

Azərbaycanda “Kurikulum” bir pedaqoji anlayış kimi 1990-cı illərin sonlarından başlayaraq istifadə olunmağa başlamışdır. 1999-cü ildən etibarən Respublikamızda mərhələ-mərhələ bu sahədə mütəmadi olaraq işlər görülmüş, tədbir-

lər həyata keçirilmişdir: Kurikulum Şurası təsis edilmiş, Kurikulum Mərkəzi yaradılmış və təhsil kurikulumlarının hazırlığına başlanmışdır. 2006-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədi, onun əsasında 2007-ci ildə I-IV siniflər üçün fənn kurikulumları hazırlanmış, 2011-ci ildə isə V-XI siniflər üçün fənn kurikulumları hazırlanaraq istifadəyə verilmişdir. Bundan əlavə, məktəb, eləcə də dərs kurikulumu nümunələri hazırlanmışdır. Təhsil kurikulumları hazırlanarkən onların nəticəyönümlü, tələbyönümlü, şagirdyönümlü, şəxsiyyətyönümlü və integrativ xarakterə malik olması didaktik tələblər kimi nəzərə alınmışdır.

XXI əsrin tələbləri və kurikulum. XXI əsrin tələblərindən ən başlıcası tədris olunan fənlərini məzmunu ilə bağlı məsələlərə yeni yanaşma tərzini və təhsilin məzmununun zənginləşdirilməsidir.

Bilik vermək hələ son hədd deyil. Bilik o zaman zəruri əhəmiyyət kəsb edir ki, şagird qazandığı biliklər vasitəsilə həyati bacarıqlar əldə edir, onda bu bilikləri tətbiq etmə keyfiyyətləri formalaşır. Məlum məsələdir ki, məktəb illərində qazanılmış biliklər müstəqil həyatda şagirdlərin köməyinə gəlmirsə, onların əhəmiyyəti heçə enir. Bu baxımdan Kurikulumlar biliklərin zənginləşdirilməsi ilə bərabər bacarıqların da təkmilləşdirilməsi, biliklərin tətbiqi imkanları və yolları göstərməlidir.

Tədris olunan fənlər ilk növbədə fərdin və cəmiyyətin tələbatını ifadə etməli, təhsil alanın dünyagörüşünün və şəxsiyyətinin formalaşmasına, intellektual səviyyəsinin inkişafına yönəlməlidir. Mənimşəkilən biliklər əsasında formalaşan bacarıqlar orta məktəb məzmununun gələcək həyatını qurmasını, cəmiyyətdə öz yerini tapmasını, növbəti mərhələlərdə təhsil ala bilməsini təmin etməlidir.

Beləliklə, Kurikulumlar dövrün, həyatın tələbinə uyğunlaşmalı, daim yeniləşməli və zənginləşməlidir.

Kurikulumlar xarakterinə görə iki yerə ayrılır:

1) Fənyönümlü kurikulum; 2) Şəxsiyyətyönümlü kurikulum.

Fənyönümlü kurikulumlar adından məlum olduğu kimi tədris fənlərinin məzmununu əks etdirən kurikulumlardır.

Fənn kurikulumlarında fənnin məzmunu standartlar şəklində ifadə olunur. Standartlar öyrədiləcək məzmunundan xəbər verir və bacarığın xüsusiyyətini göstərir. Yəni nəyin öyrədiləcəyi və öyrədilənlərin necə nümayiş etdiriləcəyi aydın təsvir edilir.

Şəxsiyyətyönümlü kurikulumlar isə şəxsiyyətin formalaşdırılmasına yönələn, onun keyfiyyətlərini müəyyənləşdirən, insanın həyat fəaliyyətində lazım olacaq praktik bilik, bacarıq və vərdislərin, onun əqli fəaliyyətlə bağlı qabiliyyətlərinin kompleks məcmusudur.

Kurikulumun quruluşu elədir ki, o həm ümumi təhsilin bütün parametrlərini özündə əks etdirir. Yəni-

1) təhsilə verilən tələbləri; 2) ümumi təhsilin məzmun standartlarını; 3) fənlər üzrə illik dərslər saatlarının miqdarını; 4) pedaqoji prosesin təşkili prinsiplərini; 5) şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsini; 6) ayrı-ayrı fənn kurikulumlarının strukturunu müəyyən edir.

Kurikulumun funksiyaları bunlardır: ümumi təhsilin pillələri, bu pillələrdə tədris olunan fənlər arasında əlaqələrin və ardıcılığın təmin edilməsi; fənlərin məzmununun cəmiyyətin tələbatına uyğun daim təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi; təlim texnologiyalarının çevikliyi və interaktivliyinin təmin olunması; nəticəyönlü fənn kurikulumlarının hazırlanıb tətbiq olunması; təlim mühitinin, təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyinin, təlimin inkişafetdirici və qabaqlayıcı xarakterinin, bilik, bacarıq və vərdislərin təhsil pillələri üzrə konsentrik prinsip əsasında müəyyənləşdirilməsinin təmin olunması; şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılmasının təmin edilməsi.

Kurikulumların pedaqoji prinsipləri aşağıdakılardır: Hər bir müasir kurikulumun məzmunu təhsil sahəsində dövlət siyasətini və təhsil sisteminin islahatını təyin edən humanistlik, demoratiklik, bərabərlik, millilik və dünyəvilik, keyfiyyətlilik, səmərəlilik və fasiləsizlik meyarları gözləməklə aşağıdakı pedaqoji prinsiplər əsasında hazırlanır:

Milli və ümumbəşəri dəyərlərin nəzərə alınması prinsipi tələb edir ki, kurikulumda verilən materiallar milli zəmin üzərində hazırlanmalı, xalqımızın səciyyəvi cəhətlərini, milli dəyərlərimizi əks etdirməli və həmçinin bəşəriyyətin əldə etdiyi ən yaxşı mədəni dəyərlərdən istifadə edilməlidir.

Şəxsiyyətyönümlülük prinsipi tələb edir ki, şagirdlərə verilən bilik ilk növbədə şəxsiyyət formalaşdırmağa istiqmətlənməlidir;

Şagirdyönümlülük prinsipi təhsil sahəsində fəaliyyətlərin təhsilənlərin mənafeyinə, maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkişafına xidmət etməsidir.

Tələbyönümlülük prinsipi fərdin, cəmiyyətin və dövlətin dəyişən ehtiyac və tələbatlarının nəzərə alınmasıdır.

Nəticəyönümlülük prinsipi nəzərdə tutulan təlim nailiyyətlərinin nəticələr formasında müəyyən edilməsidir.

İntegrativlik prinsipi təhsilin məzmun komponentlərinin bir-biri ilə və həyatla sistemli şəkildə əlaqələndirilməsidir

Variativlik və çeviklik prinsipi zəruri olan baza fənlərinin, ixtisas fənlərinin, seçmə fənlərin, əlavə fənlərin və təlim üsullarının bir-biri ilə çevik əlaqələndirilməsi deməkdir;

Müasirlik prinsipi fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığı sistemində təlim və tədris prosesi ən müasir tələblərə uyğun qurulması; tətbiq olunan tədris plan və proqramları daim yeniləşdirilib müasirləşdirilməsi, mütəmadi şəkildə tələbatla uyğunlaşdırılmasıdır.

Şəffaflıq prinsipi təhsil sistemində bütün fəaliyyətlər tam şəffaf şəkildə həyata keçirilir.

Fərdiləşdirmə prinsipi təhsil prosesinin subyektləri arasında münasibətlərin dialoqlaşdırılmasını, təlim alanın fəallaşdırılması üçün prosesin problemləşdirilməsini, təlim prosesinə hər bir öyrənənin real şəxsi təcrübəsinin daxil edilməsini və təlimin subyektin fərdi yaradıcılığının inkişaf etdirilməsinə yönəldilməsini – fərdiləşdirilməsini nəzərdə tutur;

Varislik prinsipi fasiləsiz pedaqoji təhsilin təmin edilməsi üçün zəruri şərtlərdən biridir və fasiləsiz təhsilin bütün səviyyələrində məzmunun reallaşdırılması üçün ümumi konseptual yanaşmanı nəzərdə tutur.

Diversifikasiya prinsipi isə təhsil sisteminin fəaliyyət növlərinin genişləndirilməsini, müxtəlifliyini və əvvəllər mövcud olmayan yeni forma və funksiyaların əldə edilməsini nəzərdə tutur. Təhsil sistemində diversifikasiya proseslərinin inkişaf etdirilməsi daha yüksək səviyyəli peşə təhsili üzrə sosial tələbatın artmasını, əhalinin müxtəlif təbəqələrinin tələbatlarının ödənilməsini, alternativ təhsil proqramlarının təlim üsullarının izlənilməsini və əmək bazarının tələbatlarının ödənilməsini təmin edir.

Kurikulumlar hazırlanarkən, məzmunu uyğun müvafiq strategiyaların müəyyən olunmasına diqqət yetirilir. Həmin strategiyaların mövcudluğunun dərslük müəllifləri, fənni öyrədən müəllimlər nəzərə alınmalıdır. Prinsiplər fənlər üzrə təlimin mühüm didaktik əsası kimi də şərh olunur. Bunlardan əlavə, prinsiplərə fənn üzrə strateji fəaliyyətin özülünü təşkil edən bir anlayış kimi də yanaşılır. Onlara müxtəlif forma və üsulların mütəhərrik mexanizminin pedaqoji təminatçısı kimi baxılır.

Müasir təhsil müstəvisində şagirdin bir şəxsiyyət kimi fəaliyyətə cəlb olunması, onun ehtiyac və maraqlarının əsas götürülməsi, pedaqoji problemlərin həllində müəllimlərlə əməkdaşlığı, yaradıcı və təşəbbüskar rolu xüsusi olaraq nəzərə alınır. Bunlar yeni pedaqoji texnologiyaların mahiyyətini təşkil edən mühüm elementlər kimi onun xarakterik keyfiyyətini göstərir, yeni fənn kurikulumlarında özünə yer almış təlim strategiyalarının məğzini təşkil edir.

Qiymətləndirmə mexanizmləri kurikulumun məzmununda xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, dünya ölkələrinin təcrübəsində qiymətləndirmə məsələlərinin kurikulumlarda əhatə olunmasına xüsusi diqqət yetirilir. Ona nailiyyətlərin obyektiv və real qiymətləndirilməsi vasitəsi kimi baxılır.

Hər bir fənn kurikulumunda sonuncu bölmə kimi təqdim olunan qiymətləndirmə hissəsi mahiyyət etibarilə Azərbaycan təhsilində yeni yanaşma tərzidir. Bu sistemdə qiymətləndirmənin müxtəlif növləri, formaları və vasitələrinin özünə-məxsusluğu nəzərə alınır.

8.3.4. Tədris proqramları

Tədris planı əsasında bütün fənlər üzrə tədris proqramları tərtib olunur. *Tədris proqramı Tədris planı və Dövlət Təhsil Standartlarına əsasən fənnin bilik, bacarıq və vərdişlərin həcmi, bölmələrini mövzuların müxtəsər məzmununu, tədrisi ardıcılığını və həmin mövzulara ayrılan saatların miqdarını müəyyənləşdirən mühüm pedaqoji sənəddir.*

Tədris proqramlarında izahat və tematik plandan sonra, mövzular, mövzunun tədris növü (mühazirə seminar, laborator, praktik məşğələ və s.) və hər mövzuya verilən konkret saatlar, həmin mövzunun müxtəsər məzmunu, mövzu üzrə aparılan təcrübi işlər və ona verilən saatların miqdarı və ədəbiyyat siyahısı göstərilir.

Tədris proqramının quruluşu aşağıdakı kimidir:

1) İzahat vərəqi. Burada fənnin öyrənilməsi vəzifələri, ona verilən tələblər haqqında, fənnin səciyyəvi xüsusiyyətləri, fənnə ayrılan saatlar və tədrisi xüsusiyyətləri göstərilir.

2) Fənnin mövzularına və fənnə ayrılan saatların miqdarını göstərən tematik plan.

3) Fənnin ayrı-ayrı mövzularının açıqlanması, mövzuların müxtəsər məzmunu.

4) Təhsil alanların fənnin öyrənilməsinə dair vəzifələri, sərbəst çalışmaları üçün tapşırıqlar, çalışmalar, tövsiyələr.

5) Fənlərarası və kurslararası əlaqələri yaratmaq üçün göstərişlər;

6) Təhsil alanların bilik və bacarıqlarına verilən əsas tələblər, tövsiyə olunan forma və metodlar.

7) Fənnin tədrisində tələb olunan avadanlıq və əyani vəsaitlərin siyahısı.

7) Tövsiyə edilən ədəbiyyat.

Təhsildə diferensasiya proseslərinin dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq Dövlət Təhsil Standartlarından kənara çıxmaqla müxtəlif ixtisaslar üzrə müxtəlif tədris proqramları da hazırlana bilər.

Tədris proqramları müxtəlif prinsiplər, müxtəlif pedaqoji tələblər, qaydalar, tiplər əsasında tərtib oluna bilər:

1) Proqramlar **pilləlilik (konsentrik)** prinsipi üzrə tərtib olunur. Təhsil alanlar aşağı siniflərdə, kurslarda müəyyən məsələ, mövzu haqqında ilkin məlumat alır, yuxarı siniflərdə isə həmin məsələləri daha dərinlən və geniş öyrənirlər;

2) proqramlar **xətti** prinsip üzrə tərtib olunur. Bir məsələ şagirdə bir dəfə təqdim edilir, bir daha o mövzunun tədrisinə qayıdılmır. Eyni məsələni müxtəlif siniflərdə, müxtəlif səviyyədə öyrənməyə ehtiyac yoxdur;

3) proqramlar **eklektiv** (şagirdlərin qabiliyyəti və marağı zəminində) prinsip üzrə tərtib olunur. Mövzular qabiliyyət və marağa uyğun şəkildə öyrənilir.

4) proqramlar **spiralvari** strukturda tərtib olunur. Bunun xarakterik xüsusiyyəti odur ki, şagirdlər başlanğıc problemi diqqətdən kənar qoymur, onunla bağlı olan biliklərin dairəsini yavaş-yavaş (tədrisən) genişləndirir və dərinləşdirir, burada konsentrik və xətti struktura xas olan fasilələr yoxdur, biliklərin bir dəfə öyrənilməsi də baş vermir, onların daha geniş öyrənilməsi davam edir;

5) proqramlar **qarıışıq** strukturda tərtib olunur. Bu struktur xətti, konsentrik və spiralvari strukturların kombinasiyasıdır, hansı ki, bu kombinasiya təhsilin məzmununu təşkil edən zaman manevr etməyə, onun ayrı-ayrı hissələrinin müxtəlif yollarla ifadə olunmasına kömək edir.

Bu müxtəlifliyə baxmayaraq tədris proqramlarının əsas iki tipi daha geniş yayılmış və tətbiq olunur:

1) Sistematik(ardıcıl) və 2) konsentrik tədris proqramları.

Sistematik tədris proqramında fənnə dair mövzular mənimsəmə dərəcəsinə görə, elmi məlumatlar çətinliyinə görə sistemli verilir. Proqram tərtibində hər bir fənnin sistemliliyi və ardıcılığı gözlənilir. Tədris edilən mövzular asandan çətinə, məlumdan məchula doğru prinsipi əsasında sistemli düzülür. Burada həmin mövzu haqqında açıqlama verilir, sistemli anlayışlar yaradılır. Fənnin tədrisində elmin sistemi qorunur, hər yeni tədris edilən mövzu özündən əvvəl öyrədilmiş mövzunu mökəmləndirir və onu tamamlayır, sonrakı mövzulara zəmin hazırlayır. Belə tədris proqramlarına **sistema-tik tədris proqramları** deyilir.

Konsentrik tədris proqramlarında aşağı siniflərdə, kurslarda öyrədilən materiallar yuxarı sinif və kurslarda daha dərindən və geniş öyrədilir. Orta məktəblərdə proqram üç konsentrə bölünür – I-IV, V-IX, X-XI siniflər. Ümumtəhsil məktəbində ədəbiyyat, Azərbaycan dili, riyaziyyat, təbiyyat fənləri bir neçə konsentrdə təkrarən keçilir. Bu fənn sinifdən sinfə gədikcə çətinləşir, mürəkkəbləşir, əvvəl keçilmişlərə konsentrə olunur. Proqramın bu konsentrik prinsipləri ali məktəb, həmçinin digər məktəblərin proqramlarında da tətbiq edilir. Proqramın belə konsentrik düzülüşü təhsil alanların anlaq səviyyəsi, psixi-fizioloji və intellektual inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Məsələn, tədrisin ilk mərhələsində uşaqların psixi imkanları elmi anlayışları olduğu kimi dərk etmə imkanlarına malik deyildir. Ona görə də təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında əvvəlcə elementar məlumatlar verilir.

Orta məktəblərin yuxarı siniflərini əhatə edən son mərhələdə isə yeniyetmə və gənclərin həm psixi həm də intellektual inkişaf səviyyələri elmi qanunauyğunluqları mənimsəmə imkanında olduğu üçün onlara daha mürəkkəb elmi həqiqətlər haqqında məlumatlar verilir. Buna **konsentrik tədris proqramları** deyilir.

Tədris proqramlarının tərtibinə aşağıdakı tələblər verilir:

1) Tədris proqramı tədris planına əsasən hazırlanmalı; 2) Sistematik və ardıcılığa əməl olunmalı; 3) Proqramda müəllim üçün müvafiq göstərişlər olmalı;

4) Proqramda mübahisəli faktlar verilməməli; 5) Proqram elmin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalı; 6) Proqramda tərbiyəvi vəzifələr öz həllini tapmalı; 7) Proqramda təhsil alanların yaş və anlaq səviyyəsi nəzərə alınmalı; 8) Proqramda nəzəriyyə və təcrübənin vəhdəti təmin edilməli; 10) Proqrama elmin başlıca müddəaları və anlayışları daxil edilməlidir.

Tədris proqramları, tədris planına və Dövlət Təhsil Standartlarına uyğun olaraq hazırlanır və Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunur.

8.3.5. Dərslik, dərs vəsaiti, metodik vəsait və iş dəftərləri

Tədris proqramları əsasında dərslik hazırlanır. Dərslik təhsil sistemində məzmun və funksiyasına görə əhəmiyyətli resurslardan biri olub, təhsil alanlar üçün əsas bilik mənbəyidir. Şəxsiyyətin formalaşmasında, təfəkkürün inkişafında, intellektual səviyyənin yüksəlməsində, idrak qabiliyyətlərinin inkişafında dərsliklər mühüm rol oynayır.

Buna görə də təhsil islahatları çərçivəsində həmişə dərsliklərin yara-dılması-na xüsusi müstəvidə yanaşılmış, hökumət səviyyəsində dərslik siyasəti hazırlanaraq tətbiq olunmuşdur. **Dərslik siyasətinin məqsədi** məktəbliləri standartlara uyğun bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələndirmək, Vətəninə, xalqına, onun adət-ənənələrinə bələd olan, milli və ümumbəşəri dəyərlər zəminində formalaşan, fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam, müstəqil həyata hazır və demokratik düşüncəli vətəndaşlar kimi yetişdirməkdir.

Dərslik konkret fənn üzrə tədris planı, tədris proqramı və kurikulum əsasında nəzəri və praktik biliklərin əsaslarının sistemli və anlaşılıq şəkildə izah olunduğu əsas vəsaitdir.

Dərsliklərdə artıq informasiya yükünün olması nöqsanlı hal kimi qəbul edilir və bu, onun keyfiyyətinə xələl gətirir.

Dövlət təhsil standartlarını özündə əks etdirən fənn kurikulumlarına uyğunluq dərsliklərin əsas keyfiyyətlərindən biridir. Əslində, bu, dərsliklərin təhsil standartlarında ifadə edilmiş bilik və fəaliyyətlərin reallaşdırılmasına xidmət etməsinin ifadəsidir. Başqa sözlə, standartlardan kənara çıxma hallarına yol verilməməsi vacib tələb kimi qarşıya qoyulur.

Dərslik fəal təlim prosesində bir komponent kimi şagirdi idraki fəallığa sövq etməli, onu tədqiqatçılığa və yaradıcılığa istiqamətləndirməlidir.

Hazırda şagirdləri fəaliyyətə sövq etməklə tətbiqi xarakter daşımaları dərsliklərin əsas keyfiyyətlərindən hesab edilir, onlarda bacarıqları formalaşdırma bilmək imkanının olması mühüm cəhət kimi dəyərləndirilir. Bunun üçün kifayət qədər müxtəlif növ çalışma və tapşırıqlardan istifadə edilməsi tələb olunur.

İntegrativ bacarıqların inkişafına imkan yaratmaq, onu şəxsiyyətin ümumi keyfiyyətinə çevirmək dərslərlərin xarakterik cəhətlərindən biri hesab edilməlidir. Bundan əlavə, şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşdırılması da diqqət mərkəzində saxlanılmalı, ətraf aləmin obyektiv reallıqları ilə qəbul edilməsi üçün zəruri təlim materiallarından istifadə olunmasına üstünlük verilməlidir.

Dərslərin tərtibində aşağıdakı pedaqoji prinsiplərə əməl edilməlidir.

1. Düzgünlük. Bu prinsip dərsləyi qeyri-ciddi amillərdən uzaqlaşdırır, inandırıcı, stimullaşdırıcı mənbəyə çevirir. Şagirdlər dərsləyə etibarlı, inandırıcı tədris vəsaiti kimi yanaşırlar. Dərsləyin bu prinsipə uyğun hazırlanması üçün aşağıdakı tələblərin nəzərə alınması vacib bilinir:

- təlim standartlarına uyğunluğu;
- faktların dəqiqliyi;
- orfoqrafiya, durğu işarələri, qrammatik qaydaların gözlənilməsi;
- mübahisəli faktların olmaması.

2. Tərbiyəvilik. Dərsləyin materialları, mətn və illüstrasiyalar, şəkillər tərbiyəvi əhəmiyyətli olmalıdır.

3. Əyanilik. Dərsləkləri baxımlı etmək, onu şagirdin ən yaxın mü sahibinə, eləcə də stimullaşdırıcı vasitəyə çevirmək üçün əyaniliyə mühüm didaktik prinsip kimi müraciət olunur. Aşağıdakıların dərsləklərdə əks olunması təmin edildikdə bu prinsip tam reallaşdırılır:

- şəkillər, fotolar;
- illüstrasiyalar;
- sxemlər;
- cədvəllər;
- xəritələr;
- qrafiklər.

Əyaniliyi təmin etmək üçün yuxarıda sadalanan bütün vasitələrin eyni bir dərsləyə daxil edilməsi tələb olunmur. Dərsləklər hazırlanarkən onların özünəməxsus cəhətləri, aid olduğu fənnin xüsusiyyətləri əsas götürülür, zəruri hesab edilən müvafiq əyani vasitələr seçilir.

4. Müasirlik. Dərsləyin ən mühüm atributlarından biri onun yeniliyi, müasirliyidir. Dövrün, zamanın tələb və ehtiyaclarını özündə əks etdirməsi, şagirdlərdə yenilik əhval-ruhiyyəsi yarada bilməsidir. Buna aşağıdakı tələblər gözlənilməklə nail olmaq mümkündür:

- sosial-iqtisadi sahələrdəki nailiyyətlərin nəzərə alınması;
- elmin özündəki inkişafın nəzərə alınması;
- təlim materiallarının müasir dünyagörüşü formalaşdırmasına istiqamətlənməsi.

Dərsləyin müasir olması üçün fakt və hadisələrin inkişafı ilə bağlı olması, onu əks etdirməsi əsas şərtlərdən biridir. Bununla yanaşı, yeni texnologiyalara istinad olunması, onların dərsləyin məzmununa gətirilməsi də müasirliyin əlamətlərindən sayılır.

5. Tamlıq. Tədris vasitələrindən biri kimi dərsləyin bütövlüyü, tamlığı onun məzmununda aşağıdakı müəyyən komponentlərin olmasını tələb edir:

- nəzəri materiallar;
- praktik materiallar;
- təsviri materiallar;
- qiymətləndirmə materialları.

Nəzərdə tutulan bu materialların hər biri mühüm didaktik əhəmiyyət daşıyır. Şagirdlərin təlim fəaliyyətinə cəlb olunması, öyrənmə prosesinin təşkili və bacarıqların dəyərləndirilməsi baxımından imkanları ilə seçilir.

6. Ardıcılıq. Dərsləklərin məzmunundakı materialların sıralanmasında ardıcılıq mühüm prinsiplərdən biri kimi gözlənilir. Bu zaman ardıcılığın aşağıdakı parametrləri əsas götürülür:

- psixoloji baxımdan;
- məzmun baxımından;
- təqvim-tematik baxımdan;
- məntiqi baxımdan.

Psixoloji baxımdan ardıcılıq təlim materiallarının maraqlılıq səviyyəsinə görə düzülməsini tələb edir. Materiallar, ilk növbədə, şagirdlərin psixi proseslərlə bağlı fəaliyyətlərinin inkişafını təmin etmək üçün seçilir. Hafizə, təfəkkür və təxəyyül proseslərinin formalaşması istiqamətinə yönəldilir. Məzmun baxımından ardıcılıq təlim materiallarının sadədən mürəkkəbə doğru sıralanmasında özünü göstərir. Təqvim-tematik baxımdan ardıcılıq müvafiq təlim materiallarının düzülməsində tarixi gün və hadisələrin nəzərə alınmasını, məntiqi baxımdan ardıcılıq isə ilkin təlim materialları vasitəsi ilə növbəti təlim materiallarının mənimsənilməsi üçün zəmin yaradılmasını tələb edir.

7. Yaş səviyyəsinə uyğunluq. Dərsləklər şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun hazırlanmalıdır. Bu zaman əsas tələblər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır: a) dizayn cəlbedici olmalıdır; b) təlim materiallarının məzmunu, həcmi, maraqlı olmalıdır; c) dərsləyin dili sadə və anlaşılıqlı olmalıdır.

8. Təlim vaxtına uyğunluq. Təlim materiallarının miqdarı və ağırlıq çəkisi müəyyənləşdirilərkən ayrılan vaxt nəzərə alınır. Bu zaman nəzəri və praktik materialların balansının gözlənilməsi, standartların reallaşdırılmasına yönəldilməsi zəruri hesab edilir. Şagirdlərin təlim marağının gücləndirilməsi üçün motivasiya imkanları genişləndirilir.

9. Oxunaqlıq. Oxunaqlığın nəzərə alınması üçün ilkin olaraq, məzmun materiallarının maraqlı olması vacib hesab edilir. Belə materiallar şagirdlərin diqqətinə səbəb olur, onları öyrənməyə təhrik edir. Təlim materiallarının lakonikliyi, aydın üslubda, sadə dildə olması öyrənmə fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır.

10. İnküzivlik. Bu prinsip əsasında yazılmış dərslik özünün əhatəlili-yinə görə seçilməlidir. Təlim prosesində yalnız bir səviyyəni deyil, müxtəlif səviyyələri ehtiva etməlidir. Həm istedadlı, həm də müəyyən səbəblərdən geridə qalan, sağlamlığı məhdud olan və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların, şagirdlərin təlim maraqlarını ödəyə bilməlidir. Bunun üçün təlim materiallarının seçilməsinə və dərsliyə daxil edilməsinə diferensial yanaşılmalı, hər bir sinifdə şagirdlərin inkişaf səviyyələri nəzərə alınmalıdır.

11. Fəal təlim üçün şəraitin yaradılması. Fəal təlim müasir təhsil prosesinin əsas atributlarından hesab edilir. Onun qurulmasında bir çox amillərlə yanaşı, dərslik də həlledici rol oynayır. Nəticəyönlü kurikulumlar məhz belə dərsliklərin hazırlanmasını tələb edir. Ona görə də dərsliklər formalaşdırılarkən fəal təlim üçün şəraitin yaradılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Təlim materialları fəal təlim prosesinin məntiqinə uyğunlaşdırılmalıdır. Təlim marağının formalaşdırılması, problemin qoyuluşu, həll edilməsi, təqdim olunma və qiymətləndirmə dərsliyin texnoloji (metodik) sisteminin əsasını təşkil edir.

12. Gigiyenik tələblərə uyğunluq. Dərsliklər həm də gigiyenik tələblərə cavab verməli, ona uyğun hazırlanmalıdır. Bu zaman Azərbaycan Hökuməti ilə razılaşdırılmış “Ümumtəhsil sistemində dərslik siyasəti” və Təhsil Nazirliyinin qəbul etdiyi “Dərsliklərin texniki və gigiyenik standartları” adlı normativ sənədlərə istinad olunmalıdır. Bu zaman əsas tələblər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır: a) Dərsliyin şriftləri qəzet şriftləri kimi kiçik olmamalıdır; b) dərsliyin vərəqləri gigiyenik tələblərə uyğun olmalı, şriftlər yayılmamalıdır; c) dərsliyin cildi möhkəm olmalıdır; d) dərsliyin çəkisi ağır olmamalıdır.

Dərsliklərin hazırlanmasında mənbələrin göstərilməsi, təlim materiallarında kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə imkanlarının nəzərə alınması məsələləri də mühüm prinsiplər kimi dəyərləndirilməli, onların da nəzərə alınması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İdrakın inkişaf etdirilməsi və şəxsiyyətin mühüm göstəricisinə çevrilməsi müasir təhsilin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Məktəb məkanında idrak (psixi) prosesləri konsepsiyasının əsas paradigmaları inkişafetdirici və tərbiyəedici təlim prinsipləri ilə bağlıdır. Bu iki önəmli prinsipin qovşağında isə müasir məktəb özünün ən başlıca misiyasını yerinə yetirir. Ona görə də təhsilə aid hazırlanan bütün resurslar, o cümlədən də dərsliklər bu məqsədə yönəldilməli, şəxsiyyətin inkişaf dinamikasını təmin edən, onu daim izləyə bilən bir vasitə rolunu oynamalıdır. Bunun üçün ilk növbədə, şagirdin fəaliyyət dairəsi, formalaşdırılacaq bacarıqlar konkret olaraq müəyyənləşdirilməli, dərsliklərin məzmununda olan materiallar bilavasitə onların hərəkət mexanizminə çevrilməlidir.

Dərsliklər aşağıdakı didaktik funksiyaları yerinə yetirir:

a) Motivasiyalaşdırıcı funksiya şagirdləri fənni öyrənməyə maraq və pozitiv münasibət formalaşdırın stimullar yaratmaqdan ibarətdir; b) İnformasiyavermə funk-

siya şagirdlərə biliklərini genişləndirmək, dünyagörüşünü formalaşdırmaq, informasiyalarını artırmaq imkanı verir; c) Nəzarət-korreksiya funksiyası şagirdlərə təlimin gedişini və nəticələrini yoxlamağı, korreksiya imkanları yaratmağı nəzərdə tutur.

Təhsilin məzmununu əks etdirən mühüm pedaqoji sənədlərdən biri **dərs vəsaiti** – dərslik qədər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dərsliyə verilən pedaqoji tələblər dərs vəsaitinə də aiddir.

Dərs vəsaiti tədris proqramı və dərsliklə bilavasitə bağlı olub dərslik materiallarını tamamlayır, daha da zənginləşdirir. Tədris proqram materiallarının ətraflı və dərinlən mənimsənilməsinə xidmət edən dərs vəsaiti təhsil alanların daha dərin və hərtərəfli biliklər qazanmasına xidmət edir. Dərs vəsaitinə mövzuların daha ətraflı öyrənilməsi üçün əlavə mətnlər, maraqlı elmi məlumatlar, tədqiqatlar, çalışmaları, təmrinlər, lüğətlər, müntəxabatlar, oçerklər, plastinkalar, xəritələr, sxem və cədvəllər, maqnitafon yazıları, diafilmlər, tədris filmləri və s. daxil olur.

Dərslik və dərs vəsaitlərindən istifadə, onların tətbiq edilməsi müəllimlərdən metodik hazırlıq tələb edir. Bunun üçün müəllimlər üçün **metodik vəsait** də hazırlanaraq istifadəyə verilir. Metodik vəsait də dərslik və dərs vəsaitləri ilə üzvi şəkildə bağlı olmalıdır.

Metodik vəsaitin hazırlanması zamanı başlıca olaraq aşağıdakı funksiyaların reallaşdırılması vacib tələblər kimi qarşıya qoyulur:

- qabaqlayıcı materialların olması;
- dərslik və dərs vəsaitləri ilə əlaqəlilik;
- mövzuların tədrisi texnologiyalarının əhatə edilməsi;
- müəllimlərin metodik hazırlığı haqqında tövsiyələr;
- yardımçı materialların verilməsi.
- fənn üzrə məzmun strategiyalarının reallaşma cədvəli;
- illik və gündəlik planlaşdırma nümunələri;
- inteqrasiyaya aid tövsiyələr.

Metodik vəsaitə daxil edilən dərs planı, nümunə dərsləri, müəllim və şagird münasibətləri, metodik göstərişlər, tövsiyələr əks etdirilir. Metodik vəsait fənlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif lüğət, cədvəl, şəkil və s. daxil edilməsi də faydalı bilinir. Bu zaman onların didaktik əhəmiyyəti əsas götürülür, istifadə imkanları nəzərə alınır. Müəllimə yardımçı olması, onların tədqiqatçılıq fəaliyyətini düzgün məcraya istiqamətləndirə bilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır.

İş dəftərləri şagirdlər üçün nəzərdə tutulur. Onun hazırlanmasında başlıca olaraq iki mühüm tələb diqqət mərkəzində saxlanılır:

1) Dərslikdəki təlim materialları ilə əlaqəlilik. Məlum olduğu kimi, dərslik məzmununda öyrənilməsi nəzərdə tutulan anlayışlara, qaydalara, qanunauyğunluqlara, təsnifatlara və sairə aid məlumatları, ən zəruri çalışma və tapşırıqları əhatə edir. İş dəftərində həmin materiallara aid müxtəlif suallar, çalışma və tapşırıqları

rıqlar sistemi verilir. Həmin materiallarda dərsliklərdəki şərhlərin nümunələrlə əsaslandırılması, yaxud qrafiklər, cədvəllər, şəkil və illüstrasiya materialları üzərində fəaliyyətlərin təşkil olunması nəzərdə tutulur. **2) Şagirdlərin praktik fəaliyyətinin təmin olunması.** İş dəftərində dərslikdəki məlumatları anlamaq, təhlil və tətbiq etmək üçün praktik tapşırıqlar verilir: 1) çalışma və tapşırıqlar; 2) istiqamətləndirici suallar; 3) ev tapşırıqları.

Yuxarıda sadalanan praktik materiallar dərslikdə özünə yer alan təlim materiallarına uyğun tərtib olunmaqla yanaşı, həm də şagirdlərin psixologiyasına uyğun qurulur. Onların meyil və maraqları, ən başlıcası, tələbatları nəzərə alınır.

Məlum olduğu kimi, dərsliklərdə biliklərin mənimsədilməsi, müvafiq anlayışların formalaşdırılması və tətbiq olunma mənimsəmənin məntiqində başlıca mərhələlər hesab edilir. Bu təlim prosesinin informasiya ilə başlayan və qavrama mərhələsində tamamlanan məntiqindən irəli gəlir.

Dərslikləri tamamlayan iş dəftərlərindəki çalışma və tapşırıqlar müvafiq anlayışların mənimsənilməsinə xidmət göstərməklə yanaşı, həm də şagirdlərdə məntiqi təfəkkürün, yaradıcı təfəkkürün, eləcə də dəyərlərin (səriştələrin) formalaşmasına imkan yaradır. Bu iş dəftərində işləməklə şagirdlər həm sinif şəraitində, həm də evdə müstəqil olaraq fəaliyyət göstərə, qazandıqları bacarıqları inkişaf etdirə, daha da möhkəmləndirə bilirlər.

Sual və tapşırıqlar

1. Təhsil sahəsində dövlət standartları nədir?
2. “Kurikulum” anlayışı və onun tarixi ilə bağlı şərh verin.
3. Fənn kurikulumlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə nə bilərsiniz?
4. Fənn kurikulumlarının məzmun standartları və altstandartları anlayışlarını səciyyələndirin.
5. “Təhsilin məzmunu” dedikdə nə başa düşülür?
6. Təhsilin məzmunu hansı prinsiplər əsasında hazırlanır?
7. Təhsilin məzmununu əks etdirən sənədlər.
10. Tədris planının ümumi cəhətləri hansılardır?
11. Tədris anlayışını səciyyələndirin.
12. Tədris proqramı anlayışı ilə bağlı şərh verin.
13. Dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtibində hansı pedaqoji prinsiplər gözlənilir?
14. Metodik vəsaitin əsas xüsusiyyətləri barədə nə deyə bilərsiniz?

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı: Qanun, 2010. səh.11-13.
2. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) //Kurikulum, 2008, № 1.
3. Azərbaycan Respublikası ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası/ Azərbaycan müəllimi, 28 iyul, 2006-cı il.

4. Abdullayev B.A., Zülfüqarova Ş.V. Didaktika. Bakı: ADPU, 2005, səh. 50-56.
5. Abbasov Ə.M. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri // "Kurikulum" 2008, N 1, səh.31-37.
6. Abbasov Ə.M. Qiymətləndirmə konsepsiyası – konseptual sənəd. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. "Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmənin yeri" mövzusunda respublika Elmi praktik Konfransının materialları. Bakı: 27 aprel, 2012.
7. Əliyev A. Ümumi təhsilin müasir kurikulumları və yeni pedaqoji texnologiyalar. // "Kurikulum" jurnalı, Bakı, 2008, №2, səh. 27-34.
8. Hüseynzadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Metodik vəsait. Bakı: Aktiv, 2013.
9. Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. Didaktika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2011.
10. İsmixanov M.A. Pedaqogika. Didaktika. Bakı: BDU, 1998.

IX FƏSİL.

TƏLİM PROSESİNİN MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDİ, VƏZİFƏLƏRİ, QANUNAUYGUNLUQLARI VƏ PEDAQOJİ PRİNSİPLƏRİ. TƏLİMİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ TIPLƏRİ. TƏLİM PROSESİNDƏ ÖYRƏNMƏ, MƏNİMSƏMƏ PROSESİNİN QURULUŞU. BLUM TAKSONOMİYASI

Əhatə olunan məsələlər

9.1. *Təlim prosesinin mahiyyəti və məqsədi*

9.2. *Təlimin əsas vəzifələri.*

9.3. *Təlimin qanunauyğunluqları*

9.4. *Təlimin pedaqoji prinsipləri*

9.5. *Təlimin səciyyəvi xüsusiyyətləri və tipləri*

9.6. *Təlim prosesində öyrənmə, mənimsəmə prosesinin quruluşu.*

Blum taksonomiyası

9.1. TƏLİM PROSESİNİN MAHİYYƏTİ VƏ MƏQSƏDİ

Təlim prosesi, onun mahiyyəti Azərbaycan pedaqoqlarının həmişə diqqət mərkəzində olmuş, əsərlərində təlim prosesində müəllimin roluna yüksək qiymət verilmiş, o təlimin əsas təşkilatçısı və idarəedicisi kimi göstərilmişdir.

Təlimə verilən təriflərdə də müəllimin rəhbər rolu həmişə ön planda olmuş və əsas sima kimi göstərilmişdir: **“Təlim müəllimin rəhbərliyi altında öyrənmələrin bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesidir”**. Təlim ikitərəfli pedaqoji proses olduğundan öyrədənlə öyrənmələr arasında qarşılıqlı, məqsədyönlü, planlı pedaqoji fəaliyyət mövcuddur.

Təlim prosesinin mahiyyətində təhsil alanın mənəvi, psixoloji, fizioloji, intellektual, zehni inkişafı arasında vəhdət və daxili əlaqənin yaradılması durur. Belə ki, təlim prosesi təhsil alanların yalnız müəyyən bilikləri əldə etməsi və ya-xud müəyyən bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsi deyildir. Təlim prosesi eyni zamanda təhsil alanların təfəkkürünün, maraq və meylinin, əxlaqi, mənəvi, idraki keyfiyyətlərinin inkişafına istiqamətlənən fəaliyyətin idarə olunmasıdır.

Təlim prosesində təhsil alanlar bilik əldə etmə qabiliyyətlərini, bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirir, cisimlər və onlardan istifadə ətraf aləm və insanlarla münasibət qaydalarını və birgəyaşayış normalarını öyrənir, şəxsi mövqeyini müəyyənləşdirməyi, məqsədləri əsasında şəraiti dəyişdirməyi özündə saxlayan keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

Düzgün qurulan təlim prosesi təhsil alanların potensial imkanlarından maksimum istifadə etmək üçün xidmət edir, onların fəaliyyətini stimullaşdırır, müsbət motivasiya yaradır bununla da təhsil alanların inkişafına, şəxsiyyətinin formalaşmasına qüvvətli təsir göstərir.

Təlim prosesində fərdi fəallığın spesifik bir növü kimi təhsil alanların təlim fəaliyyəti fasiləsiz olaraq inkişaf edir. Uşaq məktəbə ilk dəfə qədəm qoyarkən, o, hələ təlim fəaliyyəti göstərməyi bacarmır, məhz təlim prosesində o büsbütün dəyişilir, təkmilləşir və inkişaf edir.

“Təlim prosesi” mahiyyətinə bir “sistem-struktur” kimi baxılmalıdır. Təlim prosesi elmi biliklər verməli, milli və bəşəri dəyərlərin təhsil alanlar tərəfindən mənimsənilməsini təmin etməli, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına effektiv təsir etməlidir.

Təlimin məqsədi təhsil alanların istedad və qabiliyyətini, idrak marağı və meylini inkişaf etdirmək, müxtəlif elm sahələri üzrə biliklərini artırmaq, elmi dünyagörüşünü genişləndirmək, sosial, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini inkişaf etdirmək, həyati bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq, kamil insan formalaşdırmaq, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirməkdir.

9.2. TƏLİMİN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ

Təlimin qarşısında təhsilləndirici, tərbiyələndirici, inkişafetdirici kimi əsas üç vəzifəsi vardır. Bu vəzifələr (funksiyalar) öyrədən və öyrənenin qarşılıqlı fəaliyyəti ilə həyata keçirilir.

Təlimin təhsilləndirici vəzifəsi. Təlimin təhsilləndirici vəzifəsi ondan ibarətdir ki, o təhsil alanlarda ilk növbədə yeni bilik, bacarıq, vərdislər formalaşdırmalıdır. Təlim insana yeni biliklər verməli, onun elmi dünyagörüşünü inkişaf etdirməlidir.

Bilik – elmin təbiət, cəmiyyət və təfəkkürə aid fakt, məlumat, anlayış, qanun, qayda, nəzəriyyələrin anlanmasına, hafizədə saxlanmasına və yenidən təsvirinə deyilir.

Bacarıq – biliklərə əsaslanaraq hər hansı əməliyyatları yerinə yetirmək qabiliyyətinə deyildir. Başqa sözlə, bacarıq biliklərin tətbiq edilməsi deməkdir.

Vərdiş – şüurlu fəaliyyətin avtomatlaşdırılmış komponentinə deyilir. Bu elə bir fəaliyyətdir ki, dəfələrlə təkrar etmək sayəsində bilik və bacarıqlar səhsiz və dürüst, asanlıqla yerinə yetirilir.

Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi. Təlimin tərbiyəedici vəzifəsi sözügedən pedaqoji prosesin təbiətindən irəli gəlir. Təlim prosesində şagirdlərin baxışları, elmi dünyagörüşü, əxlaqi və estetik təsəvvürləri formalaşır. Təlim prosesində həmçinin şəxsiyyətin tələbatları, fəaliyyətinin motivləri, dəyərləri formalaşır.

Dərsdə təlimin tərbiyəedici vəzifəsinin yerinə yetirilməsi əsasən şagirdlərin elmi dünyagörüşünün, insan şəxsiyyəti üçün zəruri olan bir sıra əxlaqi, mənəvi

keyfiyyətlərin və insani münasibətlərin formalaşdırılması xarakterini daşıyır. Öyrətmək – həm də tərbiyə etmək deməkdir. Məktəbdə öyrədilən elmi biliklər şagirdlərin dünyagörüşünün, əxlaqının formalaşması üçün əsasdır.

Təlimin tərbiyələndirici vəzifəsinin başlıca əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, o, mövzuların tədrisində, müəllim mövzunun tərbiyəvi əhəmiyyətini, əxlaqi, mənəvi cəhətlərini təhsil alanlara başa salmalıdır. Təlimin tərbiyələndirici vəzifəsinin reallaşdırılmasında müəllimin üzərinə böyük vəzifələr düşür. Hər bir müəllim mövzunu planlaşdırarkən onun təhsilləndirici vəzifəsi ilə yanaşı, tərbiyələndirici vəzifəsinə mütəlx nəzərə almalı, özünün biliyindən, dünyagörüşündən istifadə etməklə həmin tərbiyə imkanlarını üzə çıxarmağı bacarmalı, şagirdlərdə yüksək mənəvi keyfiyyətlər aşılamağa çalışmalıdır. Bu, həmçinin müəllimin nüfuz və pedaqoji ustalığından, yaradıcı fəaliyyətindən çox asılıdır. Belə ki, müəllimin əqidəsi, mərifəti uşaqlara daha çox müsbət təsir göstərir. Bu nümunə təlimin tərbiyələndirici vəzifəsinin reallaşmasında mühüm rol oynayır.

Təlimin məzmunu tərbiyə etmə imkanlarına malikdir. Bütün tədris fənlərinin bu və ya digər tərbiyəedici potensialı vardır. Şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasında humanitar və sosial-iqtisadi fənlər daha böyük imkanlara malikdirlər. Müəllim bu imkanlardan istifadə edərək təlimin tərbiyəedici vəzifəsinə həyata keçirməlidir.

Təlimin inkişafedirici vəzifəsi. Təlimin prosesində bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsindən başqa həm də onların inkişafı baş verir. O, bütün istiqamətlərdə cərəyan edir: nitq, təfəkkür, təxəyyül, diqqət, hafizə, maraq və meyllər, fiziki, etik, estetik, emosional keyfiyyətlər, iradi keyfiyyətlər, fəallıq, təşəbbüskarlıq və s. Ona görə də deyə bilərik ki, təlim prosesi məktəblinin həyatına daxil olaraq onu, dəyişdirir və hərtərəfli inkişaf etdirir.

Beləliklə deyə bilərik ki, təlim prosesində göstərilən bu əsas vəzifələr kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

9.3. TƏLİMİN QANUNAUYGUNLUQLARI

Təlimin qanunauyğunluqları dedikdə təlimin məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün təlimin prinsipləri, məzmun, forma və metodlarının vəhdəti və onlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin təmin edilməsi, təlim prosesinə xas olan bütün hadisələrin səbəb-nəticə asılılıqları və zəruri şərti başa düşülür.

Qanunauyğun prosesləri (hadisələri) öyrənməklə elm müvafiq qanunları müəyyən edir. Təlimin qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarıb şərh etməklə təlimin bütöv bir proses, bir sistem olduğu, bu proses və sistemin komponentlərinin bir birilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olduğunu aydın görmək olur. Bu zaman təlim prosesinin sistemi, onun komponentləri arasındakı əlaqə və asılılıqlar, zəruri şərtlər üzə çıxır.

Təlimin sistemə daxil olan komponentlərin birində olan dəyişiklik qanunauyğun olaraq digərlərinə də təsir edəcəkdir. Bu asılılıq qanunauyğun şəkildə tə-

lim prosesinin bütün komponentləri arasında (təlimin məqsədi, məzmunu, vasitə və metodları, təşkili formaları, təlimin nəticələri), habelə təlim prosesi ilə onun cərəyan etdiyi şərait arasında özünü göstərir.

Təlimin qanunauyğunluqları haqqında pedaqoji mənbələrdə müxtəlif sayda və müxtəlif şərtlər verilmişdir. Təlimin qanunauyğunluqları iki yerə bölünür: **1) Ümumi qanunauyğunluqlar – bu ümumi didaktik prosesləri aydınlaşdırır; 2) Xüsusi qanunauyğunluqlar – xüsusi metodikaların qanunauyğunluqlarını, yaxud didaktik prosesin müəyyən tərkib hissələrini öyrənir.**

Ümumi qanunauyğunluqlar özü də bir neçə qanunauyğunluqlara bölünür: 1) Təlimin məqsəd qanunauyğunluğu; 2) Təlimin məzmun qanunauyğunluğu; 3) Təlimin keyfiyyət qanunauyğunluğu; 4) Təlimin metod qanunauyğunluğu; 5) Təlimin idarəedilməsi qanunauyğunluğu; 6) Təlimin həvəsləndirmə qanunauyğunluğu;

Yuxarıdakı istiqamətləri ümumiləşmiş şəkildə təlimin aşağıdakı ümumi qanunauyğunluqlarını göstərə bilərik:

1. Təlimin cəmiyyətin tələbatı və həyatla əlaqəsi qanunauyğunluğu.

Yəni təlim prosesi, onun məqsəd və məzmunu, təşkili vasitələri cəmiyyətin tələbatı ilə və həyatla əlaqələndirilərsə, təlimin səmərəsi, keyfiyyəti bir o qədər yüksək olar.

2. Təlimin məqsədindən irəli gələrək təlimin məzmunu, forma və metodları arasında qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq qanunauyğunluğu. Təlimin məzmunu, forma və metodları onun məqsədi ilə şərtlənməli, məqsədə uyğun olaraq pedaqoji prosesdə vəhdət və qarşılıqlı əlaqə şəklində tətbiq edilməlidir.

3. Təlim, tərbiyə, təhsil və inkişaf proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi və vəhdəti qanunauyğunluğu. Təlimdə təhsil, tərbiyə və şəxsiyyətin inkişafı prosesləri qarşılıqlı əlaqədə, vəhdətdə aparılmalı, bu zaman onların hər birinin də səviyyəsi daha da yüksəlir.

3. Mənimsəmə səviyyəsinin yüksəkliyi onun mərhələlərinə düzgün əməl edilməsindən asılılığı qanunauyğunluğu. Mənimsəmə prosesi onun mərhələlərinin yerinə yetirilmə prosesinin ardıcılığına əməl edilməsi ilə səmərəli olur.

4. Təlimdə mücərrəd anlayışların konkret faktlarla əlaqələndirilməsi qanunauyğunluğu. Təlimdə mücərrəd anlayışların mənimsənilməsi üçün konkret faktlara istinad edilməli, deyilən nəzəri anlayışlar faktlarla, konkret hadisələrlə nə qədər düzgün və dolğun əlaqələndirilərsə, şagird anlayışları bir o qədər yaxşı dərk edər və mənimsəyər.

5. Təlimin səmərəsinin şagirdin öyrənmə fəaliyyətinin xarakterindən, şəraitindən asılılığı qanunauyğunluğu. Şagird mənimsəmə prosesinə nə qədər şüurlu və fəal yanaşarsa, onun məktəbdə və evdə öyrənməsi üçün lazımi şərait yaradılsa təlimin səmərə və nəticəsi daha yaxşı olar.

6. Bilik, bacarıq və vərdişlərin qarşılıqlı əlaqə və asılılığının təlimin nəticəsi ilə şərtlənməsi qanunauyğunluğu. Təlimdə bilik, bacarıq və vərdişlərin

keyfiyyəti bir birini şərtləndirir. Bilik keyfiyyətli olarsa, bacarıq da keyfiyyətli olar, onun sayəsində vərdislər də təkmilləşər.

8. Təlimin keyfiyyətinin şagirdlərin real təhsil imkanları, müəssərliyi ilə şərtlənməsi qanunauyğunluğu. Təlim prosesində şagirdin real təhsil imkanları – yaş və fərdi xüsusiyyətləri, inkişaf səviyyəsi, intellektual, psixoloji hazırlığı nəzərə alınarsa təlimin keyfiyyəti yüksələr.

9. Təlim prosesinin onun cərəyan etdiyi şəraitdən asılılığı qanunauyğunluğu. Yəni təlim prosesi üçün lazımı, əlverişli şərait yaradılsa onun səmərəsi artar.

10. Təlim prosesində daha çox hiss üzvlərinin iştirakının təhsilin keyfiyyətinə təsiri qanunauyğunluğu. Yəni təlim prosesində hiss üzvləri, duyğular nə qədər çox iştirak edərsə təlim və təhsil keyfiyyəti yüksək olar. “Görmə” və eşitmə” yolu ilə təşkil edilən təlim yalnız “Eşitmə” yolu ilə təşkil edilən təlimdən üstündür.

11. Təlimin keyfiyyətinin düzgün idarəçiliklə asılılığı qanunauyğunluğu. Yəni düzgün, pedaqoji əsaslar üzərində qurulan idarəçilik təlimin keyfiyyətli qurulmasına zəmin yaradır.

Təlimin nəzərdən keçirilən qanunauyğunluqlarının təsnifatı şərti xarakter daşıyır. Onları artırmaq da olar.

Cəmiyyətin inkişafı və tələbatı ilə təlimin məzmunu da, qanun və qanunauyğunluqları da dəyişilir, təkmilləşir. Təlimin qanunauyğunluqları təlimin pedaqoji prinsiplərində daha da konkretləşir, qanunauyğunluqların mahiyyətini daha dərinləndirən aydınlaşdırır.

9.4. TƏLİMİN PEDAQOJİ PRİNİPLƏRİ

Təlimin pedaqoji prinsipləri təlimin səmərəli təşkili üçün normativ pedaqoji əsaslardır. Prinsip latın sözü olub “Əsas”, Başlanğıc” deməkdir. Prinsip insanların hər hansı istənilən fəaliyyət prosesində istinad etdiyi, rəhbər tutduğu qaydalar sistemidir. Təlim prinsipləri öyrədənin (müəllim, təlimatçı, usta və s.) öyrətmə prosesində, biliklərə yiyələnmə prosesində əsaslandığı qaydalar, qanunlar sistemidir. Prinsiplər təlim prosesinin istiqamətini və burada müəllimin fəaliyyətini müəyyən edən əsas və mühüm cəhətləri aşkara çıxarır. Prinsiplər təlim təcrübəsinin ümumiləşdirilməsindən meydana gəlmişdir, bu prinsiplərdə təlim prosesinin tipik hadisələri üçün səciyyəvi olan obyektiv qanunauyğunluqlar əks olunmuşdur.

Elmdə olan hər hansı kateqoriya kimi prinsiplər kateqoriyası da inkişaf edir. Prinsiplər cəmiyyət tərəfindən məktəbin qarşısında qoyulmuş vəzifələrə, ictimai tərəqqi tələblərinə cavab verir, burada şagirdlərin təlim fəaliyyəti, bu fəaliyyətin psixopedaqoji əsası nəzərə alınır. Təlimin pedaqoji prinsipləri özünün tam ifadəsini müəllimlə şagirdlərin təlim prosesindəki birgə fəaliyyətində tapır və ona belə tərif verilir: **“Təlimin qanunauyğunluqlarından irəli gələn, onun məzmununa, üsullarına, təşkili formalarına təsir göstərən, müəllim və şagirdlərin birgə**

fəaliyyətini səmərəli qurmağa imkan verən didaktik ideyalara təlimin pedaqoji prinsipləri deyilir”.

Təlimin aşağıdakı pedaqoji prinsipləri vardır:

Təlimin həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi. Bu prinsip təlimi təkcə məktəb divarları arasında və ancaq kitab üzrə deyil, həyatla sıx əlaqəli şəkildə qurmağı nəzərdə tutur. Məktəb insanı həyata, fəal mövqə tutmağa hazırlamalıdır. Təlimi həyatla əlaqələndirmədən bu vəzifəni yerinə yetirmək olmaz. Təlimin həyatla və əməklə əlaqələndirilməsi həm təlimə, həm də əməyə şüurlu xarakter verir, fənnə marağı artırır.

Təlimin elmilik prinsipi. Elmilik prinsipi bütün tədris fənlərinin strukturunda və məzmununda, müəllimin şərhində, faktların izahında şagirdlərin cavabında təzahür etməlidir. Bu prinsip hər bir fənnin məzmununda elmin əsas, inkişaf meyllərini əks etdirən və eyni zamanda müvafiq yaşda olan uşaqların başa düşə biləcəyi aparıcı ideyaları müəyyənləşdirməyi tələb edir. Elmilik prinsipinin həyata keçirilməsi şagirdləri elmi üsullarla tanış etmək, onlara tədqiqat üsullarını, aparılan təcrübələrin köməyi ilə proseslərin inkişafı üzərində uzun müddətli müşahidələr aparmaq, mənbələri təhlil etmək, elmi mənbələr üzərində çalışmaq vasitəsilə müstəqil surətdə bilik əldə etmək yollarını da öyrətmək məqsədini güdür.

Elmilik prinsipi zehni qüvvə və qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdə, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə elmi baxışlar aşılamaqda, elmi biliklərə maraq və tələbat yaratmaqda böyük əhəmiyyətə malikdir. Elmilik prinsipi təlimin təşkilinə bir sıra tələblər verir. O, təlimin bütün sahələrində – həm onun məzmununda (proqram və dərsliklərdə) və metodlarında, həm də şagirdlərin təlim fəaliyyətinin təşkilində gözlənilməlidir. Təlim metodları, xüsusən müəllimin şərh, müsahibəsi, şagirdlərin müstəqil fəaliyyəti elmiliyə əsaslanmalıdır. Təlim prosesində elmilik prinsipinə əməl etmək təlimin səmərəli olması ilə nəticələnir.

Təlimdə əyanilik prinsipi. Bu prinsip təlimi mücərrəd sözlər üzərində deyil, uşaq tərəfindən, bilavasitə qavranılan konkret şeylər və hadisələr üzərində qurmağı nəzərdə tutur. Əyanilik prinsipi idrak prosesinin öz təbiətindən irəli gəlir: idrak prosesi canlı müşahidədən - fakt və hadisələrin qavranmasından başlanır.

Məşhur çex pedaqoqu Y.A.Komenski əyaniliyə yüksək qiymət verərək onu müəllimlər üçün **“qızıl qayda”** adlandırmış və qeyd etmişdir ki, mənimsəmə prosesində nə qədər çox hiss üzvləri iştirak edərsə, qavrama da bir o qədər səmərəli olar. Ona görə deyirdi: **“Mümkün olan hər şeyi duyğularla qavramağa təqdim etmək, yəni görünəni – görmə duyğusuna, səsi – eşitmə duyğusuna, iyi – iybilmə duyğusuna, dadı olanı – dad duyğusuna, toxunula biləni – lamisə duyğusuna təqdim etmək qoy müəllimlər üçün bu qızıl qayda olsun”.**

Əyanilik öyrənilən mövzunu tez, asan və şüurlu mənimsəməyə, möhkəm yadda saxlamağa, habelə şagirdləri fəallaşdırmağa kömək edir. Əyanilik konkret-dən mücərrədə keçməkdə – ümumiləşdirmə bacarığının inkişafında mühüm rol

oynayır. Əyaniliyin müxtəlif növləri vardır: a) təbii (natural) əyanilik: təbii halda əşya və proseslərin nümayiş etdirilməsi; b) təsviri əyanilik: Şəkil, plakat, rəsım, diafilm, kino, televiziya, diafilmlərdən, kompüter texnikasından istifadə; c) sxematik əyanilik: sxem, cədvəl, diaqram və s. üzrə iş; ç) obrazlı əyanilik: şagirdlərin şəxsi təcrübəsi, təsəvvürləri, müəllimin emosional sözü, hərəkəti, ədəbiyyat və incəsənət vasitəsilə canlı obrazlar, təsəvvürlər yaratmaq; d) simvolik əyanilik: qlobus, xəritə, plan; e) səsli əyanilik; sinifdə maqnitafondan, linqafondan, səsli alət və cihazlardan istifadə; ə) eksperimental əyanilik; təcrübə və eksperiment aparmaq üçün əyaniləndən, laborator cihazlarından istifadə .

Əyanilikdən mənimsəmənin bütün pillələrində – yeni mövzunun mənimsənilməsi, möhkəmləndirilməsi və tətbiqi zamanı istifadə edilə bilər. Lakin əyaniliyi universallaşdırmaq olmaz: əyanilikdən həmişə yox, zəruri hallarda keçilən mövzu üzrə şagirdlərin təsəvvürü olmadıqda və ya çox zəif olduqda istifadə etmək faydalıdır. Təlim prosesində əyaniliyin idrak yükü çoxmənalıdır:

– əyani surətlərdə konkret hadisələrin, bizi əhatə edən aləmdə olan cisimlərin müxtəlifliyi əks olunur;

– əyanilik dərk etmə fəaliyyətini asanlaşdırır və təchiz edir; o, şagirdin canlı gerçəkliyi qavramasını və müşahidə etməsini təşkil edir; əyaniliyin yaratdığı canlı assosiasiyalar uzun müddət yadda qalır; o, təxəyyülün yaranmasına kömək edir, deməli, yaradıcı fəallığa yardım göstərməsi sayəsində heç də quru, ölgün bir sxem kimi çıxış etmir, çünki əyani surət onların konkretləşdirilməsi üçün köməkçi bir əsas olur. Nəhayət, əyanilik ümumiləşdirmələrə də kömək edir;

– təlimin inkişafetdirici vəzifəsinin yerinə yetirilməsində əyaniliyin rolu böyükdür; o, şagirdin sensor dairəsinə xeyli təsir göstərir, həmçinin onda müşahidəçiliyi, təfəkkürü, təxəyyülü inkişaf etdirir, fəallığını artırır, onda öyrənməyə olan marağın inkişafına kömək edir;

– nəhayət, əyanilik mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəldir, biliyin təchiz olunmasına, aydın və şüurlu şəkildə başa düşülməsinə kömək edir.

Müəllim əyaniliyin ən qiymətli məziyyətlərini etiraf etməklə bərabər bunu da nəzərdə tutmalıdır ki, əyanilik çox kəskin bir silahdır və ondan diqqətlə, bacarıqla istifadə edilməlidir. Əks halda o, şagirdləri başlıca məsələlərin həllindən yayındırır, məqsədi parlaq vasitə ilə əvəz edər, biliklərə dərinlən yiyələnmək, mühüm əlaqə və qanunauyğunluqları dərk etmək yolu üzərində bir maneəyə çevrilir.

Şüurluluq və fəallıq prinsipi təlim prosesində şagirdlərin fəaliyyətini – mənimsəmənin xarakterini, onların təlimə münasibətini əks etdirir: hər bir şagird təlimə şüurlu, fəal və müstəqil və yaradıcı surətdə yanaşmalıdır. Təlimdə şüurluluq və fəallıq formalizmə, əzbərçiliyə, şablonçuluğa qarşı mübarizədir.

Şüurlu mənimsəmənin bir neçə əlaməti vardır: biliyin başa düşülməsi, düzgün (həm də insanın öz sözləri ilə) ifadə olunması, onun tətbiqi, yeni fakt və mi-

salların tapılması, biliyin yoxlanması və səhvlərin düzəldilməsi. Bu əlamətlər həm şagirdin, həm də müəllimin fəaliyyətində öz əksini tapmalıdır.

Şüurluluq fəallıqla sıx bağlıdır: təlimə şüurlu yanaşan şagird həm də fəal olur.

Fəallıq qarşıda duran təlim vəzifələrinin uğurlu icrası üçün şagirdin səy göstərməsində ifadə olunur. Fəallığın daxili (zehni) və zahiri (əməli) cəhətləri ayırd edilir.

Bu prinsip təlimin təşkilinə müəyyən tələblər irəli sürür. Müəllim şagirdlərin fəallığı, şüurluluğu və müstəqilliyi üçün əlverişli şərait yaratmalı, şagirdlərin fəallıq və müstəqilliyini stimullaşdırmalı, onları müxtəlif növ müstəqil işlərə – zehni və əməli xarakterli məsələlərin, problemlərin həllinə geniş cəlb etməlidir.

Şüurluluq və fəallıq prinsipinin həyata keçirilməsi zamanı istifadə edilən qaydalar:

– şüurlu təlimin əsas şərti görülməli işin məqsəd və vəzifələrinin aydın dərk edilməsidir:

– şagirdə nəyi, nə üçün və necə yerinə yetirəcəyini əzbərləməməli, aydın başa düşməlidir,

– təlim prosesində idrakı fəaliyyətin hərtərəfliliyinə, təfəkkür əməliyyatlarından birgə istifadəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir;

– məsələnin düzgün həllinin tapılmasını, mümkün qədər, şagirdlərin qarşılıqlı debatına etibar edilməlidir;

– şagirdlərə təqdim olunan yeni faktlarla, onların artıq mənimsədikləri biliklər arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri tapmağı öyrənməlidir;

– düzgün sual vermək və cavabı dinləməyi bacarmaq – şagirdin fəallığını təmin edən stimullaşdırma şərtidir.

Sistemlilik və ardıcılıq prinsipi tələb edir ki, öyrədilən materiallar sistemli xarakter daşsın və ardıcılığa əməl edilsin. Bunsuz təlimin keyfiyyəti ola bilməz. Belə ki, hər bir elmin özünə məxsus məntiqi ardıcılığı, sistemi vardır. Bu ardıcılıq – sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə, məlumdan məchula, yaxından uzağa sistemi ilə qurulur. Elmdə olduqca çox mücərrəd material, çoxlu fərziyyə, elmi nəzəriyyə, mübahisəli konsepsiyalar vardır. Məktəbdə, şagirdlərə sadələşdirilmiş, elm tərəfindən qəbul olunmuş biliklər sistemli və ardıcıl olaraq verilməlidir.

Hər fənn üzrə biliklər ciddi sistemdə öyrədilməlidir. Müəllimin şərhində sistem və ardıcılıq gözlənilməli, yeni keçilən mövzular plan əsasında öyrədilməlidir. Şagirdə verilən suallarda, çalışmalarda, təkrarlarda da müəyyən sistem gözlənilməlidir. Bir sözlə, sistemlilik bütün təlim prosesinə nüfuz etməlidir.

Y.A.Komenski təlimin sistemliyi və ardıcılığı haqqında deyirdi ki, öyrənilən material müəllim tərəfindən yalnız ardıcıl şərh olunduqda, əvvəlki sonrakılara yol açdıqda, sonrakılar əvvəlkiyə əsaslandıqda, heç bir şey buraxılmadan bir zəncir kimi bir-birinə bağlandıqda, şagird onu maraqla dinləyir, qavrayır və anlayır. Onun fikrincə, uşağın təbii xüsusiyyətinə müvafiq olaraq təlimdə ümumidən xüsusiyyə, sadədən mürəkkəbə, konkretədən mücərrədə, faktlardan nəticələrə, asandan çətinə,

yaxından uzağa kimi didaktik qaydalara əməl edilməli, hər bir qayda qısa, dəqiq və aydın ifadə olunmalı, təlim prosesində material tədrisən mürəkkəbləşdirilməlidir.

Didaktik sistem elmi sistemdən onunla fərqlənir ki, tədris fənni elmin sistemini olduğu kimi götürüb təkrar etmir, lakin ümumiyyətlə, ona xas olan məntiqi və biliklər sistemini saxlayır, bu sistemdə isə əvvəl öyrənilən bilik ondan sonra gələn biliyə doğru yol açır, elmi anlayışlarla ümumi qanunauyğunluqlar arasında daxili əlaqə aşkara çıxır. Bununla belə, fənn üzrə biliklərin sistemi, tədris illəri üzrə materialın yerləşdirilməsi qaydası, əlbəttə, şagirdlərin inkişaf edən psixoloji xüsusiyyətlərinə və imkanlarına uyğun olmalıdır.

Müvafiqlik prinsipi tələb edir ki, təlim prosesində öyrənilən materiallar öyrənənlərin yaşına müvafiq, gücünə müvafiq, anlaq səviyyəsinə müvafiq olsun. Bu prinsip təlimi öyrənənlərin inkişaf səviyyəsinə – psixoloji, fizioloji və intellektual səviyyələrinə uyğun şəkildə qurmağı tələb edir. İnsanların inkişaf səviyyələri qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə gedir. Digər tərəfdən təlim prosesində onlar getdikcə mürəkkəbləşən biliklərə yiyələnir, onların intellektual imkanları, zehni qabiliyyətləri, anlaq səviyyələri artır və buna müvafiq olaraq da tədris ediləcək elmi məlumatlar, tədris vasitələri, metodlar müəyyən edilir.

Təlimin müvafiqliyi təhsil alanların yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına diqqət göstərməyi tələb edir. Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ayrıca prinsip kimi verilmişdir. Klassik didaktikada isə bu “müvafiqlik” və ya “müvafiqlik” prinsipi kimi də işlədilmişdir. “Yaşauyğun olmayan heç bir şeyi zorla qəbul etdirmək olmaz” (Y.A.Komenski), “Şagirdlərə hələ müvafiq olmayan şeyi heç vaxt öyrətmə” (A.Disterveq), “Uşaq öyrənmək üçün yetişməkdən əvvəl onu öyrətməyə başlamayın” (K.D.Uşinski) bu kimi müdrik fikirlər təlimdə yaşauyğunluq prinsipinin, müvafiqlik prinsipinin vacibliyini ifadə edir. Müvafiqlik tədris prosesinin təşkilindən, müəllimin tətbiq etdiyi metodlardan, şəraitdən asılı olaraq təmin olunur. Təlimin optimal çətinlik səviyyəsində, təhsil alanların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun qurulması təlimin sürətinə və səmərəliliyinə, biliklərin keyfiyyətinə müsbət təsir edir.

Təlimdə fərdi yanaşma prinsipi. Təlim kollektiv məşğələ olsa da burada kollektivin üzvlərinə fərdi yanaşılmalıdır. Bu prinsip təlimdə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı, hər kəsin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmağı və təlimdə uğurlu fərdi çıxırını tapmağı tələb edir.

Təlimdə fərdi yanaşmanın vacibliyi onunla bağlıdır ki, sınıfdəki şagirdlərin qüvvə və imkanları eyni deyildir. Bəziləri materialı tez qavrayıb möhkəm yadda saxlaya bildikləri halda, başqaları gec öyrənir, gec düşünür, gec hərəkət edir, asta danışirlar. Bu kimi fərdi xüsusiyyətləri müəllim nəzərə almalı, onlara səbrlə yanaşmalı, hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərindən çıxış edərək təlimdə fərdi yanaşmanı həyata keçirməlidir.

Müəllim təlim prosesində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini daim müşahidə etməli, öyrənməli, hər bir uşaq üçün konkret təlim-tərbiyə vəzifələri müəyyən etməli, hər kəsə fərdi yanaşma vasitələri, fərdi pedaqoji təsirlər sistemi tapıb tətbiq etməyə çalışmalıdır.

Təlimdə möhkəmləndirmə prinsipi. Bu prinsip təlimdə şagirdlərə əsaslı biliklər verməyi, onların hafizədə uzun müddət saxlanmasını, verilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsini təmin etməyi nəzərdə tutur. Bunun fizioloji mexanizmini beyin qabığına biliklərin dərin iz salması prosesi təşkil edir: bilik izləri nə qədər dərin olarsa, öyrənilən material bir o qədər möhkəm yadda qalar.

Bilik və bacarıqların möhkəmliyi təlimin səmərəsinin mühüm şərtidir: əgər öyrənilən bilik tez unudulursa, təlimdə irəli getmək, əvvəlki biliklərə əsaslanan yeni bilikləri mənimsəmək mümkün olmaz. Y.A.Komenski biliyi möhkəmlətmək qeydinə qalmayan müəllimin işini xəlbirlə su daşımağa bənzədirdi. K.D.Uşinski isə belə müəllimi yükü arabada boş bağlamış, lakin atları qovaraq mənzil başına tez çatmağa çalışan arabaçının işinə bənzədirdi. Arabaçı mənzil başına yolda yükləri boşalmış boş araba ilə çatır. Bilikləri möhkəmlətməyən müəllimin də işi belə arabaçıya bənzəyər ki, ilin sonuna çatanda şagirdlərin başında bilik olmayacaqdır. Bilik və bacarıqların möhkəmliyi təlim prosesinin bütün gedişi ilə təmin olunur. Burada üç amil xüsusi rol oynayır:

a) biliklərin ilkin mənimsədilməsinin düzgün təşkili, bu zaman əyanilik, fəallıq və şüurluluğun təmin edilməsi: yeni materialın qavranılması nə qədər aydın və şüurlu olarsa, bu zaman şagird nə qədər çox fəallıq və müstəqillik göstərsə, biliklər bir o qədər möhkəm yadda qalar;

b) nəzəri biliklərin həyata və çalışmalara tətbiqi: öyrənilən biliklər həyatda, təcrübədə, əməli işdə, çalışmalarda tətbiq edildikdə uzun müddət yadda qalır. Tətbiq edilməyən biliklər beyində “ölü yük”ə çevrilir və tez unudulur;

c) biliyin təkrarı möhkəmlətmə vasitəsidir: o, unutmanın qarşısını alır, şagirdin öz qüvvəsinə inamının artmasına kömək göstərir. Biliyin ilk izləri tez silinməyə meyilli olduğu üçün ilk vaxtlar (mövzu keçildəndən sonrakı həftə ərzində) təkrara da çox diqqət yetirmək lazım gəlir.

Hər bir mövzunun öyrənilməsinə əvvəlki biliklərlə əlaqələndirmək, yeni keçilən və əvvəlki qaydaları birlikdə tətbiq etmək təkrara və möhkəmlətməyə kömək edir. Təkrar zamanı təfəkkürə istinad etmək, yaradıcı müstəqil işə geniş yer vermək səmərəlidir.

Təlimin təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici prinsipi. Bu prinsip təlimdə öyrətmə, tərbiyə və inkişaf vəzifələrini vəhdətdə həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Təlim təhsil vədriyi kimi, qüvvətli tərbiyə vasitəsi, həm də inkişafetdirici gücə malikdir. Pedaqoji prosesdə bu üç amil vəhdətdə tətbiq edilməlidir.

Təlimin optimal təşkili prinsipi. Bu prinsip məqsəddən və konkret şəraitdən çıxış edərək, ən münasib (optimal) təlim variantı seçib tətbiq etməklə müm-

kün olan yüksək nəticəyə nail olmağı nəzərdə tutur. Təlimin optimal təşkili müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir:

- təlimin (dərsin) qarşısında duran vəzifələrin (təhsil, tərbiyə və inkişaf) kompleks müəyyən edilməsi;
 - təlimin optimal məzmununun müəyyən edilməsi;
 - təlimin (dərsin) məqsəd və məzmunundan çıxış edərək optimal vasitə, metod və formaların seçilib tətbiq edilməsi;
 - nəticələrin optimallıq baxımından təhlil edilib düzgün qiymətləndirilməsi.
- Müəllim pedaqoji nəzəriyyəyə və qabaqcıl təcrübəyə yiyələnməklə təlimin optimal təşkilinə nail ola bilər.

Təlim üçün zəruri şəraitin yaradılması prinsipi. Bu prinsip təlim üçün lazımi şərait yaratmaqla onun səmərəsini yüksəltməyi nəzərdə tutur. Qeyri-normal şəraitdə cərəyan edən təlimdə yüksək nəticə əldə etmək mümkün deyildir. Məsələn, sinif otağının temperaturu normadan artıq isti və ya soyuq olduqda şagirdlərin iş qabiliyyətinə mənfi təsir göstərəcəkdir.

Təlim üçün zəruri şərait dedikdə dörd qrup şərait nəzərdə tutulur: 1) tədris-maddi şərait (təlimin müvafiq dərslük və dərs vəsaitləri ilə, əyani və texniki vasitələrlə, təlim avadanlıqları ilə təmin edilməsi); 2) gigiyenik şərait (sinif otaqlarının, tədris avadanlıqlarının zəruri gigiyenik tələblərə uyğun qurulması – sinif otağının sahəsi, hava tutumu, temperaturu, partaların uşaqların boyuna uyğunluğu və s.); 3) mənəvi-psixoloji şərait (məktəbdə sağlam mənəvi-psixoloji iqlim yaradılması, müəllim-şagird münasibətlərində humanizm, demokratik üslub gözlənilməsi, pedaqoji etikaya əməl edilməsi); 4) təlimdə estetik şərait (məktəbin və sinfin estetik tərtibi, müəllimin gözəl danışığı, estetik tələblərə uyğun davranışı, geyimi, münasibət estetikası).

Müəllim təlim prosesində zəruri şərait yaratmağa və bu əsasda təlim-tərbiyə vəzifələrinin həllinə nail olmalıdır.

Nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqəsi prinsipinin əsasını klassik fəlsəfənin və müasir qnoseologiyanın əsas müddəası olan “praktika həqiqətin meyarıdır” qənaəti təşkil edir.

Nəzəriyyə-insan tərəfindən yaradılan (yazılan, söylənilən) və praktikaya (ictimai həyata) tətbiq edilməsi vacib olan fərziyyələrdir. Nəzəriyyə təcrübə üçündür. Nəzəriyyə olmasa təbii ki, praktika da olmaz, praktika ilə nəzəriyyə arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Nəzəriyyədən praktika yaranır, praktikadan da yeni nəzəri müddəalar yaranır. Bir sözlə nəzəriyyə praktika üçün yaranıb və onsuz təsəvvür etmək olmaz. Praktika da olmasa nəzəriyyə öz mahiyyət etibarilə əhəmiyyətini itirir. Bu prinsip tələb edir ki, təlim prosesində öyrədilən nəzəri biliklər praktika ilə əlaqələndirilsin və praktikada möhkəmləndirilsin və tətbiq edilsin.

Təlimdə əməkdaşlıq prinsipi. Təlimdə müəllim və şagird fəaliyyəti bir-birinə şərtləndirir. Təlim zamanı müəllim və şagirdlərin fəaliyyətləri arasında mürəkkəb

və çoxcəhətli qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Şagirdlərin idrak və tədris fəaliyyətinin xüsusiyyətləri müəllimin təlim fəaliyyətindən asılı olduğu kimi, müəllimin təlim fəaliyyətinin sürəti və keyfiyyəti də şagirdlərin ona münasibəti ilə, onların tədris fəaliyyətlərinin səviyyəsi ilə şərtlənir. Başlıcası budur ki, şagirdlərin rəğbətini qazanan, onların ehtiyacını duyan, onlara valideyn qayğısı göstərən, şəxsiyyətlərinə hörmət edən, bir sözlə şagirdləri ilə əməkdaşlığa hazır olan müəllim öz yetirmələrinin həqiqi tərbiyəçisinə, məsləhətçisinə, müdrik yaşlı yoldaşına çevrilir.

Şagirdlər bu cür müəllimi səbrsizliklə gözləyir, böyük məmnuniyyətlə onunla ünsiyyətə girir, fikir və hisslərini belə müəllimlə bölüşdürürlər. Şagirdlər məhz bu cür müəllimin fənnini sevir, həvəslə tədris fəaliyyətinə qoşulurlar.

Odur ki, şagirdə təlimin fəal iştirakçısı kimi baxmaq lazımdır. Müəllim şagirdlərlə əməkdaşlıq etməli, onların tədris fəaliyyətini təşkil etməli, lazımı yardım və qayğı göstərməlidir.

Nəzərdən keçirilən təlim prinsipləri real təlim prosesində qarşılıqlı vəhdətdə tətbiq olunur və bir-birini şərtləndirir. Belə ki, təlimin həyatla əlaqələndirilməsi, sistemətiklik, əyanilik prinsipləri biliyin şüurluğu, möhkəmliyi və şagirdlərin fəallığı üçün əlverişli zəmin yaradır. Eləcə də biliklərin möhkəmləndirilməsi prinsipini öz növbəsində yalnız əyanilik, sistemətiklik, şüurluluq və fəallıq prinsiplərinə istinad edildikdə təmin edilə bilər.

Digər prinsiplər də bir-biri ilə sıx bağlıdır. Odur ki, hər hansı prinsipə laqeyd münasibət bəsləmək digər prinsiplərin də təsir gücünü zəiflədə bilər.

Deməli, bütün prinsipləri həmişə müəyyən sistem və vəhdətdə tətbiq etmək lazımdır. Yalnız bu əsasda təlimi səmərəli qurmaq, bilik və bacarıqların yüksək keyfiyyətini təmin etmək olar.

9.5. TƏLİMİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TIPLƏRİ

Təlim prosesinin özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır ki, onları aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

1. Təlim prosesi insanın sosial formalaşmasında, ictimai tərbiyə və təhsilində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təlim prosesi təhsil alanın sosial formalaşmasına təsir edən xarici və daxili təsirlərlə vəhdətdədir. Təlim prosesi müstəqil yolla həyata keçirilən özünütərbiyə və özünütəhsil proseslərinin də həyata keçməsinə istiqamət verir.

2. Təlim ikitərəfli pedaqoji prosesdir. Onun əsas komponentləri müəllim və təhsil alanlardır. Müəllim təlim prosesində rəhbərlik etmə fəaliyyətinin subyekti-dir, onun fəaliyyəti xarici pedaqoji təsir funksiyasına malikdir, o stimullaşdırma, təşkilətmə, motivləşdirmə və tənzimləmə tərkiblərindən ibarətdir. Müəllimin özü və onun fəaliyyəti inkişafdadır, dəyişmədədir. Bu dəyişmə təhsil alanın özünün və fəaliyyətinin dəyişməsi ilə vəhdətdədir. Onun fəaliyyəti idarə olunandır və bu fəaliyyət müəllimin pedaqoji təsirinin onun (şagirdin) daxili aləmi ilə transformasi-

yası vasitəsilə şərtlənir. Təhsil alanın şəxsiyyətinin formalaşma tempi, xarakteri, istiqaməti bu fəaliyyətlə əlaqəlidir. Öyrətmə və öyrənmə fəaliyyətləri daxili əlaqədədir və vəhdət təşkil edir.

3. Düz və əks-əlaqə təlim prosesində əsasdır, daxili cəhətdir, bunsuz səmərəli idarəetmə mümkün deyildir. Pedaqoji prosesdə düz və əks-əlaqə dəyişmədədir, inkişafdadır.

4. Təlim prosesi təhsil, tərbiyə və inkişaf prosesi ilə daxili əlaqədədir, burada ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olan yoxdur.

5. Təlimin məqsədini konkret ictimai-tarixi şərait, bəşər mədəniyyəti-nin inkişaf səviyyəsi, məktəblinin sosial formalaşmasının qanunauyğunluqları müəyyən edir. Nəzərə alınır ki, bəşər mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi, onun dərk olunması, qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi təcrübəsi cəmiyyətin insanın sosial formalaşmasına yönələn tələblərilə və ictimai münasibətlərlə vəhdət təşkil edir.

6. Təlim materialının məzmunu məqsədə və təhsil alanların imkanlarına əsasən konkretləşdirilir. Bu zaman onun zəruri bilik və bacarıqlara müvafiqliyi aparıcı ideyalara, nəzəri müddələrin öyrənilməsinə üstünlük verməklə gözlənilir.

7. Təlimin bütün komponentlərinin əlaqəsi onun nəticəsinin səmərəliliyinə təsir göstərir.

8. Təlim prosesinin hərəkətverici qüvvəsi təlimin gedişində irəli sürülən tədris və praktik vəzifələrlə şagirdlərin mövcud bilik, bacarıq və zehni inkişafının səviyyəsi arasında olan ziddiyyətlərlə bağlıdır.

9. Təlim prosesi xüsusi qaydada təşkil olunan kollektiv idrak fəaliyyətinin idarə olunması prosesidir. Məqsədin reallaşması şagirdin idrak fəaliyyətinin inkişaf dərəcəsiindən asılıdır. Məqsədin həyata keçirilməsi üçün təlim motivlərinin formalaşması, ümumiləşmə ilə konkretləşdirmənin, reproduktiv fəaliyyətlə yaradıcı fəaliyyətin, nəzəri biliklərin əldə olunması ilə onların tətbiqi bacarıq və vərdişlərinin vəhdəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

10. Təlim prosesində müəllim öz pedaqoji təsiri ilə təhsil alanların potensial imkanlarına uyğun inkişaf dərəcəsiində fəaliyyətə cəlb edir. Belə fəaliyyətə cəlb etmə aktları qanunauyğun şəkildə bir-biri ilə əvəz olunur, hansı ki, bu təlimin qarşıya qoyulmuş vəzifələrini reallaşdırır.

Təlimin tipləri özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olaraq tarixən inkişaf etmiş, bu günkü günlərimizə gəlib çıxmışdır. **Təlimin tipləri** cəmiyyətin inkişafından, tələbatından tarixi şəraitdən asılı olaraq müxtəlif funksiyalı tiplərdə qurulmuşdur. Təlimin tipləri və funksiyalarını aşağıdakı kimi şərh edə bilərik:

1. **Doğmatik təlim.** Bu təlim orta əsrlərdə cəmiyyətin tələbindən asılı olaraq hazır nəticələri, müddəaları şagirdlərə mexaniki yolla, əzbərləmə, şablonçuluq yolu ilə öyrətmişlər. Doğmatik təlim bir əhkam kimi, qanun kimi, şərhətsiz, sübutsuz, mənasını bilmədən əzbərləməkdir. Bu adətən dini kitabların mənasını bilmədən şagirdlərə əzbərlətməkdir. Bu da şagirdin pas-sivliyi, təfəkkür ətalətidir.

2. İzahlı-illüstrativ təlim. Bu, müasir pedaqogikada ən çox yayılmış təlim növüdür. Xüsusilə orta məktəblərin təcrübəsində geniş yayılmışdır. Təlim növünün adı özünü aydınlaşdırır: Bu, tədris materialının izahlılığı ilə birlikdə illüstrasiyalar, rəsmlər, kompüter təqdimatları, cədvəllər şəklində qurulmuş bir təlim növüdür. Eyni zamanda, təhsil alanların tədris fəaliyyətinin aparıcı növləri materialın vizual qavranılması və yadda saxlanmasıdır.

Bu təlim biliyin izahına başa düşülməsinə əsaslanır. İzahlı illüstrativ təlim fakt və hadisələri, qanunları izah yolu ilə hafizə və təfəkkürə söykənərək həyata keçirir. Bu yolla elmi sübutlarla qanun və qaydaların öyrənilməsinə nail olmaq mümkündür. Ona görə də şagirdlərin elmi dünyagörüşünün inkişafında izahlı illüstrativ təlim böyük əhəmiyyətə malikdir.

3. Problemlı təlim. Bu, təhsil alanların qarşısına qoyulan problemləri həll etməklə müstəqil olaraq bilik əldə etməyə istiqmətlənən təlimdir. Bu təlim növü həm orta məktəbdə (xüsusilə ikinci və üçüncü pillələrdə), həm peşə təhsili sistemində, həm də ali məktəbdə uğurla tətbiq olunan təlim növüdür. Belə təlim növündə təhsil alanların yaradıcılıq qabiliyyətləri, tədqiqatçılıq bacarıqları inkişaf edir, tənqidi təfəkkürləri formalaşır.

Problemlı təlim prosesində təhsil alanlar müstəqil olaraq fikri fəallıq priyomlarından istifadə edir, eksperiment qoyur, müşahidələr aparır, onların nəticələrini təhlil edir, düşünür, fikir mübadiləsi edir, qaydaları, qanunları, teoremləri özləri üçün kəşf edirlər. Problemlı təlim şagirdlərdə dərsə maraq oyadır, şagirdlərin təşəbbüskarlığını inkişaf etdirir, hadisələrin daxili mahiyyətini, onların arasındakı qarşılıqlı əlaqələri başa düşməyə kömək edir, hadisə və proseslərin qiymətləndirilməsinə dialektik yanaşmağı öyrədir, prosesi həll etmək yollarını tapmaq bacarığını formalaşdırır, elmi idrak metodlarına alışdırır.

4. Proqramlaşdırılmış təlim kibernetika elminin təsiri nəticəsində yaranmışdır. Bu təlimin əsasını tədris materiallarının məzmununun seçilməsi təşkil edir.

Proqramlaşdırılmış təlimin xüsusiyyətləri bunlardır: 1. Tədris materialları konkret paylara bölünür. 2. Tədris prosesi ardıcıl olaraq addımlara bölünür və şagird həmin addımlar üzrə fikri fəaliyyət priyomlarından istifadə edir. 3. Hər bir şagird nəzarətlə tapşırığı tamamlayır. Alqoritmləşdirilmiş təlim məktəb həyatında yeni bir məsələ deyildir. Onun indi aktuallaşmasına səbəb həyatımızın hər sahəsinə daxil olan elektron-hesablayıcı maşınların tətbiqidir.

5. Diferensial təlim təhsil alanların inkişafını və fərdi qabiliyyət və maraqlarını, istedadını, səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə almağa əsaslanır.

Diferensial təlim – Təhsilalanın bilavasitə şəxsiyyətinə yönəlmiş təlimdir. Diferensial təlim – təlimi fərdiləşdirməyə əlverişli imkan verir. Təlimdə diferensiasiya bir neçə istiqamətdə aparıla bilər:

1. Təhsilalanların qabiliyyətlərinə görə (ümumi qabiliyyətlər xüsusi qabiliyyətlər və s.).

2. Təhsil alanların istedadına görə.

3. Təhsilalanların marağına görə.

4. Təhsilalanların ixtisasına və bilik səviyyəsinə görə.

Diferensial təlim müxtəlif səviyyəli təlim – təhsil-tərbiyə prosesinin elə təşkilini nəzərdə tutur ki, hər bir təhsilalanın tədris materialını öz qabiliyyətinə və öz imkanlarına uyğun şəkildə mənimsəmək imkanı əldə edə bilər.

Bu halda baza bilikləri müxtəlif səviyyələrdə mənimsənilmiş olur. Təhsilalanın təlim-idrak fəaliyyəti qiymətləndirilərkən, onun səyi və yaradıcılığı nəzərə alınır.

Diferensial təlimdə şagirdlərin qarşısına müəyyən idrak vəzifələri qoyulur və müəllim həmin vəzifələrin icra edilməsinə, dərk olunmasına nəzarət edir. Diferensial təlim təhsil alanların biliyini dərinləşdirib genişləndirir, onların fərdi qabiliyyətlərini, fərdi öyrənmə üslubunu formalaşdırır, müxtəlif tələbatlarının öyrənilməsinə şərait yaradır.

6. Distant təlim müasir dövrdə texnologiyanın inkişafı təhsil sisteminə də öz təsirini göstərir. Bunun nəticəsidir ki, distant təlim yəni müəyyən məsafədən keçirilən təlim-tədris sistemi yaranıb.

Distant təlim öyrədən və öyrənən arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompyuter şəbəkələri vasitəsilə operativ, müntəzəm dialoq, əks əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirir. 2019-cu ildən dünyanı bürüyən Pandemiya, Koronavirus – (Covid-19) infeksiyası Azərbaycana da öz təsirini göstərdi və əhalinin bu yoluxucu xəstəlikdən qarşısının alınması üçün təhsil müəssisələri, ümumtəhsil məktəbləri, universitetlər məsafədən təhsilə – distant təhsilə keçdi.

Distant təhsilin xarakterik xüsusiyyətlərinə çeviklik, modulluluq, iqtisadi səmərəlilik, müəllimin yeni rolu, təhsilin keyfiyyətinə xüsusi nəzarət, müasir texnologiyalardan istifadə və s. aiddir. Distant təhsildə informasiyalar öyrənlərə elektron materiallar, elektron dərslik, audio-video disklər və s. formalarda təqdim edilir. Distant təhsildə tədris metodik kompleksdən, kompyuter, audio-video maqnitofon, multimedia texnikası və s. kimi təlim vasitələrindən istifadə olunur.

Distant təhsil forması hamı üçün münasib olaraq müasir təhsil formasıdır. Bu, illər ötdükcə distant təlim daha çox inkişaf edəcək və təkmilləşəcəkdir.

Beləliklə təhsilin tipləri və onun funksiyaları cəmiyyətin tələbatından irəli gələrək daim yenilənir və təkmilləşir.

9.6. TƏLİMİN FƏLSƏFİ ƏSASLARI

Təlimin fəlsəfi-metodoloji əsasları fəlsəfinin idrak nəzəriyyəsi ilə müəyyənləşir: “Canlı müşahidədən mücərrəd təfəkkürə, oradan da praktikaya!” Fəlsəfə elmi başqa bilik sahələri ilə əməkdaşlıq əsasında çoxdan sübut etmişdir ki, dünyanın qavranılması passiv, seyri, cansız duyğu qavrayışı deyil, fəal qavrayışdır. İnsan özünü əhatə edən aləmin şeylərini və hadisələrini dəyişdirici ictimai fəaliyyət prosesində

duyur, qavrayır. Bu da ona aləmi dərk etmək imkanı verir. Özünü əhatə edən aləmin insan tərəfindən qavranılması prosesində yalnız qavranılan obyektlər və hiss orqanları deyil, habelə insanın, bəşəriyyətin topladığı bütün tarixi təcrübə rol oynayır.

Biz təlimin fəlsəfi-metodoloji əsası dedikdə, təlim prosesinə qneseoloji və dialektik yanaşmanı nəzərdə tuturuq. Bu yanaşma gerçəkliyin dərk olunması və dəyişdirilməsi metodları haqqında müəyyən prinsiplərin olduğunu öyrədir, elmi idrakı və təlimi həmin prinsiplər zəminində düzgün istiqamətləndirir.

Təlim sistemində öyrətmə fəaliyyətinin subyektiv funksiyasını yerinə yetirməli olan müəllimin idrakın ümumi metodoloji prinsiplərini əldə etməsi bu prosesdə ona alqoritmik və evristik məntiqlərin yerini düzgün qiymətləndirməyə, onların nisbətlərini tənzimləməyə, bu məqsədlə xüsusi metod və vasitələri seçməyə əsas yaradır.

Dialektikanın əsas qanun və kateqoriyalarının təlim prosesinin idarə olunması üçün metodoloji əhəmiyyəti ondadır ki, o, pedaqoqa bu prosesin ziddiyyətli mahiyyətini müəyyən etməyə, təlim prosesinin və onun komponentlərinin inkişafının mənbəyini, hərəkətverici qüvvəsini, daxili impulslarını açmağa imkan verir. Həmin qanuna əsaslanmadan, onun məzmun və mahiyyətinin təlim prosesində təzahürünü aydın dərk etmədən pedaqoji prosesə rəhbərlik edənə hadisələrin inkişafında meydana çıxan və təlim prosesində dərk olunanlara əks ziddiyyətlərin mahiyyətini başa düşmək, bu obyektiv ziddiyyətləri təfəkkürün məntiqi cəhətdən düzgün olmayan gedişindən törəyən subyektiv ziddiyyətlərdən ayırmaq çətin olardı.

Məsələn, fəlsəfinin əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanununa əsaslanmaq, təlim prosesində ondan şüurlu şəkildə istifadə etmək, təlimin idarə olunması prosesində qarşıya çıxan bir sıra çətinlikləri aradan qaldırmağa və hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etməyə imkan verir.

Təkcə əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu deyil, materialist dialektikanın digər qanun və kateqoriyaları, prinsipləri də mühüm metodoloji əhəmiyyətə malikdir. Məsələn, fəlsəfədə **dialektikanın əlaqə prinsipini** götürək. Bu prinsipi təlimə aid etdikdə onun tərəflərinin, metodlarının, prinsiplərinin bir-biri ilə ayrılmaz əlaqədə olduğunu görürük.

Elmi idrakda empirik və nəzəri biliyin əlaqəsi dialektik əlaqədir. Elmi idrakda tətbiq olunan ümumi metodlar elmi tədqiqatın səviyyəsindən və elmi tədqiqatda izlənilən məqsəddən asılıdır. Elmi biliklərin (şagirdlər üçün məchul həqiqətlərin) mənimsənilməsi prosesinin idarə olunmasında fəlsəfi qanunauyğunluq – **empiriklə nəzəri biliyin dialektik əlaqəsi** əsas götürülməlidir. Təlim prosesinin idarə edilməsində idrakın və mənimsəmənin dialektikası, **psixi proseslərin inkişaf xüsusiyyətləri, əkslik və asılılıq münasibətləri, formal, dialektik və qeyri-səlis məntiqin qanunları** özünəməxsus yerə malikdir ki, bunlar təlim prosesində şagirdlərin alqoritmik və evristik fəaliyyətlərinin optimal münasibətlərini müəy-

yən edən başlıca amillərdir. Təlim prosesinə müəllimin rəhbərliyi altında həyata keçirilən, obyektiv aləmi əks etdirən idrak prosesinin xüsusi və dialektik xarakterli forması kimi baxmaqla onun səmərəliliyini təmin etmək olar.

İdrakda təcrübə ilə nəzəriyyənin, hiss ilə şüurun, induksiya ilə deduksiyanın münasibətinə dair psixologiya və pedaqogika elminin qarşısında mühüm məsələlər durur. Didaktika sahəsində aparılan müasir tədqiqatlar sübut edir ki, **induktiv yanaşma** (xüsusidən ümumiyyə doğru yol) başlıca təlim vəzifələrinin (dərk ediləcək proses və hadisələrin qanu-nauyğunluqlarını, səbəb-nəticə əlaqələrini, bir-birindən olan asılılıqlarını mənimsəmək) yerinə yetirilməsini təkliddə təmin edə bilməz. Lakin bu, əşyaların, hadisələrin xassələrinin məktəblilər tərəfindən dərk edilib, öyrənilməsi üçün zəruri yoldur.

İdrakda **deduktiv yanaşma** da hökmən lazımdır və induktiv yanaşma ilə əlaqələndirilməlidir. Deduktiv yol (ümumidən xüsusiyyə doğru yol) proseslərin mahiyyətinin dərk edilməsi yoludur. Bu yol eyni zamanda məktəbliləri təlimdə elmi tədqiqat üsullarından istifadə edə bilməsinə gətirib çatdırır.

Təlimdə **nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdəti** çox mühüm pedaqoji prinsipdir. Bu fəlsəfi - metodoloji prinsip tələb edir ki, müəllimin verdiyi biliklər hazır şəkildə ötürmə fəaliyyətindən şagirdin müstəqil öyrənmə fəaliyyətinə keçilsin.

Biliyin verilməsi və fəaliyyət üsullarının formalaşdırılması yolları pedaqogika elminin inkişafı gedişində dəyişikliyə məruz qalmışdır. Xarakterik cəhət budur ki, həmin dəyişikliyin də metodoloji əsasında idrak nəzəriyyəsi durur (dayanır). Hansı ki, sözügedən dəyişmələr prosesinin aşağıda göstərilən üç inkişaf mərhələsini fərqləndirmək olar: əvvəllər şagirdlərə biliklər şifahi formada təqdim olunurdu, bu zaman doqmatik təlim aparıcı mövqedə idi; sonralar fəaliyyət üsulları haqqında biliklərin verilməsi və xüsusi qaydada onların tətbiqi üstün mövqə qazandı, nəhayət, fəaliyyətin nəticəsi olaraq biliyin müstəqil əldə olunması məqsədəuyğun hesab edildi. Fəaliyyətdə olan nəzəriyyə – “əvvəlcə hər hansı mənimsəmə, sonra isə tətbiq” öz yerini daha əsaslandırılmış nəzəriyyəyə verməli oldu: “anlayışın mənimsənilməsi yalnız onun tətbiqi prosesində həyata keçir” – qənaəti üstün mövqeyə çıxdı.

Şagirdlərin təlim fəaliyyəti, onların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin və müstəqilliyinin inkişaf etdirilməsi fəlsəfi qanun və prinsiplərə əsaslanmalıdır.

9.7. TƏLİMİN MƏNTİQİ ƏSASLARI

Təlim prosesi məntiqi obyektiv və subyektiv meyarlarla müəyyənləşir və o, daim dinamik xarakterlidir.

Tədris fənninin məntiqindən fərqli olaraq təlimin məntiqində mövcud olan dinamiklik, məhz müəllim, tədris materialı və şagird arasındakı əlaqə ilə şərtlənir. Həqiqətlərin əldə olunmasına istiqamətlənən təlim materialındakı mövcud statiklik müəllim-şagird əlaqələri ilə dinamik hala gətirilir. Şagirdin bilikləri mənimsə-

məsi yalnız formal məntiqin forma və qanunlarına dayanaraq yox, həm də dialektik xarakterdə cərəyan edir, məqsədəuyğun olaraq müəllim tərəfindən nizamlanır.

Təlim prosesinin məntiqində obyektiv cəhət onda özünü göstərir ki, “elmin əsaslarının” bu prosesi idarəedəndən asılı olmayan öz məntiqi vardır. Digər tərəfdən, hər bir şagird özünəməxsusluğu, real imkanları ilə idarəetmə prosesinin “daşyıcı komponenti”nə çevrilir. Subyektivliyi isə ondadır ki, idarəedənin özü də fəaliyyəti ilə birlikdə bu sistemə daxil olur, gerçəkliyin şüurumuzda inikası olan bilik və təlim üsullarına əsaslanaraq şagird-pedaqoji təsir etməyə çalışır. Müəllim metodoloji, psixodidaktik əsaslara malik olan rəhbərlik fəaliyyətini subyektiv xarakterdə həyata keçirir.

Biz məntiqi təlim dedikdə, məntiqi təfəkkürün əlifbasını təşkil edən elementlər, məntiqi anlayışlar və bunlardan istifadənin müəyyən kompleksinə sərbəst malik olmağı nəzərdə tuturuq. Məntiqin forma və qanunları əsasında şagirdin öyrənmə fəaliyyətini idarə edən subyekt-müəllim onu (şagirdi) təlim sisteminə daxil etməklə “tədqiqatçı” funksiyasını yerinə yetirməsinə şərait yaradır. Şübhəsiz ki, təlim prosesində şagird tədqiqatçı funksiyasını yerinə yetirərkən onun fikri fəaliyyətinin gedişi, elmi tədqiqat prosesində yeni kəşfə istiqamətlənən alimin fikri prosesi ilə üst-üstə düşür. Lakin bu proseslərin hər ikisində psixoloji məqamlar xüsusi rola malikdir və hər iki prosesdə idrak fəaliyyətinin strukturu problemlə şərtlənir. Problemin həllinin axtarışı ilə bağlı tədris-idrak prosesinin təşkilində əqli fəaliyyətin bu və ya digər növünün strukturunu müəllimin bilməsi vacibdir.

Ənənəvi təlim praktikasında əsasən elmi idrakın dialektik yolu müəllim tərəfindən açılır, formal məntiqin forma, priyom və qanunları ilə alınmış nəticələr təhlil olunur. Bu prosesdə şagird məntiqin qanunları əsasında müəllimin fikrinin hərəkətini izləyir. Əslində o, bu prosesdə başqasının fikri fəaliyyəti və onun nəticələri ilə tanış olmaq imkanı əldə edir. Bu zaman fənnin məntiqi təhlilinə, şagirdlərin məntiqi təfəkkürünə və məntiqin qanunlarına istinad olunur. Şagirdin müstəqil yolla, yaradıcı fəaliyyət göstərmək imkanlarının məhdudluğu müəyyən edildikdə məntiqin qanunlarına əsaslanmaqla, onun forma və metodlarından vasitə kimi istifadə edilərək təlim materialı müəllim tərəfindən yenidən şərh olunur.

9.8. TƏLİMİN PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Təlim prosesinin uğuru yeni pedaqoji təfəkkürə əsaslanır. **Yeni pedaqoji təfəkkürün** təməl daşlarından biri belədir: şagirdin yaxşı oxumaq istəməsi üçün münasib şəraitin, motivasiyanın yaradılmasıdır. Bu mürəkkəb və çoxcəhətli prosesdir: sinif divarlarının rəngindən tutmuş sinfin kompyuterləşdirilməsinə qədər, dərslərin illüstrasiyasından tutmuş yazı taxtasının keyfiyyətinə qədər, əlavə ədəbiyyatın xarakterindən tutmuş məktəbdə qiraət zalının olub-olmamasına qədər, şagirdin kimin-

lə bir partada oturmasından tutmuş əlaçı şagirdlərə münasibətinə qədər, müəllimin baxışından tutmuş ona necə müraciət etməsinə qədər, şagirdin asudə vaxtını necə keçirməsindən tutmuş məktəblə ailənin qarşılıqlı əlaqəsinə qədər, hər şey şagirdin yaxşı oxumaq istəməsinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərir.

Şagirdin yaxşı oxumaq istəməsi psixoloji kontekstdə müxtəlif amillərlə şərtlənir, lakin onun mərkəzi **motivasiya** sahəsi-xüsusilə təlim motivasiyası ilə bağlıdır. Bu sahənin şah damarı isə, ilk növbədə, təlim maraqları ilə inkişaf edir. Şagird oxumaq istəməlidir və dərslə maraqlanmalıdır. Məktəb təcrübəsində xeyli qabiliyyətli şagirdlərə təsadüf olunur ki, onlar sadəcə olaraq motivasiya çatışmazlığı ucbatından yaxşı oxuya bilmirlər.

Müasir təhsil nəzəriyyəsi şagirdin imkanlarını, maraq və meyllərini, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almağı, onları inkişaf etdirməyi, təkmilləşdirməyi, zənginləşdirməyi, onu bu köklü psixoloji prosesdə öyrətməyi tələb edir. Bu şəraitdə şagirdin təlimdən geri qalması vurğulanmır. Onun geridə qalmasının səbəbləri araşdırılır, şagirdin ləyaqətinə xətər yetirmədən onlar aradan qaldırılır, təlim maraqları inkişaf etdirilir müvəffəqiyyət əldə etməsi və maraqlandığı sahədə özünü reallaşdırılması üçün şərait yaradılır. Belə olduqda, şagird dərstdə nəinki darıxmır, əksinə, öz həyatının fərəhli günlərini yaşayır.

Pedaqoji prosesdə motivasiyanı yaradan amillər aşağıdakılardır: a) müxtəlif fərziyyələri yaradan problem situasiya; b) obyektin xüsusiyyətləri (qeyri-adilik, sərbəst düşüncə və maraq yaradan); v) tədqiqat imkanının olması; c) yaradıcılıq imkanının olması. Məktəb təcrübəsində çoxlu qabiliyyətli şagirdlərə təsadüf olunur ki, onlar sadəcə olaraq motivasiya çatışmazlığı ucbatından yaxşı oxuya bilmirlər.

İngilis psixoloqu Q.Ayzenk bu məsələni obrazlı şəkildə belə izah edir: “Əgər biz atı su axurunun yanına gətirə biliriksə, uşağa da bu qaydada məktəbə göndərə bilərik. Lakin atı su içməyə məcbur edə bilmədiyimiz kimi, uşağı da əgər o bunu istəmirsə, oxumağa məcbur edə bilmərik”. Bu fikir və ifadələr psixoloqlar üçün əslində yeni deyildir. Təlim prosesinin səmərəsi və şübhəsiz ki, şagirdin təlim uğurları bilavasitə onun həllindən asılıdır. Müşahidələr göstərir ki, həm valideynlər, həm də bir qrup müəllimlər cəzalandırma vasitələrini səmərəli psixopedaqoji üsul kimi qiymətləndirirlər. Onlar hədə-qorxu yolu ilə bir şeyə nail olmayanda isə yenə də günahı şagirdə axtarırlar. “Buna söz təsir etmir” – deyirlər. Halbuki yalnız dəmiri döyə-döyə yumşaldırlar. İnsanı “yumşaltmağın” isə psixoloji üsulları vardır. Onu da əlavə edək ki, hər bir sinifdə riyaziyyatla maraqlanmayan şagirdlərin sayı, təəssüf ki, az deyildir. Hamı bunu görür, amma onun psixoloji mənasına varmırlar, şagirdlərin nə üçün riyaziyyatla maraqlanmamasının səbəbini açıqlamırlar. Bunun səbəbini isə yalnız motivasiyanın yaradılmaması ilə izah etmək lazımdır.

Psixoloqlar insan fəaliyyətinin motivləşmə sahəsini öyrənərək motivlərin təsnifatını vermişlər. Xarakterinə və fəaliyyət prosesində roluna görə motivlərin aşağı

ğıdakı növləri qeyd olunur: 1) situativ və geniş motivlər; 2) fəaliyyətin nəticəsinə və onun özünə doğru yönələn motivlər; 3) eqoistik və ictimai əhəmiyyətli motivlər.

Təzahür xüsusiyyətlərinə görə geniş sosial və idrak motivləri fərqləndirilir. Belə bir cəhət aşkar edilmişdir ki, bütün yaş dövrlərində şagirdləri təlim fəaliyyətinə yönəldən motivlər yalnız bir növ motivdən ibarət deyildir. Lakin bunlardan biri aparıcı olur. Həmin motivin aşkara çıxarılması şagirdin təlim fəaliyyətinin müəllim tərəfindən idarə olunması işini xeyli asanlaşdırır.

Motivlərin yaranması və inkişafı emosional faktorla sıx bağlıdır. Bu onunla əlaqədardır ki, təfəkkür prosesi, bütövlükdə insanın psixi fəaliyyəti hissi – emosional sahəsi ilə şərtlənir. Bunsuz insanın həqiqəti axtarışı qeyri-mümkündür.

Psixologiya insan ruhu haqqında elmdir, ondan ancaq yaradıcılıqla bəhrələnmək olar. Hər hansı bir psixoloji tədqiqatın nəticələrini bu və ya digər sinifdə mexaniki tətbiq etmək mümkün deyil. Müəllim gərək öz sinifinin xüsusiyyətlərini yaradıcılıqla araşdırsın və psixoloji tədqiqatın nəticələrini öz sinfinin bənzərsiz xüsusiyyətləri axarında mənalandırsın. Bu işə müəllimdən xüsusi psixolojibilik və səriştə tələb edir. Psixologiyanın məktəb təcrübəsinə tətbiqində psixoloqların özləri bilavasitə iştirak edirlər. Onlar maraqlı dərslərlər və dərslər vəsaitləri yazırlar, eksperimental məktəblərdə səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Lakin 1970-1980-ci illərdə bu sahədə nə qədər faydalı iş görülsə də, onlar psixologiyanın uğurlarından müəllimlərin faydalanmasında dönüş yarada bilmədi və yarada da bilməzdi. Bizim fikrimizcə, müəllimlərin psixologiya elmindən faydalana bilməməsinin başlıca səbəbi elə ənənəvi pedaqoji sistemin məktəbdə yaratdığı ab-hava ilə bağlı olub. Müəllimlər şagirdə obyekt kimi yanaşdıqlarına görə onun psixologiyasını öyrənmək, təlim-tərbiyə prosesində psixoloji qanunauyğunluqları sistemli nəzərə almaq üçün sadəcə olaraq zərurət hiss etməmişlər. Şagirdləri uşaq təbiətinə yad olan üsullarla, avtoritar üsullarla-danlamaq, yerli-yersiz acılamaq, hədələmək, qorxutmaq yolu ilə “aktivləşdirildilər”, dərslər qulaq asmağa məcbur edirdilər.

Yeni pedaqoji təfəkkür işə artıq məktəb həyatında ikinci nəfəs kəsb etməyə başlamışdır. Şagirdin psixologiyasının öyrənilməsi və onun xüsusiyyətlərinin təlim-tərbiyə prosesində elmi əsaslarla nəzərə alınması müəllimin peşə normasına çevrilməlidir.

Məktəblilərin **psixi inkişafı** və bunun təlim prosesi ilə qarşılıqlı münasibəti məsələsi həm pedaqoqların, həm də psixoloqların diqqətini hər zaman çəkmişdir. Psixoloqlar şagirdlərin təlim fəaliyyətinin yaş xüsusiyyətlərindən, inkişaf və anlaq səviyyəsindən asılı olduğunu isbat etmişlər.

Təlim zamanı şagirdlərin **yaş xüsusiyyətlərini**, inkişaf səviyyələrini nəzərə almağın zəruriliyini əsaslandıran görkəmli pedaqoqlardan Y.A.Pestalotsi və başqaları yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almağın vacib olduğunu göstərmişlər. Təlimin inkişafdakı rolunu həddindən artıq şişirdən Amerika alimi C.Brunerin fikrincə, hər bir uşaq inkişafın istənilən mərhələsində, əgər həmin yaş üçün optimal olan tə-

lim metodları tapılıbsa və əgər o, yaxşı təlim edilərsə, istənilən materialı tamamilə mənimsənilə bilər.

Təlim prosesində **diqqət** və onun müxtəlif funksiyaları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buraya a) diqqətin seçici funksiyası (bu müxtəlif təsirlər içərisindən idrakin tələbinə uyğun olan, əhəmiyyətli mövcud fəaliyyətlə bağlı təsiri fərqləndirməyə imkan verir) b) davranış aktı, fəaliyyətdən yayınmamaq; c) fəaliyyətin gedişini tənzim etmək, şagirdin icra fəaliyyətindəki kənara çıxmaları aradan qaldırmaq kimi funksiyalar daxildir.

Təlim prosesində diqqətin keçirilməsi qanunauyğunluqlarının nəzərə alınması mənimsəmə üçün optimal şəraitin yaradılmasına xidmət edir. Qarşıya qoyulmuş yeni məqsədlərlə əlaqədar olaraq diqqətin şüurlu və niyyətli halda sürətlə yerdəyişməsi çox vacibdir. Diqqətin keçirilməsi müəyyən fəaliyyətin bir obyekt-dən digərinə və ya bir əməliyyatdan başqasına keçməsi ilə təzahür edir.

Təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsində diqqətlə yanaşı, **qavrayış** prosesi də həlledici rol oynayır. Onun qanunauyğunluqlarının nəzərə alınması vacibdir. Subyektin keçmiş təcrübəsinin, onun fəaliyyətinin motiv və məqsədlərinin, ustanovkasının, emosional vəziyyətinin (buraya insanın inamını, dünyagörüşünü, maraqlarını və s. əlavə etmək olar) qavrayışa təsiri onu göstərir ki, o, idarə edilməsi mümkün olan fəal prosesdir.

Hafizə özündə qoruyub saxladığı bilik sərvətlərinin bir qismini təfəkkür, digər bir qismini qavrayış səviyyəsində hasil edir. Qavrayışın tamlıq və mənalılıqla yanaşı təlim prosesində nəzərə alınması zəruri olan cəhətlərindən biri də ixtiyari qavrayışın, müşahidənin təşkili ilə əlaqədardır. Təlim materialının müvəffəqiyyətlə qavranılmasını təmin etmək üçün müəllim şagirdləri hazırlamalı, onların keçmiş təcrübələrini fəallaşdırmalı və onu yeni materialla əlaqələndirməyə kömək etməli, şagirdlərin qarşısında yeni və aydın fikri məqsədlər qoymaqla onların qavrayışlarını istiqamətləndirməlidir.

Hər psixi aktın, hətta ən elementar aktın baş verməsi onun hər elementinin sonrakılarla “bağlanma” qabiliyyəti olmadan inkişaf mümkün deyildir. Bu mənada təlimdə hafizənin nəzərə alınması təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinə əsaslı təsir göstərir. Hafizənin qanunauyğunluqlarını nəzərə almadan bu prosesdən təfəkkürə keçidi və təfəkkür prosesi ilə əlaqəni təmin etmək mümkün olmaz.

Psixologiyaya aid ədəbiyyatda **anlama, yaddasaxlama və yadasalma** haqqında ətraflı məlumatlar, geniş şərhlər verilmişdir. Təlim prosesində psixologiyanın həmin kateqoriyaları mütləq nəzərə alınmalıdır.

Anlama problemi müasir fəlsəfi fikrin vacib problemlərindən biridir və onunla əlaqədar olaraq elmi idrakin metodologiyasında **“hermenevtika”** (yunanca izahetmə, şərh deməkdir) adlanan yeni emi istiqamət yaranmışdır. Belə bir fikir mövcuddur ki, *hadisəni anlamaq onun başqa hadisə və predmetlərlə əlaqələrini təfəkkürdə əks etdirməkdir.*

Anlamı düzgün təsəvvür etmək üçün onu özündən daha geniş olan bilik və idrak kateqoriyaları ilə əlaqələndirmək lazım gəlir. Anlamı aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar: *anlama cisim və hadisələrin idrakın tələblərinə cavab verən, onu ödəyən əlaqələri dərk etməkdir*. Anlama məntiqi yaddaşın zəruri şərtidir. Anılan materiallar mənimsənilmiş biliklərlə, insanın keçmiş təcrübəsi ilə əlaqələnir.

Anlayışın yaranması məsələsi psixologiyada mərkəzi problemlərdən hesab olunur. Anlayışlar sisteminin mənimsənməsi passiv deyil, aktiv prosesdir. Bu anlayışı mənimsəyən şəxsdən gərgin əqli fəaliyyət tələb edir. Biliklərin mənimsənməsi o zaman daha müvəffəqiyyətli olur ki, insan onu özü müstəqil əldə etmiş olsun və anlasın.

Şəxsiyyətin fəallığı onun ətraf aləmlə, təlim fəaliyyətində qarşılıqlı təsir prosesindəki fəaliyyətində təzahür edir. Şəxsiyyətin fəallığının mənbəyi isə onun biliklərə tələbatı təşkil edir. İnsanı əhatə edən cisimlər onun fəaliyyətinin yaxın məqsədi və ya vasitəsi kimi tələbatlara nisbətən eyni vəziyyətdə olmur və şəxsiyyətin fəallığının müxtəlif dərəcələrini şərtləndirir. İntellektual tələbatlar şəxsiyyət üçün fəallığın daimi stimulu olaraq qalır, təmin olunduqca inkişaf edir, yeni-yeni obyektlərdə həkk olunur, bununla da onlar ardıcıl surətdə sabit əhəmiyyət kəsb edir. Bu qanunauyğunluq təlim prosesinin idarə olunmasında nəzərə alınmalıdır.

Şagirdin əqli fəaliyyətinin aktivliyi onun idrak marağından asılıdır. **İdrak marağı** təlimin əsas təhrikədi qüvvəsi hesab edilir. Ənənəvi didaktik sistem şəraitində də maraq problemi bu və ya digər dərəcədə aktual sayılmışdır.

Beləliklə deyə bilərik ki, şagirdin təlim müvəffəqiyyəti onun psixi inkişafı, əqli proseslərinin aktivliyi şərtlərinin diqqət mərkəzində saxlanması, tələbat, motiv, maraqlarının, emosional faktorların inkişaf xüsusiyyətlərinin və qanunauyğunluqlarının gözlənilməsi təlim prosesinin idarə olunması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

9.9. TƏLİMİN MƏZMUNU

Təlimin məzmunu – şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlmiş bacarıqlar şəklində ifadə edilən təlim nəticələrinin (təlim standartlarının) məcmusudur.

Təlim nəticəsi – müəyyən bir mərhələdə mənimsənməsi nəzərdə tutulan və əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş təlim nailiyyətlərinin konkret bir səviyyəsidir.

Məzmun xətti – fənn üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşmasını təmin etmək üçün müəyyən olunan məzmunun zəruri hissəsidir.

Məzmun standartı – dövlətin təhsil alanların bilik və bacarıq səviyyəsinə qoyulmuş dövlət tələbidir.

Təlimin məzmunu təhsilin məzmununa qoyulan tələblərin reallaşdırılmasına xidmət edir.

Təlimin məzmunu təhsilin pilləsinə, mərhələsinə və səviyyəsinə görə, hətta təhsil alanların sayına, anlaq səviyyəsinə, ümumi hazırlıq səviyyəsinə görə dəyişir.

Demək təhsilin məzmunu təlimin məzmununu müəyyən edir .

Təlimin məzmununda müəllimin əsas funksiyası təhsil alanlarda biliklərə maraq, təlimə məsuliyyət hissləri, müsbət motivasiyalar və təhsilə stimül yaratmaqlı, onların məntiqi və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməli, ünsiyyət mədəniyyəti formalaşdırmaqlıdır.

Müəllim təhsil alanlarda dünyanı və ətraf aləmi dərk etdirməli, onları praktik əməli fəaliyyətə istiqamətləndirməlidir.

Təlimin məzmunu təhsil alanlarda bilik, bacarıq və təcrübənin birliyini təmin etməlidir.

Təlim prosesinin məzmunu müəllimin nəyi öyrətmək məsələsinə özündə ehtiva edir. Müəllim fənnə uyğun olaraq təhsilin məzmununu müxtəlif tədris vəsaiti, dərslik və müxtəlif mənbələrdən istifadə edərək öyrədir.

Bu öyrətməyə iki cür yanaşma mövcuddur:

1) Formal təhsilin öyrədilməsi; 2) Maddi təhsilin öyrədilməsi.

Formal təhsilin öyrədilməsində təhsil alanların idrak qabiliyyətlərini, məntiqi təfəkkürünü formalaşdırmaq, təhsil alanların düşüncə qabiliyyətlərini, onlarda təhlil, tərkib, tətbiq etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək yanaşılmasıdır.

Maddi təhsilin öyrədilməsində isə təhsil alanlara həyatda paraktik olaraq nə lazımdırsa onu öyrətmək lazımdır - yanaşılmasıdır.

Tədris prosesində təlimin məzmunu necə həyata keçirilir. Bunu nəzəri model **əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:**

1. Ümumi nəzəri təsəvvür səviyyəsində. Yəni təlimin məzmununa hansı komponentlər daxil ola bilər və hər komponentin məqsədi nədir, komponentlər arasında nə kimi əlaqələr vardır.

2. Tədris fənni səviyyəsində. Burada təlimin məzmunu konkretləşdirilir və “nəyi öyrətməli” məsələsi, biliyin həcmi, ardıcılığı və s. nəzərdə tutulur.

3. Tədris materialı səviyyəsində. Təlimin bu səviyyəsində tədris materialının bütün elemnetləri, normativ sənədlər bura daxil olur. Bu səviyyədə normativ sənəd tədris proqramıdır.

4. Tədris fəaliyyəti səviyyəsində. Burada fənnin tədrisinə tələb olunan pedaqoji prinsiplər, didaktik tələblər əsasında yanaşılır.

5. Təlimin nəticəsi səviyyəsində. Təlimin məzmunu təhsil alanın bilik və dünyagörüşünün inkişafında, mənəvi əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasında, məntiqi və tənqidi təfəkküründə özünü göstərir.

9.10. TƏLİM PROSESİNDƏ ÖYRƏNMƏ, MƏNİMSƏMƏ PROSESİNİN QURULUŞU. BLUM TAKSONOMİYASI

Təlim prosesinin nəzəri (metodoloji) əsasını fəlsəfənin idrak nəzəriyyəsi təşkil edir. İdrak dünyanın insan şüurunda əks olunmasının mürəkkəb prosesidir. Dünyanın dərk olunması hissi idrakdan – duyğu və qavrayışlardan başlayır. Bu yolla əldə olunan faktiki materiallar məntiqi idrak pilləsində mücərrəd təfəkkürdə təhlil olunur, ümumiləşdirilir, nəticə çıxarılır və mənimsənilir.

Çıxarılan nəticə praktikada yoxlanılır. Bütün qanunauyğunluqlar bu yolla öyrənilir və bu əsasda elm qanunları müəyyən edilir. Elmi idrakın yolu belə müəyyənləşdirilmişdir: **“Canlı müşahidədən mücərrəd təfəkkürə, oradan da praktikaya”**.

Təlim prosesi də idrak fəaliyyətinin bir növüdür. O, idrakın digər növləri (elm, incəsənət, oyun, əmək) ilə birlikdə ətraf aləmin dərk olunmasına kömək edir. Təhsil alanın təlim materialını mükəmməl öyrənməsi, anlaması, qazandığı biliyi tətbiq edə bilməsi biliyin mənimsənilməsi deməkdir. Biliklər təlim prosesində təhsil alanın fəallığı, təşəbbüsü, səyi nəticəsində, təfəkkür əməliyyatı sayəsində qazanılır, daha sonra isə, biliklər təkrarlanır, təhlil edilir, təcrübədə tətbiq edilir və mənimsənilir. Öyrənmə isə təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyətli təşkilinə və təminatına yönəlmiş iki tərəfli – öyrədən və öyrənənin qarşılıqlı fəaliyyətdir. “Müəllim” sözünün mənası elə “öyrədən” deməkdir. Öyrətmə və öyrənmə prosesində müəllim həmişə əsas sima olaraq bu gün də qalmaqdadır. Öyrətmə prosesində əlbəttə, yol göstərilir, istiqamət və məsləhətlər verilir ki, bu da müəllimin “Fasilitator” (bələdçi) funksiyası da yerinə yetirilmiş olur.

Biliklərin mənimsənilməsi prosesi yuxarıda dediyimiz idrak yoluna əsaslanır ki, burada **mənimsəmə prosesi dörd mühüm mərhələdən keçir: 1) Qavrama; 2) Anlama; 3) Möhkəmləndirmə; 4) Tətbiqetmə.**

Göründüyü kimi, təhsil alanın mənimsəmə yolu idrak yoluna müvafiqdir. Yəni – **qavrama idrak yolundakı canlı müşahidə ilə, anlama – mücərrəd təfəkkürlə, tətbiqetmə isə praktika ilə bağlıdır.** Lakin, mənimsəmə prosesi elmi idrak prosesi ilə eyni deyildir. Mənimsəmə prosesi öz məqsədi, təşkili qaydası, müddəti, praktikanın rolu, möhkəmlətmə ehtiyacı, müəllimin rəhbərliyinin zəruriliyi ilə elmi idrak prosesindən fərqlənir.

Təlim prosesində müəllim şagirdlərin idrak fəaliyyətini təşkil edərkən bu xüsusiyyətləri nəzərə almalı, onun tədricən elmi idraka yaxınlaşması üçün şərait yaratmalıdır. Təlim elə təşkil edilməlidir ki, təhsil alan müşahidələr aparsın, faktlar toplansın, onları mücərrəd təfəkkürdə təhlil etsin, fikri əməliyyatlar aparsın, problemləri həll etsin, nəzəri biliklərini həyata və çalışmalara tətbiq etsin, müstəqil, yaradıcı düşünmək və işləmək bacarıqlarına yiyələnsin. Bir sözlə, təlim prosesində canlı müşahidə, mücərrəd təfəkkür və praktikanın vəhdəti təmin edilməlidir.

Mənimsəmə prosesinin təbii-elmi və psixoloji əsaslarını ali sinir fəaliyyəti haqqında təlim təşkil edir (İ.M.Seçenov, İ.P.Pavlov). Bu təlimə görə, beynin işinin əsasında refleks, yəni orqanizmin müxtəlif qıcıqlara (əşyalara, sözlərə) cavab reaksiyası durur. Belə cavab reaksiyaları şərtsiz (anadangəlmə) və şərti (həyatda qazanılma) reflekslərdən ibarətdir. Bizim həyati təcrübələrimiz, adətlərimiz məhz şərti reflekslərdən ibarətdir.

Ali sinir fəaliyyətinin bir çox qanunauyğunluqları – baş beyin qabığında oyanma və ləngimə proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi, I və II signal sistemlərinin vəhdəti, sinir proseslərinin sistemi (dinamik stereotip), beynin nəzarətəddici və tənzimləyici funksiyası haqqında biliklər təlim-tərbiyə prosesini düzgün təşkil etməyə, mənimsəmənin səmərəsini yüksəltməyə kömək göstərir. İ.M.Seçenova görə, mənimsəmə başqalarının təcrübəsinin insanın öz şəxsi göstəriciləri ilə qovuşmasıdır. Bu o deməkdir ki, şagirdin şəxsi təcrübəsindən keçməyən, həmin təcrübəyə istinad etməyən məlumat tam mənimsənilə bilməz.

Təlim prosesində fizioloji qanunauyğunluqlarla yanaşı, müəyyən psixoloji qanunauyğunluqlar da özünü göstərir.

Biliklərin mənimsənilməsi prosesini yaxşı başa düşmək üçün onun daxili mexanizmini, quruluşunu (tərkib hissələrini), başqa sözlə, psixoloji xarakteristikasını bilmək lazımdır. **Təlimdə təhsil alanın bilikləri mənimsəmə yolu qavrama, anlama, möhkəmləndirmə və tətbiq etmə proseslərindən keçir.**

Qavrama təlim prosesində əşya və hadisələr haqqında, onların əlamət və xüsusiyyətləri ilə bağlı təhsil alanların ilkin məlumat əldə etməsidir. Qavrama həm bilavasitə (müşahidə yolu ilə), həm də bilavasitə (müəllimin danışığı və kitabla) ola bilər. Təlim prosesində hər iki qavrama növü vəhdətdə tətbiq edilməlidir. Qavramanın səmərəli olması üçün şagirdlərin həyat təcrübələrinə (müşahidələrinə, mövcud təsəvvürlərinə) istinad etmək lazımdır.

Anlama mənimsəmənin əsas şərtidir. O, təfəkkürlə müşayiət olunur. Anlayışın dolğun və tam formalaşması üçün şagirdləri təfəkkür əməliyyatları aparmağa (təhlil-tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə, nəticə çıxarmaq və s.) geniş cəlb etmək vacibdir. Bu halda təlim materialı daha yaxşı dərk olunur və mənimsənilir.

Möhkəmləndirmə mənimsəmənin zəruri mərhələlərindən biridir. O, qazanılmış biliklərin hafizədə uzun müddət saxlanması və daha da dərinləşməsini təmin edir. Əks halda keçilən biliklər unudular, təlim səmərəsiz bir işə çevrilir. Möhkəmləndirmənin səmərəsi üçün mexaniki və məntiqi yaddasaxlamaları uzlaşdırmaq, uzun müddətə yaddasaxlama mexanizmini yaratmaq, keçilən keçmiş biliklə yeni biliyi əlaqələndirmək lazımdır. Möhkəmləndirmənin ən yaxşı yolu, təkrardır. Necə ki, demişlər: “Təkrar biliyin anasıdır”.

Tətbiq etmə təlimin çox mühüm mərhələsi olub, nəzəri biliyi həyata, çalışmalara tətbiq etmək bacarıqları aşılamağa kömək edir. Tətbiq etmə sayəsində şagird bilikləri şüurlu və möhkəm mənimsəyir; biliyə inamı və marağı artır; nəzəri biliklər

onun üçün həyati məna kəsb edir; zəruri bacarıq və vərdislər formalaşır. Bu mənada “Tətbiqetmə biliyin anasıdır” deyənlərin fikrinə də haq qazandırmmaq lazım gəlir.

Mənimsəmənin bütün mərhələləri vəhdətdə həyata keçirilməlidir; öyrənmə zamanı bu ünsürlər bir-birinə nüfuz etməlidir: qavrama prosesində ilkin anlamı təmin etmək, anlama prosesində qavrama və möhkəmlətmə vəzifələrini, tətbiqetmə zamanı isə anlama vəzifəsini həyata keçirmək səmərəli nəticə verir.

Məktəb təcrübəsində mənimsəmə mərhələlərinin qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirmək lazımdır. Bəzən müəllim yeni biliyi şərh edir və ya kitabdan oxutdurur (qavrama mərhələsi), anlama üçün isə xüsusi iş aparmır, birdən-birə möhkəmlətməyə keçir. Bu da təlimdə əzbərçiliyə, formalizmə gətirib çıxarır: şagird yaxşı dərk etmədiyi məsələləri mexaniki yadda saxlamağa çalışır. Şagirdlər biliyi yaxşı anlamadıqlarından onu tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər. Bunun qarşısını almaq üçün mənimsəmə mərhələləri ardıcılıqla yerinə yetirilməlidir.

BLUM TAKSONOMİYASI – mənimsəmə prosesinə dair bir nəzəriyyə olub Azərbaycan pedaqoji fikrinə daxil olmuşdur. Bu taksonomiyanı öyrənmək və müqayisə və təhlillər etmək, fikir bildirmək və tətbiq etmək heç şübhəsiz bu sahədə biliklərimizin daha mükəmməl mənimsənilməsinə səbəb olar.

Çikaqo universitetinin professoru Benjamen *Blum* “Təhsil məqsədlərinin Taksonomiyası” nəzəriyyəsini təklif etmişdir. Taksonomiya – yunan sözüdür. “Taxus” – qaydalı düzülüş, “Namos” qanun deməkdir. Taksonomiya sadədən mürəkkəbə doğru zəncirvari, ierarxiya üzrə inkişafı əks etdirən anlayışlar sistemidir. Taksonların bir-birinə tabe olan formalarının qayda ilə yüksəlməsi təsnifatda **iyerarxiya sistemi** adlanır. Bu sistem əsasında fərdlər, onun zirvəsində isə bu sistemin bütün dərəcələrinin tabe olduğu takson durur. İyerarxiyanın əsası ilə zirvəsi arasında müxtəlif taksonlar yerləşir ki, bunların hər birinin tərkibinə özündən aşağı səviyyədə duran bir və ya bir neçə takson daxildir və o özündən yüksəkdə duran mərtəbəyə tabedir. Belə düzülüş **taksonomik iyerarxiya**, onun ayrı-ayrı mərtəbələri isə **taksonomik ranqlar** adlanır.

Təlim məqsədlərinin şəbəkəli və ya sistemli düzülüşünə və təsnifatına taksonomiya deyilir.

Təlim məqsədlərinin taksonomiyası tədris prosesinin elmi-metodik səviyyədə planlaşdırmaq və onun nəticəsini ölçmək imkanını verir.

Taksonomiyası 4 prinsip əsasında yaradılmışdır:

Praktik istiqamət prinsipi: taksonomiya məqsədəuyğun olaraq təhsil alanların praktik fəaliyyətinə üstünlük verməlidir.

Psixoloji prinsip: taksonomiya psixologiya elminin müasir nəəliyyətlərinə əsaslanmalıdır.

Məntiqlilik prinsipi: taksonomiya məntiqi baxımdan tamamlanmış və mükəmməl daxili bitkinliyə malik olmalıdır.

Obyektivlik prinsipi: təlim fəaliyyəti, obyektivliyi əks etdirməli, real və şəffaf olmalıdır.

Taksonomiya nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti biliklərin mərhələli öyrənilməsi – yəni asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə, məlumdan məchula doğru gedilməsi mənimləmənin əsasını təşkil etməsidir. Bu nəzəriyyədə öyrənilənlərin düşünmə qabiliyyəti, yaradıcı təfəkkürü, şüurluluq və fəallığı, təşəbbüskarlığı və səyi mənimləmə prosesinin əsasını təşkil edir. Blumun özünün də qeyd etdiyi kimi idrak taksonomiyası öyrənilənlərdə təfəkkürün, dərkətmənin və yaradıcı düşünmənin inkişaf etdirilməsi biliklərin öyrənilməsində və mənimlənməsində xüsusi yer tutur. Burada dahi ixtiraçı Tomas Edisonun fikirləri yada düşür: “Sivilizasiyanın birinci vəzifəsi insanı düşünməyə öyrətməkdir”. Düşünən insan – bilən insandır demişlər.

Blum taksonomiyasında mənimləmə prosesi sadədən mürəkkəbə doğru – piramida şəklində 6 mərhələdən keçir. Blum yaratdığı piramidadakı mərhələləri sistemli, ardıcıl düzmüş və bu düzülüşün öyrənilənlər və öyrədənlər üçün səmərəli olacağını göstərmişdir. Həmin taksonlar – yəni mərhələlər aşağıdakılardır:

1. Bilik. Bu mərhələ taksonomiyanın vacib, əhəmiyyətli, “strateji” və ilk mərhələsidir. Çünki öyrənilənin nəyisə mənimləməsi üçün əldə etdiyi ilk komponent bilikdir. Bilik taksonomiyanın növbəti mərhələləri üçün bünövrə rolunu oynayır. Müəllim taksonomiyanın bilik mərhələsini xəyali olaraq iki hissəyə – “köhnə” və “yeni bilik” hissələrinə ayıraraq, şagirdlərin köhnə biliklərini üzə çıxara bilər. Bu köhnə biliklər öyrənilənin əvvəlki dərslərdən və siniflərdən, mətbuatdan, kitabxanalardan, internetdən və digər informasiya mənbələrindən əldə etdiyi məlumatlar ola bilər. Köhnə biliklərin üzə çıxarılması istər şagird, istərsə də müəllim üçün vacibdir. Müəllim köhnə biliklərin əsasında mövzuya dair yeni biliklər öyrədir. Bu mərhələdə müəllim özünün fasilətiyə bacarıqlarından məharətlə istifadə edərək internetdən araşdırma aparmaq üçün tapşırıqlar da verə bilər. Bu da şagirdlərdə araşdırmaçılıq və tədqiqatçılıq bacarıqlarının inkişafına səbəb olacaqdır. Öyrənilənin qismən motivasiya mərhələsində və biliyin “köhnə” və “yeni bilik” mərhələlərində əldə etdiyi informasiyalar elə möhkəm, qalıcı və fundamental olmalıdır ki, şagird “Qavrama” mərhələsində, “izah edə bilsin, nümunə göstərsin, təfsir və təsvir etsin”, “Tətbiq” mərhələsində “nümayiş etdirdin, sınaqdan keçirdin, hesablasın, tətbiq etsin, şəklini dəyişsin, təcrübədə istifadə edə bilsin”, “Təhlil” mərhələsində “müqayisə etsin, fərqləndirsin, ayıra bilsin, sıralasın, əqli nəticə çıxarsın”, “Sintez” mərhələsində “yaratsın, fərziyyə irəli sürsün, ixtira etsin, inteqrasiya etsin, əvəz etsin” və s. “Qiyətləndirmə” mərhələsində isə “qiymətləndirsin, qərar qəbul etsin, inandırın, tənqid etsin və s”. Buna görə də həm Bilik mərhələsinin, həm də müəllimin dərs prosesi zamanı fəaliyyətini və rolunu, zənnimcə, qəbul etməmək düzgün olmaz.

2. Qavrama. Blum piramidasının bu mərhələsində şagirdlərə çətin və düşündürücü suallar təqdim edilərək şagirdin bu mərhələyə qədər əldə etdiyi bilik və öyrəndiyi informasiyalar üzə çıxarılır və bu bilik və informasiyaların şagird tərəfindən necə qavranıldığı, necə izah edildiyi öyrənilir. Qavrama mərhələsində müəllim sinifi müəyyən qruplara bölərək şagirdlərə suallar və tapşırıqlar ünvanlaya bilər. Şagirdlər tapşırıqları yerinə yetirərkən düzgün və yanlış cavablar üzə çıxacaq. Müzakirələr zamanı şagirdlərin sərbəst fikir söyləmə, tənqidi yanaşma, dialoji, natiqlik, bir-birinə hörmət və hətta ünsiyyət bacarıqları, tətqiqatçılıq keyfiyyətləri üzə çıxacaq.

3. Tətbiq. Mənim səməninin əsas tələblərindən biri biliyin tətbiq edilməsidir. Bu zaman şagirdin əzbərçilik deyil yaradıcı öyrənməsi üzə çıxır. Öyrənmənin biliklərini tətbiq etməsi fikri hər zaman gündəmdə olmuş ideyalardandır. Bu fikirlər təhsil və digər cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq nümayəndələrinin irəli sürdüyü fikirlərdir. Böyük filosof və pedaqoq Con Dyui deyirdi: “Uşaqlar bugünkü həyatın tələb etdiyi şeyləri özləri etməli, özləri sınaaraq öyrənməlidirlər”.

4. Təhlil: Müasir təhsildə “müqayisə et” və “fərqləndir” kimi tapşırıqların olması öyrənmənin məntiqi təfəkkürünün inkişafına səbəb olan tapşırıqlardandır. Təfəkkürün üç növündən biri olan məntiqi təfəkkür təhlil mərhələsində ortaya çıxır və inkişaf edir. Bu mərhələdə müəllimin ünvanladığı tapşırıqlar və suallarla öyrənmə mövzusunun, cisim və hadisələri ən incə ayrıntısına qədər daxil olur, xırda-layır və parçalayır.

5. Sintez. Taksonomiyanın sintez mərhələsi ənənəvi təhsildə az yer verilən sahələrdən biridir. Bu mərhələdə müəllimin ünvanladığı sual və tapşırıqlar vasitəsilə öyrənmənin yaradıcı təfəkkürü üzə çıxır və inkişaf edir. Sintez mərhələsinin üstünlüklərindən biri də budur ki, şagird özündən yeni və şəxsi “məhsul” yaradır. Bu “məhsul” kitabda olmayan və müəllimin “öyrətmədiyi” yeni bir informasiya olmasına baxmayaraq, şagird yeni “məhsul”unu yaradarkən əvvəlki biliklərindən də istifadə edir. Bu yeni informasiya sadəcə öyrənmənin yaradıcı təfəkkürünün məhsuludur. Şagird bu mərhələdə əvvəlki deklorativ (faktoloji), prosedural və kontekstual biliklərindən istifadə edərək yeni bir kəşf edir və bu kəşf zamanı yaranan bilik meqakoqnitiv bilik adlanır. Bu mərhələ şagird yaradıcılığının sürətlə inkişaf etdiyi və “yeni məhsul yaratmış” öyrənmənin fikrini, ideyasını və yaradıcılığını sübut etməyə çalışdığı bir mərhələdir. Ona görə də taksonomiyanın bu mərhələsində fəal təlimin debat və müzakirə metodlarından istifadə etmək daha münasib olardı.

6. Qiymətləndirmə. Bu mərhələ şagirdin müəllim tərəfindən qiymətləndirilməsi deyil, öyrənmənin öyrəndiyi materialı, mövzunu özü qiymətləndirməsidir. Başqa sözlə desək öyrənilmiş materiala özünün yekun vurmasıdır. Bu mərhələdə öyrənmənin tənqidi təfəkkürü, düşüncə qabiliyyəti, qiymətləndirmə meyarları inkişaf edir. Öyrənmənin mövzunu və ya aldığı biliyi, məlumatı öz sözləri və öz fikirləri

ilə qiymətləndirdiyi zaman belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, artıq öyrənən tərəfdən mövzu mənimsənilməmişdir.

Sual və tapşırıqlar

1. Təlimin əsas xüsusiyyətlərini səciyyələndirin.
2. Təlimin mahiyyəti, məqsədi və vəzifələri necədir?
3. Təlimin məqbul hesab etdiyiniz tərifini söyləyin və müvafiq şərh verməklə mövqeyinizi əsaslandırın.
4. Təlimin qanunauyğunluqlarını və prinsiplərini şərh edin.
5. Mənimsəmə prosesinin mərhələləri necədir?
6. Təlimdə öyrənmə, mənimsəmə prosesinin quruluşu necədir?
7. Blum taksonomiyasının mahiyyəti nədən ibarətdir?

Ədəbiyyat

1. Abdullayev B.A., Zülfüqarova Ş.V. Didaktika. Bakı: ADPU, 2005, səh. 50-56.
2. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010.
3. Abbasov Ə.M. Təlim prosesində mənimsəmə və onun mərhələləri//Kurikulum, sild 12, № 1, səh. 5-11.
4. Abbasov Ə.M. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri. //”Kurikulum” jurnalı, 2008, N 1, səh.31-37.
5. Allahverdiyeva F.M., Tağıyeva S.S. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
6. Ağayev Ə. Ə. Təlim prosesi : ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2000.
7. Komenski Y.A. Böyük didaktika. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
8. Mahmudova R.M. Təhsilin psixodidaktik problemləri.Tarixi, müqayisəli təhlil.Monoqrafiya. Bakı:Nurlar, 2018
9. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə., Əlizadə S.H. Psixopedaqogika.Dərs vəsaiti. Bakı:Eco-print, 2019.
10. Qasımova L.N., Mirzəyeva Ş.İ.Azərbaycan təhsilində Kurikulum konsepsiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
11. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin strategiyası. Bakı: Elm, 2010..
12. Abdullayev B.A., Zülfüqarova Ş.V.. Didaktika. Bakı: ADPU, 2005.
13. Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N.,Bədiyev S.R. Didaktika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2011
14. Süleymanova A. Fənn kurikulumlarında məzmun standartları// ”Kurikulum” jurnalı, 2008, N 1. səh.48-57.
15. Hüseynzadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Metodik vəsait. Bakı: Aktiv, 2013.
16. İsmixanov M.A. Pedaqogika. Didaktika. Bakı: BDU, 1998.
17. İbrahimov F.N. Ümumi pedaqogikadan mühazirələr. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010

X FƏSİL.

TƏLİMİN TƏŞKİLİ FORMALARI

10.1. TƏLİMİN TƏŞKİLİ FORMALARI TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Əhatə olunan məsələlər

1. *Təlimin təşkili formalarının inkişaf tarixi*
2. *Piktoq rafik təlim*
3. *Fərdi təlim*
4. *Fərdi- qrup təlim forması*
5. *Sınıf-dərs forması*
6. *Standart təlim sistemi*
7. *Qarşılıqlı təlim forması*
8. *Bell-Lankaster təlim forması*
9. *Dalton-plan təlim forması*
10. *Layihələr metodu*
11. *Kompleks – layihə metodu.*
12. *Laborator-briqada forması*
13. *Tramp planı sistemi*
14. *İnteraktiv təlim forması*
15. *Distnat təlim forması*

Təlimin səmərəsi onun hansı formada təşkilindən çox asılıdır. Təlimin məqsəd və məzmunu onun təşkili forması ilə həyata keçirilir. Məzmun formanı müəyyən edir və onunla reallaşır. Buna görə də təlimin səmərəli formalarının seçilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Təlimin təşkili forması bütöv təlim prosesinin mühüm komponentlərindən biridir. Forma hər hansı fəaliyyətin, işin zahiri ifadəsidir. Təlimin təşkili forması müəllim və şagirdlərin müəyyən qaydada və rejimdə cərəyan edən birgə fəaliyyətinin ifadəsidir.

Təlimin təşkili formalarının tarixi çox qədimdir. Təhsilin inkişaf tarixində müxtəlif təlim formaları olmuşdur ki, onlara tarixi bir nəzər salaq.

Qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik, coğrafi cəhətdən türk-islam dünyasının mərkəzində yerləşən Azərbaycan xalqının hələ çox qədim zamanlardan yazı və oxu mədəniyyətinə sahib olduqlarını, dövrün, ictimai həyatın xüsusiyyətlərinə uyğun təhsil ocaqları yarada bildiklərini görmək olur.

Zaman-zaman ölkəmizə edilən təzyiqlər nəticəsində ulu babalarımızın yaratdıqları zəngin elmi, ədəbi və pedaqoji irsin mühüm bir qismi tələf edilmiş, böyük bir mənəvi xəzinə vətənimizdən çıxarılmış, başqa ölkələrə aparılmış və bir qismi

də itirilmişdir. Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız -“Kitabi Dədə Qorqud”, “Alp Ər Tunqa”, “Oğuz”, “Ərkənəqun” kimi dastanlarımız, Oğuznamələr, Ustadnamələr xalqımızın qədim təlim – tərbiyə tarixindən, onun ictimai-mədəni həyatından, zəkəsindən, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən və təlim formasından xəbər verir. Qobustan qayaları, Gəmiqaya, Oğlanqala, Qızqala, Kültəpə, Orxon kitabələri və daha bir çox qayaüstü yazılı abidələrimiz xalqımızın yazı yazmaq, oxumaq, hesablamaq, rəsm çəkmək, rəqs etmək və s. mədəni, təhsil vərdişlərinə sahib olmasından xəbər verir. Tariximizin çox qədimliyini göstərən arxeoloji qazıntılar, əldə edilmiş maddi, mədəni nümunələri Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvanda hələ daş dövründən istifadə edilən duz mədəni və buradan tapılmış daş baltalar, buradakı duz müalicəxanası çox uzaq keçmişimizin mədəni, təhsil səviyyəsi barədə fikir söyləməyə əsas yaradır. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının hələ miladdan əvvəl mədəniyyətə, yazıya, oxuya, sistemli təlim mədəniyyətinə, təhsil ocaqlarına müalicə üsullarına sahib olduqlarını təsdiq edir.

Naxçıvanda mövcud olan Gəmiqaya abidəsi eramızdan əvvəl III-I milliklərə aid edilir ki, üzərindəki rəsmlər, yazı, işarələr, piktoqraflar, mixi yazılar insanların bir-biri ilə ünsiyyət, əlaqə, öyrətmə-öyrənmə prosesini, ilk təlim formasını əks etdirir. Qayaüstü təsvirlərdə rəqs səhnələri o dövrün estetik zövqünü bildirir, ov səhnələri, örüş sahələri, keçi, maral, quş, habelə əmək alətləri dövrün peşələri olan ovçuluqdan, əkinçilikdən, maldarlıqdan xəbər verir, at, dəvə, ulaq, araba təsvirləri insanların istifadə etdikləri nəqliyyat növünü göstərir. Günəş, ağac, çay kimi rəsmlər insanlarımızın inancından, daşlar üzərində düz xətlə çəkilmiş bir neçə xətt və ya çox xətt Gəmiqayalılarının say anlayışından xəbərdar olmalarını bildirir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, **bəşəriyyətin ilk təlim-tərbiyə məkanı, ilk təhsil ocağı Gəmiqaya olmuşdur.** Əsaslı mənbələrdən və tədqiqat işlərindən məlum olmuşdur ki, məhz burada – Naxçıvanda pilləli, mərhələli ilk təhsil ocağı, məktəb yaranmışdır.

Arxeoloqlar indiki Azərbaycanda ilk insan məskənlərini Daş dövrünə aid edirlər. Azərbaycanda hələ tunc və dəmir dövründə (e.ə. XIV-VIII əsrlər) əhali əkinçiliklə, taxılçılıqla, dəmirçiliklə maldarlıqla məşğul olmuşlar. Qədim insanlarımız taxıl əkməmiş, taxıl ehtiyatını xüsusi quyularda saxlamış, torpağı şumlamış, taxılı döymüş, onu üyütmüşlər. Çaxmaq daşı icad etmiş, od əldə etmiş, daş və dəmir alətlər hazırlamış, texnoloji üsulla misi, dəmiri əritmiş qalay, qurğuşun əldə etmiş, sobalar yaratmışlar. Onlar müxtəlif məqsədli baltalar, yaba, oraq, bıçaq, qanadlı ox, nizə, xəncər, qılınc, silah, at əsləhləri hazırlamışlar. İnsanların estetik şüur və mədəniyyəti, bədii təfəkkürü yüksəlmiş, saysız-hesabsız bəzək əşyaları – tuncdan qolbaq, üzük, sırğa, əqiq, daş və mərmərdən muncuqlar, üzük qaşları hazırlamış, sümükdən, metaldan, dəmirdən, tuncdan istifadə edərək müxtəlif alətlər, toppuzlar hazırlamış, bir rəngli, çoxrəngli saxsı qablar, küplər düzəltmiş, ona gö-

zəl naxışlar vurmuş, mənalı cizgilər və rəsmlər çəkmiş, daha sonralar da qızıldan, gümüşdən istifadə edərək üstündə piktografik işarələr qoymuş, yazılar yazmışlar. Tədricən sənətkarlıq, “xəttatlıq”, “rəssamlıq” inkişaf etmiş, **böyüklər öyrəndiklərini, təcrübi yolla əldə etdiklərini yetişən nəslə təlim etmiş, öyrətmiş, onları təlimləndirmiş və tərbiyə etmişlər.** İnsanlarımız atı əhliləşdirmiş, sürət əldə etmiş, mühəndislik edərək iki təkərli, dörd təkərli at arabalar yaratmış, ondan yük daşımaq və nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etmişlər. Çadırlar qurmuş, qaya parçalarından evlər, abidələr tikmiş, əkin sahələri, bağ və bostanlar yaratmış, meyvələr yetişdirmiş, xüsusi texnologiya ilə onu qurutmuş, heyvandarlıqla məşğul olaraq heyvan dərisindən, yunundan istifadə etmiş, dəri aşılama, dabbaqlıq, toxuculuqla məşğul olmuş, qida məhsulu kimi ət, süd, yoğurt əldə etmiş, həyat şəraitlərini gün-gündən yaxşılaşdırmışlar. Kiçiklər də böyüklərin yanında olmuş, onların işlərini müşahidə etmiş, onların sənət və peşələrini daha təkmil formada davam etdirmiş və bilik öyrənmişlər. Bütün bunlar insanların bir-birinə **ilk öyrətmə və öyrənmə prosesi ilə müşahidə edilmiş və demək olar ki, bunlar qədim dövrün bəsit şəkildə də olsa təlimini və tərbiyəsini səciyyələndirən cəhətlərdir.**

Azərbaycan ərazisinin dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri olduğu artıq sübut edilmişdir. Azıx, Tağlar, Dəmcılı, Daşsalahlı, Qazma mağaralarında, habelə, başqa abidələrdə aşkar olunan maddi-mədəni arxeoloji tapıntılar, o cümlədən 1968-ci ildə Qarabağda, Füzuli rayonunun 17 km-də olan **Azıx mağarası** və buradan aşkar edilmiş 18-20 yaşlı qadının alt çənə sümüyü tədqiq edilmiş və sübut edilmişdir ki, 350-400 min il bundan əvvəl burada qədim insanlarımız – Azıx adamı (Azıxantrop) yaşamış və bu fakt Azərbaycanın ibtidai insanların formalaşdıqları əraziyə daxil olduğunu göstərir. Dünyada üç tapıntıdan biri olan bu nadir tapıntıya görə Azərbaycan ərazisi “*Avropanın ən qədim sakinləri*” xəritəsinə daxil edilmiş və dünyanın ən qədim sivilizasiya ocaqlarından biri hesab edilmişdir. Bu dövrün tarixi 700-150 min il arasındadır. Erkən orta və Aşel dövründə əmək alətləri, ictimai münasibətlər xeyli təkmilləşmiş, yeni növ alətlər meydana gəlmiş, yeni əmək münasibətləri yaranmışdır. Azıx mağarasından 850-900 min illik tarixi olan Şel və Aşel dövrlərinin ən universal alətləri-ürək və badam quruluşlu əl kəsərləri, itiüclular, qaşovlar, dişli-kəzli iskənəyə bənzər alətlər və onlarca başqa növ alətlər aşkar edilmişdir. Müxtəlif daşlardan hazırlanmış həmin alətlər məişətdə istifadə edilmişdir. İbtidai insanlar bu alətlər vasitəsilə özlərini vəhşi heyvanlardan qorumuş, ov ovlamış, balıq tutmuş, geyim tikmiş, toxuculuqla məşğul olmuş, bir-birilərini öyrətmişlər.

Bakının 50 km-də yerləşən **Qobustan qayaları** insanlığın ən qədim yaşayış məskəni olmuşdur. Qayaların üstündə 1000-dən artıq şəkil və yazı işarələri vardır. Bu rəsmlərdə müxtəlif heyvanlar, qayıqlar, əmək, ov və rəqs səhnələri təsvir edilmiş, insanlar nəyi isə başqalarına öyrətmək və ya bildirmək istəmişlər. Qobus-

tan rəsmləri sırasında Mezolit dövrünə (Miladdan əvvəl XII-X minilliklər) aid olan rəsmlər, işarələr, dini ayinlərə həsr edilmiş fiqurlar, rəqs kompozisiyaları, hələ Mezolit və Eniolit dövrlərində Azərbaycanda bədii zövqün, rəsm mədəniyyətinin, təsviri sənətin varlığını, nəqqaşlığın, rəssamlığın səviyyəsini, inkişafını göstərən əsaslı bir dəlildir. Qayalarda həkk olunmuş qayıq rəsmləri o dövrün mühəndis ağılından, hesablama işlərinin dəqiqliyindən xəbər verir. Qayıq bir tərəfdən insanların qida ehtiyacını ödəmək məqsədi güdürdüsə, digər tərəfdən bu bir nəqliyyat növü idi ki, başqa yerlərə səfərlər, ticarət və mədəni əlaqələr demək idi. Bütün bunlar qədim qobustanlıların təkəkkür tərzini, mədəni səviyyəsini, dövrə məxsus öyrətmə-öyrənmə prosesinin, təlim-tərbiyə mədəniyyətinin ilkin formalarda varlığını bildirir. Qobustandakı daş abidələr, qaval daş yalnız Azərbaycan üçün dəyərli deyil. Dünyanın ilk sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğu üçün Qobustan dünya miqyaslı, dünya əhəmiyyətli tarixi abidədir.

Naxçıvanda mövcud olan Gəmiqaya abidəsi eramızdan əvvəl III-I minilliklərə aid edilir ki, üzərindəki rəsmlər, yazı, işarələr insanların bir-biri ilə ünsiyyət və əlaqə, öyrətmə-öyrənmə prosesini əks etdirir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, Gəmiqayada 1500-ə yaxın yazı, əlifba nümunələri, rəsm daş və metal alətlərlə döymə, qazma, sürtmə yolu ilə həkk olunmuşdur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) İnsan rəsmləri; 2) Araba rəsmləri; 3) Heyvan rəsmləri; 4) Müxtəlif mövzulu səhnələr; 5) İşarələr; 6) Qeyri-müəyyən təsvirlər Gəmiqayalılar nəqliyyat vasitəsi kimi at, dəvə, ulaq və arabadan istifadə etmiş, maldarlıq, ovçuluq, əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Buradakı iki təkərli, dörd təkərli araba rəsmləri diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Böyük alman alimi Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı “dünya tufanı” hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə “Naxçıvan” toponimi “törəyiş yeri” anlamını verməkdədir.

Naxçıvanda tədqiqatlar aparmış XIX əsrin böyük rus alimi Nikitin K.A. yazır ki, Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuş, Naxçıvanda yaşamış və orada da dəfn edilmişdir. Nuhun özü də oğlanları ilə bərabər Naxçıvanda duz mədənlərində çalışırmışdır.

Naxçıvan Azərbaycanın və Şərqi, hətta deyə bilərik ki, dünyanın ən qədim şəhərlərindən biridir və ən qədim insan məskənidir. Şəhərin tarixi minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxır: arxeoloqlar burada eramızdan öncə II və I minilliklərə aid çoxlu maddi mədəniyyət əşyaları tapmışlar.

Gəmiqaya Kiçik Qafqazda ən hündür dağdır ki, hündürlüyü 3906 metrdir. Zirvəsi “Qapıcıq” adlanır. “Qapıcıq” bəşəriyyətin yeni həyatına açılan “kiçik qapı”, “giriş yeri” “qapı-baca” mənasını daşıyır. Yerli sakinlər arasında dolaşan əfsanəyə görə, Nuh peyğəmbər daşqın çəkildikdən sonra burada ailəsi ilə ömrünün sonuna qədər yaşamış və bu torpaqda da vəfat etmiş, məzarı da Naxçıvandır. Məşhur realist rəssam Bəhrüz Kəngərli “Nuhun qəbri”ni 1918-1920-ci illərdə

bir neçə dəfə çəkmişdir. Bu gün Nuhun qəbri Naxçıvanda Kohnə Qalada – Nuhdaban deyilən yerdədir və üzərində böyük türbə ucaldılmışdır.

Şumerlərin Nuhun Tufanından bəhs edən “Bilqamis” dastanı ilə Naxçıvanın “Nuhdaban” dastanı çox yaxındır. Məzmun, mahiyyət, orada işlənən yer və şəxs adları, adətləri Naxçıvan məkanı ilə eyniyyət təşkil edir. Dünya alimləri Bilqamısı tarixi şəxsiyyət hesab edir və Bilqamısdan o tərəfə heç bir yazılı mənbə olmadığını qeyd edirlər.

Prof. Rüşət Hüseynzadənin tədqiqatlarından məlum olur ki, ilk məktəb, ilk təhsil məkanı Naxçıvanda təşəkkül tapmış və inkişaf edərək yayılmışdır. Belə ki, pedaqogika elminin banisi, XVII əsrdə yaşamış görkəmli pedaqoq Yan Amos Komenski “Böyük didaktika” əsərində qeyd edir ki, tarixdə ilk məktəbi Nuhun oğlu Sam (Sim) yaratmışdır. Y.A.Komenski bu fikri bizim eradan əvvəl I əsrdə yaşamış yunan filosofu İosif Flavidən götürmüş və ona əsaslanaraq bunu yazmışdır. İosif Flavi Nuhun gəmisinin dayandığı yeri “Apobaterion” (yun. Αποβατήριον) adlandırır ki, bu da “İlk dayanacaq yeri”, “İlk məkan” mənasını verir və bu məkanın isə özünün də qeyd etdiyi kimi Naxçıvan olduğunu və burada Nuhun oğlu Sam **Skale** adlanan təhsil ocağı yaratdığını bildirir.

“Skale” – qədim latın sözü olub “pillə”, “pilləkan”. “mərhələ”, “dərəcə” mənasını verir. Məhz burada - Naxçıvanda pilləli, dərəcəli məktəb, bəşəriyyətin ilk təlim-tərbiyə ocağı, təhsil məkanı, mənəvi yüksəliş mərkəzi, mərhələli təlim mərkəzi yaradılmışdır.

“Skale” sözünün “İskələ” kəlməsi ilə uyğunluğunu və eyni mənə daşdığını deyə bilərik. Türk dilində böyük gəmilərin dayandığı yerə bu gün də “İskele” deyilir ki, bu da gəmiyə və ya quruya çıxmaq üçün pilləkəndir. Rus dilində “qaya” mənasını verən, “Skala”, həmçinin “dərəcə”, “pillə”, “mərhələ” mənasını verən “Şkala” sözləri də “Skale”dən yaranmışdır.

Müasir dillərdə məktəb mənasını verən-İngilis dilində “Skul”, türkçə “Okul”, fransızca “Lekol”, almanca “Şule”, İtalyanca- Ckoulə, İspanca – Eskuela, Yunanca – Sxole, gürcüçə "Skola", rusca, belarusca, ukrayınca “Şkola” sözləri də kökü “İskələ”, “Skale” sözlərindən meydana gəlmişdir.

Pedaqoji kitablarda, dərsliklərdə ilk təlim-tərbiyə ocağının yaranması haqqında yazılır ki, qədim Yunanıstanda “Asudə vaxt” mənasını verən “Şkola” yaranmışdır. Qeyd edək ki, Yunanlar məktəb, təhsil sistemini Misirdən və Şumerdən öyrənmişlər. Bunu mənbələr təsdiq edir. “Şkola” sözünü də Yunanlar Şumerlərdən götürmüşlər. Elmi, tarixi mənbələrdə göstərilir ki, bir çox Yunan filosofları, o cümlədən Platon və başqaları Şumerdə təhsil almışdır. Təbii ki, bu filosoflar öz ölkəsinə qayıdarkən Şumer təhsil sistemini də götürmüş və Yunanıstanda da “Şkola” yaratmışlar.

Bəs “Skale” – ilk təhsil məkanı Şumerlərə necə gedib çıxmışdır ki, Yunanlar da bunu oradan götürmüşlər? Şərhini belə izah edək.

Tarix kitablarında göstərilir ki, Şumerlərlə Arattalılardan həmişə sıx əlaqələri, xüsusilə, müntəzəm olaraq ticarət əlaqələri olmuşdur. Naxçıvan da Aratta, sonralar Manna və Midiya dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Naxçıvan duzu at arabaları ilə Şumerlərə daşınmış və oradan əvəzində lacivərd (“Lacivərd” mavi rəngli qiymətli daşlar, ”Ləl-cavahirat” deməkdir) alıb gətirmişlər. Şumerlər duza yüksək dəyər vermiş və duza səcdə etmişlər. O zaman məşhur “Duz yolu” mövcud olmuş, Naxçıvan duzu nəinki Şumerlərə bütün Şərqi, Osmanlı dövlətinə daşınmışdır. Bu mübadilə şübhəsiz mədəniyyətlərin də, təhsilin də mübadiləsinə təsir etmişdir.

Naxçıvan şəhərinin 12 kilometrliyində yerləşən Duzdağda 1870-ci ildə arxeoloji qazıntılar zamanı buradan daş baltalar, daş çəkiclər tapılmışdır ki, bunlar da ibtidai icmanın daş dövrünə aid edilir.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı ərazidən tapılmış müxtəlif daş alətlər, məmulatlar belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, bəşər tarixində duzdan qida elementi kimi ilk dəfə Naxçıvanda istifadə olunmuşdur. Buradan isə belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Duzdağ Naxçıvanın qədim tarixi və mədəni potensialını özündə cəmləşdirən əvəzsiz məkandır.

Qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan duzu hələ qədim zamanlardan Şərqi ölkələrinə – o cümlədən Şumerlərə ticarət məqsədilə aparılmışdır. Bu ticarət mübadiləsində şübhəsiz ki, burada olan mədəniyyətin Şumerlərə, Şumerlərin də mədəniyyəti digər ölkələrə yayılması təbii hal olacaq idi. Tədqiqatçı Şumeroloqlar – amerikalı Samuel Kramer, türkiyəli İlmüyyə Müəzzəz Çığ apardıqları tədqiqatlara əsasən bildirirlər ki, Şumerlər özlərinə Kəngər deyirdilər. Kəngər tayfaları isə Naxçıvandır. Bu tayfa öz cəngavərlikləri ilə, şücaətləri ilə tarixdə məşhurdurlar. Görkəmli Qazax alimi, şairi, türkoloq Oljas Süleymenov “Az-ya” əsərində türk xalqlarına məxsus maraqlı bir məlumatı yazır ki, onun bilavasitə xalqımızın yazı mədəniyyəti ilə bağlılığı vardır: “Eramızdan əvvəl III əsr Çin salnaməçisi göstərir ki, Kanqyu (“Kanqlı”) xalqı ənənəvi Çin yazısından fərqli olaraq eninə – horizontal xətlə yazılar yazmış”. Kanqlı tayfası bu gün Azərbaycanda yaşayan Kəngərlilərin qədim adıdır. Onlar barədə hələ bizim eradan əvvəl I əsrdə və bizim eranın I əsərində, Flavi, Strabon və Plini yazmışdır. Eramızın ilk əsrlərində Çin, Bizans, Alban, ərəb tarixçiləri öz əsərlərində Kəngərlilər haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Kəngərlilər “Kitabi-Dədə-Qorqud”da “Qanlı”, “Kanqlı” adı altında xatırlanır. “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda “Qanlı”- “Kanqlı” kəlməsindəndir.

Gəmiqaya ilə bağlı Şumer və Naxçıvan əfsanə və rəvayətləri də demək olar ki, eyniyyət təşkil edir. Bütün bunlar onları deməyə əsas verir ki, Naxçıvan qədim insan məskəni, zəngin mədəniyyət, böyük elm, təhsil mərkəzi olmuş, burada sistemli təlim, yazı və oxu mədəniyyəti olmuşdur.

Sivilizasiyanın ilkin mərhələlərində yazının meydana gəlməsi insanların bilik və təcrübələrinin artması, müəyyən savada yiyələnməsi ilə bağlı olmuşdur.

Əldə olunan bilikləri, təcrübələri gələcək nəsillərə ötürmək və öyrətmək lazım idi. Bunu isə yazı vasitəsilə etmək olardı.

Çox qədimdə insanlar fikir və duyğularını yazıda əks etdirmək üçün rəsmlərdən istifadə edirdilər. Bu yazı növü yəni məzmunun rəsmlərlə ifadə olunması elmdə piktoqrafiya adlanır. Belə rəsmlərə isə piktoqram deyilir. Ən qədim **öyrətmə-öyrənmə prosesi, dağlar, qayalar, daşlar, mağaralar, gil lövhələr, dəri, ağac qabığı üzərində yazılan işarələr, piktoqrafiyalar, heroqriflər, mixi yazılardır.**

İnsanların ilk savad təlimi, bir birini öyrətməsi, məlumatlandırması ilk yazı növü piktoqrafik işarələrlə olmuş, yəni şəkli yazılar olmuşdur.

Yazının yaranması insan şüurunun inkişafının ən bariz nümunələrindən hesab edilir. Yazı səsli dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr qrupudur. O, insanlar üçün ən böyük kəşflərdən biridir. Yaranmasının çox qədim tarixi var. Bəşəriyyətin ilk dövründə ünsiyyət, bir birini məlumatlandırma əsasən şifahi formada olub. İlk yazı nümunələrinin isə artıq 7 min ilə yaxın tarixi var.

Şifahi şəkildə ünsiyyət, məlumatlandırma hələ ibtədai icma dövrünün ilk çağlarından yalnız səslər vasitəsilə mövcud olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə ictimai quruluş formalaşdıqca insan qrupları arasında siyasi, iqtisadi əlaqələrin qurulması üçün ikinci köməkçi ünsiyyət vasitəsi olaraq yazı, müxtəlif işarələr, yaranmağa başladı. Demək, yazı insanların dillə, şifahi ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı şəraitdə tələbatdan yaranmışdır. Dilin əmələ gəlməsində olduğu kimi, yazının yaranmasında da kollektiv əmək, bir birini məlumatlandırmaq ehtiyacı olmuşdur.

Yazının 4 əsas tipi vardır ki, bu ilkin savadlanma təlimi deyə bilirik: **piktoqrafik – şəkli yazı; ideoqrafik – fikri yazı; sillabik – hecalı yazı; fonografik – səs yazısı.** Onların hər biri isə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir.

Piktoqrafik yazı qədim Şərqdə, Şumerlərdə, Hindlilərdə, Elamlarda, həmçinin Qafqazlarda icad olunmuş və tətbiq edilmişdir. Eramızdan əvvəl IV minillikdə piktoqrafiya artıq geniş tətbiq edilirdi. Piktoqrafiyanın ümumi oxşar cəhətlərinə baxmayaraq, onu işlədən xalqın ayrılıqda müstəqil piktoqrafiya yaradıcılığı olmuşdur. Məsələn, Qobustan qayalarındakı piktoqrafiya işarələri hidlilərin piktoqrafiyasına bənzəməyə bilər və müxtəlif mənalar da verə bilər. Piktoqramlar 4000-dən çox Qobustan qayalarında, 1500- dən çox Gəmiqayada, bir o qədər də Azıx mağarasında, habelə Kəlbəcərdə, Qazax və Gədəbəydə və başqa qədim tarixi məkanlarımızda mövcuddur. Piktoqrafik yazı əsasən hər şeyin təsvirlərlə təmsil olduğu bir yazı forması ilə xarakterizə olunur. Bu rəsmlər əvvəlcə daşlarda və ya ağaclarda çəkilmiş, daha sonra gil lövhələr, heyvan dəriləri və ya kağız kimi digər səthlərdə istifadə edilmişdir.

Gəmiqaya piktoqrafik işarələri ilə Orxon-Yenisey yazıları arasında yaxınlıq olması haqqında da tədqiqatçılar məlumat vermişlər.

Piktoqramlar vasitəsilə insanlar gələcək nəsillərə xalqın adət-ənənələri, məşğuliyyəti, inancları, təbiət hadisələri, peşələri, ətraf mühit haqqında məlumat verir, informasiya çatdırırdılar.

Sümükləri, ağac qabığı, dərinə cızmaqdan və ya hesablar aparmaq və ya rəqəmlər çıxarmaq üçün iplərdə düyünlərdən istifadə etməkdən ibarət olan proto-yazı, ünsiyyət, xəbərləşmə növü də olmuşdur.

Miladdan öncə III minillikdə Qədim Misir xalqı öz yazı sistemini yaratdı. Sonralar **heroqlif** (müqəddəs) adlanan bu yazı, əsasən, ilahların heykəlləri və sarkofaqlar üzərində həkk olunurdu. Misir yazısı yüzlərcə heroqlifdən ibarət idi. Bəzi heroqliflər sözü, anlayışı, bəziləri isə səsi ifadə edirdi. Belə mürəkkəb yazını mənimsəmək çox vaxt tələb edirdi. Artıq yazmaq, oxumaq, öyrənmək xüsusi peşə sayılırdı və dövrünə görə şərəfli və gəlirli bir iş hesab edilirdi.

Çinlilərin Miladdan 2000 il öncə yaratdıqları və bu gün də istifadə etdikləri yazı sistemi də heroqlif yazısı hesab olunurdu.

Heca yazı ünsürlərinin formalaşdığı ən qədim yazılardan biri də Şumerlərinindir. Qədim heca işarələri eramızdan əvvəl üçüncü minilliyin əvvəlində Şumer yazısında əmələ gəlib. Şumer dilinin türk dillər qrupuna mənsub olduğunu tədqiqatçılar təsdiq etmişlər. Onların ilk yazısı piktoqrafiya olmuş, sonra isə qayalar üzərində iti uclu alətlərlə müxtəlif mənalar, məlumatlar kəsb edən xətlərin çəkilməsi ilə **mixi yazı** növünü icad etmişlər. Şumerlər Mixi yazını gil lövhəciklər üzərində mismarla yazırdılar. Bu lövhəcikləri günəş şüaları altında qurudurdular. Mixi yazıda minə yaxın işarədən istifadə olunurdu. Hər bir işarə bir neçə cızıqdan ibarət olub bütöv sözü ya da ayrıca bir hecanı göstərirdi.

Sonralar mixi yazı təkmilləşdirildi. Artıq 600-dən çox işarədən ibarət olan bu yazıdan Assuriya və Urartu padşahlıqlarında savad təlimində geniş istifadə edilirdi.

Bütün bunlar ilkin savad təlimi, öyrətmə və öyrənmə forma və üsulları olmuşdur.

Təlim prosesinin antik dövrdən başlayaraq bir qədim forması da **fərdi təlim** olmuşdur. Fərdi təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təhsil alan müəyyən tapşırıqları ya öz evində, ya müəllimin evində, ya da tədris müəssisəsində fərdi şəkildə yerinə yetirir. Öyrədən öyrənənə təlimi ya bilavasitə, ya da bilvasitə – dərslər və ya müxtəlif dərslər vəsaiti, əlyazmalar, müdrik sözləri vasitəsilə bilikləri öyrənən şəxsə öyrətmişlər. Məsələn, antik filosoflardan Platon Sokratdan fərdi dərslər almışdır. Aristotel isə Platondan fərdi təhsil almışdır. Yaxud XI əsrdə Xətib Təbrizi Təbrizdən Bağdada piyada gedərək dövrünün böyük alimi Əbül Üla Əl Mərrdən fərdi təhsil almışdır.

Yaxud da görkəmli Azərbaycan filosofu Bəhmənyar böyük filosof, loğman Əbu Əli İbn Sinadan fərdi təlimlər almışdır. İbn Sina isə böyük filosoflar – Əl Təbəri və Əl Farabidən fərdi dərslər aldığını qeyd etmişdir.

Nəsirəddin Tusi ilk təhsilini əvvəlcə atası Məhəmməddən almış, sonra dayısı Nurəddin Səiddən və atasının əmisi Bəsirəddin Abdullah ibn Həməzədən almışdır. Daha sonralar Tusi bir vaxtlar Əbu Əli ibn Sinanın tələbəsi olmuş məşhur

Azərbaycan filosofu Bəhmənyardan məntiq, loqorifma, idrak və müdriklik dərsləri almışdır. Tusi sonra da Bəhmənyarın vaxtilə tələbəsi olmuş Sərxəsdən və Sərxəsin də tələbəsi olmuş Fəxrəddin Dəməddən fərdi dərslər almışdır.

Təlimin təşkilinin fərdi forması qədim dövrlərdə yeganə forma olmuş və XVII əsrə qədər davam etmişdir. Fərdi təlimin əsas üstünlüyü ondan ibarət idi ki, fərdi təlim tədris fəaliyyətinin məzmun, forma və metodlarını bütövlükdə fərdiləşdirməyə imkan verir və bu da mənimsəmə keyfiyyətini yüksəldir. Fərdi təlimdə öyrədən öyrənənin hər bir hərəkətini, təlim müvəffəqiyyətini, konkret tapşırıqları necə yerinə yetirdiyini aydın izləyə bilər. Bunlar isə təhsil alanın məsuliyyətlə işləməsinə, öz qüvvələrinə nəzarət etməsinə, optimal şəraitdə işləməsinə imkan verir. Bu müsbət tərəfləri ilə yanaşı, fərdi təlimin çatışmayan cəhətləri də vardır. Bunun başlıca nöqsanı qənaətsizlik, müəllimin digər təhsil alanlara təsirinin məhdudluğu idi. Təhsil alanının da başqaları ilə əməkdaşlığı olmurdu, öyrənənlərin sosiallaşmasına, kollektivdə işləmək bacarığına, birlikdə çalışmaq imkanı vermirdi.

Təlimin təşkilinin fərdi forması XVI əsrdən başlayaraq tənqidlərə məruz qaldı və öz yerini tədricən fərdi-qrup formasına verməyə başladı. Qədim, Misir, Çin, Hindistanda təlimin fərdi-qrup forması geniş yayılmışdı. Bu formanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, öyrədən məşğələni tək bir öyrənənə deyil, müəyyən bir qrupda birləşən müxtəlif yaşlı, müxtəlif hazırlıq səviyyəli təhsil alanlara öyrədirdi. Buna görə də müəllim imkanı çatdığı qədər yenə də hər bir uşaqla qrupda fərdi məşğul olurdu. Keçmiş materialı müəllim hər bir təhsil alandan ayrıca soruşur, yeni materialı hər bir təhsil alanı ayrıca izah edir, fərdi tapşırıqlar verirdi. Qalan uşaqlar isə bu zaman öz işləri ilə məşğul olurdular. Bu isə təhsil alanların məktəbə müxtəlif vaxtlarda gəlməsini məcbur edirdi.

Fərdi və fərdi-qrup təlim forması XVI əsrin sonu, XVII əsrin əvvəllərində cəmiyyətin tələbini təmin etmirdi. Uşaqların əksəriyyəti təlimdən kənar qalırdı. Eyni zamanda bir sıra Avropa dövlətləri müstəmləkəçilik siyasəti aparır, ayrı-ayrı ölkələri işğal edirdilər. Onlara xeyli savadlı kadrlar lazım idi.

XVII əsrdən başlayaraq böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski təlimin təşkilinin yeni formasını – kollektiv sinif-dərs sistemini irəli sürdü. Kollektiv sinif-dərs sisteminin nəzəri və praktik əsaslarını Y.A.Komenski işləyib hazırladı və bunları “Böyük didaktika” əsərində şərh etdi. O “Pansofiya” ideyasını – “Hamıya, hər şeyi öyrətmək” ideyasını irəli sürərək kollektiv təhsili təqdir edir, onun üstünlüklərini, faydalarını, əhəmiyyətini şərh edir və rəğbətlə qarşılanırdı. Beləliklə, kollektiv –sinif dərs sistemi, tədricən Avropada, Rusiyada, daha sonra da Azərbaycanda geniş yayıldı və uzun illər davam etdi və bu gün də davam etməkdədir.

Kollektiv sinif-dərs sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində ingilis keşişi A.Bell və müəllim C.Lankaster bir-birindən xəbərsiz olaraq amma, əsasən eyni məzmunlu layihə irəli sürdülər. Onların bu

layihə təlim forması təkanverici manifakturadan iri maşın sənayesinə keçid olmuşdur. İri maşın sənayesi fəhlə qüvvəsinə böyük ehtiyac yaratmışdır. Hər bir fəhlə də müəyyən savada yiyələnməli idi. Bunsuz onlar iri maşın sənayesində zavodlarda, fabriklərdə işləyə bilməzdilər. Bunun üçün isə məktəblərin sayı artırılmalı idi. Deməli, müəllimlərin də sayı artmalı idi ki, xeyli uşaq kontingentini əhatə etsin. Bu zaman **Bell və Lankaster öz layihələrini birləşdirdilər və Bell-Lankaster – qarşılıqlı təlim sistemi meydana gəldi.**

Bell Hindistanın Mədrəs şəhərində ingilis əsgərləri üçün təşkil edilmiş məktəbdə nəzarətçi işləyirdi. Bir dəfə çayın sahilində gəzərkən Bell bir hadisənin şahidi olur. Böyük yaşlı və ya daha bilikli olan uşaqlar balacalara çox böyük həvəslə savad təlimi öyrədirdilər. Bu onun çox xoşuna gəlir və həmin formanı öz məktəbində tətbiq etməyə başlayır. O, bütün təhsil alanları kiçik qruplara bölərək, hər qrupa yaxşı, bilikli bir rəhbər təyin edir. O, həmin rəhbər təhsil alanı monitor (qrup nümayəndəsi) adlandırır, onun vasitəsi ilə və müəllimin istiqaməti ilə təhsil alanlar daha həvəs və maraqla təlimə qoşulurdular. Uşaqlar bir birindən öyrənməyə daha həvəslə qoşulurlar.

1796-cı ildə Bell Londonda öz təlim forması əsasında məktəb açmış və öz layihəsi əsasında pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, təhsil alanlar qruplara bölünərək müəllimin istiqmət və rəhbərliyi ilə uşaqlar bir birilə öyrənməyə başlamışlar. Bundan sonra Bell sistemi İngiltərədə geniş yayıldı. Maraqlı təsadüf olaraq həmin təlim formasında Belldən xəbərsiz olan Lankaster də öz məktəbində istifadə etmiş və uğurlar qazanmışdır. **Beləliklə, bu layihə qarşılıqlı təlim forması adlanaraq Bell-Lankaster sistemi adını almışdır.** Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, böyük yaşlı məktəblilər və ya daha bilikli şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında təlim materiallarını öz yoldaşlarına öyrədirdilər. Bu isə daha çox uşaqla işləmək üçün müəllimə böyük imkanlar yaradırdı.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində təlimi şagirdlərin əqli inkişaf səviyyəsinə görə fərdiləşdirmək ideyası yarandı. ABŞ-da Batov sistemi adlanan yeni təlim forması yarandı. Bu, iki hissəyə bölünürdü. Birinci hissədə müəllim dərslər formasında şagirdlərlə sinifdə məşğul olurdu. İkinci hissədə isə zəruri ehtiyacı olan uşaqlarla fərdi işləyirdi. Belə uşaqlarla müəllimin köməkçisi məşğul olurdu.

Avropada Manheymlər təlim sistemi yarandı. Manheymlər sistemi Manheymlər şəhərinin adı ilə bağlıdır. Bu sistemin yaradıcısı Yozef Zikkinqer (1858-1930) şagirdlərin anlaşıqlılıqlarını, qabiliyyətlərini nəzərə alaraq, dörd sinif yaratmağı təklif edirdi. Həmin siniflər belə adlandırılırdı: 1. Adi siniflər. Bu siniflər əsasən orta qabiliyyətli uşaqlar üçün idi. 2. Az qabiliyyətli olan uşaqlar üçün siniflər. Burada, adətən, məktəbi bitirə bilməyən uşaqlar oxuyurdu. 3. Köməkçi siniflər. Bu siniflərdə əqli cəhətdən nöqsanlı uşaqlar oxuyurdu. 4. Yüksək qabiliyyətli uşaqlar üçün siniflər. Burada xarici dillər də öyrədilirdi.

Beləliklə, şagirdlərin marağına, anlaq səviyyəsinə və qabiliyyətinə uyğun siniflər yaradılır və təlimin belə diferensial forması – Manheym sistemi forması kimi I Dünya müharibəsi ərəfəsində Almaniyada geniş yayılmışdı.

XX əsrin əvvəllərində 1920- ci ildə Avropa və ABŞ-da Dalton-plan sistemi yayıldı. Həmin sistemin yaradıcısı Yelena Parkherst olmuşdur. Dalton-plan sistemi keçmiş SSRİ məktəblərində laborator – briqada adı ilə istifadə olunmuşdur. Bu sistemin müsbət cəhəti hər bir şagirdi müstəqil çalışmağa, təlim məşğələlərinə məsuliyyətlə yanaşmağa alışdırmaqdan ibarət idi. Dalton-planın əsas məğzi uşaqların təklif olunan tapşırıqlara şüurlu münasibəti, məqsədin və nəticənin aydın başa düşülməsi və qəbul olunmuş tapşırıqların şagirdlər tərəfindən müstəqil yerinə yetirilməsidir. Parkherst ciddi qaydalara əsaslanan sinif-dərs sisteminin əleyhinə çıxmışdır. O göstərirdi ki, kollektiv məşğələlər yüksək istedadlı şagirdləri zəif və orta qabiliyyətli şagirdlərin sürəti ilə işləməyə məcbur edir, şagirdlərin müstəqil işləmələri məhdudlaşdırılır, istedadlı uşaqlar adi uşaqlar sırasına keçirlər. Dalton-planda isə hər bir şagirdin fərdi tapşırığı olduğundan onlar öz istedad və qabiliyyətlərinə uyğun çalışır, proqram tapşırıqlarını yoldaşlarından tez və ya gec təqdim edirlər. İşin sürəti şagirdin istedadından, işləmə həvəsindən və motivasiyasından asılı idi. Dalton-planda uşaqlar siniflərə və qruplara bölünür, sinif – kollektiv məşğələ forması ləğv edilir, dərs cədvəli də ləğv edilir, hər fənn üzrə kabinə və laboratoriyalarda, elmi dərnək və ya klubda həftəlik, iki həftəlik və ya aylıq fərdi tapşırıqlar olurdu. Bu sistemdə dərslik də ləğv olunur. Şagirdlərə verilən tapşırıqlarda onlardan hansı bilik və bacarıqlar tələb edildiyi, bu bilik və bacarıqlara yiyələnmək üçün şagirdlərin hansı kitabları oxuması, hansı təcrübə və məşğələlər aparması əhatəli şəkildə yazılırdı. Dalton-planda qrupların tərkibi tapşırıqların paylandığı və şagirdlərin tədris proqramları, planları ilə tanış olduqları ilkin dövrdə stabil qalırdı. Sonra şagirdlər tapşırığı və laboratoriyanı sərbəst seçirdilər. Hər bir şagirdin müəyyən tapşırığı və iş planı vardı, öz laboratoriyasında bu və ya digər fənn üzrə işlər aparırdı. Belə laboratoriyalarda bütün lazımı dərs vəsaitləri, alətlər, cihazlar, kitablar, metodik tövsiyələr və sorğu kitabları olurdu. Müstəqil iş zamanı hər bir şagird öz işi üçün məsuliyyət daşıyırdı. Hər şeyi o özü aydınlaşdırır, öyrənir, dərk edir, ümumiləşdirir, təkrarlamaqla möhkəmləndirir, öz fəaliyyətini icra etdiyi tapşırığın son məqsədinə uyğunlaşdırırdı. Hər bir şagird bir və ya bir neçə fənn üzrə həmin tapşırıqları icra edir, zəruri hallarda müəllimdən və ya mütəxəssisdən məsləhət alır, özünü hazır hesab edərkən müəllimə cavab verərək, uçot kartoçkasında müvəffəqiyyəti qeyd etdirir. Bu qayda ilə təlim şagirdlərin müstəqil işləri əsasında fərdi qaydada təşkil edilir. Dalton-planın şərtlərinə görə bir şagird məktəbi tez, digəri keç bitirə bilərdi. Müstəqil tədqiqat zamanı şagirdlərdə intellektual dözümlülük, əməyəvərmiş, səbrlə işləmək bacarığı, zəruri şeyləri seçmək bacarığı, vacib olanları ikinci dərəcəlidən fərqləndirmək bacarığı formalaşırırdı. Burada sinifdən sinifə keçid deyil, fəndən fənnə keçid sistemi əsas götürülürdü.

Dalton-planının əsas səciyyəvi xüsusiyyəti şagirdlərdə fənnə, biliyə qarşı məsuliyyət hissinin tərbiyə olunmasıdır. İcra edilən işin xarakteri və öyrənmə məqsədilə yaradılan şərait şagirdlərdə ilkin tədqiqatçılıq vərdişləri yaratmaqla onlarda məsuliyyət və cavabdehlik hissi yaradırdı. Şagird öyrənmə prosesinin mərkəzində özünü görürdü. O, dərk edirdi ki, təlim nailiyyətləri onun şəxsi fəaliyyətindən, verilən tapşırıqların müstəqil yerinə yetirilməsindən asılıdır. Qazanacağı bilik, bacarıq və vərdişlərə müəllim deyil, onun özü cavabdehdir. Bu da təbii ki, uşaqlara daha yaxşı işləməyə stimül verməklə yanaşı, onları zəhmətə alışdırır, özünü ələ almağı öyrədir və şüurlu intizam yaradırdı. Təlimin bu cür təşkilində şagirdləri heç kimi öyrətmirdi, o, özü öyrənirdi.

Amerika və İngiltərədə geniş yayılan Dalton-plan 1920-ci illərin əvvəllərində Rusiyada geniş yayıldı. Az sonra Rusiya məktəblərində tətbiq edilən təlimin bu forması anoloji olaraq Azərbaycan məktəblərinə də köçürüldü. 1920-ci illərdə Azərbaycan məktəblərində Dalton-planı geniş yayıldı. Dalton-planı üzrə bütün iş üç mərhələyə bölünürdü:

1) tapşırığın dəqiq və aydın formalaşdırılması; 2) verilmiş materialın şagirdlər tərəfindən müstəqil işlənməsi, çətinliklərin üzə çıxarılmasında və aradan qaldırılmasında müəllimlə birgə iş; 3) işin nəticələrinin yoxlanması və özünü yoxlama.

Azərbaycan məktəblərində Dalton-planının müxtəlif formalarından (fərdi iş, cütlərlə iş, qruplarla iş) istifadə edilirdi. Sonradan layihələr metodundan istifadə olunmağa başlandı ki, bu da qrupun daxilində şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətini nəzərdə tuturdu.

Məktəblərimizdə müəllimlərin Dalton-planı öyrənməsinə və tətbiqinə 1923-1924-cü illərdə başlandı. Bu illərdə Dalton-planın (bəzi tədqiqatçılar onu təlimin təşkil forması, bəziləri təlim metodu hesab edirlər) tətbiqində ziddiyyətli məqamlar özünü göstərirdi.

Dalton-plan yeni texnologiya olduğundan milli təhsil sistemində çətinliklə daxil olurdu. Buna baxmayaraq “Dalton-plan qətiyyətlə həyata keçirilməyə başlandı. Sərbəst cədvəl müəyyənləşdirildi, sinif otaqları laboratoriya adlandırıldı, tapşırıqlar tərtib edildi, onlar “laboratoriyaların” divarlarından asıldı, şagirdlərə həmin tapşırıqları sərbəst icra etmək təklif olundu. Bu da qarmaqarışılığın yaranmasına, nizam-intizamın pozulmasına səbəb oldu. Ənənəvi təlim zamanı məcburi şəkildə məktəbə gələn, təlim müddətində sakitcə oturmağa vərdiş edən şagirdlər verilən bu azadlığı özünəməxsus şəkildə başa düşdülər. Dərsə gecikmə və məktəbə müntəzəm gəlməmək, sinif otağına icazəsiz girib-çıxmaq adi hal aldı. Şagirdlərdə tapşırıqların icrası ilə bağlı müxtəlif fikir yarandı. Şagirdlər qiymət almaq naminə çətinlik səviyyəsi aşağı olan tapşırıqların icrasına daha çox üstünlük verdilər. Əmək intizamı pozuldu, məşğələlərə maraq azaldı. Beləki, Vahid əmək məktəbləri yeni təşkil edildiyindən cəmiyyətin tələbatına uyğuntədrisresursları çox az idi. Tədris resursları-

nın(cihaz, cədvəl, xəritə, plan, şəkil, çertyoj, model və s.) çoxunu şagirdlər (xüsusilə II dərəcəli məktəblərdə) özləri hazırlayırdı. Bu da təbii ki, şagirdlərdə ilkin praktik vərdişlərin yaranmasında mühüm rol oynayırdı. Bununla yanaşı qeyd etməliyik ki, Dalton-planı heç də təlimin təşkilinin ideal forması deyildi. Hər şeydən əvvəl, onun təşkilində ibtidai məktəblərdə müəyyən çətinliklər yaşanırdı: tədris resurslarının kifayət qədər olmaması, yeni açılan məktəblərin çoxunun o qədər də şəraiti olmayan uyğunlaşdırılmış binalarda yerləşdirilməməsi, ibtidai məktəblərdə işləyən müəllimlərin özlərinin kifayət qədər kompetensiyalı olmaması və s.

Təlim tapşırıqlarının həddindən artıq fərdiləşdirilməsi, şagirdlərin təkbaşına çalışması, təlimin emosional tərəfinə məhəl qoyulmaması, müəllim-şagird münasibətlərində tarazılığın pozulması, öyrənmə prosesində şagirdlərin təlim yükünün artması da problem yaradan məsələlərdən biri idi. Təlimin həddən artıq fərdiləşdirilməsi, materialın öyrənilməsində “kitabın üstünlüyü”nü önə çəksə də, müəllimlə ünsiyyəti minimuma endirməklə yanaşı, kollektiv yaradıcılıq axtarıqlarını inkar edirdi. Şagirdlər fərdi plan üzrə işlədiyindən sinif yoldaşları ilə çox az ünsiyyətdə olurdular. Bu da nəticədə işin səmərəliliyini azaldırdı. Ev tapşırıqları dərslük materiallarından kənara çıxmırdı. Şagirdlər tapşırığı sinifdə hazırlayırdılar. Dalton-planının əsas metodik nöqsanı təlim prosesində müəllimin rəhbər rolunun heçə endirilməsi, şagirdlərə müstəqil işləməyin yollarını öyrətmədən müstəqil işləmək üçün tapşırıqların verilməsi idi. Dalton-planının mənimsənilməsindəki neqativ hallara baxmayaraq, hər bir müəllimdə metodik sistemin yaradılması zamanı yaradıcı fəaliyyətin elementlərini özünü göstərirdi. Tapşırıqların tərtibində, mövzunun öyrənilməsində, qrup işinə rəhbərlikdə, kollektiv işin təşkilində şagirdlərin maraqlarının nəzərə alınması ilə bağlı sərbəst işlərin yeni forması yarandı. Belə formalardan istifadə təcrübəsi Azərbaycan məktəblərində Dalton-planının dəyişməsinə səbəb oldu. Pedaqoji prosesdə texnologiyanın dəyişməsi tədris plan və proqramlarının təkmilləşdirilməsi, Dövlət Elm Şurasının qərarları ilə bağlı idi.

1928-1931-ci illərdə Dalton-planda müəyyən dəyişiklik edilərək, “**Laborator-briqada**” üsulu ilə tətbiqi davam etdirildi. Pedaqoji ədəbiyyatda o laborator-tədqiqat metodu kimi də şərh edilir. Bəzi pedaqoji ədəbiyyatda isə “**Laborator-briqada**” üsulu adlanır.

Dalton-plandan fərqli olaraq burada siniflər ləğv olunmur, lakin sinifdəki şagirdlər 5-6 nəfərdən ibarət briqadalara bölünür və hər briqadanın bir briqadiri olurdu. Tədris tapşırığı briqadalara verilir, vaxt müəyyənləşdirilir, vaxt tamam olanda tapşırıq briqada üzvlərindən deyil, briqadirdən alınır. Qənaətbəxş cavab alındıqda briqada yeni tapşırıqlar alır, yeni mərhələyə keçir və irəli gedirdi. Qənaətbəxş cavab alınmadıqda briqada həmin tapşırığın üzərində qalır, tapşırıq üzərində işləyirdi.

Proses belə davam edirdi: Mövzu briqadalar arasında hissə-hissə paylanırdı. Hər bir tapşırığın işlənməsi üç mərhələdən ibarət idi: 1) giriş konfransı (Müəllim

mövzu üzərində necə işləmək haqqında tövsiyə verir); 2) 15-20 gün ərzində hər briqada öz briqadınınin rəhbərliyi altında, əsasən kitablardan, qismən də laborator və kabinədə aparılan işlərdən istifadə etməklə mövzunun öz payına düşmüş hissəsini öyrənir (bu zaman müəllimdən mövzu ilə zəruri məsələləri soruşmaq olardı); 3) yekun konfransı. Burada hər briqadır və briqada üzvlərindən biri öyrəndikləri hissə haqqında məlumat verirdi ki, müəllim də onun cavabı əsasında briqadanın işini qiymətləndirir və mövzunu yekunlaşdırırdı. Bu metod şagirdlərdə tədqiqatçılıq qabiliyyətinin inkişafına güclü təsir göstərsə də metodik qüsurlardan da xali deyildi. Belə ki, şagirdlərin bir çoxu material üzərində özü müstəqil işləmək əvəzinə, briqada yoldaşlarına arxayın olurdu. Çünki nəticə dəyərləndirilərkən fəal briqada üzvünün cavabı bütün briqadaya şamil edilirdi. Digər bir metodiki qüsurlar mövzunun sinif şagirdləri tərəfindən eyni öyrənilməsi ilə bağlı idi. Hər briqada ona verilən hissəni yaxşı öyrənsə də, digər hissələrlə bağlı səthi məlumatla malik olurdu.

1926-1929-cu illərdə ABŞ da “Layihələr metodu”, “Kompleks-layihə” metodları meydana gəldi.

Layihələr metodu XX əsrin 20-ci illərindən ABŞ-da Con Dyui və onun şagirdi Kill Patrın tərəfindən işlənmişdir. Bu metodla fəal təlim əsas şagirdin məqsədəuyğun fəaliyyəti ilə onun şəxsi maraqlarına uyğun qurulmuşdur. Metodun əsas mahiyyəti uşaqların əldə etdikləri biliklərin həyatda onlara lazımlı olmağını göstərməkdir.

C.Dyui fundamental psixologiyanın ümumi konsepsiyasının əsasını qoyanlardan biridir. Tanınmış psixoloq özünün tərbiyə nəzəriyyəsini şəxsiyyətin formalaşmasını qarşısına məqsəd qoyan sistem kimi qurmuşdur. Söhbət o şəxsiyyətdən gedir ki, həmin insan rəqabət mühitinin hökm sürdüyü cəmiyyətdə özünə yer tapmağı bacara bilsin. Düzdür, vaxtilə bu cəmiyyəti sovet siyasətçiləri və pedaqoqları “burjua cəmiyyəti” adlandırmaqla ona damğa vururdular. Burada hər kəs öz qabiliyyətini realizə etmək üçün gerçək imkanlar qazanmalı və yalnız öz qabiliyyəti sayəsində yüksələ bilər. Dyui o zaman Amerika məktəblərinin həyatdan ayrı salındığı, abstrakt şolastik bir təhsil sistemi olduğunu bildirir və bu sistemi kəskin tənqid edirdi. O belə bir prinsip irəli sürmüşdür: **“Biliklər yalnız şagirdin müstəqil praktik həyatından nəticələr çıxarmaqla əldə edilməlidir”**. C.Dyui özünün “Məktəb və uşaq” əsərində şagirdin məktəb vasitəsilə sosial xarakter kəsb etməsinə diqqət çəkmişdir. Professor haqlı olaraq qeyd edir ki, hər bir valideyn öz övladının təlim müvəffəqiyyətləri, fiziki inkişafı və əqli qabiliyyətlərinin inkişafında maraqlı olmalıdır. C.Dyui hər şeyin pedaqoqun məqsədindən asılı olduğunu vurğulayır: “Əgər siz qarşınıza məqsəd qoyursunuz ki, qırx və ya əlli uşaq onlara verilən dərsləri öyrənsinlər və bunu müəllimə danışa bilsinlər, bu zaman sizin fənniniz bunun nəticəsini təmin etməlidir”

Layihələr metodunda tədris prosesində şagirdə tanış olmayan, onun üçün əhəmiyyət daşıyan, real həyatdan götürülmüş ən vacib problemin həllinə, onun malik

olduğu və əldə edəcəyi biliklərdən istifadə etmək öyrədilir. Müəllim yeni informasiyaların alınma mənbəyini göstərir və bu informasiyanı necə axtarmağın mümkün olduğunu deyir, onu bu fəaliyyətə istiqamətləndirir. Layihələr metodundan uşaqlar fərdi, cütlər və qrup şəklində müəyyən vaxt ərzində müstəqil fəaliyyət göstərməyə, həmişə hansısa bir problemi həll etməyə yönəliirlər. Problemin həllində müxtəlif təlim metodları və vasitələri tətbiq edilməklə yanaşı, həm də müxtəlif elm, texnika sahəsində sınaqdan çıxmış biliklərdən interaktiv şəkildə istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Müasir pedaqoji texnologiyaların bünövrəsi kimi layihələr metodu-müxtəlif təlim vasitələri və informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə bu gün reallaşır. Burada həm müasir (kompüter telekommunikasiyaları, elektron baza göstəriciləri, video və multimedia vasitələri, faks, video rəbitə), həm də ənənəvi (elm və məlumat kitabları, video yazıları və b.) tədris vasitələrindən istifadə edilə bilər.

Həmçinin layihələr metodu bir kompleks problem üzrə də yerinə yetirilir ki buna **“Kompleks layihələr”** metodu deyilir.

XX əsrin 50-60-cı illərində ABŞ-da **Tramp planı** deyilən yeni təlim forması yaradılır. Plan professor Loyd Trampın adını daşıyırdı. Bu plana əsasən şagirdlər vaxtın 40 faizini böyük qruplarda, 20 faizini kiçik qruplarda, 40 faizini isə müstəqil işlərə sərf edirdilər.

Beləliklə, məktəb tarixində təlimin təşkilinin müxtəlif formaları içərisində ən geniş yayılanı sinif-dərs sistemidir. Bu sistemin ilk rüşeymi haqqında Alman pedaqoqu V.Ratke, İohan Şturm söz açmış, nəzəri əsaslarını və praktiki texnologiyasını böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski “Böyük Didaktika”, “Yaxşı təşkil olunmuş məktəbin qaydaları” və digər əsərlərində işləyib hazırlamışdır.

İtaliyanın ilk qadın həkimi, pedaqoq və antropologiya professoru **Maria Montessorri (1870-1952)** XX əsrin əvvəllərində Pedaqogikaya yeni bir öyrətmə-öyrənmə modeli gətirmişdir. Bu, uşağın **fərdi bacarığına, qabiliyyətinə, maraq dairəsinə, fərdi öyrənmə sürətinə və xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğun gələn bir təlim forma və metodu və ya təlim konsepsiyası** idi. O 1899-cu ildə Romada zehni inkişafdan geri qalan uşaqların oxuduğu məktəbdə işləyirdi və belə bir qərara gəlir ki, uşaqlarda əqli inkişafda gerilik pedaqoji problemdir. Onun təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olduğu bir qrup uşaq imtahanlarda normal əqli inkişafa malik olan uşaqların göstərdiyi nəticələrə yaxın bir nəticə göstəriirlər. Bu nəticədən hamı çox razı idi, amma, Dr.Montessorri narazı id. Onu bir problem düşündürüdü: Əqli inkişafı normal olan sağlam uşaqların aşağı səviyyəli nəticəsi.1907-ci ildə ilk uşaq evi olan “Casa dei Banbini” də normal olan uşaqlarla işləməyə başladı və uşaqların nələrini xoşladığını və nəyi xoşlamadığını müşahidə etdi və təəccüb doğuran nəticələr əldə etdi: Uşaqların; Mükafatları, cəzaları, oyuncaqları, müəllim stolunu, böyükklər tərəfindən proqramlaşdırılmış təhsili xoşlamadıqlarını müstəqil seçimi, səhvlərinin özləri tərəfindən müəyyən-ləşdirilməsi və düzəldilməsini, hərəkət

etməyi, səssizliyi, sosial münasibətlərin özləri tərəfindən qurulmasını, ətraf mühitin nizamlı və təmiz olmasını, müstəqil fəaliyyətə əsaslanan bir disiplini, kitab-sız oxumaq və yazmağı, tapşırıqları təkrarlamağı xoşladıklarını müəyyən etdi. Montessorri öz nəzəriyyəsini belə ifadə edirdi: “Uşaqlarla işlədim. Uşaqların mənə verdiklərini aldım və onları ifadə etdim. Bu Montessorri üsuludur”.

Montessorrinin təlimi müstəqil şəxsiyyətin meydana çıxması və inkişafı üzərində qurulmuşdur. O, qeyd edir ki, təlimdə metod deyil, insan şəxsiyyəti göz önünə alınmalıdır. Onun təlim modeli 3-6 yaş və 6-12 yaş arası uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Birinci yaş dövründə uşaqlar fərdi öyrənmə formaları və sürətlərinə görə öyrənir və inkişaf edirlər. İkinci yaş dövrü “kosmik təlim” adlandırılır.

Bu təlim prosesində uşaqlar dünyanı, həyatı özləriylə bərabər bir tam, bütün olaraq öyrənirlər. Montessorri məktəblərində uşaqlar istədikləri materiallarla istədikləri zaman və istədikləri yerdə məşğul olurlar. Burada pedaqoqların əsas vəzifəsi əlverişli mühiti yaratmaq, uşaqların özlərini inkişaf etdirmələrinə dəstək olmaq, onların sosiallaşmasını ciddiyyə almaq, onlara hərəkət və fəaliyyət müstəqilliyi verməkdir. Hazırlanan əlverişli mühidə uşaqlara azadlıq verilir.

Müəllimin təşkilatçı və idarəedici funksiyalarından başqa hər bir uşağa kömək etmək və onlara dəstək olmaq kimi də vəzifələri də vardır. Kömək yalnız tapşırığın giriş və ya təqdim edilmə mərhələsində edilir. Əgər uşaq problemi həll etmək üçün çalışırsa, müəllim tərif demək üçün belə uşağı narahat etməməlidir. Sınıfdə bir uşağın fəaliyyəti digər uşaqları narahat edirsə, müəllim dərhal onun fəaliyyətin dayandırılmalıdır.

Montessorri təlimində əyani vəsaitlər böyük rol oynayır. Bütün materiallar uşaqlara öyrənmənin əllər vasitəsilə reallaşdığını öyrədir. Bu yaşlarda uşaqlar mücərrəd anlayışların konkret obyektlərdə öz əksini tapdığını görürlər. Uşaqlara istədikləri qədər təkrar etmə imkanı verilir. Tez öyrənən uşaq yeni bir çalışmaya keçə bilər, çünki öyrənmədə də hər bir uşağın fərdi sürəti var. Tapşırıqlar yerdə, ayaq üstə və parta üzərində tək, cütlərlə və qrup şəklində yerinə yetirilə bilər. Materiallar elə hazırlanır ki, uşaqlar öz səhvlərini özləri tapa bilər və onu düzəltməyə nail olurlar. Bu da uşaqların böyüklərdən asılılığını aradan qaldırır və özlərinə inamını artırır.

Montessorri təlimi uşaqlara nə qazandırır? Uşaq, öz fərdi bacarıq və maraq dairəsində öz sürətiylə inkişaf edir. Çalışmaq istəyini və zövqünü inkişaf etdirir. Məhsuldar olur. İctimai bir varlıq olur. Problemlərini, qayğılarını, narahatlıqlarını ən doğru şəkildə ifadə etməyi öyrənir.

Özünə inamını və məsuliyyət hissini inkişaf etdirir. Daxili intizam yaradır. Problemi müstəqil həll etmək üçün fəaliyyət göstərməyi öyrənir. Özünə və başqalarına hörmət etməyi öyrənir. Montessorri üsulu uşağın bir fərd olaraq bütün xüsusiyyətlərini mümkün qədər ən yüksək səviyyədə inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Bu yolda uşağı, suallar verən və suallara cavablar tapan biri olaraq yetişdirməyi nəzərdə tutur. Montessorri təlim modeli məhsuldar və xoşbəxt insanlar yetişdirən təlimdir.

1980-ci illərdə **əməkdaşlığa əsaslanan təlim texnologiyası** meydana çıxdı. Buna kollektiv təlim texnologiyası da demək olardı. Bu kollektiv qarşılıqlı təlim texnologiyasının aşağıdakı üstünlükləri vardır: 1) Müntəzəm şəkildə təkrar olunan çalışmalar nəticəsində şagirdlərdə məntiqi təfəkkür və anlama vərdisləri təkmilləşir. 2) Şifahi nitq prosesində və görülmüş işlərin müzakirəsi zamanı şagirdlərin fikri fəaliyyət vərdisləri inkişaf edir, əvvəllər qazandığı təcrübə və biliklər aktuallaşır. 3) Qruplarda işləyən hər bir uşaq özünü sərbəst hiss edir, təlim tapşırıqlarını özünə məxsus tempdə yerinə yetirir. 4) Uşaq həm öz işinin, həm də kollektivin işinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyır. 5) Uşaqda öz şəxsi keyfiyyətlərini, imkan və qabiliyyətlərini qiymətləndirmək bacarığı formalaşır. 6) Bu informasiyanın bir neçə müxtəlif tərəfdaşla müzakirəsi assosiativ əlaqənin miqdarını çoxaldır. Bununla da mənimləmə daha da möhkəmlənir. Bu metodda qrupun əsas üzvləri mövzu üzərində yoldaşları ilə əlaqəli şəkildə işləyirlər. Birlikdə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağa çalışırlar. Tapşırıqlar, onların yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vaxt müxtəlif olur. Komandalar bir-birilə yarışırırlar, onlar müxtəlif müddətdə müxtəlif tapşırıqlara cavab hazırlayırlar. Hər bir qrupun müvəffəqiyyəti onun üzvlərinin fərdi məsuliyyəti və çalışqanlığı ilə bağlıdır. Buna görə də qrupun bütün üzvləri çalışırlar ki, verilən tapşırığı, materialları yaxşı mənimsəyə bilsinlər. Kollektivlə iş zamanı müəllimin əsas vəzifəsi uşaqları bilməməkdə, bacarmamaqda günahlandırmaq və bunları sinifdə elan etmək deyil, onları bilmədiklərini və bacarmadıqlarını öyrənməyə, istiqamətləndirməyə yol göstərməkdir. Onların fəaliyyəti müddətində müəllim uşaqların gördükləri işləri izləməli, lazım gəldikdə ehtiyacı olan qrupa kömək etməlidir.

Həmin dövrlərdə məktəblərdə tətbiqinə geniş maraq göstərilən yeni təlim formalarından biri də **modulla təlim texnologiyasıdır**.

Modulla təlim texnologiyası – Təlimdə şəxsiyyətyönümlü konsepsiyanın reallaşdırılması, inkişafetdirici pedaqoji texnologiyaların layihələşməsi və praktikada tətbiqi onların müxtəlif şəraitdə, müxtəlif mövzular üzrə sınaqdan çıxarılmasını, bu sahədə pedaqoji təcrübənin öyrənilməsini tələb edir. Təlimin modul texnologiyası dedikdə, uşaqların müstəqil olaraq dərstdə və dərstdənkənar vaxtlarda modullu iş prosesində konkret təlim məqsədlərinə nail olması başa düşülür.

1980- ci illərdə Azərbaycan təhsilində bir yenilənmə prosesi baş verdi. Belə ki, təlim prosesində dialoqlara geniş yer verilməsi, sual-cavab metodundan geniş istifadə edilməsi, həmçinin təlim prosesində “Problem situasiya”ların yaradılması məsələləri meydana çıxdı. Buna **“Fəal təlim” metodu** deyə bilərik. Demək olar ki, həmin illərdən etibarən təlim prosesində tələbə və şagirdlərə bir qədər sərbəstlik verildi, onları fəallaşdırmaq üçün suala cavablara, dialoqlara cəlb edildi. Tələbə və şagirdlərin fikri, rəyi soruşuldu. Bütün bunlar fəal təlim prosesi idi.

2000-ci ilin əvvəllərindən isə təhsilimizə **interaktiv təlim metodu, interaktiv təlim forması** daxil olmuşdur. Hazırda “İnteraktiv təlim”, “İnteraktiv metodlar”, fəal təlim ifadələrinə pedaqoji prosesdə tez-tez rast gəlirik. Yeni anlayış kimi mey-

dana çıxan “İnteraktiv pedaqogika” ifadəsini də qəbul edirik. Belə ki, interaktivlik müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı təsiri -əməkdaşlıq qabiliyyəti kimi izah edilir.

İnter – ingilis sözü (Enter) olub üç mənə ifadə edir: “Daxilə təsir”, “Qarşılıqlı fəaliyyət”, “Dialoq” mənəsini verir. Hər üç mənə təlim prosesinin fəallaşdırılmasına, yaradıcı və səmərəli olmasına, daha öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici olmasına əlverişli imkan və şərait yaradır.

İnteraktiv həm bir təlim metodudur, həm də bütövlükdə təlim prosesidir, yəni interaktiv təlimdir.

Metod olaraq interaktivlik təlim prosesində müəllim və şagird arasında fəal işgüzar ünsiyyət və münasibətlərin, dialoqların, əməkdaşlığın, müzakirə və disputların, yaradıcı fəaliyyətin, fəal və praktik öyrənmə iqliminin yaradılması deməkdir.

İnteraktiv təlim isə əvvəlcədən planlaşdırılmır, bu müəllimin yaradıcı fəaliyyəti ilə işin gedişində, təlim prosesində meydana gəlir və daha çox şagirdin fəallığı, təşəbbüskarlığı, müstəqilliyi və yaradıcılığı ilə elə sinifdə həyata keçirilir.

İnteraktiv təlimdə əsas cəhət odur ki, bu prosesdə əməkdaşlıq edənlər – öyrənlər və öyrədənər eyni hüquqda olurlar. Təbii ki, müəllim bu prosesdə daha çox təşkilatçı, istiqamətverici, yol göstərici, koordinator rolunda çıxış edir ki, buna **fasilitator funksiyası** deyilir.

Bu proses heç də təlim prosesində müəllimin öyrədici, tərbiyəedici, inkişafetdirici rolunu azaltmır, əksinə bu proses daha çox müəllimdən yaradıcı əmək, təşkilatçılıq, didaktik, akademik, aktyorluq, perseptiv kimi pedaqoji qabiliyyətlərin olmasını tələb edir. Burada müəllimin özünün yaradıcı fəaliyyəti, uşaq psixologiyasını dərinləndirən bilməsi, uşaqların səviyyəsinə enməyi bacarması tələb olunur.

İnteraktiv təlim prosesində müəllim şagirdlərin işlərinə müdaxilə etmədən problem qoyur, istiqamət verir, nəzarət edir, axtarış strategiyasını hazırlamağa kömək edir, amma tapşırıqlar üzərində şagirdlər özləri müstəqil işləyir, biliyi müstəqil mənimsəyir, axtarır, kəşf edir, bilik mübadiləsi aparır, təfəkkür əməliyyatı keçirir. Bu prosesdə uşaqlar problemi müzakirə edir, bir-birindən soruşur, məsləhətləşir, diskussiya edir və hətta elmi mübahisələr də edə bilirlər.

Beləliklə sinifdə elm, bilik öyrənmə ab-havası yaranır, yaradıcı fəaliyyət, müstəqil düşüncə özünü göstərir və fəallar da, zəif biliyi olanlar da bu prosesə qoşulurlar.

İnteraktiv təlim metodları dinləyici şəxsiyyətinin fəallaşması, onun idrak prosesinə qoşulması vasitələridir hansı ki, şagirdə özünə, öz qüvvəsinə, yaranan problemləri həll edə bilməyinə inam hissi yaradır, yaradıcı fəaliyyətə istiqamətlənir.

İnteraktiv təlim metodunun xarakterik xüsusiyyətlərindən biri budur ki, şagirdlərin başı informasiyalarla, məlumat və biliklərlə doldurulmur, materiallar, faktlar əzbərləndirilmir, fikirlər, ideyalar mexaniki öyrədilmir. Əksinə şagirdlərə fikirləşməyi, düşünməyi öyrədirlər. Belə təlimdə müstəqil bilik qazanmağı, müstəqil qərarlar çıxarmağı, harada necə hərəkət etməyi öyrədirlər – bir sözlə şagirdlərə öyrənməyi öyrədirlər. **Böyük alman pedaqoqu A.Disterveq deyirdi ki, bacar-**

dıqca uşaqlara az öyrətməli, amma daha çox düşünməyi öyrətməli. Uşaqların başını biliklərlə doldurmayın. Sobanı da ağzınadək odunla doldursan o yanmaz, tüstüləyər. Amma, az odun qoysan və onu sistemli qoysan soba alovlanıb yanar. Uşaqlara fikirləri deyil, daha çox fikirləşməyi öyrətmək lazımdır.

Bəli, uşaqlara düşünməyi öyrətmək – onlara yaradıcılığa açılan bir qapıdır. **Düşünmək insanın öz-özünə suallar verməsi və bu sualların cavabını tapmasıdır.**

Beynin də fəal, işlək vəziyyətdə olması öyrənmə prosesini təmin edən də düşünməkdir. Suallar vermək və cavabı tapmaqdır. Düşünmə bacarığı yaradıcılığın ilkin şərtidir. Düşünmədən şagirdləri yaradıcılığa cəlb etmək olmaz. Yaradıcı düşüncə dialoqlarda, elmi müzakirə və mübahisələrdə özünü daha çox göstərir. Vaxtilə böyük yunan filosofu Sokrat bilik qazanmağın yeganə yolunun “sual-cavab” olduğunu söyləmişdir. Bu baxımdan fəal və interaktiv təlim metodunun əsas xüsusiyyətlərindən biri sual-cavab metodundan geniş istifadə etmək və sualların cavabını sual verənin özünə tapdırmaqdır. Buna evristik metod da deyilir ki, ibtidai siniflərdə daha çox istifadə edilir. “Evrika” sözündən əmələ gəlib “Tapdim” deməkdir.

Bu prosesin ən mühüm nailiyyətlərindən biri düşünmənin sərbəstliyi və müstəqilliyidir: Uşaq öz fikrini “Zənnimcə...”, “Mənə belə gəlir ki,...”, “Mən belə hesab edirəm ki,...” sözlərindən istifadə etməklə ifadə edir. Bunlar isə interaktiv metodların xüsusiyyətlərindən biridir. Burada müəllim daha geniş şagird kütləsinə təsir etmiş olur. Burada müəllim şagird əlaqə və münasibətlərindən başqa şagird-şagird əlaqə və münasibətləri də mövcuddur. Burada tək-cə müəllim şagirdə təsir göstərmir eyni zamanda şagird də müəllimə təsir göstərir, həmçinin şagird özü də şagirdə təsir göstərir.

Təlimin nəticəsi təlim prosesi iştirakçılarının qarşılıqlı fəaliyyəti, qüvvəsi ilə əldə edilir, şagirdlər təlim nəticələrinə görə öz üzərlərinə qarşılıqlı məsuliyyət götürürlər. Bütün bunların nəticəsində **şagirdlər aşağıdakı yaradıcılıq qabiliyyətlərinə yiyələnirlər:**

– Şagirdlər biliyi qavrama prosesini daha anlaşılıqlı, daha sadə və daha məntiqli edirlər;

– Şagirdlər öz fikrini sərbəst söyləməyi, onu düzgün ifadə etməyi, seçim etməyi, məsələyə öz baxışını əsaslandırmağı, onu müzakirəyə təqdim etməyi öyrənirlər;

– Şagirdlər başqalarını eşitməyi, dinləməyi, alternativ fikrə hörmət etməyi, elmi mübahisə etməyi öyrənirlər;

– Şagirdlər ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnirlər ki, yaradıcılıqda bunun üç tərəfini ayırmaq olur: 1) İnformativ (İnformasiya mübadiləsi); 2) interaktivlik (gələcək əməkdaşlıq üçün strategiya və koordinasiyanın müəyyənləşdirilməsi); 3) Perseptiv (adekvat olaraq bir-birini başa düşmək, anlamaq).

– İnteraktiv təlim şagirdlərin dərslər zamanı aktivliyini təmin etməklə şagirdi düşündürən vəziyyətin yaradılması, müəllim-şagird, şagird-şagird arasındakı zid-

diyyətsiz əməkdaşlığa, fikirləri müstəqil yürütməyə, sərbəstliyə, nitq və təfəkkürün inkişafına, şüurlu dərk etməyə, biliklərin müstəqil əldə edilməsinə, biliklərin yaradıcı tətbiqinə və sübuta yetirilməsinə əsaslanır.

İnteraktiv təlim prosesində müəllim istiqamətləndirici rolunu oynadığı üçün onun öhdəsinə bir çox vəzifələr düşür. Bu vəzifələrə müəllimin dərs prosesində sinifdə şagirdlərin fəal, müstəqil hərəkət etmələri üçün işgüzar şəraiti yaratması, sosial bərabərliyin, psixoloji şəraitin yaradılması, şagirdlərin narazılığına səbəb olmamaq üçün obyektiv qiymətləndirmənin aparılması, ədalətlik və s. daxildir.

Azərbaycan təhsil məkanında təhsilin yeni forması – distant təhsilin tətbiqidir.

Distant təhsil – tədris prosesinin elektron, telekommunikasiya, proqram-texniki vasitələr əsasında təşkil olunduğu təhsilalma formasıdır. Distant təhsil öyrədən və öyrənən arasında əlaqəni telekommunikasiya və kompyuter şəbəkələri vasitəsi ilə operativ, müntəzəm dialoq, əks əlaqə əsasında, uzaq məsafədən həyata keçirilən təhsil formasıdır.

Müəllim və tələbənin eyni məkanda olma məcburiliyini ortadan qaldıran sistem **Distant Təhsil Sistemidir**. Bu təhsil sistemi inkişaf edən texnologiya ilə birlikdə müvəffəqiyyət nisbəti hər keçən gün artan bir təhsil sistemidir. Məsafəli təhsil tələbə ilə müəllimin fiziki olaraq eyni bir mühitdə olmamasını təşkil edən texnologiyadır. Bu sistem təhsil texnologiyası tərəfindən araşdırılan bir fenomendir və bu sahədə təhsil elminə verdiyi ən böyük töhfədir.

Distant təhsil proqramı öyrənən ilə öyrədici arasında əlaqə quraraq təhsili reallaşdıran bir sistemdir. Məsafəli təhsil proqramı təhsil sahəsində ən ön planda yerini alan bir üsul ola biləcəyi kimi digər üsulları möhkəmlədən bir proqram olaraq da şərh olunur.

Distant təhsil tarixən iki istiqamətdə həyata keçirilib – məsafədən idarə olunmaqla birtərəfli və ikitərəfli. Birtərəfli təhsil öyrənənə təhsil verən tərəfindən məsafəli şəkildə mövzu ilə bağlı materialların çatdırılması yolu ilə həyata keçirilib. İkitərəfli distant təhsil öyrədən və öyrənənin məsafəli şəkildə qarşılıqlı fikir mübadiləsi ilə həyata keçirilən təhsil forması kimi qəbul edilib.

Distant təhsilin araşdırıcıları bu təhsil formasının ilkin rüşeymlərini pedaqogika elminin atası sayılan Yan Amos Komenskinin 1633-1638-ci illərdə qələmə aldığı “Böyük didaktika” əsərindəki fikirlərində olduğunu qəbul edirlər. Bu əsərdə təhsil verənlə təhsilalan arasındakı qarşılıqlı mübadilə geniş şərh olunsada distant təhsil konsepsiyasının 1728-ci ildən formalaşdığını qəbul edənlər də az deyil. Demək olar ki, həmin tarixdən bu günədək distant təhsil konsepsiyası olduğu kimi qalsa da, dəyişən yalnız kommunikasiya kanalları olub. Təxminən 300 il əvvəl cənab Kaleb Filipsin distant təhsilin ilk təşkilatçısı kimi “Boston” qəzetində şəhərtrafi bölgələrdən tələbələrin sürətli yazı və mühasibatlıq kursuna dəvət elanı

verməsi marağ doğurur. Onun tətbiq etdiyi metod vasitəsilə tələbələrin məşğələ mövzuları həftədə bir dəfə poçtla yaşadıqları ünvana göndərilirdi. Distant təhsilin ilk mərhələsində poçt xidmətindən istifadə olunması onun təkamülü tarixində əvəzsiz rol oynamışdır.

Tezliklə bu üsulu öz fəaliyyətində tətbiq edən, Birləşmiş Krallıqda yaşayıb fəaliyyət göstərən cənab İsaak Pitman 1840-1890-cı illərdə arzu edənlərə sürətli yazı metodikasını dərslərini poçt xidmətindən istifadə yolu ilə təmənnəsiz göndərir və belə hesab edirdi ki, cəmiyyətin inkişafı onun bütün təbəqələrinin dini və siyasi görüşlərindən, cəmiyyətdə tutduğu mövqedən asılı olmayaraq ali təhsilə sərbəst çıxışındadır.

XIX əsrin 70-ci illərində Amerikada da distant təhsilin ilk rüşeymləri görünməyə başlayıb. Belə ki, Anna Eliot Tiknor 1873-cü ildə qadınların poçt xidməti yolu ilə təhsil almaları üçün mexanizm hazırlayır və onu “Tiknor Cəmiyyəti” adlandırır. 1874-cü ildə bu üsul İllinoys ştatında fəaliyyət göstərən universitet tərəfindən tələbələrə təklif edilir.

1892-ci ildə Amerikada “Poçt xidməti vasitəsi ilə təhsil”in atası hesab edilən Vilyam Reyni Harper Çikaqo Universitetində ilk dəfə olaraq distant təhsil mərkəzi açır. 1906-cı ildə bu təcrübəni Amerikanın Viskonsin Universiteti (University of Wisconsin) də tətbiq edir.

Qısa zaman kəsiyində distant təhsil imkanları Avstraliyaya qədər gedib çıxır. 1911-ci ildə Kvıdlend Universitetində distant təhsil kursları fəaliyyətə başlayır. 1914-cü ildə məktəblərdən uzaqda yaşayan uşaqlar üçün distant şəkildə ibtidai təhsil kursları verilir. Məktəblilər üçün nəzərdə tutulan bu proqram tezliklə Kanada və Yeni Zelandiyada da tətbiq edilir.

1917-ci il inqilabından sonra Rusiyada da distant təhsil forması yaranmağa başlayır. Sovet İttifaqında distant təhsilin yeni modeli işlənib hazırlanır ki, bu da konsultativ təhsil və ya qiyabi təhsil adlanır. Artıq XX əsrin 60-cı illərində SSRİ-də 11 qiyabi təhsil verən universitet fəaliyyət göstərirdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bu metod Mərkəzi və Şərqi Avropada da tətbiq olunmağa başlayır.

XX əsrin əvvəllərində radionun yaranması ilə distant təhsil də yeni forma və məzmun alır. Tələbələr evdən müəllimin mühazirələrini radio vasitəsilə dinləməyə başlasalar da, sənədləşmə işləri yenə də poçt vasitəsi ilə həyata keçirilir. Radio vasitəsi ilə ilk distant təhsil verən Pensilvaniya Universiteti 1922-ci ildən öz yayımına başlayır. 1934-cü ildən isə Ayova Universiteti dünyada ilk dəfə təhsil kanalı açmaqla öz ətrafına geniş dinləyici toplaya bilir. Qeyd edək ki, həmin radio kanalı indi də fəaliyyətini davam etdirir.

1938-ci ildə Kanadada “Poçt xidməti vasitəsi ilə təhsil” metoduna həsr olunmuş birinci beynəlxalq qurultay (International Council for Correspondence Education) keçirilir.

Qurultay qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün bir çox dövlətlər qarşısında məsələ qaldırır. Fransa dövləti də təhsilin bu formasına biganə yanaşmır. 1939-cu ildə Fransada distant təhsil mərkəzi (Centre National d'Enseignement a Distance, CNED) yaradılır. Hazırda bu mərkəzin dünyanın 120 ölkəsində filialı fəaliyyət göstərir. 2 mindən yuxarı təhsil kursu, 500 min istifadəçisi, 6 mindən çox professor-müəllim heyətini birləşdirən bu mərkəz Avropanın prestijli təhsil mərkəzlərindən sayılır. Bu mərkəz peyk televiziya, video və audio kasetlər, elektron poçt və İnternet, eləcə də ənənəvi ədəbiyyatlarla zəngin imkanlara malikdir. 1946-cı ildə Cənubi Afrika Universiteti də distant təhsil həyata keçirən universitetlər sırasına daxil olur.

XX əsrin 60-cı illərinin sonlarında Böyük Britaniyada distant təhsilin imkanları dövləti maraqlandırmış və bu layihənin reallaşması üçün konkret addımlar atmışlar. Yeni tədris planları, tədris-metodiki vəsaitlər və texnologiyalar hazırlanır. Açıq Universitet (Open University) layihəsini kraliça təsis etsə də, onun icrasına nəzarət baş nazir Harold Uilsona tapşırılır. Universitetin rektoru cəmiyyət palatasının spikeri təyin edilir. Açıq Universitet fəaliyyətinin ilk illərində Böyük Britaniya vətəndaşı olan və oxumaq istəyən hər kəsi tələbə kimi qəbul edir. Hətta bakalavr proqramına orta məktəbi bitirmək haqqında rəsmi sənədi olmayanlar da qəbul edilir. Dövlət universiteti olduğuna görə bura müraciət edənlərin sayı ilbəil artır. Dərslər distant şəkildə təşkil edilir, sənədləşmə işləri isə poçt vasitəsi ilə aparılırdı. Baş nazir Harold Uilson dərslərin televiziya və radio vasitəsi ilə ötürülməsini nəzərə alıb universitetin “Efir universiteti” adlandırılmasını təklif etsə də “Açıq Universitet” adlandırılması onun konturlarını daha geniş çəkməyə imkan verir. Fəaliyyətinin ilk illərində yalnız öz vətəndaşlarını qəbul edən universitet sonrakı illərdə xarici vətəndaşların qəbulunu da həyata keçirməyə başlayır.

1979-cu ildə Çində ilk dəfə olaraq distant təhsil verən Milli Televiziya və Radio Şəbəkəsi yaradılır. Bu hadisə distant təhsilin dünyanın bütün qitələrində fərqli dövlətlərin fərqli yanaşması kimi qəbul edilsə də, məqsəd bir idi – açıq təhsil imkanlarını genişləndirmək və bunu əhalinin bütün təbəqələri üçün əlçatan etməkdir. Beləliklə, XX əsrin ortalarında distant təhsilin imkanları televiziya, radio, poçt vasitəsilə həyata keçirilən audio və video materialları əhatə edir.

1989-cu ildə ABŞ-da ətrafında 1500 kollec və telekompaniyayı birləşdirən ictimai televiziya yaradılır (PBS TV). Bu telekanal tədris proqramlarını birləşdirən təhsil kanalı kimi fəaliyyət göstərir. Belə verilişlər içərisində elmin müxtəlif sahələri, biznes və idarəetmə üzrə maraqları əhatə edən (Adult Learning Service) proqramlar mühüm yer tutur.

Distant təhsil sahəsində tanınmış universitetlər içərisində Pensilvaniya Universitetini də misal göstərmək olar. Bu universitetin təcrübəsi YUNESKO tərəfindən qəbul edilərək digər universitetlərə tövsiyə edilir.

Distant təhsil formasının tətbiq edildiyi və bu sahədə böyük təcrübə toplamış ölkələrdən biri də Türkiyə Cümhuriyyətidir. Türkiyənin Anadolu Universitetində 1982-ci ildən məsafəli təhsil sistemi tətbiq olunur. Anadolu Universiteti hazırda 1,5 milyon tələbəyə distant təhsil verən dünyanın 3-cü meqauniversiteti hesab edilir.

XX əsrin sonlarında internetin təhsil sahəsində tətbiqi distant təhsilin inkişafına və yeni üfüqlərin açılmasına rəvac verir. 1997-ci ildə yaradılan Kaliforniya Virtual Universiteti (California Virtual University), daha sonra 1999-cu ildə ABŞ-da fəaliyyətə başlayan ilk dövlət akkreditasiyalı distant təhsil universiteti- Jones Beynəlxalq Universitetinin (Jones İnternational University) sayında 700 onlayn kursun kataloqu yerləşdirilir.

Beləliklə, XX əsrin 80-ci illərində kompüter texnologiyalarının cəmiyyət həyatına daxil olması ilə distant təhsil yeni forma və məzmun əldə etməyə başlayır. Daha sonra İnternetin dünyanın bütün ölkələrini simsiz rabitə ilə birləşdirməsi distant təhsilin imkanlarını genişləndirməklə yanaşı, həm də onu asanlaşdırır. 1989-cu ildə Tim Berners Lee beynəlxalq hörümçək toru adlanan qlobal şəbəkənin (world wide web-www) layihəsini təqdim edir. 1995-ci ildə Amerikanın Penn Dövlət Universitetində Jerrold Maddoxun İnternet üzərindən "İncəsənət haqqında şərh" adlı dərsi ilk dəfə olaraq online yayımlanır.

İnformasiya-kommunikasiya imkanlarının yaratdığı şəraitdən bəhrələnən Azərbaycanda distant təhsilin inkişafı uğurla davam edir və getdikcə genişlənir.

Sual və tapşırıqlar:

1. Təlimi təşkil formalarının inkişaf tarixi haqqında icmal yazmalı.
2. Qədim dövrlərdə təlimin təşkil hansı formada olmuşdur?
3. Təhsilin ilk tarixi məkanı
4. "Skala" ilk təhsil məkanı haqqında
5. Piktoqrafiya, mixi, heroqlif yazı növləri ilə ilkin savad təlimi.
6. Fərdi təlim necə təşkil olunur və üstünlükləri hansılardır?
7. Fərdi təhsil haqqında görkəmli şəxslərin həyatından nümunələr.
8. Kollektiv sinif dərsləri haqqında referat yazın.
9. Komenskinin "Böyük didaktika" əsərində kollektiv sinif dərsləri sistemi.
10. "Dalton planı" təlim metodunun mahiyyəti.
11. Layihələr metodunun səciyyəvi xüsusiyyətləri.
12. Mari Montessorri metodunun xüsusiyyətləri
13. İnteraktiv təlim metodunun səciyyəvi xüsusiyyətləri
14. Fəal təlim metodu
15. Distant təhsil və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri

Ədəbiyyat

1. Аждар Фарзали. Ноев Ковчег и Гямигая–Гобустанский алфавит. Баку, 2014
2. Амонашвили Ш. Школа истины. Москва: Свет, 2006.
3. Бехъуз Бек Кенгеъли. Каталог. Баку: 1947.
4. Əliyev V.Q. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1992.
5. Flavius Josephus, William Whiston, Paul L. Maier - The new complete works of Josephus, Revised and expanded edition, Kregel Academic, 1999.
6. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhərətrafi mədəniyyəti. Naxçıvan: “İlkin şəhər və Duzdağ”, Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
7. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015. 846 s.
8. İsayev E. Naxçıvan şəhər mədəniyyətinin formalaşması və inkişafında ticarət və sənətkarlığın rolu. Naxçıvan: İlkin şəhər və Duzdağ” Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
9. Коменский Я.А. Великая дидактика. Москва: Просвещения, 1999.
10. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıcı, 1988.
11. Kirzioglu Fahrettin. Osmanlıların Kafkas Ellərini Fethi (1451-1490). T.T.K.Basım-evi, Ahkara 1993, s.100-120.
12. Marro K. “Duzdağında duz mədənciliyinin başlanğıcı haqqında”. Naxçıvan: “İlkin şəhər və Duzdağ”, Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
13. Nikitin K.A. Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı. “Qafqaz ərəzilərinin və tayfalarının təsviri üçün materailar” məcmuəsi. Tiflis, 1882. II buraxılış.
14. Mahmudov Y. Naxçıvan: Dünya sivilizasiyasının ən qədim mərkəzlərindən biri. Naxçıvan: “İlkin şəhər və Duzdağ” Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013.
15. “Naxçıvan Duz Muzeyinin yaradılması haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2017-ci il 12 sentyabr tarixli Sərəncamı/ Şərq qapısı, 12 sentyabr, 2017-ci il.
16. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993.
17. Süleymenov O. Az-Ya. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993.
18. Əzizova Z.M, Əliyev S.H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim, 2019, 128 s.
19. Hüseynzadə R.L. Skala - təhsilin ilk tarixi məkanı// Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər. 2016, № 6.
20. Hüseynzadə R.L. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ADPU, 2020.
21. Hüseynzadə R.L., Məlikov M.Ş., Kərimova G.H., Çıraqova V.M., Ələkbərova M.İ. Pedaqogika tarixi. Təhsilin magistratura pilləsinə hazırlıq üçün dərs vəsaiti. Bakı: Magistratura.az.2018.
22. Hüseynzadə R.L. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlar, 2007.

10.2. TƏLİMİN ƏSAS TƏŞKİL FORMASI – DƏRS

Təlim praktikası təsdiq etmişdir ki, ümumtəhsil məktəblərində təlimin əsas təşkili forması **dərstdir**.

Dərs – müəllimin rəhbərliyi altında xüsusi proqram əsasında, müəyyən vaxt çərçivəsində, sabit cədvəl əsasında, müəyyən edilmiş pedaqoji qaydalara əsasən, sinif şəraitində təhsil alanların bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə prosesidir.

Dərs təliminin elə təşkil formasıdır ki, burada təlimin məzmunu, prinsip, forma və metodları təmin olunur, müəllim tərəfindən müəyyən vaxt çərçivəsində planlaşdırılır və tənzim edilir və müəllim-şagird münasibətlərinin qarşılıqlı təsiri ilə meydana çıxır.

Dərs təlimin digər formaları üçün bünövrə təşkil edir: dərstdə material nə qədər yaxşı mənimsənilərsə, təlimin digər formalarının da (ev tapşırıqları, praktik və seminar məşğələləri, əlavə məşğələlər və s.) səmərəsi yüksək olar.

Dərsi lazımi səviyyədə qurmaq üçün onun tiplərini bilmək və düzgün təşkil etmək lazımdır. **Dərsin aşağıdakı tipləri vardır:**

1) Yeni bilik verən dərs (Belə dərslər yalnız yeni bilik verməyə həsr olunur); **2) praktik dərs** (Belə dərslərdə praktik işlər görülür, məsələn, rəsm çəkilir, ağac əkilir, birki yetişdirilir, təcürbələr aparılır, musiqi və bədən tərbiyəsi dərsləri və s.); **3) çalışma dərsi** (Belə dərslərdə şagirdlər, qrammatikadan, riyaziyyatdan, kimyadan və s. dərslərdən çalışmalar edirlər); **4) möhkəmlətmə dərsi** (Belə dərslər keşilmiş dərslərin möhkəmləndirilməsinə həsr edilir); **5) təkrarlama dərsi** (Dərs keçilənlərin təkrar edilməsinə həsr edilir); **6) yoxlama dərsi** (Müxtəlif fənlərdən, məsələn, Azərbaycan dilindən imla, ifadə, inşa yoxlama yazıları keçirilir, şifahi yoxlama dərsləri də keçirilir); **7) məktəb mühazirəsi** (Belə dərslər adətən X-XI siniflərdə keçirilir. Dərs bütünlüklə mühazirəyə həsr edilir. Müəllim 35-40 dəqiqə ərzində dərslərini mühazirə formasında qurur. Belə dərslər daha çox ədəbiyyat, tarix, coğrafiya dərslərində aparılır); **8) mürəkkəb dərs** (Belə dərs tipində müxtəlif dərs tiplərinin elementlərindən istifadə edilir. Buna qarışıq dərs də deyilir. Belə dərslər məktəblərimizdə daha geniş tətbiq olunmaqdadır).

Son dövrlərdə qeyri standart dərs tipləri də meydana gəlmişdir. Məsələn, dərs-konfrans, dərs-diskussiya, dərs-müzakirə, dərs-icmal, dərs interaktiv, problemlə dərslər və s. Belə dərslərin adlarından təyinatını, məqsədini müəyyən etmək olur. Qeyd edək ki, hər hansı dərs tipinin daxilində də bir necə dərs növü ayırmaq olur.

Dərslə təlimin *frontal, qrup, kollektiv və fərdi* formalarından istifadə olunur.

Müəllim və məktəblilərin əlbir fəaliyyəti, həmçinin bir qrup şagirdin (sinfin) həmişə qarşılıqlı ünsiyyətdə olması şagird kollektivini sıx surətdə birləşdirir və möhkəmləndirir. Bütün bunlar şagird şəxsiyyətinin mənəvi aləminin zənginləşmə-

sindən, əxlaqının saflaşdırılmasından ötrü, onlarda kollektiv münasibətlər və ictimai məslək, ideya inamı formalaşdırmaq üçün vacibdir.

Dərs eyni zamanada məktəblilərin qiymətli dərk etmə xassələrini – müstəqillik, fəallıq, şüurluluq, natiqlik, biliklərə maraq, təlimə məsuliyyət, özünütəhsil, özünükəməlləşdirmə keyfiyyətlərinin formalaşmasına şərait yaradır, şagirdlərin zehni baxımdan inkişafına kömək edir. Nəticədə təlimin əsas təşkilat forması olan dərs digər təşkilat formaları arasında mərkəzi yer tutur.

Hər bir dərs bu və ya digər fənnin mövzusu, bölməsi üzrə dərslər sistemində daxil olaraq, təlim prosesinin tam, bütöv, tamamlanmış halqəsi rolunu oynayır. Bəzi dərslər bütün elementləri, digərləri – yalnız onlardan bəzilərini nəzərdə tutur.

Standart, ənənəvi dərslərin mərhələlərinə aşağıdakılar aid edilir:

1) Sinfin təşkilatı. 2) Ev tapşırıqlarının yoxlanması. 3) Yeni dərsə, keçmiş dərs arasında əlaqənin yaradılması. 4) Yeni dərslərin öyrədilməsi. 5) Yeni dərslərin mühəmməlləndirilməsi. 6) Evə tapşırıq. 7) Dərslərin yekunlaşdırılması.

Təbii ki, dərs həmişə eyni struktura malik olmur. Bəzən ev tapşırığının verilməsi dərslərin əvvəlində və ya ortasında da verilə bilər. Dərslərin təhsil məqsədindən, bu və ya digər mövzunun dərslər sistemindəki yerindən, proqram materialının xarakterindən və digər şərtlərdən asılı olaraq, dərslərin quruluşu müəyyən qədər dəyişilə bilər.

Dərslərin quruluşu bəzi şərtlərdən də asılı olaraq dəyişilə bilər: Həmin şərtlər bunlardır: **didaktik məqsəd, tədris fənninin məzmunu, dərslərin mərhələləri, təhsil alanların yaşı və anlaq səviyyələri, yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi, müəllimin nəzəri və metodik hazırlığı, pedaqoji səriştəliliyi və peşəkarlığı, sinfin bu və ya digər məşğələyə hazırlığı.**

Dərslə verilən pedaqoji tələblər:

1. Dərslə məntiqi cəhətdən tam olmalıdır. Yeni dərslə qarşıya qoyulan proqram materialı tələblərə tam cavab verməli, tədris zamanı mövzu tamamlanmamış qalmamalı, mövzunun məqsəd və vəzifələri, məzmunu tam həyata keçirilməlidir.

2. Dərslə psixoloji cəhətdən tam olmalıdır. Yeni dərslə şagirdlərin fəallığı, şüurluluğu, marağı, məntiqi tərəkürü təmin edilməli, şagirdlərin yaş və anlaq səviyyəsinə uyğun olaraq dərslə qurulmalı, onların fərdi psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

3. Dərslə təşkilatı cəhətdən tam olmalıdır. Dərslə əvvəldən sona qədər müəllimin nəzarəti və rəhbərliyi altında olmalıdır, şagirdlər mütəşəkkül olmalı və dərslə səfərbər olmalıdırlar.

4. Dərslə hər dəqiqəsindən səmərəli istifadə edilməlidir. Yeni dərslə mövzudan kənar söhbətlərə, işlərə yer vermək olmaz. Dərslə təchizatı, dərslə hazırlığı əvvəlcədən hazırlanmalıdır.

5. Dərslə müxtəlif metodlardan istifadə edilməlidir. Dərslə maraqlı qurulması üçün müəllim dərslə müxtəlif üsul və vasitələrdən, metodlardan istifadə etməlidir.

6. Dərs həyatla əlaqələndirilməlidir. Şagirdlər müxtəlif fənlər üzrə öyrəndikləri biliklərin həyatla necə əlaqədar olduğunu dərk etməlidirlər. Hər bir dərs imkan dairəsində ölkənin, dünyanın müasir ictimai, siyasi və iqtisadi problemləri, baş verən hadisələri, elmin və texnikanın ən yeni nailiyyətləri, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalatı ilə əlaqələndirilməlidir. Unuda bilmərik ki, şagirdləri həyata, əməyə hazırlamaq məsələsi, hər şeydən əvvəl, onları respublikanın ictimai-iqtisadi və mədəni həyatı ilə tanış etmək yolu ilə yerinə yetirilə bilər.

7. Dərs öyrədici, təhsilləndirici və maarifləndirici olmalıdır. Yəni dərs şagirdlərə daim yeni biliklər verməli və onları elmin, texnikanın nailiyyətləri ilə ardıcıl tanış etməlidir. Şagirdləri fənlər üzrə təlim prosesində başa salmaq lazımdır ki, insan elmə istinad edərək xariqələr yaradır, eyni zamanda insanın ictimai təcrübəsi ilə ümumiləşdirilir, elm və texnika insan əməyini yüngülləşdirir, onu daha çox məhsuldar edir.

8. Dərs tərbiyədici olmalı, şagirdlərdə, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasına və inkişaf etdirilməsinə, mədəni davranış normalarının mənimsənilməsinə, ünsiyyət mədəniyyətinin düzgün qurulmasına istiqamətlənməlidir.

9. Dərs inkişafetdirici olmalı, şagirdlərin təfəkkürünü, iradi keyfiyyətlərini, maraq və meylini, fiziki, psixi və mənəvi keyfiyyətlərini inkişaf etdirməlidir. Elmlərin əsaslarının öyrənilməsi uşağın intellektual imkanını, onun təfəkkürünü, nitqini, idrak qabiliyyətini, qavrayışını, dərk etməsini, təxəyyül və fantaziyasını, onun hadisələri başa düşmək, müqayisə etmək, faktları ümumiləşdirə bilmək, əqli nəticələr çıxarmaq, yaradıcı bacarığını və s. inkişaf etdirir.

10. Dərsdə emosional təsir qüvvəsindən istifadə edilməlidir. Hər bir fənnin tədrisi prosesində emosional təsirdən istifadə etmək mümkündür. Fənnin tədrisi ustası olan hər bir müəllim dərslərində elə misallar və ya faktlar gətirə bilər ki, şagirdlərdə müəyyən hiss və həyəcan, şadlıq, ya da məyusluq, ya fərəh, hüsn-rəğbət, iftixar, ya da nifrət, qəzəb, ikrah və s. hissləri doğursun. Belə priyomların isə tərbiyəvi və idraki təsir gücü daha qüvvəlidir.

11. Dərs intensiv qurulmalıdır. Dərsi intensivləşdirmənin mahiyyəti belədir ki, vaxt ölçüsü vahidini dəyişdirmədən görülən işlərin miqdarını, səmərəsini, keyfiyyətini artırmaqdır. Başqa sözlə, az məsrəflə çox iş görməkdir. Burada dərsin dinamikliyi, optimallığı, davamlılığı, müxtəlifliyi, emosionallığı və xüsusilə pedaqoji texnologiyadan, innovasiyalardan, yeni təlim metodlarından istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

12 Dərsdə şagirdlərin məhsuldar təlim işi, fəal idrak fəaliyyəti təmin edilməlidir. Belə ki, şagirdlərin hər birinin dərsdə gərgin işləməsini təmin etmək hər şeydən əvvəl, onların idrak fəaliyyətini fəallaşdırmaq dərəcə verilən mühüm tələblərdəndir. Şagirdlər dərsdə, mümkün qədər fəal və müstəqil işləməli, müəllim isə onların belə işləmələrinə rəhbərlik etməli və istiqamət verməlidirlər. Şagirdlərə daha

çox öyrənməyi öyrətmək lazımdır. Dərsə verilən bu tələbin yerinə yetirilməsi kompleks surətdə bir sıra pedaqoji tələblər nəticəsində, o cümlədən, həm təlim metodlarının səmərəli tətbiqi, həm də təlim texnologiyalarının məzmununa və sinifə görə düzgün müəyyənləşdirilməsi, həm fənlərarası əlaqəni, xüsusilə şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin təşkil olunması və s. yolu ilə həyata keçirilə bilər.

Qeyri-standart dərslər isə öz məqsədinə, təşkilinə, keçirilmə metodikasına görə qeyri-adi dərslərdir, onlar ciddi strukturu, müəyyən iş rejimi olan gündəlik tədris məşğələlərinə nisbətən şagirdlərin daha çox cəlb edən dərslərdir. Ona görə də, müəllimlər belə qeyri-standart dərslərdən də istifadə etməlidirlər. Amma qeyri-standart dərsləri başlıca iş formasına çevirmək olmaz. Dərslər-işgüzar oyunlar, dərslər-mətbuat konfransı, yarış dərsləri, məsləhət dərsləri, kompyuter dərsləri, qarşılıqlı təlim dərsləri, yaradıcılıq dərsləri, dərslər-oyunlar, fantaziya dərsləri, dərslər-konsertlər, məqbul dərsləri, dialoq dərslər, dərslər-rollu oyunlar, dərseminarlar, inteqral dərslər, “məhkəmə” dərsləri və s. bu kimi qeyri-standart formalara aludəçilik etmək olmaz. Çox vaxt apardığına, ciddi əqli əmək sərf edilmədiyinə və yüksək nəticə qazanmadığına görə onları sistem halında tətbiq etmək məqsədəuyğun deyildir.

Ənənəvi dərslərdən fərqli olaraq bu gün daha geniş yayılmış fəal və interaktiv **dərsin mərhələləri** aşağıdakı kimi təşkil olunur.

I mərhələ: motivasiya, problemin qoyuluşu.

Dərs motivasiyanın qoyuluşu ilə başlayır. Motivasiya dərsə maraq, mövzuya maraq yaratmaq üçün lazımlıdır. Bu mərhələ şagirdləri düşünməyə, idraki fəallığa sövq etdiyindən motivasiya adlandırılır. Bu prosesdə təhsil alan öz fikrini “Zənnimcə”, “Mənə belə gəlir ki”, “Mən belə hesab edirəm ki” sözlərindən istifadə etməklə ifadə edir. Motivasiyanın uğurlu alınması üçün aşağıdakı şərtlərə əməl olunması tövsiyə edilir:

1. Motivasiya üçün seçilən material qeyri-adi, maraqlı olmalı; 2. Fərziyyələri yoxlamaq, tədqiqat aparmaq və yaradıcılıq üçün imkan verməli; 3. Müəllim şagirdlərə yönəldici suallar verməli, fərziyyələri irəli sürərkən onları həvəsləndirməli; 4. Tədqiqat sualı təlim standartlarına əsasən müəyyənləşdirilməli və dərsin məqsədinə yönəldilməlidir.

II mərhələ: tədqiqatın aparılması.

Dərsin məqsədinə və tədqiqat sualına uyğun iş üsulları seçilir. Tədqiqat sualına cavab verməyə kömək edəcək faktları tapmaq üçün məqsədyönlü iş aparılır. Şagirdlərə müxtəlif çalışmalar verilir. Beləliklə, tədqiqat sualına cavab tapmaq üçün zəmin yaranır. Toplanmış faktlar əsasında təqdimatlar hazırlanır. Tədqiqatın nəticələri aşağıdakı təqdimat formalarında ümumiləşdirilir: ifadə yazılar, təsvirlər, əsərlər, şerlər, esseler; sxemlər, cədvəllər, qrafiklər; illustrasiyalar, kitablar, qəzetlər; nağıllar, tapmacalar, atalar sözləri, zərbi-məsələlər, uydurmalar, yanıltmacalar; təcrübələr, eksperimentlər; maketlər, modellər, rəmlər; layihələr; qaydalar,

qanunauyğunluqlar; səhnələşdirmələr; nəğmələr, musiqilər referatlar; krossvordlar və s. Tədqiqat müxtəlif formalarda: böyük qrupda, kiçik qruplarda, cütlük şəklində və fərdi qaydada aparıla bilər.

III mərhələ: informasiya mübadiləsi.

Tədqiqat üçün ayrılmış vaxt bitdikdən sonra müəllim tapşırığın icrasının başa çatdığını bildirir. Bundan sonra şagirdlər informasiyanın təqdimatına başlayır, əldə etdikləri yeni informasiyaları digər iştirakçılarla bölüşürlər. Həmin təqdimatların əks olunduğu iş vərəqləri lövhədən asılır.

IV mərhələ: informasiyanın müzakirəsi və təşkili.

Mövcud mərhələnin məqsədi yeni əldə edilmiş informasiyanı sistemləşdirmək və qrupların hazırladıqları təqdimatlar arasındakı əlaqəni üzə çıxarmaqdır. Bu mərhələdə müəllim köməkçi suallardan istifadə etməklə əldə olunmuş faktların məqsədyönlü müzakirəsini təşkil edir. Məlumat sxem, qrafik, cədvəl, təsnifat və s. formalarda təqdimatlar dinlənir. Nəticədə tədqiqat sualına cavab aydınlaşır. Müzakirə prosesində müəllim öz fikirlərini şagirdlərə zorla qəbul etdirməməlidir.

V mərhələ: nəticə və ümumiləşdirmə.

Nəticəyə gəlmək üçün müəllim şagirdlərin köməyi ilə əldə olunan bilgiləri ümumiləşdirir, əldə edilmiş ideyanı tədqiqat sualı ilə (o bu suala cavab verir mi?) və şagirdlərin ilkin fərziyyələri ilə (bunların arasında düzgün olanları varmı?) müqayisəsini təşkil edir.

VI mərhələ: yaradıcı tətbiqetmə.

Yaradıcı tətbiqetmə biliyi möhkəmləndirir, onun praktiki əhəmiyyətini artırır. Bu məqsədlə şagirdlərə praktik tapşırıqlar verilir. Əgər yaradıcı tətbiqetməni dərhal icra etmək mümkün olursa, o sonrakı dərslərdə həyata keçirilir.

VII mərhələ. ev tapşırıqları. Qiymətləndirmə. Refleksiya.

Dərsdə alınmış bilik, bacarıq və vərdislərin möhkəmləndirilməsi üçün ən geniş yayılmış sərbəst iş forması ev tapşırıqlarıdır. Fəal təlim prosesində belə tapşırıqlardan istifadə olunur. Onların daha çox tədqiqat və yaradıcılıq elementləri (müxtəlif yaradıcı işlər, referatlar, layihələr, tədqiqatlar və s.) ilə zəngin olmasına diqqət yetirilir.

Qiymətləndirmə şagirdlərin təlimdəki nailiyyətlərinin dəyərləndirilməsi prosesidir. Qiymətləndirmə konkret meyarlar üzrə aparılmalıdır. Müəllim şagirdləri əvvəlcədən bu meyarlarla tanış etməlidir.

Refleksiya – təlim prosesinin bütün mərhələlərini təhlil etməyə və onu dərinlən başa düşməyə imkan verir. Şagirdlərə dərs zamanı təlim fəaliyyətini izləməyə kömək edə biləcək bir neçə sual verməklə (məsələn: biz nəticəyə necə gəlib çıxdıq? Biz nə etdik? Qarşıya qoyulmuş problemin həllində sizə nə kömək etdi? və s.) onların fikirlərini sistemləşdirmək mümkün olur. Nəticədə şagird öz tədqiqat fəaliyyətinin əsas mərhələlərini bir daha nəzərdən keçirir və biliklər daha möhkəm mənimsənilir.

10.3 TƏLİMİN DİGƏR TƏŞKİL FORMALARI

Təlim prosesinin təşkilinin digər təşkil formalarına (köməkçi formalar) ev tapşırıqları, tədris ekskursiyaları, praktikumlar, seminarlar, fənn dərnəkləri, fakültətvilər və seçmə kurslar, əlavə məşğələlər, məsləhətlər aiddir. Bu formalar şərti olaraq köməkçi formalar adlanır.

Ev tapşırıqları məktəbdə keçilən dərslərin davamı hesab edilir. Ev tapşırıqları təlim prosesinin tərkib hissəsidir. Ev tapşırıqlarının başlıca məqsədi şagirdlərin dərslərdə aldıkları bilik və bacarıqları möhkəmləndirmək, genişləndirmək, dərinləşdirmək, unutmanın qarşısını almaq, həmçinin şagirdlərin müstəqil təfəkkür, düşüncə, çalışma qabiliyyətlərini, bacarıq və vərdislərini inkişaf etdirmək, fərdi meyllərini, istedad və qabiliyyətlərini üzə çıxarmaqdır.

Tədris ekskursiyaları tədris işinin formalarından biridir. Könüllü keçirilən tərbiyə xarakterli ekskursiyalardan fərqli olaraq, təlim ekskursiyaları tədris proqramlarında öz əksini tapır. Ekskursiyanın hər bir mərhələsinin vəzifəsindən asılı olaraq, müəllim şagirdləri kollektiv, qrup və fərdi tapşırıqlar üzərində işlədir. Ekskursiyaların təşkil forması məqsəd, obyektin xüsusiyyətləri, şagirdlərin idrak qabiliyyətini səmərəli idarə etmək imkanları, həmçinin şagirdlərin təhlükəsizliyini və sağlamlığını müdafiə etmək istəyi ilə şərtlənir.

Tədris ekskursiyası – təlimin təşkil formasıdır. Tədris ekskursiyası tədris proqramının müəyyən bir mövzusu üzrə olur, dərslər cədvəlində və sinif jurnalında əks etdirilir, davamiyyət yoxlanılır. Məcburi məşğələ olmaq etibarilə sinfin bütün şagirdləri tədris ekskursiyasında iştirak edirlər və onların bilikləri yazılı qiymətləndirilir. Tədris ekskursiyası eyni sinfin, yaxud iki eyni sinfin (məsələn, yalnız doqquzuncu, yalnız onuncu sinflərin) şagirdləri ilə keçirilir. Tədris ekskursiyası müəyyən vaxt çərçivəsində aparılır və konkret fənn (fizika, ədəbiyyat və s.) və həmin fənnin tədris proqramında öz ifadəsini tapmış konkret mövzusu üzrə təşkil olunur, şagirdləri obyektə –Şirvan Dövlət Rayon Elektrik Stansiyasına, Şəki xan sarayına, Şirvanşahlar sarayına, Qız qalasına, Səməd Vurğunun ev muzeyinə fənn müəllimi aparır.

Tədris ekskursiyaları müəllimdən xüsusi hazırlıq tələb edir. O, tədris ekskursiyalarının vəzifələrini və məzmununu, obyekt müəyyənləşdirir. Qabaqcadan obyektlə yaxından tanış olur, ekskursiyanın təşkil planını hazırlayır, qarşıda duran ekskursiyaya rəhbərliklə bağlı məsələni həll edir. Əgər müəllim hansısa səbəbdən ekskursiya rəhbəri ola bilmirsə, ekskursiyanı aparacaq şəxsə müvafiq metodik tövsiyələr verməlidir. Tədris ekskursiyasının planında ekskursiyanın mərhələləri, onlara ayrılan vaxt, tapşırıqların yerinə yetirilməsi ardıcılığı, təşkil formaları (frontal, qrup, yaxud fərdi), maddi təchizat (müşahidə və onların qeydə alınması üçün vəsaitlər, ölçü cihazları və s.) əks etdirilir. Ekskursiyaqabağı giriş söhbəti aparılır ki, bu prosesdə məktəblilərə verilən tapşırıqlar dəqiqləşdirilir, ekskursiya barədə hesabatın formasına, müddətinə və materialına aydınlıq gətirilir. Təd-

ris ekskursiyasının sürəkliyi obyektlərin xarakterindən, ekskursiyanın keçirilməsinin məqsədlərindən, məktəblilərin yaşından asılıdır və adətən 40-45 dəqiqədən 2-2,5 saata qədər (hər iki tərəfə (yola) sərf olunan vaxt nəzərə alınmır) çəkir.

Ekskursiya bütün şagirdlərin fəallığı və şüurluluğu şəraitində həyata keçirilir. Tədris ekskursiyası keçirilərkən məktəblilərin davranış qaydalarına və təhlükəsizlik texnikasına əməl etmələrinə nail olunmalıdır. Tədris ekskursiyasının yekun mərhələsi söhbətlə bitir. Müəllim məktəblilərlə bir yerdə alınan məlumatları ümumiləşdirir, bu yolla məlumatları biliklərin ümumi sistemində daxil edir.

Praktikumlar təlimin digər təşkilı formasıdır. Praktikumlar, adətən tədris kabinetlərində, laboratoriya və emalatxanalarında, məktəblilərin istehsalat briqadalarında həyata keçirilir. İbtidai və orta siniflərdə keçirilən laboratoriya işləri və praktik məşğələlərlə müqayisədə praktikum məşğələləri məktəblilərin böyük müstəqilliyi və tədris tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə yaradıcı münasibətilə fərqlənir. Proqramda nəzərdə tutulmuş vaxt (saat) hesaba alınmaqla müəllim praktikumun keçirilmə planını hazırlayır. Beləliklə, o, məktəblilər üçün təlimat və maddi təminat yaradır. İşin yerinə yetirilməsi frontal olur. Hər bir məktəbli üçün tədris avadanlığı çatışmadıqda, yaxud iş çətin olduqda və bir neçə icraçı tələb edildikdə kiçik qrupdan (hər biri 2-3 nəfərdən ibarət) istifadə olunur. Müəllim rəhbərliyi və zəruri köməyi həyata keçirərək, məktəblilərin müstəqilliyinin yüksək səviyyəsinə nail olur. Praktikumlar məktəblilərin politexnik təhsilini, əmək hazırlığını və peşə yönümünü təmin edir.

Seminar məşğələləri humanitar yönümlü fənlər üzrə proqramın əsas bölmələrinin öyrənilməsindən sonra keçilir. Seminar məşğələləri şagirdləri özünütəhsilə, müstəqilliyə, tədqiqatçılığa alışdırır, nəzəri materialın sistemləşdirilməsinə, məktəblilərin məlumatlar və referatlarla çıxış etmələrinə, öz mövqelərində durmalarına, bu mövqeyi müstəqil müdafiə etmələrinə, rəy və mülahizələrini bildirmələrinə, ictimai həyatda iştirak formalarının təkmilləşdirilməsinə imkan verir.

Seminar məşğələlərinin keçirilməsi planının şagirdlərin iştirakı ilə nəzərdən keçirilməsi məsləhətdir. Plana əsasən, bütün sinfin və hər bir şagirdin seminara hazırlanması proqramı müəyyən edilir, tapşırıqlar bölüşdürülür, ədəbiyyat məsləhət görülür, əyanilik (xəritələr, diaqramlar, texniki vasitələr və s.) hazırlanır. Məktəblilərin referatlarının, məlumatlarının və məruzələrinin tematikası, adətən problem xarakteri daşıyır. Bu sahədə müəllim onlardan öz köməyini əsirgəməməlidir.

Seminar, adətən müəllimin yığcam çıxışı ilə başlanır. Burada müvafiq məşğələnin əsas vəzifələri göstərilir, müzakirə üçün problemlər irəli sürülür. Məşğələ prosesində kəskin və mühüm (aktual) problemlərdən, məktəblilərin dolaşmış suallardan yan keçərək, diskussiyadan qaçmaq lazım deyildir. Məşğələnin sonunda seminar yekunlaşdırılmalı, təlimin konkret vəzifələri ilə əlaqələndirilməlidir.

Fənn dərnəkləri öz istiqamətinə, məzmununa, iş metodlarına, keçirilmə vaxtına görə müxtəlifdir. Praktika təsdiq edir ki, fənn dərnəkləri şagirdlərin maraq

və meyillərinin inkişafında olduqca əlverişli rol oynayır. Təlimə müsbət münasibət inkişafa da müsbət təsir edir. Dərnəklər həyatla əlaqənin möhkəmləndirilməsinə, fənlərarası əlaqənin inkişafına kömək edir. Şagirdlərin fənn dərnəklərində iştirakı tədris prosesini fəallaşdırır, təlimin keyfiyyətini yüksəldir.

Fakültativlər və seçmə kurslar tədris planı üzrə məktəblilərin, onların valideynlərinin arzu və maraqlarını nəzərə almaqla işlənib hazırlanır. Fakültativlərin və seçmə kurslar siyahısı tərtib edilərkən təkcə şagirdlərin arzularına deyil, həm ictimai tələbatlara və məktəbin imkanlarına əsaslanılır. Şagirdlərin praktik fəaliyyətə hazırlanması zamanı konkret şərait və vəzifələr nəzərə alınır. Fakültativ və seçmə məşğələlər ümumtəhsil fənləri ilə sıx əlaqədə keçirilməlidir.

Əlavə məşğələlər. Təlimin təşkili formaları arasında əlavə məşğələlərin xüsusi yeri vardır. Şagirdlərin heç də hamısının təlim müvəffəqiyyəti eyni olmur. Aralarında əlaçları, əla və yaxşı qiymətlərlə oxuyanları, zəif cavab verənləri, çalışmayanları, çalışmaların, məsələ və misalların cavablarını sinif yoldaşlarından alıb dəftərlərinə köçürənləri, təlimdə yetirməyənləri olur. Təlimdə yetirməyən şagirdlər sinfin təlim göstəricilərini də aşağı salır. Öz işinə məsuliyyətlə yanaşan, böyüyən nəslin gələcəyini fikirləşən, vicdanlı, nümunəvi, yetirmələrini sevən müəllimlər zəif oxuyan şagirdlərə görə narahat olur, onların da yaxşı nailiyyətlər əldə etmələrinə, heç olmasa, orta səviyyəliyə çatmalarını arzulayır və buna çalışır. Dərslərdə zəif oxuyan şagirdlərlə aparılan işlər səmərəsiz qaldıqda müəllim belələrilə dərstdən kənar vaxtlarda əlavə məşğul olmaq məcburiyyətində qalırlar. Əlavə məşğələlər hər hansı səbəbdən bu və ya digər fəndən, yaxud fənnin bəhsini və mövzusunun mənimsəyə bilməmiş məktəblilər üçün təşkil edilir. Məşğələlər hər bir şagirdlə xüsusi aparılan fərdi iş kimi keçirilir. Əlavə məşğələlər bir sistem kimi deyil, müvəqqəti tədbir olaraq təşkil edilir. Təlimdə yetirməyən bu və ya başqa məktəbli üçün əlavə məşğələnin davam etmə müddəti gerilik dərəcəsinə əsasən müəyyənləşdirilir. Elə məktəbli var ki, 2-3 məşğələdən, eləsi də olur ki, 5-6 məşğələdən sonra müvafiq nəticəyə nail olmaq mümkündür. Ümumiyyətlə, zəif oxuyan şagirdlərlə əlavə məşğələlər nisbətən uzun sürür. Məşğələlərin ardıcıl salınması məqsədəuyğundur. Gün ərzində məşğələnin neçə dəqiqə davam etməsinə gəldikdə isə, bu, şagirdin səviyyəsindən asılıdır. Məktəblinin biri üçün bu, 15-20 dəqiqə, digəri üçün 30-40 dəqiqə oal bilər.

Məsləhətlər şagirdlərə tədris materialına yiyələnmək işində qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir. Məsləhətlər prosesində müəllim şagirdlərin fəaliyyətini elə istiqamətləndirir ki, onlar bu və ya digər məsələni düzgün başa düşsün, mürəkkəb tapşırıqların və öyrənilən hadisələrin mahiyyətini açmağı öyrənsinlər. Məsləhətlər şagirdlərin biliklərindəki mövcud çatışmazlıqları üzə çıxarmağa, onların diqqətini dərinədən öyrənilməsi vacib olan məsələlərə yönəltməyə imkan verir. Düzgün təşkil edilmiş məsləhət şagirdlərdə özünə nəzarət, öz biliklərinə tənqidi münasibət tərbiyə edir, yaxşı oxumağa, təhsil səviyyəsini düzgün müəyyən etməyə kömək edir.

Məsləhət saatları adətən hər bir müəllimin öz fənni üzrə dərscənkənar vaxtlarda aparılır. Məsləhət saatlarına daha çox imtahanqabağı müraciət olunur. Müəllim məsləhətlərin gününü və vaxtını elan edir. İmtahan sualları ilə tanış olan şagirdlər dumanlı təsəvvür etdikləri, haqqında az məlumatları olan məsələləri müəllimlə birlikdə nəzərdən keçirirlər. Əlavə məşğələlərdən fərqli olaraq, məsləhət saatlarında sinfin bütün şagirdləri, onların əksəriyyəti, yaxud bir qismi iştirak edə bilər. Məsləhətlər zamanı ya şagirdlər müəllimə suallar verərək, bu və ya digər məsələni, problemi aydınlaşdırmağı ondan xahiş edir, yaxud da müəllim özü müvafiq bəhslərin, mövzuların məzmununa, mahiyyətinə, çətin başa düşülən məsələlərinə aid açıqlama verir. Məsləhət saatları müvafiq cədvələ əsasən, kollektiv məşğələ formasında keçirilir.

Sual və tapşırıqlar

1. Təlimin təşkili formalarının təyinatı.
2. Təlimin təşkili formalarının təsnifatı necədir?
3. Dərs nəyə deyilir?
4. Dərsin əlamətləri hansılardır?
5. Dərsə verilən tələblər haqqında referat yazın
6. Dərsin mərhələləri haqqında referat yazın.
7. Dərsin tipləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri və təşkli prinsipləri haqqında slayd hazırlayın
8. Təlimin digər təşkil formaları haqqında sərbəst işlər yazın.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Məmmədşadə R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxabat. Bakı: Tərcümə və nəşriyyat- poliqrafiya mərkəzi, 2021, 608 s.
2. Abbasov Ə.M. Təlim prosesində mənimsəmə və onun mərhələləri//Kurikulum, sild 12, № 1, səh. 5-11.
3. Abbasov Ə. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri. //”Kurikulum” jurnalı, 2008, N 1, səh.31-37.
4. Abdullayev B.A., Zülfüqarova Ş.V.. Didaktika. Bakı: ADPU, 2005.
5. Allahverdiyeva F.M., Tağıyeva S.S. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
6. Komenski Y.A. Böyük didaktika. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
7. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
8. Mehrabov A.O., Abbasov Ə. M. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006.
9. Mehrabov A. O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
10. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010.
11. Mehrabov A.O., Cavadov İ.A. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Mütərcim, 2007.
12. Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. Didaktika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2011
13. Hüseynşadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Metodik vəsait. Bakı: Aktiv, 2013.
14. İsmixanov M.A. Pedaqogika. Didaktika. Bakı: BDU, 1998.

XI FƏSİL.

TƏLİM MÜVƏFFƏQİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Əhatə olunan məsələlər

1. *Təlim müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsinin mahiyyəti, məqsədi və əhəmiyyəti.*
2. *Qiymətləndirmənin pedaqoji prinsipləri*
3. *Qiymətlərimənin növləri. Beynəlxalq qiymətləndirmə, milli qiymətləndirmə, məktəbdaxili qiymətləndirmə.*
4. *Məktəbdaxili qiymətləndirmənin növləri.*
5. *Diqnostik qiymətləndirmə*
6. *Formativ qiymətləndirmə*
7. *Summativ qiymətləndirmə*

11.1. TƏLİM MÜVƏFFƏQİYYƏTİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Düzgün həyata keçirilmiş qiymətləndirmənin nəticələri müəllimin və şagirdin fəaliyyəti, müəllimin fəaliyyətinin şagirdlərin tələbatına nə dərəcədə cavab verməsi haqqında qərar qəbul etməyə imkan verir. Qiymətləndirmədən kənar heç bir şüurlu fəaliyyət yoxdur. Qiymətləndirmə – istər formativ, istər summativ, istərsə də diaqnostik olsun təlim sistemində xüsusi yeri vardır.

Qiymətləndirmə təlim prosesinin gedişi və nəticələri haqqında informasiya əldə etməyə, şagirdlərin inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verir, şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir göstərir, onlarda öz müvəffəqiyyətlərinə və yoldaşlarının nailiyyətinə münasibət formalaşdırır, hər bir şagirdə təlimə məsuliyyət hissini artırır.

Qiymətləndirmənin aşağıdakı ümumi pedaqoji prinsipləri vardır:

- **qiymətləndirmə təlim prosesinin mühüm tərkib hissəsidir və bütün təlim prosesi ərzində aparılmalıdır;**
- **qiymətləndirmə prosesində şəraitdən və şagirdlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif metodlardan istifadə edilməlidir;**
- **qiymətləndirmə təlimin keyfiyyətini korrekt edən proses olmalı, şagirdlərdə öz bacarıqlarını qiymətləndirmək qabiliyyəti formalaşdırılmalı və öz təlim nəticələrini daim yaxşılaşdırmaq istəyi, arzusu yaratılmalıdır;**
- **qiymətləndirmə təlimin son nəticələrinə və ictimai həyata girişə yönələn qabaqlayıcı (önləyici) standartla əsaslanmalıdır;**
- **qiymətləndirmədə ədalətlik, şəffaflıq və obyektivlik təmin olunmalıdır;**
- **qiymətləndirmə meyarları ölçülə bilən və etibarlı olmalıdır.**

Ümumtəhsil məktəblərində şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi praktikasının təhlili göstərir ki, eyni zamanda bir sinifdə təhsil alan şagirdlərin fəaliyyətinin müxtəlif müəllimlər tərəfindən ölçülməsi və nailiyyətlərə verilən qiymətlər bir-birindən fərqlənir, yəni subyektivlik bir problem olaraq qalmaqdadır.

Qiymətləndirmə müəllimlərin və şagirdlərin əsas diqqətini öyrətmə prosesinin müşahidə olunmasına və yaxşılaşdırılmasına yönəldir. Öyrənməni yaxşılaşdırmaq üçün əksər hallarda şagirdlərə öz öyrənmə adətlərini dəyişdirməkdə və ya özünüdərk vərdişlərini (öz düşünmə və öyrənmələri haqda düşünmək vərdişlərini) inkişaf etdirməkdə kömək etmək müəllimin öyrətmə davranışını dəyişməkdən daha səmərəli ola bilər. Təbii ki, şagirdlər müstəqil sürətdə və ömrü boyu öyrənməlidirlərsə, onda onlar öz öyrənmələrinə görə tam məsuliyyət daşımağı öyrənməlidirlər.

Qiymətləndirmə məktəbliyə aydın və anlaşıqlı olmalı, obyektiv, ədalətli və düzgün aparılmalıdır. Qiymətlər yazılarkən məktəblilərin öyrənilən hadisə və proseslərə, əsas faktlara aid bilikləri, zəruri anlayışları, qanunları, nəzəriyyələri, qaydaları mənimsəmə səviyyələri; tədris proqramında nəzərdə tutulan müxtəlif işlərin yerinə yetirilməsi üçün lazım olan priyomlara və əməliyyatlara yiyələnmə imkanları nəzərə alınır.

Hazırda respublikamızda qiymətləndirmənin üç növündən istifadə olunur:

1) Beynəlxalq qiymətləndirmə; 2) Milli qiymətləndirmə; 3) məktəbdaxili qiymətləndirmə.

“Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası”nda qiymətləndirmənin göstərilən növlərinin hər birinə aydınlıq gətirilmişdir.

1. Beynəlxalq qiymətləndirmə ölkəmizdə təhsilin yüksək keyfiyyətinə nail olmağı, bu keyfiyyətə qiymət verilməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq qiymətləndirmə cəmiyyətdə inteqrasiya prosesinin nəticəsi kimi təzahür edir. Hər bir ölkənin vətəndaşına digər ölkədə təhsil alma imkanı yaradır. Beynəlxalq və milli ekspertlər tərəfindən keçirilir, üç ildən bir aparılır və əldə olunmuş nəticələr xarici ölkələrdə təhsil sahəsindəki nailiyyətlərlə müqayisə olunur.

2. Milli qiymətləndirmə Təhsil Nazirliyi tərəfindən keçirilir. Bütün pillələr və səviyyələr üzrə təlim nəticələrinin səviyyəsini müəyyən etmək məqsədi ilə aparılır. Təhsil proqramlarının real tələbata uyğunluğunu araşdırır, onların keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Milli qiymətləndirmənin məqsədlərinə daxildir:

– təhsil alanların təliminin nəticələrindəki zəif və güclü tərəfləri, ümumi mənimsəmə səviyyəsini aşkarlamaq;

– təhsil alanların təliminin nəticələrinə təsir göstərən amilləri və nəticələr arasındakı fərqləri müəyyənləşdirmək, müqayisəsini aparmaq;

– respublikamızda təhsilin vəziyyəti barədə zəruri məlumatla malik olmaq, nəticədə təhsil siyasətini formalaşdırmaq;

- təhsilin dövlət standartlarının monitorinqini həyata keçirmək.

3. Məktəbdaxili qiymətləndirmə dərs ili ərzində şagirdin təlim, müəllimin tədris fəaliyyətini fənn üzrə müəyyən olunmuş təlim nəticələrinin əldə olunmasına istiqamətləndirən və dərs ilinin sonunda hər iki tərəfin fəaliyyətini qiymətləndirməyə imkan verən texnologiya kimi düşünülmüş və əsas etibarilə aşağıdakı başlıca komponentləri özündə birləşdirir:

- şagirdlərin müvəffəqiyyətinin və inkişafının monitorinqi;
- hər bir şagirdin fəaliyyətinin təlim standartlarına uyğunluğunun müəyyən edilməsi (kurikulumla əsasən qiymətləndirmənin aparılması);
- ümumi təhsilin pillələrinə uyğun olaraq yekun qiymətləndirmənin (buraxılış imtahanlarının) həyata keçirilməsi.

Haqqında söz açılan konsepsiyada bu komponentlərin hər birinin üzərində geniş şəkildə dayanılır, mahiyyətinə və məzmununa aydınlıq gətirilir.

Bir neçə nümunəyə müraciət edək: “Şagird nailiyyətləri və irəliləyişlərinin formativ qiymətləndirilmə məqsədləri üçün məktəb səviyyəsində müəllimlər və məktəb rəhbərləri tərəfindən aşağıdakı mərhələlərlə həyata keçirilir:

- formativlər, bəhslər və bölmələr üzrə yekun (kiçik summativ) qiymətləndirmə;

– şagirdin ayrı-ayrı mövzu və bəhslərin mənimsənilməsi ilə bağlı fəaliyyəti barədə məlumat toplamaq məqsədi ilə müəllim tərəfindən müntəzəm, davamlı olaraq müşahidə və ya monitorinqlər vasitəsilə aparılır” və s.

Məktəblilərin təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi çox əhatəli bir prosesdir. Həmin proses şagirdlərin təliminin nəticələrinin səviyyəsini müəyyən etməyə deyil, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət göstərir. Qiymətləndirmə keyfiyyəti idarə edən zəruri amil kimi əmələ gəlir. Qeyd olunmalıdır ki, fənn kurikulumlarında məzmun standartları ilə bərabər qiymətləndirmə standartlarına da lazımı yer ayrılışdır. Bu standartlar məzmun standartlarında öz əksini tapan təlim nəticələrini məktəblilərin hansı səviyyədə əldə etdiklərini qiymətləndirməyə doğru yönəlir.

Biliklərin yoxlanmasının əsasında öyrənilənlərin mənimsənilməsinin sistemli cari hesaba alınması dayanır. Yoxlama hər bir dərstdə bu və ya digər dərəcədə həyata keçir. Bundan başqa, müəllim tərəfindən biliklərin yoxlanması üzrə xüsusi dərslər də təşkil olunur. Müəllim müntəzəm surətdə məktəblilərin dəftərlərini yoxlayır, şifahi sorğu, yoxlama yazı işləri (Azərbaycan dili üzrə imla və ifadələr, ədəbiyyat fənni üzrə inşalar, riyaziyyat, fizika, kimya və s. üzrə məsələlərin həlli və s.) aparır. O, məktəblilərin biliklərini yoxlayaraq onları qiymətləndirir.

Qiymətləndirmə həm təhsil, həm də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Onun təhsil baxımından dəyəri bilik, bacarıq və vərdişlərin keyfiyyətinə və səviyyəsinə qiymət verilməsində özünü göstərsə, tərbiyəvi mahiyyəti məktəbli oğlan və qızların fəallığına, çalışqanlığına, müstəqilliyinə, təlim əməyinə şüurlu və məsuliyyətli münasibətinə verilən pedaqoji xarakteristikada təzahür edir.

Təlim nailiyyətləri qiymətləndirilərkən aşağıdakı tələblər diqqət mərkəzinə gətirilir:

- müvəffəqiyyət ətraflı qiymətləndirilməlidir;
- qiymət son dərəcə dəqiq və obyektiv olmalı, ədalət gözlənilməlidir. Davranışına görə şagirdin qiymətinin aşağı salınması yolverilməzdir;
- qiymətləndirmə zamanı müvafiq meyarlar əsas götürülməli, şagird ona nə üçün məhz bu qiymətin verildiyini bilməlidir. Müəllim bu istiqamətdə izahat işi aparmalıdır;
- müəllimin yazdığı qiymətlə məktəblilərin özlərinə verdikləri qiymət əlaqələndirilməli; sinifdəki şagirdlər yoldaşlarının fəaliyyətinin və cavablarının təhlilində iştirak etməlidirlər.

Ümumtəhsil məktəblərinin təlim təcrübəsində əsasən aşağıdakı qiymətləndirmə növlərindən istifadə olunur:

İlkin səviyyənin qiymətləndirilməsi (diaqnostik qiymətləndirmə) – şagirdə əsas bilik və bacarıqlara hansı dərəcədə malikdirlər? Şagirdlər tədris olunan materialın hansı hissəsini bilirlər?

 Diaqnostik qiymətləndirmə şagirdin bilik və bacarıqlarının ilkin səviyyəsini müəyyənləşdirmək, birbaşa müəllimin təlim strategiyalarının seçilməsinə xidmət edir. Diaqnostik qiymətləndirmə bir qayda olaraq, təhsil səviyyəsinin, dərslərin, tədris vahidlərinin əvvəlində sinifdəki şagirdlərin bilik və bacarıqları haqqında məlumat toplamaq, şagirdə fərdi yanaşmanı təmin etmək məqsədilə aparılır.

Diaqnostik qiymətləndirmə – Şəraitə görə təlim məqsədləri və strategiyalarında çevik dəyişikliklər aparılmasına imkan yaradır; Şagirdlərin maraq dairəsi, dünyagörüşü, yaşadığı mühit haqqında məlumat almağa imkan verir; Fərdi yanaşmaya və diferensial təlimə şərait yaradır.

Məqsədlər:

Hər bir şagirdin bilik və bacarıqlarının ilkin səviyyəsi haqqında məlumat əldə etmək; Təlim prosesinin planlaşdırılmasında şagirdlərin fərdi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və fərdi yanaşmanı təmin etmək; Təlim strategiyasını müəyyənləşdirmək.

Diaqnostik qiymətləndirmənin keçirilmə vaxtı:

Dərs ilinin, tədris vahidlərinin əvvəlində; Yeri gəldikcə- bəhs və bölmələrin əvvəlində; Zəruri vəziyyət yarandıqda (şagird başqa məktəbdən gələndə, sinfi dəyişəndə və s.)

Diaqnostik qiymətləndirmənin qeydiyyatı:

Diaqnostik qiymətləndirmənin nəticələri sinfin şagird portfoliosunda qeyd edilir və davam etdirilir.

Davamlı və qısamüddətli diaqnostik qiymətləndirmə:

Diaqnostik qiymətləndirmə məqsədinə uyğun olaraq iki formada keçirilir: davamlı və qısamüddətli; Davamlı diaqnostik qiymətləndirmə, adətən, təhsil sə-

viyyəsinin və dərs ilinin əvvəlində, bir neçə dərsin müəyyən hissəsində aparılır; Davamlı diaqnostik qiymətləndirmənin məqsədi sinifdəki şagirdlərin bilik və bacarıqlarının mövcud vəziyyətini öyrənməkdir; Davamlı diaqnostik qiymətləndirmədə müəllim şagirdin bilik və bacarıqlarının daxil olduğu, inkişaf sahələrini (*idraki, sosial-emosional, fiziki-hərəkəti*) öyrəndiyinə görə, daha çox müşahidə üsulundan və bu üsulu reallaşdıran vasitədən – müşahidə cədvəlindən istifadə edir. Şagird haqqında daha ətraflı məlumat toplamaq üçün valideynlərlə və digər fənn müəllimləri ilə əməkdaşlıq üsulundan və sorğu vasitələrindən istifadə edilir; Qısamüddətli diaqnostik qiymətləndirmə, adətən, tədris vahidlərinin əvvəlində, bir dərsin müəyyən hissəsində aparılır; Qısamüddətli diaqnostik qiymətləndirmənin məqsədi şagirdin fənn üzrə zəruri bilik və bacarıqları haqqında məlumat toplamaqdır; Qısamüddətli diaqnostik qiymətləndirmədə müəllim şagirdin hər hansı bir bəhs və bölmə üzrə bilik və bacarıqlarını yoxladığına görə tapşırıqvermə, müsahibə, layihə kimi qiymətləndirmə üsullarından və müvafiq olaraq çalışma, şifahi sual-cavab, təqdimat vasitələrindən istifadə edir.

 Formativ qiymətləndirmə. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin əsas mahiyyətini formativ qiymətləndirmə təşkil edir.

Formativ qiymətləndirmə şagirdin təlim fəaliyyətinin gündəlik və davamlı izlənməsi və təlim prosesinin hər hansı bir mərhələsi üçün müəyyən olunmuş məzmun standartlarından irəli gələn bilik və bacarıqlara yiyələnməsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsidir.

Formativ qiymətləndirmə şagirdin qəbul edilmiş standartların reallaşmasına yönəlmiş irəliləmələrini və geriləmələrini izləmək, bu zaman qarşıya çıxan problemləri aradan qaldırmaq və təhsil alanı istiqamətləndirmək məqsədilə aparılır.

Şagird gündəlik təlim fəaliyyəti ərzində rəqəmli qiymət almaq üçün deyil, yaxşı nəticə göstərmək üçün çalışır. Bu prosesdə şagirdlər qiymətləndirmə meyarları ilə əvvəlcədən tanış olurlar.

Formativ qiymətləndirmə dərsi müşayiət edən prosesdir.

Formativ qiymətləndirmə sinifdə hər bir şagirdin inkişafının sistemli şəkildə izlənməsini təmin edir. Müəllim bu qiymətləndirmə vasitəsilə tədris prosesini tənzimləyir, uğur qazana bilməyən şagirdlərin ehtiyaclarını öyrənərək onlara əlavə kömək göstərir. Formativ qiymətləndirmə şagirdlərin təlim nəticələrinə nail olması və nəticədə yekun qiymətləndirmədə müvəffəqiyyət qazanmasına kömək məqsədilə aparılır.

Məqsədlər:

Şagirdin bilik və bacarığını formalaşdırmaqla onun təlim nəticələrinə nail olmaq; Şagirdlərin təlim ehtiyaclarını öyrənmək; Şagirdlərin təlim sahəsində irəliləyişlərinin izlənməsini təmin etmək; Şagirdin uğur qazana bilməməsinin səbəblərini araşdırmaq və onun inkişafını təmin etmək; Şagirdlərin hər bir fənn üzrə məzmun standartlarında gözlənilən əsas bilik və bacarıqlar əldə etməsini izləmək;

Şagirdlərin özünüqiymətləndirmə bacarığını inkişaf etdirmək; Tədris prosesinin düzgün istiqamətləndirilməsini və səmərəliliyini təmin etmək.

Formativ qiymətləndirmənin keçirilmə vaxtı:

Dərs ilinin əvvəlindən başlayaraq təlim prosesində müntəzəm və davamlı şəkildə aparılır.

Qeydiyyatın aparıldığı yer:

Formativ qiymətləndirmənin nəticələri Formativ sinif jurnalında, şagirdin məktəbli kitabçasında sözlə və ya rəqəmlə qeyd olunur.

 Summativ qiymətləndirmə.

Summativ qiymətləndirmə kiçik, böyük və yekun summativ qiymətləndirmədən ibarətdir. Kiçik və böyük summativ qiymətləndirmə təlim prosesində müəyyən mərhələyə yekun vurmaqla müvafiq məzmun standartlarına uyğun qiymətləndirmə standartları əsasında hazırlanmış vasitələrlə şagirdin nailiyyət səviyyəsini ölçmək məqsədilə aparılır.

Summativ qiymətləndirmə təhsilin hər hansı mərhələsində (bəhs və ya bölmənin, yarımilin və ilin sonunda) şagirdlərin standartlar üzrə əldə etdikləri nailiyyətlərin qiymətləndirilməsidir. Summativ qiymətləndirmənin ən mühüm cəhəti şagirdlərin əldə etdiyi biliklərin tətbiqinə hansı səviyyədə nail olduğunu aşkar etməkdən ibarətdir. Summativ qiymətləndirmə məzmun standartlarının mənimsənilmə səviyyəsinin etibarlı göstəricisidir.

Məqsədlər:

Hər hansı mərhələ üzrə şagirdin nailiyyətinin səviyyəsini müəyyən edib qiymət yazmaq; Təlim və tədris prosesinin monitorinqini həyata keçirmək (irəliləmə və geriləməni müəyyənləşdirmək); Müəllimin tədris fəaliyyətini izləmək; Məktəbdə təlimin təşkili işinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək.

Summativ qiymətləndirmənin keçirilmə vaxtı:

Kiçik summativ qiymətləndirmə fənn kurikulumları tətbiq olunan siniflərdə bəhs və ya bölmələrin sonunda, altı həftədən gec olmayaraq, müəllim tərəfindən keçirilir. Onun nəticələri yarımillik qiymətlərin hesablanmasında nəzərə alınır.

Böyük summativ qiymətləndirmə yarımillərin sonunda ümumi təhsil müəssisəsinin rəhbərliyinin və ya orada yaradılan müvafiq komissiyanın nəzarəti ilə fənni tədris edən müəllim tərəfindən aparılır.

Yekun summativ qiymətləndirmə buraxılış siniflərində təhsil səviyyələrinin sonunda yekun attestasiya (*buraxılış imtahanları*) şəklində aparılır.

Summativ qiymətləndirmənin nəticələrinin qeyd olunduğu yer:

Summativ qiymətləndirmənin nəticələri keçirildiyi tarixdə sinif jurnalında qeyd olunur. Diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmə ilə əlaqədar söylədiklərimizi aşağıdakı kimi xülasə edə bilərik:

1. İlk saviyyenin qiymətləndirilməsi (diaqnostik qiymətləndirmə) şagirdin artıq nələri bildiyini müəyyən edir və təlimin düzgün qurulmasında müəllimə yol göstərir. Təlim prosesində düzgün istiqamətləşdirilmiş şagird öyrənilmiş materialın təkrarına vaxt itirmir, həmçinin onun üçün başa düşülməyən və ya tanış olmayan material qalmır.

İlkin saviyyenin qiymətləndirilməsində suallar bir-biri ilə əlaqələndirib tənzimlənməlidir ki, onların bəziləri şagirdin hansı biliklərə malik olduğunu, digərləri isə yeni materialı mənimsəmədiyi güman olunan şagirdləri müəyyən etsin. Əgər ilkin saviyyenin qiymətləndirilməsi şagirdlərin sinifdəki fəaliyyətini müqayisə etmək və ya sonrakı inkişafını qiymətləndirmək üçün ilkin məlumat bazasını yaratmaq məqsədilə istifadə olunursa, onda bu suallar əsas psixometrik tələblərə cavab verməlidir.

2. Şagirdlərin irəliləyişinin monitorinqi (formativ qiymətləndirmə) vasitəsi ilə tədrisin düzgün istiqamətləndirilməsi həyata keçirilir, alternativ üsul və mənbələrdən istifadə və ya şagirdin daha da irəliləməsi üçün ona əlavə impulsun verilməsi barədə ehtiyaclar müəyyənləşdirilir. Qəbul edilmiş standartların reallaşmasına istiqamətlənən irəliləyişlərin monitorinqi (formativ qiymətləndirmə) sinifdə hər bir şagirdin inkişafının hərəkətverici amilinə, təlimin həlledici komponentinə çevrilir. Müəllim yalnız belə monitorinq vasitəsilə tədris prosesini tənzimləyir, bütün şagirdlərin irəliləyişlərini təmin edir, eyni zamanda uğur qazana bilməyən şagirdlərin ehtiyaclarını öyrənərək onlara əlavə kömək göstərir. Bu mənada şagirdlərin faktiki fəaliyyətinin nəticələri müəllim üçün real indikatora çevrilir.

3. Summativ qiymətləndirmə standart və ya standartlar qrupunda müəyyən olunmuş məqsədlərə şagirdlərin hansı saviyyədə nail olduqlarını müəyyən edir. Yekun (summativ) qiymətləndirmə standartların mənimsənilməsi istiqamətində şagirdlərin əldə etdiyi irəliləyişləri dəyərləndirir. Bu qiymətləndirmə növü mövzunun, bəhs və bölmənin, yaxud da tədris ilinin sonunda eyni qaydada keçirilir. Yekun (summativ) qiymətləndirmənin mühüm cəhəti şagirdlərin mənimsədiklərini tətbiq etmə qabiliyyətinə nə dərəcədə malik olduqlarını aşkara çıxarmaqdır.

Şagirdlərin məzmun standartlarına nə dərəcədə nail olduğunu ölçmək və qazanılmış bacarıqlar üzrə yekun (summativ) qiymətləndirmələr aparmaq üçün qiymətləndirmə vasitələri (testlər) hazırlanır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Təlim müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsinin mahiyyəti, məqsədi və əhəmiyyəti haqqında fikirlərinizi bildirin.
2. Qiymətləndirmənin pedaqoji prinsipləri haqqında referat yazın.
3. Qiymətləndirmənin növləri. Beynəlxalq qiymətləndirmə, milli qiymətləndirmə, məktəbdaxili qiymətləndirmə haqqında slayd hazırlayın.
4. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin növləri haqqında sərbəst iş yazın .

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010.
2. Abbasov A.N., Məmmədşadə R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxabat. Dərs vəsaiti. Bakı: Tərcümə və nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2021.
3. Abbasov Ə.M. Təlim prosesində mənimsəmə və onun mərhələləri//Kurikulum, sild 12, № 1, səh. 5-11.
4. Abbasov Ə.M. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri. //”Kurikulum” jurnalı, 2008, N 1, səh.31-37.
5. Abbasov Ə.M. Qiymətləndirmə konsepsiyası – konseptual sənəd. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. “Təhsil sisitemində monitoring və qiymətləndirmənin yeri” mövzusunda respublika Elmi praktik Konfransının materialları. Bakı: 27 aprel, 2012.
6. Abdullayev B.A., Zülfüqarova Ş.V. Didaktika. Bakı: ADPU, 2005.
7. Allahverdiyeva F.M., Tağıyeva S.S. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
8. Komenski Y.A. Böyük didaktika. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
9. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
10. Mehrabov A.O., Abbasov Ə. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006.
11. Mehrabov A. O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
12. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010.
13. Mehrabov A.O., Cavadov İ.A. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Mütərcim, 2007.
14. Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. Didaktika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2011
15. Hüseynşadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Metodik vəsait. Bakı: Aktiv, 2013.
16. İsmixanov M.A. Pedaqogika. Didaktika. Bakı: BDU, 1998.

XII FƏSİL. TƏLİMİN METODLARI

Əhatə olunan məsələlər

1. *Təlim metodlarının mahiyyəti, məqsədi və əhəmiyyəti*
2. *Təlim metodlarının xarakteristikası*
3. *Təlim metodlarının təsnifatı*
4. *Ənənəvi təlim metodları*
5. *Fəal təlim metodları*
6. *İnteraktiv təlim metodları*

12.1. TƏLİM METODLARININ MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDİ VƏ TƏSNİFATI

Metod məqsədə çatmaq üçün müxtəlif üsulların, vasitələrin məcmusudur. **Metod** – yunan sözü olub “*yol*”, “*üsul*” deməkdir.

Təlimin hər bir metodu üzvi surətdə müəllimin öyrədici işini (məsələn, yeni materialın şərhı, biliklərin təcrübədə tətbiqi üzrə işin təşkili və s.), məktəblilərin fəal təlim-idraki fəaliyyətin stimullaşdırılmasını özündə əhatə edir.

Təlimin metodları müəllimin həyata keçirdiyi müvafiq fəaliyyətin şagirdlər tərəfindən dərk edilməsi və ona adekvat müxtəlif idraki və praktik fəaliyyətin icra edilməsidir.

Təlimin metodları müəllim və şagirdlərin təlim vəzifələrinin həllinə yönəlmiş birgə fəaliyyətin üsullarıdır.

Təlimin metodları müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətində müxtəlif vasitələrdən, üsullardan istifadə etməklə təlimin didaktik vəzifələrinin həll edilməsidir.

12.2. TƏLİM METODLARININ XARAKTERİSTİKASI

Pedaqoji ədəbiyyatda təlimin metodları müəllim və şagirdlərin təlim vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş birgə fəaliyyətin üsulları kimi nəzərdə tutulur. Təlim metodu elə seçilməli və elə tətbiq olunmalıdır ki, təhsil alan hər kəs özünün elmlərə yiyələnmək sahəsində müvəffəqiyyət qazandığını, daim irəlilədiyini, hər gün cüzi də olsa müəyyən nailiyyətlər əldə etdiyini psixoloji cəhətdən hiss etsin.

Yüksək təlim göstəricilərinə nail olmaq üçün müəllim öz fənnini dərinləndirərək bilməklə yanaşı, kifayət qədər pedaqoji səriştə və didaktik qabiliyyətlərə malik olmalıdır. Eyni zamanda təlim metodlarını müxtəlif proyomlarını bilməli, onlardan

məqamında və yaradıcılıqla istifadə etməyi bacarmalıdır. Bunun üçün hər bir müəllim metodlar sistemini aydın təsəvvür etməli, onlara məxsus xüsusiyyətlərin oxşar və fərqli cəhətlərini, üstünlüklərini və nöqsanlarını dəqiq bilməlidir.

Təlim metodlarının təsnifatı məsələsinin düzgün həlli onların təlim prosesindəki mövqeyi və rolunu, bu prosesdəki digər komponentlərlə əlaqəsini müəyyənləşdir-məklə sıx bağlıdır. Təlim metodları ilk növbədə məqsədə xidmət edir və onunla şərt-lənir. Məqsəd, bir qanun kimi, təlim fəaliyyətinin metod və vasitələrini müəyyən edir.

Təlim metodlarının təsnifatı məqsəddən irəli gəlir, bu və ya digər xüsusiyyət və təyinatına görə müəyyən ardıcılıqla qruplaşdırılır.

Təlim metodlarının təsnifatı verilərkən, təkcə öyrətmə və öyrənmə fəaliyyətini zahiri formaları və vasitələri deyil, həm də tədris edilən fənnin səciyyəvi xüsusi-yətləri, konkret məzmunun mənimsənilməsi, qanuna uyğunluqları nəzərə alınmalıdır.

Təlim metodlarını 3 böyük qrupa bölmək olar:

1) Ənənəvi təlim metodları; 2) Fəal təlim metodları; 3) İnteraktiv təlim metodları.

Ənənəvi təlimin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təlimdə müəllim əsas sima olaraq, fəaliyyətini əsasən izahlı – illüstrativ xarakterdə qurur, daha çox şifahi şərh, izah, nəql etmə metodlarından istifadə edərək yüksək fəallıqla öyrədir. Şa-girdlər isə məlumatları öyrənir, təkrar edir, yadda saxlayır, sonra da onları müəl-limə mətni danışaraq, şeiri əzbərləyərək, tapşırıqları yazaraq qaytarırlar.

Dərsin məzmunu daha çox nəzəri xarakterdədir, praktik təcrübələrə, təhsil alan-ların müstəqilliyinə, təfəkkür əməliyyatlarına az yer verilir, onların şəxsi təcrübəsi, tələbatları, maraqları və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Bu da yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün stimül və motivasiya yaratmır. Nəticədə təlimin səmərəliliyi azalır və həyatın real tələbatları nəzərə alınmır. Bunlara baxmayaraq, ənənəvi təlimin də özünə məxsus müsbət cəhətlərindən, didaktik üstünlüklərindən istifadə etmək olar. Əlbəttə, burada müəllimin bacarığı, səriştə və peşəkarlığı, pedaqoji təcrübəsi böyük rol oyna-yır ki, onun sayəsində dəyərli nəticələr, yüksək pedaqoji nailiyyətlər əldə etmək olar. Mənlərlə yüksək səviyyəli mütəxəssislər, dünya şöhrətli alimlər, böyük dövlət xadim-ləri məhz ənənəvi təlimin yetişdirmələri olmuşlar. Yaxşı demişlər ki, metodların yax-şısı və pisi yoxdur. Metodlardan yaxşı və pis istifadə vardır.

Pedaqoji ədəbiyyatımızda ənənəvi təlim metodlarının təsnifatında müxtəlif-lik olsa da onu belə qruplaşdırmaq olar: **1) şifahi təlim metodları; 2) əyani təlim metodları; 3) illüstrasiya və demonstrasiya; 4) praktik təlim metodları; 5) ki-tab üzərində iş.**

Şifahi təlim metodlarına daxildir: Müəllimin şərh, izahı, sözü, mühazirə, aydınlaşdırma, nəql etmə, mətn oxumaq, diskusiyaya, müsahibə, sual-cavab.

Əyani təlim metodlarına daxildir: əyani vəsaiti göstərmə, təcrübəni, müasir texniki təlim vasitələrinin tətbiqi, kompüter texnikasından istifadə, topoqrafik və

tarixi xəritələr; cədvəllər, sxematik-qrafiklər, təsvirlər, sxemlər, çertyojlar, diaqramlar; səs yazıları, musiqi.

İllüstrasiya və demonstrasiya. İllüstrasiya sinifə statik vəziyyətdə olan əşya və predmetin gətirilməsidir. Yəni şəkil, rəsm, foto şəkillər, portret, model və sairənin sinifdə nümayiş etdirilməsidir.

Demonstrasiya isə dinamik vəziyyətdə, hərəkətdə olan cihazın sinifə gətirilməsidir. Məsələn, tədris filmi, diafilmlər, diapozitivlər, slaydların təqdimatı.

Praktik təlim metodlarına daxildir: müxtəlif yazı işlərini icra etmək, məsələ və misallar həll etmək, çalışmalar yerinə yetirmək, rəsm çəkmək, mahnı oxumaq, rəqs etmək, idman hərəkləri etmək, laboratoriya məşğələləri, təcürbələr aparmaq, qrafik işlər, müxtəlif əmək işləri.

Kitab üzərində işlərə daxildir: icmal tutmaq, çıxarış etmək, plan tərtib etmək, qeydlər aparmaq, mətn üzrə tezis yazmaq, esse yazmaq, rəy yazmaq, referat yazmaq, annotasiya yazmaq, iqtibas gətirmək, arayış hazırlamaq.

Fəal təlim metodları məktəblilərin və müəllimlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin elə formasıdır ki, bu zaman onlar qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, əməkdaşlıq edir, ünsiyyət və münasibətdə olur, dialoq aparır, rəy bildirir, fikir söyləyirlər. Fəal təlim metodunda məktəblilər passiv dinləyicilər deyil, onlar dərsin fəal iştirakçısı və təşkilatçılarıdır. Fəal təlim metodları təlim və tərbiyə keyfiyyətini artırır, tədrisin səviyyəsinə və şagirdlərin fəallığına xeyli dərəcədə yüksəldir. Burada başlıca məqsəd şagirdi təlimin subyektinə kimi görməkdir, ki o oxumağa qabil insan kimi yetişib, formalaşsın. Bu prosesdə şagirdin fəallığı kifayət qədər yüksək olur. Hər bir şagirdin öz fikri ideyası olur. Zəif şagirdlər də fəallaşır. Belə təlim prosesi aşağıdakı pedaqoji tələblərə əsaslanmalıdır:

1. Təlim şagirdin yaddaşının deyil, təfəkkürünün inkişafına yönəlməli.
2. Təlim prosesi fikirləri deyil, fikirləşməyi öyrətməli.
3. Təlim prosesi monoloqa deyil, dialoqa əsaslanmalı.
4. Təlim prosesi nəzəri bilikləri əzbərləməyə deyil, praktik fəaliyyətə yönəlməli.
5. Təlim prosesi yalnız bilikli insan deyil, şəxsiyyəti tərbiyə edərək kamil insan, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirməlidir.
6. Təlim prosesi təhsil alanlarda mənəvi mədəniyyət formalaşdırmalıdır.

Fəal təlimin tətbiqində aşağıdakı pedaqoji prinsiplər rəhbər tutulmalıdır:

- 1) Şəxsiyyətə yönəlmiş təlim prinsipi; 2) Fəal idrak prinsipi; 3) İnkişafetdirici təlim prinsipi; 4) "Qabaqlayıcı təlim" prinsipi; 5) Təlim-tərbiyənin çevikliyi prinsipi; 6) Əməkdaşlıq prinsipi; 7) Dioloji təlim prinsipi.

Fəal təlim metoduna aşağıdakı səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir: 1) Təlimin subyekt- subyekt xarakter daşması. 2) Şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi, təfəkkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi. 3) İştirakçıların bütün dərslər zamanı fəallığı.

4) Dərsin əvvəlində problemlı situasiyanın yaradılması və dərs prosesinin problemin həllinə yönəldilməsi. 5) Düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsi ilə şagirdlərin yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsinə yönəldilməsi. 6) Təlimin tədqiqat üsulu vasitəsi ilə keçirilməsi. 7) Dərsin dialoq şəklində aparılması, əks əlaqənin yaradılması. 8) Əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət.

Fəal təlimin tətbiq edilməsi məktəbdə şəraiti dəyişərək şagirdlərin özünə inamını artırır, şəxsiyyətarası münasibətləri yaxşılaşdırır, məktəbə və oxumağa olan münasibəti daha müsbət edir, biliklərə müstəqil yiyələnmək və yenilərini əldə etmək, onlardan həyat məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək vərdişlərini formalaşdırır.

Təlim prosesində təfəkkürün fəallaşdırılması nəticəsində həmçinin: biliklər daha müstəqil, sərbəst qavranılır və mənimsənilir; məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür, habelə problemlərin həlli və qərar qəbul edilməsi üzrə vərdişlər formalaşdırılır; elmi-tədqiqat vərdişləri formalaşdırılır; qarşılıqlı hörmət hissi və əməkdaşlıq vərdişləri aşılanır.

Beləliklə, fəal təlimin zəruriyyəti birinci növbədə ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətdə belə bir qabiliyyətlərinin formalaşdırılması daim dəyişən şəraitə uyğunlaşma və onun həyata effektiv daxil olmasına imkan yaradır.

İnteraktiv metodlar fəal təlim metodlarına daxil olsa da müəyyən fərqli xüsusiyyətləri vardır. Burada biliyin əsas qrup və cütlərlə iş formalarından müntəzəm şəkildə istifadə etməklə axtarılıb tapılması ön plana çəkilir.

“İnteraktiv” ingilis sözü olub üç mənada təqdim olunur. Birincisi “enter” şəklində, yəni “daxili”, ikincisi “intero” “içəri” mənasında, üçüncüsü isə “internasiya” şəklində yəni, “qarşılıqlı əlaqə” “dialoq” mənasında işlədilir. “Aktiv” və ya “akt” sözü isə beynəlxalq status almış “aktivləşin” sözündən olub “fəaliyyət”, “fəal”, “fəallıq”, “fəallaşmaq” mənasında işlədilir. Demək “İnteraktiv” “qarşılıqlı əlaqə”, “anlaşma”, “əməkdaşlıq”, “dialoq” deməkdir. Bu prosesdə hər iki tərəfin fəallığı mühüm yer tutur. Bu fəallaşma adi və normal fəallaşma kimi deyil, çevik və dinamik fəallaşma kimi başa düşülür. Deməli, “interaktiv” sözü pedaqoji prosesin son dərəcə dinamik fəallaşdırılması kimi başa düşülməlidir. Bu prosesdə hər bir şagirdin öz müstəqil fikri, düşüncəsi və ideyası olur və hər bir zəif şagird də fəallaşır. Bütün bunlar da heç şübhəsiz təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə, təkmilləşməsinə bilavasitə təsir göstərir, şagirdlərin mənimsəmə keyfiyyətini artırır.

İnteraktiv təlimə tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusu kimi baxmaq olar. İnteraktiv təlim üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvi ola bilər:

Müəllim tərəfindən şüurlu surətdə (iradi olaraq) idraki problem situasiyasının yaradılması; problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçı mövqeyinin stimullaşdırılması; şagirdlər üçün yeni və zəruri olan biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması.

İnteraktiv yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə (informasiya ilə) zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdişlərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qazanılmasına yönəlib. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materialın öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər.

İnteraktiv təlim prosesində **müəllimin mövqeyi – fasilitator – “bələdçi”, “istiqlalətverici”** mövqeyindədir. O, problemlə vəziyyətləri planlı və istiqamətlənmiş surətdə təşkil edir, şagirdlər qarşısında tədqiqat məsələlərinin meydana çıxmasına şərait yaradır və onların həllinə metodiki kömək göstərir.

Belə təlim prosesində **şagirdin mövqeyi – “kəşf edən”, “tədqiqatçı”, “araşdırıcı”** mövqeyidir. O, gücü çatdığı məsələlər və problemlərlə üzləşərkən, bunları müstəqil tədqiqat prosesində həll edir. Şagirdlər təlim prosesində passiv dinləyici deyil, fəal düşünən, danışan, fikir söyləyən, münasibət bildirən, bir subyekt, təlim prosesinin tam hüquqlu iştirakçısı, tədqiqatçısı kimi çıxış edir və bilikləri fəal axtarış və kəşflər prosesində mənimsəyirlər.

İnteraktiv metodlarla qurulan dərslər ənənəvi dərslərdən onunla fərqlənir ki, burada uşaqlar özləri biliyi əldə edir, müstəqil çalışaraq, axtararaq bilik qazanır. Şagirdlər təlim prosesinə fəal cəlb olunurlar. Müəllim isə daha çox istiqamət, məsləhət verir, o bələdçi rolunu oynayır.

İnteraktiv təlimin əsas üstünlüyü – real idrak motivasiyasının (biliklərə yiyələnmək həvəsinin) yaranmasıdır. Bu da idrak fəaliyyətinin gedişində şagirdlərin təfəkküründə gerçək ziddiyyətlərin həlli imkanlarına əsaslanır. Real ziddiyyətlərdən yaranan emosiyalar əqli ehtiyatların səfərbərliyini təmin edir, idrak fəaliyyətini şövqləndirir, diqqəti uzun müddət cəmləməyə imkan yaradır. Biliklər “hazır” şəkildə deyil, onların müstəqil surətdə kəşfi prosesində mənimsənilir.

Əgər şagird öz istəyinə və öz fəaliyyətinə əsasən yeni bilikləri kəşf edərsə, onda o, dərslərdə yaradıcı və maraqla yanaşar, əldə etdiyi biliklər uzun müddətli və möhkəm mənimsənilir.

İnteraktiv təlim metodlarını mahiyyətinə görə **aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:**

1. Beyin həmləsi metodları: əqli hücum, BİBÖ, auksion, klaster, suallar, anlayışların çıxarılışı, söz assosiasiyaları, insert, sinektika.

2. Müzakirə metodları: müzakirə, diskussiya, debatlar, müzakirə xəritələri, Sokrat üsulu, akvarium.

3. Rollu oyunlar metodları: rollu oyun, modelləşdirmə, səhnələşdirmə.

4. Prezentsiya metodları: təqdimatlar, esse.

5. Tədqiqatın aparılması metodları: problemin həlli, kublaşdırma, konkret hadisənin araşdırılması, Venn diaqramı, lahiyələrin hazırlanması, sorğu vərəqləri və müsahibələr, qərarlar ağacı, ideyalar xalısı, refleksiya.

6. Təşkilati metodlar: ziqzaq, karusel.

Göstərilən hər bir metod və metodlar qrupunun özünə məxsus təyinatı, mövqeyi və müəllimin yaradıcı fəaliyyəti ilə tətbiqi imkanları vardır.

Sual və tapşırıqlar

1. Təlim metodlarının tərifatı və təyinatı haqqında slayd hazırlayın
2. Təlim metodlarının təsnifatını şərh edin
3. Ənənəvi metodlar və onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini şərh edin.
4. Fəal təlim metodlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərinə dair referat yazın
5. İnteraktiv təlim metodlarının təsnifatı və səciyyəvi xüsusiyyətləri haqqında slayd hazırlayın.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2010.
2. Abbasov A.N., Məmmədşadə R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxabat. Dərs vəsaiti. Bakı: Tərcümə və nəşriyyat- poliqrafiya mərkəzi, 2021, 608 s.
3. Abbasov Ə.M. Təlim prosesində mənimsəmə və onun mərhələləri//Kurikulum, sild 12, № 1, səh. 5-11.
4. Abbasov Ə.M. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri. //”Kurikulum” jurnalı, 2008, N 1, səh.31-37.
5. Abdullayev B.A., Zülfüqarova Ş.V.. Didaktika. Bakı: ADPU, 2005.
6. Allahverdiyeva F.M., Tağıyeva S.S. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
7. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: RS Poliqraf, 2007. səh.1996; 206; 210-211.
8. Komenski Y.A. Böyük didaktika. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
9. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
10. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji texnologiyalar: bəzi pedaqoji və psixoloji məsələlər. //”Kurikulum” jurnalı. Bakı, 2008, N 1, səh.76.
11. Mehdizadə M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982.
12. Mehrabov A.O., Abbasov Ə. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006.
13. Mehrabov A. O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
14. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2010.
15. Mehrabov A.O., Cavadov İ.A. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Mütərcim, 2007.
16. Həsənov M.M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri. (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2009.

17. Qədimova X. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi yolları. Bakı: Nur, 2003.
18. Veysova Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim kurslarına giriş kursu. Uniseflə birgə layihə. Bakı: Meqa-Print, 2004.
19. Veysova Z. Fəal (İnteraktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Unicef, 2009.
20. Feyziyev C.Ə., İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. Didaktika. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2011
21. Hüseynzadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Metodik vəsait. Bakı: Aktiv, 2013.
22. İsmixanov M.A. Pedaqogika. Didaktika. Bakı: BDU, 1998

III BÖLMƏ. TƏRBIYƏ NƏZƏRİYYƏSİ

XIII FƏSİL. TƏRBIYƏ, ONUN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

Əhatə olunan məsələlər:

13.1. Tərbiyə.

13.2. Tərbiyənin mənsəyi

13.3. Tərbiyənin mahiyyəti, məqsədi və əsas kateqoriyaları

13.4. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları.

13.5. Tərbiyə prosesinin hərəkətverici qüvvələri.

13.6. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.

13.7. Tərbiyə və təlimin ümumi və fərqli cəhətləri.

13.8. Tərbiyənin prinsipləri.

13.1. TƏRBIYƏ

“Tərbiyə” sözü ərəbcə “əl-tərbiyə” sözünün “rəbb” kökündən əmələ gəlmişdir. O, üç mənanı ifadə edir: “**Rəba**” – doğru yol göstərmək; “**Rəbi**” – bəsləmək, yetişdirmək, böyütmək, tamamlamaq; “**riba**” – çoxaltmaq.

“**Rəbb**” Allahın 99 adından biri olub. “Quranda” Allah sözündən sonra ən çox (935) işlənən sözdür. Mənası “tərbiyə edən”, “nemət verən”, “maddi və mənəvi kamilliyə doğru yönəldən”, “ərsəyə çatdırma” deməkdir. “**Mürəbbi**” sözü də “rəbb” kəlməsindən əmələ gəlmişdir.

Hər bir şəxs-istər uşaq, cavan, istərsə də yaşlı olsun daim tərbiyəyə möhtacdır. İnsan doğulandan ömrünün sonuna qədər tərbiyələnilir, təkmilləşir. Hələ vaxtilə ingilis filosofu Con Lokk göstərirdi ki, tərbiyə hər şeyə qadirdir və insanlar arasında fərqi yalnız tərbiyə yaradır. Y.A.Komenski isə deyirdi: “İnsan yalnız tərbiyə sayəsində insan olur”.

“Tərbiyə yaşlı nəslin əldə etdiyi bilik, bacarıq və təcrübənin məqsəd-yönlü, planlı, mütəşəkkil şəkildə gənc nəslə aşılmasıdır”

Tərbiyənin əsas qayəsi yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik, mütərəqqi dünyagörüşlü, xeyirxah, mədəni, humanist, vətənpərvər, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət yetişdirməkdir.

Tərbiyənin məzmununun üç əlamətini fərqləndirmək olar: **birinci** – məqsədyönlülük; **ikinci** – milli və bəşəri sosial-mədəni dəyərlərə müvafiqlik; **üçüncü** – tərbiyəvi təsirin fasiləsizliyi və ardıcılığı.

13.2. TƏRBIYƏNİN MƏNŞƏYİ

Maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin, habelə folklor nümunələrinin öyrənilməsi bəşər sivilizasiyasının ilkin çağlarında tərbiyənin meydana gəlməsi ilə bağlı müəyyən fikirlər irəli sürməyə imkan verir. İbtidai icma dövründə ilkin pedaqoji təsəvvürlərin yaranması və təşəkkülü ayrı-ayrı xalqların qədim adət və ənənələri, mərasim və ayinləri, əyləncə və oyunları ilə sıx bağlı olmuşdur.

Kökləri əsrlərin dərinliklərinə gedib çıxan xalqın həyat müşahidələrinin və empirik təcrübənin məhsulu olan atalar sözləri, zərb məsəllər, mərasimlər, xalq oyunları, əyləncələr qədim insanların tərbiyə ilə bağlı fikirlərinə parlaq sübutdur. Bu günə qədər insanın mənşəyi ilə bağlı bir çox nəzəriyyələr mövcuddur.

Tərbiyənin mənşəyi haqqında ənənəvi konsepsiyalar arasında *təkamül-bioloji* (Ş.Leturno, S.Simpson, A.Espinas) və *psixoloji* (P.Monro) *nəzəriyyə* mühüm yer tutur.

Təkamül-bioloji nəzəriyyənin nümayəndələri insanların ibtidai icma dövründəki tərbiyəvi fəaliyyəti ali heyvanların öz balalarına göstərdikləri instinktiv qayğıya bənzədir, heyvanlar aləmində də tərbiyənin mövcud olduğunu söyləyirlər. Bu alimlər tərbiyənin şüurlu səciyyəsinə inkar edir və onu qeyri-mütəşəkkil, kor-təbii bir hadisə olduğunu, sadəcə alışıma, vərdiş etmə hesab edirlər.

P.Monro tərbiyənin meydana çıxmasını yalnız uşaqların böyükləri şüursuz surətdə təqlidində görürdü. O, bununla bağlı yazırdı: “İbtidai insan üçün yalnız yaşadığı zaman mövcuddur. Onun şüurunda keçmiş və gələcək anlayışları demək olar ki, yoxdur. Tərbiyə isə yalnız ətraf mühitə uyğunlaşmaqdan ibarətdir”.

İnsanın mənşəyi və tərbiyənin yaranması ilə bağlı dini təlimlər də vardır. **Y.A.Komenski** “*Böyük didaktika*”nın III fəslində “İnsanın ən ali, ən kamil, hər şeydən üstün məxluq olması” müddəasını irəli sürərək insanın həqiqi layiq olduğu ucalığa çatması üçün son məqsədi uğrunda ləyaqətlə mübarizə aparmağa səsləyir. İnsanın son məqsədi isə bu həyatdan kənardadır. **Y.A.Komenskiyə** görə, bu həyat yalnız əbədi həyata hazırlıqdır. Y.A.Komenski əbədiyyətə hazırlığın üç mərhələsini göstərmişdir: *özünüdərk, özünüidarə və Allaha doğru cəhd*. Sonra o, fikrini davam etdirir: “İnsan İlahəyə bənzəyir. İnsan da müqəddəs olmağa çalışmalıdır”. Necə ki, “Müqəddəs kitab”da deyilir: “Allahınız kimi siz də müqəddəs olun”.

Bir çox müasir pedaqoq-tədqiqatçılar tərbiyənin mənşəyi məsələsini nəzərdən keçirərkən bəzi ali heyvanlarda və insanda şüurlu fəaliyyətin formaları arasında varisliyin zəruri olması fikri ilə razılaşırlar. Lakin, bununla belə onlar xüsusi

fəaliyyət növü kimi meydana gələn insan tərbiyəsini fərqləndirən sosial xarakteristikaları da xüsusi vurğulayırlar.

Deməli, insanın tərbiyə fəaliyyəti onun əmək fəaliyyətinin zəruru bir hissəsidir. Tərbiyə fəaliyyəti insanın öz nəslinin davam etdirilməsinə xidmət edir. Bu əməyin nəticəsi maddi nemətlər və dəyərlər deyil, yaxşı təhsil-tərbiyə almış insandır.

Tərbiyə mənəvi istehsal sahəsinə aiddir. Buna görə də insan nəslinin davamının əbədi və təbii şərti olan uşaqların tərbiyəsi insanın təşəkkülünün ilk mərhələsində əmələ gəlmiş, bir ictimai üsulun digəri ilə əvəz edilməsindən asılı olmayaraq bütün bəşər tarixi boyunca davam etmiş və edəcəkdir.

13.3. TƏRBIYƏNİN MAHIYYƏTİ, MƏQSƏDİ VƏ KATEQORİYALARI

Tarix boyu necə insan formalaşdırmaq məsələsi insanın özünü düşündürmüş bu sahədə niyyətinin aydın və dəqiq surətdə təsəvvür edilməsi bütün tərbiyə prosesinin mahiyyətini ifadə etmişdir. **Tərbiyənin mahiyyəti** ilk növbədə vətənə, xalqa, millətə, insanlara yararlı, faydalı insan yetişdirməkdir. Elə bir insan ki, insanları sevir, onların xerinə, mənafeyinə çalışır, ətraf aləmi daim yaxşılaşdırır və daim yaxşılaşdırmaq haqqında düşünür. Şəxsiyyətin məqsədyönlü formalaşdırılması və hərtərəfli inkişaf etdirilməsi tərbiyənin mahiyyətini təşkil edir.

Tərbiyənin məqsədi cəmiyyətin obyektiv həyat şəraitindən və tələbatından doğur. Hər bir ictimai quruluşda tərbiyənin qarşısına qoyulan məqsəd və vəzifələr həmin quruluşun şərait və ehtiyacı ilə, ictimai inkişafın obyektiv qanunauyğunluqları ilə şərtlənir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun 9-cu maddəsinə əsasən deyə bilərik ki, başlıca məqsəd – **dərin və hərtərəfli biliyə, bacarığa, praktik hazırlığa, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissəsinə, mütərəqqi dünyagörüşə malik olan və onu daim inkişaf etdirməyə çalışan şəxsiyyət formalaşdırmaq; soy kökünə, Azərbaycan xalqının azadlıq və demokratiya ənənələrinə bağlı olan, xalqının milli, əxlaqi, humasit, mənəvi və mədəni dəyərlərinə dərinliklərlə yiyələnmək, onu qoruyan və daim inkişaf etdirən, ailəsini, vətəninə, millətini sevən və daim ucaltmağa çalışan, ümumbəşəri dəyərlərə insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, müstəqil və yaradıcı düşünən, biliyinə, yüksək əxlaqi və mənəvi keyfiyyətlərinə, demoktarikliyinə görə dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin vətəndaşları səviyyəsində dura bilən sağlam yurddaşlar yetişdirmək və bununla yüksək sivilizasiyalı cəmiyyət qurmağa, Azərbaycanı dünyanın ən inkişaf etmiş demokratik dövlətlərindən birinə çevirməyə qadir olan “İnsan” tərbiyə etməkdir.**

Belə şəxsiyyət yetişdirmək üçün gənc nəsildə elmi dünyagörüş formalaşdırılmalı, ona əqli, əxlaqi, mənəvi tərbiyə verilməli, əməyi sevdirməli, fiziki sağlamlıq

qayğısına qalınmalı, ekoloji, iqtisadi, estetik, fiziki tərbiyə üzrə maarifləndirici işlər aparılmalıdır.

Bütün bunlar isə tərbiyənin məzmununu, əsas tərkib hissələrini təşkil edir. Həmin hissələrdən hər birinin ümumi məqsədi, məzmunu və vəzifəsi ilə yanaşı, konkret məqsədi, məzmunu və vəzifələri də vardır.

Məqsədin aydın olması, dərk edilməsi pedaqoji nəzəriyyənin yaranmasında həlledici rol oynayır.

Elmi mənbələrdə göstərildiyi kimi, **tərbiyə** tərbiyə olunan və tərbiyəçi arasında yaradıcılıq əməkdaşlığı şəraitində həyata keçirilən elə ikitərəfli qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir ki, həmin prosesdə bir tərəfdən uşaq tarix boyu qazanılmış təcrübə və bilik sərvətləri ilə silahlanır, inkişaf edir,

tərbiyəçinin bilavasitə və ya bilvasitə göstərdiyi pedaqoji rəhbərliklə, pedaqoji təsirlə özünün fəallığı zəminində həyata düzgün münasibət bəsləyir, öz həyat yolunu təyin etmək mədəniyyətinə, zehni, əxlaqı, iqtisadi, siyasi, hüquqi, ekoloji, estetik və fiziki mədəniyyətə faydalı adətlərə və davranış qaydalarına yiyələnir, digər tərəfdən tərbiyəçi özü də kamilləşir, inkişaf edir.

Tərbiyənin kateqoriyaları onun səciyyəvi xüsusiyyətlərindən irəli gəlir və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

– Tərbiyə prosesi insan doğulandan ölənə qədər davam edir. Ona görə də **tərbiyə əbədi hadisədir**.

– Tərbiyə prosesinə hər şey, hamı təsir göstərir və hamıya tərbiyə lazımdır. Ona görə də **tərbiyə ümumi hadisədir**.

– Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq tərbiyə də inkişaf edir, təkmilləşir, dəyişir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə tərbiyənin məzmunu müxtəlif olmuşdur. Ona görə də **tərbiyə tarixi hadisədir**.

– Tərbiyə yalnız insanlara məxsusudur və insan həyatını mənalandırır. Ona görə də **tərbiyə ictimai hadisədir**.

– Hər bir xalqın, millətin özünəməxsus milli tərbiyə xüsusiyyətləri mövcuddur. Ona görə də **tərbiyə milli hadisədir**.

– Bəşəriyyətin əldə etdiyi ən yaxşı keyfiyyətləri, gözəl əxlaqı və davranışı insan öyrənir, mənimsəyir. Ona görə də **tərbiyə bəşəri hadisədir**.

13.4. TƏRBIYƏ PROSESİNİN QANUNAUYĞUNLUQLARI

Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

☞ Bütün tarixi mərhələlərdə tərbiyənin xarakteri istehsalın obyektiv tələbləri və cəmiyyətin aparıcı sinfinin maraqları ilə müəyyənləşir ki, bu da onun mühüm qanunauyğunluqlarını təşkil edir.

☒ Mütəşəkkil tərbiyə prosesi – ictimai həyatın obyektiv və subyektiv amilləri ilə şərtlənir.

☒ Tərbiyə cəmiyyətin inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqədə, dialektik vəhdətdədir.

☒ İnkişaf həm verbal proseslərlə (nitqlə, təfəkkürlə), həm də sensor – hərəkət proseslərlə bağlıdır.

Verbal proseslər – şüurun, mənəviyyatın, sensor-hərəkət prosesləri isə praktik hərəkətlərin əsasında formalaşır.

Bu faktı əsas götürərək tərbiyənin belə bir qanunauyğunluğunu qeyd etmək olar: tərbiyə prosesində uşağa göstərilən təsirlər kompleks verbal və sensor – hərəkət proseslərə nə gədər məqsədyönlü şəkildə əsaslansa, uşağın ümumi (mənəvi və fiziki) inkişafının ahəngdarlığı bir o qədər səmərəli həyata keçər.

☒ Tərbiyə əməli fəaliyyət və ünsiyyətlə ayrılmazdır və tərbiyənin göstəricisi əməl, fəaliyyət və davranışdır.

☒ Şəxsiyyətin daxili aləminə – yəni mənəvi, intellektual, emosional və iradi fəaliyyət sahələrinə tərbiyənin təsir gücü ilə əldə edilən nəticə arasında mütənasiblik vardır.

13.5. TƏRBIYƏ PROSESİNİN HƏRƏKƏTVERİCİ QÜVVƏLƏRİ

Tərbiyə prosesi çoxçalarlı, dinamik və dəyişkən, mürəkkəb prosesdir. Bu proses sosial, psixoloji, pədaqoji asılılıqlarda və ziddiyyətlərdə özünü göstərir, inkişaf edir və təkmilləşir.

Sosial əlaqə və asılılıqlar:

Bunlar tərbiyə prosesinin gedişində uşaqların ictimai sərvətləri mənimsəməsi (yəni tarix boyu əmək, əxlaq, elm, mədəniyyət və incəsənət sahəsində toplanmış sərvətlərə yiyələnməsi) zamanı özünü göstərən əlaqələr və asılılıqlardır.

Psixoloji əlaqə və asılılıqlar:

Şəxsiyyətin psixi xüsusiyyətləri və xassələri sahəsinə aiddir. Şəxsiyyət özünün bütün psixi xüsusiyyət və xassələri ilə birlikdə məhz mütəşəkkil tərbiyə prosesində daha yaxşı formalaşır.

Pədaqoji əlaqə və asılılıqlar:

Bu isə uşağı əhatə edən mühit və tərbiyə qüvvələri (müəllim, valideyn, ailə, məktəb, ictimai təşkilatlar, əmək kollektivləri, kütləvi məlumat vasitələr və s.) tərəfindən göstərilən təsirlərlə bağlı olan əlaqə və asılılıqlardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, tərbiyə prosesi – dialektik prosesdir və dialektika həmin prosesin ziddiyyətlərində açılır.

Tərbiyə prosesinin ziddiyyətləri çoxdur. Həmin ziddiyyətlərin bəziləri daxili, bəziləri isə zahiri (xarici) xarakter daşıyır.

Zahiri xarakterli ziddiyyətlərə misal olaraq şagirdlərə verilən vahid tərbiyəvi tələblərin məktəbdə ayrı-ayrı müəllimlər tərəfindən pozulmasını, tərbiyədə uşaq-

ların cinsi, yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin bir çox halda nəzərə alınmaması, məktəbin və ailənin tərbiyəvi təsirlərinin bəzən uyğun gəlməməsi və s. göstərmək olar.

Bununla belə, tərbiyə prosesinin hərəkətverici qüvvələlərində **daxili ziddiyyətlər** də vardır:

Məktəbin həyata keçirdiyi tərbiyə prosesində ən başlıca hərəkətverici qüvvə-daxili ziddiyyətlər bunlardır:

1. Tərəflərin səviyyə və imkanları arasındakı ziddiyyət;
2. Şagird kollektivinə edilən pedaqoji təsirin ümumi, onun şagirdlər tərəfindən qəbul olunmasının isə fərdi xarakter daşması ilə əlaqədar ziddiyyət;
3. Şagirdin rəftar və davranışında formalaşmış (sterotip halına düşmüş) keyfiyyət, vərdiş və adətlər formalaşdırılmalı olan yeni keyfiyyət, vərdiş və adətlər arasındakı ziddiyyət;
4. Xarici tələb və təsirlər ilə uşağın daxili səy, meyl, marağı arasındakı ziddiyyət;
5. Şagird şəxsiyyətini hərtərəfli və ahəngdar inkişaf etdirmək tələbi ilə uşağın fərdi qabiliyyətini inkişaf etdirmək tələbi arasındakı ziddiyyət;
6. Şagirdin əks təsirləri ilə müəllimin formalaşmış keyfiyyətləri arasındakı ziddiyyət.

Beləliklə, yaxşı təşkil edilmiş tərbiyə prosesində özünü göstərən daxili və zahir (xarici) ziddiyyətlər “həll olunduqca” tərbiyə işində müvəffəqiyyət qazanılır.

13.6. TƏRBIYƏ PROSESİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tərbiyə prosesi özünəməxsus **səciiyyəvi xüsusiyyətlərə** malikdir ki, onu aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

❖ **Tərbiyə məqsədyönlü prosesdir.** Tərbiyənin məqsədi tərbiyə olunana yaxın və aydın olanda prosesin təşkili ən yüksək səmərəni təmin edir.

❖ **Tərbiyə çoxamilli prosesdir.** Bu prosesdə çoxlu obyektiv və subyektiv amillər özünü göstərir. Şəxsiyyətin daxili tələbatını ifadə edən subyektiv amillərin şəxsiyyətin yaşadığı obyektiv şəraitə uyğun gəlməsi tərbiyə vəzifələrini uğurla həll etməyə kömək edir.

❖ **Tərbiyə dialektik prosesdir.** Bu onun fasiləsiz inkişafında dinamikliyində, dəyişkənliyində özünü göstərir.

❖ **Tərbiyə kompleks prosesidir.** Bu o deməkdir ki, tərbiyə prosesinin məqsədləri, vəzifələri, məzmunu, forma və metodları vəhdətdədir. Bunların hamısı şəxsiyyətin tam formalaşması ideyasına tabedir. Şəxsiyyətin əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşması kompleks halda, vəhdətdə baş verir.

❖ **Tərbiyə mürəkkəb prosesdir.** Bu sistemin hər bir komponenti öz növ-bəsinə bir sistem hesab edilə bilər, çünki onun da öz komponentləri vardır.

❖ *Tərbiyə qeyri-müəyyən prosesdir.* Bu proses subyektiv amillərin təsirinə asılıdır: tərbiyə olunanların fərdi fərqlərindən, onların sosial təcrübəsindən, tərbiyəyə münasibətindən asılıdır.

❖ *Tərbiyə ikitərəfli prosesdir.* Bu proses iki istiqamətdə gedir: tərbiyəçidən tərbiyə olunana (birbaşa əlaqə) və tərbiyə olunanadan tərbiyəçiyə (əks əlaqə). Prosesin idarə olunması başlıca olaraq əks əlaqələr üzərində qurulur.

❖ *Tərbiyə şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması prosesidir.* Bu prosesə həm şəxsiyyətə edilən xarici təsir, həm də özünütərbiyə və özünütəkmilləşdirmə daxildir.

❖ *Tərbiyə fasiləsiz, uzun sürən prosesdir.* Tərbiyə prosesini tərbiyəçilərin tərbiyə olunanlara fasiləsiz, sistemə ardıcıl təsiri prosesidir. Burada məqsədli iş sistemi qurulur. Tərbiyə işi insanın bütün həyatı boyu davam edir, nəticəsi gec görünən və insanın əməllərində özünü göstərən bir prosesdir.

13.7. TƏRBIYƏ VƏ TƏLİMİN ÜMUMİ VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Tərbiyə və təlim prosesi arasında ciddi sədd və ya sərhəd çəkmək olmaz. Bu hər iki anlayış bir-biri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, tərbiyə etmək, elə həm də təlim etmək deməkdir. Çünki tərbiyə işi aparılarkən tərbiyəvi keyfiyyətlərin aşılınması prosesində ədəb və əxlaq normaları haqqında biliklər öyrədilir, bu sahədə öyrənmələrə müəyyən bilik və məlumatlar mənimsənilir. Bu öyrətmə-öyrənmə prosesi özü təlim prosesidir. Həmçinin təlim etmək, həm də tərbiyə etməkdir. Təlim prosesində tərbiyəvi vəzifələr həyata keçirilir. Demək təlimi tərbiyədən tərbiyəni də təlimdən ayırmaq təsəvvür etmək olmaz. Buna baxmayaraq təlim və tərbiyə prosesinin yerinə yetirilməsində, bu prosesin məzmununda, prinsip, metod və vasitələri arasında müəyyən fərqli xüsusiyyətlər də vardır ki onları da belə qruplaşdırmaq bilirik:

1. Təlimdən fərqli olaraq tərbiyə işi uzun sürən bir prosesdir. Tərbiyə olunan müxtəlif tərbiyəvi təsirlər nəticəsində böyüyür və inkişaf edir. Bunların içərisində əsas təhsil ocağı olan məktəbin böyük rolu vardır. Məktəb həyatı insanın həyatında mühüm rol oynayır. Məktəb dövrü insanın şüurunda dərin iz buraxır, onun dünyagörüşünü, həyata baxışını, əqidə və adətləri bu dövrdə təşəkkül tapır. Lakin tərbiyə uşağın məktəbə daxil olmasından çox əvvəl ailədən, hətta ana bətnindən başlayır və bütün həyatı boyu davam edir. Təlim prosesi isə insanın müəyyən yaş dövrünü, həyatının müəyyən bir hissəsini əhatə edir.

2. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi cəhətlərindən biri tərbiyə işinin nəticəsinin gec görünməsi, ya da bəzən heç görünməməsidir. Bəzən uzun müddət tərbiyə işi aparılır, lakin nəticəsi heç hiss olunmur. Sonralar bir neçə illərdən sonra özünü bu və ya digər formada göstərə bilər.

3. Tərbiyə prosesinin bir səciyyəvi xüsusiyyəti də onun özünütərbiyə və yenidən-tərbiyə prosesi ilə sıx bağlılığıdır. Uşaq tərbiyə prosesində passiv obyekt deyil-

ldir. O fəal bir subyektdir. O müvafiq tərbiyəvi təsirlərə məruz qalaraq, bu və ya başqa keyfiyyətlərə yiyələnmək üçün səy göstərir. Tərbiyənin müvəffəqiyyəti xüsusən şagirdlərin özünün arzu və səyindən çox asılıdır. Özünütərbiyə yaxşı tərbiyənin nəticəsi olaraq öz davranışını təhlil edərək ona düzəlişlər edir, onu təkmilləşdirir, yaxşılaşdırır, pis keyfiyyətləri aradan qaldırır, yeni müsbət keyfiyyətlərə yiyələnir. Özünütərbiyə adətən yeniyetməlik dövründən başlayır və gənclik illərində daha da inkişaf edir. Yeniyetməlik dövründə şagirdlər özlərinin qüvvə və qabiliyyətlərinə inanır, kollektivdə müəyyən mövqə tutmağa səy göstərirlər. Yeniyetməlik dövründə özünütərbiyə sistemli və ardıcıl xarakter daşımır. Sonrakı dövrlərdə şüurun kamilləşməsi ilə əlaqədar olaraq özünütərbiyə ciddi xarakter daşıya bilər.

Tərbiyə prosesi uşaqlara təkcə yeni, müsbət keyfiyyətləri tərbiyə etməkdən ibarət deyildir; uşaqlarda əmələ gəlmiş mənfi sifətləri və zərərli adətləri aradan qaldırmaq da, yəni uşağı yenidən tərbiyə etmək də tərbiyə işinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Vaxtında uşağın tərbiyəsi ilə məşğul olmadıqda, o yenidəntərbiyəyə möhtacdır ki, bu da uzunmüddətli, çətin və mürəkkəb bir prosesdir. Nəticəsi gec görünən, bəzən də görünməyən bir pedaqoji prosesdir.

4. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də ondadır ki, o uşaqların bütün həyat və fəaliyyətinin düzgün təşkil edilməsini tələb edir. Əgər şagirdin bütün həyat və fəaliyyət tərzini düzgün qurulmamışdırsa ona edilən bilavasitə tərbiyəvi təsirlərlə çox şey əldə etmək olmaz. Bu məktəbdə və məktəbdənkənar müəssisələrdə, sinifdən xaric tədbirlərdə, ailədə tərbiyə işlərinin düzgün qurulmasını tələb edir. Uşaqlara tərbiyəvi təsirlərin kompleksliliyini tələb edir.

5. Tərbiyə daha çox insanın əxlaqını, mənəviyyatını formalaşdırır, onun daxili aləminə, qəlbinə təsir göstərir. Təlim isə daha çox insana bilik verir və dünya-görüşünü formalaşdırır.

6. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də budur ki, ətraf aləm, küçə, bazar, kollektiv, müxtəlif insanlar, həmyaşıdlar uşağın tərbiyəsinə daha qüvvətli təsir göstərir, nəinki, ətraf aləm onlara bilik verir.

13.8. TƏRBİYƏNİN PRİNSİPLƏRİ

Tərbiyə praktikasında daha çox istinad olunan prinsiplər bunlardır.

✧ *Tərbiyədə məqsədyönlük prinsipi:*

Xalq arasında belə bir kəlam var: “Qarşıdakı ili düşünürsənsə – çovdar ək, qabaqdan gələn onillikləri düşünürsənsə – ağac ək, əsrləri düşünürsənsə – uşaqları tərbiyə elə”. Deməli hər bir işi görməzdən əvvəl, uzunmüddətli məqsədi düşünmək lazımdır.

Bu gün məktəblilər daha yaradıcı və təşəbbüskar olmalı, daha yaxşı oxumalı və işləməli, birgəyaşayış qaydalarına daha dərinlən yiyələnməlidir. Məktəbli bu

gün dünənkindən, sabah bu gündən daha yaxşı, daha bilikli, daha ağıllı olmalıdır. Tərbiyədə məqsədyönlük prinsipi şagirdləri məhz bu ruhda formalaşdırmağı nəzərdə tutur.

☀Tərbiyənin həyatla, əməklə, quruculuq işləri ilə əlaqələndirilməsi prinsipi:

Məktəbdə həyata keçirilən tərbiyə mümkün qədər əməklə, həyatla, ölkənin quruculuq işləri ilə əlaqələndirilməlidir. Doğrudur, məktəblilərin əməyinin əsas növü – təlim əməyidir və təlim özü tərbiyənin çox mühüm vasitələrindəndir. Yaşauyğun, fərəhləndirici məhsuldar əmək və ya ictimai-faydalı iş uşağın bir çox mövqedən nəyə qadir olduğunu, zəif və qüvvətli cəhətlərini özünə dərk etdirir, onda müsbət vərdiş və adətləri formalaşdırır.

☀Tərbiyədə yaşauyğunluq prinsipi:

Hər yaş dövrünün başqasından fərqləndirən fiziki və psixi xüsusiyyətləri vardır. Yəni hər hansı yaş dövründə olan uşaqların (məsələn, deyək ki, kiçik məktəbyaşlı şagirdlərin) boyu, çəkisi, diqqəti, iradəsi, təfəkkürü, hissləri, xarakteri və s. başqa yaş dövründə olan uşaqlarından əsaslı surətdə fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif yaş dövründə uşaqların hərəkət və davranışları da müxtəlif olur. Yaş dövrlərində uşaqların inkişafı üç istiqamətdə gedir: 1) anatomik-fizioloji inkişaf; 2) psixoloji inkişaf; 3) intellektual-mənəvi inkişaf.

Buna görə də tərbiyə məqsədilə iş və tədbirləri müəyyənləşdirərkən, yaxud nəcib keyfiyyətləri uşaqlarda formalaşdırmaq üçün tərbiyənin üsul və vasitələrini tətbiq edərkən müvafiq yaş dövrünün səviyyə və imkanları hökmən nəzərə alınmalıdır. Unudulmamalıdır ki, məsələn X sinif şagirdləri I sinifdə oxuyan uşağa eyni gözlə baxmaq, eyni üslub və ahənglə danışmaq, yaxud müəyyən hərəkətlərinə görə onların hər ikisi haqqında eyni ölçü götürmək yaramaz. Tərbiyə praktikasında uşaqların yaş xüsusiyyətləri ilə hesablaşmayanlar ya kiçikyaşlı şagirddən “böyüklük” umub tələbkarlıqda, uşağa münasibətdə sərtliyə, ifratçılığa yol verirlər: ya da orta və ya yuxarı məktəbyaşlı şagirdi “körpə” sanıb onunla münasibətdə ürəyiyumşaqlığa, lüzumlu liberallığa yol verirlər. Hər iki hal tərbiyə baxımından eyni dərəcədə səhvdir. Beləliklə, hər yaş dövrünü başqasından fərqləndirən xüsusiyyətlərin mövcudluğu şagirdlərlə aparılan işin forma və məzmunundan, tərbiyəvi üsul və vasitələrin tətbiqində həmin xüsusiyyətlərlə hesablaşmağı zəruri edir.

☀Tərbiyədə uşağın fərdi və cinsi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi:

Ayrı-ayrı yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğu kimi, ayrı-ayrı uşağın da yaşından, həmçinin oğlanı qızdan fərqləndirən xüsusiyyətlər olur. Bu xüsusiyyətləri nəzərə almadan tərbiyədə yaxşı nəticələr qazanmaq mümkün deyil.

Bəzən müəllimlər məktəbli “açıq kitab” bənzədir və elə zənn edirlər ki, onu öyrənmək asan işdir. Əslində isə hər bir uşaq obrazlı desək “özlüyündə tilsimli qaladır”, “sirli aləmdir”, xüsusi açar tələb edən nadir “qıfıldır”. Hansı cinsə, yaş dövrünə, temperamentə və sinir sistemi tipinə malik olmasından, hansı mikro və

makro mühitdə böyüməsindən, həyatında nə kimi tərbiyəvi qüvvələrin – şəxs və kollektivlərin təsirinə məruz qaldığından, fitrətindəki qabiliyyətlərdən və s. amillərdən asılı olaraq uşaqlar bir-birindən kəskin surətdə fərqlənirlər. Bunun nəticəsidir ki, eyni yaş qrupunda, eyni ailədə, eyni sinifdə, eyni kollektivdə, hətta bütün dünyada elə iki uşaq tapılmaz ki, onların duyma və qavrama qabiliyyəti, marağı, düşüncə tərz, hisslərinin dərinliyi, xarakter əlamətləri, təbiətdən, varisdən keçmiş quruluş və funksiya fondu eyni olsun. Ona görə də deyə bilərik ki, nə qədər insan var bir o qədər fərdi xüsusiyyət var, nə qədər uşaq var bir o qədər səciyyəvi tərbiyə üsulu var.

☀ *Tərbiyədə nikbinlik prinsipi:*

Ərəbcə “Nik”- yaxşı, “bin” görmək” deməkdir. Nikbinlik – yəni uşağa yaxşı nəzərlə baxmaq deməkdir. Ona şübhəli baxmaq və ya inamsızlıq göstərmək tərbiyə işinə ziyan vurur. Tərbiyəçi uşaqlara gələcəyin böyük adamları kimi baxmalı, onlara həmişə ruh verməli və inam göstərməlidir. Uşaqlara qarşı bədbin olmaq onları ruhdan salar və görüləcək işin səmərəsi azalar. Yaxşı nə varsa hamısı uşaqlara verilməli, gözəl nə varsa hamısı uşaqların olmalıdır.

☀ *Yaxşı keyfiyyətlərə istinad etməklə qüsurlarını aradan qaldırılması prinsipi.*

Həyatda elə uşaq yoxdur ki, o yalnız müsbət yaxud mənfi sifətlərin təcəssümündən ibarət olsun. Hər bir uşaqlarda hər iki sifətin az və ya çox dərəcədə nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Təcrübəli müəllimlər həmişə nikbin olur, heç bir çətinlik önündə ruhdan düşmür, uşaqlardakı yaxşı sifətlərə istinad etməklə onların qüsurlarını asanlıqla aradan qaldırırlar. Ancaq başqa cür hərəkət edənlərə də rast gəlmək olur ki, onlar uşağı bir-iki qəbahətinə görə ruhdan salan sözlərlə həvəsdən salırlar.

Müəllim, tərbiyəçi nikbin olmalı, uşaqlardakı yaxşı cəhətləri görməyi bacarmalı, ona istinad etməklə qüsurları aradan qaldırmalıdır.

☀ *Tərbiyədə hörmət və tələbkarlıq prinsipi:*

Tərbiyə üzrə aparılan bütün işlərdə uşağa mümkün qədər çox hörmət etməli və ona mümkün qədər çox tələb vermək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, dərin hörmət və ciddi tələbkarlıq tərbiyənin səmərəli qurulmasına səbəb olur.

Yaxşı tərbiyə etmək üçün səhvə yol vermiş uşağa da valideyin qayğısı ilə yanaşmaq, şagirdlərin hamısını eyni dərəcədə sevmək, onlara eyni gözlə baxmaq və həm də eyni dərəcədə tələbkar olmaq lazımdır.

☀ *Tələblərdə vahidlik prinsipi:*

Şagirdin davranışına verilən tələblər o vaxt yaxşı nəticələnir ki, onu tərbiyə edən bütün şəxslər, qüvvələr tələblər verməkdə vahidliyi gözləsinlər: başqa sözlə hamı uşağa vahid tələblərlə yanaşmalıdırlar.

☀ *Tərbiyədə sözlə əməlin birliyi prinsipi:*

Bu prinsip şagirdlərin şüuruna və əhval-ruhiyyəsinə səmərəli təsir göstərməkdə həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Vəhdət olan yerdə sözlə iş arasında fərd, uyğunsuzluq olmur, şüur davranışa, söz əmələ müvafiq gəlir.

Tərbiyədə sözlə işin vəhdəti prinsipini rəhbər tutaraq müəllim, məsələn: “Şagirdlər üçün qaydalar”dan hər hansı birinin əhəmiyyəti barədə uşaqlara müvafiq məlumat verdikdən sonra onları həmin qaydaya aid praktik işlərə cəlb etməlidir.

☼ *Tərbiyədə aşkarlıq prinsipi:*

Məktəblilərin tərbiyəsində nəzərə çarpan qüsurların müəyyən qismi də tərbiyədə aşkarlıq prinsipinə əməl edilməməsindən irəli gəlir.

Kollektivdə, ya ailədə hər hansı bir ciddi nöqsana yol verilmişsə bunu gizlətmək deyil, əksinə bu açıq-aşkar, deyilməli, müzakirə edilməli, tenbeh edilməli və aradan qaldırılması üçün müvafiq işlər görülməlidir. Yalnız bu halda gələcək nöqsanlardan yaxa qurtarmaq olar. Buna nail olmaq lazımdır ki, məktəblilər iclaslarda bir-birini obyektiv qiymətləndirsinlər, nöqsana ədalətli münasibət bildirsinlər, dost-dostun, yoldaş-yoldaşın davranışındakı müsbət və mənfi cəhətləri deməkdən çəkinməsinlər. Belə kollektivdə sağlam ictimai iqlim yaranar. Aşkarlıq prinsipini rəhbər tutmaqla hər bir tərbiyəçi-müəllim bütün hallarda nöqsanların düzəldilməsinə, bunları doğuran səbəblərin aradan qaldırılmasına nail olmağa çalışmalıdır.

☼ *Tərbiyə olunana hərtərəfli təsir göstərmək prinsipi:*

A.S. Makarenko bildirdi ki, uşaq hissə-hissə böyümür, o hərtərəfli, sistemli, kompleks halda böyüyür. Ona görə də ona verilən tərbiyə hərtərəfli, sistemli və kompleks olmalıdır. Hərtərəfli təsir prinsipi tərbiyəyə kompleks yanaşılmasını tələb edir. Tərbiyə işi bir sistem, bir bütöv olaraq ciddi pedaqoji prosesdir.

☼ *Tərbiyədə ardıcılıq və sistemlilik prinsipi:*

Bu prinsip tərbiyəyə kompleks yanaşma ilə bağlıdır. Kompleks yanaşma tərbiyənin taktikasındırsa, ardıcılıq və sistemlilik prinsipi onun strategiyasıdır. Strategiyasız taktika ciddi bir şeyə qadir olmadığı kimi, tərbiyə işlərinin də sistemi yaradılmasa, həmin işlər systemsiz aparılsa, kompleks yanaşmanı yüksək səviyyədə həyata keçirmək mümkün olmaz.

Əlbəttə şagirdlərin tərbiyəsi üzrə aparılan işin sistemində konkret zaman, məkan və şəraitlə bağlı müəyyən dəyişikliklər aparmaq da olar. Ancaq bu inkar edilməz həqiqətdir ki, məhz aydın düşünülmüş sistem üzrə həyata keçirilən ardıcıl işlər sayəsində tərbiyəliliyin uşağın daxili stimuluna çevirmək olar.

☼ *Kollektivdə kollektiv vasitəsilə tərbiyə prinsipi:*

Təcrübələrdən məlum olmuşdur ki, kollektiv tərbiyənin qüdrətli amilidir. Uşağa kollektiv daxilində paralel təsir edilir, müəllimin təsiri ilə, kollektivin təsiri paralel gedir. Yaxşı təşkil olunmuş kollektiv-uşağın həm birinci, həm də ikinci siqnal sistemində vaxtli-vaxtında və məqsədyönlü təsir göstərməklə onda nəcib keyfiyyətlərə aid daxili stereotipi formalaşdırır. Kollektivdə uşaqlar bir-biri üçün nümunə olurlar, biri o birisindən ibrət dərsi alır, yaxşıdırsa ona oxşamağa çalışır, öz hərəkətləri ilə onun hərəkətlərini müqayisə edir və qiymətləndirir. Yəni kollektivdə bir uşaq başqası üçün əxlaqi hərəkəti qiymətləndirmə meyarı rolunda çıxış edir. Şagird

üzv olduğu kollektivin qarşısında duran tələb və vəzifələrin yerinə yetirilməsində iştirak edə-edə mütəşəkkiliyə, intizamlı olmağa və digər nəci b keyfiyyətlərə alışı r.

✧ *Tərbiyədə tərbiyə edən lə, tərbiyə edilənin birgə fəaliyyəti prinsipi:*

Tərbiyə sahəsində uğurlar o zaman yaxşı nəticə verir ki, praktikada pedaqoji rəhbərliklə – tərbiyə edənlə tərbiyə olunan birlikdə fəaliyyət göstərir. Bu prinsipə əməl edilməyəndə iki cür səhvə yol verilmiş olur: ya uşağa tam sərbəstlik verilir, o başla-başına buraxılır, nəzarətsiz qalır; ya da uşağın təşəbbüskarlığı, sərbəstliyi hər addımda boğulur, yeri gəldi-gəlmədi, onun hər bir hərəkətinə müdaxilə edilir, uşaq həddindən artıq ciddi nəzarət altında saxlanılır.

Düzgün tərbiyə baxımından hər iki hal pisdır. Bu məsələdə pedaqoji incəlik və məharət tələb olunur. Tərbiyəçi tərbiyəolunanın müstəqilliyini, sərbəstliyini, daxili qüvvəsini ifadə etməsinə geniş imkan yaratmaqda yanaşı, onun mənəvi həyatının axınına məqsədyönlü istiqamət verməli, uşağa hiss etdirmədən onun fəaliyyət həddini ciddi surətdə müəyyənləşdirməli, özünü guya arxa planda aparən şəxs kimi göstərsə də, tərbiyəolunanın heç bir hərəkətini nəzərdən qaçırmamalıdır.

✧ *Tərbiyə prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi və humanist xarakteri:*

Şagirdlərin tərbiyəsində rəhbər tutulması prinsiplərdən ayrı-ayrılıqda danışılma da, əslində onlar tərbiyə işində bir-biri ilə sıx əlaqə və vəhdətdədirlər.

Tərbiyə praktikasında bütün prinsiplər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda olub kompleks şəkildə çıxış edir və pedaqoji prosesdə kompleks tətbiq edilməlidir.

Sual və tapşırıqlar

Aşağıdakılar barədə fikirlərinizi bildirin, referat və sərbəst işlər yazın, slaydlar hazırlayın, müzakirə və diskusiya keçirin.

1. Tərbiyə sözünün etimoloji mənəsi.
2. Tərbiyənin mənşəyi və inkişafı haqqında konsepsiyalar.
3. Tərbiyənin mahiyyəti, məqsədi və kateqoriyaları haqqda slayd hazırlayın.
4. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları və hərəkətverici qüvvələrini şərh edin.
5. Tərbiyənin prinsipləri və onların şərhini verin.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Məmmədza də R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxabat. Bakı: Tərcümə və nəşriyyat- poliqrafiya mərkəzi, 2021, 608 s.
2. Hüseynza də R.L. Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlar, 2007.
3. Hüseynza də R.L. İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikasını.(Dərs vəsaiti) Bakı: Nurlar, 2012.
4. Allahverdiyeva F.M., Tağıyeva S.S. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 408 s.
5. Əhmədov H.H. Pedaqogika.(Dərs vəsaiti). Bakı, 2006

6. Eminov A., Mədətov P. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. 2 cildə. Bakı: Kövsər, 2011, 408 s.
7. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. (Dərs vəsaiti) Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2010.
8. Əliyev İ.İ. Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 280 s.
9. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika. Dərslük. Bakı: BDU, 2013, 368 s.
10. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif
11. İbrahimov F.N, Hüseynzadə R L. Pedaqogika. Dərslük 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2013, 708 s.
12. Mollayeva E.Ə. Gender tərbiyəsi: Tarixi, nəzəriyyəsi və müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 268 s.

XIV FƏSİL. TƏRBIYƏ İŞİNİN MƏZMUNU

Əhatə olunan məsələlər:

- 14.1. Zehni tərbiyə.
- 14.2. Əxlaq tərbiyəsi.
- 14.3. Mənəvi tərbiyə.
- 14.4. Əmək tərbiyəsi.
- 14.5. Estetik tərbiyə.
- 14.6. Fiziki tərbiyə.
- 14.7. Ekoloji tərbiyə.
- 14.8. Hüquq tərbiyəsi.
- 14.9. İqtisadi tərbiyə.

14.1. ZEHNİ TƏRBIYƏ

Zehni tərbiyə tərbiyə olunanların zehni qabiliyyətlərinin, məntiqi, idraki və yaradıcı təfəkkürünün, əqlinin, biliyinin, elmi dünyagörüşünün, intellekt səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi prosesidir.

Zehni tərbiyə insanın daxili aləmini zənginləşdirir, əxlaqını saflaşdırır, elmi dünyagörüş yaradır, biliklərə maraq və məhəbbət, təlimə məsuliyyət və yüksək ziyalılıq formalaşdırır.

Bu prosesdə insanlarda bilik qazanmaqda, elmə yiyələnməkdə öz gücünə inam yaranır, bu inam isə təşəbbüskarlıq, fəallıq və yaradıcılıq meyillərinin yaranmasına səbəb olur.

Fənn dərnəklərinin və maraq dərnəklərinin, müxtəlif idraki klubların fəaliyyəti, kitab mütaliəsi, kitab üzərində müxtəlif işlər – rəy yazmaq, plan tutmaq, icmallaşdırmaq, tezis hazırlamaq və s., kitab və kitabxanalardan istifadə, tarixi yerlərə, muzey və sərgilərə, təbiətə ekskursiyaların təşkili, müxtəlif peşə sahibləri, elm adamları ilə görüşlər zehni tərbiyənin mühüm vasitələri hesab edilir.

Zehni tərbiyənin bir sıra vəzifələri vardır.

Zehni tərbiyənin birinci vəzifəsi yaradıcı təfəkkürü, potensial idraki qüvvələri, zehni qabiliyyətləri inkişaf etdirməkdir. Təfəkkür beynin məhsuludur və bütün insanlara xasdır. Onun dialektik, məntiqi, mücərrəd induktiv, deduktiv, yaradıcı növləri vardır. Yaradıcı təfəkkürün inkişafı fikri fəallıqla, məntiqi və tənqidi düşüncə ilə, təhlil, müqayisə və ümumiləşdirmələr aparmaqla həyata keçirilir.

Düşüncə və fikirləşmək təfəkkürü inkişaf etdirir. Alman pedaqoqu A.Disterveq yazırdı ki, uşaqlara fikirləri deyil, fikirləşməyi öyrətmək lazımdır. Bilikləri deyil, bilikləri tapıb öyrənməyi öyrətmək lazımdır.

Təfəkkürün inkişafı aqlın inkişafına təsir göstərir. Psixoloqlar aqlın aşağıdakı keyfiyyətlərini göstərir: aqlın müstəqilliyi, aqlın tənqidiliyi, aqlın dərinliyi, aqlın çevikliyi, fikrin sürəti, fikrin məntiqiliyi.

Aqlın müstəqilliyi şagirdlərin hadisələrin mahiyyətinə nüfuz edib sərbəst, şüurlu şəkildə fikir yürütməsində; aqlın tənqidiliyi fakt və hadisələri təhlil süzgecindən keçirib doğru və yanlış təsəvvürləri aydınlaşdırmaq və başa düşmək qabiliyyətində; aqlın dərinliyi – hər hansı bir təzahürün, hadisənin mahiyyətini tamın aydınlıqla anlamaqda, nəticəni öncədən görməkdə; aqlın çevikliyi – bu və ya digər problemə münasibətdə sürətli, düzgün qərar qəbul etmək, yaranmış situasiyadan baş çıxarmaqda; fikrin sürəti- hər hansı bir məsələyə qısa müddətdə münasibət bildirmək bacarığında; fikrin məntiqiliyi məntiqi dəlilləri əsas götürərək, inandırmağı, sübut etməyi, bacarmaqda öz ifadəsini tapır.

Hər bir şəxsin, o cümlədən şagirdin aqlı, əqli və intellektual inkişafı onun qazandığı biliklərin həcmində, geniş dünyagörüşə malik olmasında, yaradıcı idrakin müstəqilliyində idrakin səmərəli yollarını müəyyənləşdirməkdə, zehni bacarıq və qabiliyyətlərində özünü göstərir.

Zehni tərbiyənin ikinci vəzifəsi şagirdləri tədqiqatçılıq bacarıq və qabiliyyətlərinə yönəltməkdir. Şagirdləri araşdırıcılığa, axatarıcılığa yönəltmək, onlara müstəqil çalışmaq, müstəqil bilik qazanmaq bacarıq və vərdislərini aşılamaq lazımdır. Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəaliyyəti onlara məlum olmayan faktların, nəzəri biliklərin və fəaliyyət üsullarının açılması kimi başa düşülə bilər. Bu yolla şagirdlər müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində tədqiqatın əsas metodları ilə tanış olur, bilikləri sərbəst və müstəqil əldə etmək bacarığına yiyələnirlər. Şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqları bilikləri müstəqil qazanmaq, onları araşdırmaq, müqayisə və təhlillər aparmaq, ümumiləşdirmək üçün intellektual praktik bacarıqlar sistemidir.

Təlim prosesi və zehni inkişaf bir birilə sıx əlaqəlidir. Təlimin keyfiyyəti zehni qabiliyyətlərin inkişafına və zehni tərbiyənin yerinə yetirilməsinə qüvvətli təsir göstərir. Bu baxımdan tədris materialı yadda saxlamaq üçün verilməməli, o şagirdlərin zehni təfəkkürünü inkişaf etdirməli, onları axtarıcılığa, daha yeni biliklər qazanmağa sövq etdirməli, dərstdə hər bir şagirdin idraki fəallığı təmin olunmalıdır.

Şagirdləri tədqiqatçılıq bacarığına yiyələndirmək üçün onlara təcrübə və müşahidələr aparmağa, praktik işlər yerinə yetirmələrinə şərait yaradılmalıdır. Şagirdlərin tədqiqatçılıq metodu ilə iş aparmaları özündə müşahidə, eksperiment, modelləşdirmə, sınaqdan keçirmə kimi metodları özündə birləşdirir.

Tədqiqatçılıq bacarığının yerinə yetirilməsində modelləşdirmə metodunun xüsusi yeri vardır. Bu metod vasitəsilə hər hansı prosesin modeli hazırlanır

Qeyd edək ki, məktəblinin tədqiqatçılıq bacarıq və qabiliyyətləri yuxarı siniflər üçün xarakterik olsa da, bunu kiçik məktəbli yaş dövründən başlamaq lazımdır. Məktəblinin tədqiqatçılıq bacarıqlarına yiyələnməsi, onun intellektual

səviyyəsini yüksəldir, dünyagörüşünü genişləndirir, zehni təfəkkürünü, müstəqil düşünmə və bilik qazanma qabiliyyətini inkişaf etdirir, əqli mühakimələr, təhlillər, ümumiləşdirmələr aparmasına kömək edir ki, bütün bunlar da məktəblinin təhsilinə uğurlar qazandırır.

Zehni tərbiyənin üçüncü vəzifəsi şagirdləri bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaqla onlarda elmi dünyagörüş və fəlsəfi dünyagörüş formalaşdırmaq, fakt və hadisələrə elmi və fəlsəfi dünyagörüş baxımından yanaşmağı öyrətməkdir. Elmi dünyagörüş – yəni, insan təcrübə elmlərin nailiyyətləri əsasında varlıq aləmi barəsində ümumi bir nəzər əldə etmiş olur. Fəlsəfi dünyagörüş isə əqlin səyləri və elmi dəlillər vasitəsi ilə əldə etdiyi nəzəriyyə və təcrübəyə öz xüsusi fikri və düşüncəsi olur. Bu da məktəblinin yaradıcı, düşüncəsi, tənqidi təfəkkürü sayəsində mümkün olur.

İnsanlarda elmi dünyagörüşün əsası hələ kiçik yaşlarından qoyulur. Bu sistemli təlim müəssisələrindəki, təlim prosesində təlim-tərbiyə prinsiplərinə riayət etməklə ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində həyata keçirilir. Təbii və dəqiq elmlərin tədrisi prosesində təbiətin sirləri açılır, humanitar fənlərin tədrisi prosesində isə cəmiyyətin inkişaf qanunlarını mahiyyəti dərk edilir və s. Materialların tədrisi prosesində əsası qoyulan elmi dünyagörüş sinifdənkənar tədbirlər vasitəsilə möhkəmləndirilir və inkişaf etdirilir.

Məktəbli hər yanda öz elmi, biliyi ilə öz ziyalılığını göstərməli, elmi və ədəbli danışmalı, məsələlərə elmi nöqteyi nəzərdən yanaşmalıdır.

İntellektual səviyyəsi yüksək olan insanlar ictimai-siyasi və təbiət hadisələrinə elmi nöqteyi-nəzərdən, elmi əsaslara istinad edərək yanaşır. Bu isə onlarda elmi dünyagörüş formalaşmasına səbəb olur.

Zehni tərbiyənin dördüncü vəzifəsi şagirdlərə zehni əməyin səmərəli təşkili yollarını öyrətməkdir. Yəni nə vaxt zehni işlə məşğul olmalı, necə məşğul olmalı, hansı metodlardan istifadə etməli və s. öyrədilməlidir.

Zehni iş zamanı bu əməyin gigiyenasına əməl edilməlidir. Məsələn, hər bir saatdan bir 10-15 dəqiqəlik tənəffüs etmək, yüngül idman hərəkətləri etmək, gözlərin gimnastikasını etmək, havaya çıxmaq, otağın havasını dəyişmək, iş növünü dəyişmək faydalı hesab olunur.

Zəif işıqlı yerdə və ya çox işıqlı yerdə oxumaq gözlərə zərərdir. Yaxud da uzanmış vəziyyətdə oxumaq, avtobusda oxumaq yenə də gözlərə zərər verə bilər.

Bu sahənin tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, zehni fəallıq gün ərzində, həftə ərzində, il ərzində eyni səviyyələrdə olmur. Səhər saatlarından başlayaraq saat 12-yə qədər zehni fəallıq yüksək olur, sonra tədricən zəifləməyə başlayır, günün ikinci yarısında zehni fəallıq axşam saatlarından başlayaraq saat 10-a qədər yüksək olur və sonra tədricən zəifləyir. Gecə saatlarında çalışmaq, yatmamaq üçün çay, qəhvə içmək sağlamlığa zərər olduğu kimi, zehni iş üçün də səmərəli hesab edilmir.

Həftə ərzində də zehni fəallıq eyni səviyyədə olmur. Həftənin 1-ci günü zehni fəallıq bir qədər aşağı ola bilər. İstirahət günündən sonra dincələn beyni işə salmaq üçün zehni işə başlamaq lazımdır.

İl ərzində də zehni fəallıq eyni dərəcədə olmur. Uzun yay boyu istirahətdən sonra sentyabr oktyabr ayları zehni işə alışmaq bir qədər çətin olur və insan tez yorulur. Sonrakı aylar zehni fəallıq yüksəlməyə doğru gedir.

Zehni tərbiyənin beşinci vəzifəsi şagirdlərdə biliklərə maraq tərbiyə etməkdir. Bu məqsədlə məktəbliləri fənn və maraq dərəcələrinə, müxtəlif maraqlı məktəb klublarına, elmi cəmiyyətlərin işinə, bilik viktorinalarına, elmi-publisistik müzakirələrə cəlb etmək lazımdır. Onların elmi cəmiyyətlərdə, oxucu konfranslarında iştirakı təmin olunmalıdır. Kollektiv şəkildə, qrup formasında sinifdə şagirdlər arasında “Öyrəndiyini başqasına öyrət!” və ya “Oxuduğunu başqasına danış!” məşğələləri keçirmək “Kəşf olunmuş və kəşf olunmamış sirlər haqqında” söhbətlər aparmaq, “Sual-cavab” gecələri, hekayə və şeir axşamları keçirmək şagirdlərdə biliklərə maraq tərbiyəsi baxımından çox faydalı nəticələr verir.

Bu istiqamətdə uşaqlara bilik mənbələrindən istifadə etmək qaydaları da öyrədilməlidir. Yəni uşaqlara nəyi haradan tapmağı, haradan öyrənməyi öyrətmək lazımdır. Bunun üçün məktəbdə “Öyrənməyi öyrən” dərnek və ya klubları yaradıla bilər ki, burada onlara ardıcıl və geniş məlumatlar vermək olar. Məktəbdə kitabxana dərsləri də təşkil etmək olar ki, məktəblilərə kitab və kitabxanadan istifadə qaydaları, kataloq, biblioqrafiya, elektron kitabxana və s. haqqında məlumat vermək xeyli faydalıdır.

Biliklərə maraq yaradan işlərdən biri də **şagirdləri mütaliyəyə, özünü təhsil işlərinə sövq etməkdir.** Şagirdlər elmi-kütləvi, bədii fantastik əsərləri oxumağa meyilli olurlar. Bu da onların biliklərə maraq göstərməsi, yeni biliklər qazanması baxımından da faydalıdır.

14.2. ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ

“Əxlaq” ərəbcə **“Xəlq”, “Xulq”** sözündən yaranıb “Xarakter”, “Səciyyə” “Yaranış” mənasını verir. “Məxluq” sözü də buradan meydana gəlmişdir.

Latın dilində **“Mores”** “vərdiş” deməkdir. Sonradan bu söz başqa dillərə keçmişdir. İngiliscə **“moralist”**, rusca **“Moral”** sözləri meydana gəlmişdir ki, bu da “əxlaq” mənasını verir, müsbət, gözəl vərdişlərə, yaxşı adətlərə aid olmaq deməkdir.

Əxlaq etikanın tədqiqat obyektidir.

“Etika” “Etos” sözündən əmələ gəlib yunanca “vərdiş” mənasını verir. Hərəkətlər vərdiş əmələ gətirir, vərdiş də insanın xarakterini yaradır. Ona görə yaxşı demişlər: “Əkərsən hərəkət, biçərsən vərdiş, əkərsən vərdiş biçərsən xarakter, əkərsən xarakter biçərsən taleh”. Demək, əxlaq hərəkətlə, davranışla, praktik işlə, əməllə bağlıdır.

Əxlaq cəmiyyətdə davranış modellərinin cəmidir, xalqın davranış normalarının məcmusudur. Əxlaq tərbiyəsinin də məqsədi yetişən gənc nəsli cəmiyyətin, toplumun əxlaq normalarına, cəmiyyətdə müəyyən edilmiş davranış qaydalarına əməl etməyə alışdırmaq, onları milli mentalitetə, adət və ənənələrə uyğun hərəkət etməyə sövq etdirməkdir. Bu cəhətdən mənəvi tərbiyədən fərqli olaraq, o fərdi kateqoriyadır, əxlaq tərbiyəsi isə ictimai kateqoriyadır. Əxlaq tərbiyəsi görmüş şəxs cəmiyyətin əxlaq normalarına, milli-mənəvi dəyərlərə, milli mentalitetə, adət və ənənələrə əməl edir. Əxlaq insanın başqalarıyla ünsiyyətində, rəftarında, ictimai yerlərdə davranışında özünü göstərir. Əxlaq insanın özünə, başqalarına, əməyə, hadisələrə, cəmiyyətə, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə münasibətini əks etdirir.

Cəmiyyətin inkişafı ilə, onun iqtisadi quruluşunun dəyişməsi ilə birlikdə əxlaq da dəyişir. Buna görə cəmiyyət nəinki əxlaqı yaradır, həm də onu qoruyur və inkişafına təsir edir.

Əxlaqın formalaşmasına ictimai şüurun, siyasətin, hüququn, fəlsəfənin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin, tarixin ciddi təsiri olur. Onlar əxlaq tərbiyəsinin məzmununa və xarakterinə təsir göstərilir.

Əxlaq tarixi hadisədir və milli xarakter daşıyır. Buna görə də bütün dövrlərdə dünya xalqlarının öz etnik münasibətlərinə uyğun əxlaqi qanunları mövcud olmuşdur. Azərbaycan xalqının da özünəməxsus əxlaq normaları mövcuddur.

Qeyd edək ki, ictimai quruluş, iqtisadi şərait dəyişdikcə əxlaq normaları da dəyişir, inkişaf edir, təkmilləşir və daha yüksək əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də əxlaq normalarını erkən yaşlardan uşaqlara aşılamaq lazımdır. Bunun üçün müəyyən prinsip və metodlar vardır ki, valideyn və tərbiyəçilər bunları bilməlidirlər. Pedaqogika elmi sübut edir ki, uşaqlıqda düzgün tərbiyə edilən əxlaqi keyfiyyətlər sonralar insan xarakterinin formalaşmasına təsir göstərir. Bu cəhətdən əxlaq tərbiyəsi ailədən başlayır və sonrakı dövrlərdə davam etdirilir.

Əxlaqi keyfiyyətlər çoxdur, onlardan ən əsaslarını aşağıdakı kimi fərqləndirə bilərik:

Böyüklərə, valideynə, müəllimə hörmətlə yanaşmaq, kiçiklərə qayğı göstərmək. Qadına hörmət. Qonaqpərvərlik. Qonşuya hörmətlə yanaşmaq, yardımına, köməyinə getmək. Vətənpərvərlik. Sözdə bütövlük. Qarşılıqlı yardım. Kasıba əl tutmaq, yoxsula yardım etmək, Yetimə kömək etmək və s. xalqımızın mühüm əxlaqi keyfiyyətlərindəndir.

Vətənpərvərlik Azərbaycan xalqının ayrılmaz xarakterik xüsusiyyətidir. Vətənpərvərlik – öz doğma vətəninə, ölkəsinə, diyarına məhəbbət, onun düşmənlərinə qarşı barışmazlıq ifadə olunan əxlaqi keyfiyyətlərdir. İkinci Qarabağ müharibəsində, Vətən müharibəsində müzəffər ordumuz, gənclərimiz böyük vətənpərvərlik nümayiş etdirərək 44 gün ərzində böyük qələbə çaldı, düşməni işğal etdiyi

torpaqlarımızdan qovub çıxardı. Vətən uğrunda canını fəda edən şəhidlərimiz vardır, vətən uğrunda mərdliklə vuruşan igidlərimiz, milli qəhrəmanlarımız vardır. Xalqımız demiş: “Vətəndən əziz bir də vətəndir”, “Vətəni sevmək imandandır”. “Bayraqları bayraq yapan üstündəki qandır; Torpaq, əgər uğrunda ölən varsa vətəndir!” – demişlər.

Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa həmçinin dostluq və yoldaşlıq, düzlük və doğruluq, sədaqətlik, cəsurluq, milli iftixar və digər bu kimi keyfiyyətlər də daxildir.

14.3. MƏNƏVİ TƏRBİYƏ

“Mənəviyyat” ərəbcə “Məna” sözündən yaranmışdır. İnsanın mənası, dəyəri deməkdir. Mənəviyyat insanın qəlbinin, ürəyinin gücü, paklığı, təmizliyi, düzlüyü deməkdir. Ona görə də mənəvi tərbiyə qəlb tərbiyəsi ilə bağlıdır. Mənəviyyat insanın daxili aləmini, xarakterini, insanlara, ətraf aləmə, hadisələrə münasibətini əks etdirən fərdi kateqoriyadır. Mənəviyyat insanın intellektual və təbii mahiyyətidir ki, bu, onun ruhi tərbiyəsini, daxili aləmini xarakterizə edir və özünü ifadə edir. **Bura ilk növbədə insanın şərfi, namusu, vicdanı, milli-mənlik şüuru, vətəndaşlıq qeyrəti, fədakarlığı, milli-mənəvi dəyərlərə hörməti, keçmişimizi, tariximizi, dilimizi, mədəniyyətimizi, adət və ənənələrimizi dərindən öyrənməsi, habelə xeyirxahlığı, mərhəmət və qayğıkeşliyi, həssaslığı və humanizmi, tolerantlığı, müasirliyi, insanlara hörmət və sevgisi, vətənə məhəbbəti kimi mənəvi keyfiyyətlər daxildir.**

Mənəviyyat insanın olduğu kimi görünməsi, göründüyü kimi olmasıdır. Mənəviyyat insanın daxili aləminin zənginliyinin göstəricisidir. Mənəvi cəhətdən zəngin insanın sağlamlığı da mükəmməldir. Mənəvi cəhətdən zəngin insan həyatdan zövq alır və rahat yaşayır. Mənəvi cəhətdən zəngin insan hər cür çətinliyə dözə bilər, ən çətin anlarda belə düzgün qərarlar çıxara bilər.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev gənclərin mənəvi tərbiyəsi haqqında, mənəviyyat haqqında Azərbaycan Gənclərinin Birinci Ümumrespublika Forumundakı nitqində belə demişdir: **“Xalqımızın tarixinin əsasını təşkil eləyən bütün mərhələlərdə, keçmiş əsrlərdə yüksək mənəviyyat olmuşdur. Keçmiş tariximizdən bizə qalan simaları bu gün dünyada məşhurlaşdıran və bizim üçün nümunə edən onların yüksək mənəviyyatıdır, yüksək amallarıdır... Gənclərimizin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri mənəvi tərbiyə məsələsidir... mənəvi tərbiyəni daim aparmaq lazımdır və gənclərimizi yüksək mənəviyyat ruhunda tərbiyələndirmək lazımdır. Ümumbəşəri dəyərlər, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərləri hər bir gənc tərəfindən mənimsənilməlidir. Mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz... Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir.**

Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz". Budur mənəvi tərbiyənin məzmunu!

Məktəbdə mənəvi tərbiyə sahəsində işlər aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1. Məktəblilərdə mənəvi şüur formalaşdırmaq (yaxşılıq və pislili, xeyirxahlığı və bədxahlığı, gözəli və çirkini, həqiqini və saxtanı ayırd etməyi bacarmaq, mill-mənəvi şüur, milli mənlilik, vətən, millət təəssübkeşliyi, fədakarlıq, soykökünə bağlılıq və s.)

2. Məktəblilərdə mənəvi hisslər yaratmaq (vicdan, şərəf, ləyaqət, namus, boric, inam, məsuliyyət, vətənpərvərlik, vətəndaşlıq və s.)

3. Məktəblilərdə mənəvi mövqe formalaşdırmaq (Həyatın çətin məqamlarında fədakarlıq göstərmək, xeyirxah münasibətdə olmaq, insanlara hörmət, qayğı və həssaslıqla yanaşmaq, kömək və yardım etmək və s.)

4. Məktəblilərdə mənəvi sima formalaşdırmaq (səbr və təmkinli olmaq, tolerantlıq, mütəşəkkillik, dəqiqlik, sədaqətlik, mərdlik, cəsurluq, mədəniyyət və nəzakətlik, sadəlik və təvazökarlıq, düzlük və doğruluq, dostluq və yoldaşlıq, mərhəmət və qayğıkeşlik və s.)

5. Məktəblilərdə mənəvi davranış, adət və vərdişlər formalaşdırmaq (Vətənə, xalqa xidmət etməyə hazır olmaq, xalqın adət və ənənələrinə hörmət, mənəvi davranış nümayiş etdirmək, düzgün müstəqil qərar çıxarmaq, ədəbli, nəzakətli ünsiyyət və rəftar etmək, insanlara xeyirxah münasibətdə olmaq).

Mənəvi tərbiyə iki tərəfli prosesdir. Tərbiyə edən tərbiyə olunana tərbiyəvi təsir göstərir və tərbiyə olunanda mənəvi keyfiyyətlər davranışında, hərəkətlərində özünü göstərir. Bu o zaman davranışda, əməldə özünü göstərir ki, mənəvi keyfiyyətlər sadəcə olaraq əzbərlədilmir, bu keyfiyyətlər hərəkət və davranışda formalaşır.

Bir daha vurğulayaq ki, şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində yaş, fərdi, psixoloji və cinsi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

14.4. ƏMƏK TƏRBİYƏSİ

Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətə verilən əsas və mühüm tələblərdən biri də şəxsiyyətin əməyə qadir olması, istehsalın, xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahəsində fəaliyyət göstərmək bacarığına, əməyə, əmək adamlarına müsbət münasibətlərə malik olmasıdır. Hər kəs, xüsusən həyata atılan yeniyetmə və gənclər, istehsalın bir sahəsində çalışmaq üçün zəruri əmək bacarıq və vərdişlərinə malik olmalıdır. Bu əmək bacarıq və vərdişlərinin həm ailədə, həm də sistemli təhsil müəssisələrində təlimin ilk günlərindən əsası qoyulur. Əmək, bacarıq və vərdişləri məhz əmək tərbiyəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Əmək tərbiyəsi sistemli və məqsədyönlü şəkildə təlim-tərbiyə müəssisələrində aparılır. Əmək tərbiyəsi müəllim və tərbiyəçinin rəhbərliyi altında böyüyən nəsilə, ümumiyyətlə insanlarda həyat üçün zəruri olan əmək, bacarıq və vərdişlərin, əməyə, əmək adamlarına məhəbbət hissi formalaşdırılması prosesidir. Ona görə də əmək tərbiyəsi, **əmək təlimi və əmək tərbiyəsi** olmaqla iki hissəyə ayrılır.

Əmək təlimi xüsusi əmək dərslərində, texnologiya dərslərində aparılır. Bu dərslərdə əmək fəaliyyətinin maddi istehsal prosesi haqqında zəruri elmi məlumatlar verilir, müvafiq bacarıq və vərdişlər formalaşdırılır. Birinci sinifdən başlayaraq uşaqlar əmək dərslərində əməyə hazırlanırlar. Orta ümumtəhsil məktəblərində əmək təlimi xüsusi proqram əsasında aparılır. Bu proqram təhsil nazirliyində təsdiq edilir və respublikanın bütün məktəbləri üçün eyni və zəruri olub bütün siniflər üzrə əmək təliminin məzmununu əhatə edir. Kiçik siniflərdə əmək təlimi əsasən öyrədici xarakter daşıyarsa, yuxarı siniflərdə artıq yeniyetmə və gənclər məhsuldar əməkdə iştirak edirlər. Belə ki, IX-XI siniflərdə yeniyetmələr istehsalat təcrübələrində istehsalın müəyyən sahəsində məhsuldar əməkdə bilavasitə iştirak edir, məhsul istehsal edir, öz əməklərinin bəhrəsini görürlər. Orta məktəblərdə əməyə düzgün və şüurlu münasibət tərbiyə edilməsi imkanları genişdir. Bura uşaq və yeniyetmələrin təlim əməyi, əmək dərsləri ictimai-faydalı işlərdə iştirakı və s. aid etmək olar. Səmərəli təşkil olunmuş təlim prosesində tərbiyə olunanlar əməyə alışıq, biliklərinin qiymətləndirilməsi ilə əməklərinin nəticəsini görür, əməyi sevir, kiçik yaşlardan əməyə hazırlanırlar. İstənilən şəraitdə əmək təlim işi ilə əlaqələndirilməlidir; bu həm əməyi, həm də təlimin şüurluluğunu təmin edir. Kənd təsərrüfatına aid təcrübələr zamanı aqrotexniki üsullardan, üzvi və mədəni gübrələrdən vaxtında və yerində istifadə edilir, kənd təsərrüfatı maşınları işlədilir. Bu zaman müəllim uşaq əməyinin elmiliyini, elmlə təcrübəni əlaqələndirməyi tərbiyə olunanların diqqət mərkəzinə gətirməlidir.

Əmək tərbiyəsi müəyyən pedaqoji tələblər əsasında aparılmalıdır:

1. Əmək fəaliyyətindən tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilməlidir. Əmək insanda müəyyən əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına istiqamətlənməlidir. İstehsal fəaliyyətində (kiçik və ya böyük) iştirak elə şəkildə qurulmalıdır ki, bu prosesdə iştirak edən hər kəs əməyinin nəticəsini görərkən özünü cəmiyyət üçün faydalı şəxs hesab edə bilsin. Əməyinin nəticəsinin əhəmiyyətini dərk etsin, bununla fərlənsin. Qarşıya çıxan əmək çətinliklərindən qorxmasın, bu çətinliyi aradan qaldırmaq istiqamətlərini arasın.

2. Əmək uşağın yaşına, gücünə uyğun qurulmalıdır. Bu tələb əmək proqramlarında öz əksini tapır. Əmək təlimi uşaqların fiziki, intellektual, psixoloji inkişaf səviyyəsinə uyğun qurulur. Əməyin bütün sahələrində, yəni sinifdən xaric, ictimai-faydalı və digər tədbirlərdə bu tələb nəzərə alınmalıdır. Bu tələb həmçinin mədəniyyət müəssisələrində, məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində təşkil edilən əmək fəaliyyəti

yətlərində, texniki və yaradıcı, tikişçilik və s. dərəcələrin təşkilində də nəzərə alınmalıdır. Bu müəssisələrdə təşkil edilən yaradıcı əmək fəaliyyəti zehni əməklə fiziki əməyi birləşdirməli, iştirakçıların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməli, onlarda yeni əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırmalı, özünə-təhsili stimullaşdırmalıdır.

3. Əmək tərbiyəsi uşaq və gənclərin fiziki inkişafına təkan verməlidir.

Əmək prosesində işlədilən alətlər, görülən işlər onların əzələlərini inkişaf etdirib, möhkəmləndirməlidir. İş şəraiti elə qurulmalıdır ki, bədəninin quruluşu, qaməti, mütənasibliyi, görmə qabiliyyəti və s. düzgün inkişaf etsin.

4. Əmək təlimi və tərbiyəsində sistemətlilik və ardıcılığa xüsusi fikir verilməlidir. Uşaq və yeniyetmələrdə əmək adətləri formalaşdırmaq üçün onların hər gün əmək fəaliyyətində iştirak etməsini təmin etmək lazımdır. Yaradılmış əmək adətləri isə böyüyən və inkişaf edən insanı əməyə psixoloji cəhətdən hazırlayır, onlarda ictimai fəallıq formalaşdırır.

5. Əmək tərbiyəsi prosesində fərdi əməklə kollektiv əmək əlaqələndirilməlidir. Fərdi əmək tərbiyə olunanlarda müvafiq əmək vərdisləri, fərdi məsuliyyət formalaşdırır, iradəni inkişaf etdirib möhkəmləndirir. Kollektiv əməkdə isə bu cəhət kollektiv səylə birləşir, ictimai əhəmiyyət kəsb edir, daha səmərəli şəkil alır. Kollektiv əməkdə əsas cəhət ondan ibarətdir ki, ümumi əmək kollektiv üzvləri arasında bölüşdürülür, kollektiv üzvləri fəaliyyət baxımından bir-birindən asılı olur, kollektiv əməyin müvəffəqiyyətli nəticəsi hər fərdin əməyindən asılı olması hər fərdin məsuliyyətini birə-iki qat artırır, onlar daha diqqətli olmağa çalışırlar. Əgər fərdi əmək zamanı fərd yalnız öz işinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyarsa, kollektiv əmək zamanı isə bütün kollektivin əməyi üçün məsuliyyət daşıyır.

Əməyin müxtəlif növləri mövcuddur:

1) özünə-xidmət əməyi; 2) ictimai-faydalı əmək; 3) məhsuldar əmək.

Ailədə **özünə-xidmət əməyinin** əsası qoyulur, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri və təhsil müəssisələrində isə bu iş davam etdirilir. Həmçinin özünə-xidmət əməyi bütün istehsal müəssisələri, fəaliyyətin bütün sahələrində mövcuddur və hər kəsdən tələb olunan zəruri fəaliyyət növlərindən biridir. Əməyin bu növünə gigiyenik qaydalar, şəxsi əşyaları, dərs və iş ləvazimatlarını təmiz və səliqəli saxlamaq və s. aiddir. Özünə-xidmət əməyi ictimai faydalı əməyin ilk mərhələsidir. Özünə-xidmət əməyi şagirdin, tələbənin, işçinin bilavasitə özü, iş yeri, ailəsi, onu əhatə edən mikromühitlə bağlıdır.

İctimai-faydalı əmək isə cəmiyyətin xeyrinə pulsuz əməkdir. Əməyin bu növü rayon, şəhər üzrə keçirilən kompaniya xarakterli fəaliyyət növüdür. Nəticədə maddi nemət əldə edilən fəaliyyət **məhsuldar əmək** adlanır. Bu əmək fəaliyyətin ən geniş formasıdır. Əvvəli ümumtəhsil məktəblərindən başlanır. Əmək dərslərində uşaq və gənclər müxtəlif məişət əşyaları (stol, stul və s. əmək alətləri) düzəldir,

məktəbyanı sahələrdə müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirir və s. məhsuldar əmək sahələrində çalışırlar.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində isə müxtəlif dərəcələrdə bu və ya digər əmək sahəsini öyrənməklə maddi məhsul istehsal edirlər. Məsələn texniki dərəcələrdə texniki sahədə yaradıcılıq işlərini tətbiq edərək, yeni texniki vəsait hazırlanır və sınaqdan keçirilir. Bu isə yeni texniki tərəqqilərinin əmək məhsuldarlığının artırılmasının əsası və ya vasitəsi olur.

Əmək tərbiyəsinin məzmunu müxtəlif təlim-tərbiyə müəssisələri üçün müvafiq nazirliklər və baş idarələr tərəfindən müəyyən edilir. Orta məktəblərdə əmək tərbiyəsi Təhsil Qanununda, Mili Təhsil Konsepsiyasında (kurikulum) və digər məktəblə bağlı sənədlərdə göstərilmişdir.

Məktəblilərin peşəyönümü

Əmək tərbiyəsinin yeniyetmə və gənclərin peşə yönümü sahəsində böyük və əhəmiyyətli rol vardır. Peşə – xalq təsərrüfatının bu və ya digər konkret bir sahəsinə aid bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə və həmin sahədə fəaliyyətə qoşula bilmək üçün və fəaliyyət göstərmək üçün yiyələnmiş zəruri əmək bacarıq və qabiliyyətləridir.

Böyüyən nəslin sənətə yiyələnməsinin zəruriliyi hələ yazılı ədəbiyyatımız meydana gəlməmişdən çox əvvəllər xalqın ağıllı, müdrik adamları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və xalq yaradıcılıq nümunələrində öz əksini tapmışdır. Nağıllarımızda, bayatılarımızda, atalar sözlərimizdə, dastanlarımızda və digər bir sıra şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında sənət və peşəseçmə işinin vacibliyini əks etdirən çoxlu sayda nümunələr sübut edir ki, xalqımız hər hansı bir peşə və sənət öyrənməyi bir çox titullardan, var-dövlətdən, mal-sərvət toplamaqdan üstün tutmuş, bu işə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Yeniyetmə və gənclərin peşə marağının öyrənilməsi, qabiliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi, peşələrə aid məlumat, peşəyə aid bilik, bacarıq və vərdişlər, seçilmiş peşə üzrə işə düzəlmə, peşəyə uyğunlaşma məktəbdə peşə yönümünün məzmununu təşkil edir.

Peşə yönümü işi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1) Peşə maarifi; 2) peşə məsləhəti; 3) peşə təmayülü.

Peşə yönümü yeniyetmə və gənclərin peşə nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsindən başlayaraq yenidən oriyentasiyasına qədər olan bütün işlər sistemini əhatə edir. Peşənin səhv seçilməsi, peşə üzrə yenidən iş aparılaraq qabiliyyətə uyğun peşə seçilməsi prosesi yenidən oriyentasiya adlanır.

Peşə ilə ixtisas məfhumu bir-birinə oxşar olsa da hər məfhumun öz mahiyyəti vardır. Peşə daha geniş anlayış olub, bir neçə ixtisası əhatə edir və s. Məsələn, müəllimlik peşəsi fənlərin tədrisi üzrə bir neçə ixtisasları əhatə edir: Ədəbiyyat müəllimi, riyaziyyat müəllimi, ibtidi sinif müəllimi və s. Mühəndislik peşəsi fəaliyyət sahələrinə görə xeyli ixtisasları əhatə edir.

Yuxarıda vurğulandığı kimi, peşəyönümü – təlim-tərbiyənin mühüm tərkib hissəsi olduğundan onun təşkili və aparılmasında ənənəvi prinsip və metodların rəhbər tutulması vacibdir.

Peşəyönümü işində aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir:

1. Peşəyönümünün dövlət əhəmiyyətliyi prinsipi.

Dövlətimiz yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verir və bunu cəmiyyətin gələcəyinin təmin edilməsinin əsas amillərindən biri sayır. Respublikamızın “Təhsil sahəsində islahat Proqramı”nda deyilir: “Cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədi ilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil üstün sahəyə çevrilməlidir”.

Təlim-tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri peşəyönümü işidir. Peşəyönümü dövlət əhəmiyyətli işdir. Bu iş elə bir istiqamətə yönəldilir ki, onun müvəffəqiyyətlə həll edilməsi nəticə etibarilə dövlətin kadr hazırlığı siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək olur. Bu baxımdan peşəyönümü işində dövlət maraqlarının olması və onun bu maraqlara uyğun şəkildə qurulması fəaliyyət prosesində əsaslanılan əsas prinsiplərdən birinə çevrilməlidir.

2. Peşəyönümü işində elmlilik prinsipi.

Bu prinsip təlimin prinsiplərindən olsa da, peşəyönümü işində daha yeni məzmun kəsb edir. Bu prinsip hər şeydən əvvəl peşə-yönümü işinə elmi şəkildə yanaşmağı tələb edir. Onun əsasında formalizmə yol verməmək, şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələrin məzmunu, peşələr sistemində yeri, gələcək perspektivləri haqqında əsaslı biliklər vermək, elmin və texnikanın son nailiyyətləri və istiqamətləri ilə bağlı meydana çıxan yeni peşələr və peşə sahələri ilə tanışlıq, işə düzəlmə imkanları haqqında məlumatlar, şagirdlərin marağı ilə real seçmə imkanları arasında nisbətə nəzərə alınması və digər bir sıra məsələlər durur. Peşə seçimində elmlilik prinsipi elə bir seçimin müəyyən edilməsini tələb edir ki, seçilən peşə birincisi, insanda xoş hisslər yartsın, ona zövq versin və xoşbəxtlik gətirsin, ikincisi, bacarıq və qabiliyyətə uyğun olsun, üçüncüsü, cəmiyyət və insanlar üçün faydalı, lazımlı olsun.

Bunlar peşəseçmədə üç mühüm baza amillərini – “İstəyirəm”, “Bacarıram”, “Lazımdır” əlaqələndirir ki, bu da peşəseçiminin elmi surətdə həllini nəzərdə tutur.

3. Peşəyönümü işində əxlaqi keyfiyyətlərin, mənəvi tələblərin nəzərə alınması prinsipi.

Peşəçimində şəxs seçəciyi peşəyə əxlaqi, mənəvi yöndən yanaşmalıdır. O peşəseçimində gələcəkdə bu peşədən müxtəlif qanunsuz yollarla pul qazanmaq, gəlir əldə etmək düşüncəsi ilə peşə seçməməlidir.

4. Peşəyönümü işində şüurluluq prinsipi

Peşəyönümü işində məktəblilərin şüurluluğu təmin olunmadan müvəffəqiyyətli nəticəyə nail olmaq olmaz. Şagirdin maraq göstərdiyi peşənin mahiyyətini,

çətinliklərini, tələblərini, ona yiyələnməyin mümkünlüyünü, gələcək perspektivlərini şüurlu olaraq dərk etməsi peşəyönümü işində kortəbiiyin, təsadüfiliyin qarşısını alır, onlarda bu sahəyə inamlı münasibətin yaranmasına, peşə yönümünün və həyat yolunun dəqiqləşməsinə və əqidənin formalaşmasına səbəb olur. Təcrübə göstərir ki, peşəyönümü işi məhz şüurlu surətdə yerinə yetirildikdə seçilən peşə fərəh mənbəyinə cəvrilir və onun sahibi bu sahədə müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərə bilir. Bu baxımdan da məktəbdə və ailədə aparılan peşəyönümü işlərində şüurluluq prinsipinin gözlənilməsi vacibdir.

5. Peşəyönümündə məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi.

Təlim və tərbiyə üçün xarakterik olan bu prinsipin peşəyönümü işində nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər yaş dövrü insan şəxsiyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlərlə müşayiət olunduğundan peşəyönümü işində bunları nəzərə almadan heç bir müvəffəqiyyətə nail olmaq olmaz. Psixologiya və fiziologiya elmləri sübut edir ki, məktəbli şəxsiyyətində hər bir yaş dövrü müxtəlif üzvlərin və onların funksiyalarının yetkinləşməsi ilə xarakterik olur. Buna görə də ayrı-ayrı yaş dövrlərində müəyyən fəaliyyət növləri daha qabarıq formada nəzərə çarpır. Bu məsələ peşələrə olan münasibətlərdə də özünü aydın şəkildə göstərir.

6. Peşəyönümü işində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi.

Peşəyönümü işində heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən bu prinsip hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini – maraqlarını, temperamentini, bacarığını, qabiliyyətlərini və digər bir sıra psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Burada ən əvvəl hər bir şagirdin psixoloji, intellektual, fiziki və mənəvi inkişaf səviyyəsi, maraqların qabiliyyətlərə müvafiqlik səviyyəsi və şəxsiyyət digər xarakterik cizgiləri nəzərə alınmalıdır. Hər bir şagirdin öz səviyyəsinə, gücünə, qabiliyyətinə müvafiq peşə seçməsi üçün bu prinsipə ciddi riayət olunmalı və peşəyönümü işinin diferensial şəkildə, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla aparılmasına nail olunmalıdır.

7. Peşəyönümü işinin diferensiallaşdırılması prinsipi.

Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işində diferensiallaşdırma prinsipini əldə rəhbər tutmaq və belə iş üsullarından hərtərəfli şəkildə istifadə etmək müasir dövrdə peşəyönümü probleminin həllində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də onun bir prinsip kimi irəli sürülməsi müasir dövrdə peşəyönümü işinin elmi şəkildə həll edilməsində əsaslı yer tutur. Bu da səbəbsiz deyildir. Məlum olduğu kimi, hər bir şagirdin özünəməxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, inkişaf səviyyələri vardır. Bununla əlaqədar olaraq onların həyat planları, peşə, sənət, ixtisas yönümlərində də müxtəliflik vardır. Belə olduğu təqdirdə bu işin hər bir şagirdin psixofizioloji xüsusiyyətlərinə müvafiq diferensial şəkildə aparılmasına ehtiyac yaranır.

8. Peşəyönümündə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi.

Peşəyönümü işində sistemlilik və ardıcılığın gözlənilməsi onun səmərəliliyinin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biridir. Bu prinsipin gözlənilməsi istər nəzəri şəkildə aparılan işlərdə, istərsə də praktik formada həyata keçirilən tədbirlərdə şagirdlərin aldıkları bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən isə, aparılan peşəyönümü işlərindən hansı tədbirin, nə vaxt, harada, kimlərlə keçiriləcəyi, hansı məqsədə nail olunacağı və s. haqqında tərbiyəçidə əvvəlcədən aydın təsəvvürlər olur. Eyni zamanda problemin həllində fasiləsizlik kimi mühüm bir amil öz həllini tapmış olur.

9. Peşəyönümündə varislik prinsipi

Peşəyönümü işlərində sistemliliyin və ardıcılığın gözlənilməsi bu prosesdə varislik kimi mühüm bir prinsipin də gözlənilməsinə və həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilən tədbirlər elə təşkil edilməlidir ki, əvvəlki tədbirlər sonrakıların aparılmasına zəmin yaratsın və sonra aparılan müəyyən işlər əvvəlki tədbirlərin məntiqi davamı olsun. Orada alınan informasiya və məlumatları, bilik, bacarıq və vərdişləri daha da genişləndirsin, möhkəmləndirsin və bu sahədə şagirdlərin inkişafına kömək etsin. Aparılan konkret bir tədbir qarşıya qoyulmuş ümumi məqsədin həyata keçirilməsinin bir ünsürü olsun.

10. Şəxsiyyətin imkan və qabiliyyətlərinin, bilik və bacarıqlarının seçilmiş peşənin tələblərinə uyğunluq prinsipi.

Peşəyönümü prosesində nəzərə alınması vacib olan prinsiplərdən biridir. Hər bir peşənin tələb etdiyi müəyyən amillər, göstəricilər vardır ki, onları nəzərə almadan peşəyönümü işini müvəffəqiyyətlə aparmaq mümkün deyildir. Peşə seçməndə proses birtərəfli olmadığından bu prosesdə hər iki tərəfin göstəriciləri bir-birinə uyğun gəlməlidir. Başqa sözlə desək, peşənin verdiyi tələblərə şagirdin psixoloji, fiziki, əqli, mənəvi və s. keyfiyyətləri cavab verməlidir.

11. Peşəyönüm işində müstəqillik və sərbəstlik prinsipi.

Peşəyönümü elə bir problemdir ki, burada şagirdlərin müstəqilliyinə və seçim qarşısında sərbəstliyinə əsaslanmaq lazımdır. Əks halda seçilən peşə nə onun sahibinə, nə də cəmiyyətə elə bir fayda gətirməz.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində deyilir: “Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır”. Buna görə də şagirdlərin bu konstitusiya hüququndan düzgün istifadə edə bilməsi ucun onlara peşəyönümü prosesində elə bir mənəvi-psixoloji şərait yaradılmalıdır ki, şagird sevdiyi, maraqlı göstərdiyi, qabiliyyət və bacarığına müvafiq olan peşəni sərbəst, müstəqil surətdə seçə bilsin. Belə olduqda şagirdlərə öz imkanlarını dəfələrlə ölçüb-biçməyə, qabi-

liyyətlərinə müvafiq əmək sahəsi seçməyə imkan yaranar və seçilən peşə həm özünə, həm də dövlətə, xalqa daha çox xeyir verər.

Peşəyönümündə müstəqillik və sərbəstlik prinsipinin gozlənilməsi şagirdləri eyni zamanda valideynlərin çox vaxt əsassız təhriklərindən, ali təhsil almaq xatirinə hər hansı bir ali məktəbə daxil olmaq məcburiyyətindən azad edir. Valideynlər də, müəllimlər də, yaxın qohum-tanışlar da öz məsləhət və tövsiyələrini verir, peşə seçmək sərbəstliyi isə şagirdin özünə həvalə edilir. Belə olduqda peşəyönümü işi elmi şəkildə, konstitusiyanın tələbləri səviyyəsində həll edilmiş olur.

12. Peşəyönümündə kadrlara olan tələbatın nəzərə alınması prinsipi.

Bu prinsipin əsas mahiyyəti respublikamızın iqtisadiyyatının başlıca inkişaf istiqamətlərini nəzərə almaqla əmək bazarına tələbatların formalaşdırılmasıdır. Bu problemin həlli üçün iqtisadi inkişafın kadr təminatı tələb və təklif prinsipinə uyğun proqnozlaşdırma, cari və perspektiv planlar əsasında qurulmalı, pedaqoji kadr potensialının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman respublika iqtisadiyyatının üstün inkişaf etdirilməli sahələrinin müasir tələblərə cavab verən kadrlarla təmin olunması onların hazırlığının aparıcı istiqaməti olmalıdır.

Peşə seçilməsində əsas məsələ xalq təsərrüfatının, ölkənin peşələrə olan tələbatını nəzərə almaqdır. Peşəyə istiqamətləndirmədə həm müasir sənayenin inkişafı, onun tələbləri, həm də ölkənin inkişaf perspektivləri, dövlətin və xalqın mənafeyi nəzərə alınmalıdır. Bu prosədə həmin məsələlər yüksək vətəndaşlıq hissi əsasında həyata keçirilməlidir.

Elmi mənbələrdə peşəyönümü işinin metodları aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1) Peşələr haqqında söhbətlər; 2) Şəxsi sənəd və materialların öyrənilməsi, müəllimin, ailə üzvlərinin və tanışların rəyi və xarakteristikası; 3) fərdin imkanlarının, meyl və maraqlarının aşkarlanması üçün müsahibə və intervülərin aparılması; 4) maraq və meyli müəyyənəlmək üçün anketləşdirmə; 5) peşə yararlığını, meyllərini və qabiliyyətlərini müəyyənəlmək üçün testləşdirmə; 6) peşə məsləhəti və peşə seçmə üçün tibbi müayinələrin aparılması.

Peşəyönümü cəmiyyətin sosial inkişafı ilə dəyişilən və daim inkişafda olan bir prosedir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, bu problem də inkişaf edir, genişlənir, yeni mahiyyət və məzmun kəsb edir. Bu da özünü hər şeydən əvvəl cəmiyyətdə təbiiyyətin məqsəd və məzmununun yeniləşməsində, sosial-iqtisadi inkişafın dinamikasında və elmi-texniki tərəqqinin məktəbin bütün sahələrinə getdikcə daha çox nüfuz etməsində göstərir. Bu baxımdan məktəbdə peşəyönümü işinin sisteminin təkmilləşdirilməsi onun məzmun, forma və metodlarının cəmiyyətimizin indiki tələbləri səviyyəsində təşkilində və respublikamızın təhsil islahatının tələblərinə müvafiq qurulmasına həmişə diqqət yetirilməlidir.

14.5. ESTETİK TƏRBIYƏ

“Estetika” yunanca “estezis” sözündən olub, hiss etmək, qavramaq deməkdir. Estetik tərbiyə dedikdə, incəsənət və həyatdakı gözəlliklərin qavranmasına, estetik zövq və qabiliyyətlərin inkişafına yönələn təsirlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Estetik tərbiyə insanları gözəllik aləminə yaxınlaşdırır, estetik zövqlər yaradır, gözəlliyi görmə, qavrama, dərk edərək qiymətləndirmə bacarığı formalaşdırır, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Estetik tərbiyə insanlarda gözəl hisslər yaratmaqla onları həyata gözəllik üsürləri daxil etməyə təhrik edir.

Tərbiyənin digər tərkib hissələri kimi estetik tərbiyə də əxlaq, əqli, fiziki, əmək, hüquq və s. kimi keyfiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədədir.

Estetik tərbiyə şəxsiyyət tərbiyəsində böyük rol oynayır. O, tərbiyənin digər tərkib hissələri ilə sıx bağlıdır. Estetik tərbiyə zehni tərbiyəyə kömək göstərir: o, insana bilik verir, həyatı dərk etməyə yardım edir.

Estetik tərbiyə insan əxlaqına güclü təsir göstərir. Ədəbiyyat, incəsənət insan mənəviyyatını zənginləşdirir, humanizm, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik və digər müsbət keyfiyyətlər formalaşdırır.

Estetik tərbiyə prosesində öncə insanda estetik şüur yaradılmalı, sonra estetik hisslər inkişaf etdirilməli və daha sonra estetik davranışa nail olmaq lazımdır.

Estetika – gözəllik haqqında elmdir. Gözəllik hissi insan qəlbini təmizləyir, saflaşdırır, onu yaxşı əməllərə yönəldir. Gözəl fikrə və qəlbə malik insan pisliyə, bədxahlığa, qəddarlığa yol verməz. Bu mənada “Dünyanı gözəllik xilas edəcək” fikrinə haqq qazandırmaq olar. Dahi şairimiz Hüseyn Cavid deyirdi: “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir”.

Gözəlliyin başlıca mənbələrini təbiət, cəmiyyət, ədəbiyyat, incəsənət və insan gözəlliyi təşkil edir. İnsanın gözəlliyi zahiri və daxili gözəlliyin vəhdətidir.

Estetik tərbiyə məktəblilərin həyata estetik münasibətlərini, bədii zövqünü, gözəlliyi duyma, qavrama bacarıq və qabiliyyətlərini, hisslərini inkişaf etdirir və formalaşdırır.

Estetik tərbiyə geniş anlayış olub, bədii tərbiyəni də əhatə edir. Bədii tərbiyə incəsənət əsərləri vasitəsilə həyata keçirilən estetik tərbiyə prosesidir.

Estetik tərbiyənin sistemə ailədə və uşaq bağçasında estetik tərbiyə, məktəbdə təlim prosesində və sinifdən xaric tədbirlərdə, məktəbdən kənar tərbiyə müəssisələrində, habelə uşaq həyatının təşkilində, insan münasibətlərində estetik tərbiyə işləri daxildir.

Estetik tərbiyənin bünövrəsi ailədə qoyulur. Ailə gözəlliyin, uşaq zövqünün ilk məktəbi, ana laylası uşaqların ilk nəğməsidir. Ailədəki səliqə-sahman, təmiz-

lik, uşaq oyuncaqları, ev avadanlığı və əşyalarının gözəlliyi, valideynlərin oxuduğu mahnı və şeirlər, danışdıqları nağıllar, təbiət gəzintiləri – bütün bunlar kiçik yaşlarda uşaq zövqünü formalaşdırır.

Məktəbəqədər dövrdə estetik tərbiyə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Estetik tərbiyə uşaq bağçasında daha sistemli xarakter kəsb edir. Uşaqlarla estetik məzmunlu məşğələlər – təbiətlə və ətraf aləmlə tanışlıq, musiqi, rəsm, gil, applikasiya, quraşdırma işləri, əmək məşğələləri aparılır, musiqili-didaktik oyunlar keçirilir, bayram və əyləncələr yüksək estetik formada təşkil edilir.

Estetik tərbiyənin vəzifələri: Estetik tərbiyənin başlıca vəzifələri şagirdlərin estetik anlayışlarını, estetik mühakimələrini, estetik zövq və baxışlarını, bədii təxəyyülünü, gözəlliyi duymaq, qavramaq qabiliyyətlərini formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Estetik mədəniyyətə yiyələnmək tərbiyəliliyin meyarlarından biri, insanın mədəni səviyyəsinin göstəricilərindən biridir. Estetik tərbiyə nəticəsində yaranan estetik mədəniyyət mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi əməkdə, incəsənətdə, davranışda gözəlliyi, xeyirxahlığı, yaxşılığını duymağı, qiymətləndirməyi və fərqləndirməyi nəzərdə tutur.

Uşaqlara ictimai həyatda, incəsənətdə gözəlliyi duymağı və hiss etməyi öyrətmək, uşağın qarşısında təbiət və cəmiyyətdəki gözəllikləri açmaq uşaqların estetik qabiliyyətini inkişaf etdirmək vacib vəzifələrdəndir.

Estetik tərbiyənin mühüm bir vasitəsi təbiət gözəllikləridir. Təbiət gözəllikləri mənəvidir. O, estetik hisslərin, təxəyyülün inkişafına zəngin material verir. Təbiət gözəlliklərini uşaqlara sevdirmək və onlardan zövq almağı öyrətmək lazımdır.

Təbiət gözəllikləri insanın aqlını və qəlbini zənginləşdirir, onda yüksək estetik və mənəvi hisslər – vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, həssaslıq, doğma torpağa məhəbbət, iftixar hissləri oyadır. Bütün bunlar isə təbiətə, ətraf mühitə, insanlara estetik münasibətin formalaşmasına kömək edir.

Təbiətin füsunkar gözəlliklərini şagirdlərə anladılması üçün hər gülə-çiçəyə, ağaca, quşa, küləyə, buluda, yağışa, qara mənsub əlamətləri başa salmaq lazımdır.

Estetik tərbiyənin mühüm bir istiqaməti məişətdə, geyim və münasibətdə gözəllik ruhunda şagirdləri tərbiyə etməkdir. Böyüyən nəsil məktəbdə, ailədə, şəxsi həyatda gözəllik qanunları ilə yaşamağa, hər yerdə estetik mühitə yaratmağa çalışmalıdırlar: gözəl danışmalı, gözəl geyinməli, gözəl yeriməli, gözəl davranmalıdırlar. Necə ki A.Çexov deyirdi ki, insanda hər şey gözəl olmalıdır. Fikir də, geyim də, sifət də, davranış da və s.

Kütləvi tədbirlər sırasında teatr-kino tamaşalarına kollektiv gedişlər, əyləncəli gecələrin keçirilməsi, albom, stendlərinin tərtibi və s. də estetik tərbiyə baxımından əhəmiyyətlidir. Məktəbin özü bütövlükdə estetik baxımdan gözəl, səliqəli və təmiz olmalıdır. Uşaqlar məktəbin həm daxili və həm də xarici gözəlliyindən zövq almalı, onu qorumalıdırlar.

Bütün bu işlərdə müəllimlərin, valideynlərin, böyüklərin nümunəsi, emosional, estetik mədəniyyəti, gözəl, nəzakətli davranışı böyük rol oynayır. Tərbiyəçinin daxili gözəlliyi, uşaqlarla ədalətli münasibəti, həssaslığı, pedaqoji məharəti, hər işdə ölçü hissini gözləməsi, düzlüyü, doğruluğu, mədəniliyi münasibət və davranış estetikasının çox təsirli vasitələridir.

Estetik tərbiyənin bir çox vasitələri mövcuddur. Bunların içərisində: a) insanların təbiətlə əlaqəsi; b) ictimai-sosial həyat; v) əmək fəaliyyəti mühüm yer tutur. İnsanların gözəlliklə, təbiətlə əlaqəsi nəticəsində onlarda gözəl hisslər baş qaldırır, təbiətə vurğunluq əmələ gəlir. Bu işdə təbiətə ekskursiyalar, yaşıllaşdırma işində iştirak etmək və s. əhəmiyyətli yer tutur.

Təbiət, onun gözəlliyi özü uşaq və yeniyetmələri gözəlliyi sevdilir. Estetik tərbiyənin ikinci vasitəsi insanların sosial həyatıdır. Abadlaşdırılmış şəhər və kəndlər, onların gündən-günə gözəlləşdirilməsi, yaraşlıq binalar tikilməsi və istirahət guşələrinin salınması insanlar arasında gözəl, mehriban ünsiyyət yaradır, onları həyatı daha da gözəlləşdirməyə ruhlandırır, yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə sövq edir. Estetik tərbiyənin vasitələri içərisində əmək mühüm yer tutur. İnsan öz əməyinin nəticəsindən, cəmiyyətə verdiyi xeyrdən zövq alır. Estetik tərbiyə metodlarına:

a) estetik bilgilərin verilməsində istifadə edilən təlim metodları;

b) estetik zövq və estetik baxışların tərbiyə edilməsində istifadə edilən tərbiyə metodları;

c) estetik yaradıcılığın özünə məxsus olan spesifik metodlar daxildir.

Birinci qrupa şifahi şərh, müsahibə, illustrasiya və demonstrasiya, izah və s.; ikinci qrupa söhbət, müzakirə, disput, ədəbi-bədii gecələr və s.; üçüncü qrupa isə estetik fəaliyyətin təşkili metodikası daxildir. Məsələn, rəssam olmaq istəyirsə şəkil çəkmə qaydaları, naturanı görə bilmək, fırçadan, qələmdən və s. istifadə öyrədilir. Rəqqasəyə rəqs elementləri, musiqiyə uyğun hərəkət etmək qaydası öyrədilir. Ümumiyyətlə estetik təlim və tərbiyə, əsasən iki formada təlim və dərslərdə proseslərdə həyata keçirilir, mədəniyyət və incəsənət müəssisələrində də estetik tərbiyə tədbirlərinə geniş yer verilir.

Tərbiyənin digər tərkib hissələri kimi estetik tərbiyədə də baza kimi təlim prosesi götürülür. Məktəblərdə tədris edilən dərslərin, demək olar ki, hamısında estetik tərbiyə imkanı vardır. Bir sıra fənlər isə bilavasitə estetik tərbiyə və təliminə (musiqi, rəsm, nəğmə və s.) xidmət edir

Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində estetik tərbiyə imkanlarından geniş istifadə etmək lazımdır.

Məktəbdə tədris edilən fənlərin hamısı estetik tərbiyənin vəzifələrini həll etmək baxımından müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Burada müəllim pedaqoji ustalığı və yaradıcılığı göstərərək şagirdin hisslərinə təsir göstərməli, onun qavrama qabi-

liyyətini, dərk etmə bacarığını və digər müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini göz önünə alaraq dərsi obrazlı şəkildə, bir aktyor məharəti ilə aktyorcasına tədris etmək zərurəti duyulur.

Məktəbdə bilavasitə estetik tərbiyə ilə bağlı tədris fənləri vardır ki, bura musiqi, rəsm, təsviri incəsənət fənləri əsas yer tutur. Buna baxmayaraq bütün fənlərin tədrisində estetik tərbiyə imkanları vardır.

Musiqi dərsləri şagirdlərin estetik tərbiyəsində əsas tədris fənlərindən biridir. Musiqi dərslərində tədris olunan hər hansı mövzu şagirdlərin daxili aləmini zənginləşdirir, bədii zövqlərini, duyğularını, qavrayışlarını tənzipləyir, estetik dünyagörüşlərini genişləndirir. Musiqi insanda ruh yüksəkliyi yaradır, həvəslə işləməyə sövq edir.

Musiqi, heç şübhəsiz, daha çox hisslərlə bağlı olub, insanın əhvalına, emosional vəziyyətinə təsir edir. Lakin bir çox pedaqoqlar musiqinin əqli tərbiyə üçün də böyük önəm daşdığını qeyd edirlər.

Musiqi dərslərinin düzgün qurulması uşaqlarda müxtəlif yaradıcı keyfiyyətlərin formalaşmasına xüsusi şərait yaradır. Estetik dünyagörüş uşaqları, digər fənləri də dərindən öyrənməyə alışdırır və onları məktəbin bütün ictimai həyatında yaxından iştirak etməyə istiqamətləndirir. Nəticədə:

1. Uşaqlar digər fənlərin estetik mahiyyətini yaxşı qavrayırlar;
2. Dünya klassik musiqi nümunələrini, geniş həcmli, musiqi əsərlərini asanlıqla mənimsəyirlər.

3. Bədii yaradıcılıq dərnəklərinə üzv yazılırlar.

4. Şagirdlərdə gözəlliyi duymaq, qavramaq qabiliyyəti inkişaf edir.

5. Ətraf aləmdə gözəllikləri duymağı və onlardan zövq almağı formalaşdırır.

Bütün bunlar şagirdlərin estetik tərbiyəsində hətərərli inkişafına kömək edir.

Rəsm çəkməklə bütün uşaqlar maraqlanır və bu onların ilk sevimli işlərindən biri hesab olunur. Uşaqlar çox həvəslə şəkil çəkirlər. Rəsm uşaqların görmə qavrayışını, bədii hislərini, təxəyyülünü, zövq və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu dərslər uşağı cisim və hadisələrini mahiyyətinə daha dərindən nüfuz etməyə alışdıraraq cisimlərin forma və məzmun gözəlliyini seçməkdə, bu gözəlliyi qiymətləndirə bilməkdə onlara yardım göstərir.

Rəsm dərslərində məktəblilərin həm də rəssamların həyat və yaradıcılığı ilə tanış olurlar, onların çəkdiyi şəkillərdəki ideya və süjet xəttini duymağı öyrənirlər. Rəssamların çəkdiyi şəkillərdən tərtib olunmuş albomlar və eləcə də sərgilər, şagirdləri təsviri incəsənət aləminə daxil edir, gözəlliyi duymaq və qiymətləndirmək sahəsində onlarda həssaslığı artırır. Rəsm dərslərində məktəblilərin əldə etdikləri müvəffəqiyyətlə kifayətlənməməli, rəsm dərnəyində onların iştirakını təmin etməklə bu müvəffəqiyyəti möhkəmləndirmək lazımdır.

Uşaqları ardıcıl olaraq rəsm sərgilərinə aparmalı, görkəmli rəssamların əsərləri haqqında məlumatlar verilməlidir. Rəsm əsərləri uşaqların ruhuna hiss üzvlərinə qüvvətli təsir göstərən sənət növüdür.

İbtidai siniflərin **ana dili dərslərində** şagirdlərə öyrədilən kiçik, sadə, obrazlı nağıllar, şeir parçaları onların estetik və əxlaqi hissələrini, bədii təxəyyülünü inkişaf etdirir. Orta və yuxarı siniflərə keçdikcə bu vərdişlər daha da dərinləşdirilir. Məktəbin orta və yuxarı siniflərində estetik tərbiyə üçün bədii ədəbiyyatdan geniş istifadə etmək imkanı yaranır.

Ədəbiyyat dərslərinin estetik tərbiyə imkanları xüsusilə genişdir.

Maksim Qorki yazırdı: “Bədii ədəbiyyatın tərbiyəvi əhəmiyyəti ona görə çoxdur ki, o eyni zamanda həm düşüncəyə, həm də hissiyata güclü təsir edə bilir”.

Ədəbiyyat dərslərində yeniyetmə və gənclər bədii əsərləri öyrənirlər. Bu zaman onlar əsər qəhrəmanlarını təhlil edirlər, ona münasibət bildirirlər. Bu işə onları həm də öz hərəkət və davranışlarına gözəllik ələmətləri daxil etməyə məcbur edir, onlarda gözəlliyə aid münasibətlər formalaşdırır.

Ədəbiyyat dərslərində yeniyetmə və gənclər zəngin ədəbi materiallar xalq, yaradıcılığı, poeziya ilə tanış olur, yaradıcı, bədii təxəyyülləri inkişaf etdirir.

Poeziya daha çox hissələrə təsir etsə də, həm də əqli inkişaf üçün də çox vacibdir. Poeziya oxucunun hiss dünyası, duyğularını inkişaf etdirməklə yanaşı, şeiri təhlil və tərkib etməklə, mühakimələr aparmaqla uşaqların qabiliyyətini də inkişaf etdirmək olar.

Tarix dərslərində təcrübəli müəllimlər bu və ya digər mövzuya uyğun ədəbi parçalardan, təsviri sənət əsərlərindən və incəsənətin başqa nümunələrindən yeri gəldikcə istifadə etməklə, uşaqları maraqlandırır və onlarda müsbət tarixi hadisələrə hüsn-rəğbət, mənfi hadisələrə qarşı isə nifrət hissi aşılayır.

Biologiya və coğrafiya dərsləri təbiətdəki gözəllikləri görməkdə uşaqlara kömək edir və onlarda bu gözəlliklərə məhəbbət hissini tərbiyə edir.

Estetik tərbiyədə **əmək dərslərinin** böyük əhəmiyyəti vardır. Əmək şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına, o cümlədən estetik baxışlarına qüvvətli təsir göstərir. Əmək, yaradıcı fəaliyyət ən gözəl zövq mənbəyidir. İnsanın xoşbəxtliyi yaradıcı əməklə, əmək sevinci ilə bağlıdır. Əmək dərslərində müəllim məktəblilərin hazırladıqları əşyaların xarici gözəlliyinə və səliqəli olmasına nail olmaqla onlarda estetik zövqün inkişafına kömək etməlidir.

Bədən tərbiyəsi dərslərində hərəkətlərin bədii cəhətdən lazımı şəkildə icrası, komandaların dürüst yerinə yetirilməsi, dərsin müəyyən hissələrinin musiqi müşayiəti ilə aparılması və s. məktəblilərdə gözəl əhval-ruhiyyə oyadır, onların gülərüzlü və gözəl qamətli adamlar kimi yetişməsinə kömək edir.

Bədən tərbiyə dərslərində hamının idman forması ilə iştirak etməsi, idman zalında təmizlik, səliqə səhman, gözəl bəzədilmə, həzin musiqi sədaları uşaqların

estetik tərbiyəsinə qüvvətli təsir göstərir. Bədən tərbiyəsi dərslərində hərəkətlərin bədii şəkildə icrası, dərslərin musiqi ilə müşayiət edilməsi, qamətin düzgün inkişafı kimi məsələlər estetik tərbiyə-nöqtəyi nəzərindən çox faydalıdır.

Ümumiyyətlə, hər bir dərs uşaqlarda bədii və estetik hisslər doğura bilər. Müəllimin nitqinin ifadəliliyi, obrazlılığı, hərəkətlərinin təbiiliyi, dərslərdə istifadə etdiyi şəkil və sxemlərin, həmçinin başqa əyani vasitələrin gözəlliyi, yazı taxtasındakı yazısının qəşəngliyi, sinfin xarici şəraiti, səliqəliyi, təmizliyi və zövqlə təşkil edilmiş təlim prosesinin özü, sinfin gözəl görünüşü uşağın estetik tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir.

Dərslərdə aparılan estetik tərbiyə sinifdən-xaric və məktəbdən-kənar işlərdə daha da dərinləşdirilir və genişləndirilir. Bu işlər şagirdlərin maraqlarının və fərdi yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına kömək göstərir. Estetik tərbiyə üzrə sinifdən-xaric işlərin məzmunu, forması müxtəlif və rəngarəngdir. Bunları üç qrupa ayırmaq olar: dərnək işləri, kütləvi işlər və fərdi işlər.

Bədii yaradıcılıq və incəsənət dərnəkləri estetik tərbiyə üzrə sinifdən-xaric işlərin geniş yayılmış formalarındandır. Belə dərnəklərə musiqi, xor, rəsm, rəqs, ədəbiyyat, dram, bədii oxu, bədii tikiş və b. dərnəklər daxildir.

Məktəblilərin estetik tərbiyəsinə inkişaf etdirən mövcud forma və yollar içərisində **bədii özfəaliyyət dərnəkləri** mühüm əhəmiyyətə malikdir. Özfəaliyyət rolu ilə uşaqlarda bir sıra vacib yaradıcı keyfiyyətləri, estetik qabiliyyətləri üzə çıxarmaq, cəllələmək və sonradan formalaşdırmaq sahəsində görülən işlər daha böyük səmərə verə bilər.

Məktəbdə estetik yönümlü dərnəklərin təşkilinə və bu dərnəklərdə uşaqların iştirakına xüsusi fikir verilməlidir. Bu cəhətdən bədii yaradıcılıq və incəsənət dərnəkləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. **Rəsm dərnəyi** bədii yaradıcılıq yaradıcılıq dərnəkləri içərisində özünəməxsus yer tutur. Rəngarəng növləri və formaları olan rəs-samlıq sənəti insanın mənəvi aləminə nüfuz edən ən güclü vasitələrdəndir. Bu dərnək şagirdlərin təsviri yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirmək məqsədi ilə rəsm əsərlərinin müzakirəsini keçirir, təsviri incəsənət əsərləri haqqında mü-hazirələr aparır rəssamların həyat və yaradıcılıqlarını öyrənir, rəsm əsərlərinin sərgisini təşkil edir, rəsm sənəti üzrə müəyyən bilik və bacarıqlarla silahlanırlar.

Rəqs dərnəyi uşaqların ən çox sevdiyi incəsənət növüdür. Əyləncəli tədbirlərdə, bayramlarda, şənliklərdə, toplantılarda uşaqlar həvəslə çıxış edirlər. Rəqs uşaqlarda sevinc və fərəh hissləri yaradır, onları fəallaşdırır və özləri haqqda düşünməyə sövq edir. Kollektiv rəqs zamanı uşaqlar bir-birinə yaxınlaşır, sağlam ünsiyyət yaranır, əxlaqi və fiziki tərbiyə inkişaf edir. Uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər rəqs zamanı əylənir, sevinir və fərəh hissi keçirirlər. Rəqs zamanı hər kəs öz bacarıq və istedadlarını səfərbərliyə alır, gördüklərini yadda saxlamağa çalışır, hərəkətləri üzərində düşünür. Bu işə onlarda həm də hafizə və təfəkkürü inkişaf etdirir. Məktəbdən-kənar və mədəniyyət müəssisələrində təşkil edilən rəqslər yaşa-uyğun təşkil edilir.

Ona görə də dərnəklər eyni yaşlı, heç olmazsa yaşlarında az fərq olan insanları birəşdirməlidir. Rəqs zamanı geyimlər də gözəl, milli və ya müasir olmalıdır.

Dram dərnəyi şagirdləri bədii əsərlərin oxunmasına və dərk olunmasına sövq edir. Bu dərnək də şagirdləri özünə cəlb edir. Aktyor rolunda çıxış edən şagirdə bəzən bu peşəyə sevgi yaranır. Aktyorluq sənətinə vurğunluq yarada bilir. Bu dərnəkdə hazırlanan tamaşalar şagirdlərdə əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlətlərin formalaşmasına kömək edir.

Sinifdən xaric tədbirlərlə yanaşı, şagirdlər məktəbdənkənar müəssisələrdə uşaq və məktəblilər sarayları və evlərində, estetik tərbiyə mərkəzlərində, təsviri sənət studiyalarında müxtəlif növ yaradıcılıq fəaliyyətinə cəlb edilirlər. Bir çoxları bu yolla öz gələcək həyat yolunu müəyyən edir, böyük sənətə vəsiqə alırlar.

Məktəblilərin estetik tərbiyəsini lazımi səviyyədə aparmaq üçün tərbiyənin məlum ümumi prinsiplərini rəhbər tutmaqla yanaşı, bir sıra vacib şərtlərə də əməl edilməlidir. Onlardan ən başlıcaları aşağıdakılardır:

1. Estetik tərbiyə insanın mənəvi tərbiyəsi, elmi və əxlaqi dünyagörüşünün formalaşdırılması prosesi ilə sıx əlaqəli şəkildə aparılmalıdır.

2. Estetik tərbiyədə yüksək ideallıq təmin olunmalıdır. Estetik tərbiyə məqsədi ilə istifadə edilən material diqqətlə seçilməli, onların ideyaca yüksək, bədii cəhətcə dəyərli və zəngin olmasına xüsusi fikir verilməlidir.

3. Estetik tərbiyə işində uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, kiçik yaşlı uşaqlara məzmunu onlar üçün anlaşılmayan bədii əsərlər oxumaq, yaxud onların musiqi tərbiyəsini simfoniya kimi musiqi əsərlərindən başlamaq, belə uşaqlardan böyüklər kimi şeir söyləməyi, şəkil çəkməyi və s. tələb etmək yaxşı nəticə vermir.

4. Uşağı gözəllik aləminə daxil edən ayrı-ayrı tədbirlərdə təcridciliyə ciddi əməl olunmalıdır. Məsələn: uşaqları böyük ədəbi əsərləri düzgün qavramağa hazırlamaqdan ötrü onlara sadə nağıllardan danışmağa başlamaq lazımdır.

5. Estetik tərbiyə işində ardıcılıq gözlənilməlidir. Estetik bacarıq və vərdisləri uşağa yavaş-yavaş, həm də bir birilə sıx əlaqədar olan çoxlu çalışmalar nəticəsində aşılamaq olar.

6. Estetik tərbiyə hərtərəfli aparılmalıdır. Estetik tərbiyə işi elə qurulmalıdır ki uşaq eyni zamanda həm də incəsənətin müxtəlif növlərilə məşğul ola bilsin. Estetik tərbiyənin hərtərəfli aparılması uşaqların xüsusi maraq və meyillərini, qabiliyyət və istedadlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

7. Uşaqların estetik tərbiyəsi sahəsində aparılan işlərdə müvəffəqiyyətin bir şərti də məktəblə ailənin, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələrinin, ziyalıların, ittifaqlarının və s. vahid xətt üzrə əlbir işləməsidir.

8. Məktəblilərin estetik tərbiyəsində müvəffəqiyyəti təmin edən bir şərt də onları xalq incəsənətinin növlərilə, həmçinin xalqın gözəlliyə dair hikmətamiz kəlamları ilə yaxından tanış etməkdir.

9. Uşaqlara estetik tərbiyə vermək üçün müəllimlər, valideynlər və uşaqların tərbiyəsilə məşğul olan digər şəxslər də öz estetik mədəniyyətlərini yüksəltməlidirlər.

10. Estetik tərbiyədə məktəb, ailə, məktəbdənkənar müəssisələr, mədəniyyət ocaqları, bədii yaradıcılıq təşkilatları (rəssamlar, bəstəkarlar, yazıçılar birlikləri) bir-birilə sıx əməkdaşlıq etməli, vahid xətt üzrə əlbir işləməlidirlər.

14.6. FİZİKİ TƏRBIYƏ

Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsin ən mühüm keyfiyyətlərindən biri onun sağlamlığı, fiziki kamilliyidir. Sağlamlığın qeydinə qalmaq, fiziki gücün artırılmasına qayğı göstərmək insanın əxlaqi keyfiyyətlərinin bir göstəricisidir.

Ağlın yetkinləşməsində, əxlaqi keyfiyyətlərin kamilləşməsində, xoş əhval ruhiyyənin yaradılmasında, hafizənin və digər psixoloji proses və xüsusiyyətlərin inkişafında fiziki tərbiyənin rolu böyükdür.

Fiziki keyfiyyətlər arasında geniş formalaşdırılanlar – dözümlülük, cəldlik, çeviklik, güclülük, elastiklik, sürət fiziki tərbiyə vasitəsilə həyata keçirilir. Hüseyn Cavid gənc nəslə müraciətlə deyirdi:

“Mənim diləyim sizlər üçün,

Sağlam bədən, sağlam sinir, sağlam beyin..”

Fiziki tərbiyə şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının mühüm şərtini təşkil edir. Fiziki tərbiyə əqli inkişafa kömək edir. Sağlamlıq səmərəli zehni fəaliyyətin vacib şərtidir: o, insanın fikir qüvvəsini artırır, yorğunluğu aradan qaldırır, iş qabiliyyətini bərpa edir.

Fiziki tərbiyə insanları Vətəni müdafiə etməyə hazırlayır. Bunun üçün təlim müəssisələri xüsusi proqram əsasında fəaliyyət göstərir. Fiziki tərbiyə həmçinin əqli inkişaf vasitəsidir. Belə ki, fiziki cəhətdən zəif və nöqsanlı insanların əqli inkişafında da çatışmazlıq və ya nöqsanlar mövcud olur. Bu nöqtəyi nəzərdən H.Zərdabi fiziki tərbiyəni hərtərəfli və harmonik şəxsiyyət formalaşdırmanın əsas şərtlərindən biri hesab edirdi. Onun fikrincə, fiziki tərbiyə əqli və əxlaq tərbiyəsinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Fiziki tərbiyə insanın əxlaqi-iradi inkişafının da mühüm vasitəsidir: o, iradəni möhkəmlədir, insanda dözümlülük, intizam, kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir.

Görkəmli fizioloq P.F.Lesqaft fiziki tərbiyəni yüksək qiymətləndirmiş, onu iradə və xarakterin formalaşmasında, əxlaq tərbiyəsində, əqli qabiliyyətlərin, fikri fəallığın, bədii zövqün inkişafında mühüm amil, vasitə hesab etmişdir.

Göründüyü kimi, fiziki tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasında böyük rol oynayır. Buna görə də gənc nəslin fiziki tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır.

Fiziki tərbiyənin əsas məqsədi fiziki cəhətdən sağlam, gümrah nəsil tərbiyə etməkdən, onları əməyə və fəal ictimai həyata hazırlamaqdan ibarətdir. Bu ümumi məqsədə nail olmaq üçün fiziki tərbiyə qarşısında aşağıdakı konkret vəzifələr durur:

- 1) gənc nəslin normal fiziki inkişafını və sağlamlığını təmin etmək;
- 2) məktəblilərə həyat üçün zəruri olan bacarıq və vərdislər (düzgün yerləş, qaçış, tullanmaq, üzmək və s.) aşılamaq;
- 3) uşaq və gənclərdə bədən tərbiyəsi və idmanla müntəzəm məşğul olmağa, öz bədənini möhkəmlətməyə tələbat yaratmaq;
- 4) fiziki mədəniyyətə, gigiyena və təbabətə aid bilik və vərdislər aşılamaq;
- 5) böyüyən nəsildə təlim, əmək və vətən müdafiəsi üçün zəruri olan iradi-mənəvi keyfiyyətlər (dözümlülük, çeviklik, cədlilik, qüvvə) tərbiyə etmək, onlarda qorxu, inamsızlıq, səbirsizlik və s. kimi mənfi keyfiyyətləri aradan qaldırmaq əzmi formalaşdırmaq.

Məktəbdə fiziki tərbiyə müxtəlif vasitə və formalarla həyata keçirilir.

Fiziki tərbiyənin vasitələrinə təbii amillər, fiziki təmrinlər, gigiyenik amillər daxildir.

Fiziki tərbiyənin mühüm bir vasitəsi təbii amillərdən istifadə etməkdir. **Təbii amillər** təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələridir. Bura günəş, hava, su daxildir. İnsan orqanizminin təmiz havaya (oksigenə), suya, günəş şüasına böyük ehtiyacı vardır. Təmiz hava insan orqanizmi, beyin, ciyər və ürəyin fəaliyyəti üçün zəruridir. Çirkli hava (karbon qazı) beyni yorur, orqanizmin müqavimət gücünü zəiflədir, belə havada mikrob çox olur.

Günəş həyat mənbəyidir. Günəş şüası mikrobları məhv edir, qan damarlarını genişləndirir, orqanizmin müqavimətini artırır. Günəş düşməyən evdə insan tez xəstələnir.

Su da böyük sağlamlaşdırıcı təsirə malikdir: su dərini təmizləyir, tənəffüsü yaxşılaşdırır, əsəbləri sakitləşdirir.

Fiziki təmrinlər fiziki tərbiyə vəzifələrinin həlli üçün xüsusi seçilib tətbiq edilən əsas hərəkətlər və hərəkət əməliyyatlarıdır. Fiziki təmrinlərin təsnifatına müxtəlif yanaşma halları vardır. Nisbətən geniş yayılmış təsnifat fiziki tərbiyə vasitələrinin tarixən formalaşmış sisteminə əsaslanır. Buraya gimnastika, oyun, idman və turizm daxildir.

Gimnastika bütövlükdə orqanizmin və onun ayrı-ayrı sistem və funksiyalarının inkişaf etdirmək məqsədi ilə aparılan xüsusi təmrinlərdir. Gimnastikanın müxtəlif növləri ayırd edilir: əsas, gigiyenik, idman, bədii, istehsalat, müalicə gimnastikası.

Oyunlar fiziki təmrinlərin geniş yayılmış növüdür. Oyun həm fiziki, həm də mənəvi tərbiyə vasitəsidir. Oyunda uşaqların orqanizmi, fiziki qüvvələri, düşüncə bacarığı, hazırcavablıq, təşəbbüskarlıq inkişaf edir, kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq keyfiyyətləri formalaşır

Oyunlar iki növdə olur: hərəkətli və idman oyunları. Hərəkətli oyunlar əsasən ibtidai siniflərdə, idman oyunları isə məktəbin orta və yuxarı siniflərində keçirilir.

İdman fiziki təmrinlərin daha mürəkkəb növüdür. İdmanda bədəni möhkəmlətmək vəzifəsi fiziki çalışmaların ayrı-ayrı növlərində (yüngül atletika, güləş, üzgüçülük, futbol, voleybol, basketbol, dama, şahmat və s.) yüksək nəticələr əldə etməyə uğrunda mübarizə ilə qovuşur.

Turizm doğma diyarın təbiəti, tarixi və mədəni yerləri ilə tanışlıq, şagirdlərin görüş dairəsini genişləndirmək məqsədi ilə keçirilən yürüş və gəzintilərdir. O, uşaq və gənclərin fiziki dözümlüyünü, ətraf aləmə bələdliyini, sərbəstliyini təmin etməyə, kollektiv həyat və fəaliyyət təcrübəsi qazanmağa kömək göstərir.

Gigiyenik amillər fiziki tərbiyə, sağlamlıq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Gigiyenik amillərə qida, yuxu, istirahət, bədənə qulluq, normal mənzil və iş şəraiti, rejim, rahat geyim və s. daxildir.

Sağlamlıq üçün normal qida vacib şərtədir. Yemək müəyyən hədd daxilində olmalıdır: həddən çox və az yemək də zərərliyədir.

Qidada zülalların, vitaminlərin, mineral maddələrin olmasına diqqət yetirilməlidir. Zülal çatışmazlığı üzə qırıqlara, rəngin solmasına, saç tökülməsinə, böyrək xəstəliyinə səbəb olur. Vitamin və mineral çatışmazlığından dəri xəstəlikləri, saç tökülməsi, göz və ürək zəifliyi, dırnaq sınması, qanazlığı və s. baş verir.

Normal yuxu da sağlamlıq üçün mühüm şərtədir. O, yorğunluğu götürür, orqanizmin iş qabiliyyətini bərpa edir. Normadan çox və az yatmaq eyni dərəcədə zərərliyədir. Çox yatmaq orqanizmi süstləşdirir, kökəlməyə və piylənməyə (xüsusən yeməkdən sonra) səbəb olur, insanı passivləşdirir, bəzən yatımlılıq kimi mənfi adətin yaranmasına gətirib çıxarır.

Gigiyenik amillər içərisində düzgün gün rejimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Rejim insanın həyat tərzini nizama salan qaydaların məcmusudur. O, iş və istirahətə tənzim edir, insanda intizamlılıq, səliqəlilik, dəqiqlik, təşkilatçılıq tərbiyə edir, müsbət adətlər yaradır.

Ailədə və məktəbdə sanitar-gigiyenik tələblərə ciddi əməl edilməlidir. Ailədə şagirdin iş otağı, məktəbin sinif otaqları gigiyenik tələblərə (optimal həcmi, hava tutumu, işıq və istilik rejimi, havasının dəyişilməsi, əşyaların yaş əsgisi ilə silinməsi və s.) cavab verməlidir.

Partalar uşaqların boyuna uyğun və rahat olmalıdır.

Ailədə sanitar-gigiyenik tələblərin gündəlik icrasına və adətə çevrilməsinə çalışmaq lazımdır: uşaqlar hər səhər və axşam dişlərini fırça ilə yumalı, yeməkdən qabaq əllərini yumalı, yeməkdən sonra ağız yaxalamalıdırlar.

Məktəbdə fiziki tərbiyənin təşkili formaları. Fiziki tərbiyənin həyata keçirilməsi səmərəli formalar seçib tətbiq etməyi tələb edir. Belə formalara bədən tərbiyəsi dərsləri, fakültativ məşğələlər, gün rejimində idman-sağlamlıq tədbirləri, fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər daxildir.

Bədən tərbiyəsi dərsləri fiziki tərbiyənin əsas, bütün şagirdlər üçün məcburi olan məşğələ formasıdır.

Fiziki cəhətdən hazırlıqlı və idmana həvəs göstərən şagirdlər üçün fakültativ məşğələlər keçirilir. Bu məşğələlər könüllülük əsasında həftədə iki dəfə təşkil olunur.

Fiziki tərbiyənin mühüm forması kimi gün rejimində idman-sağlamlıq tədbirləri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu tədbirlərə daxildir: səhər gimnastikası; dərslərdə (xüsusən ibtidai siniflərdə) yorğunluğu götürmək üçün 2-3 dəqiqəlik bədən tərbiyəsi dəqiqələri; böyük tənəffüslərdə açıq havada oyun və əyləncələr.

Fiziki tərbiyə üzrə sinifdən xaric işlər uşaq və gəncləri sistemli şəkildə bədən tərbiyəsi və idmana cəlb etməyə, onların asudə vaxtını səmərəli təşkil etməyə imkan verir. Sinifdən xaric fiziki tərbiyə tədbirlərinə idman dərəcələri və bölmələri, oyun və əyləncələr, idman yarışları, idman bayramları, Spartakiadalar və s. daxildir.

Fiziki tərbiyə sahəsində məktəbdənkənar işlər də çoxcəhətli və rəngarəngdir. Bu işləri uşaq idman məktəbləri, uşaq turist stansiyaları, mədəniyyət və istirahət parkları, idman bazaları, könüllü idman təşkilatları və başqa müəssisə və təşkilatlar təşkil edirlər.

14.7. EKOLOJİ TƏRBIYƏ

“Ekologiya” yunan sözü olub, yurd (məkan) haqda təlim deməkdir. Ekoloji tərbiyə ahəngdar şəxsiyyət tərbiyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. O, gənc nəslə ekoloji biliklərlə silahlandırmağa, ekoloji mədəniyyəti formalaşdırmağa yönələn tədbirlər sistemidir.

Ekoloji tərbiyənin əsasını təbiətə sevgi, onun mühafizəsi işi təşkil edir. İnsan təbiətin bir üzvüdür. Təbiət öz sərvətləri ilə insanı bəsləyir, yaşadır, fiziki və mənəvi qüvvələrini inkişaf etdirir, ona həyat verir. Lakin bəzən insan öz yaşamaq mənbəyini – təbiəti, ekoloji mühiti korlayır; udduğu havanı, içdiyi suyu, məhsulunu yediyi torpağı zəhərləyir. Bu yolla insanlıq öz-özünü məhvə aparır, özü üçün dəhşətli fəlakətlər, xəstəliklər yaradır.

Bunun qarşısını almaq üçün kiçik yaşlardan uşaqları təbiətə qayğılı münasibət ruhunda tərbiyə etmək, ekoloji şüuru və mədəniyyəti formalaşdırmaq lazımdır. Hər bir insan – şəxsiyyət və vətəndaş kimi öz yurdunun, bəşər övladı kimi isə dünyanın ekoloji vəziyyəti və tarazlığı üçün məsuliyyət hiss etməli, onun pozulması hallarına barışmazlıq göstərməlidir. Bu, dünyanın hər bir sakininin insanlıq borcudur.

Ekoloji tərbiyədə aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilir:

- böyüyən nəsildə ekoloji şüur formalaşdırmaq;
- uşaq və gənclərdə doğma təbiətə, ətraf mühitə məhəbbət və qayğılı münasibət, onun korlanmasına qarşı barışmazlıq hissləri aşılamaq;
- təbiəti mühafizə üzrə zəruri bacarıq və vərdislər formalaşdırmaq, gənc nəslə fəal ekoloji fəaliyyətə hazırlamaq;

- məktəblilərin şüurunda və fəaliyyətində təbii ehtiyatlara, maddi sərvətlərə qənaətcil yanaşmaq münasibəti tərbiyələndirmək;
- təsərrüfat-iqtisadi vəzifələri vicdanla yerinə yetirməyə alışdırmaq;
- gənc nəsli təbiətin mühafizə işinə cəlb etmək.

Ekoloji tərbiyəni təkmilləşdirmək cəhdləri əvvəlcə ailədən, sonra isə ibtidai məktəbdən başlanılmalıdır. Bu cəhdlərin təməli daha çox özünü ibtidai sinif məktəblərində bürüzə verir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə ekoloji tərbiyəni formalaşdırmazdan əvvəl ilk öncə onun komponentlərini müəyyən etmək lazımdır. Ekoloji tərbiyənin komponentlərinə **ekoloji şüur, ekoloji bilik, ekoloji təhsil, ekoloji təfəkkür, ekoloji dünyagörüşü, ekoloji fəaliyyət və ekoloji davranış aiddir**. Ən mühüm komponentlərdən biri də ekoloji bilikdir. Kiçik yaşlı məktəblilərdə ekoloji tərbiyəni formalaşdırmazdan öncə onları ekoloji biliklərlə silahlandırmaq lazımdır. Həmin əldə edilən ekoloji bilikləri daha yaxşı mənimsəmələri üçün ekoloji bilik və məlumatları şüurlu surətdə dərk etməlidirlər. Belə ki, ekoloji bilik bizi əhatə edən canlı təbiətin strukturu haqqında olan biliklərdir. Geniş mənada ekoloji biliklər bizi əhatə edən canlı və cansız təbiətin mahiyyəti və dinamikası haqqında elmi məlumatın inteqrasiya olunmuş formasıdır ki, burada Yer in canlı qatının işi və onun biosferinin tamlığı da əhatə olunur.

Kiçik yaşlı məktəblilərə ekoloji biliklərin aşılması çox mühüm bir prosesdir. Ekoloji biliklərin dərinədən mənimsəyən şagirdlər özlərini əhatə edən təbiətdə baş verən hadisələri təhlil etmək bacarığına, təbiətin ayrı-ayrı komponentləri arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etmək qabiliyyətinə malik olurlar.

Ekoloji bilikləri kiçik yaşlı məktəblilərə aşılmaq üçün təlim-tərbiyə proqramında ekoloji mövzulara xüsusi yer verilməlidir. Onlar ətraf mühit anlayışı ilə əlaqədar yaşa müvafiq olaraq biliklər qazanmağa müvəffəq olduqdan sonra təbiətə qayğılı münasibət bəsləməli olacaqlar. Ətraf mühitdən asılı olaraq hər bir canlının həyat tərzini tənzimləyir. Ətraf aləm haqqında sadə informasiyaya malik olan uşaq bilməlidir ki, o, daim ətraf mühitdən asılı olur və onun orqanizminin dəyişməsində, formalaşmasında əsas rol oynayır.

Ekoloji tərbiyə işində müxtəlif yollardan, forma və metodlardan istifadə edilir. Erkən yaşlardan uşaqlarda təbiət hadisələrinə düzgün baxışlar yaratmaq, onlara təbiəti, canlıları sevdirmək, uşaq qəlbində xeyirxahlıq hissləri oyatmaq lazımdır. Kiçik yaşlardan buna diqqət yetirilməzsə, uşaqda təbiətə, heyvan və quşlara qarşı laqeydlik, hətta qəddarlıq, rəhmsizlik hissləri baş qaldıra bilər. Təbiətə qarşı qəddarlıq təbiət gözəlliklərinə laqeydlikdən, ətraf aləmə qeyri-həssas münasibətdən, bir sözlə, uşaq qəlbində xeyirxahlıq hisslərinin kütləşməsindən başlanır.

Ailədə və uşaq bağçasında aparılan ekoloji tərbiyə işləri məktəbdə daha da inkişaf etdirilir və sistemli şəkildə alır. Təlim prosesi ekoloji tərbiyənin çox mühüm yodur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisində ekoloji təhsil və tərbiyə üçün böyük imkanlar

vardır. İbtidai siniflərdə şagirdlər təbiətsünaslıq və ətraf aləmlə tanışlıq dərslərində təbiət və onun mühafizəsi haqqında ilkin təsəvvürlərə yiyələnir, onlarda təbiətə məhəbbət, onu qorumağın vacibliyi fikri aşılanır.

Orta və yuxarı siniflərdə ekoloji təhsil və tərbiyə işləri genişləndirilir. Kimya dərslərində torpağın münbitliyini saxlamaq üçün kimyəvi gübrələrdən istifadə edilməsi, sənaye və məişət tullantılarının emalı, ekoloji cəhətdən təmiz ərzaq məhsullarının istehsalı və s. barədə təsəvvürlər aşılanır. Bunlar isə şagirdlərin ekoloji təfəkkürünün inkişafına güclü təsir göstərir. Ekologiya və təbiəti mühafizə sahəsində digər fənlərdə – biologiya, zoologiya, botanika, coğrafiya dərslərində daha ətraflı biliklər verilir və onların tətbiqi aspektləri nəzərdən keçirilir.

Ekoloji tərbiyə sahəsində dərslərdə aparılan iş sinifdən xaric və məktəbdən-kənar tədbirlər yolu ilə daha da dərinləşdirilir. Yerli şəraitdən asılı olaraq təbiəti mühafizə işinin müxtəlif formalarından istifadə olunur: məktəb meşəçiliyi, gənc təbiətçi dərnək və klubları, məktəb qoruqları, meyvə bağları, şagird istehsalat briqadaları, ekologiya üzrə olimpiada və viktorinalar, məktəb ekologiya cəmiyyəti, ekologiya ayları, ekologiya reydləri və s. belə maraqlı formalarındadır. Məktəblərdə və yaşayış yerlərində yaşıllıq iməciliklərinin keçirilməsi, mavi və yaşıl keşikçi dəstələrinin yaradılması, ilk çiçək bayramlarının, meşə və quş günlərinin, təbiət dostları və gənc bağbanların müsabiqələrinin təşkili kimi tədbirləri məktəblərdə ənənə şəklində salmaq lazımdır.

14.8. HÜQUQ TƏRBIYƏSİ

Hüquq tərbiyəsi tərbiyənin tərkib hissələrindən biridir. Hüquq tərbiyəsi vasitəsilə insanlar hüquqi biliklərə yiyələnir cəmiyyətdə mövcud olan hüquq normaları, onların mahiyyəti, hüquqi pozuntularının konkret nəticəsini öyrənirlər. İnsanlar cəmiyyətdə vətəndaşın hüquqları haqqında zəruri biliklərə yiyələnirlər. Hüquq tərbiyəsi vasitəsilə tərbiyə olunanlarda cəmiyyətdə mövcud hüquq normalarına münasibət formalaşdırılır.

Hüquq tərbiyəsi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafına yönələn ideya-tərbiyə işləri kompleksinin mühüm bir istiqamətini təşkil edir. Hazırda, hüquqi dövlət quruculuğunun həyata keçirildiyi bir dövrdə gənc nəslin hüquq tərbiyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir “Hüquq” ərəbcə “haqq söz” deməkdir. Hüquq ictimai şüurun bir forması olub, dövlət tərəfindən müəyyən edilən və mühafizə olunan, ictimai münasibətləri tənzimləyən məcburi davranış qaydaları sistemidir. Hüquq əxlaqla sıx bağlıdır. Hüquq normaları əxlaq normalarından müəyyən cəhətdən fərqlənir: hüquq normaları hamı üçün məcburidir və rəsmi dövlət aktlarında əks olunur. Hər cür fəaliyyətdə olduğu kimi, hüquqi fəaliyyət də insanın hüquqi düşüncəsi, inamı və hüquqi davranışının vəhdəti kimi özünü göstərir.

İnsanın hüquqa dair təsəvvürləri, ideya və görüşləri, hissləri, onun hüquq düşüncəsində ifadə olunur. Hüquq düşüncəsi nə qədər yüksək olarsa, insan hüquq normalarını bir o qədər şüurlu yerinə yetirər, onların pozulmasına yol verməz.

İnsanın şüur və davranışı vəhdətdə olub, bir-birini şərtləndirir. Onun hüquqi davranışı da hüquqi şüur səviyyəsindən, intellektual və emosional inkişafdən çox asılıdır. Qanunazidd hərəkətlər, bir qayda olaraq, insanın təh rif olunmuş bilikləri, tələbat və maraqları ilə bağlıdır. Məsələn, pozulmuş, təhrif edilmiş maddi tələbatlar acgözlük, tamahkarlıq, pul və mal-dövlət hərisliyi yaradır. Yaxud, təhrif olunmuş ünsiyyət tələbatı şöhrətpərəstlik, eqoizm, zorakılıq yaradır. Bu mənfi sərvət meyllərinin təsiri altında hüquqa zidd hərəkətlər (oğurluq, rüşvətxorluq, xuliqanlıq və s.) baş verir.

Cəmiyyətə zidd hərəkətlərin səbəbləri, ilk növbədə, insanın hüquqi şüurunun aşağı səviyyədə olması ilə, cəmiyyət və hüquq haqqında yanlış təsəvvürləri ilə, şəxsiyyətlə cəmiyyət arasında, onların tələbləri arasında pozulmuş münasibətlərlə şərtlənir. Bu hal hüquqi şüurun, bütövlükdə hüquq tərbiyəsinin vacibliyini göstərir.

Hüquq tərbiyəsi gənc nəslin hüquqi şüur və davranışını, habelə hüquq normalarına münasibətini formalaşdırmaq məqsədi güdən planlı və mütəşəkkil fəaliyyət prosesidir. **Hüquq tərbiyəsinin aşağıdakı vəzifələri vardır:**

1) gənc nəsildə hüquqi şüur, hüquqa və qanunçuluğa dair baxış və təsəvvürlər aşılamaq;

2) uşaq, yeniyetmə və gənclərdə hüquq psixologiyası formalaşdırmaq;

3) böyüyən nəsildə hüquqi davranış təcrübəsi, birgəyaşayış qaydalarına uyğun düzgün davranış bacarıqları formalaşdırmaq, yeniyetmələr arasında qanunpozma hallarının qarşısını almaq, bu məqsədlə profilaktik tədbirlər həyata keçirmək.

Hüquq tərbiyəsi insanın hüquqi şüurunun bütün komponentlərinə təsir göstərir: hüquqa dair biliklər (idrak komponenti), hüquqa münasibət (qiymətləndirmə komponenti), insanın davranış mövqeyi (iradi komponent). Hüquqi şüurun hər üç komponenti vəhdət halında çıxış edir. Hüquq normalarına dair biliklər və onlara müsbət münasibət əsasında hüquqi əqidə və davranış mövqeyi, yəni hüququayğun davranışa hazırlıq və səy formalaşır.

Hüquqi şüurun formalaşması və inkişafı uzun sürən, mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir; o, bütün ömür boyu davam edir. İlk hüquqi təsəvvürlər ailədə valideynlərin təsiri ilə formalaşır. Burada uşaq nəyin yaxşı və nəyin pis olduğunu öyrənir, ilk qadağanlarla, öz əməllərinə verilən qiymətlə (“olmaz”, “ayıbdır” və s.) qarşılaşır. İlk əxlaqi təsəvvür və qiymətlər əsasında onda bəsit hüquqi təsəvvürlər, hisslər və münasibət formalaşır.

Hüquq tərbiyəsi məktəbdə planlı və sistemli xarakter kəsb edir, müxtəlif forma və metodlarla həyata keçirilir. Bu formalar içərisində dərs əsas yer tutur. Ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində şagirdlərin hüquqi şüurunun formalaşması üçün

mövcud imkanlardan istifadə edilir. İbtidai siniflərin ana dili, təbiətşünaslıq fənlərində hüquqa dair elementar məlumatlar verilir.

Hüquq tərbiyəsi baxımından “İnsan və cəmiyyət” fənni daha böyük imkanlara malikdir. Bu fənnin köməyi ilə şagirdlər dövlət quruluşu, hüquq sistemi, Konstitusiyaya hüququ, qanunverici və icra orqanları və hüquqi məsələlər barədə biliklərə, siyasi-hüquqi baxış və təsəvvürlərə yiyələnirlər.

Hüquq tərbiyəsi üzrə təlim prosesində aparılan işlərlə yanaşı, sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlər də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hüquq tərbiyəsi ilə bağlı sinifdən xaric işlər müxtəlif formalarda təşkil edilir. Məqsəd və məzmununa görə onları iki qrupa bölmək olar:

a) hüquq təbliğatı və hüquqi şüurun formalaşmasına xidmət edən formalar;

b) hüquq-mühafizə fəaliyyətinin təşkili formaları.

Birinci qrup formalara hüquqi mövzularda söhbət və mühazirələr, tematik axşamlar, viktorinalar, disputlar, əxlaqi-hüquqi məsələlərə dair bədii əsərlərin və filmlərin müzakirəsi, hüquq lektoriyaları, gənc hüquqşünas dərnəkləri, hüquq mövzularında konfr-ans-lar, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları ilə görüşlər, hüquq bilikləri klubu, gənclərin diskussiya klubu və b. daxildir. Bu formalar yeniyetmə və gənclərin hüquqi biliklərini artırmağa, hüquqi məsələlərə inam yaratmağa kömək göstərir.

İkinci qrup formalara məktəblilərin marağa görə könüllü dəs-tələri polisın gənc dostları, yaşıllıq dostları, sərhədçilərin gənc dostları, gənc yanğınsöndürənlər, gənc yol nəqliyyatı müfəttişləri, ictimai asayışı mühafizə dəstələri və b. Daxildir. Bu formalar şagirdlərin hüquq-mühafizə fəaliyyətinin təşkilinə, onlarda hüquqi baxışların və əqidənin yaranmasına, müsbət adətlərin və fəal həyat mövqeyinin, habelə əxlaqi-hüquqi təcrübənin formalaşmasına xidmət edir.

Məktəbdənkənar müəssisələr də hüquq tərbiyəsi sahəsində müəyyən rol oynayır. Uşaq-gənclər evi və sarayları, mədəniyyət saraylarında fəaliyyət göstərən dərnək və bölmələr, gənc təbiətçilər stansiyaları, uşaq kitabxanaları yuxarıda göstərilən bir çox iş formalarından istifadə edir (hüquq universitet və lektoriyaları, gənc hüquqşünas dərnək və klubları və s.).

Sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlər uşaq və yeniyetmələrin asudə vaxtının səmərəli təşkilində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təcrübə göstərir ki, məktəblilərin, xüsusən yeniyetmələrin asudə vaxtı düzgün təşkil edilmədikdə onların bir qismi günlərini boş-boşuna keçirir, nəzarətsiz qalır, bəzən mənfi təsir altına düşür, hətta hüquqazidd hərəkətlərə (xuliqanlıq, sərxoşluq, narkomaniya və s.) yol verirlər. Yeniyetmə cinayətçılığının təhlili göstərir ki, onların böyük qismi (60-70%-i), bir qayda olaraq, idman, mütaliə, bədii öz fəaliyyət və digər ictimai-mədəni fəaliyyətlə məşğul olmamışlar. Bunu nəzərə alıb, şagirdlərin dərscənkənar fəaliyyətini mənalı

təşkil etmək, onları müxtəlif fəaliyyət növlərinə – idmana, ictimai-faydalı əməyə, elmi-texniki və bədii yaradıcılıq işlərinə, mütaliyəyə geniş cəlb etmək lazımdır.

Hüquq tərbiyəsinin müvəffəqiyyəti onun planlı, məqsədyönlü və mütəşəkkil təşkilindən, bu sahədə məktəb, ailə və ictimaiyyətin sıx əməkdaşlığını təmin etməkdən asılıdır.

14.9. İQTİSADİ TƏRBIYƏ

İqtisadi biliklərin mənimsənilməsi, onların əqidəyə çevrilməsi, iqtisadi tərbiyənin fəkkürün formalaşması, hər bir işdə qənaətcilliyə alışmaq **iqtisadi tərbiyə** adlanır. Məktəblilər iqtisadi tərbiyə prosesində belə bir həqiqəti dərk edirlər ki, insanlar yeməyi, geyməyi və digər zəruri yaşayış vasitələrini hazır şəkildə təbiətdən almırlar. İnsanlar özlərini dolandırmaq, nəslini artırmaq üçün maddi nemətləri istehsal etməlidirlər. Bunun üçün isə istehsalın texnologiyasını bilmək, müəyyən peşəyə sahib olmaq lazımdır.

İqtisadi tərbiyənin birinci komponentini şagirdlərdə iqtisadiyyatın əsaslarına dair biliklər təşkil edir.

İqtisadi tərbiyənin ikinci komponenti qənaətcillik şüurunun və iqtisadi tərbiyənin fəkkürün formalaşmasıdır.

İqtisadi tərbiyənin üçüncü komponenti iqtisadçı hərəkətlərin formalaşmasıdır. Bu isə o deməkdir ki, iqtisadiyyat haqqındakı biliklər, anlayışlar, hərəkətlər əməli işlə birləşir.

İqtisadi tərbiyənin dördüncü komponenti sahibkarlıq və təsərrüfatçılıq qabiliyyətləri və bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu isə o deməkdir ki, məktəbli yeraltı və yerüstü sərvətlərin qədrini bilməli, meşələrin, çayların, göllərin, dənizlərin təmiz saxlanmasına qayğı göstərməlidir.

İqtisadi tərbiyənin beşinci komponenti iqtisadi vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. İqtisadi tərbiyə məktəblilərdə adamlara xeyirxah və diqqətli olmaq, israfçılığa, israfçılıq edənlərə qarşı barışmazlıq kimi keyfiyyətləri tərbiyə edir.

İqtisadi tərbiyənin vəzifələri bunlardır:

1. İqtisadi tərbiyə kiçik yaşlarından başlayaraq, uşaqlarda iqtisadi tərbiyənin sadə ünsürlərinin inkişafına zəmin yaratmalıdır;

2. Məktəbliləri iqtisadiyyatın, iqtisadi həyatın ən zəruri hadisələri ilə tanış etməli, onlarda iqtisadi tərbiyənin və şüurun formalaşmasına kömək etməlidir;

3. Ailədə gəlirin və çıxarın hesaba alınmasını, il üçün ailə büdcəsinin planlaşdırılması və istifadəsini öyrətməli, xalq əmlakını qorumaq, əməklə manatın qədrini bilməlidirlər.

İqtisadi tərbiyənin ən mühüm yollarından biri **dərstdir**. Müxtəlif fənlərin tədrisi prosesində şagirdlər iqtisadiyyata dair anlayışları mənimsəyir, atalar sözlə-

rini öyrənərkən xalqımızın qənaətçilliyə dair fikirləri ilə tanış olurlar. “Kəlilə və Dimnə”də deyilirdi:

**Dağdan hey götürüb desən ki, çoxdur,
Bir də görəcəksən dağ özü yoxdur.**

Məktəblərdə həyata keçirilən sinifdənənar işlər təlim prosesini tamamlayır, məktəblilərin təlim prosesində əldə etmədikləri iqtisadi bilikləri möhkəmləndirir, iqtisadi tərbiyəyə dair məlumatlarını zənginləşdirir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Zehni tərbiyənin (intellekt tərbiyəsi) mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Zehni tərbiyənin metod və vasitələri ilə bağlı fikirlərinizi açıqlayın.
3. Əxlaq tərbiyəsinin vəzifələri nədən ibarətdir?
4. Mənəvi tərbiyənin vəzifələrinin şərhini verin.
5. Fiziki tərbiyənin yolları hansılardır?
6. Fiziki tərbiyənin vəzifələri nədən ibarətdir? Fiziki tərbiyənin vasitələrinə nələr daxildir?
7. Mütəfəkkirlərin sağlamlıq haqqında hansı fikirlərini söyləyə bilərsiniz?
8. Estetik tərbiyənin mahiyyəti nədən ibarətdir?
9. Estetik tərbiyənin vəzifələrinə nələr daxildir?
10. Estetik tərbiyə ilə bədii tərbiyənin müqayisəsini verin.
11. Estetik təlim və estetik tərbiyə haqqında danışın.
12. Gənc nəslin estetik tərbiyəsi hansı sahələrdə aparılır?
13. Əmək tərbiyəsinin mahiyyəti nədən ibarətdir?
14. Məktəbdə əmək tərbiyəsinin vəzifələrinə nələr daxildir?
15. Şagird əməyinin hansı növləri vardır?
16. Əmək tərbiyəsinin iş formalarına nələr daxildir?
17. Əmək tərbiyəsinə aid hansı atalar sözlərini deyə bilərsiniz?
18. Mütəfəkkirlərin əmək tərbiyəsi ilə bağlı fikirlərini şərh edin.
19. Əmək tərbiyəsinin yollarına nələr daxildir?
20. Əmək tərbiyəsinin mahiyyətini səciyyələndirin.
21. Uşaq və yeniyetmələrin asudə vaxtının səmərəli təşkilində sinifdənənar və məktəbdənənar işlərin rolu barədə danışın.
22. Məktəblilərin ekoloji tərbiyəsi mahiyyətini səciyyələndirin.
23. Məktəblilərin hüquq tərbiyəsi barədə danışın.
24. Məktəblilərin iqtisadi tərbiyəsinin mahiyyəti ilə bağlı fikirlərinizi açıqlayın.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Gənclərinin Birinci Forumunda nitq. “Azərbaycan” qəz. Bakı, 1996, 6 fevral.
2. Ağayev Ə.Ə. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2006.
3. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı: ABU, Təhsil, 2006

4. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
5. İlyasov M. İ. Məktəbdə peşəyönümü işinin sistemi. Bakı: Nurlan, 1997.
6. İlyasov M.İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2009 .
7. Cabbarov S. Şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi. // “Azərbaycan məktəbi”, 1989, №3.
8. Həməzəyev Ə.A. Kiçikyaşlı uşaqlarda ekoloji biliklərin aşılmasına dair // İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə, 2008, №1.
9. Həməzəyev Ə.A. Kiçikyaşlı uşaqlara ekoloji biliklərin aşılması metodikası. // «İbtidai məktəb və məktəbəqədər tərbiyə». Bakı, 2006, №2.
10. Məsimov N.M. Gənclərin ekoloji tərbiyəsi. Bakı: Bilik, 1989.

XV FƏSİL. TƏRBİYƏNİN METODLARI

Əhatə olunan məsələlər:

- 9.1. Tərbiyənin metodlarının xüsusiyyətləri və təsnifatı.
- 9.2. Şüuru formalaşdıran metodlar.
- 9.3. Fəaliyyəti təşkil edən və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlar.
- 9.4. Davranışı və fəaliyyəti stimullaşdıran metodlar.

15.1. TƏRBİYƏNİN METODLARININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏSNİFATI

“Metod” yunan sözüdür, yol, üsul deməkdir. Tərbiyə metodları dedikdə tərbiyə edənin və tərbiyə olunanın özünə, ətrafdakı insanlara və ətraf aləmə düzgün münasibət formalaşdırmaq məqsədilə qurulan qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili modelidir. Tərbiyə metodunun düzgün seçilməsi və düzgün tətbiq edilməsi pedaqoji peşəkarlığın və yaradıcı fəaliyyətin mühüm şərtidir.

Tərbiyə metodlarının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

❖ **Tərbiyə metodları** tərbiyə olunanların davranışına, hisslərinə, şüuruna konkret şəkildə təsir etmək yolu ilə birgə fəaliyyətdə pedaqoji vəzifələrin həllidir, pedaqoq-tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanların ünsiyyət və münasibətidir.

❖ **Tərbiyə metodları** müəllimlə şagirdlərin fəaliyyətinin qarşılıqlı və birgə fəaliyyətinin təşkili üsullarıdır.

❖ **Tərbiyə metodları** şagirdlərin fəaliyyətinin köməyi ilə tərbiyənin məzmununun mənimsənilməsidir.

❖ **Tərbiyə metodları** şəxsiyyətin xüsusiyyətlərinin formalaşması üçün müvafiq məqsədlərə istiqamətlənməsidir.

❖ **Tərbiyə metodları** şagirdlərin (tələbələrin) məqsədyönlü fəaliyyətinin təşkil edilməsində, müəllim və uşaq kollektivinin fəaliyyətində özünü əks etdirir.

❖ **Tərbiyə metodları** qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün istifadə olunan üsul və vasitələrin sistemidir.

❖ **Tərbiyə metodları** müəyyən olunmuş keyfiyyətləri şagirdlərdə tərbiyə etmək məqsədilə onların şüuruna və davranışına təsir göstərmək üçün nizama salınmış fəaliyyətdir.

❖ **Tərbiyə metodları** müəyyən olunmuş keyfiyyətləri şagirdlərdə tərbiyə etmək məqsədilə onların şüuruna, iradəsinə, hisslərinə və davranışına təsir göstərmək üçün nizama salınmış fəaliyyətdir.

❖ **Tərbiyə metodları** uşaqların məqsədyönlü fəaliyyətində uşaqların və yeniyetmələrin fəaliyyətinin təşkilində, pedaqoq və şagird kollektivinin fəaliyyətində özünü əks etdirir.

❖ **Tərbiyə metodları** dedikdə, biz tərbiyə olunanların davranışına, hisslərinə, şüuruna konkret şəkildə təsir etmək yolu ilə birgə fəaliyyətdə pedaqoji vəzifələrin həllini, pedaqoq-tərbiyəçi ilə tərbiyə olunanların ünsiyyətini başa düşürük.

❖ **Tərbiyə metodları** tərbiyənin məqsəd və məzmunu ilə müəyyənləşir. Məqsəd necədirsə, ona çatmaq metodları da ona uyğun olmalıdır.

❖ **Tərbiyənin məzmunu.** Metodları məzmunca deyil, konkret məna ilə düzgün əlaqələndirmək olduqca vacibdir.

❖ **Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri.** Eyni bir məsələ şagirdlərin yaşından asılı olaraq müxtəlif metodlarla həll olunur. Yaşın arxasında sosial təcrübə, psixoloji və əxlaqi keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsi durur.

❖ **Kollektivin formalaşma səviyyəsi.** Kollektivin idarə olunmasında çeviklik müəllim və şagirdlərin əməkdaşlığının zəruri şərtidir.

❖ **Şagirdlərin fərdi və şəxsiyyət xüsusiyyətləri.** Humanist müəllim elə metodlar tətbiq etməyə çalışmalıdır ki, onlar hər bir şəxsiyyətə öz qabiliyyətini inkişaf etdirməyə, öz fəaliyyətini, öz “mən”ini realladımağa imkan versin.

❖ **Tərbiyə şəraiti.** Tərbiyənin baş verdiyi vəziyyət *pedaqoji situasiya* adlanır. Buraya maddi, psixofizioloji şəraitdən başqa, sinifdə yaranan münasibətlər də daxildir.

❖ **Tərbiyə vasitələri.** Tərbiyə metodları vasitələrlə qarşılıqlı əlaqədədir və onlarla birlikdə tətbiq edilir, əyani vasitələr, təsviri incəsənət və musiqi əsərləri, kütləvi informasiya vasitələri metodların səmərəli tətbiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

❖ **Pedaqoji (psixoloji) kvalifikasiya (ixtisas) səviyyəsi.** Bir çox metodlar mürəkkəb olduğundan tərbiyəçi ancaq bildiyi metodlardan istifadə edir.

❖ **Tərbiyə üçün vaxt.** Vaxt amili tərbiyənin layihələşdirilməsi metodların seçilməsi zamanı olduqca vacibdir.

❖ **Gözlənilən nəticələr.** Metodu seçən zaman uğur qazanılacağına inam olmalıdır. Ona görə də metodun tətbiqinin nə kimi nəticələr verəcəyini qabaqcadan görmək lazımdır.

İnsan şüurlu məxluq olduğu üçün onun bütün fəaliyyəti, davranışı şüurla tənzim olunur. Buna görə də, ilk növbədə, şüura təsir göstərmək, onda əxlaqi təsəvvürlər, inam, əqidə formalaşdırmaq, yaxşını və pisi, gözəli və çirkini, doğrunu və yalanı, həqiqini və saxtanı insana inandırmaq lazım gəlir. Buna görə də **inandırma metodları** gərəkdir.

Tərbiyə şüurla davranışın vəhdətinə əsaslanır. İnsana əxlaqi normaları izah etməklə, inandırmaqla yanaşı, həm də onun bu normalara uyğun davranması, hə-

rəkət etməsi, fəaliyyət göstərməsi, müsbət adətlərə yiyələnməsi, alışması vacibdir. Ona görə də **alışdırma metodları** gərəkdir.

Deməli, tərbiyə işində öncə insanın şüurunu formalaşdırmaq, iradəsini möhkəmlətmək, sonra da onda müsbət adətlər yaratmaq və bu yolla da şüurla davranışın vəhdətinə nail olmaq, düzgün davranış təcrübəsi formalaşdırmaq lazımdır. Bu baxımdan tərbiyə metodları əsas etibarilə inandırma və alışdırma metodlarına bölünür.

Tərbiyə işində insanın hissi aləmi, duyğuları mühüm rol oynayır. Rəğbət-nifrət, sevinc-kədər, xeyirxahlıq-bədxahlıq, humanizm-eqoizm, həzz-ikrah hissləri insanın davranışını, rəftarını, hərəkətlərini, fəaliyyətini stimullaşdırır. Uşaqlıqdan insan qəlbinə müsbət hisslər aşılarmazsa, orada boşluq yaranır və çox vaxt bu boşluğu mənfi hisslər tutur. Nəticədə insan qəlbində bədxahlıq, qəddarlıq, laqeydlik, habelə bir çox nəfs xəstəlikləri – paxıllıq, tamahkarlıq, kin, qeybət, acgözlük yuva salır və insanı xoşagəlməz yollara çəkir.

Deməli, insan qəlbini nəcib hisslərlə zənginləşdirmək, gözəl ürək tərbiyə etmək vacib vəzifələrdən biridir. Bu məqsədlə hissə təsir göstərən stimullaşdırıcı tərbiyə metodlarından istifadə edilir. Ona görə də **rəğbətləndirmə və cəzalandırma metodları gərəkdir**.

Beləliklə, insana hərtərəfli təsir və fəaliyyətin tamlığı prinsipindən çıxış edərək, tərbiyə metodlarını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- 1. Şüuru formalaşdıran metodlar – buna inandırma metodları deyilir.**
- 2. Fəaliyyətin təşkili və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlar – buna alışdırma metodları deyilir.**
- 3. Fəaliyyət və davranışı stimullaşdıran metodlar – buna rəğbətləndirmə və cəzalandırma metodları deyilir.**

15.2. ŞÜURU FORMALAŞDIRAN METODLAR

Şüuru formalaşdırma metodları düzgün tərbiyə tələblərinin nədən ibarət olmasını izah etmək və onların icrasının zərurliyinə tərbiyə olunanları inandırmaq, bu haqda onda əqidə yaratmaq üçün istifadə edilən yol və vasitələrə deyilir. İnsanın möhkəm əqidəyə müxtəlif şəraitdə yiyələnilər. Məktəbdə bu iş təlim, həmçinin sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər prosesində aparılır. Təlim prosesində bu iş müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı həyata keçirilir. Sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlər prosesində isə şüurun formalaşdırılması prosesi – yəni inandırma əxlaqi söhbətlər, fərdi söhbətlər, tərbiyə məsələlərinə dair məruzə və mühazirələr, disputlar və bədii əsərlərin müzakirəsi, öyüd və nəsihətlər, nümunələr və s. vasitəsilə həyata keçirilir.

❖ **İzah etmə** *öyrənilən obyektin ayrıca anlayış və hadisələrin qanunauyğunluqlarının sözlə şərh edilməsidir.* Bu metoddan istifadə problemə dair misallar gətirməyi və məntiqiliyi tələb edir.

❖ **Tərbiyəvi söhbətlər** metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tərbiyəçi (müəllim, sinif rəhbəri, şagird özünüdarə təşkilatlarının rəhbərləri və i.a) tərbiyə ilə bağlı hər hansı bir məsələni canlı söhbət formasında şərh edir, uşağa həmin məsələyə aid konkret suallar verir, onun fikirlərini aşkara çıxarır, lazım gəldikdə müvafiq dəqiqləşdirmələr aparılır

❖ **Aydınlaşdırma** *emosional formada təsir metodu olub, qrupa və ya ayrıca şəxsə yönəldilir.* Bu metodun tətbiqi sinfin və kollektivin üzvlərinin şəxsiyyət keyfiyyətlərini bilməyə əsaslanır. Məktəb təcrübəsində aydınlaşdırma təlqinə yaxındır.

❖ **Təlqin** hiss edilmədən insanın daxilə aləminə, psixikasına qüvvətli təsir etmək, inam yaratmaqdır. Təlqin qüvvətli inandırma metodudur. Təlqin digər tərbiyə metodlarının təsirini gücləndirmək üçün istifadə olunur.

❖ **Bədii əsərlərin müzakirəsi** Uşaqların mənəviyyatına – zəhnini və hissi aləminə təsir göstərməkdə, davranış normalarını onlara başa salmaqda, inam və əqidə yaratmaq işində qüdrətli tərbiyə üsullarından biri də bədii əsərlərin müzakirəsidir.

❖ **Mühazirə** *bu və ya digər mövzu üzrə dinləyicilərdə nisbi də olsa, düzgün anlayış formalaşdırmaq üçün planlılığı, ardıcılığı, elmiliyi ilə səciyyələnən mütəşəkkil şərhdir.* Bu metod tərbiyə vasitəsi olub, gənclərdə sosial fəallıq, müstəqillik kimi keyfiyyətləri formalaşdırmaqla yanaşı, onları şüurlu intizam, kollektivçilik ruhunda tərbiyə edir.

Bu metod üçün səciyyəvi cəhət budur ki, o, hər hansı bir mövzu üzrə dinləyicilərdə tam anlayış yaradılmasına yönəlir. Mühazirə elmiliyi, dərinliyi, ardıcılığı, sistemliliyi ilə fərqlənir. Bu səbəbdən də o, müvafiq mənəvi dəyərlərin şüurlu başa düşülməsinə münasib imkan yaradır. Bu metod ciddi hazırlıq tələb edir. Dinləyicilərin də mühazirə mövzularına hazırlaşmaları vacib sayılır. Mühazirə yuxarı siniflərdə keçirilir.

❖ **Etik və estetik söhbət (müsaibə)** biliklərin sistematik və ardıcıl müzakirəsidir. Bu metodun predmetini daha çox əxlaqi və estetik problemlər təşkil edir. Belə söhbətlərin məqsədi bilikləri ümumiləşdirmək və estetik əqidələr sistemi formalaşdırmaqdır. Planlı söhbətlər qabaqcadan nəzərdə tutulur, onları aparmaq üçün hazırlıq görülür. Plansız söhbətlər kortəbii şəkildə meydana gəlir. Planlı etik və estetik söhbətlərin mövzuları tərbiyə prosesinin ümumi məzmununu, şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyəsini və yaşını nəzərə almaqla müəyyən olunur. Söhbət üçün ədəbiyyat tövsiyə edilir, həyatdan faktlar, nümunələr seçilir.

Etik və estetik söhbətlərin səmərəsi bir sıra mühüm şərtlərdən asılıdır:

⌘ Söhbətin problem xarakterində olması, orada ideyaların, fikirlərin mübarizəsi vacibdir.

⌘ Müəllim şagirdlərin qeyri-standart suallarını stimullaşdırmalı, onlara həmin suallara cavab tapmaqda kömək etməlidir;

⌘ Şagirdlərə sərbəst şəkildə öz fikirlərini söyləmək imkanı verilməlidir;

⌘ Söhbət üçün material şagirdlərin emosional təcrübəsinə yaxın olmalıdır. Real təcrübəyə əsaslanan mücərrəd mövzulara dair söhbətlər uğurlu qurula bilər;

⌘ Söhbət zamanı açıq ifadə olunan fikirlər və onlarla bağlı yaranan şübhələr müəllimə söhbəti istiqamətləndirməyə kömək edir ki, şagirdlər müzakirə olunan məsələnin mahiyyətini başa düşsünlər;

⌘ Söhbətin gedişində bütün nöqtəyi-nəzərləri üzə çıxarmaq və tutuşdurmaq olduqca vacibdir. Bu obyektivlik, ədalətlik, ünsiyyət mədəniyyəti cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

❖ **Öyüd-nəsihət** *xahiş, rica, aydınlaşdırma və təlqinlə əlaqələndirilir.* Öyüd-nəsihətin səmərəsi müəllimin nüfuzundan, onun şəxsi keyfiyyətlərindən, müraciət formasından və s.-dən asılıdır. Tərbiyə metodu kimi nəsihətdən müəllimlərimiz, valideynlərimiz tez-tez istifadə edir. Səbəbi odur ki, nəsihət bilavasitə gənc nəslin şüuruna ünvanlanır.

Nəsihət bir şəxsə, bir qrup adama, hətta bütöv bir xalqa da aid ola bilər. Nəsihətə qulaq asanlar da, ona əməl edənlər də, nəsihətə biganə qalanlar da tapılır.

Nəsihətin əhəmiyyəti atalar sözlərində, habelə hikmətli sözlərdə müxtəlif formalarda dönə-dönə xatırlanır. Məsələn; “Nəsihət acı olar, meyvəsi şirin”, “Məsləhətli don gen olar”.

Deməli, nəsihət geniş həyat təcrübəsinə malik olan şəxsin başqasına həyatda səhvə yol verməməsi, düzgün istiqamət götürməsi üçün verdiyi tövsiyədir.

❖ **Təlimat** tərbiyəvi metod olub, uşağın tapşırıqların icrasına necə yanaşmasını, ona necə münasibət göstərməsini aşkar edir.

❖ **Disput** latın sözü olub, mühakimə yürütmək, mübahisə etmək deməkdir. Disput müxtəlif mövzular üzrə canlı, sağlam mübahisələrdir. Burada mühakimələr toqquşur, müxtəlif fikirlər tutuşdurulur. Məktəblərdə təşkil edilən müxtəlif məzmunlu disputlar şagirdlərin elmi dünyagörüşünün zənginləşməsinə, mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına və zənginləşməsinə şərait yaradır. Disputlar tədris və tərbiyə işləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır. Bu tədbirlər gənc nəsildə təşəbbüskarlıq vərdişlərinin, ictimai fəallığın, milli ləyaqətin, Vətənə məhəbbətin, düzlüyün, doğruluğun və s. keyfiyyətlərin tərbiyəsinə təkan verməli, əxlaqi keyfiyyətlərin, mənəvi davranışın həqiqiliyinə inam yaratmalı, əqidə formalaşdırılmalıdır.

Disputlar şagirdləri düşündürməklə, fəallaşdırmaqla yanaşı, həm də onları ölkəmizin tarixi ilə tanış edir, Vətən uğrunda mübarizəyə ruhlandırır, müxtəlif fakt və hadisələri təhlil etməyə, mübahisələr aparmağa sövq edir. Burada şagirdlər müxtəlif əxlaqi kateqoriyalar haqqında öz fikirlərini sərbəst deməyə çalışırlar. Disputlar yuxarı sinif şagirdlərində maraq yaradır, ətrafda baş verən hadisələrin

gerçəkliyini dərk etməyə, əxlaq normalarını mənimsəməyə, mənəvi ideyalara yiyələnməyə imkan verir.

Disput iştirakçıların qabaqcadan bildiyi hər hansı mövzu üzrə fikir birliyi yaratmaq məqsədi ilə müəyyənləşdirilmiş vaxtda mütəşəkkil keçirilən fikir mübadiləsidir. Bu metod mürəkkəb olub, müəllimdən yüksək peşəkarlıq tələb edir. Müəllim şagirdlərə fikirlərini toplamağa, cəmləşdirməyə, öz mövqeyini əsaslandırmağa kömək etməlidir. Deməli, disput müstəqil tədbir kimi təşkil edilib keçirilə də bilər, hər hansı məşğələlərin tərkibində bir metod kimi tətbiq edilə də bilər. Metod kimi disputun tətbiq sahəsi çoxdur: ondan şagirdlər və tələbələr, habelə valideynlər arasında da istifadə edilir. Bu səbəbdən də disputun mövzusu müxtəlif ola bilər. Disputun səmərəsi ona hazırlığın səviyyəsindən asılı olur. Disputun mövzusu, keçirilmə vaxtı, müzakirəyə qoyulacaq məsələ və ya sual, habelə müvafiq mənbələr barədə iştirakçılara xeyli əvvəl məlumat verilir. Disputun belə mövzuları ola bilər : “Bilikli adam kimə deyilir”, “Gözəlliyi necə başa düşürsən”, “Gözəllik ondur, doqquzu dondur” – atalar sözünün mahiyyəti nədən ibarətdir”, “Gənclərin mənəvi tərbiyəsi üçün nə etmək lazımdır”, ”Vətənpərvər insan necə olmalıdır”, “Milli-mənəvi dəyərlərimiz” və s.

Disput mövzularının təsnifatı və məzmun istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilərik: 1) Əxlaqi-etik mövzulara - milli ləyaqət, milli mənlük şüuru, dostluq – yoldaşlıq, düzlük və doğruluq, vicdan, borc və məsuliyyət hissi daxildir; 2) ideya-siyasi mövzularda keçirilən disputlar şagirdlərə yüksək ideyalıq, siyasi yetkinlik aşılamaqda, mənəvi tələbatın inkişafı qayğısına qalmaqda böyük rol oynayır; 3) vətənpərvərlik mövzusu şagirdləri Vətən uğrunda mübarizəyə ruhlandırır, Vətən torpağının düşmənlərinə qarşı barışmazlıq ruhunda tərbiyə edir, onlarda milli mənlük şüurunu inkişaf etdirir; 4) estetik mövzular şagirdlərə cəmiyyət və ictimai münasibətlərdəki gözəlliyi duymaq, qavramaq və mənimsəməkdə kömək edir, onlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini, ətraf aləmə, əməyə, davranışa gözəllik meylini formalaşdırır; 5) ədəbi-bədii mövzularda keçirilən disputlar gənclərə öz tarixi köklərinə, qədim adət və ənənələrə bələd olmaqda, gələcəkdə öz yerlərini düzgün müəyyən etməkdə, Vətən sevgisi, böyüyə hörmət, xeyirxahlıq, millətə bağlılıq, dostla sədaqət və s. keyfiyyətlərə yiyələnməkdə kömək edir.

Disputların keçirilməsində üç mərhələ vardır: **1) Disputa hazırlıq mərhələsi.** Bu mərhələdə disputun mövzusu, məqsəd və vəzifələri, planı, ssenarisi, vaxtı, yeri, çıxış edənlər, dəvət olunan şəxslər müəyyənləşdirilir; **2) Disputun keçirilməsi mərhələsində** artıq burada “Giriş sözü”, “Çıxış edənlərin və iştirakçıların sözü”, “Son söz” ardıcılığı ilə keçirilməlidir; **3) Disputun yekun mərhələsində** fikirlər ümumiləşdirilir, düzgün nəticələr çıxarılır, düzgün mövqə bildirilir .

Məruzə səmərəli tərbiyə üsullarından biri olub, gəncləri məruzə ətrafında öz tənqidi qeydlərini deməyə istiqamətləndirir. Məruzə ardıcılığı, sistemliliyi və

əhatəliliyi ilə şərtlənir. Məruzələri bir çox hallarda tərbiyə olunanların özünə də tapşırmaq olar. Bu zaman müəllim və tərbiyəçi ona rəhbərlik etməlidir. Məruzə və mühazirədən sonra aydın olmayan məsələlər barədə suallar verilməsinə imkan yaratmaq lazımdır. Bəzən tərbiyəçinin izahatına, ümumləşdirici çıxışına ehtiyac da yarana bilər. Məruzəçidən yüksək şüurluluq, savadlılıq, pedaqoji mərifət, pedaqoji takt tələb edilir.

❖ **Nümunə Vaxtilə qədim yunan filosofu Seneka deyirdi ki, öyüd və nəsihətlərin yolu uzun, nümunələrin yolu isə qısa. K.D.Uşinski isə göstərirdi ki, şəxsiyyət tərbiyəsi üçün şəxsiyyətə şəxsiyyətlə təsir göstərmək olar. Fransız psixoloqu Anri Vallon yazırdı: “Müsbət nümunə götürmək və onu təqlid etmək insanı fəaliyyətə təhrik edir”. Böyük çex pedaqoqu Y.A.Komenski isə təsdiq edirdi ki, “Uşaqlar dərk etməzdən əvvəl nümunəni götürürlər”.**

İnsanın təbiəti elədir ki, o, həyatının bütün sahələrində özünə nümunə tapmaq istəyir, yəni kimdənsə örnək almaq istəyir. Gözəl tərbiyə nümunələri insanın mükəmməl tərbiyə almasına əlverişli şərait yaradır.

Tərbiyə prosesində hansı nümunələrdən istifadə olunur:

1. İlk növbədə görkəmli şəxsiyyətlərin, alimlərin, incəsənət adamlarının, yazıçı və şairlərin, ictimai və dövlət xadimlərinin həyatından nümunələr.

2. Kiçik məktəblilərin ideali konkret şəxslərdir. Böyük məktəb yaşlı uşaqların ideali isə ümumiləşmiş obrazlar, ideallardır. Buna görə də ədəbi obrazların, kinofilm film süjetlərindəki obrazlar nümunəsində tərbiyə mühüm yer tutur.

3. Sadə insanların, məktəblilərin, yoldaşların müsbət nümunələri, müsbət davranışları məktəblilər üçün bir tərbiyəvi örnək mənbəyidir.

4. Müəllim və ya tərbiyənin şəxsi nümunəsi qüvvətli tərbiyə mənbəyi və təsirli tərbiyə metodudur. Müəllimin sözü, hərəkət və davranışı ən qüvvətli tərbiyə vasitəsidir. Məktəbli üçün müəllim, xüsusilə sinif müəllimi onun üçün idealdır.

5. Valideynin şəxsi nümunəsi qüvvətli təsiredici tərbiyə vasitəsidir. Nəinki valideyn nümunəsi ailənin bütün üzvləri bir-birindən nümunə götürərək tərbiyələnilir və inkişaf edirlər. Böyük pedaqoq A.S.Makarenko deyirdi ki, uşaqları hər şey tərbiyə edir: insanlar, əşyalar, hadisələr. Amma insanlar daha qüvvətli tərbiyəedici təsirə malikdirlər ki, bu sahədə valideynlər birinci yerdədirlər. Onlar hər gün uşaqlarla ünsiyyət və münasibətdə olarkən onların mənəvi aləminə qüvvətli təsir göstərirlər. Valideyn nümunəsi uşaqların gələcək ailə həyatında, onların xarakterlərinin formalaşmasında mühüm təsir qüvvəsinə malikdirlər.

Nümunələr əsasında tərbiyədə nüfuzlu, hörmətli şəxsin nümunəsi xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hörmət və nüfuz nə qədər böyükdürsə tərbiyəvi təsir də bir o qədər yüksək olacaqdır. Buna görə də nümunə tərbiyəsində valideynlərin və müəllimlərin nüfuzu, hörmət və şərəfi əsas yer tutmalıdır. Ona görə A.S.Makarenko dəfələrlə deyirdi ki, nüfuz olmadan heç bir tərbiyəvi təsir mümkün deyildir. Tərbiyəçi və valideynin nüfuzu tərbiyədə əsas şərtidir.

Böyüklər hər bir hərəkətində, davranışında, rəftarında uşaqlara nümunə olmalıdırlar. Əgər böyüklər uşaqlarda düzlük və doğruluq tərbiyə etmək istəyirlərsə bunu ilk növbədə özləri öz əməlində nümunə göstərməlidirlər. Səliqəli geyinmə-yən bir valideyn və ya bir tərbiyəçi uşaqdan səliqəli geyinməyi tələb edə bilməz.

Nümunə tərbiyəsində böyüklərin uşaqlara vahid tələbkarlıqla yanaşmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Tərbiyənin mühüm prinsiplərindən biri “Tələblərdə vahidlik” prinsipidir. Uşaqlar bəzən pis nümunələrlə də qarşılaşırlar. Bu nümunələri onlar həyatda, küçədə, kinofilmlərdə və s. görə bilirlər. Onları bunlardan ayırmaq və ya qadağan etmək mümkün deyildir. Cəmiyyətimizdə pislərlə yaxşılar bir yerdədir. Ona görə də uşaqlarda rast gəlinən pis nümunələrə qarşı etiraz hissi yaradılmalı, onlar pis nümunələri görsələr də onu etməməlidirlər. Artıq yaxşı nümunələr əsasında tərbiyə görmüş məktəbli pis nümunə gördükdə onun ardınca getməz ona öz etirazını bildirər.

15.3. FƏALİYYƏTİ TƏŞKİL EDƏN VƏ DAVRANIŞ TƏCRÜBƏSİNİ FORMALAŞDIRAN METODLAR

İnsanın necə hərəkət etməsində, nə cür davranmasında, öz istək və arzularını necə idarə etməsində şüur və əqidə ilə yanaşı adətlər, vərdislər, iradi keyfiyyətlər mühüm rol oynayır. Şagirdlərin tərbiyəsində istənilən nəticəyə çatmaq üçün onlarda müsbət adətlərin yaranmasına və iradi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına xüsusi fikir verilməlidir. Həmin məqsədlə fəaliyyətin təşkilinə və davranış təcrübəsinin formalaşmasına xidmət göstərən metodlar vardır ki, onlar aşağıdakılardır:

❖ **Təmrinlər (çalışmalar)** tərbiyə olunanlar tərəfindən onların şəxsiyyətinin formalaşması, inkişafı məqsədilə praktik işlərin təşkili və planlı surətdə müxtəlif hərəkətlərin təkrarən yerinə yetirilməsidir.

Təmrinlər şəxsiyyətdə tələb olunan keyfiyyətləri formalaşdırmaq üçün istifadə olunan təsirli bir metoddur. Müxtəlif çalışmalar, təmrinlər nəticəsində şəxsiyyət sabit vərdiş və adətlərə yiyələnir. Təmrin metodunun mahiyyəti tələb olunan müəyyən bir hərəkətin, davranışın avtomatlaşma səviyyəsinə qədər yerinə yetirilməsi, insanın xarakterinə çevrilməsidir.

❖ **Öyrəşdirmək, öyrəşmək** – bu uşağı və ya məktəbli *intensiv şəkildə yerinə yetirməsi lazım olan öyrədici və ya müəyyən müsbət hərəkətə öyrəşdirilən, adət etdirilən çalışmalarıdır*. Bu metod tərbiyə prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq edilə bilər. Öyrəşdirmə alışdırma anlayışı ilə sıx bağlı olsa da tam eyni mənada deyildir. “Öyrəşmək” daha çox bir şeyi özünə adət etmək, vərdiş etmək, öyrənmək mənalərini verir. Alışdırmanın ilkin mərhələsi öyrətmə və bunun ardınca həmin məsələyə öyrəşdirmə gəlir. Davranış və əmək bacarıqları ilə əlaqədardır, habelə o, axıradək nəzarət altında təşkil olunur.

Öyrəşdirmə, adət halına salma tərbiyə prosesinin bütün mərhələlərində tətbiq edilir, amma daha çox ilk mərhələlərdə səmərəli olur. Öyrəşdirməni düzgün tətbiq etmək üçün müəyyən şərtlərə və tövsiyələrə əməl olunmalıdır:

📖 Müəllim və şagirdlərdə tərbiyənin məqsədi haqqında aydın təsəvvür olmalıdır;

📖 Öyrəşdirmə zamanı qaydaları dəqiq və aydın formalaşdırmaq lazımdır;

📖 Vaxtın hər bir hissəsi üçün şagirdlərin gücü çatacaq optimal həcmi müəyyənləşməlidir. Vərdişi aşılmaq üçün vaxt lazımdır. Burada tələsiklik məqsədi aydınlaşdırmaq əvəzinə uzaqlaşdırır;

📖 İş yerinə yetirmək lazım gəldiyini şagirdlərə göstərin. Çirkli və təmiz ayaqqabıları müqayisə edin. Elə edin ki, müqayisə şagirdi utandırсын, onda natəmizlikdən əl çəkmək arzusu yaratsın;

📖 Öyrəşdirmə daimi nəzarət tələb edir. Nəzarət səmimi olmalı, amma zəifləməməli, mütləq özünənəzarətlə uyğunlaşdırılmalıdır;

📖 Oyun formasında həyata keçirilən öyrəşdirmə pedaqoji effekt verir. Şagird oyun zamanı davranış qaydalarını kənardan heç bir göstəriş olmadan kö-nüllü yerinə yetirir.

Deməli, öyrəşdirmə *davranış və əmək bacarıqlarının uşaqlarda vərdişə çevrilənədək tərbiyəçinin bilavasitə nəzarəti altında müntəzəm yerinə yetirilməsidir.*

Tələb nəticəsində davranış normalarının yerinə yetirilməsinə nail olunur, şagirdlər müəyyən fəaliyyətə cəlb olunurlar, onlarda sosial keyfiyyətlər formalaşır.

➤ **Tələb** müəllim və şagirdlər arasında yoldaşlıq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə əsaslanır. Müəllimin istədiyi davranışa nail olmaq üçün irəli sürdüyü tələb vasitəsiz tələbdir. Bu metodun köməyi ilə şagirdlər müəyyən fəaliyyətə cəlb olunur, onlarda əxlaqi keyfiyyətlər formalaşır.

Tələblər verilmə formasına görə iki cür olur: *bilavasitə (birbaşa) verilən tələblər* və *bilvasitə (dolayısı yolla) verilən tələblər*.

➤ **Bilavasitə tələblərə** müəyyənlik, konkretlik, dəqiqlik xarakterikdir. Burada tələb qətiyyətli tonda verilir, özü də çoxlu çalarda (intonasiya, mimika, səs gücü) ifadə oluna bilər.

➤ **Bilvasitə tələblərdə** (məsləhət, xahiş, işarə, etibar və s.) fəaliyyətin stimulu artıq tələbin özü deyil, onun yaratdığı psixoloji amillərdir.

☒ **Tələb-məsləhət** şagirdi müəllimin tövsiyə etdiyi hərəkətlərin məqsəduyğunluğuna, faydalılığına, zəruriliyinə inandırmaqdır. Şagird öz müəllimini böyük, hada təcrübəli, yoldaş, nüfuzlu adam kimi qəbul edərsə, onun məsləhətini qəbul edəcəkdir.

☒ **Tələb-etibar** müəllim-şagird münasibətlərində özünü göstərir. Burada etibar bir-birinə hörmət edən tərəflərin təbii münasibətləri kimi özünü göstərir.

☒ **Tələb-xahiş** yaxşı təşkil olunmuş kollektivdə ən çox işlənən təsir vasitələrindən biridir. Bu müəllim və şagirdlər arasında yoldaşlıq münasibətlərinin əmələ

gəlməsinə əsaslanır. Xahiş özü də elə əməkdaşlığın, qarşılıqlı etibar və hörmətin təzahür formasıdır.

➤ **Tələb-ışarə** öz effektivliyinə görə bilavasitə tələbi ötürüb keçir. Təcrübəli müəllimlər yeniyetmə və gənclərlə iş zamanı bu formanı müvəffəqiyyətlə tətbiq edirlər.

➤ **Tələb-təqdir** də bilavasitə tələb formalarından biridir. Müəllimin vaxtında ifadə etdiyi təqdir güclü stimül kimi təsir edir. Verilmə qaydasına görə *vasitəsiz (bilavasitə)* və *vasitəli (bilvasitə) tələblər* vardır. Müəllimin istədiyi davranışa nail olmaq üçün irəli sürdüyü tələb *vasitəsiz (bilavasitə) tələbdir*. Şagirdlər bir-birinə müəllimin “təşkil etdiyi” tələbi verirlər. Belə tələb *vasitəli tələbdir*.

➤ **İctimai rəy**. Əslində bu da tələbin bir formasıdır, həm də kollektiv formasıdır. İctimai rəy – şagirdin hərəkət və davranışının, öz istək və arzusunu ifadə etmək tərzini başqaları (kollektiv) tərəfindən qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, inkişaf etmiş kollektivdə (yaxud qrupda) kəskin şəkildə ifadə edilən ictimai rəy şagirdi ya müsbət hərəkətlərə sövq edir, ya da onu anormal hərəkətlərdən çəkindirir, nəticədə nəcib adətlərin əmələ gəlməsinə kömək göstərir. Tərbiyəvi baxımdan ictimai rəyin kəsəri onun səmərəliliyindən, obyektivliyindən, ədalətli olmasından və aydın ifadə edilməsindən asılıdır. Kollektiv tənqid və qərarlar ictimai rəy metodunun formalarındandır.

➤ **Rejim**. Bunu alışdırma metodunun vasitələrindən biri kimi də qeyd edirlər. Sözün geniş mənasında rejim – *insanın davranışını, həyat tərzini nizamlandıran qaydaların cəmidir*. Şagirdlərin gündəlik fəaliyyətini nizama salan vaxt cədvəli rejimin bir növüdür. Tərbiyə işində rejim böyük rol oynadığından konkret şəraiti, uşağın sağlamlığını, həyat tərzini nəzərə almaqla ailədə, məktəbdə və ya məktəbdənkənar ictimai yerlərdə uşaq həyatının bütün sahələri rejimdə nizama salınmalıdır. Rejimi müəyyənləşdirmək işində şagirdlərin arzu və rəylərini nəzərə almaq, məsləhət bilinmiş qaydaların zəruriliyinə onlarda möhkəm inam yaratmaq, həmin qaydaların müəyyən dövr ərzində sabitliyinə və uşaqlar tərəfindən sözsüz yerinə yetirilməsinə nail olmaq tərbiyənin müvəffəqiyyəti üçün ən vacib şərtlərdəndir.

➤ **Tapşırıq tərbiyə metodu** *olub müxtəlif xarakter daşıyır*. Müəllimlər tapşırıqların köməyi ilə şagirdləri (tələbələri) müsbət hərəkətlərə alışdırırlar. Tapşırıq metodu yaxşı nəticələr verir. Müəllimlər tapşırıqların köməyi ilə şagirdləri yaxşı hərəkətlərə alışdırırlar. Tapşırıqlar müxtəlif xarakter daşıyır. Nəzarət müxtəlif formalarda (tapşırığı yerinə yetirmə haqqında hesabat formasında) ola bilər. Yoxlama tapşırığının yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini qiymətləndirməklə başa çatır.

➤ **Yarış**. Yarış kollektivdə şagirdlərin fəaliyyətini təşkil etməyin və onu stimullaşdırmağın başlıca metodlarından biridir. Tərbiyə metodu kimi o, uşağın özünü təsdiqləmə faktına istinad edir. Məlum olduğu kimi, hər bir şagird, sinif və ya kollektiv ya məktəb kollektivində öz yerini “tapmağa”, seçilməyə çalışır və bu

məqsədə çatmaq üçün səy göstərir, məşqlər edir, öz üzərində çalışır və s. Bütün bunlar da fəaliyyətin düzgün təşkili üçün dəyərli metodlardan sayılır.

➤ **Şagirdlərin müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsi.** Şəxsiyyət fəaliyyət prosesində formalaşır. Fəaliyyətin isə müxtəlif sahələri, növləri vardır. Şagirdlərin ən çox məşğul olduğu fəaliyyət sahələri, təlim, ictimai faydalı əmək, ictimai işlər, oyun və idman məşğələləridir. Bunların hər biri tərbiyə işində müstəsna rol oynayır. Təlim özünün təşkil formaları ilə də tərbiyələndirici səciyyə daşıyır.

Dərsin zənglə başlayıb zənglə qurtarması, zəng çalınanda uşaqların sinfə daxil olub öz partaları arxasına keçmələri, müəllim sinfə gələn kimi səssizcə ayağa qalxıb onunla salamlaşmaları, keçmiş mövzunu danışmaq üçün icazə almaları, danışan yoldaşlarını sakitcə dinləmələri və s bütün bunlar şagird şəxsiyyətinin düzgün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Tərbiyəedici situasiya xüsusi yaradılmış şəraitdə şagirdlərin (tələbələrin) fəaliyyətinin və davranışının təşkili metodudur. Situasiyalar uydurulmuş olmamalıdır. Məktəb həyatında situasiyalar hər addımbaşı olur. Belə situasiyalara pragmatik tendensiyalar nəzərə alınaraq müəllim və şagirdlərin kommersiya münasibəti kimi baxılır. Burada şəxsi mənfəət başlıca oyadıcı qüvvə olur. Bu metod hələ tamamilə formalaşmamışdır, amma müəllim və şagirdlərin konkret razılaşmaları müxtəlif növ müqavilə və qarşılıqlı öhdəliklər sistemi vasitəsi ilə hər yerdə fəaliyyət göstərir.

15.4. DAVRANIŞI VƏ FƏALİYYƏTİ STİMULLAŞDIRAN METODLAR

Stimullaşdırma – hərəkətə gətirmək, təkan vermək, həvəsləndirmək, şirnikləndirmək deməkdir. Fəaliyyət və davranışı stimullaşdırmaq-fəaliyyət və davranışa təkan verməkdir, insanı müsbət fəaliyyətə təhrik etmək, hərəkətə gətirmək, həvəsləndirmək deməkdir. Fəaliyyət və davranışı stimullaşdıran metodlar – **rəğbətləndirmə və cəzalandırma**dır.

Davranışı və fəaliyyəti stimullaşdıran metodlar

➤ **Rəğbətləndirmə** şagirdlərin hərəkətlərinin müsbət qiymətləndiril-məsinin, təqdir edilməsinin ifadəsidir. Rəğbətləndirmə müsbət vərdiş və adətləri möhkəmləndirir. Rəğbətləndirmənin təsiri müsbət emosiyaların oyanmasına əsaslanır. Rəğbətləndirmə-inam, xoş əhval-ruhiyyə yaradır, məsuliyyəti artırır.

Rəğbətləndirmənin növləri müxtəlifdir: *bəyənmə, təqdiretmə, “Afərin”, “Əhsən” sözləri vasitəsilə şagirdi ruhlandırmaq, inam göstərmək, tərifləmək, təşəkkür elan etmək, tərifnamə vermək, hədiyyə ilə mükafatlandırmaq, vəzifəyə irəli çəkmək, fəxri heyətə nümayəndə seçmək, şəklini şəraf lövhəsinə vurmaq və s.*

Rəğbətləndirmənin pedaqoji, psixoloji tərəfləri, onun nəticələri əvvəlcədən nəzərə alınmalıdır:

📖 Müəllimlər çalışmalıdırlar ki, rəğbətləndirmə şagirdlərdə tərifləmək və mükafat almaq motivləri yox, daxili inam və əxlaqi motivləri formalaşdırsın;

📖 Rəğbətləndirmə şagirdi kollektivin üzvlərinə qarşı qoymamalı, kollektiv tərəfindən razılıqla qarşılanmalıdır;

📖 Yüksək əməksevərlik, məsuliyyət, səmimilik keyfiyyətləri göstərən, başqalarına kömək göstərməklə özü yüksək şəxsi nailiyyətlər qazanan şagirdləri xüsusilə rəğbətləndirmək lazımdır;

📖 Rəğbətləndirmə şagirdin xidmətlərinə, fərdi xüsusiyyətlərinə, kollektivdə mövqeyinə uyğun olmalıdır.

📖 Eyni şagirdlər hər dəfə rəğbətləndirilməməlidir, başqa şagirdlər də, hətta zəiflər də unudulmamalı, nə vaxtsa onlara da diqqət yetirilməlidir ki, həvəslənsinlər;

📖 Yersiz təriflər lovğalığa gətirib çıxarar. Rəğbətləndirmə zamanı kollektivin rəyi nəzərə alınmalıdır;

📖 Rəğbətləndirmə fərdi yanaşma tələb edir. Özünə inamı olmayan, geri qalan şagirdi də ruhlandırmaq çox vacibdir. Şagirdlər onlara göstərilən etimadı doğrultmaqla öz çətinliklərini də aradan qaldıra bilərlər.

📖 Rəğbətləndirmə məsələsini həll edərkən ədalətlik prinsipinə əməl edilməlidir.

📖 Rəğbətləndirmə kollektiv qarşısında olmalıdır.

Rəğbətləndirmə metodunu iki qrupa ayırmaq olar:

1) Sadə rəğbətləndirmə metodları; 2) Yüksək rəğbətləndirmə metodları.

Sadə rəğbətləndirmə metodları şagirdin başına sığal çəkmək, “Afərin!”, “İşi belə görürlər” kimi ifadələr işlətmək, arzusunu yerinə yetirmək, kitab alıb hədiyyə vermək, səyini dilə gətirib tərifləməkdir.

Yüksək rəğbətləndirmə metodları şifahi və ya yazılı təşəkkür elan etmək, tərifnamə vermək, fərqlənmə diplomu vermək, şəklini şərəf lövhəsinə vurmaq, qızıl medalla təltif etmək, vəzifəyə irəli çəkmək və s.

📖 **Cəzalandırma metodu** *pedaqoji-psixoloji təsir metodudur.* Bu tərbiyə metodu şagirdlərdə arzuolunmaz hərəkətlərin qarşısını almaq, onları aradan qaldırmaq məqsədini daşıyır.

Cəzalandırma metodu xarici stimulları yavaş-yavaş daxili stimullara çevirməyi nəzərdə tutur. *Müasir məktəbdə cəzalandırmanın müxtəlif formaları tətbiq edilir:*

Şagirdin fəaliyyətini bəyənməmək və işinə irad tutmaq, xəbərdarlıq etmək, yığıncaqda gördüyü işi müzakirə etmək, tənqid etmək, danlamaq, məzəmət etmək, vəzifədən kənar etmək, valideynini məktəbə dəvət etmək, valideynlə şagird haqqında korreksiyaedici fərdi söhbət aparmaq, töhmət vermək, dərstdən kənar etmək (müəllimlər otağına göndərməklə), şagirdin sinfini dəyişmək, şagirdin məktəbini dəyişmək, son hədd cəza məktəbdən xaric etməkdir ki, buna nadir hallarda yol verilə bilər.

Cəzalandırma metodunun səmərəliliyini müəyyən edən pedaqoji şərtlər
bunlardır:

📖 Əgər cəzalandırma ideyası kollektivdən gələrsə və cəzanı kollektiv müdafiə edərsə, o zaman onun təsir gücü artar.

📖 Uşağa cəza verərkən ictimai rəyə söykənmək lazımdır;

📖 Cəza şagirdə aydın olanda o təsirli olur. Cəzanı verdikdən sonra onu yada salmaq lazım deyil, şagird ilə normal münasibətlər saxlanılmalıdır;

📖 Şagirdi pedaqoji zərurət üzündən cəzalandırırıq. Cəzadan istifadə edərkən şagirdi təhqir etmək olmaz;

📖 Münaqişəli situasiya cəza metodunu tətbiq etmək üçün əsasdır. Cəza haqqında hər hansı bir resept vermək olmaz, hər bir hərəkət fərddir;

📖 Cəza güclü təsir edən metoddur. Müəllimin cəzada buraxdığı səhvləri düzəltmək xeyli çətindir. Ona görə də yaranmış situasiya haqqında tam aydınlıq olana qədər cəza verməyə tələsməməli;

📖 Cəzanın əvəz çıxmaq alətinə çevrilməsinə yol verməyin. Şagirdə cəzanın onun xeyrinə olması ilə bağlı əqiddə formalaşdırılmalıdır;

📖 Cəza pedaqoji taktı, şagirdin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini yaxşı bilməyi tələb edir.

📖 Cəzalandırma kollektiv qarşısında verilməlidir.

📖 Kollektivi və ya qrupu cəzalandırmaq olmaz. Cəza yalnız fərdi olmalıdır.

📖 Cəza digər tərbiyə metodları ilə kompleks tətbiq olunmalıdır.

Suallar və tapşırıqlar

1. Tərbiyə metodunun xüsusiyyətlərini sadalayın.
2. Tərbiyə metodunun seçimini müəyyən edən səbəblər hansılardır?
3. Tərbiyə metodlarının təsnifatına hansı metodlar daxildir?
4. Şüuru formalaşdıran metodlar hansılardır? Onların izahını verin.
5. Fəaliyyəti təşkil edən və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlara nələr daxildir?
6. Davranış və fəaliyyəti stimullaşdıran hansı metodlardır?
7. Pedaqoji prosesdə müəllimin istifadə etdiyi tərbiyə metodlarını səciyyələndirin.

Ədəbiyyat

1. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı: ABU, Təhsil, 2006.
2. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
3. Qaralov Z.İ. Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika. (3 cildə). Bakı: Pedaqogika, 2003.
4. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası.(Dərs vəsaiti) Bakı: ADPU, 2012.
5. İlyasov M.İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2009.

XVI FƏSİL. KOLLEKTİV VƏ KOLLEKTİVDƏ ŞƏXSİYYƏTİN TƏRBIYƏSİ

Əhatə olunan məsələlər

16.1. Kollektivin xüsusiyyətləri və əlamətləri.

16.2. Şagird kollektivinin xüsusiyyətləri.

16.3. Kollektivin mərhələlər üzrə formalaşması texnologiyası.

16.4. Şəxsiyyət və kollektiv arasında münasibətlərin inkişaf modelləri.

16.5. Şagird kollektivində şəxsiyyətin tərbiyəsi.

16.1. KOLLEKTİVİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏLAMƏTLƏRİ

Kollektiv sözü latın sözü olub, “*kollektivus*” sözündən götürülmüşdür. **Kollektiv mütəşəkkil, planlı, məqsədyönlü şəkildə təşkil olunmuş insan qrupudur.**

Kollektiv real məkan və zamanda mövcud olan, ictimai-faydalı məqsədlər ətrafında birləşən, həmin məqsədlərə nail olmaq üçün eyni (yaxud bir-biri ilə əlaqədar olan müxtəlif) istehsal prosesində fəaliyyət göstərən, özünüidarə orqanlarına (müvəkillərə rəhbərlik və tabelik elementlərinə) malik olan, üzvlər arasında qarşılıqlı məsuliyyətli münasibətləri bərqərar edən, fəaliyyət məqsədlərini genişləndirib başqa kollektivlərlə üzvi əlaqə saxlayan və cəmiyyətin özəyini təşkil edən mütəşəkkil sosial qrupun yüksək formasıdır.

Kollektiv dedikdə, bir sıra mühüm əlamətləri ilə fərqlənən şagirdlər birliyi başa düşülür. Kollektiv – ictimai-faydalı məqsədlər ətrafında birləşən, özünüidarə orqanlarına malik olan, mütəşəkkil, sosial qrup formasıdır.

Kollektiv çox mühüm xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bunlar kollektivdaxili psixoloji mühiti, kollektivin üzvləri arasındakı münasibətləri əks etdirən xarakteristikalarıdır. Bu xarakteristikalardan biri kollektivin birliyi və mütəşəkkilliyidir.

Yaxşı təşkil olunmuş kollektivdə qarşılıqlı kömək, qarşılıqlı məsuliyyət, xeyirxahlıq, sağlam tənqid, özünütənqid və yarış özünü göstərir. Belə kollektivlərdə münasibətlər sistemi ictimai və şəxsi mənafehlərin ağılabatan səviyyədə əlaqələndirilməsi ilə müəyyən olunur.

Kollektivin möhkəmliyi məhəbbət, dostluq və yoldaşlıq kimi nəcib insani hisslərin tərbiyəsi ilə təmin olunur. A.S.Makarenko kollektivdə ənənələrin olmasını kollektivin inkişafının səciyyəvi əlaməti hesab edir və ənənələri ictimai yapışqan adlandırır.

Yüksək həmrəylik hissənin formalaşması şagirdi kollektivin ümumi işində daha fəal şəkildə iştirak etməyə, kollektiv qarşısında öz məsuliyyətini dərk etməyə yönəldir.

Bu sistem şəraitində kollektivin hər bir üzvi öz mənafehinə aydın və inamla ifadə edir.

16.2. ŞAGİRD KOLLEKTİVİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şagird kollektivi şagirdlərin sosial və ali orqanıdır. Çünki o, ümumi sosial əhəmiyyəti olan məqsəd və fəaliyyət birliyi ilə birləşmişdir. Onun ümumi seçkili orqanları vardır.

Şagird kollektivi bir sistem kimi daha mürəkkəb birlikdir, çünki o, uşaq (yeniyetmə və gənclər) və müəllim kollektivini birləşdirən tərbiyəvi kollektivin üzvi hissəsidir.

Şagird kollektivi nisbi müstəqil sistemdir, çünki bu sistemə özünütənzimləmə, özünütəşkilətmə, özünüidarəetmə prosesləri aiddir.

Şagird kollektivi dinamik sistemdir, çünki kollektivin inkişafı şagirdlərin daxili aləmində, cəmiyyətin həyatında, kollektivi əhatə edən mühitdə baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır.

Şagird kollektivinin əlamətləri:

Ümumi sosial əhəmiyyəti olan məqsəd qoymaq. Hər bir qrupun məqsədləri vardır. Kollektivin məqsədi ictimai məqsədlərə uyğun gəldiyindən cəmiyyət və dövlət onu müdafiə edir, çünki o, dövlətin konstitusiyasına və qanunlarına zidd deyildir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün birgə fəaliyyət. İnsanlar kollektivlərdə ona görə birləşirlər ki, birgə səylərlə müəyyən məqsədlərə tez nail olsunlar. Bunun üçün kollektivin hər bir üzvü birgə fəaliyyətdə fəal iştirak etməli, onun nəticələri üçün yüksək şəxsi məsuliyyəti ilə fərqlənməlidir.

Kollektivin üzvləri arasında məsuliyyətli asılılıq münasibətləri. Bu münasibətlər təkcə məqsəd və fəaliyyət birliyini deyil, həm də bu məqsəd və fəaliyyətlə əlaqədar olaraq yaranan hiss və duyğuları, təəssüratları, fikir birliyini əks etdirir.

Ümumi seçkili rəhbər orqanların yaradılması. Kollektivdə demokratik münasibətlər yaranır. Kollektivin idarə orqanları bir- başa və açıq seçki yolu ilə onun ən nüfuzlu üzvlərindən formalaşır.

16.3. KOLLEKTİVİN MƏRHƏLƏLƏR ÜZRƏ FORMALAŞMASI TEKNOLOGİYASI

Kollektivin mərhələlər üzrə formalaşması texnologiyası A.S.Makarenkonun təlimində öz əksini tapmışdır. O, kollektivin həyat qanununu yaratmışdır: hərəkət kollektivin yaşaması forması, dayanmaq isə onun dağılması formasıdır. O, **kollektivin inkişaf prinsiplərini müəyyən etmişdir:**

1) aşkarlıq; 2) məsuliyyət; 3) perspektiv xətlər; 4) paralel təsir.

Kollektiv olmaq üçün qrup bir neçə çətin keyfiyyət dəyişikliyi yolunu keçməlidir. A.S.Makarenko bu yolun bir neçə mərhələsini müəyyən etmişdir:

I mərhələ kollektivin təşəkkülü mərhələsidir. Bu mərhələdə müəllim qrupu kollektivə çevirmək istəyir. Kollektivdə fəallar yaradıldıqdan sonra şagirdlər ümumi məqsəd, fəaliyyət və ümumi təşkilat əsasında birləşir.

II mərhələdə sinif fəallarının şagird yoldaşlarına təsiri güclənir. Fəallar müəllimin tələblərini müdafiə edirlər. Burada fəallarla iş müəllimdən diqqət tələb edir.

Tərbiyənin subyekti kimi kollektiv öz inkişafının müəyyən səviyyəsinə bu mərhələdə çatır. Bu mərhələdə kollektivin inkişafı ziddiyyətlərin aradan qaldırılması ilə bağlıdır. Kollektivin inkişafında sıçrayışlar, geriləmələr labüddür.

III mərhələ kollektivin inkişafı mərhələsidir. Bu mərhələdə kollektivin üzvlərinin bir-birlərinə verdikləri tələblərin səviyyəsi də fərqlidir. Belə ki, kollektivin hər bir üzvi yoldaşına nisbətən öz qarşısında daha ciddi tələblər qoyur. Ümumi təcrübə, hadisələri bir cür qiymətləndirmək bu mərhələdə kollektivin əsas əlamətlərindəndir.

Tərbiyə praktikasında **perspektiv xətlərin** perspektiv sevinclər kimi kollektivin və şagirdin qarşısına qoyulur. Bu arşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün bir stimuldur. Kollektivi yaşadan və inkişaf etdirən ən vacib amillərdən biri stimuldur ki, bu perspektiv xətlər vasitəsilə həyata keçirilir. Şagirdləri maraqlandıra biləcək praktik məqsədi A.S.Makarenko “perspektiv” adlandırmışdır. Onun fikrincə, hər bir şagird və ya kollektiv üçün başa düşülən və dərk edilən perspektiv məqsəd səfərbəredici, maneələri aradan qaldıra bilən qüvvədir. Tərbiyə işi praktikasında A.S.Makarenko perspektivliyin üç növünü (yaxın, orta və uzaq) yaratmışdır:

Yaxın perspektiv. Bu kollektivin inkişafının hər hansı bir mərhələsində irəli sürülə bilər. Bu perspektivə verilən əsas tələb ondan ibarətdir ki, o, şagirdlərin şəxsi maraqlarına əsaslanmalıdır. Yaxın perspektiv kollektiv üzvlərində qısa müddətli sevinc hissləri yarada bilər. Məsələn həftə sonu, kollektiv gəzintiyyə çıxmaq, kollektiv tamaşaya baxmaq və s. ola bilər.

Orta perspektiv. Bu bir qədər uzun müddətə plənlaşdırılır, hazırlanması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan kollektiv hadisədir. Bu perspektivə daxil ola bilər: məktəb bayramlarının keçirilməsi; ədəbi gecələrin hazırlanması və keçirilməsi, görüşlərin təşkili və s.

Uzaq perspektiv sosial əhəmiyyətlidir və qoyulan məqsədə çatmaq üçün xeyli səylər tələb edilir. Belə perspektivlərdə şəxsi və ictimai tələbatlar uzlaşdırılmalıdır. Bu perspektivlik o zaman yaxşı nəticə verə bilər ki, kollektiv fəaliyyətdə başlıca yeri əmək tutsun, qarşıdakı məqsədə çatmaq üçün kollektiv səylər göstərsin, çalışmalar aparılsın. Uzaq perspektiv uzaqda nəzərdə tutulan sevinci əldə etmək üçün gərgin zəhmət tələb olunur. Bu şagirdin məktəbi uğurla bitirməsi haqqında yüksək mükafata nail olması, arzu edilən gələcək peşayə yiyələnmək, kollektivin yüksək mükafata layiq olması və s. ola bilər.

16.4. KOLLEKTİVDƏ ŞƏXSİYYƏTİN TƏRBIYƏSİ

Kollektivin təqdiri və məzəmməti, sağlam tənqidi öz üzvlərində şəxsiyyətin inkişafına təsir edir, qüsurların aradan qaldırılmasına səbəb olur. Odur ki, müəllim və tərbiyəçilər şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında kollektivin imkanlarından istifadə etməyə çalışmalıdırlar. Düzgün təşkil olunmuş kollektiv yüksək tərbiyələndirici qüvvəyə malik olur.

Yaxşı təşkil edilmiş şagird kollektivində ictimai həmrəylik, ictimai rəyə hörmət, yoldaşlıq və dostluq, yüksək ideya inamı, humanizm və s. kimi yüksək əxlaqi hisslərin formalaşmasına geniş imkan yaranır.

Şagird kollektivində yoldaşlıq və dostluq hissənin formalaşması üçün geniş imkanlar yaranır. Burada şagirdlərin bir-birinə qarşı həssaslığı, qayğıkeşliyi xüsusi yer tutur.

Kollektiv möhkəm olduqda onun bütün normaları öz üzvlərinin normalarına çevrilir. Kollektiv üzvlərində yüksək ideya inamı yaranmış olur.

Kollektiv özü şagirdlərdə kollektivçilik hissənin formalaşmasına da gətirib çıxarır ki, nəticədə həmin şagirdlərdə onları əhatə edən yoldaşlarına qarşı əsl humanist münasibətlərin yaranmasına səbəb olur.

Onlarda *empatiya* (başqa adamların psixi halətlərini başa düşmək və onların dərdinə şərik olmaq qabiliyyəti), *identifikasiya*, mehribanlıq və s. kimi sosial keyfiyyətlər baş qaldırır.

Deməli, məktəb ilk kollektivlər toplusu olmayıb, şagirdləri ümumi məqsəd və birgə fəaliyyətdə birləşdirən vahid kollektivdir. Məktəb şagird şəxsiyyətinin formalaşmasını istiqamətləndirən əsas mərkəzdir.

Təcrübə göstərir ki, fəaliyyət növlərinə və başlıca vəzifələrinə görə müxtəlif kollektivlər olur. Məsələn; əmək kollektivləri, idman kollektivləri, incəsənət kollektivi və s. təlim-tərbiyə müəssisələri kollektivləri sırasında məktəb kollektivi xüsusi yer tutur. Məktəb kollektivi iki kollektivin, yəni müəllim və şagird kollektivlərinin üzvi vəhdətidir.

Şagird kollektivinin özləri də müxtəlif olur: sinif kollektivi, şagird komitəsi, uşaqların maraqları zəminində pedaqoji şüaranın qərarı ilə yaradılmış klublar, studiyalar, dərnəklər və özünüidarə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən digər növ şagird birləşmələri.

Bu kollektivlərdən hər biri şagirdlə çoxluğun mənafeyi ilə şəxsi mənafeylə ictimai mənafeyi şüurlu surətdə əlaqələndirir, öz fəaliyyətində məqsəd birliyinə və dostluq-yoldaşlıq münasibətlərinə əsaslanır. Belə kollektiv məktəblilərin bütöv şəxsiyyət kimi boya-başa çatmasına əhəmiyyətli kömək göstərir, məktəbdə təlim-tərbiyənin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, intizamın möhkəmlənməsinə, uşaqların yaradıcı öz-fəaliyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. İlk kollektivlərdə şagird-

lər arasında yaxınlıq, ünsiyyət, əlaqə daha sıx olur. Bu kollektivdə hər bir uşağa öz imkanına, bacarıq və qabiliyyətinə uyğun iş tapmaq, şəxsiyyətlərarası münasibəti düzgün tənzimləmək xeyli asandır.

Belə olmasa, şagirdlərdə vətəndaşlıq şüurunu lazımi şəkildə formalaşdırmaq, onları faydalı ictimai fəaliyyətə qoşmaq, geniş sosial həyata hazırlamaq çox çətin olar. Başqa bir təhlükə də var: kollektivdə iş düzgün təşkil edilməzsə, üzvlər arasında səmimiyyət olmasa, müvəkkillərlə üzvlər arasında konflikt yaranarsa, onlar bir-birinə qarşı dursalar, vəzifə başçıları ləyaqətsiz, səviyyəsiz adamlardan seçilmiş olsa, habelə onlar qalanlarını özlərinə zorla tabe etməyə çalışsalar, kollektiv tərbiyəvi rolunu itirər.

Deməli, şagird kollektivinin elmi əsaslar üzərində qurulmasına, kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin normallığına, konfliktlərə səbəb ola biləcək hallara yol verilməməsinə nail olunmalıdır. Bu baxımdan kollektivdə vəzifələrin düzgün bölüşdürülməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Şagird kollektivinin müxtəlif növləri mövcuddur.

Onların ümumi məqsədləri eyni olsa da, konkret məqsədlərində, eləcə də quruluş və təşkilində müəyyən fərqlər var. Kollektivdə yaradılmış ənənələr şagirdləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırır, onların arasında möhkəm dostluq münasibətlərini bərqərar edir.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, şagird şəxsiyyətinin mənəvi cəhətdən formalaşması daha uğurlu şəkildə, məhz yaxşı təşkil olunmuş kollektivdə baş verir. Həm də bu formalaşma kollektivin inkişaf mərhələlərinə uyğun olaraq gedir. Yəni şagirdlərin fəallığı-mənəvi cəhətdən az əhəmiyyətli olandan başlayıb vətəndaşlıq mövqeyinə qədər yüksəlir.

Şagird şəxsiyyətinə kollektivin tərbiyəvi təsiri xeyli dərəcədə məhz kollektivin üzvləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilə, yəni şəxsiyyətlər arası ünsiyyət və münasibətlərlə şərtlənmiş olur. Şagird kollektivi şəxsiyyətlərarası ünsiyyət və münasibətlər humanist və işgüzar səciyyə daşıyır.

Belə kollektivlərdə –

- ❖ Kollektivin üzvləri arasında dostluq, mehribanlıq, qarşılıqlı anlaşma, bir-birinin qayğısına qalmaq, bir-birinin ehtiyacına, kədərinə və sevincinə şərik olmaq kimi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir;

- ❖ Uşaqların bəzilərinin rəftar və hərəkətlərində özünü göstərən laqeydlik, lovğalıq, dikbaşlıq, təkəbbürlük, yaxud tənhalığa meyl kimi mənfi hallar tamamilə aradan qaldırılır, ya da aşağı səviyyəyə endirilmiş olur;

- ❖ Kollektiv, ümumi məqsəd və ideya naminə digər kollektivlə qay-nayıb qarışmağa səy edir, böyük kollektivlərlə sıx əlaqə saxlayır;

Bütün bu əlamətlər həm eyni kollektivin üzvləri, həm də müxtəlif kollektivlər arasında səmimi ülfət yaradır, işgüzar ünsiyyəti və ümuminin xeyrinə olan işlərdə

bərabər iştirak etmək meylini formalaşdırır, həmin keyfiyyətlərə emosionallıq verir və onları ideya zənginliyi ilə cilalayır. Bu sahədə daha yaxşı nəticələr qazanmaqdan ötrü hər bir şagirdin güclü və zəif cəhətlərini nəzərə almaqla kollektivin bütün üzvlərinə eyni gözlə baxmaq lazımdır.

Kollektivin şagird şəxsiyyətinə tərbiyəvi təsirinin psixoloji mexanizminə gəldikdə isə bu belədir: kollektiv öz üzvünün, yəni şagirdin hərəkətini bəyənib təqdir edəndə, tərifləyib yüksək qiymətləndirdikdə uşaq (şagird) sevinir və bu sevinc hissini təkrar-təkrar yaşamaq üçün səyini, qüvvəsini həmişə yaxşı iş və hərəkətlərə sərf edir.

Kollektiv öz üzvünün hərəkətini tənqid etdikdə, pislədikdə isə uşaq (şagird) utanır, xəcələt çəkir, belə vəziyyətə bir daha düşməməkdən ötrü pis hərəkətlərdən çəkinir. Məktəbdəki müxtəlif növ şagird kollektivləri demokratik əsasda, özünü-idarə prinsipi üzrə fəaliyyət göstərir.

Həmin təşkilatlara rəhbərlik işini əsas etibarlı ilə onların özlərinin seçdikləri müvəkillər və təşkilatlar həyata keçirir. Məsələn; tədris-təlim kollektivinə-şagird komitəsi, şagird əmək kollektivinə – həmin kollektivlərin şuraları və müvəkilləri; dərnləklərə, bölmə və klublara isə onların seçdikləri şuralar və səlahiyyətli şəxslər rəhbərlik edirlər.

Ancaq bu heç də şagird kollektivinin işinə müəllimin pədaqoji rəhbərliyini istisna etmir. Uşaq kollektivləri öz işlərinin məzmun və məqsədini, təşkili formalarını, istiqamətlərini, həyata keçirmə üsullarını, metodikasını dəqiq müəyyənləşdirməkdə daha təcrübəli şəxs olan müəllimlərin köməyinə möhtacdır. Əks halda onlar belə məsələlərdə müəyyən səhvə yol verə bilərlər. Digər tərəfdən, şagird kollektivləri müəllimlərlə əlaqə saxlamasalar, öz işlərini onların tərbiyəvi təsiri ilə uzlaşdırmasalar, bir-birinin köməkçisi olmazlar və hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər yetişdirmək vəzifəsini lazımi səviyyədə yerinə yetirə bilməzlər. Uşaq kollektivinə səmərəli rəhbərliyin bir mühüm şərti də şagird fəalları ilə müntəzəm iş aparmaqdan, “vəzifəli” şagirdlərə öz səlahiyyətlərini, işlərinin mahiyyətini və metodikasını dərindən başa salmaqdan ibarətdir.

Bu məqsədlə şagird kollektivi orqanlarına seçilmiş uşaqlara təlimatlandırıcı söhbət və seminarlar təşkil etmək, məsləhətlər ver mək, onların iştirakı ilə kollektiv müzakirələr keçirmək, belə uşaqlar arasında təcrübə mübadiləsi aparmaq kimi üsullardan geniş istifadə edilməlidir.

Kollektiv sağlam bəşər cəmiyyətində ictimai orqanizmdir. Kollektivin gücü ilə uşaqlarda olan yaxşı cəhətləri aşkar edilməli, kollektivin mənafeyi qorunmalı və daim inkişaf etdirilməlidir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Şagird kollektivi nəyə deyilir?
2. A.S.Makarenko kollektivin hansı inkişaf prinsiplərini müəyyən etmişdir?
3. Şəxsiyyət və kollektiv arasında münasibətlərin hansı inkişaf modelləri vardır? Onları şərh edin.
4. Şagird şəxsiyyətinə kollektivin təsiri nədən ibarətdir?
5. Kollektivin hansı mühüm istiqamətlərini tanıyırsınız?
6. Kollektivin zəruri xüsusiyyətləri hansılardır?
7. Kollektiv haqqında alimlərin fikirlərini söyləyin.
8. Şəxsiyyətin tərbiyəsində şagird kollektivinin rolu nədən ibarətdir?
9. Kollektivin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiribarədə açıqlama verin.
10. Şagird kollektivinin əlamətləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
11. Kollektivdə perspektiv xətləri şərh edin.
12. Kollektivin mərhələlər üzrə formalaşması texnologiyasının şərhini verin.
13. Kollektivin istiqamətləri və əlamətləri barədə danışın.
14. Kollektivin təşkilinə dair müxtəlif baxışlar barədə nə bilirsiniz?
15. Kollektivin səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərin.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Məmmədzadə R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxabat. Bakı: Tərcümə və nəşriyyat- poliqrafiya mərkəzi, 2021, 608 s.
2. Əlizadə H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika. Dərslük. Bakı: BDU, 2013, 368 s.
3. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin metodikası. Bakı, 2010..
4. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2012.

XVII FƏSİL. SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR TƏRBİYƏ İŞİ

Əhatə olunan məsələlər:

17.1. *Sınıfədxaric və məktəbdənkənar tərbiyə işinin mahiyyəti, məqsədi və məzmunu.*

17.2. *Sınıfədxaric tərbiyə işinin formaları və təşkilinə verilən pedaqoji tələblər.*

17.3. *Sınıfədxaric işlərdə dərnəklərin yeri.*

Pedaqoji ədəbiyyatda “sınıfədxaric iş və “məktəbdənkənar iş” analizləri tez-tez işlədilir. Bəziləri bu ifadələri fərqləndirməkdə çətinlik çəkir, onları eyni anlayışlar kimi başa düşənlər də vardır. Amma, aralarında müəyyən oxşar cəhətlərin olması ilə yanaşı, fərqli xüsusiyyətləri də vardır. Oxşar cəhət budur ki, hər ikisi ya dərəcə qədər, ya da dərəcədən sonra həyata keçirilir. Hər ikisi məktəblilərlə aparılan ümumi tərbiyə işinin tərkib hissəsi və ya davamıdır.

Fərqli cəhətləri isə aşağıdakılardır:

Sınıfədxaric iş – məktəbin apardığı təlim-tərbiyə işinin zəruri tərkib hissəsidir. Bu işi dərəcədən əvvəl (əgər dərəcə ikinci növbədə keçilirsə), yaxud dərəcədən sonra (əgər dərəcə birinci növbədə keçilirsə) pedaqoji kollektivin üzvləri (məktəbin rəhbər işçiləri, fənn müəllimləri, sinif rəhbərləri) yaxud da müxtəlif şagird özünüidarə təşkilatları, uşaq və gənclər təşkilatının rəhbərləri təşkil edib həyata keçirirlər.

Sınıfədxaric iş prosesi şagirdlərin tədris materialları üzərində müəyyən fakt və hadisələri öyrənərkən əldə etdikləri bilik, bacarıq və vərdiş söylərini möhkəmlənməsində böyük rol oynayır.

Sınıfədxaric tərbiyəvi tədbirlərin təşkilində müəllimin iştirakı bilavasitə təmin olunmalıdır. Sınıfədxaric tədbirlərdə şagirdlərin fəallığı və müstəqilliyi təmin edilməlidir. Sınıfədxaric və məktəbdənkənar tədbirlər məktəbin tədris proqramına daxil deyildir, könüllülük prinsipinə əsaslanır və bir növ sinifdə aparılan işlərin davamı kimi qəbul etmək olar. Sınıfədxaric və məktəbdənkənar tədbirlər yalnız öz formasına görə tədris prosesindən fərqlənir, məzmununa görə isə bu proseslə birləşir

Məktəblilərin sinifədxaric tədbirlərə cəlb olunması iki istiqamətdə aparılır:

- 1) Şagirdlərin təlim xarakterli sinifədxaric işlərə cəlb edilməsi;
- 2) Şagirdlərin marağına görə müxtəlif təmayüllü sinifədxaric işlərə cəlb edilməsi.

Məktəblilərin təlimini, tərbiyəsini və inkişafını vahid prosesdə həyata keçirmək işində dərslər, təlim-tərbiyə işlərinin, sinifdən xaric tədbirlərlə üzvi surətdə əlaqələndirilməsi, bir-birini tamamlaması tələbinə ciddi əməl edilməlidir.

Məktəblilərlə aparılan *sinifdən xaric iş formalarından* aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Kitab müzakirələrinin keçirilməsi, əxlaqi söhbətlərin təşkili yolu ilə;
- Müxtəlif rollu oyunların, süjetli tamaşaların təşkili yolu ilə;
- Oyun-səyahətlərin təşkili (məktəb turizmi, idman kompleksi, ətraf mühiti müşahidə əsasında) yolu ilə;
- Bayram tədbirlərinin keçirilməsi (Novruz, Qurban, Ramazan, 8 mart qadınlar bayramı, yeni il, 28 May, respublika günü, 10 noyabr Zəfər bayramı günü və s.) yolu ilə;
- Müvafiq soyqırımı və matəm günlərinin qeyd olunması (20 yanvar – Şəhidlər gününün, 26 fevral Xocalı faciəsi, 31 Mart – Azərbaycanlıların soyqırımı gününün və s.) yolu ilə;
- Sınıf və məktəb fəalları dəstəsinin işinin təşkili (iməciliklərinin keçirilməsi, məktəb kitabxanasında kitabların təmiri, ictimai-faydalı əmək işləri və s.) yolu ilə;
- Müsabiqə və yarışların keçirilməsi yolu ilə;
- Viktorina və gecələrin təşkili yolu ilə;
- Əmək işlərinin yerinə yetirilməsi, əməyin insan həyatında yeri və s. müəyyənləşdirilməsi yolu ilə;
- Kino, televiziya və radio verilişlərindən istifadə yolu ilə;
- Ekskursiya və turizm işlərinin təşkili yolu ilə və s.

Bütün bu sadalanan sinifdən xaric tərbiyəvi tədbirlər şagirdlərdə başlıca olaraq vətənpərvərlik, milli özünüdərk, soykökünə bağlılıq, milli mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır.

Sinifdən xaric iş öz müntəzəmliliyi və məzmunu, forma və çoxnövçülüüyü ilə şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi üçün geniş imkanlar açır.

Zəngin sinifdən xaric tərbiyəvi iş forma və metodları mövcuddur. Məktəb praktikasında sinifdən xaric tədbirlərin nizama salınması üçün mühüm tərbiyəvi fəaliyyət növü kimi iş formaları daha da təkmilləşdirilir və genişləndirilir.

Ümumtəhsil məktəblərimizdə sinifdən xaric işlərin səmərəli təşkili üçün rəngarəng iş formalarından, üsul və vasitələrdən istifadə olunur ki, bu da məktəblilərin fəallıq və təşəbbüskarlığını yüksəldir, istedad və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir ki, bunlar da öz növbəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə ciddi təsir göstərir.

Sinifdən xaric işlərin formaları çox müxtəlif və rəngarəngdir. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, sinifdən xaric işlərin bu və ya digər formasını seçərkən, mövzuları müəyyənləşdirərkən yerli şərait, məktəbin tələbatı, şagirdlərin maraq və qabiliyyətləri, yaş və bilik səviyyəsi və digər bir sıra keyfiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Məktəbdənkənar iş isə dərstdən sonra, həmçinin məktəblilərin məktəbdəki təlim-tərbiyə işlərindən sonra onların asudə vaxtlarının səmərəli təşkili üçün keçirilən planlı, məqsədyönlü tədbirlərdir. Bu tədbirləri məktəbdənkənar təhsil müəssisələri təşkil edib keçirir. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələri haqqında Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin təlimati – metodik və statistik məktub”unda deyilir: “Məktəbdənkənar təhsil uşaq, yeniyetmə və gənclərin maraq, meyl və bacarıqlarının, intellektual səviyyələrinin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı, fiziki cəhətdən sağlam böyümələri üçün əlverişli şərait yaradır, onların istirahətinin, asudə vaxtlarının mənalı təşkilini təmin edir”.

Məktəbdənkənar təlim-tərbiyə könüllülük əsasında qurulur, ailə, təhsil müəssisələri, ictimai təşkilatlar, yaradıcılıq birlikləri, cəmiyyətlər, fondlar, əmək kollektivləri ilə birlikdə, həmçinin ayrı-ayrı vətəndaşların köməyi ilə aparılır. **Məktəbdənkənar təhsil müəssisələri əsasən aşağıdakı təmayül və istiqamətləri əhatə edir:** uşaq-gənclər yaradıcılıq sarayları, evləri, klublar, bədii qıraət, estetik, texniki, ekoloji, turizm və diyarşünaslıq yönümlü mərkəzlər, uşaq-gənclər idman mərkəzləri, şahmat məktəbləri. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində işin məzmun və formaları həmin müəssisələrin şuraları tərəfindən müəyyən edilir.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin əsas fəaliyyət növlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Dərnək və klub işləri;
2. Müxtəlif təmayüllü bölmələrdə aparılan işlər;
3. Mədəni-kütləvi tədbirlərin, idman və incənət tədbirlərinin, yarışların keçirilməsi;
4. Müxtəlif müzakirələr, müsabiqələr, ekskursiyalar, gəzinti və turizm işləri.
5. Təlimati-metodiki işlər.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində məşğul olan uşaq, yeniyetmə və gənclərlə istirahət, bayram və tətil günlərində də iş aparılır.

Adları göstərilən məktəbdənkənar təhsil müəssisələri öz təmayül və təyinatına uyğun olaraq aşağıdakı məzmununda müəyyən işlər aparırlar:

Uşaq-Gənclər İnkişaf Mərkəzlərində əsasən “Bacarıqlı əllər”, “Bədii qıraət”, “Rəsm”, “Xalçaçılıq”, “Dram”, “Bədii özfəaliyyət”, “Məktəb teatri”, “Rəqs”, “Gənc idmançılar”, “Naxışlı tikmə”, “Texniki estetik”, “Fortepiano”, “Xor”, “Nağara”, “Tar”, “Heykəltəraşlıq”, “Kukla teatri”, “Coğrafiya-diyarşünaslıq”, “Foto”, “Ağac üzərində oyma”, “Qarmon”, “İbtidai texniki modelçilik”, “Dəmir üzərində döymə”, “Tarix-diyarşünaslıq” və s. adlarda dərnəklər təşkil olunur.

Uşaq-Gənclər İnkişaf Mərkəzlərində bütün təqvim ili ərzində dərnək üzvləri ilə müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, idman yarışları, müsabiqələr, sərgilər, bayram şənlikləri, ekskursiyalar keçirilir, onların respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə iştirakı təmin olunur. Bu müəssisələrin bir çoxunda “Sağlam həyat tər-

zi”, “Etika qaydaları”, yuxarı sinif şagirdləri ilə “Reproduktiv sağlamlığın əsasları” mövzularında təlim kursları, məşğələ və seminarlar təşkil edilir, narkomaniya, alkoqolizm, AİDS, tütünlə mübarizə və s. mövzularda geniş maarifləndirmə işləri aparılır, çoxsaylı tədbirlər keçirilir.

Bu mərkəzlər tərəfindən dərnək rəhbərlərinə məşğələlərin məzmununun yeniləşdirilməsi, müasir tələblərə cavab verən yeni tədris plan və proqramların hazırlanması istiqamətində metodiki köməkliklər göstərilir. Bu müəssisələr həmçinin ümumtəhsil məktəblərində də müxtəlif adda dərnəklər təşkil edir, Uşaq və gənclər birliyi rəhbərləri ilə birgə tədbirlər planlaşdırır və həyata keçirilir.

Texniki Yaradıcılıq Mərkəzlərində əsasən “İbtidai texniki modelçilik”, “Radioelektronika”, “Elektrotexnika”, “Bacarıqlı əllər”, “İnformatika”, “Texniki estetika”, “Əyləncəli fizika”, “Texniki ekologiya”, “Gənc konstruktorlar”, “Gəmi”, “Avto”, “Raket”, “Təyyarə” modelçiliyi, “Robot texnikası”, “Kimya – texnologiya” və s. adlarda dərnəklər fəaliyyət göstərir.

Texniki yaradıcılıq mərkəzlərinə cəlb olunan uşaq, yeniyetmə və gənclərin texniki yaradıcılıq potensialları inkişaf etdirilir, onlar erkən yaşlarından səmərələşdiricilik və ixtiraçılıq işlərinə cəlb olunurlar. Bu müəssisələrdə məşğul olan məktəblilər ümumtəhsil məktəblərində fizika, kimya, riyaziyyat, informatika, astronomiya dərslərində aldıkları nəzəri bilikləri konstruktiv fəaliyyətləri zamanı daha yaxşı mənimsəyirlər.

Texniki yaradıcılıq mərkəzlərində bütün təqvim ili ərzində dərnək üzvləri ilə müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlər, elmi-texniki yaradıcılıq müsabiqələri, sərgilər, texniki idman yarışları, ekskursiyalar keçirilir, onların respublika və beynəlxalq səviyyəli tədbirlərdə iştirakları təmin olunur.

Gənc Turistlər və Diyarşünaslıq Mərkəzi öz işini əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə qurur:

1. Bizim irs.
2. İncəsənət aləmində.
3. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə.
4. Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə.
5. Qarabağ Azərbaycandır.
6. Qarabağ Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtıdır.
7. Naxçıvan qədim diyar.
8. Azərbaycanın böyük tikintiləri.
9. Təbiətin sirlərinə doğru.
10. Azərbaycanın turizm məkanları.
11. Azərbaycan muzeyləri.
12. Azərbaycan qoruqları.
13. Azərbaycanın qədim şəhərləri.
14. Azərbaycanın milli- mənəvi dəyərləri.
15. Azərbaycanın tarixi maddi və mənəvi abidələri.
16. Kütləvilikdən turizm ustalığına.

Bu istiqamətlərdə aparılan işlərin əsas məqsədi tariximizi, soy-kökü-müzü, mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətimizi, tarixi yerlərimizi, vətənimizi gənc nəsə öyrətmək, vətənimizin flora və faunası haqqında onlara bilik vermək, tarixi abidələrimizi qorumaq, vətənə məhəbbət hissi aşılamaqdır.

Uşaq-Gənclər İdman Məktəbi məktəblilərin sağlamlığı istiqamətində işlər aparır, müxtəlif idman bölmələri təşkil edir, respublika və beynəlxalq sə-

viyyəli yarışlar keçirir. **Uşaq-Gənclər İdman Məktəbində müxtəlif** idman növləri inkişaf etdirilir. Onların bir çoxu olimpiya idman (atletika, ağır atletika, akrobatika, boks, badminton, baydarka və kanoe, basketbol, bədii gimnastika, idman gimnastikası, üzgüçülük, velosiped idmanı, voleybol, futbol, həndibol, otüstü xokkey, qılıncoynatma, sərbəst güləş, yunan-roma güləşi, cüdo, sambo, taekvando, karate, kinkboksinq, stolüstü tennis, tennis, şahmat, dama) növləridir.

Uşaq-Gənclər Şahmat Məktəbində məktəblilər şahmatla məşğul olur, müxtəlif yarış və tədbirlərdə iştirak edirlər. həyata lar. Bir qayda olaraq şahmatçılar respublika və beynəlxalq yarışlarda iştirak edirlər.

Ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik mərkəzi məktəblilərin ekoloji maarifləndirmə sahəsində müəyən işlər, tədbirlər həyata keçirilər. Ekoloji tərbiyə və təcrübəçilik mərkəzlərində kompleks fəaliyyət proqramı üzrə ekoloji dərnəklər fəaliyyət göstərir. Bu mərkəzdə məktəblilərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkili, onların təbiətsevərlik, təbii sərvətlərə qayğı və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi, ekoloji kütləvi tədbirlərin keçirilməsi, ekskursiya və ekspedisiyaların təşkili üzrə maarqlı, faydalı tədbirlər təşkil edirlər.

Beləliklə, sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlər:

– şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına və məktəbdə təlim və tərbiyə keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir;

– məktəblilərin təlim prosesində qazandıqları bilik, bacarıq və vərdisləri daha da zənginləşdirir və həyata tətbiq etmələrinə imkan yaradır;

– məktəblilərin fəallığını, təşəbbüskarlığını maraqlı, meyl və qabiliyyətlərini inkişaf etdirir;

– məktəblilərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkilinə şərait yaratmaqla onları xoşagəlməz təsadüfi hadisələrdən və küçənin mənfi təsirindən qoruyur, şəxsiyyətlərarası əlaqələrini tənzimləyir, dostluq, yoldaşlıq kimi əxlaqi keyfiyyətlər yaradır, yaşadları arasında əxlaqi münasibətləri möhkəmləndirir;

– məktəblilərin sağlamlığını möhkəmləndirir;

– məktəblilərin ictimai fəaliyyət və əmək vərdisləri ilə silahlanmasına kömək edir;

– məktəblilərin potensial qüvvələrini, intellektual imkanlarını istedad və qabiliyyətlərini üzə çıxarır, onların yaradıcılıqlarını inkişaf etdirir, öz qüvvələrinə inam yaradır;

– məktəblilərin elm, texnika, ədəbiyyat, incəsənət və s. sahələr üzrə əlavə məlumat əldə etmələrinə şərait yaradır;

Sinifdən xaric və məktəbdən kənar tərbiyə işləri məktəblilərin hərtərəfli və ahəngdar inkişafını təmin edir, məktəbdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə qüvvətli təsir göstərir.

17.2. SİNİFDƏNXARİC TƏRBIYƏ İŞİNİN FORMALARI VƏ TƏŞKİLİNƏ VERİLƏN PEDAQOJİ TƏLƏBLƏR

Sınıfdənxaric tərbiyə işlərinin təşkili formalarını əsasən aşağıdakı kimi bölmək olar. **Fərdi iş formaları, qrup iş formaları, kollektiv iş formaları, kütləvi iş formaları, səciyyəvi iş formaları.**

Fərdi iş formaları – dedikdə şagirdin öz arzu və marağına əsasən (yaxud onun fərdi imkanlarını nəzərə alaraq sinif rəhbərinin, müəllimin və s. verdiyi tapşırıqlar üzrə) müstəqil surətdə yerinə yetirdiyi işlər nəzərdə tutulur. Belə işlərə misal olaraq sınıfdənxaric oxunu, uşağın ədəbi yaradıcılıqla, idmanla, rəsmlə məşğul olmasını, müəyyən musiqi alətində çalmağı öyrənməsini, əyani vəsait (kolleksiya, stend, fotoalbom və s.) hazırlamasını, divar qəzetinə məqalə yazmasını, çıxış və ya məruzə üçün müvafiq mövzuda material toplamasını və s. göstərmək olar.

Fərdi işin başlıca məqsədi – uşağın arzu və marağını yerinə yetirmək, şəxsi yaradıcılıq qabiliyyətini aşkarlayıb inkişaf etdirməkdir. Şagirdin fərdi yaradıcılıq fəaliyyətini stimullaşdırmaqdan ötrü onların fərdi işlərinin nəticələri üzrə məktəbdə müsabiqə keçirmək, sərgi təşkil etmək, baxış keçirmək və həmin işləri qiymətləndirmək son dərəcə faydalıdır. Buna nail olmaq lazımdır ki, sınıfdənxaric fərdi tərbiyə işləri uşağı gələcəkdə öz qabiliyyətlərini daha da yaxşı inkişaf etdirmək naminə hansı müstəqil işlə məşğul olmağın vacibliyini dərk etməyə, özünütərbiyə ilə məşğul olmağa hazırlasın.

Qrup iş formalarına sınıfdənxaric işin ən geniş yayılmış növlərinə məktəbdə fəaliyyət göstərən müxtəlif dərnəklər, klublar, studiyalar, muzeylər, ədəbi-bədii mərkəzlər, lektoriyalar, sənət sevərlər cəmiyyəti və s. daxildir.

Kollektiv iş formalarına müxtəlif mövzulara həsr edilən səhərciklər və axşamlar, yarışlar, müsabiqələr, bayramlar, disputlar, konfranslar, olimpiadalar, iməciliklər, oyunlar, krosar, turist gəzintiləri, mədəni yürüşlər, oyunlar, teatr və kino tamaşalarına kollektiv baxış, kitab müzakirələri, qabaqcıl insanlarla görüşlər, fənn gecələri və s. tədbirlər daxildir. Bu iş formalarının mövzularını müəyyənləşdirmək üçün müşahidə, müsahibə və anket sorğusu üsullarından istifadə etməklə şagirdlərin rəyini, maraq və arzularını öyrənmək olar. Kollektiv iş formalarının keçirilməsinə xüsusi hazırlıq və pedaqoji ustalıq tələb edilir.

Məktəbdə keçirilən kollektiv iş formalarına aşağıdakı tədbirlər daxildir: Əxlaqi söhbətlər, disput və diskusiyalar, müzakirələr, görüşlər, ekskursiya və gəzintilər, kollektiv tamaşalara baxışlar, yarışlar, müsabiqələr, konfranslar, özfəaliyyət kollektivinin tədbirləri və s.

Kütləvi iş formaları isə ümumkətbə miqyasında keçirilən tədbirlərdir. Yaxud da bir və ya iki məktəblə birlikdə keçirdiyi tədbirlərdir. Bura ümumxalq bayramlarının təntənəli şəkildə keçirilməsi, Yeni il şənliyinin, Novruz bayramının,

yaxud bir milli qəhrəmanla, görkəmli şəxsiyyətlə təntənəli şəkildə keçirilən görüşlər, mitinq və aksiyalar daxil ola bilər.

Səciyyəvi iş formaları dedikdə bu sinif rəhbərinin, yaxud məktəb uşaq və gənclər birliyinin keçirdiyi səciyyəvi tədbirlərdir ki, o yalnız sinif rəhbərinə və ya uşaq və gənclər təşkilatına məxsusdur. Məsələn, Sinif rəhbərinin keçirdiyi “Sinif saati” sinif rəhbərliyinə aid səciyyəvi iş formasıdır. Yaxud uşaq və gənclər təşkilatının özünə-məxsus şəkildə keçirdiyi yürüşlər, toplanışlar, tonqal qalayıb ətrafında söhbətlər, əyləncələr və s. uşaq, gənclər təşkilatının səciyyəvi iş formaları hesab olunur.

Sinifdən xaric tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyətli təşkili üçün aşağıdakı pe-daqoji tələblərə əməl edilməlidir:

1. Sinifdən xaric dərnək və klubların, bölmələrin, fakültativ məşğələlərin və s. şagirdlərin arzu və marağına uyğun olaraq seçilir. Bu seçimdə müəllim və tərbiyəçilər şagirdlərə lazımı istiqamət və kömək göstərməlidirlər.

2. Sinifdən xaric işlər ictimai və ideya-mənəvi istiqaməti baxımından yararlı, faydalı olmalıdır. Yəni təntənəli yığıncaq və görüşlərdə, dərnəklərdə, məktəb muzeylərində, klublarda, birləşmələrdə, müsabiqələrdə, yarışlarda və digər elə tədbirlər həyata keçirilməlidir ki, onlar şagirdlərin ictimai cəhətdən fəal, ideya-mənəvi cəhətdən sağlam əqidəli şəxsiyyətlər kimi yetişdirilməsinə kömək göstərmiş olsun.

3. Sinifdən xaric işlər vaxtında planlaşdırılmalı, bu işlərin icrası zamanı şagirdlərin təşəbbüskarlığına və öz fəaliyyətinə geniş yer verilməlidir. Təcrübə və müşahidələrdən aydın olur ki, bu və ya digər tədbirin gedişində uşaqların təşəbbüskarlığına və özfəaliyyətinə şərait yaradıldıqda həmin keyfiyyətlər onlarda sürətlə inkişaf edir, şagirdlər fəaliyyət zamanı yeni forma və üsullar tapıb tətbiq edir, öz maraqlarını təmin etmək üçün xüsusi fəallıq göstərirlər.

4. Sinifdən xaric işlərdə romantikadan, əyləncəli situasiyaların yaradılmasından, təşkilati-işgüzar oyun elementlərindən geniş istifadə edilməlidir. Belə olduqda tədbir daha çox şagirdi cəlb edər və səmərəli nəticələr verir;

5. Şagirdlərin elmi görüş dairəsini genişləndirən, bilik ehtiyatını zənginləşdirən, maraqlarını artıran, sağlamlığını təmin edən və fiziki keyfiyyətlərini təkmilləşdirən məşğələ və tədbirlərdən mümkün qədər əlaqəli şəkildə istifadə olunmalıdır. Belə olduqda tərbiyə işinə kompleks qaydada yanaşma tələbi yerinə yetirilmiş olur.

6. Sinifdən xaric işlər şagirdlərin tədris işi ilə sıx əlaqələndirilməlidir. Keçirilən sinifdən xaric tədbirlər təlim keyfiyyətinin yüksəlməsinə, şagirdlərin bilik və dünyagörüşünün genişlənməsinə kömək etməlidir.

17.3. SİNİFDƏNXARİC İŞLƏRDƏ DƏRNƏKLƏRİN YERİ

Sınıfdənxaric işlər sırasında dərnəklər xüsusi yer tutur və geniş fəaliyyət göstərir. Dərnəklər əsasən iki tipdə təşkil olunur:

1) Fənn dərnəkləri. Bu dərnəklər bilavasitə məktəbdə tədris olunan fənlərlə bağlıdır. Bu dərnəklər həmin fənlərin daha dərinlən mənimsənilməsinə, o sahədə şagirdlərin biliklərinin daha da dərinləşdirilməsinə xidmət edir. Fənn dərnəklərini əsasən fənni tədris edən müəllimlər aparırlar.

2) Marağa görə təşkil olunan dərnəklər. Belə dərnəklər uşaqların marağ və meylinə görə təşkil edilir. Bu dərnəkləri də müəllim və ya yuxarı sinif şagirdləri, ya da dəvət olunmuş müəyyən mütəxəssis təşkil edib keçirə bilər.

Fənn dərnəkləri:

Fənn dərnəklərinin məqsədi şagirdlərin ayrı-ayrı fənlərə olan maraqlarını artırmaq, onların dərində mənimsədikləri bilikləri daha da zənginləşdirməkdir. Dərnəyi təşkil etməzdən əvvəl şagirdlərlə ciddi işlər aparılır. Dərnəyə üzvlər cəlb olunur, onun işi, istiqaməti, planı müəyyən edilir. Bundan sonra yaranmış dərnək fənn müəllimlərinin birinin rəhbərliyi altında fəaliyyətə başlayır. Dərnəkdə proqram materialının dərinlən öyrənilməsinə kömək edən mövzular nəzərdə tutulur. Bu zaman hər bir fənnin özünəməxsus xüsusiyyəti nəzərə alınır, yeni maraqlı, interaktiv metodlardan, yeni texnologiyalardan istifadə olunur.

Ədəbiyyat və dil dərnəkləri.

Şagirdlər milli və dünya ədəbiyyatından tanınmış yazıçılar haqqında daha dərin məlumatlara yiyələnirlər. Həmçinin xarici dil öyrənilir. Hazırda xarici dillərin öyrənilməsinə də çox diqqət verilir. Buna görə də məktəbdə xarici dilləri öyrənən dərnəklər təşkil edilir. Həmin dərnəklərdə şagirdlər ingilis, alman, fransız, fars dillərini öyrənməyə çalışırlar. Bu dərnəklərlə şagirdlər həm ədəbi əsərləri, həm də dillərə aid kütləvi əsərləri öyrənməyə diqqət yetirirlər.

Fizika və riyaziyyat dərnəkləri

Şagirdlər fizika və riyaziyyatın tarixinə aid, bu sahədə böyük kəşflər etmiş alimlərin həyat və fəaliyyətinə dair məlumatları öyrənirlər. Bu zaman onlar dünya fizika və riyaziyyat elmlərinin inkişafında böyük xidmətləri olan Əlxarəzmi, Fərabi, İbn Sina, Əbül Vəfa, Cabir bin Həyyan, Nəsirəddin Tusi və başqalarının fikirlərini öyrənirlər.

Coğrafiya dərnəyi

Bu dərnəyin məqsədi coğrafiya, diyarşünaslıq məsələləri ilə məşğul olan şagirdləri bir kollektivə toplayıb onların coğrafi biliklərini zənginləşdirməkdir. Bu dərnəkdə şagirdlər məşhur səyyahlar haqqında – Övliya Çələbi, Jan Şarden, Aleksandr Düma, Tur Heyrdal, Hacı Zeynalabdin Şirvani, Məhəmməd Şirvani, Əbdürəşid Bakuvü və başqaları haqqında məlumatlar alırlar. Coğrafiya dərnəyinin müx-

təlif bölmələri olur və bu bölmələrdə fiziki coğrafiya, qitələr və materiklər coğrafiyası, Azərbaycan abidələri və digər məsələlər öyrənilir. Dərnəyin üzvləri foto-montajlar, albomlar tərtib edir, məşhur səyyahların, dənizçilərin, alimlərin şəkillərini toplayırlar, həyat və fəaliyyətlərinə dair məruzələr yazırlar. Yuxarı sinif şagirdləri elmi-tədqiqat xarakterli məruzələr hazırlayır və rayonlar arası, respublika üzrə olimpiadalarda çıxış edirlər.

Kimya dərnəyi

Bu dərnəyin üzvləri elmi-kütləvi əsərləri oxuyur, kimya alimlərinin həyat və fəaliyyətinə dair məruzə və referatlar yazır, elementlər aləminə səyahətlər adlı mövzularda gecələr təşkil edir, yüz beş element haqqında ətraflı məlumatlar toplayırlar.

Məşhur kimyagər Cabir Bin Həyyan haqqında, Mendeleyev və onun cədvəli haqqında maraqlı məlumatlar toplayırlar.

Gənc təbiətçilər dərnəyi

Məktəblilərin idrak maraqlarının inkişafında, görüş dairələrinin genişləndirilməsində Gənc təbiətçilər dərnəyinin rolu böyükdür. Bu dərnəyin sahəsi geniş olub kənd təsərrüfatı sahəsində becərilən bitkilərin növlərini əhatə edir. Burada şagirdlər doğma diyarın bitki aləmini öyrənir və bunun nəticəsində uşaqlarda vətənpərvərlik hissi daha da güclənir. Dərnəyin üzvləri tədris-təcrübə sahəsində təcrübəçilik işi aparır, müxtəlif bitkilərə qulluq edirlər.

Ölkəşünaslıq dərnəyi

Bu dərnəyin üzvləri rayonun təbii ehtiyatlarını, sənaye və kənd təsərrüfatının tarixini, mədəniyyətini və s. məsələləri öyrənirlər. Bu zaman onlar yaşadığı kəndin tarixini, yeraltı və yerüstü sərvətlərini, təbiətini ətraflı öyrənirlər. Hər bir şagird ölkəşünaslıq işləri zamanı doğma diyarı tədqiq edir, onun nailiyyətlərini, adət və ənələrini, folklorunu dərinlən öyrənir. Hər bir kəndin, şəhərin, küçənin özünəməxsus tarixi, abidələri və görkəmli şəxsləri vardır ki, onlar haqqında şagirdlər məlumat toplayırlar.

Ölkəşünaslıq işləri zamanı şagirdlər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayır, qəhrəmanların, əmək qabaqcıllarının həyat və fəaliyyətini öyrənirlər.

Marağa görə təşkil edilən dərnəklər:

Bacarıqlı əllər dərnəyi.

Bu dərnək adətən ibtidai sinif şagirdləri üçün təşkil edilir. Uşaqlar həmin dərnəkdə əmək təlimi dərslərində öyrəndikləri bilik, bacarıq və vərdişləri daha da möhkəmləndirirlər. Hər bir şagird özünün nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirir. Belə işin icrası zamanı əl hərəkətlərinin incəliyi, onun beyinlə əlaqəsi yaranır, ixtiracılıq, yaradıcılıq inkişaf edir. İxtiracılıq uşaqların barmaqlarının ucundadır.

Texniki dərnəklər.

Məktəbdə avtomobil, aviomodel, foto, radio, elektrotexnika və s. dərnəklər təşkil oluna bilər. Həmin dərnəklərin üzvləri məktəbin fizika, kimya, biologiya laboratoriyaları üçün əyani vəsaitlər də hazırlayırlar. Bu dərnəklərdə şa-

girdlər müəyyən ixtiraçılıq sahəsində elmi nailiyyətlərdən necə istifadə olunması və s. məsələlərlə tanış olurlar.

Bədii özfəaliyyət və estetik tərbiyə yönümlü dərnəklər.

Xalq oyunları, mahnıları, dram məktəblərdə geniş yayılmışdır. Bu dərnəklər şagirdlərdə bədii yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Onlar müxtəlif musiqi alətlərində çalmağı, oxumağı, rəqs etməyi öyrənirlər. Dərnəyin üzvləri məktəb tədbirlərində, müxtəlif musiqi olimpiadalarında, bayramlarda fəal iştirak edirlər.

Bədii özfəaliyyət dərnəklərinin təşkili aşağıdakı formalar üzrə həyata keçirilə bilər:

1. Ədəbi dərnəklər. Dram dərnəkləri. Təsviri-incəsənət dərnəkləri. Vokal dərnəkləri. Musiqi dərnəkləri. Xoreoqrafiya dərnəkləri. Kino və fotoqrafiya dərnəkləri. Tətbiqi sənət dərnəkləri.

Şagirdlərin estetik tərbiyəsini düzgün qurmaq üçün dram dərnəklərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Dram dərnəklərinin təşkilində aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Dram dərnəkləri üçün əsərlərin seçilməsi zamanı uşaqların yaş, bilik və bacarıq səviyyələri nəzərə alınmalıdır.

2. Dərnək üzvlərinin seçilməsi zamanı bədii ədəbiyyata daha çox maraq göstərən, nitqində, ifadə tərzində qüsurlar olmayan, dərslərindən yüksək qiymətlər alan şagirdlərə üstünlük verilməlidir.

3. Seçilmiş əsər üzərində dərnək üzvlərilə birlikdə işləmək lazımdır. Əgər belə olarsa, hansı rolun kimə tapşırılması daha düzgün müəyyənləşdirilə bilər.

4. Məşğələlərdə "səhnə danışığı" ilə bağlı əvvəlcədən hazırlanmış tədbirlər əsasında spesifik xarakterli işlər aparılmalıdır.

5. Dram əsərlərində cərəyan edən hadisələri daha dolğun təqdim etmək üçün texniki vasitələrlə yanaşı, musiqi alətlərində daha yaxşı çalmaq səriştəsi olan şagirdlərin gücündən lazımı qaydada istifadə edilməlidir.

6. Məktəb səhnəsində tamaşaya qoyulacaq dram əsərlərinin, yaxud müvafiq parçaların mövzusunə uyğun dekorasiya və paltarların hazırlanması və ya əldə edilməsi unudulmamalıdır.

7. Hər bir obrazın daxili aləminin açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən qrim əməliyyatı da düzgün aparılmalıdır.

8. Məşqlər cədvəl üzrə vaxtli-vaxtında normal otaq şəraitində keçirilməlidir.

9. Hazırlanmış nümunələrin premyerasına mütəxəssislərin, ədəbiyyat müəllimlərinin, məktəb rəhbərlərinin dəvət olunması vacibdir.

Tamaşa və parçaların nümayişindən sonra dərnək üzvlərinin iştirakı ilə təhlillər aparılmalı, deyilmiş müsbət və mənfi cəhətlər obyektiv qiymətləndirilməlidir.

Xor dərnəyi də şagirdlərin estetik tərbiyəsi baxımından əhəmiyyətlidir. Şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında mühüm rol oynayan xor dərnəkləri şagirdlərin estetik hisslərinin, bədii zövqlərinin inkişafına qüvvətli təsir göstərir.

Kollektiv oxu zamanı yaranan xor qədim tarixə malikdir. Xorla oxu tarix boyu ayrı-ayrı xalqların məişətinə daxil olmuş və əmək cəbhəsində, mübarizə meydanında, mərasim məclislərində insanların yaxın dostu olmuşdur.

Bədən tərbiyəsi və idman dərnəkləri

Bu dərnəklərdə şagirdlər müxtəlif idman növləri ilə məşğul olur, öz sağlamlıqlarını möhkəmləndirirlər. Belə dərnəklərdə iştirak edən məktəblilərin əksəriyyəti idman sahəsində nailiyyətlər də qazanırlar.

Sual və tapşırıqlar

1. Sinifdən xaric tərbiyə işlərinin mahiyyəti və məqsədi haqda nə deyə bilərsiniz?
2. Sinifdən xaric tərbiyə işlərinin təşkili formaları barədə danışın.
3. Sinifdən xaric tərbiyə işlərinin təşkilinə verilən tələblər hansılardır?
4. Sinifdən xaric tərbiyə işləri ilə məktəbdənkənar tərbiyə işlərinin ümumi və fərqli cəhətləri hansılardır?
5. Sinifdən xaric tərbiyə işlərinin təşkilində dərnəklərin yeri barədə danışın və slaydlar hazırlayın.
6. Sinifdən xaric tərbiyə işlərinin təşkilində disputların rolu barədə fikirlərinizi açıqlayın.
7. Məktəbdənkənar tərbiyə işlərinin mahiyyəti və məqsədi haqda referat yazın.
8. Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin təsnifatı və işinin məzmununu barədə danışın və slaydlar hazırlayın.
9. Disputların və müzakirələrin təşkili və keçirilməsi metodikasına şərh verin.
10. Ekskursiyaların təşkili və keçirilməsi metodikasının xüsusiyyətlərini göstərin.
11. Sinifdən xaric tərbiyəvi tədbirlər və şagirdlərin hərtərəfli inkişafında onların rolu barədə referat yazın.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N., Məmməd zadə R., Məmmədli L.A. Pedaqogika: Müntəxabat. Bakı: Tərcümə və nəşriyyat- poliqrafiya mərkəzi, 2021, 608
2. Hüseyn zadə R.L. İsmaylova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası. Bakı: Nurlar, 2012.
3. Həşimov Ə.Ş., Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası (Dərslik). Bakı: Ünsiyyət, 2000, 272 s.
4. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. Bakı: Nurlan, 2009.
5. İbrahimov F.N, Hüseyn zadə R L. Pedaqogika. Dərslik 2 cildə. I cild. Bakı: Mütərcim, 2013, 708 s.

XVIII FƏSİL. SİNİF RƏHBƏRİNİN FƏALİYYƏTİ

Əhatə olunan məsələlər

18.1. *Sınıf rəhbəri və sinifdən xaric işlərin təşkilində vəzifələri.*

18.2. *Sinifdən xaric işlərin təşkilində sinif rəhbərinin işinin səciyyəvi xüsusiyyətləri*

18.3. *Sinifdən xaric işlərin təşkilində sinif rəhbərinin əsas fəaliyyət sahələri*

18.4. *Sinif rəhbərinin valideynlərlə işi*

18.5. *Sinif rəhbərinin sinif saati*

18.6. *Sinif rəhbərinin tərbiyəvi iş planı*

18.7. *Sinifdən xaric işlərin təşkilində valideynlər arasında pedaqoji maarifləndirmə*

18.1. SİNİF RƏHBƏRİ VƏ SİNİFDƏNXARİC İŞLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ VƏZİFƏLƏRİ

Sinif rəhbəri anlayışı ilk yaranan vaxtlarda “Qrup rəhbəri” adı ilə meydana gəlmişdir. Onun fəaliyyətinə dair təlimat **1931-ci ildə** təsdiq olunmuşdur. Sonralar, 1934-cü ildən “qrup” – sinif adı ilə, “qrup rəhbəri” isə sinif rəhbəri adı ilə əvəzlənmişdir.

Şagirdlərin təlim-tərbiyəsində müəllimlərin hər birinin ayrılıqda böyük rolu olsa da, sinfin tərbiyə işlərinin təşkilində, şagirdlərin möhkəm bir kollektiv ətrafında birləşdirilməsində, tərbiyə işlərinin vahid istiqamətə yönəldilməsində bacarıqlı, təcrübəli, tərbiyə işlərini yaxşı bilən təşkilatçı pedaqoq – müəllimə ehtiyac duyulur. Elə bir pedaqoq - müəllim ki, o eyni sinifdə dərs deyən müəllimlərin kollektiv pedaqoji əməyini vahid istiqamətə yönəldir, sinif şagird kollektivini təlim-tərbiyə vəzifələri ətrafında sıx birləşdirir, sinifdən xaric işləri məqsədyönlü şəkildə təşkil edir və daim şagirdlərin fəaliyyətini stimullaşdırır. Bütün bunları sinfin təcrübəli, bacarıqlı sevimli müəllimi **sinif rəhbəri** yerinə yetirir.

Sinif rəhbəri vəzifəsinin zəruriliyi də məhz elə buradan irəli gəlir. Müəllimlər sinif rəhbəri vəzifəsinə məktəb direktorunun əmri əsasında təyin olunurlar.

Sinif rəhbərləri məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin keyfiyyətini yüksəltməkdə, şagirdlərin hərtərəfli, ahəngdar inkişafını, meyl və bacarığını təmin etməkdə böyük rol oynayırlar. Sinif rəhbərinin pedaqoji işinin məzmunu çoxcəhətlidir.

Təhkim olunduğu sinif şagirdlərinin dünya baxışlarını formalaşdırmaq, əqli, ideya-siyasi, əxlaqi, hüquq, əmək, estetik, fiziki, iqtisadi və ekoloji tərbiyə vəzifələrinin yerinə yetirilməsini istiqamətləndirmək, məktəbə yaxın olan iqtisadi əmək kollektivləri və ictimai təşkilatları ilə rəhbərlik etdiyi sinif şagirdlərinin sıx əlaqə-

sini yaratmaq, valideynlərlə müntəzəm iş aparmaq, onların pedaqoji mədəniyyətini yüksəltmək, şagird birliklərinə və özünüidarə təşkilatlarına arxalanaraq lazım gəldikdə onların fəaliyyətinə ustalıqla nüfuz edib düzgün pedaqoji istiqamət vermək və s. belə mühüm işlər sinif rəhbərinin fəaliyyətində geniş yer tutur.

Sinif rəhbərinin hüquq və vəzifələri orta ümumtəhsil məktəblərinin nizamnaməsində, təhsillə bağlı digər normativ sənədlərdə və qanunvericilik aktlarında müəyyən edilmişdir. Sinif rəhbəri aşağıdakı **hüquqlara** malikdir:

❖ Rəhbərlik etdiyi sinifdə fənn müəllimlərinin dərslərində və həyata keçirdikləri tərbiyəvi tədbirlərdə iştirak etmək;

❖ Şagirdi təlim müvəffəqiyyətinə, intizam və davranışına görə rəğbətləndirmək, yaxud tənbeh etmək üçün rəhbərliyə və ya müvafiq təşkilatlara təkliflər vermək;

❖ Valideynləri məktəbə dəvət etmək;

❖ Şagirdlərin ailələrinə gedib onların ev işləri, ev şəraiti ilə tanış olmaq;

❖ Sinifdə təlim-tərbiyə işinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə direktor və məktəbə hamilik edən istehsalat müəssisələri qarşısında məsələ qaldırmaq.

Sinif rəhbərinin qarşısında qoyulan dövlət vəzifələrinin ləyaqətlə həyata keçirilməsi üçün ona müəyyən səlahiyyətli hüquqlar verilmişdir.

Sinif rəhbəri valideynləri məktəbə dəvət edərək sinif valideyn iclası keçirir və orada şagirdlərin təlim-tərbiyə işlərinin daha səmərəli təşkili üçün zəruri olan məsələləri birlikdə müzakirə və həll edir. Ailə tərbiyəsinin mühüm, aktual mövzuları, ailədə uşaqların təlim-tərbiyəsi işlərinin təşkilinin daha səmərəli və fəal formaları, vasitə və üsulları, şərtləri və s. barədə valideynlərlə vaxtında sistemativ olaraq elmi-metodik söhbətlər edir, məruzə və mühazirələr söyləyir, onları müntəzəm qayda ilə elmi-pedaqoji-psixoloji biliklərlə məlumatlandırır.

“Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbinin nümunəvi Əsasnaməsi” və **“Orta ümumtəhsil məktəbinin Nizamnaməsi”**ndə **sinif rəhbərinin vəzifələri** konkret müddəalar şəklində aydın müəyyən edilmişdir. Bu mühüm sənədlərə, əsasən, **sinif rəhbərinin vəzifələrinə** daxildir:

⌘ Sinif rəhbəri sinif şagird kollektivini təşkil edir; şagirdlərin vəzifələrini, “şagirdlər üçün qaydalar”ı, əxlaqi hərəkətləri və mədəni davranış qaydalarını izah edib şagirdlərə başa salır və aydın dərk etdirir; başqa müəllimlərlə, sinfin şagird təşkilatları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində ona etibar edilmiş sinif şagirdləri ilə məqsədyönlü tərbiyə işi aparır. Məktəbli şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafı və formalaşdırılmasına kömək edən faydalı tədbirlər təşkil edir.

⌘ Şagirdləri ətraf mühitə, bütünlükdə Azərbaycan təbiətinə, dövlət bayrağına, gerbinə, himninə və s. atributlara, Azərbaycan xalqının tarixinə, milli-mədəni dəyərlərinə dərin hörmət ruhunda tərbiyə edir.

⌘ Şagirdləri müxtəlif xalqlar, etnik və milli qruplar arasında şüurlu qarşılıqlı anlaşma, sülh, humanizm və dostluq münasibətləri ruhunda tərbiyə edir və həyata hazırlayır.

☞ □ Valideynlərlə möhkəm əlaqə yaradır, şagirdlərin təlim-tərbiyəsi işində onların köməyindən müntəzəm istifadə edir, onlara pedaqoji-psixoloji məsləhətlər verir. Məktəb və ailə tərəfindən şagirdlər qarşısında qoyulan pedaqoji tələblərin vahidliyinə nail olur, valideynlərlə, günüzadılmış qrupların rəhbərləri ilə, müəssisə, idarə və təşkilatlarda yaradılmış ailəyə və məktəbə yardım komissiyaları ilə daim əlaqə saxlayır.

☞ □ Şagirdlərə verilən ev tapşırıqlarının normal olmasını tən- zim edir, lazım gəldikdə, şagirdlərə vaxtında tədris köməyi göstərilməsini təşkil edir.

☞ □ Sinif üzrə müəyyən olunmuş sənədləri tərtib edir, şagirdlərin təlim müvəffəqiyyəti, dərəcə davamiyyəti və davranışı barəsində məktəbin rəhbərliyinə məlumat verir, onların gündəliyinin vəziyyətinə nəzarət edir.

☞ □ O, şagirdlərin sağlamlığının möhkəmlənməsinə kömək edən tədbirlər həyata keçirir, onların ictimai-faydalı əməyini təşkil edir.

Təcrübəli sinif rəhbəri, ilk əvvəl, öhdəsində olan şagirdləri elmlərin əsaslarına dair biliklərlə dərinlən və möhkəm silahlandırılmalıdır, onların hafizəsini tədris proqramlarında müəyyənləşdirilmiş bilik sərvətləri ilə zənginləşirməlidir. Bu sinif rəhbərinin *öyrədici, maarifləndirici vəzifəsidir*.

Sinif rəhbəri şagirdlərin ziyələndikləri biliklər zəminində onların elmi dünyagörüşünü və ideya-əxlaq əqidəsini formalaşdırmalı, şagirdləri nəcib ümumbəşəri əxlaqi keyfiyyətlər ruhunda tərbiyələndirməlidir. Bu onun *tərbiyələndirici vəzifəsinə* aiddir.

Hər bir sinif rəhbəri şagirdlərin sağlamlığını, fiziki inkişafının yüksək səviyəsini təmin etməyə, dərəcənkənar tərbiyə işlərini pedaqoji baxımdan düzgün təşkil daxil etməklə onların marağını, intellektual və fiziki qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə nail olmalıdır. Bu sinif rəhbərinin *inkışafetdirici vəzifəsidir*.

Bacarıqlı sinif rəhbəri uşaqların öz imkanları daxilində respublikamızın ictimai həyatında, kütləvi tədbirlərdə, təbliğat və təşviqat işlərində fəal iştirakını təmin etməlidir. Bu sinif rəhbərinin *ictimai vəzifəsinə* daxildir.

Sinif rəhbəri ictimai-pedaqoji sahədə də fəal qüvvə olmalı, ictimaiyyətlə, valideynlərlə və ya onları əvəz edən şəxslərlə sıx əlaqə saxlamalı, onları uşaqların təlim-tərbiyəsi məsələləri üzrə lazımı biliklərlə silahlandırmaqda yorulmadan iştirak etməli, tərbiyənin forma, metod və vasitələrini təkmilləşdirməyə, sinifdən xaric işlərin yüksək səmərəliliyini təmin etməyə ciddi səy göstərməlidir. Bunlar da sinif rəhbərinin *ictimai-pedaqoji vəzifəsinə* daxildir.

Sinif rəhbəri şagirdlərin eyni tərkibi ilə uzun müddət işləyir. Bu prosesdə o, həm rəhbər, həm tərbiyəçi, həm də müəllim kimi özünü şagirdlərdə təkrar etdirir, mənəvi keyfiyyətlərini, təcrübəsini öz yetirmələrinin mənəviyyatında davam etdirir, uşaqların sosial təşəkkül prosesinə qüvvətli təsir göstərir.

18.2. SİNİFDƏNXARİC İŞLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ SİNİF RƏHBƏRİNİN İŞİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Sınıf rəhbərinin işi fənn müəllimlərinin, habelə pedaqoji kollektivin digər üzvlərinin işindən özünəməxsusluğuna görə fərqlənir.

Sınıf rəhbərinin işinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

✎ Sınıf rəhbəri həm rəhbər-tərbiyəçi, həm də müəllim kimi özünü şagirdlərdə təkrar etdirir, mənəvi keyfiyyətlərini öz yetirmələrinin mənəviyyatında davam etdirir;

✎ □ Sınıf rəhbəri şagirdlərin ictimai həyatda müvafiq mövqe tutmalarına, xalqa fayda verən bir qüvvəyə çevrilmələrinə kömək edir;

✎ Öz fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün sınıf rəhbəri şagirdlərin hamısının yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı, uşaqlara olan tərbiyəvi təsirləri səriştəli dirijor kimi vahid məqsədə yönəltməli, müxtəlif vasitə, yol və üsulların optimal variantlarını tapmalıdır.

Şagirdlərin hərtərəfli, məqsədyönlü öyrənilməsi sınıf rəhbərlərindən zəngin pedaqoji məharət və ustalıq tələb edir. Buna görə də işgüzar sınıf rəhbərləri gündəlik yazır və orada təlim-tərbiyə prosesində rastlaşdıqları maraqlı pedaqoji situasiyaları, faktları müqayisə, təhlil-tərkib edib ümumiləşdirmələr apararaq zəruri pedaqoji nəticələr çıxarırlar.

Sınıf rəhbəri şagird şəxsiyyətini bütövlükdə öyrənməlidir. Çünki şəxsiyyət hissə-hissə deyil, tam şəkildə formalaşır.

18.3. SİNİFDƏNXARİC İŞLƏRİN TƏŞKİLİNDƏ SİNİF RƏHBƏRİNİN ƏSAS FƏALİYYƏT SAHƏLƏRİ

Sınıf rəhbəri sinfə aid sənədləri tərtib edir, gündəliklərin və şagirdlərin şəxsi işlərinin vəziyyətinə nəzarət edir.

Sınıf rəhbərinin əsas fəaliyyət sahələri aşağıdakılardır:

Ayrı-ayrı şagirdləri və sınıf kollektivini davamlı öyrənmək; Şagird kollektivini təşkil etmək, vəzifə bölgüsü aparmaq; Müəllimlərin tərbiyəvi fəaliyyətini tənzim etmək; Sınıfədxaric tərbiyə işlərini təşkil etmək; Şagirdlərin biliklərə dərinlənə yiyələnməsinə nəzarət etmək; Şagirdlərin əxlaq tərbiyəsi ilə bağlı təcrübə qazanmasına və davranışlarına nəzarət etmək; Şagirdlərdə davranış mədəniyyətinin tərbiyə edilməsi; Valideynlərlə iş aparmaq.

Sınıf rəhbəri sınıf jurnalını səliqəli tərtib edib hazırlayır və həmişə nizamlı qaydada aparır. O, tədris ilinin əvvəlində müdiriyyətdən sınıf jurnalını qəbul edib, onu tələb olunan qaydada səliqə ilə yazıb hazırlayır və onun müəllimlər tərəfindən səliqəli yazılmasına və aparılmasına nəzarət edir. Sınıfın bütün şagirdlərinin gündə-

liklərinin olması və onun normal aparılması qayğısına qalır. O, vaxtaşırı şagird gündəliklərini yoxlayır, qiymətlərin, qeydlərin yazılmasına diqqət edir. Sınıf rəhbəri şagirdlərin şəxsi işlərini diqqətlə nəzərdən keçirib normal vəziyyətdə hazırlayır, dərslərin sonunda hər şagirdə onun təlim-tərbiyə fəaliyyəti, şagirdlər üçün qaydalara necə riayət etməsi, məsuliyyəti, intizamı, mədəni davranışı və xasiyyəti haqqında xüsusi xarakteristika tərtib edir. O, tədris rüblərinin sonunda müəllimlərin rəziliyi ilə şagirdlərin rüblük, ilin sonunda isə illik qiymətlərini-təlim müvəffəqiyyətlərini müəyyənləşdirib qiymət cədvəllərinə (sınıf jurnalına) köçürüb yazır və bu barədə məktəbin rəhbərliyinə rəsmi məlumat verir. O, öz sinfində aparacağı təlim-tərbiyə işlərinə aid rüblük və ya yarımillik iş planları yazıb hazırlayır, sınıf şagirdləri ilə il ərzində həyata keçirilmiş bütün təlim-tərbiyə işləri barədə dərslərin sonunda ətraflı hesabat yazır və məktəb müdiriyyətinə təqdim edir, rəsmi hesabat verir. Sınıf rəhbəri sinfin tərbiiyə vəzifələrini müəyyən edir və onları həyata keçirir.

18.4. SİNİF RƏHBƏRİNİN VALİDEYNLƏRLƏ APARDIĞI PEDAQOJİ İŞ

Sınıf rəhbəri rəhərlik etdiyi sinfin şagirdləri ilə daha yaxından tanış olmaq üçün şagirdlərin ailələri ilə sıx ünsiyyət və münasibətdə olmalıdır. Bunu üçün:

Şagirdin həyat şəraiti ilə tanış olmaq üçün onun evinə getməlidir. Valideynlərin iş yerlərində onlarla görüşməlidir. Bu valideynin mənəvi-psixoloji durumu və ailədə yaratdığı abu-hava haqqında məlumatlar əldə etməyə yardım edir. Valideynlərlə uşaqlar arasında qarşılıqlı münasibətləri araşdırmalıdır. Uşaqların tərbiyəsini təşkil etməkdə valideynləri maarifləndirmək üçün vaxtaşırı valideyn iclasları çağırmalıdır. Uşaqların nöqsanları haqqında digər valideynlərin iştirakında deyil, təklikdə söhbət aparmalıdır. Sınıf üzrə təlim-tərbiyə planını valideynlərlə müzakirə etməlidir. Belə toplantılarda şagirdlər də iştirak edə bilər. Təlim nəticələrində uğursuzluq, davamiyyətdəki problemlər və digər məsələlərin müzakirəsində şagirdlərin iştirakı arzuolunmazdır. Valideyn iclasları ilə yanaşı “Açıq qapı”, “Valideyn günü” də elan edilir. Valideyn komitəsi ilə birlikdə sinfin fəaliyyət planının hazırlanması həyata keçirilir. Bu plana təlim-tərbiyənin təşkilində məktəbə yardım, çətin tərbiyə olunan uşaqların ailələri ilə iş, özünütəhsil, ailədə uşağın tərbiyəsini təşkil üzrə təcrübə mübadiləsi kimi məsələlər daxil edilir.

18.5. SİNİF RƏHBƏRİNİN SİNİF SAATI

Möhkəm sınıf kollektivinin yaradılmasında, onun mütəşəkkil fəaliyyətində, şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində, sınıf kollektivinin qarşısında duran problemləri araşdırmaqda, tərbiyəvi vəzifələri operativ həll et-

məkdə və kollektivi hər hansı bir işə səfərbər etməkdə sinif saati ən yaxşı vasitədir. Məktəblərdə sinif rəhbərləri tərəfindən tərbiyə işinin əsas forması hesab edilən, bütün təlim-tərbiyə prosesini və onun təhlilini əhatə edən **“sinif saati”** geniş tətbiq olunur.

Sinif saati bir qayda olaraq, frontal keçirilir və uşaqların müvəffəqiyyət problemlərini həll etməklə məhdudlaşır. Lakin bu cür məhdudiyət sinif saatlarında tərbiyə məsələlərini yüksək məzmunlu bir səviyyədə həll etməyə imkan vermir.

Sinif saatını keçirməkdə sinif rəhbərinin vəzifəsi şagirdlərdə məqsədyönlü, işgüzar ünsiyyəti təmin etmək, sinifdə sağlam əxlaqi mühit yaratmaqdır. Sinif saati əvvəlcədən dərs cədvəlinə daxil edilir, müəyyən edilmiş vaxtda keçirilir.

Bəs sinif saati nə vaxt keçirilməlidir? Sinif saati dərsdənkənar tərbiyə işi olduğundan, o, dərsdən sonra keçirilməlidir. Yaxşı olar ki, sinif saati həftənin sonuna salınsın.

Sinif saati ayda neçə dəfə keçirilməlidir? Sinif saatının səmərəliliyi onun say çoxluğunda deyil, pedaqoji cəhətdən qurulması, keçirilmə metodikası şagirdlərin şüur və davranışına təsir etməklə, kollektivin fəallığı və təşəbbüskarlığı ilə ölçülür. Təcrübələr göstərir ki, sinif saatının mütləq hər həftə keçirilməsi heç də vacib deyil. Ciddi hazırlıq tələb edən sinif saatını digər tərbiyəvi iş formaları ilə növbələşdirərək ayda bir-iki dəfə keçirmək olar.

Sinif saatının müddəti nə qədər olmalıdır? Bunun üçün də qəti hökm vermək olmaz. Sinif saati o vaxt qurtara bilər ki, artıq uşaqlar özləri onun qurtarmasını hiss etsinlər. Amma sinif saati uşaqlar yorulanadək davam etdirilməməlidir. Buna baxmayaraq, V-VI siniflərdə sinif saati 40-45 dəqiqə, yuxarı siniflərdə isə, əgər mövzu aktual və maraqlıdırsa, bir saata qədər artırıla bilər. Sinif saatlarından nəsihət, öyüd vermək üçün istifadə edilməsi arzuolunmazdır. Uşaqlar hiss etməlidirlər ki, onları tərbiyə işi aparmaq üçün deyil, sadəcə olaraq, səmimi söhbət, bir-biri ilə ünsiyyət yaratmaq üçün yığmışlar.

Sinif saatlarını keçirərkən sinif rəhbəri aşağıdakı məsələləri həll etməlidir:

Mövzunun seçilməsi;

Keçirilmə yeri və vaxtı; “Sinif saati”nin planının tərtibi və keçirilməsi-nə hazırlıq;

Əksər məktəblilərin hazırlıq prosesinə cəlb olunması;

Şagirdlər arasında tapşırıqların bölünməsi;

Şagirdlərin tərbiyə səviyyəsini, sinfin xüsusiyyətlərini, onların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq imkanı və s.

Sinif saatının məzmunu necə olmalıdır? Sinif saati şagirdlərin təhsilinin və tərbiyəsinin qarşısında duran vəzifələri əhatə etməlidir. Şagirdlərin mənəvi problemlərini öyrənmək, onların dünyagörüşünü formalaşdırmaq, Azərbaycanın müstəqilliyi və suverenliyi, dövlətçiliyi haqqında bilik və təsəvvürlərini genişlən-

dirmək, bu yolda canlarını qurban verənləri və hazırda Azərbaycanı qurub yaranları, inkişaf etdirənləri, müstəqilliyimizi möhkəmləndirib dünyaya tanıtdıran ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin gərgin əməyini, fəaliyyətini anlatmaq, vətənimizin dostları və düşmənlərini tanıtmək, dövlətimizin əsas rəmzlərini, Əsas Qanunu öyrətmək, hər bir məktəblinin mənəvi aləmini zənginləşdirmək sinif saatının məzmununda özünə möhkəm yer tutmalıdır. Göstərilən məzmun konkret mövzularda öz əksini tapmalı və sinif rəhbərinin iş planına daxil edilməlidir.

Sinif saati mövzuya və şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun, sinfin hazırlıq səviyyəsinə müvafiq olaraq müxtəlif formalarda söhbət, müzakirə, görüş, disput, viktorina, şifahi jurnal kimi də təşkil edilə bilər. Sinif saati sinfin ali orqanı kimi sinfin mühüm işlərinin əsas təşkili formasıdır. Sinif saatının keçirilməsinə verilən əsas tələb bütün şagirdlərin bu tədbirlərdə fəal iştirakıdır. Onlar bir-birinə oxşamamalı və təkrar olunmamalıdır. Sinif saati rəngarəngliyi ilə seçilməlidir.

Şagirdlər və sinif rəhbəri seçilmiş mövzuya əvvəlcədən hazırlaşırlar. Bundan sonra qoyulmuş məsələnin müzakirəsi başlanır. Məktəblilər qısa məlumatlarla çıxış edir, məsələyə aid mühakimə yürüdür və suallara cavab verirlər.

Bu cür tədbirlərin keçirilməsində şagirdlər böyük həvəs və maraqla iştirak edir, məcburiyyət olmadan seçilmiş mövzu üzrə verilmiş tapşırıqları yerinə yetirir, bu və ya digər problemin müzakirəsində öz müstəqilliklərini, qabiliyyətlərini, bacarıq və biliklərini nümayiş etdirirlər.

Sinif saatının bu cür təşkili şagirdə hiss olunan dərəcədə pedaqoji təsir göstərir, onun kim olduğunu dərk etməyə, tərbiyənin şüurlu və fəal subyektinə çevrilməsinə kömək edir. Sinif saati mövzudan asılı olaraq məktəbdənkənar da keçirilə bilər.

Məsələn; əgər sinif saati təbiətin qorunmasına həsr olunubsa, əlbəttə, bu mövzu təbiətin qoynunda – bulaq başında, yaxud nəbatət bağında keçirilə bilər. Yaxud yol hərəkəti qaydalarına həsr olunmuş sinif saati yaxşı olar ki, DYP-nin tədris mərkəzində və ya xüsusi tərtib edilmiş sinif otağında təşkil edilsin.

Məktəb təcrübəsindən məlumdur ki, sinif saatının, əsasən, üç funksiyası var: *maarifləndirici, istiqamətverici və təşkilədiçi funksiya*.

Maarifləndirici funksiya onunla izah edilir ki, sinif saatında şagirdlərin bilik və dünyagörüşləri genişləndirilir, məlumatlılıq səviyyəsi artır və fənlərin yaxşı öyrənməsinə əsas yaranır. Belə sinif saatının mövzusu ölkəmizin iqtisadi, siyasi həyatına, elm və texnika yeniliklərinə, tarix, ədəbiyyat, mədəniyyət və soykökümüzlə bağlı mövzulara həsr edilə bilər.

Bu istiqamətdə sinif saatının mövzuları müxtəlif ola bilər. Məsələn; “Azərbaycanın təbii sərvətləri”, “Xalqımızın böyük oğulları”, “Əsrin müqaviləsi”, “İpək yolu”, “Bizim Konstitusiyamız”, “Dövlət rəmzlərimiz”, “Xalqımızın tarixi abidələri”, habelə maraqlı həyat hadisələrindən, elm və texnika yeniliklərindən, öyrənilmiş və öyrənilməmiş sirlərindən sinif saatlarında danışmaq olar.

İstiqamətverici funksiyalı sinif saatında şagirdlər praktik olaraq, fəaliyyətə, əməli işə, ictimai-faydalı əməyə istiqamətlənirlər. Bu zaman şagirdlər real olaraq praktik fəaliyyətə qoşulurlar.

Təşkiledici funksiyalı sinif saati isə sinif kollektivinin təşkilinə, kollektivdə ictimai rəyin yaradılmasına, ictimai münasibətlərin təkmilləşməsinə, kollektivin hər hansı işə səfərbər edilməsi-nə həsr olunur. Bir sıra təcrübəli sinif rəhbərləri hər bir tədris ilinin əvvəlində təşkilati sinif saati keçirirlər. Bu saatda sinfin fəalları-nın-şagirdlərin ictimai tapşırıqları, vəzifələri bir daha konkretləşdirilir. Sonra şagirdlər sinfin iş planı ilə tanış olurlar, planın iş bölgüsü icraçılar, təşkilatçılar və s. tərəfindən müəyyənləşdirilir.

Təşkilat funksiyalı sinif saatlarında sinfin təlim-tərbiyə işlərinin vəziyyəti, şagirdlərin davranışı, təhsilə, yoldaşlarına münasibəti və s. məsələlər müzakirə edilə bilər. Belə müzakirələr şagirdlərin mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına, onların mütəşəkkil fəaliyyətinə, kollektivin möhkəmlənməsinə, fəaliyyətinin təkmilləşməsinə kömək edir.

Sinif saatında eksrompt söhbətlər də aparıla bilər. Yəni əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış, hazırlıq görülməmiş, qəflətən ortaya çıxan məsələ haqqında söhbət edilir. Bu çox zaman ayrı-ayrı şagirdlərin müəyyən hərəkət və davranışı, habelə şagird qaydalarının pozulması halları, hüquq və vəzifələri müzakirə edilir, operativ qərarlar çıxarılır. Bəzən sinfin həyatında baş verən gözlənilməz hadisə, münasibə, mürəkkəb situasiyalar müzakirə və təhlil edilir.

Belə hallarda təcrübəli sinif rəhbərləri təkcə günahkarları müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, həm də hadisəni müzakirə etməklə bu və ya digər əxlaqi-etik problemin mahiyyətini hər bir şagirdə anlaşılıq şəkildə izahatını verir. Şübhəsiz, belə sinif saati şagirdlərin əxlaqi şüur və davranışının, mənəviyyatının formalaşmasına müsbət təsir göstərir, onların ədalətli, prinsipial hərəkət etmələrinə, öz yoldaşlarına qarşı diqqətli olmağa, hərəkətlərinə düzgün qiymət vermələrinə kömək edir.

Sinif saatları öz təşkil xüsusiyyətlərinə görə də 3 növə bölünür:

Birinci növ sinif saatlarını sinif rəhbəri şəxsən özü keçirir. Belə sinif saatlarında sinif rəhbərləri müəyyən aktual mövzu ilə şagirdlər qarşısında çıxış edir. Mövzular rəngarəng və müxtəlif ola bilər. Məsələn; “Asudə vaxtı necə keçirməli?”, “Gün rejimini necə qurmalı?”, “Müstəqil çalışmanın sirləri” və s. Əlbəttə, sinif rəhbərləri belə mövzulara hazırlaşmalı və yeri gələrsə, ayrı-ayrı mütəxəssisləri, pedaqoq-alimləri cəlb edə bilərlər.

İkinci növ sinif saatlarını sinfin şagirdləri təşkil edir. Sinif rəhbəri şagirdlərlə birlikdə sinif saatının mövzusunu müəyyənləşdirir, şagirdlərin kitabxanadan, dövri mətbuatdan istifadə etmələri üçün istiqamətlər göstərir, bədii ədəbiyyatdan, həyatdan nümunələr göstərmək üçün tapşırıqlar verir.

Şagirdlər sinif saatına müstəqil hazırlaşarkən fəallıq və təşəbbüskarlıq göstərir, maraqlı təkliflər, yaradıcı fikirlər irəli sürürlər. Belə sinif saatları daha çox yaradıcı xarakterli olur, sinif onu bay-ram təntənəsi kimi səbirsizliklə gözləyir. Bu növ sinif saatlarının keçirilməsinə “Milli qəhrəmanlarımız”, “Torpaqdan pay olmaz”, “Vətən onlarla fəxr edir”, “Doğma diyarım” və s. mövzular misal ola bilər.

Üçüncü növ sinif saatlarını dövlətli şəxslər aparırlar. Sinif saati müxtəlif peşə sahibləri, maraqlı həyatı olan şəxslərin, müharibə iştirakçılarının, veteranların iştirakı ilə keçirilir. Şagirdlərin belə şəxslərlə görüşü onların təlim və tərbiyəsinə nə qüvvətli təsir göstərir, bilik və dünyagörüşünü xeyli genişləndirir.

Belə tədbirə hazırlaşarkən sinif rəhbəri görüş iştirakçısı ilə əvvəlcədən görüşüb söhbət edir, tədbirin istiqaməti, məqsəd və vəzifələri, sinfin xüsusiyyətləri və s. məsələlər haqqında onlara məlumat verir. Bununla bərabər, sinif rəhbəri də şagirdləri görüşə hazırladır. Kimin gəlməsi haqqında, onun şəxsi keyfiyyətləri, ictimai vəzifəsi haqqında məlumat verir. Sinfin fəallarına görüşün təşkili üçün lazımı tapşırıqlar da verir. Onlar sinfi tərtib edir, hədiyyələr alır, çıxışa hazırlaşır, özfəaliyyət kollektivinin konsertini hazırlayırlar. Belə görüşlərdə vacib cəhət odur ki, şagirdlər hörmətli qonağı lazımcına salamlasın, qayğıkeşlik nümayiş etdirdirsin və diqqət göstərsin, çıxışını alqışlasın, hörmətlə yola salsın.

Dərs kimi sinif saatına da hazırlaşmaq zəruridir. Hər sinif saatına həm keçirilmə ərəfəsində, həm də bütün pedaqoji fəaliyyət boyu hazırlaşmaq lazımdır. Bunun üçün sinif rəhbərinin kifayət qədər biliyi, təşkilatçılıq, didaktik, konstruktiv, kommunikativ qabiliyyəti olmalıdır.

Bəzən sinif rəhbəri sinif saati üçün hazır materialların, seminarların yoxluğundan şikayətlənir. Lakin unutmamaq olmur ki, ən yaxşı hazır material belə, müəllimin yaradıcı işini əvəz edə bilməz. Sinif saatında söhbət üçün ən yaxşı material bizim bu günkü həyat tərzimiz, problemlərimiz və perspektivlərimizdir.

18.6. SİNİF RƏHBƏRİNİN TƏRBİYƏVİ İŞ PLANI

Sinif rəhbəri rəhbərlik etdiyi siniflə bağlı olaraq təlim-tərbiyə işini planlaşdırarkən sinif rəhbəri həm tərbiyənin məqsəd və vəzifələrini nəzərə almalı, həm də məktəbin ümumi iş planı ilə hesablaşmalıdır.

Sinif rəhbəri tədbirlər planı hazırlayarkən sinfin bilik və tərbiyəlilik səviyyəsini, onların maraqları və tələbatlarını, psixoloji keyfiyyətlərini nəzərə almalıdır.

Sinfin tərbiyə işlərinə aid plan illik və yarımillik tərtib edilir. Daha sonra sinif rəhbəri öz işini daha konkret qurması üçün “Aylıq təqvim plan” da tutması işin xeyrinədir. Bu tor – qrafik formasında tutula bilər ki, bu da daha konkret xarakter daşıyır.

Təlim-tərbiyə işini planlaşdırarkən sinif rəhbəri hansı tələbləri əsas götürməlidir? Bu *tələblər* aşağıdakılardır:

1) Məqsədəuyğunluq; 2) optimallıq; 3) planın reallığı; 4) konkretlik 5) yaşauyğunluq; 6) yerli şəraitin nəzərə alınması; 7) perspektivlik və işdə rejimin təmin edilməsi.

İş planının əvvəlində sinfin ümumi səciyyəsi verilir. Buna *sinfin pasportu* deyilir. Sonra sinif fəallarının xarakteristikası verilir və sinfin qarşısında duran tərbiyəvi tədbirlər qeyd edilir.

Sonrakı bölmə *“Şagird kollektivi ilə aparılan işlər”* adlanır. Burada bir tədris ili ərzində şagirdlərlə aparılacaq tərbiyə işlərinin əsas məzmunu planlaşdırılır. Bura daxildir: *Şagirdlərlə aparılan intellektual tərbiyə işləri; Əxlaq tərbiyəsi üzrə aparılan işlər; Şagirdlərin mənəvi tərbiyə məsələləri; Əməksevərlik tərbiyəsi; Estetik tərbiyə; Fiziki tərbiyə və sağlamlıq işləri; Uşaq birliyi və Gənclər təşkilatı ilə aparılan işlər; “Validəylərlə aparılan işlər”*

Tədbirlərin təşkili zamanı sinif rəhbəri tərbiyəyə kompleks yanaşma prinsipinin tələblərini əsas götürməli və hər bir tədbirin məzmununu müəyyənləşdirərkən bu prinsipin tələblərindən çıxış etməlidir.

Planlaşdırma işlərində və ümumiyyətlə tərbiyə işlərinin təşkilində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, onların həyat şəraitini öyrənmək tərbiyə işində çox mühüm amildir. Bu, *birinci növbədə*, sinif rəhbərinin vəzifəsinə daxildir. Sinif rəhbərinin işinin müvəffəqiyyəti və səmərəliliyi hər bir şagirdin daxili aləmini, psixologiyasını dərindən bilməkdən də asılıdır. Həqiqətən də məktəblilərin fərdi xüsusiyyətlərini yaxşı bilmədən onları düzgün tərbiyə etmək mümkün deyildir.

Sinfin tərbiyə işinin səmərəli təşkili və həyata keçirilməsi üçün onun məqsədyönlü, real, məzmunlu və aydın planlaşdırılması zəruridir və vacibdir. Sinif şagirdləri ilə aparılacaq işlərin düzgün planlaşdırılması tərbiyə prosesinin səmərəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Sinif rəhbərinin tərtib etdiyi tərbiyəvi iş planı iki başlıca məqsəd güdməli, iki mühüm tələbə cavab verməlidir:

1) Sinif rəhbərinin iş planı məktəbin qarşısında qoyulan təlim-tərbiyə prosesinin xüsusiyyətlərinə;

2) Habelə sinfin xüsusi inkişaf səviyyəsinə, real imkan və tələblərinə uyğun şəkildə konkret və aydın olmalıdır.

Sinif rəhbəri tərbiyəvi iş planını müasir məktəbin məqsəd və vəzifələrini, öz sinfinin ümumi inkişaf səviyyəsini və vəziyyətini, ayrı-ayrı şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini, ailə vəziyyətini, maddi imkanını, fiziki və mənəvi tələbatını və s. nəzərə alaraq tərtib etməli və hazırlamalıdır. Sinif rəhbərinin iş planı mürəkkəb, çoxcəhətli və maraqlı səciyyə daşıyan sənəddir. Bu sinif rəhbərinin ən məsuliyyətli işinin mahiyyətini aşkara çıxarır.

Buna görə də bir məktəbdə eyni adlı ayrı-ayrı siniflər (məsələn; VIIa, VIIb, VIIc və s.) üzrə işləyən sinif rəhbərlərinin tərbiyə işlərinə aid planları tamamilə eyni deyil, bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqli olur. Sözsüz ki, iki qoşa siniflərdə bir planla müvəffəqiyyətlə işləmək mümkün deyildir və olmaz. Sinif rəhbərinin iş planı, adətən, rüblük, yaxud yarım illik hazırlanır. Sinif rəhbərinin iş planında, ilk növbədə, sinif haqqında ümumi informasiya faktları ("*Sinfin pasportu*") verilir. Sinif rəhbəri planının "*Sinif pasportu*" adlı giriş hissəsində sinifdəki şagirdlərin ümumi sayı, o cümlədən oğlan və qızların, əlaçılarının miqdarı, hətta uşaqların soyadı və adları da göstərilməlidir. Bu məlumatla bərabər, həmin hissədə sinif rəhbərləri sinif nümayəndəsinin, sinif divar qəzetinin redaksiya heyəti üzvlərinin, Uşaqlar birliyi təşkilatının, sinif valideyn komitəsi üzvlərinin soyadı və adlarını qeyd edirlər.

Bunlardan əlavə, planda sinfin səviyyəsini və fəaliyyətini ümumi şəkildə səciyyələndirən qısa xarakteristika verilir. Daha sonra isə planın giriş hissəsində tədris ilinin yarım ili, yaxud il ərzində sinfin qarşısındakı vəzifələr müəyyənləşdirilir və aydın göstərilir.

Bölmələr adı altında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tərbiyəvi işlər və tədbirlər planda konkret və aydın şəkildə yazılır və onun icra olunması tarixi də qeyd olunur. Uşaqlar birliyi və Gənclər təşkilatlarının iştirakı ilə birgə aparılacaq işlər, görüləcək tədbirlər göstərilir, bu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün məsul şəxslərin, cavabdeh rəhbər şagirdlərin, sinif şagird təşkilatlarının soyadları və adları da qeyd olunur.

Bəzən sinfin tərbiyəvi tədbirlərində müdiriyyətin nümayəndələrinin, sinif valideyn komitəsinin üzvlərinin, ayrı-ayrı valideynlərin və s. iştirakı zəruri olur və onlar sinfin sinifdənkənar müəyyən tədbirlərində iştirak etməli olurlar.

Bəzən də sinif kollektivi və ya onun fəal üzvləri, ayrı-ayrı rəhbər təşkilatçı şagirdləri məktəb üzrə təşkil edilib keçirilən müəyyən tədbirlərdə (fənn gecələrində, idman yarışlarında və s.) bir yerdə fəal iştirak edir, belə işlərə cəlb edirlər. Bütün bu tədbirlər sinif rəhbərinin tərbiyə işlərinə illik iş planında öz əksini tapmalı və aydın qeyd olunmalıdır.

Sinfin tərbiyə işlərinə aid iş planı belə layihə şəklində hazır olduqda, onunla əvvəlcə sinif fəallarının, sonra isə sinfin bütün şagirdlərinin tanış edilməsi zəruridir. Bu tanışlığı "*sinif saati*"nda həyata keçirmək mümkündür.

Bu zaman şagirdlərə planda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan ayrı-ayrı konkret maddələr və məsələlər ilə bilavasitə yaxından tanış olur və real vəziyyətdən çıxış edərək öz mənəvi maraq, arzu və təklifləri ilə sinfin qarşısına qoyulan perspektiv vəzifələrin, tədbirlərin daha da zənginləşməsində fəal iştirak edirlər. Sinfin iş planında şagird kollektivinin rəy, arzu və istəklərinin nəzərə alınması planda göstərilən həmin işləri şagirdlərin həvəslə və ləyaqətlə həyata keçirməsinə

maraq və imkan yaradır, habelə onların təşəbbüskarlığını, məsuliyyətini, fəallığını artırır. Şagirdlərin arzu etdikləri və özlərinin əqli, fiziki, əxlaqi, əmək, estetik tələbatı üçün zəruri və faydalı bildikləri tədbirlərin daha yüksək səviyyədə təşkili və keçirilməsində böyük həvəslə və fəal iştirak edir və onları ləyaqətlə həyata keçirməyə nail olurlar. İş planının layihəsi müzakirə olunarkən sinif rəhbərinin rəhbər rolu, aparıcı mövqeyi mühafizə olunur və yalnız şagirdlərin fəallaşdırıcı təklifləri nəzərə alınır və plana daxil edilir sinif rəhbəri müzakirə vaxtı məktəbin məqsəd və vəzifələri baxımından şagirdlərin rəy və çıxışlarına mütləq münasibət göstərir, onlara düzgün təlimat və istiqamət verir. İş planı tam hazır olduqda və müdiriyyət tərəfindən bəyənilib təsdiq edildikdə, sinif rəhbəri onun əsasında işə başlayır və işləyir. Belə ki, o, vaxtaşırı sinfin iş planını nəzərdən keçirib oradakı maddələrə, məsələlərə diqqətlə baxıb, nəzərdə tutulan tədbirləri bir-bir sinfin şagirdləri və aidiyyəti olan şəxslərlə birlikdə konkret vaxtda təşkil edir və həyata keçirir. Görülmüş işləri, həyata keçirilmiş tədbirləri isə icra edilmiş iş kimi, həmçinin icra edilməmiş tədbirləri, onların yerinə yetirilməməsinin obyektiv səbəblərini konkret şəkildə planın “*Qeyd*” qrafasında qeyd edib yazır.

Beləliklə dyə bilərik ki, sinfin məqsədyönlü, mütəşəkkil fəaliyyəti üçün sinfin iş planının tələb olunan səviyyədə hazırlanması səmərəli və uğurlu işlərin təməlidir.

XIX FƏSİL. AİLƏ TƏRBİYƏSİ

Əhatə olunan məsələlər:

19.1. Ailənin pedaqoji-psixoloji əsasları və funksiyaları.

19.2. Ailə tərbiyəsində əsas vəzifələr.

19.3. Ailə tərbiyəsinin sosial-pedaqoji əsasları. uşaqların ailə tərbiyəsində sosial amillərin rolu

19.4. Ailə tərbiyəsinin düzgün qurulmamasının səbəbləri.

19.5. Ailədə düzgün olmayan tərbiyənin əsas tipləri

19.6. Məktəblilərin tərbiyəsində ailə və məktəbin birgə işi

19.7. Məktəbin ailə ilə əlaqə formaları

19.1. AİLƏNİN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ ƏSASLARI VƏ FUNKSİYALARI

Ailə dövlətin təməli olduğu kimi, insanlığın, bəşəriyyətin də davamı üçün çox önəmli bir ünsür, hamının rahatlıqla sığınacaq isindiyi bir ocaqdır. Ailə məsələsi bütün dövrlərdə insanları, dövlətləri düşündürən, onlar üçün hər şeydən zəruri olan bir məsələdir. Onun necə olması, hansı təməllər üzərində qurulması, inkişafı, övladların tərbiyəsi millətin və dövlətin gələcəyinin əsas şərtlərindəndir.

Ailə özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunan, psixoloji çalarlara malik və bir sıra funksiyaları icra edən kiçik sosial qurumdur. Qədim tarixə və kökə bağlı olan ailə məsələləri, şübhəsiz, müasir dövrdə istər ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyət, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət üçün əhəmiyyəti artmaqda olan ümumbəşəri dəyərlərin, mədəni irsin, əxlaqi norma və qaydaların ötürücüsü rolunu oynayır. Ailə Azərbaycan xalqının psixologiyasının aparıcı qüvvəsidir. Zamanın təfəkkür süzgəcindən bu günə kimi gələn və aktual səslənən ailə və onun formalaşması məsələləri Azərbaycan xalqının deyimlərində həmişə ülvə və müqəddəs ölçülərlə dəyərləndirilmişdir. Xalqımız ailəni müqəddəs ocaq saymışdır. Şəxsiyyətin təşəkkülündə ailənin rolunu başlıca qeyd etmək lazımdır. İki nəslin, soyun qovşağında yeni ailə əmələ gəlir. ***“Ailə bir-birinə məişət birliyi və qarşılıqlı mənəvi məsuliyyətlə bağlı olan insanların nığah və qan qohumluğuna əsaslanan birlikdir”***. Bu birlikdə ailədaxili münasibətlərin hansı səviyyədə inkişafı ailənin hazırkı və gələcək durumunu səciyyələndirən əsas amildir. Ailə-qadın və kişinin qarşılıqlı meyl, istəyi məhəbbəti ilə qurulan könüllü ittifaqdır.

“Ailə” dedikdə dəqiq müəyyən edilmiş maraqları və məqsədləri olan kiçik ictimai qrup nəzərdə tutulur. Ailənin əsas məqsədi uğurlu, xoşbəxt yaşamaq, ailə

üzlərini qorumaq, ailə üzvlərinin əsas tələbatını ödəmək və nəslin davamını təmin etməkdir. Uşağı qorumaq, tərbiyə etmək və ona əxlaqi dəyərləri qazandırmaq vəzifəsi ailənin üzünə düşür. Məhz bu baxımdan ailə münasibətlərinin uşaqların tərbiyəsində roluna xüsusi diqqət yetirilməlidir. Ailədə böyüməkdə olan uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi və nüfuzu, uşağa münasibətləri, istifadə etdikləri tərbiyə üsulları ailə tərbiyəsinin səmərəliliyini tənzimləyir və xüsusi rol oynayır.

Ailə sözünün əslı ərəbcədən gələn عائلة (ailə) sözündəndir. Bu söz ərəbcə عول (aul) kökündəndir. Yəni bir-birlərinə etimad edən, inanan, bir birini müdafiə edən insanlar deməkdir.

Ailənin pedaqoji, psixoloji mövqeyi, uşaqların tərbiyəsi ər və arvad münasibətləri ilə şərtlənir. Onların arasında formalaşan münasibətləri, insanın insana təbii münasibəti kimi qiymətləndirmək olar. Bu münasibətlər bir-birilə məişət birliyi və qarşılıqlı mənəviyyatla bağlı olan insanların nigah və qan qohumluğuna əsaslanır. Burada ailəni səciyyələndirən iki mühüm xüsusiyyət diqqəti cəlb edir:

1) Məişət birliyi; 2) Özünəməxsus xüsusiyyətlər.

1) **Məişət birliyi** üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərə ailənin əmək mühiti, büdcəsi və təsərrüfatı, məişət estetikası daxildir. Ailəni bunlarsız təsəvvür etmək olmaz.

2) **Özünəməxsus münasibətlər.** Ailədə cinslər, cinsi tələbatdakı fərqdən irəli gələn münasibətlər əxlaqi psixoloji münasibətlər formasında özünü göstərir. Qarşılıqlı cavabdehlik, məsuliyyət, kömək bu münasibətlərə aiddir. Özünəməxsus münasibətlər kontekstində şəxsiyyətlərarası münasibətlər fonunda ailədaxili münasibətlər əsas götürülür.

Ailənin özünəməxsus funksiyaları vardır. Funksiya (funtio – latın sözüdür) mənası icra, fəaliyyət mənasını verir. **Ailənin funksiyaları** dedikdə, onun həyat fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri nəzərdə tutulur.

Ailənin **reproduktiv funksiyası** onun həyatının mühüm bir sahəsini – uşaqların doğulması sahəsini əhatə edir. Valideynlər neçə uşaq istəyirlər? Onlar ailənin inkişafını necə planlaşdırırlar? Bu suallar ilk baxışda nə qədər sadə görünsə də, ailənin reproduktiv funksiyasının məzmununu əsasən aydın ifadə edir. Məlum olduğu kimi, ənənəvi ailədə doğum, adətən ər-arvad tərəfindən tənzimlənir. Ailədə doğum planlaşdırılır. Ailəyə kömək məqsədilə ailənin planlaşdırılması ilə məşğul olan xüsusi təşkilatlar da fəaliyyət göstərir. Uşaqların sayı ər-arvad tərəfindən, onların qarşılıqlı razılığına əsasən müəyyən edilir. Bəzən uşaqların sayı qadının arzusundan, sağlamlığının vəziyyətindən, ishətsalatda məşğulluq səviyyəsindən da asılı ola bilər. Cəmiyyətimiz ailələrin tam olması qayğısına qalır. Tam ailə dedikdə, ata, ana, bir də uşaqlar olan ailələr nəzərdə tutulur. Valideynlərdən hər hansı birinin yoxluğu (ailədən getməsi, ər-arvadlıq münasibətlərinin kəsilməsi, valideynlərdən hər hansı birinin ölümü, boşanma, ata-analardan hər hansı birinin itkin

düşməsi və s.) natamam ailəni meydana gətirir. Əhalinin artım sürəti ailənin yaranması vaxtından, onun davamlı olmasından və uşaqların sayından asılıdır. Ölkəmizdə insan nəslinin davam etdirilməsi (reproduktiv) funksiyası ailənin ən mühüm funksiyası olaraq onun digər funksiyalarını da özündə birləşdirir.

Ekzistensial funksiyanın mahiyyəti uşaqlarda işgüzarlıq xüsusiyyəti formalaşdırmaqdır. Ekzistensial latın sözündən (ekzistentia) əmələ gəlmişdir, mövcudluq deməkdir. Bu funksiya hər kəsin özünü inkişaf etdirməsi heç kimdən imdad gözlənməməsini tövsiyə edir. İşgüzarlıq xüsusiyyətlərə ev işlərinə kömək, ev əməyinin bərabər bölüşdürülməsi kimi hallar aid edilir.

Ev işlərinin əvvəlcədən planlaşdırılması və ailə üzvləri arasında bölüşdürülməsi səmərəli hesab edilə bilər. Bu ən çox uşaqlara öz müsbət təsirini göstərir ki, onlar ev işlərinə fəal cəlb olunurlar. Bu, uşaqlarda əmək və əxlaq tərbiyəsinin mühüm vasitəsidir. Ev əməyinin təsirini xüsusən qızlarda müşahidə etmək mümkündür. Onlar oğlanlara nisbətən təsərrüfat işlərinə daha çox vaxt sərf edirlər. Bu isə qızların istər təlim əməyinə, istərsə də ictimai fəallığına yaxşı təsir göstərir.

Ailənin tərbiyəvi funksiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailənin rolu əvəzənilməzdir. Gənc nəslin tərbiyəsi ailənin başlıca funksiyalarından biridir, valideynlərin isə ən mühüm vəzifələrindəndir. Burada cəmiyyətin mədəniyyəti bir nəsildən digərinə keçirilməsində müvafiq cəmiyyətin üzvü olan uşaqların rəftar davranışını təmin edən proses nəzərdə tutulur. Ailənin məhz bu funksiyası da bu baxımdan prioritet istiqamətlidir. Məlum məsələdir ki, tərbiyə bütün dövrlərdə hər bir xalqın mənəvi həyatının vacib hadisəsi olmuşdur. İnsan cəmiyyətini tərbiyə prosesi olmadan təsəvvür etmək olmaz.

Valideynlər uşağı ilk gündən elə tərbiyə etməlidirlər ki, onun hansı yaşında da yenidən tərbiyəsinə ehtiyac qalmasın. Ailə elə bir qurumdur ki, burada ailə üzvləri bütün tərəfləri və cəhətləri ilə əhatə olunmuşdur. İnsanın bütün şəxsi, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətləri öncə ailədə formalaşır. Ailə tərbiyəsi konkret ailədə valideynlərin və qohumların köməyi nəticəsində yaranan tərbiyə və təhsildir. Ailə tərbiyəsi mürəkkəb sistemdir. Həm irsi, həm bioloji, həm sosioloji, həm psixoloji amillər uşaqların və valideynlərin sağlamlığına, inkişafına təsir edir, maddi-texniki təminat, sosial vəziyyət, həyat şəraiti, ailə üzvlərinin sayı, ailənin yaşadığı yer, uşağa münasibət və s. bütün bunların hamısı üzvi surətdə hər bir konkret halda ailənin həyat tərzində özünü göstərir.

Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko yazırdı: **“Uşaqlar bizim qocalığımızdır. Düzgün tərbiyə bizim xoşbəxt qocalığımız, pis tərbiyə gələcək dərdimiz, gələcək göz yaşlarımızdır, ölkə qarşısında təqsirimizdir”**.

Ailə hər bir insan üçün sağlamlaşdırıcı, psixoterapevtik mühit hesab olunur. **Ailənin bərpaedici funksiyası** deyəndə, bu cəhət diqqət mərkəzində dayanır.

Bərpaedici (*regenerativ*) funksiya – (lat: *regeneratio* – bərpa, yenidən törəmə, dirçəlmə, təzələnmə) statusa, soyada, əmlaka, sosial vəziyyətə və rəsəlik deməkdir.

Bu mühitdə ailədaxili ünsiyyət önəmli əhəmiyyət kəsb edir. İnsan həyatının mühüm hissəsi ailədə – həyat yoldaşı, uşaqlar və qohumlarla ünsiyyətdə keçir. Bu ünsiyyətin düzgün bərpası ailənin gələcək imkanlarını və inkişafını şərtləndirir, nikbin ruh əks etdirir. Ailənin xanımının həyat yoldaşının qulluğunda durması, sevinc və xoş sözlərlə dindirməsi qarşı tərəfə gözəl ovqat bəxş edir, istər-istəməz düşünürük: həyat necə də gözəl, şirin və fərəhlidir.

Ata-ana və uşaqların ünsiyyəti, onların istirahəti üçün mənəvi-psixoloji şəraitin yaradılması, asudə vaxtın səmərəli təşkili və s. məsələlər ailənin bərpaedici funksiyasına daxildir.

Asudə vaxt mühüm sosial sərvətdir. Cəmiyyətimizdə vətəndaşların asudə vaxtlarını, mədəni, əxlaqi-estetik səviyyəsini müntəzəm olaraq yüksəltmək səciyyəvi şəkil almışdır. Asudə vaxtın və istirahətin şən, mənəli və məzmunlu keçirilməsi ailə üzvlərinin sağlam və gümrah olmalarına şərait yaradır, yorğunluğu aradan qaldırır, ailə üzvləri arasında münasibətlərin səmimi şəkil almasına kömək göstərir, əsəbi əhval-ruhiyyəni aradan qaldırır.

Ailənin ünsiyyət funksiyası mühümdür. Bu funksiyaya ailədaxili ünsiyyətin təşkili, ailə üzvlərinin televiziya, radio, qəzet və jurnallarla, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri ilə bağlılığı və s. daxildir. Ailədaxili ünsiyyət ailə həyatının bütün sahələrinə nüfuz edir.

Ər-arvad arasındakı səmimiliyi ilə yanaşı, valideynlərin uşaqlarla ünsiyyətinin xarakteri də mühüm məsələdir. Kənd şəraitində valideynlər uşaqlarla daha sıx ünsiyyətdə olurlar. Şəhərdə isə çox vaxt ata və ana işlədiyindən ünsiyyət imkanı nisbətən məhdudlaşır.

Ünsiyyət üçün səmimi və etibarlı olmaq səciyyəvidir. Çünki bu, imkan verir ki, ailənin hər üzvü sevincini və kədərini ata-anası, bacı-qardaşı, baba-nənəsi ilə bölüşdürsün, onu həyəcanlandıran, maraqlandıran və narahat edən məsələlərə cavab ala bilsin, öz mənəvi aləmini zənginləşdirsin. Bir çox ailələr tez-tez gəzintiyə, açıq havaya çıxır, teatr tamaşalarına, konsertlərə, sərgilərə gedirlər. Bütün bunlar ailə üzvləri arasında ünsiyyətin yaxşılaşmasına şərait yaradır. Xoş ünsiyyət həm də uşaqların səmərəli tərbiyə olunmalarının rəhnidir.

Ər – arvad ünsiyyəti mütəxəssislərin fikrincə çox mühüm psixoterapevtik vəzifəni yerinə yetirir. Ərlə arvadın ünsiyyəti onların hər ikisinin işdən sonra psixoloji cəhətdən sakitləşməsi, gərginlikdən, stresdən azad olması üçün ən təsirli vasitədir. Bu ünsiyyət onların rastlaşdıqları çətinliklərin, problemlərin həllinə kömək göstərir.

Ailənin təsərrüfat-iqtisadi funksiyası ailənin mövcud olması üçün maddi şəraitin təmin edilməsi, ailə üzvlərinin maddi və bir çox başqa tələbatlarının ödə-

nilməsi, ev təsərrüfatı ilə məşğul olmaq, ailə büdcəsinin qaydaya salınması, ailənin idarə olunması, ailə üzvlərinin sağlam və gümrah olmalarına qarşılıqlı köməyin göstərilməsi kimi əsas cəhətləri özündə birləşdirir.

Ailənin cinsi funksiyası ər və arvad arasında cinsi meylin təmin edilməsini şərtləndirir.

Ailənin cinsi funksiyası, ailədə cinsi tərbiyəni də əhatə edir. Cinsi tərbiyə uşaqların ümumi tərbiyəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, uşaq böyüyüb yetkin, müstəqil şəxsiyyətə çevrilənədək davam edir.

Uşağa həm ümumi, həm də cinsi tərbiyə verilməsinə erkən yaşlarından başlamaq lazımdır. **Demək olar ki, bütün normal uşaqlar 2 yaşında olarkən artıq hansı cinsə mənsub olduqlarını dərk etməyi bacarırlar.**

Uşaq onu maraqlandıran istənilən sualı verməkdən qorxmamalı və utanmamalıdır. Uşaqla səmimi münasibətlər qurularsa yeniyetmə dövrünün bir çox problemlərinin qarşısını da əvvəlcədən almaq olar.

Ailə həyatı çoxcəhətlidir. Onun bu sadalanan funksiyaları arasında bir birilə sıx əlaqəsi vardır. Həmin funksiyalar gənc nəslin hərtərəfli və ahəngdar inkişafına əlverişli şərait yaradır, xoşbəxt ailənin yaranmasına təminat verir.

19.2. AİLƏ TƏRBIYƏSİNDƏ ƏSAS VƏZİFƏLƏR

Şəxsiyyətin əsasını qoyan cəmiyyətin struktur vahidi ailədir. Ailə qan və qohumluq münasibətləri ilə ər-arvadı, uşaqları və valideynləri birləşdirir. Ailə insanların elə bir sosial-pedaqoji qrupudur ki, bu onların optimal tələblərini ödəmək, nəsil davam etdirmək, onun qorunmasına xidmət etmək və onun hər bir üzvünün özünü təsdiqi (özünəhərməti) deməkdir.

Ailə dedikdə, heç də insanın yaşadığı otaq nəzərdə tutulmur. Burada ailə üzvlərinin daim gözlənilməli sevimli yer, sevnələrin və sevilənlərin, bir-birini anlayanların, bir-birinə hörmət və qayğı ilə yanaşanların, bir-birini müdafiə edənlərin yaşadığı bir məkan nəzərdə tutulur.

Ailə elə bir qurumdur ki, burada ailə üzvləri bütün tərəfləri və cəhətləri ilə əhatə olunmuşdur. Bütün şəxsi, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlər ailədə formalaşır. Ailənin şəxsiyyətin inkişafında, böyüyən insanın taleyində əhəmiyyəti çox böyükdür. Ailə tərbiyəsi konkret ailədə valideynlərin və qohumların köməyi nəticəsində yaranan tərbiyə və təhsildir. Ailə tərbiyəsi mürəkkəb sistemdir. Həm irsi, həm də bioloji amillər uşaqların və valideynlərin sağlamlığına təsir edir, maddi-texniki təminat, sosial vəziyyət, həyat şəraiti, ailə üzvlərinin sayı, ailənin yaşadığı yer, uşağa münasibət və s. bütün bunların hamısı üzvi surətdə hər bir konkret halda ailədə özünü göstərir.

Ailə tərbiyəsinin məzmunu tərbiyənin bütün istiqamətlərini özündə əhatə edir. Ailədə fiziki, estetik, əmək, əqli və uşaqların mənəvi tərbiyəsi həyata keçiri-

lir və yaş artdıqca onun özü də dəyişir. İmkan daxilində ailələr və ailəyə yaxın olanlar uşaqlara təbiət, cəmiyyət, texnika haqqında biliklər verir, onlarda yaradıcılıq fəaliyyəti, təcrübəsi formalaşdırır, bəzi intellektual vərdişlər, nəhayət, onlarda həyata, dünyaya, insanlara, peşəyə münasibət tərbiyə edirlər. Ailə tərbiyəsində əsas yeri mənəvi tərbiyə tutur.

Ailədə ilk növbədə müsbət keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına, xüsusilə - xeyirxahlıq, diqqətlilik, qayğıkeşlik, böyüklərə, valideynlərə hörmət, kiçiklərə qayğı, sadəlik, təvazökarlıq, düzlük və doğruluq, əməksevərlik, vətənpərvərlik kimi mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərin tərbiyə olunmasına fikir verilməlidir.

Ailədə uşaqların tərbiyəsində aşağıdakı *pedaqoji prinsiplərə əməl edilməlidir*:

1. Uşaqların yaş, cinsi və psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi.

2. Ailə tərbiyəsində uşaqların temperament tiplərinin nəzərə alınması prinsipi.

3. Ailədə uşaqlara fərdi yanaşma prinsipi.

4. Ailədə uşaqlara hörmət və tələbkarlıq prinsipi.

5. Ailədə tərbiyəvi təsirlərdə vahidliyin gözlənilməsi prinsipi.

6. Ailədə tərbiyə içində sistemlilik və ardıcılıq prinsipi.

7. Ailə tərbiyəsində və münasibətlərdə nikbinlik prinsipi.

8. Ailədə böyüyən insana humanist və qayğıkeş münasibət prinsipi.

9. Ailədə uşaqların hamısına bərabər tərzdə yanaşmaq, onların ailədə bərabər hüquqluluğunu təmin etmək prinsipi.

10. Ailədə uşaqları ailənin həyatına, fəaliyyətinə, əmək işlərinə cəlb etmək prinsipi.

11. Ailədə tələblərdə ardıcıl olmaq və mümkün olmayanı tələb etməmək prinsipi.

Bu prinsiplərdən başqa, bir sıra **xüsusi prinsiplər** də vardır ki, onlar da ailə tərbiyəsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir: **1. Ailədə fiziki və psixoloji təsirlərin qadağan edilməsi prinsipi. 2. Başqalarının, ailə üzvlərinin məktub və gündəliklərini oxumağın qadağan edilməsi prinsipi. 3. Ailədə çox danışmağın, ucadan danışmağın qadağan edilməsi prinsipi. 4. Uşaqları hədələməyin qadağan olunması prinsipi. 5. Ailədə erkən oyanma qayadasına əməl etmək prinsipi. 6. Ailədə səhər idmanı ilə məşğul olmaq prinsipi.**

Bu prinsiplərə ailədə ciddi riayət edilməsi tərbiyənin düzgün qurulma ehtimalına təminat verə bilər. Deməli, ailə tərbiyəsinin məqsədi şəxsiyyətdə müsbət keyfiyyətləri formalaşdırmaqdır ki, onlar uşağın inkişafında yaranan çətinlikləri vaxtında dəf etməyə imkan yaradır. İntellektin inkişafı, yaradıcı bacarıqlar, qabiliyyət, ilkin əmək fəaliyyəti təcrübəsi, mənəvi və estetik cəhətdən formalaşma, mədəniyyət və uşaqların fiziki sağlamlığı, onların xoşbəxtliyi – bütün bunların hamısı ailədən,

valideynlərdən asılı olmaqla ailə tərbiyəsinin əsasını təşkil edir. Valideynlər birinci tərbiyəçilər kimi uşaqlara daha güclü təsir etmək qüvvəsinə malikdir.

Ailə tərbiyəsinin metodları vardır. Bunların sırasında **valideynin şəxsi nümunəsi, söhbət, izah etmək, aydınlaşdırmaq, alışdırmaq, əxlaqi məsələni müzakirə etmək, inam və etibar göstərmək, sevgi-məhəbbəti bürüzə vermək, təlqin, təmrin, tələb, bu və ya digər işlə bağlı ailə üzvünün qayğısına qalmaq, nəzarət, rejim, əmək işləri, yumor və zarafatlar, oyun, ailə adət və ənənələri, tərifləmələr, mükafatlandırma, rəğbətləndirmə, cəzalandırma** ola bilər. Burada seçim yalnız konkret situativ şərait nəzərə alınmaqla fərdi şəkildə həyata keçirilə bilər.

19.3. AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN SOSIAL-PEDAQOJİ ƏSASLARI. UŞAQLARIN AİLƏ TƏRBIYƏSİNDƏ SOSIAL AMİLLƏRİN ROLU

Ailədə uşaq sosial münasibətlərə daxil olur, onların vasitəsilə insan, dünya, mənəvi sərvətlər haqqında təsəvvürlərə və anlayışlara yiyələnir, başqa adamları başa düşməyi, yaşlılara, qadın və kişilərə, kiçik uşaqlara hörmət və kömək etməyi, öz nöqsanlarını görməyi öyrənir. Ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin yaranması və bu münasibətlərin obyektiv qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ailədə ata-ana, ana-uşaqlar, ata-uşaqlar, gəlin-qayınana, bacı-qardaş, bacı-bacı, qardaş-qardaş arasındakı normal münasibətlər – bunların hamısı böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir.

Ailədə uşağın sosiallaşması – uşağın ictimai mühitlə tanışlığı, insanın həyat və fəaliyyət təcrübəsini mənimsəməsi prosesidir ki, o bu prosesdə inkişaf edir, şəxsiyyəti formalaşır. Bu çox çətin, çox tərəfli və mürəkkəb prosesdir. İnsan sosial təcrübəni mənimsəyir və öz təcrübəsində, həyat və fəaliyyətində tətbiq edir. Nəticədə uşağın əqidə və inamı, mənəvi keyfiyyətləri, həyata baxışı formalaşır və cəmiyyətdə normal fəaliyyət göstərir. O başqaları ilə ünsiyyət və münasibətlərdə olur, əməkdaşlıq edir. Ailədə uşağın sosiallaşması doğulandan başlayır və ömür boyu davam edir. Ailədə ünsiyyət və uşağa münasibətlər onun sosiallaşmasının ilkin mərhələləridir. Daha sonra məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan işlər, təlim məşğələləri, məşğələdənənar işlər uşağın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, sosiallaşmasına qüvvətli təsir göstərir.

Məktəb həyatı uşağın sosiallaşmasına qüvvətli təsir göstərir. O burada yeni qaydalarla, yeni tələblərlə tanış olur, ona uyğun olaraq hərəkətləri nizamlayır.

Təlim məşğələləri, müəllim-şagird münasibətləri, kollektivlə, yoldaşlarla olan ünsiyyət və münasibətlər məktəblinin sosiallaşmasına əsaslı təsir göstərir.

Uşaq yaşa dolduqca onun münasibətlər sistemi şaxələnir və daha da mürəkkəbləşir. Uşaq tədricən ailə münasibətləri normalarına yiyələnir. Onda “yaxşı

nədir, pis nədir?” haqqında təsəvvürlər formalaşır. Uşağın motivasiya sahəsində köklü dəyişikliklər əmələ gəlir. Özü haqqında təsəvvürləri formalaşdıqca, uşağın davranış və rəftarı da dəyişir. Yaşlılarla və yaşıdları ilə ünsiyyət şəraitində uşağın xarakteri formalaşmağa başlayır. Bu mərhələdə də valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Bir qayda olaraq valideynlər öz övladlarının inkişafı məqsədilə təlim-tərbiyə prosesini üç əsas prinsip üzərində qururlar:

- **Himayə etmək prinsipi;**
- **Azadlıq prinsipi;**
- **İntizam prinsipi.**

Tədqiqatçıların fikrincə bu üç prinsip bir-birilə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə bir-birini tamamlayır və hər bir uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Himayə etmək prinsipi - uşağı qorumaq deməkdir, onu hər cür təhlükədən uzaq tutmaq deməkdir. Bu təbii haldır və belə də olmalıdır. Valideyn himayəsindən kənar qalan uşaqların baxımsızlığının qarşısını almaq üçün dövlət bir sıra tədbirlər görür.

Amma, “Hiper” himayə vardır ki, bu uşaqların psixologiyasının formalaşmasında mənfi iz buraxır. Belə uşaqlar kifayət qədər müstəqil ola bilmirlər. Tək övladı olan analar öz uşaqlarını hədsiz dərəcədə çox qorumağa çalışırlar. Onlarda uşağın sevgisinə qarşı qısqanclıq hissi də özünü göstərir. Uşaqlarını dostlarından, həmyaşıdlarından belə qorumağa çalışan analar, əslində onların təcrübə qazanmasının qarşısını alırlar. Belə uşaqlar müstəqil böyüyən uşaqlara nisbətən daha sadəlöhv olur, qərar verməkdə çətinlik çəkir, qorxaq olur və təsir altına tez düşürlər.

Azadlıq prinsipi tələb edir ki, uşaqlara sərbəstlik verilsin, onların hərəkətlərini, davranışlarını, fəaliyyətlərini buxovlamasınlar. “Ora olmaz”, “Ona dəymə”, “Bu olmaz” və s. qadağalar uşaqların sosial inkişafını məhdudlaşdırır, onların normal böyümələrini ləngidir. Hətta tədqiqatçılar deyirlər ki, uşaqlara həddən çox qadağalar, təzyiqlər, fiziki və psixi zorakılıqlar onların nəinki psixologiyasına, hətta fiziki inkişafına da mənfi təsir göstərir. Bu cəhətdən uşaqların həyat və fəaliyyəti düzgün təşkil edilməli, arzuları təmin edilməlidir. Uşaqlar sərbəst və rahat böyüməlidirlər.

İntizam prinsipi çox gərəkli prinsipdir. Nizam-intizam deyəndə ağıla cəza gəlməməlidir. Nizam-intizama bir çox tərifi verilmişdir. Bu sahənin mütəxəssisləri onu fərdlərin mənsub olduğu toplumun ümumi düşüncə və davranış qaydalarına riayətini təmin etmək məqsədilə qəbul edilən qayda-qanunlar toplusu kimi dəyərləndirirlər.

Nizam-intizam ailədə nə uşağın mənliliyinə təcavüz şəklində əksini tapmalı, nə də onun həddən çox sərbəstliyinə səbəb olmalıdır. Nizam-intizam qaydaları kiçikli-böyüklü hər kəsin iştirakı ilə formalaşdırılmalıdır.

Evdə müəyyən qayda qoyulduqdan sonra, ona əvvəlcə böyüklər riayət etməli, sonra kiçiklərdən tələb edilməlidir.

İntizam prinsipi azadlıq prinsipi ilə sıx bağlıdır. Uşağa nə qədər çox azadlıq verilərsə də, nizam intizam olmasa azadlıq əks təsir göstərəcəkdir. Buna görə də hər ailədə xüsusi intizam prinsipi olmalıdır. Uşaqlar buna əməl etməli, bunu yerinə yetirməyə alışmalıdırlar.

Bu daha çox ailədə uşaqlar üçün qoyulan tələblər, rejim qaydaları, davranış normaları ola bilər. Məsələn, ailədə tələb qoyulubdur ki, hündürdən danışılmasın, çox danışılmasın, qısa məntiqli, lakonik danışılın. Yaxud tələb qoyulub ki, səhər idmanı etmək lazımdır. Küçədən gələrkən əlləri sabunla yumaq lazımdır, televiziya çox baxmaq, yaxud kompüterdən çox istifadə etmək olmaz və s. Uşaqlar qoyulan bu intizam tələblərinə əməl etməlidirlər.

Qoyulan qaydalar uşaqların davranışlarına hədd qoymağa deyil, onlarda gözəl davranışlar, mənəvi mədəniyyət formalaşdırmağa xidmət etməlidir.

Ailənin uşağın inkişafına təsirini müəyyənləşdirərkən ilk növbədə tərbiyə üsullarına da diqqət yetirmək lazımdır. Məlumdur ki, uşağın psixi inkişafında ailənin rolu tərbiyədən başlayır. Tərbiyə prosesinin ardıcıl həyata keçirilməsindən asılı olaraq uşağın psixi inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri və onların inkişaf etdirilməsi üçün əsas pedaqoji qaydalar vardır ki, onlardan bəzilərinə diqqət yetirək:

1. Valideynlər övladlarına hər bir işdə nümunə olmalıdırlar. Ata-ana öz sevgisi, hörməti, şəfqəti, mərhəməti ilə övladlarına nümunə olmaqla, onlarda da bu keyfiyyətləri yaratmış olur.

Nümunə tərbiyəsində valideynlərin və müəllimlərin nüfuzu, hörmət və şərəfi əsas yer tutmalıdır. Ona görə A.S.Makarenko dəfələrlə deyirdi ki, nüfuz olmadan heç bir tərbiyəvi təsir mümkün deyildir. Tərbiyəçi və valideynin nüfuzu tərbiyədə əsas şərtidir.

İohan Henrix Pestalotsinin (1746-1847) əsərlərində, xüsusilə “Herbartın doqquz sualına cavab”, oğlunun tərbiyəsi haqqında “Pestalotsinin gündəliyi”, “Analar üçün kitab”, “Qu quşunun nəğməsi” əsərində ailə tərbiyəsində nümunə üsuluna geniş yer verilmişdir.

Ailədə uşaqların ilk tərbiyəçisi anadır. Ana əvvəlcə uşaqların hisslərinə təsir etməli, sonra isə hisslərin bu cür tamamlanmış tərbiyəsində ağıla təsir etmək üçün bazis axtarmalı, uşağın rahatlığını təmin edən vasitələrdən istifadə etməyi bacarmalı və uşağına nümunə olmalıdır. Məktəb yaşına çatmamış uşaqlar üçün Pestalotsi ailəni ilk tərbiyə məktəbi hesab edərək orada uşaqların hisslərinin, nitq və təfəkkür qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsini, sağlamlıqlarının qorunmasını zəruri sayırdı.

Böyüklər hər bir hərəkətində, davranışında, rəftarında uşaqlara nümunə olmalıdırlar. Əgər böyüklər uşaqlarda düzlük və doğruluq tərbiyə etmək istəyirlərsə bunu ilk növbədə özləri öz əməlində nümunə göstərməlidirlər. Səliqəli geyinməyən bir valideyn və ya bir tərbiyəçi uşaqdan səliqəli geyinməyi tələb edə bilməz.

Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko yazırdı: “Siz uşağınızı yalnız onunla danışanda və ya onu öyrədəndə, yaxud ona əmr verəndə tərbiyələndirmirsiniz. Siz onu həyatınızın hər bir anında, hətta evdə olmadığınız zamanda da tərbiyə edirsiniz Sizin qəzet oxumağınız, qonşu ilə söhbətiniz, qonaq qəbul etməyiniz və s. bütün bunlar uşaqlar üçün bir nümunə tərbiyə məktəbidir”. Siz necə geyinirsiniz, başqa adamlarla və başqaları haqqında necə danışırsınız, necə sevinir, necə kədərlənirsiniz, dostlar və düşmənlərlə necə rəftar edirsiniz və s. bütün bunların uşaq üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Uşaq sizin həyatınızın ahəngindəki ən kiçik dəyişiklikləri görür, yaxud hiss edir, sizin fikrinizin bütün dönüşləri gözə görünməyən yollarla ona çatır, siz bunları görmürsünüz. Həqiqətən də, əgər ata və yaxud da ana ailədə etik normalara əməl edirsə, övladı da ona oxşamağa çalışacaq, yox əgər ata evdə kobudluq edirsə, özünü öyür və yaxud sərxoşluq edirsə, bu da uşağın pis tərbiyə olunmasına gətirib çıxarır.

Valideynlər dərindən dərk etməlidirlər ki, uşağın düzgün tərbiyəsinin və sonrakı inkişafının əsası ailədə qoyulur, ailə tərbiyəsinin düzgün qoyulmasından başlayır. Əgər valideyn öz övladının tərbiyəsi ilə düzgün məşğul olursa, onun mənəvi aləminə dəyər vermirsə, sabahkı gün övladının zillət və fəlakət odunda yanıb qovrulduğunu, hətta onların həyatında yeri olmadığını təəssüflə qeyd edəcəklər. Valideyn və müəllim simasının uşaqlara nümunəvi təsiri böyükdür. Balaca uşağın davranışı ata-ananın, böyük qardaş və bacının təqlidi əsasında qurulur.

Valideynlər yaxşı nümunə göstərməklə öz uşaqlarına müsbət təsir göstərməlidirlər. Onların mənəvi səxavətliliyi, zənginliyi uşaqlarda da belə əxlaqi keyfiyyətlər yaradacaqdır. Uşaq saxta və yalanı bağışlamır. Öz uşaqlarına nümunə olmaq üçün valideynlər öz danışıqlarına, rəftar və davranışlarına fikir verməlidirlər.

Deyilənə görə bir şəxs hava limanında çox bahalı bir üzük tapır. Evə gəlib üzüyü övladlarına göstərir. Sonra üzüyü tapması haqda elanlar verir və üzüyün sahibi tapılır. Üzüyü qaytararkən ona hədiyyə olaraq xeyli pul təklif etsələr də, o bu puldan imtina edir. Tanış-bilişlər onu qınayırlar ki, elə qiymətli üzüyü tapdın, heç olmasa hədiyyəni qəbul edəydin, bəs, sənin xeyrin nə oldu? Kişi cavab verir ki, mənəm çox böyük, əvəzsiz qazancım oldu. Övladlarım əyani olaraq gördülər ki, əsl insan hər məqamda düzlüyə, təmizliyə, halallığa əsaslanıb hərəkət etməlidir. Mən bunu onlara sözlə deyil, əyani olaraq nümunə göstərdim.

Görkəmli pedaqoq K.D.Uşinski yazırdı ki, tərbiyə işində şəxsi nümunəni heç bir dərslük, məsləhət və cəza əvəz edə bilməz. Ata öz davranışı, tələbkarlığı, işgüzarlığı və qayğısı, ana səmimiliyi, mehribanlığı və canıyanlığı ilə övladlarına bilavasitə nümunə olmalıdır. Övladların tərbiyəsində ana-ların özlərinin inkişaf səviyyələri, dünyagörüşü, dünyada baş verən hadisələrə bələd olmaları böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ata və ya ana öz övladını nə cür görmək istəyirsə, onun gözləri qarşısında özü də o cür görünməlidir. Valideyn bir güzgüdür; amma elə güzgüdür ki, ona baxan və ondan öyrənən uşağı dəyişdirmək, özü kimi etmək gücünə malikdir.

Nümunənin tətbiqində valideynin mütləq riayət etməli olduğu bir neçə cəhət vardır ki, onlar aşağıdakılardır:

– *Valideyn heç zaman uşağa yalan danışmamalıdır*, heç zaman özü etmədiyi işi ondan tələb etməməlidir. Uşaq ata-anadan yalan görərsə, əvvəla, qəlbi onlardan sınar. İkincisi, onun özündə də yalançılıq xasiyyəti yaranar; axı yalan danışmaq pis iş olsaydı, onun nümunə kimi qəbul etdiyi valideynləri bunu etməzdilər.

– *Valideyn öz övladına hər hansı əməlin pis olduğunu söyləyirsə, özü də buna əməi etməməlidir*. Əks halda, onun nəsihətlərinin heç bir kəsəri olmayacaqdır. Əgər ana-ataya hörmət göstərməyi uşaqdan tələb edirsə, amma özü evdə kobud davranırsa, təbii ki, onun dedikləri uşaqda heç bir təsir yaratmayacaqdır.

– *Nümunədə valideynin nüfuzu olmalıdır*. Uşaq öz valideynlərinə hörmət edərək məsləhətinə və tələblərinə qulaq asırsa, deməli, ailədə valideynin nüfuzu vardır.

Bu cəhətdən deyə bilərik ki, uşağa buyurmaq yox, öyrətmək, hökmlər vermək yox, yox, istiqamət vermək, əmrlər vermək yox, məsləhət və təkliflər vermək, öyüd vermək yox, nümunə göztərmək lazımdır.

2. Ailədə uşaqlara vahid tələbkarlıqla yanaşılmalıdır. Tərbiyənin mühüm prinsiplərindən biri “Tələblərdə vahidlik” prinsipidir. Bu pedaqoji qayda tələb edir ki, ailə üzvləri, böyüklər uşaqlara vahid tələbkarlıqla yanaşsınlar.

3. Tərbiyə prosesində demokratikliyə əməl edilməlidir. Bu pedaqoji qayda tələb edir ki, valideyn uşağın müstəqilliyinə, azadlığına daha çox diqqət yetirsin, uşaqla səmimi, mülayim rəftar etsin və onunla ev işlərində, tədbirlərdə bərabərhüquqlu iştirak etsin. Valideyn-övlad münasibətində bir əməkdaşlıq, birlik, bərabərlik hökm sürməlidir. Belə ailədə uşaqlar rahat və sərbəstdirlər ailə uşaqların sevimli yeridir. Belə ailədə uşaqların təlim və tərbiyəsi, inkişafı da düzgün qurulmuş olur.

Bir sıra psixoloq-pedaqoqların fikrincə, uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında və formalaşmasında onun valideynlərinin uşaqlara münasibət tərzini, verdiyi önəm və nəzarətin üsulu ən vacib amillər kimi nəzərdən keçirilməlidir. Məsələyə bu cəhətdən yanaşdıqda valideynlər üç əsas qrupa bölmək olur:

1. Demokratik valideynlər. Ailə içində fərdlərin uşaqla fəal əməkdaşlığına əsaslanır. Bu ailələrdə uşağa və ailənin digər fərdlərinə münasibətdə humanist dəyərlər, sayğı, sevgi və ülfət duyğuları daha qabarıq özünü göstərir.

Valideynlər cəza tədbirlərindən istifadə etməirlər. Uşaqların azad inkişafı, fəallığı, yaradıcı bacarıqlarının inkişafı üçün münbit şərait hazırlayırlar. Belə ailələrdə yetişən uşaqlarda əməkdaşlıq qabiliyyətləri inkişaf edir, onların ünsiyyət qurmaqda çətinlikləri olmur.

2. Avtoritar valideynlər. Uşaqdan ailənin mental dəyər və adətlərinə ciddi tabe olmasını, qoyduqları qayda-qanunlara, istədikləri hər şeyə sorğu-sualsız, qeyd-şərtsiz əməl etməsini tələbkarlıqla gözləyirlər. Bu, bütün yönləri ilə məcburi intizama və şablon ailə qanunlarına yönəlmiş tərbiyə üsuludur. Ailədə uşağa qarşı soyuqluq, hədsiz tələbkarlıq uşaqda aqressiya oyadır, o, münaqişələrə girməyə meylli olur, yeni həyat şəraitinə uyum göstərməkdə çətinlik çəkir. Elə avtoritar ailələr var ki, valideynlər övladının gələcəyindən ötəri hədsiz narahatlıq keçirirlər: bir yandan uşağa qayğı göstərir, digər yandan hər addımını diqqətlə izləyir, hər şeyə ciddi nəzarət edirlər. Belə uşaqlarda təşəbbüskarlıq olmur, zətən valideynləri onun bu duyğusunu əlindən alaraq, həyata qarşı müdafiəsiz buraxmışlar.

Nəticə: uşaq üçün qapanır, asosial, qətiyyətsiz, ünsiyyətsiz, eqosentrik xarakterli insana çevrilir. Bir çox ailələrdə uşaqların gündəlik edəcəyi şeylər düzgün planlaşdırılmadığına görə, həmin uşaqlar öz yaşlarına uyğun gəlməyən proqramlara, televiziya verilişlərinə və seriallara böyük maraq göstəririlər və onlardan ayrılı bilmirlər.

3. Liberal valideynlər. Liberal valideynlər uşağın tərbiyəsində daha daha çox zərərlidirlər. Onlar uşağa qarşı laqeyd və biganədirlər. Onların uşağa heç bir sevgi və qayğısı yoxdur. Belə uşaqlar özbaşına, necə gəldi yaşayır, böyüyürlər. Belə baxımsızlıq uşaqların tərbiyəsini pozur, qeyri-qanuni uyğunsuz davranışlar törədirlər. Bir çox azyaşlı cinayətkar və qanunpozanların əksəriyyətini məhz bu ailələrdən çıxan uşaqlar təşkil edir.

Uşaq yaxşı yeməkdən, yaxşı geyimdən çox, oyuncaqdan çox, qayğı və nəvazişə ehtiyac duyur. Bəzi atalar və analar belə təsəvvür edirlər ki, öz məhəbbətini uşağa bildirmək zəiflik və acizlik əlamətidir. Buna görə də özlərini soyuq göstəririlər. Nəticədə isə onların övladları bir növ emosional aclıq çəkirlər, öz emosiyalarını ifadə etməkdə çətinliyə düşər olurlar.

Bəzi valideynlər həmişə öz övladlarına təlqin edirlər ki, əgər onlar müəyyən bir məqsədi güdməsələr ailənin rüsvayçılığına səbəb olacaqlar. Valideynin bu rəftarı şəxsi dəyərləri əldə etməyə səbəb olacaqdır. Əgər uşaq çətin və çox fəaliyyət göstərərsə onun nəticəsində psixoloji və fiziki sağlamlığı üçün təhlükə yaradacaqdır.

Valideynlərin bir qismi də həmişə çalışırlar ki, öz övladlarını uşaq kimi saxlasınlar, onlarla az yaşlı uşaqlar kimi rəftar edirlər. Bunun nəticəsində onların övladları yaşca böyüsələr də həyat müstəqilliyindən məhrum olur, həmişə başqalarına ümid edirlər. Belə uşaqlar son dərəcə qapalı, qorxaq, əsəbi və valideynlərin göstərişinə qarşı düşmən mövqedə dayanırlar. Halbuki, valideynin vəzifəsi öz övladlarının ləyaqət və istedadını dəyərləndirmək və onları layiqli həyata təşviq etmək olmalıdır. Başqa sözlə valideynin ən yüksək vəzifəsi öz övladlarına həddi-buluq yaşına çatanaqəd kömək etməkdir ki, onlar kamil vətəndaşlar kimi yetişsinslər.

19.4. AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN YANLIŞ SƏBƏBLƏRİ

Ailə tərbiyəsini yanlış səbəbləri müxtəlif ola bilər. Birincisi, valideynlərin pədaqoji biliyinin aşağı olmasıdır. Bu zaman bir çox hallarda valideyn özü uşağın tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir.

Ailə tərbiyəsini yanlış səbəbləri aşağıdakılar ola bilər:

Valideyn övladına yüksək himayəçilik, qəyyumluq edir. Valideyn, xüsusilə ana yeniyetmə və ya gənc övladını son dərəcə yüksək aparıcı rola malik hiperhımayəçiliyin köməyi ilə saxlayır. Yəni həddən artıq himayəçilik, qəyyumluq edir, övladın qulluğunda səhər axşam “qul kimi” durur, onun bütün tələblərini qeydsiz, şərtsiz yerinə yetirir. Bu da yanlış tərbiyənin səbəblərindən sayılır.

Valideyn yeniyetmə və ya gəncə uşaq kimi baxır, onda uşaq keyfiyyətlərinə üstünlük verir. Belə olduğu halda valideynlər tərəfindən uşaqların böyüməsi dərk edilmir, burada yalnız onların uşaq hisslərini stimullaşdırmaq əsas yer tutur. Belə valideynlər üçün yeniyetmə, ya gənc hələ də uşaq olaraq qalır. Bəzən onlar açıq şəkildə etiraf edirlər ki, kiçikləri tərbiyə etmək onlara daha çox xoş gəlir. Yeniyetmə və ya gənci kiçik uşaq kimi nəzərdən keçirmək, ona uşaq kimi münasibət bildirmək yanlış tərbiyəyə səbəb olur.

Valideyn və övlad arasında inamsızlıq tərbiyənin yanlış səbəblərindəndir. Belə hallarda valideynlə yeniyetmə arasında hakimiyyət bölgüsü gedir. Valideyn “hakimiyyəti əldən verir”, yeniyetmənin dediyi kimi hərəkət edir, övlad da valideynin tələbini yerinə yetirmir.

Valideynin uşağın nöqsanlarına, pis hərəkətlərinə göz yumması övladın tərbiyəsini pozulmasına səbəb olan amillərdəndir. Övladın səhv, nöqsan hərəkəti elə həmin anda düzəldilməli, səhv hərəkət ona başa salınmalı və bir daha belə nöqsanlara yol verilməməsi tələb edilməlidir. Bəli, vaxtında uşağa tərbiyə verilməli, vaxtında islah edilməlidir. Necə ki demişlər: “Ağac yaş ikən, uşaq beşikdə ikən”

Uşağı itirmə xofu. Bu da yanlış tərbiyə səbəblərindən biridir. “Zəif yer” burada valideynlərin özlərinə son dərəcə inamsızlığı, səhv etmək qorxusu – bütün bunların hamısı bəzən uşağın doğulması tarixi ilə bağlı olur. “Onu çox gözləmişik, həkimə çox müraciət etmişik”, “O, son dərəcə zəif və xəstə doğulub, ona görə də onu qorumaq lazımdır” və s. bu kimi fikirlər meydana çıxır. Digər mənbə uşağın uzunmüddətli ağır xəstəlik keçirməsidir. Valideynlərin yeniyetməyə belə halda münasibəti, əsasən, uşağı itirmə qorxusu altında formalaşır. Belə qorxu valideynləri yeniyetmənin bütün arzu və istəklərinə qulaq asmağa məcbur edir, onun tələblərini yerinə yetirməyə çalışır, digərləri isə ona çox qəyyumluq edirlər ki bu da tərbiyə işinə mənfi təsir göstərir.

Valideynlik hisslərinin inkişaf etməməsi. Bu hisslər tərbiyədə bir sıra pozuntuları şərtləndirir.

Valideyn hisslərinin zəifliyi və ya bu hisslərin inkişaf etməməsi bəzən uşaq və yeniyetmələrin xarakterlərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Valideynlik hissləri bəzən gənc valideynlərdə zəif olur, yaşlandıqca onlar daha çox yüklənirlər. Ağır, gərgin həyat şəraitində yeniyetmə üzərinə valideynlik vəzifələrinin daha çox hissəsi (*son dərəcə yüksək, mənəvi məsuliyyət*) qoyulur. Belə valideynlərin söz-söhbətləri valideyn vəzifələrinin yoruculuğundan şikayətlənmələridir.

Ciddi, sərt tərbiyə üsulu yanlışlığın səbəbi kimi uşaqlarda arzuolunmaz keyfiyyətlər – qorxaqlıq, aqressivlik, yalançılıq, yaltaqlıq yaradır. Bu təcavüzkarlıq, tənbellik, alkoqol içkilərə meyllilik yaxud da həddindən artıq müqavimətlik, ziddiyyətlik, səbirsizlik, əsəbilik ola bilər. Yeniyetmələrdə olan belə keyfiyyətlərə qarşı mübarizə aparmaqla valideyn bundan özü üçün nəticə çıxarmalıdır.

Ər-arvad arasındakı ziddiyyətlərin tərbiyə müstəvisinə keçməsi də yanlışlıqlardır. Burada bir valideynin hiperhimayəçiliyi digərinin aparıcı hiperhimayəçiliyi ilə toqquşur. Ərlə arvad arasında uşağın tərbiyəsi üstündə xiddiyyətlər yaranır. Valideynlər özlərini elə göstərməyə çalışırlar ki, guya onlar “uşaq barədə daha çox düşünürlər”. Onlardan biri daha sərt tərbiyəyə üstünlük verir, digəri isə yeniyetməyə daha çox “yazığı” gəlir, bu da yanlış tərbiyə üsuludur.

Yeniyetmənin cinsindən asılı olaraq uşaq və yeniyetməyə münasibətdə valideynlər fərqli mövqedə olurlar. Ailədə qız övladına biür cür münasibət. Oğlan övladına başqa cür münasibət yanlış mövqelərdir. Valideynin yeniyetməyə münasibəti, yeniyetmənin cinsinə görə müəyyənləşir. Ata yeniyetmə övladını lazımcınca qiymətləndirməməsi, kiçik bacısından isə çox razı qaldığını bildirməsi, onun ləyaqətli olduğunu daha çox qeyd etməsi tərbiyə işinə mənfi təsir göstərir.

Valideynin başqa uşaqları övladına nümunə göstərməsi yanlış tərbiyə üsuludur. Atanın öz oğlunda xeyli sayda çatışmazlıqları sayması, onun bütün yaşadlarından aşağı olmasını söyləməsi, başqa uşaqların isə daha yaxşı olmasını və onları övladına nümunə göstərməsi yanlış tərbiyə üsuludur.

19.5. AİLƏ TƏRBIYƏSİNİN YANLIŞ TIPLƏRİ

Ailə tərbiyəsi uşağa sevgidən başlayır. Bütün yanlışlıqların səbəbi ailə tərbiyəsində uşağa sevginin, qayğı və məhəbbətin olmamasından irəli gəlir. Sevgi ən böyük tərbiyə vasitəsidir. Uşağa ilk növbədə valideyn məhəbbəti, uşağın gələcəyinə inam və etimaddan yaranan sevgi olmalıdır. Bu sevgi valideyn hisslərindən, arzularından fərqli olan elə bir sevgidir ki, burada uşaqların hörmətini qazanmaq onların maddi cəhətdən arzu-istəklərinə əməl etməkdən daha vacibdir.

Ailə tərbiyəsində yanlışlıqların bir neçə tipini göstərmək olar:

Nəzarətsizlik. Bu zaman valideynlər yalnız öz işləri ilə məşğul olur və uşaqlara lazımcınca diqqət və qayğı yetirmirlər. Nəticədə onlar özbaşına qalır və

istədikləri kimi hərəkət edir, və bir çox hallarda, təsadüfi qrupların, “küçə” kompaniyalarının təsiri altına düşürlər.

Hiperqəyyumluq. Burada uşağın həyatında baş verən hadisələrə həddindən artıq diqqət yetirmə və nəzarətmə özünü göstərir ki, bu zaman uşaq daim sərt əmrlər, çoxsaylı qadağalar eşidir. Nəticədə o, qeyri-təşəbbüskar, qorxaq, öz qüvvəsinə inamsız kimi böyüyür və öz-özünü müdafiə etmək, öz maraqlarının müdafiəçisi kimi çıxış etməkdən məhrum olur.

Hiperqəyyumluğun digər növü ailədə “*pərəstiş*” tipli tərbiyədir. Uşaq daim diqqət mərkəzində olmağa adət edir, arzuları və bütün tələbləri qeyd-şərtsiz yerinə yetirilir. Daim onu tərifləyirlər, nəticədə isə o, öz imkanlarını düzgün qiymətləndirə və eqosentrizmini dəf edə bilmir, kollektiv onu başa düşmür. Bu hisslər ona pis təsir edir, nəticədə o, hamını təqsirləndirir, özü barədə qətiyyənlər düşünür ki, onun səhvləri var. Həmin səhvlər uşağa onun irəlidəki həyatı boyu xoşagəlməz hisslər, həyəcanlar gətirən xarakter formalaşdırır.

Sərt tərbiyə. Ən kiçik səhvlərə görə uşağın ciddi şəkildə cəzalandırılması ilə müşayiət olunur və uşaq daim qorxu içində böyüyür. Fiziki cəza uşaqlarda qorxaqlıq, yalançılıq, yaltaqlıq, mütilik, həmçinin aressivlik yaradır. K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, qorxu bütün nöqsanların əsasını təşkil edir. Qəddarlıq, sərtlik, başqasının məcbur etdiyi şəraitə uyğunlaşma, başqasının dediyi kimi hərəkətmə – bütün bunların hamısı qorxudan yaranır.

Uşağa etinasızlıq zamanı soyuqluq, saymamazlıq müşahidə edilir. Uşaq hiss edir ki, ailədə atası və yaxud anası onu sevmir. Bəzən isə ona elə gəlir ki, guya onu sevirlər. Zahirən kənardakılara belə görünür ki, guya valideynlər onlara qarşı son dərəcə diqqətli və xeyirxahdırlar.

L.Tolstoy yazırdı ki, “xeyirxah riyakarlıqdan pis şey yoxdur, xeyirxah riyakarlıq açıq qəddarlıqdan daha pis təsir edir, nəticələrə gətirib çıxarır”. Uşaq ailə üzvlərindən kimisə daha çox sevir, bunun üçün o, daha çox emosional hisslər keçirir. Belə əziyyət əsəblərin həddən artıq gərilməsinə, bu və ya digər çatışmazlıqlara, uşaqların hirsli, əsəbi olmasına gətirib çıxarır.

Yüksək tələbkarlıq şəraitində Kiçik yaşlarından uşağın beyninə yeridilir ki, o, mütləq valideynlərin çoxsaylı arzularını, inamlarını doğrultmalıdır. Yaxud da valideynlər ona nəinki uşaq kimi baxır, həm də onun üzərinə daha böyük tələblər qoyur, tapşırıqlar verirlər. Nəticədə uşaqlarda daim özünün və yaxınlarının rahatlığı ilə bağlı həyəcan, qorxu hiss olunur. Uşağın qeyri-düzgün tərbiyəsi onun xarakterini zəiflədir, onun ətrafdakılarla münasibətini çətinləşdirir.

Ailədə yolverilməz tərbiyə metodlarından biri *fiziki cəza metodudur*. Burada uşaqlar daim qorxu içərisində özlərini idarə edirlər. Fiziki cəza fiziki, psixi və mənaevi zədələrə gətirib çıxarır. Nəticədə bu uşaqların davranışının dəyişməsi ilə başa çatır. Belə ki, hər bir ikinci dəfə cəzalandırılan yeniyetmədə adaptasiya ilə bağlı onun kollektivə uyğunlaşması çətinləşir.

Belə uşaqlarda hər şeyə maraq azalır. Alimlər bu hadisəni xüsusi fenomen kimi qorxu sindromu adlandırmışlar. Ölkə qanunvericiliyində uşaqlarla belə davranan insanlar məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Daha çox fiziki cəzaya oğlanlar məruz qalırlar. Nəticədə onların özləri də qəddar olurlar. Onlara digərlərini alçaltmaq, döymək, məsxərəyə qoymaq, ələ salmaq daha çox xoş gəlir.

Validəynlərin özləri özlərinə daha çox diqqət yetirməsi, öz işləri ilə daha çox məşğul olması uşaqların isə unudulması yanlış tərbiyə tipidir. Belə olduqda uşaqların daxilində, düşüncəsində küskünlük, bədbinlik və tənhalıq hissi yaranır. Bəzən də elə olur ki, uşaqların həyata can atmaları ailədə ziddiyyətə gətirib çıxarır və valideynlərin bundan haqlı şəkildə narazılığı uşaqlarda təhsilə qarşı birtərəfli münasibətə gətirib çıxarır. Bu da onların xoşagəlməz cəhətlərinin inkişafını ortaya çıxarır – siqaret çəkmə, alkoqol içki qəbul etmə, narkotiklərə meyilli olma və s. baş verir.

19.6. MƏKTƏBLİLƏRİN TƏRBIYƏSİNDƏ AİLƏ VƏ MƏKTƏBİN BİRGƏ İŞİ

Uşaqlara, onların tərbiyəsinə qayğı göstərmək ümumxalq işidir. Bütün cəmiyyət bu iş üçün cavabdehdir. Çünki uşaqlar cəmiyyətin, xalqın gələcəyidir, yaşlı nəslin davamçılarıdır. Davamçıların gələcəyini xoşbəxt görmək, yurdu, vətəni etibarlı adamlara vermək istəyən hər kəs gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmalı, onun hərtərəfli və ahəngdar inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalı, hər bir uşağın ictimai cəhətdən fəallığının, meyl və bacarığının inkişaf etməsini təmin etməlidir. Bu vəzifəni isə daha yaxşı şəkildə ailənin, məktəbin, ictimaiyyətin və əmək kollektivlərinin birgə işi zəminində yerinə yetirmək olar.

Birincisi, uşaq (şagird) daim bu qüvvələrin əhatəsində olur. Uşağın (şagirdin) xarakterinin, dünyabaxışının, həyata, əməyə, ideya-mənəvi və mədəni sərvətlərə münasibətinin əsasları həmin qüvvələrin reallığında təşəkkül tapıb formalaşır.

İkincisi, uşağı (şagirdi) tərbiyə etməkdə ailə, məktəb də, ictimaiyyət də eyni məqsəd güdür, xalq qarşısında eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyır. Ailənin, məktəbin, ictimaiyyətin və əmək kollektivlərinin qarşılıqlı fəaliyyətində yekdillik olmasa, uşaqların (şagirdlərin) tərbiyə işində xoşagəlməz hallar baş verə bilər.

Pedaqogikada *ailə tərbiyəsi dedikdə*, valideynlərlə uşaqların qarşılıqlı münasibətlərinin idarə olunması sistemi başa düşülür. Bu münasibət həmişə tərbiyəedici xarakter daşıyır. Bu zaman onlar aşağıdakı **şərtləri** nəzərə almalıdırlar:

Məktəblə ailə arasında uşağın tərbiyəsinə xidmət edən vahid tələblərin yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edilməlidir:

➤ Məktəb valideynləri öz ətrafında birləşdirməyə və onların böyük tərbiyə imkanlarından istifadə etməyə ruhlandırılmalıdır;

➤ Məktəb valideynlərin pedaqoji biliklərə yiyələnməsinə və onların pedaqoji mədəniyyətinin yüksəldilməsinə xüsusi qayğı göstərməli, valideynlərlə aparılan maarifləndirmə işlərinə diqqət yetirməlidir.

➤ Məktəb və ailə ictimai tərbiyənin həyata keçirilməsində aparıcı rol oynamalıdır.

Məktəb uşaqların tərbiyəsində ailə və ictimaiyyətin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi üçün öz işini aşağıdakı kimi həyata keçirir:

Məktəb pedaqoji kollektivin, valideyn komitəsinin, yaşayış yerlərində ictimai şuraların, klubların, kitabxanaların, stadionların, səhiyyə orqanlarının tərbiyəvi iş planlarını əlaqələndirir, tərbiyə prosesinin iştirakçılarının hər birinin funksiyalarını dəqiq bölüşdürür;

▪ Məktəb öz gücü ilə valideynlərə və ictimaiyyətin nümayəndələrinə uşaqlarla iş aparmağın ən effektiv üsullarını sistemativ surətdə öyrədir;

▪ Məktəb tərbiyə işinin gedişini və nəticələrini diqqətlə öyrənir və müzakirə edir, nöqsanların səbəblərini aşkar edir və onları aradan qaldırmaq üçün birgə tədbirlər həyata keçirirlər.

▪ Məktəbdə valideynlərlə iş valideyn birlikləri vasitəsi ilə aparılır. Bu birliklər aşağıdakılardır: valideyn komitələri, şuraları, konqreslər, yardım cəmiyyətləri, rəyasət heyətləri, komissiyalar və s.

Məktəb və ailə tərbiyəsi arasında sıx inteqrasiyaya keçilən yerlərdə “*məktəb-ailə*” kompleksi yaradılır. Belə komplekslərin başlıca tələbi məktəbin fəaliyyətinin bütün istiqamətləri üzərində valideyn nəzarətini təmin etməkdən ibarətdir. Valideyn birliklərinin başlıca vəzifələrindən biri pedaqoji bilikləri yaymaqdır. Valideyn universitetləri, dəyirmi masalar, konfranslar, pedaqoji maarifin müntəzəm fəaliyyət göstərən bir çox cari və birdəfəlik formaları valideynlərə kömək edir. Ümumi etik, iradi, intellektual dəyərləri öyrənmək üçün valideynlər məktəbi yaradılır.

Ailələdə uşaqların tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün valideynlər məktəblə sıx əlaqə saxlamalı, ondan vaxtında lazımi məsləhətlər almalıdır. Məktəb ictimai-dövlət təşkilatıdır, ictimai və sosial tərbiyənin müvəkkilidir. Burada uşağın təlim-tərbiyəsi səriştəli adamlar-mütəxəssislər tərəfindən aparılır. Məktəbdə aparılan tərbiyə işi prosesində müəllimlərin vəzifəsi, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, şagirdlərdə aşılacaq əxlaq prinsiplərinə dərin şəxsi inam hissi və vərdişlər qazandıra bilsinlər. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş hər gün və hər saat: dərslərdə, tənəffüslərdə, küçədə, oyun prosesində və s. həyata keçirilir. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş məktəbin bütün fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir ki, bu da şagirdləri ümumbəşəri əxlaqın mühüm keyfiyyətlərinə yiyələndirməyə istiqamətləndirir.

Məktəb, valideynlərlə daim birgə işlər təşkil etməkdir. Məktəb təlim-tərbiyənin forma və üsullarını uşaqların yaş, fərdi və cins xüsusiyyətlərinə əsasən müəyyənləşdirməkdə valideynlərə yardım göstərməli, əhali arasında pedaqoji bilikləri yaymalı, uşaqların həyatını düzgün təşkil etməli, övladlarının tərbiyəsində yaxşı nəticələr əldə edən ailələrin iş təcrübəsini ümumiləşdirib geniş kütləyə çatdırmalıdır.

Məktəb gənc ailələrin köməyinə hər zaman çatmalı, uşaqların asudə vaxtını səmərəli təşkil etməyin yollarını valideynlərə izah etməlidir: ailədə boş vaxtlarda müxtəlif növ oyunlar keçirmək, oyuncaqlar almaqla uşağı mədəni əyləncəyə alışdırmaq, onu yaşına uyğun texniki yaradıcılıq işinə cəlb etmək, müxtəlif bədii kitabların, qəzet və jurnallardakı maraqlı məqalələrin ailədə oxunuşunu keçirmək, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan radio və televiziya verilişləri haqqında fikir mübadiləsini təşkil etmək, uşağa şəkil çəkdirmək, şeir, mahnı oxumaq, tapmaca tapdırmaq, uşaqla birlikdə parka gəzintiyə çıxmaq, ailənin məişət və təsərrüfat işlərində fəal iştirakını təmin etmək və s. belə yollardandır. Məktəb ailələrlə həmişə səmimi təmasda olmalıdır.

19.7. MƏKTƏBİN AİLƏ İLƏ ƏLAQƏ FORMALARI

Ailədə uşaqların tərbiyəsini düzgün təşkil etmək üçün valideynlər məktəblə sıx əlaqə saxlamalı və məktəbdən lazımı məsləhətlər almalıdırlar.

Valideynlər müəllimlərlə müntəzəm olaraq pedaqoji dialoqlarda olmalı, övladının təlim və tərbiyəsi ilə maraqlanmalı, onların ev tapşırıqlarının icrasında, gün rejiminin qurulmasında, mütaliəsinin, asudə vaxtının daha yaxşı təşkili üçün lazımı məsləhətlər almalıdırlar.

Məktəb ictimai-dövlət təşkilatıdır, ictimai və sosial tərbiyənin müvəkkilidir. Burada uşağın təlim-tərbiyəsi səriştəli adamlar – mütəxəssislər tərəfindən aparılır. Məktəbdə aparılan tərbiyə işi prosesində müəllimlərin vəzifəsi, ilk növbədə, ondan ibarətdir ki, şagirdlərdə aşılacaqqları əxlaq prinsiplərinə dərin şəxsi inam hissi və vərdişlər qazandıra bilsinlər. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş hər gün və hər saat: dərslərdə, tənəffüslərdə, küçədə, oyun prosesində və s. həyata keçirilir. Şagirdlərlə aparılan tərbiyəvi iş məktəbin bütün fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir ki, bu da şagirdləri ümumbəşəri əxlaqın mühüm keyfiyyətlərinə yiyələndirməyə istiqamətləndirir.

Məktəb, eyni zamanda, valideynlərlə ardıcıl pedaqoji iş aparır. Məktəb valideynləri pedaqoji cəhətdən maarifləndirir. Məktəbdə təkcə uşaqlar təhsil almır, həm də onların valideynləri təhsil alır. O yerdə ki, məktəblə ailənin sıx birliyi mövcuddur orada həm məktəbin təlim tərbiyə işi, həm də uşaqların tərbiyəsi yüksək səviyyədə qurulur. Məktəb təlim-tərbiyənin forma və üsullarını uşaqların yaş, fərdi və cins xüsusiyyətlərinə əsasən müəyyənləşdirməkdə valideynlərə yardım göstərir, əhali arasında pedaqoji bilikləri yayır, uşaqların həyatını düzgün təşkil et-

məyin metodlarını ailəyə öyrədir, övladlarının tərbiyəsində yaxşı nəticələr əldə edən ailələrin iş təcrübəsini ümumiləşdirib geniş kütləyə çatdırır.

Aparılan müşahidələrdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, bu gün təhsilin məzmununda, onun təşkili məsələlərində və nəhayət qiymətləndirmə sistemində baş verən yeniliklər, yeni kurikulumların tətbiqi valideynlərin mütəmadi olaraq bu sahədə maariflənməyi tələb edir.

Məktəb valideynləri maarifləndirməklə bərabər, həm də valideynlərin təklif və rəylərini də eşidir, onlardan da bəhrələnməyi bacarır.

Məktəb gənc ailələrin köməyinə çatmalı, uşağın asudə vaxtını səmərəli təşkil etməyin yollarını valideynlərə izah etməlidir: ailədə boş vaxtlarda müxtəlif növ oyunlar keçirmək, oyuncaqlar almaqla uşağı mədəni əyləncəyə alışdırmaq, onu yaşına uyğun texniki yaradıcılıq işinə cəlb etmək, müxtəlif bədii kitabların, qəzet və jurnallardakı maraqlı məqalələrin ailədə oxunuşunu keçirmək, uşaqlar üçün nəzərdə tutulan radio və televiziya verilişləri haqqında fikir mübadiləsini təşkil etmək, uşağa şəkil çəkdirmək, şeir, mahnı oxumaq, tapmaca tapdırmaq, uşaqla birlikdə parka gəzintiyə çıxmaq, ailənin məişət və təsərrüfat işlərində fəal iştirakını təmin etmək və s. belə yollardandır.

Məktəblə ailənin birgə fəaliyyəti aşağıdakı pedaqoji prinsiplərə əsaslanmalıdır:

Məktəblə ailənin birgə fəaliyyətində emosionallıq prinsipi tələb edir ki, məktəblə ailə arasında daim xoş emosional münasibətlər olsun. Valideyn məktəbə həyəcan və tərəddüt içində gəlməsin. Məktəbin valideynlərə nəsə ardıcıl tapşırıqlar verməsi, uşağının təhsili ilə bağlı irad və şikayətlər edilməsi – valideynləri məktəbdən soyuda bilər.

Məktəb valideynlər üçün maarifləndirici, öyrədici, istiqamətverici bir mərkəz olmalıdır. Bu prinsipi yerinə yetirmək üçün:

– məktəblə ailə arasında daim xoş ünsiyyət və münasibət, dialoqlar olmalı, sakit iqlim yaradılmalıdır.

– müəllim və valideynlər arasında qarşılıqlı inam, qarşılıqlı hörmət və münasibətlər olmalıdır.

– müəllim və valideynlər arasında fikir mübadilələri, iş birliyi, əməkdaşlıq olmalıdır.

– valideynlərin problem və çətinlikləri haqqında müəllimlər məlumatlı olmalı və bunların aradan qaldırılmasına kömək etməlidirlər.

– valideynlərin müraciət və təkliflərinə qarşı diqqətli olmalı.

– valideynlərə lazım gəldikdə psixoloji dəstək də verilməlidir.

İkinci prinsip sosial birgəyaşayış və əməkdaşlıq prinsipidir ki, burada uşaqların tərbiyəsində müəllimlər və valideynlər arasında ümumi razılıq əldə edilməli, məktəb və ailə iş birliyində tərbiyəvi mühit yaradılmalıdır. Bu prinsip həmçi-

nin tələb edir ki, uşaqlarla bağlı hər hansı bir yenilik, baş verən hadisə tez bir zamanda ailə və məktəbin ümumi işinə çevrilsin. Bu prinsip tələb edir ki, məktəbin verdiyi tələbləri ailə müdafiə etsin, ailənin də təklifləri, problemləri məktəb tərəfindən həll edilsin, kömək edilsin. Prinsipin tələblərindən biri də budur ki, ailənin təlim-tərbiyə işlər haqqında valideynlərin təklifləri məktəb tərəfindən qəbul edilməli və məsələnin həlli birlikdə həll edilməlidir. Uşağın həyatında baş verən dəyişikliklər vaxt keçmədən məktəbə, əlaqədar müəllimlərə çatdırılmalıdır.

Üçüncü prinsip qarşılıqlı hörmət və inam prinsipidir ki, bu zaman ailə və məktəbin hədəfi eynidir – uşaqların tərbiyəsini lazımı səviyyədə birgə təşkil etməkdir. Məktəb valideynlərinə həmişə hörmətlə yanaşmalı, onların təkliflərinə diqqətlə yanaşmalıdır.

Dördüncü prinsip humanizm prinsipidir. Bu prinsip adından da görün-
düyü kimi bütün hallarda, hadisələrdə insana qayğı və hörmət ön planda olmalıdır, humanist münasibətlər tərbiyə işinin əsasını təşkil edir.

Məktəb ailələrlə həmişə səmimi ünsiyyət və təmasda olmalıdır. **Məktəbin ailə ilə əlaqə formalarına fərdi, qrup və kollektiv formalarda olur ki, onlara aşağıdakıları daxil etmək olar:**

Müəllimlərin ailəyə getməsi; valideynlərin məktəbə dəvət edilməsi; sinif valideyn iclası keçirmək; məktəbdə keçirilən valideyn günü; “Açıq qapı” günləri; ailə tərbiyəsinə həsr edilmiş konfranslar; valideyn universitetləri; valideyn komitələri; valideyn lektoriyaları, valideyn assosiasiyaları və s. daxildir.

Valideyn Assosiasiyaları respublikamızda valideynlərin məktəb həyatına daha yaxından cəlb edilməsi üçün hər bir məktəbdə yerli Valideyn – Müəllim Assosiasiyaları (VMA), yəni valideynlər və müəllimlərdən ibarət birliklər yaradılır. Assosiasiya sözü elə latın sözü olub, birlik, birləşmə deməkdir.

Bu assosiasiyalar məktəblə ailə birliyinin yaradılmasını, birgə əməkdaşlıq şəraitində çalışmasını təmin edir. Assosiasiya məktəbdə təhsil alan şagirdlərin səmərəli təhsili, məktəblə ailənin qarşılıqlı əməkdaşlığına yönələn, valideyn və müəllimlərin potensialını birləşdirməyə çalışan, ictimai fəallığı artıran bir təşkilatdır.

Bunlardan əlavə ümumi etik, estetik, iradi, intellektual dəyərləri valideynlər arasında təbliğ etmək üçün “Valideynlər məktəbi” yaradılır, ailədə tərbiyə işlərinin təşkilinə dair “Dəyirmi masa”lar, disput və diskusiyalar, konfranslar təşkil edilir. Məktəbin fəalları ailə tərbiyəsinin aktual problemlərini, valideynlərə başa salır, faydalı məsləhətlər verirlər. Valideynləri öz biliklərini artırmağa stimullaşdırmaq, ailədə yuxarıların düzgün tərbiyəsinin praktiki əsaslarını öyrənmək “Valideyn məktəbi”nin başlıca məqsədi və nəticəsi olmalıdır.

Məktəbdə yaradılmış “Ailə fəalları” da ailə və məktəb birliyini təmin edir, ailə problemlərinə diqqət yetirir, uşaqların ailədə normal təhsil almasına nəzarət edir, maddi çətinlik çəkən ailələrə maddi yardım təşkil edir.

Məktəbdə təlim-tərbiyə işinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində məktəbin ictimai təşkilatlarla da əlaqəsinin böyük əhəmiyyəti vardır. İctimai təşkilatlar məktəblə əlaqə formasını sinif rəhbəri və məktəb valideyn komitəsi vasitəsi ilə həyata keçirirlər. Bu isə məktəbdə tərbiyə işinin yüksəldilməsinə, uşaqların düzgün tərbiyə olunmasına müsbət təsir göstərir.

Valideyn komitələri məktəblə ailənin daha geniş yayılmış bir formasıdır. Bu həm sinif üçün həm də ümumməktəb üçün yaradılır.

Sinif valideyn komitəsinə sinfin fəal valideynləri 7-9 valideyn cəlb edilir. Sinif saatında ümumi səsvermə ilə komitə seçilir və təsdiq edilir. Bu komitəyə fəal şagird də daxil ola bilər. Fəal bir valideyn sinif valideyn komitəsinə sədr seçilir və o Ümumməktəb valideyn komitəsinə üzv olur.

Sinif valideyn komitəsi ilk növbədə valideynlərlə sinif rəhbərinin sıx əlaqəsinə təmin edir. Sinfin digər valideynlərini də sinfin ümumi işlərinə cəlb edir. Müxtəlif faydalı təşəbbüslərlə çıxış edir, təlim tərbiyə işlərinin yaxşılaşdırılmasında müəllim və sinif rəhbərlərinə kömək edirlər.

Sinif valideyn komitəsi münaqişələrin olmamasına çalışır və olarsa onların həllində iştirak edir. O müəllimlərlə, sinif rəhbərləri ilə, şagirdlərlə ünsiyyət və münasibətlərdə etiket normalarına əməl edir.

Sinif valideyn komitəsi sinfin maraqlarını həmişə müdafiə edir, bunun üçün müxtəlif ictimai təşkilatlarla əlaqə saxlayır, faydalı insnalara sinfin işinə cəlb edir. Sinif valideyn komitəsi öz aralarında vəzifə bölgüsü aparır, ayda bir dəfə komitənin iclasını keçirir.

Ümumməktəb valideyn komitəsi bir il müddətinə seçki yolu ilə təşkil edilir. 13-15 məktəbin fəal, təcrübəli valideynləri ümumməktəb valideyn komitəsinə cəlb edilirlər. Bu komitə məktəbin ictimai təşkilatlarla, valideynlərlə məktəbin əlaqəsinə təmin edir, məktəbdə təlim-tərbiyə keyfiyyətinin yüksəlməsinə çalışır və faydalı insanları bu işə cəlb edir.

Ümumməktəb yığıncaqları ərəfəsində valideyn komitəsi özünüidarəsinin ali orqanını yaradır və əsasən ayda bir dəfədən az olmayaraq iclas keçirir. Valideyn komitəsinin məqsədi:

- məktəbin ictimai həyatında valideynlərin fəal iştirakı;
- ailə və məktəb arasındakı əlaqənin möhkəmləndirilməsi;
- tədris prosesinin həyata keçirilməsi və təhlükəsizlik şəraitinin yaradılması;
- valideyn və məktəb rəhbərliyi arasında sıx əlaqənin yaradılması.

Ümumməktəb valideyn komitəsinin vəzifələri:

1. Valideyn komitəsinin bir illik iş planını tərtib etmək və təsdiq etdirmək.
2. Məktəbin maddi texniki məsələlərinin həllində fəal iştirak etməli, maddi çətinliyi olan ailələrə xeyriyyəçi tədbirləri keçirməli.
3. Məktəblilərlə mədəni-kütləvi tədbirlər keçirməli.

4. Uğursuz ailələrədən olan şagirdlərə maddi və mənəvi yardımlar etməli, onların pulsuz yeməklərlə, dərsliklərlə, məktəbli geyim forması ilə təmin edilməsinə nail olmalı, yay sağlamlıq düşərgələrində istirahətlərini təşkil etməli.

5. Məktəbdə sanitar-gigiyena qaydalarına əməl edilməsinə nəzarət etməli.

6. Ümumməktəb iclasında səriştəli, peşəkar müəllimlərin rəğbətləndirilməsini və həmçinin öz vəzifəsini lazımınca icra etməyən, məktəblilərlə düzgün davranmayan fənn müəllimləri haqqında tədbir görülməsini təklif etməli.

7. Sınıf valideyn komitələrinin işini nizamlamaq işində iştirak etməli.

8. Məktəblilərin vəzifələri haqqında, onların tərbiyəsinin təşkili haqqında valideynlərlə ardıcıl söhbətlər keçirməli, maarifləndirici iclaslar keçirməli.

Valideyn komitələri də öz növbəsində “Valideyn komitəsinin Əsasnaməsi” ilə tanış olur, Təhsil Qanununu, Təhsil strategiyasını, Uşaq hüquqları Konvensiyasını, habelə təhsillə bağlı digər mühüm sənədləri, məktəb sənədlərini, məktəbin illik planları ilə tanış olur, onları öyrənir.

Valideyn Komitəsinin özünün jurnalı olur, orada keçirilən iclaslar, tədbirlər qeyd edilir, protokollaşdırılır.

Məktəb uşaqların tərbiyəsində məktəb, ailə və ictimaiyyətin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi üçün öz işini aşağıdakı təşkilati formalarda həyata keçirir:

1. Məktəbin pedaqoji kollektivinin, valideyn komitəsinin, yaşayış yerlərində ictimai şuraların, klubların, kitabxanaların, stadionların, polisın, səhiyyə orqanlarının tərbiyəvi iş planlarını əlaqələndirir, tərbiyə prosesinin iştirakçılarının hər birinin funksiyalarını dəqiq bölüşdürür.

2. Məktəb öz gücü ilə valideynlərə və ictimaiyyətin nümayəndələrinə uşaqlarla iş aparmağın ən səmərəli yollarını öyrədir.

3. Tərbiyə işinin gedişini və nəticələrini diqqətlə öyrənir müzakirə edir, səbəblərini aşkar edir və onları aradan qaldırmaq üçün birgə tədbirlər həyata keçirir .

Məktəb valideynlərlə əsas işi valideyn birlikləri vasitəsilə aparır. Bu birliklər aşağıdakılardır: Valideyn komitələri, şuraları, konqreslər, assosiasiyalar, yardım cəmiyyətləri, komissiyalar, klublar və s.

Məktəb və ailə tərbiyəsi arasında sıx inteqrasiyaya keçilən yerlərdə “Məktəb-ailə” kompleksləri də yaradılır. Belə komplekslərin başlıca tələbi məktəbin fəaliyyətinin bütün istiqamətləri üzərində valideyn nəzarətini təmin etməkdən ibarətdir.

Bir sözlə, yaxşı təşkil edilmiş birgə fəaliyyətdə məktəb və ailə uşaqların tərbiyəsində həqiqi partnyor olur ki, burada onların hər biri müəyyən vəzifələri və öz iş payını yerinə yetirir ki, bütün bunlar da təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə belə qənaətə gəlmək olar ki, o yerdə ki, məktəblə ailənin birgə fəaliyyəti təmin olunmuşdur, o yerdə təlim və tərbiyə keyfiyyəti də yüksək olacaqdır.

Suallar və tapşırıqlar

1. Ailənin pedaqoji-psixoloji əsasları hansılardır?
2. Ailənin hansı funksiyaları vardır?
3. Ailəni səciyyələndirən xüsusiyyətləri şərh edin
4. Ailənin prinsipləri haqda slayd hazırlayın
5. Ailədə düzgün olmayan tərbiyənin əsas tipləri hansılardır?
6. Məktəblə ailənin birgə işinin məzmununu şərh edin
7. Hansı ailə tiplərini tanıyırsınız?
8. Məktəblə ailənin əlaqə formalarını izah edin.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.N. Milli əxalaq və ailə etikas. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2013.
2. Abbasov A.N. Ailə pedaqogikası. Dərslik. Bakı: Mütərcim, 2020.
3. Abbasov A.N. Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı: Maarif, 1988.
4. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: mütərcim, 2015
5. Muradxanov M.Ə. Məktəblilərin ailədə tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1982.
6. Məmmədov Q.K. Məktəb, müəllim və ailə. Bakı, 1962.
7. Əlizadə, Ə.Ə. Ailədə uşaqların cinsi tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1986.
8. Əlizadə, H.Ə. Ailədə uşağın sosial inkişaf şəraiti // Qloballaşma şəraitində müasir pedaqogika elminin aktual problemləri Beynəlxalq elmi–praktik konfransın materialları, – Bakı: BDU, – 2007, s. 183–195.
9. Əhmədov H.M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı, 1962.
10. Axundov S. Ailədə uşaqların intizam tərbiyəsi. Bakı, 1967.
11. Hüseynzadə R.L., Allahverdiyeva L.Z. Ailə pedaqogikası. Bakı: ADPU, 2016.
12. Hüseynzadə R.L. Ailədə uşaqlara məhəbbət hissinin aşılması// Məktəbqədər və İbtidai təhsil. jurnalı. № 3, 2018- ci il
13. İlyasov M. İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2010
14. Quliyev S.M., Quliyeva M.A. Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərinin də ailədə övlad tərbiyəsi. Bakı: ADPU, 2008.
15. Quliyev S.M. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı, 1982.
16. Həsənli S.Q. Ailə tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadənin imkanları. Naxçıvan: İdeya nəşriyyat evi, 2011.
17. Makarenko A.S. Valideynlər üçün kitab. Bakı, 1964.
18. Camalov K.H. Valideyn-övlad münasibəti məsələləri Şərq mütəfəkkirlərinin gözü ilə. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
19. Camalov K.H. Ailədə tərbiyə üsullarının tətbiqi zamanı etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
20. Cəbbarova S.R. Məktəblə ailənin əlaqə formaları və onların uşaqların tərbiyəsi işində əhəmiyyəti// Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Naxçıvan: Məktəb, 2007 №3, s.30-33.
21. Əzimzadə Y., Məlikova İ. Ailə tərbiyəsində məktəblə ailənin birgə fəaliyyəti. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

IV BÖLMƏ. MƏKTƏBŞÜNASLIQ

XX FƏSİL. MƏKTƏBŞÜNASLIQ

Əhatə olunan məsələlər:

- 20.1. Məktəbin idarə edilməsinin metodoloji əsasları .
- 20.2. Təhsili idarəetmənin funksiyaları
- 20.3. Təhsili idarə etmənin prinsipləri
- 20.4. İdarəetmənin əsas formaları
- 20.5. Məktəb direktoru və onun müavinlərinin funksiyaları
- 20.6. Pedaqoji şura və onun funksiyaları
- 20.7. Məktəb şurası və onun funksiyaları
- 20.8. Metodik şura və onun funksiyaları
- 20.9. Direktoryanı müşavirələr və onun funksiyaları
- 20.10. Valideyn şurası və onun funksiyaları
- 20.11. Məktəb uşaq və gənclər birliyi və onun funksiyaları
- 20.12. Şagird komitəsi və onun funksiyaları
- 20.13. Məktəb konfransı, həmkarlar təşkilatı və onun funksiyaları
- 20.14. Məktəbin idarə edilməsində iş planının rolu.
- 20.15. Müəllimlərin ixtisasının artırılması və attestasiyası
- 20.16. Təhsili idarəetmə metodları və onun təsnifatı
- 20.17. Təhsilin idarə edilməsində rəhbərlik üslubları

20.1. MƏKTƏBİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

İdarəetmə – məqsədəuyğun qərarlar qəbul etməyə, onu tənzimləməyə və nəzarət etməyə yönəldilmiş fəaliyyət, düzgün informasiya əsasında işin təhlili və yekunlaşdırılması deməkdir. Bütün müəssisələrdə olduğu kimi təhsil müəssisəsində də idarəetmə – özünün bütövlüyünü, quruluş vahidliyini saxlamaqla müəssisədə son məqsədə nail olmaq üçün tətbiq edilən müxtəlif təbiətli sistemlərin təsiretmə vasitəsidir. **Təhsili idarəetmə pedaqoji fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılmasına, təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə yönəlmiş pedaqoji prosesin idarə olunması üçün prinsiplərin, təşkilati forma və metodların, idarəetmə üslublarının, planlaşdırma işlərinin məcmusudur.**

İdarəetmənin mövcudluğu təşkilatın mövcudluğu ilə bağlıdır. Yəni təşkilat varsa idarəetmə də vardır və əksinə. İdarəetmə sistemi – obyekt və subyekt ol-

maqla iki tərkib hissədən ibarətdir. Təhsildə idarəetmənin struktur ünsürlərinə onun obyekt və subyektləri, həmçinin onların qarşılıqlı münasibəti daxildir. Təhsilin idarəetmə subyektləri dedikdə idarəetmə fəaliyyətini həyata keçirən, bu sahədə səlahiyyətə malik olan şəxslər, idarə və təşkilatlardır. Obyektləri isə idarə olunan sahələr, kollektivlər, şəxslər, idarəetmə orqanlarının sərəncam və qərarlarının icraçıları, təşkilatı strukturlar və s. daxildir.

Təhsilin idarədilməsinin başlıca məqsədi cəmiyyətin və dövlətin məktəb qarşısında qoyduğu məqsədə uyğun zəngin mənəviyyətə və dünyagörüşünə malik vətəndaş, şəxsiyyət yetişdirməkdən və bunun üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir.

İdarəetmədə təşkilətmənin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar səlahiyyət, məsuliyyət, nüfuz, hakimiyyət kimi müxtəlif anlayışlardan istifadə olunur. Bu anlayışlar idarə etmənin təməlinə dayanır:

Səlahiyyət – rəhbər işçinin müəssisənin müəyyən işlərini yerinə yetirmək üçün işçilərdən, təşkilatın maddi və maliyyə ehtiyatlarından istifadə etmək hüququdur.

Məsuliyyət – verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi öhdəliyini və onların qənaətbəxş həll edilməsinə cavabdehliyi ifadə edir.

Nüfuz – bir fərdin başqa bir fərdin davranışında, münasibətlərində, duyğusunda müsbət dəyişiklik yarada bilən davranışdır.

Hakimiyyət – səlahiyyət, nüfuz və fərdi keyfiyyətlərindən istifadə etməklə başqalarının davranışına təsir etmək, onu istiqamətləndirmək, yəni idarə etməkdir. İdarəetmənin ilkin alətləri olan səlahiyyət, hakimiyyət və nüfuzu olmadan heç bir rəhbər işçi fərdi və ya kollektivi idarə edə bilməz.

Təhsildə idarəetmə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər idarəetmə işini düzgün qurmağa kömək edir. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. İyerarxik

2. Nisbi

3. Fasiləsiz

4. Dövri

İyerarxik xüsusiyyət idarəetmə ünsürlərinin tabeçilik asılılığı ilə əlaqədardır. Bu cür asılılığa görə idarəetmə sisteminin strukturu 4 səviyyəyə ayrılır.

I səviyyə – təhsil müəssisəsinin dövlət orqanı və ya kollektiv tərəfindən seçilmiş direktoru, pedaqoji şura, məktəb şurası, ictimai təşkilatların sədrələri.

II səviyyə – direktor müavinləri, məktəb psixoloqu və sosial pedaqoq, kolleqial idarəetmə orqanları, ictimai təşkilatlar.

III səviyyə – sinif rəhbərləri, tərbiyəçilər və müəllimlər.

IV səviyyə – şagirdlər və şagird özüidarə orqanları.

Bu səviyyələrdə yuxarı səviyyə subyektləri aşağı səviyyə subyektləri üçün idarəedicilərdə çıxış edir ki, bu da **idarəetmənin nisbi xüsusiyyəti adlanır.**

İdarəetmənin fasiləsiz xüsusiyyəti belədir ki, idarəetmə subyektləri qərarlar qəbul edir və həmin qərarlar birbaşa aşağı orqana çatdırılır. Aşağı orqanlar qərarla əlaqədar olaraq fasiləsiz işlər aparır və əks-əlaqə vasitəsilə yuxarı idarəçiyə çatdırılır.

İdarəetmə prosesində **dövrülük xüsusiyyəti** fasiləsiz xüsusiyyətlə bağlıdır. İlk informasiya və qərar yerinə yetirildikdən sonra dövrü olaraq davamlı yeni qərarlar, tapşırıqlar, icralar yerinə yetirilir, yuxarı orqanlar hesabatlar verilir.

İdarəetmənin xətti, funksional, xətti-funksional, matris, şəbəkə, divizional təşkilati struktur formaları da mövcuddur.

Xətti təşkilati struktur idarəetmə ən səmərəli təşkilati idarəetmə struktur formasıdır. Xətti sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kollektivdə aşağı orqanlar yuxarı rəhbərlərə tabedirlər. Xətti təşkilati strukturda asılılıq sxemi xətti formada yuxarıdan aşağıya istiqamətlənir. Hər bir işçi çalışdığı şöbənin, bölmənin rəhbərinə, öz növbəsində şöbənin və ya bölmənin rəhbəri həvalə olunduğu müdir müavinlərinə, müdir müavinləri isə müdirə tabedirlər. İdarəetmənin xətti strukturunda istər vahid rəhbərlik, istərsə də kollegiallıq prinsipi tətbiq edilə bilər.

Funksional təşkilati strukturu idarəetmə ən sadə təşkilati struktur forması olub, funksional icraçıların yuxarı idarəetmə həlqəsinə tabeçilik sxemini özündə əks etdirir. Funksional idarəetmədə konkret məsələlər ayrı-ayrı mütəxəssislərə və ya icraçıları həvalə edilir. Onlar da tapşırılan iş üçün yuxarıdakı funksional idarəçiyə tabedirlər.

Elə müəssisələr vardır ki, orada funksional idarəetmə forması ilə yanaşı xətti idarəetmə forması da mövcuddur. Bu iki tərəfli idarəetmə formasıdır. Rəhbərlər müəssisənin bəzi sahələrində idarəetmənin xətti formasını, digər sahələrində isə funksional formasını tətbiq edirlər. Bu cür təşkilati struktur formasına **xətti-funksional idarəçilik** deyilir.

Matris idarəçilik forması mürəkkəb formadır. Matris formasında xətti asılılıq pozulur. Matris riyazi məfhum olub, sistem xarakterini daşıyır. Həmin sistemin bütün elementləri bir-birindən qarşılıqlı formada asılıdır. Matris formasında idarəetmənin yuxarı rəhbərləri özündən aşağıda olan bütün struktur vahidlərini idarə edirlər. Yəni aşağı rəhbərlər özündən yuxarıda olan bütün rəhbərlərə tabe olurlar.

İdarəetmənin bu formaları pedaqoji prosesin düzgün qurulmasına, nöqsan və səhvlərin aradan qaldırılmasına, şəffaf və demokratik idarəetməyə yönəlməlidir.

Məktəbə rəhbərlik edərkən təlim-tərbiyə prosesinin özünəməxsus qanunauyğunluqlarını nəzərə almaq vacibdir. Tədris tərbiyə prosesini idarə etməkdə məqsəd şəxsiyyətin ahəngdar inkişafını təmin etməkdir. Tərbiyə, təhsil prosesi dövlət təhsil sistemi, ictimai təşkilatlar və ayrı-ayrı vəzifəli şəxslər tərəfindən idarə olunur. Təhsilin quruluşuna və sisteminə nazirlik, Muxtar Respublika, vilayət, təhsil

nazirliyi, təhsilin rayon, şəhər şöbələri daxildir. Bunları Azərbaycan dövlətinin təhsil nazirliyi idarə edir. Nazirlik bütün tip məktəblər, universitetlər, institutlar, orta ixtisas məktəbləri, peşə-texniki məktəblər üçün tədris planı və proqramları hazırlayır və təsdiq edir. Nazirlik həmçinin icbari təhsil qanununun yerinə yetirilməsinə, tədris, tərbiyə müəssisələrində təlim-tərbiyə məsələlərinin düzgün qoyuluşuna, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, maddi texniki bazanın zənginləşdirilməsinə, müəllimlərin, məktəb rəhbərlərinin, pedaqoji kadrların ixtisaslarının artırılmasına, yenidən hazırlanmasına, attestasiyasına nəzarət və rəhbərlik edir, onları idarə edir.

Təhsil Nazirliyi nəzdində müxtəlif elmi, metodik şuralar, bölmələr, şöbələr yaradılır. Təhsil orqanlarına, müəssisələrinə məktəblərə kömək məqsədilə qabaqcıl müəllimlər, alimlər, müxtəlif ixtisas sahibləri müvafiq tapşırıqlara işlərə cəlb olunur, onlar tədris planları, proqramlar və dərsliklər, pedaqoji, metodiki kitablar yazır, layihələr və tədbirlər həyata keçirirlər.

Məktəbin idarə edilməsi və ona rəhbərlik vəhdətdə həyata keçirilir. İdarəetmə məktəbdə planlaşdırmanı, təşkilati işləri, uşaq və gənclər təşkilatının işlərini, pedaqoji şuranın, məktəb şurasının, valideyn şurasının, metodik şuranın işlərini öyrənməyi, pedaqoji prosesin quruluşunu, stimullaşdırılmasını, təlim-tərbiyə işinin nəticələrinin təhlilini, monitorinq və qiymətləndirmənin keçirilməsini, məktəbdə metodik işin təşkilini və s. nəzərdə tutur. Təhsilə rəhbərlik idarəetmə vəzifələrinin yerinə yetirilməsi ilə sıx bağlıdır.

Məktəbin rəhbərliyi nəyi idarə edir?

1) Təlim və tərbiyə prosesinin təşkilini və aparılmasını idarə edir. (icbari təhsilin yerinə yetirilməsi; siniflərin komplektləşdirilməsi, vaxtında IX sinfə çatdırılma, bütün fənlər üzrə ixtisaslı müəllimlərlə təmin olunma, fənlərin tədrisi vəziyyəti və şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin keyfiyyəti, metodbirləşmələrin işi, tədris proqramlarının yeri-nə yetirilməsi, dərnək və fakültativ məşğələlərin təşkili və keçirilməsi, peşəyönümü işinin təşkili, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər, məktəb sənədləri, qərar, sərəncam, əmr və s. icrası);

2) Tədris – maddi texniki bazanı və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini idarə edir. (məktəbin binası, otaqları, qurğuları, maşınlar, inventar-avadanlıq, kommunikasiyalar, kitabxanası, kabinetləri tərtibatı, məktəb muzeyləri, ərazisi və orada olan idman-sağlamlıq qurğuları, coğrafiya meydançası, laboratoriya və fənn kabinetləri, atıcılıq tiri, yanğına qarşı su hovuzu, smetaya əsasən ayrılmış vəsaitin səmərəli xərclənməsi, dərs bölgüsünün obyektiv aparılması, statistik hesabatların hazırlanması və s.).

Məktəbin idarə olunması ilə bağlı bütün məsələlərin məcmusu – məktəbsünəsləşmə adlanır.

Məktəbşünaslıq – pedaqoji elmin mühüm bir tərkib hissəsi olaraq məktəbin idarə olunmasının mahiyyətini, məqsədini, funksiyalarını, məzmunu və metodlarını, məktəbə rəhbərlik sistemini özündə ehtiva edən bir sahəsidir.

Məktəbşünaslıq – xalq və dövlət tərəfindən məktəbin qarşısına qoyulan vəzifələri uğurla həll etmək məqsədilə həyata keçirilən təşkilati-pedaqoji tədbirlər sistemidir.

Məktəbşünaslıq – məktəb işinin təşkili və idarə olunmasının məqsədyönlü prosesi, ümumi təhsil sisteminin və məktəbin idarə olunması üzrə təhsil orqanları və məktəb rəhbərliyinin çoxcəhətli fəaliyyətidir.

Məktəbşünaslığın metodoloji əsasını 1) Azərbaycan dövlətinin qanunvericiliyi; 2) ölkəmizdə məktəbə rəhbərlik və onun idarə olunması təcrübəsi; 3) pedaqoji elminin tarixi irsi təşkil edir.

Məktəbə rəhbərlik sosial xarakter daşıyır, cəmiyyətin və dövlətin irəli sürdüyü məsələlərin kompleks həlli ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Təhsil Qanunu, təhsillə bağlı dövlət başçısının fərman və sərəncamları, Milli Məclisin qərarları, respublika hökumətinin qərar və sərəncamları ilə ifadə edilən qanunvericilik sistemi məktəbə rəhbərlik və onun idarə edilməsinin əsasını təşkil edir.

Orta əsrlərdə məktəb və mədrəsələrin, XIX əsrin 30-cu illərindən rus-tatar məktəblərinin, Sovet hakimiyyəti illərində ümumtəhsil məktəblərinin idarə edilməsinin mütərəqqi ənənələri və tarixi təcrübəsi, Azərbaycan pedaqoji fikrinin görkəmli nümayəndələri N.Gəncəvi, N.Tusi, M.Füzuli, A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundov, H.Zərdəbi, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, F.Ağzadə, M.T.Sidqi, Ü.Hacıbəyov, S.S.Axundov və başqalarının pedaqoji irsi məktəbin idarə olunması və ona rəhbərliyin əsas mənbələrindəndir.

Ümumtəhsil məktəbi gənc nəslin təlim-tərbiyəsini həyata keçirən müəssisə, daim dinamik inkişaf edən, uşaqlardan və yaşlılardan ibarət kollektivdir. Ölkəmizdə məktəbin idarə olunması dövlətin, cəmiyyətin idarə edilməsi prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Çünki məktəb cəmiyyətin özəyidir.

Respublikada təhsili idarə etmək və ona rəhbərlik sahəsində dövlət və ictimai özünüidarə sistemi yaradılmışdır. **İdarəetmə və rəhbərlik nədir?** Bu anlayışlar bir-birindən nə ilə fərqlənir?

Məktəbşünaslıqda **“idarəetmə” anlayışı** optimal nəticə əldə etmək məqsədilə məktəb işlərini mütəşəkkil, planlı, müntəzəm təşkil və təmin etmək, məktəb daxilində baş verən münasibətləri, mürəkkəb psixoloji, pedaqoji və metodik prosesləri şüurlu surətdə tənzimləməkdir.

İdarəetmə ilə əlaqədar işlər bir neçə mərhələdən ibarət olur. Məsələn, hər bir iş məqsəddən başlandığı kimi, idarəetmə də həmişə elmi cəhətdən əsaslandırılmış

məqsədin irəli sürülməsindən başlanır. Sonra vəziyyət öyrənilir və müvafiq məlumat əldə edilir. Həmin məlumat əsasında görüləcək işin proqramı tutulur. Bu proqram üzrə işin təşkili təmin olunur. Daha sonra, işin gedişi nəzarətdə saxlanılır, yeri gəldikcə stimullaşdırılır, təshih işi aparılır, pedaqoji təsir edilir, əks əlaqələr yadılır və s. Nəhayət, işin sonunda əldə edilən məlumat ümumiləşdirilir, təhlil edilib qiymətləndirilir və gələcək fəaliyyət üçün müvafiq nəticələr çıxarılır. Əlbəttə, bütün bu mərhələlərdə idarə edən tərəf – yəni rəhbərlik aparıcı qüvvə kimi çıxış edir.

Rəhbərlik daha geniş anlayışdır. Məktəbşünaslıq baxımından o, məktəbi idarəetmənin əsas xətlərini, başlıca vəzifələrini müəyyən etmək, işə istiqamət vermək, başçılıq etmək deməkdir. Buradan aydın olur ki, **rəhbər – idarəetməni həyata keçirən şəxsdir.** Başqa sözlə, əmr etmək, qərar qəbul etmək, sərəncam vermək səlahiyyəti verilən şəxsdir. İdarəetmənin obyektivliyi rəhbərdən çox asılıdır.

Məktəbə direktor rəhbərlik edir. Məktəb həyatının əsas məsələləri demokratik prinsiplər əsasında kollegial orqanlarda – məktəb və pedaqoji şuralarda həll edilir. İdarəedici tərəf – rəhbər və kollegial orqan nə qədər çevik, səriştəli və peşəkar fəaliyyət göstərsə məktəbin idarəetmə işləri də bir o qədər müvəffəqiyyətlə gedər.

Məktəb rəhbərinin işi kollegial orqan olan məktəb və pedaqoji şuraların işi ilə vəhdət təşkil edir. Məktəbdə başqa kollegial qurumlar da fəaliyyət göstərir. Bu kollegial qurumlar müvafiq əsasnamələrə uyğun fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, ibtidai sinif müəllimlərinin, sinif rəhbərlərinin və fənn müəllimlərinin metodbirləşmələri, valideyn komitəsi, valideyn-müəllim assosiasiyası, həmkarlar təşkilatı, şagird birliyi təşkilatı, digər növ şagird özünüidarə orqanları və s.

Bəzi məktəblərdə kollegial orqan kimi direktoryanı müşavirə də fəaliyyət göstərir. Bütün bu kollegial orqanlar demokratik idarəetmənin ümumi strukturunun komponentləridir. Məktəb işinin keyfiyyətini yüksəltməklə bağlı məsələlərin həllində onların hər biri öz imkanı və səlahiyyəti dairəsində fəaliyyət göstərir.

İdarəetmə və rəhbərlikdə demokratik iş üslubu təhsil şuralarının – ictimai özünüidarə orqanlarına, şagirdlərin fəaliyyətinin və özfəaliyyətinin hər vasitə ilə inkişaf etdirilərək maksimum dərəcədə özünütəşkilinə və özünüidarəsinə keçməsində, kollegial orqanların əməkdaşlığında, məktəb şuralarının tərkibinə müxtəlif kateqoriyalardan olan nümayəndələrin seçilməsində, onların hər birinin rəyinə hörmətlə yanaşılması əsasında həyata keçirilir.

Demokratikləşdirmə inzibati-amirlik üsullarını rədd edir, idarəetmə və rəhbərliyi əməkdaşlıq üzərində qərarlaşdırır, məktəbi uşaqlar üçün sevinc məktəbinə və sözün əsl mənasında tərbiyə ocağına çevirir.

İdarəetmə və rəhbərlikdə hər kəs öhdələrinə düşən vəzifəni yüksək səviyyədə yerinə yetirməyə borcludur. Həmin vəzifə və hüquqlar orta ümumtəhsil məktəbinin nümunəvi Əsasnaməsində və digər normativ sənədlərdə konkret şəkildə əks etdirilmişdir.

İdarəetmə məktəbdaxili nəzarətdən başlayır.

Nəzarət nədir? Nəzarət idarəetmənin əsas tərkib hissəsidir. Qəbul edilmiş qanunlara, qərarlara, sərəncamlara, qaydalara, təlimatlara, göstərişlərə uyğun olaraq fəaliyyət göstərmək, onların təhsilin keyfiyyətinə təsirini, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinə uyğunluğunu yoxlamaq deməkdir.

Nəzarət obyektini fəaliyyəti qərarlar, planlar, normalar, standartlar, qaydalar, əmrlər və s. tələblərə uyğunluğu müəyyənləşdirmək üçün aparılan müşahidələr və yoxlamalar sistemidir. Mövcud reallığı nəzərə alaraq düzgün planlaşdırma, əməliyyat nəzarəti və görülməli işlərin nəticələrinin nəzərə alınması üçün açaqdır.

Məktəbdaxili nəzarət və rəhbərlik çoxşaxəli və mürəkkəb pedaqoji prosesdir. **Məktəbdaxili nəzarətin məqsədi məktəb qarşısında qoyulmuş vəzifələrin direktivlərdə və normativ-hüquqi sənədlərdə maksimum yerinə yetirilməsini təmin etməkdir.** Nəzarət pedaqoji prosesi yaxşılaşdırmaq, müəllimlərə metodik kömək etmək, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi daşıyır. Bu hədəflərə çatdıqda işdəki səhvlərin vaxtında qarşısını almaq və təlimin effektivliyini artırmaq daha asan olur.

Məktəbdaxili nəzarəti strukturuna daxil olan sahələr çox və müxtəlif olduğu kimi, bu sahələrdə iş (nəzarət) forma və metodları da fərqlidir. Məktəbdaxili nəzarətin ümumi, xüsusi və spesifik iş formaları vardır.

Məktəbdaxili nəzarətin ümumi formalarına aşağıdakılar daxildir:

Tematik nəzarət formaları: müşahidə, yoxlama, məktəb işinin müəyyən bir sahəsinin öyrənilməsi.

Kompleks nəzarət formaları: məktəbin və ya bütün müəllim heyətinin fəaliyyətinin hərtərəfli yoxlanılması.

Qrup nəzarət formaları; eyni fənni məktəbdə tədris edən müəllimlərin yoxlaması və ya bir qrupun bilik və təhsil səviyyəsinin yoxlanılması.

Məktəbdaxili nəzarətin xüsusi formalarına aşağıdakılar daxildir:

Fərdi nəzarət forması: tək bir müəllimin fəaliyyətini öyrənmək.

Xülasə nəzarət forması; tədris metodlarını yaxşılaşdırmaq üçün komandanın işi və ya rübün, yaxud da tədris ilinin sonunda dəqiq bir fikir əldə etmək üçün aparılan yoxlamalar.

İzləyici nəzarət forması; bir neçə müəllimin bu və ya digər sahədəki fəaliyyətini uzun müddət ərzində müəyyən ardıcılıqla müşahidə edib öyrənmək.

Müqayisəli nəzarət forması; bir sinfin təlim müvəffəqiyyətini başqa bir paralel sinfin təlim müvəffəqiyyəti ilə müqayisəli şəkildə öyrənmək.

Ümumiləşdirici nəzarət forması; hər hansı bir sinif çərçivəsində müəyyən sahə üzrə aparılan bir neçə günlük yoxlamaların nəticəsinin ümumiləşdirilməsi.

Xüsusi nəzarət formaları hər sahəyə xas olan yoxlamalardır. Dərsin müşahidəsi, sinif rəhbərinin tərbiyə işinin yoxlanılması, dərs cədvəlinin pedaqoji tələblərə

rə uyğunluğunun yoxlanılması, məktəbin təsərrüfat fəaliyyətinin izlənməsi və digər bu kimi yoxlamalar konkret yoxlamalardır.

Məktəbdaxili nəzarətin spesifik formalarına daxildir:

Hər sahənin yalnız özünəməxsus olan, yalnız onun üçün səciyyəvi olan yoxlamalardır. Dərsin müşahidəsi, sinif rəhbərinin tərbiyəvi işinin, dərs cədvəlinin tərtibinin pedaqoji tələblərə uyğunluğunun yoxlanması, məktəbin təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət və s. belə yoxlamalar spesifik nəzarət yoxlamalarıdır.

Məktəbdaxili nəzarət məktəb rəhbərləri tərəfindən nəzakət və xeyirxahlıqla aparılmalıdır. Bu müddətdə müşahidə, müsahibə, anket, test tətbiqi, müvafiq sənədlərin öyrənilməsi və s. metodlarından geniş istifadə olunur

Beləliklə, idarəçilik mürəkkəb, çox yönlü və yüksək dərəcədə səriştə və peşəkarlıq tələb edən yaradıcı bir işdir.

20.2. TƏHSİLİ İDARƏETMƏNİN FUNKSİYALARI

Təhsilin idarə edilməsi funksiyalarını açıqlamaq üçün, hər şeydən əvvəl, “idarəetmə funksiyası” ifadəsinin mənasını açıqlamaq lazımdır. **“Funksiya” sözü latın sözü olub, həyata keçmə, həll olunma deməkdir.** Bu, idarəetmə obyektinə ilə idarə edən sistem arasında münasibətlərin qurulmasıdır. Bu münasibətlər idarə edən sistem tərəfindən idarə olunan proseslərin məqsədyönlülüyünü və təşkilati baxımdan məqsədə yatımlılığını əldə etmək üçün həyata keçirilən müəyyən fəaliyyətdir. Məqsədımız təhsilin keyfiyyətinin idarə edilməsidirsə, təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması prosesinin açıqlanması lazımdır. İdarəetmə funksiyalarından danışdıqda söhbət planlaşdırma, təşkilətmə, rəhbərlik, nəzarət – monitorinq, təhlil və sairədən gedir. Bunlarla yanaşı bir sıra konkret funksiyalar da mövcuddur. Məsələn, pedaqoji kadrlarla işin təşkili və ya təhsilin keyfiyyətinə nəzarət, özfəaliyyət dərnəklərinin işinin keyfiyyətinin əldə edilməsi, fənn kafedralarının (fənn birlişmələrinin) fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və s. Ümumiyyətlə, idarəetmə funksiyaları çoxdur.

Hər şeydən əvvəl, bu funksiyaların mühüm əhəmiyyətə malik olması qeyd edilməlidir.

İdarəetmə funksiyaları (latınca funetio – icra, fəaliyyət mənasını verir) müəyyən əməliyyatların vasitəsilə həyata keçirilən idarəçilik fəaliyyəti növüdür. İdarəçilik əməliyyatları (işləri) dedikdə, idarəetmə funksiyalarının reallaşması üçün zəruri olan sabit, təkrarlanan hərəkətlərin məcmusu başa düşülür. İdarəetmə funksiyaların lazımi səviyyədə reallaşdırmaq üçün müvafiq əməliyyatlar sistemini düzgün müəyyənləşdirmək və həyata keçirmək vacibdir.

Təhsil sistemində aşağıdakı idarəetmə funksiyaları vardır:

1. Təhlil və proqnozlaşdırma funksiyası idarəetmə prosesinin ilkin pilləsini təşkil edir. İdarəetmə işlərinin düzgün planlaşdırılması və həyata keçirilməsi ilkin təhlil və proqnozlaşdırmadan çox aşıdır. Pedaqoji təhlilin məqsədi pedaqoji prosesin vəziyyətini, pedaqoji fəaliyyətin şəraitini aşkara çıxarıb obyektiv qiymətləndirməkdən və lazımi hazırlıq işlərini görməkdən ibarətdir. Təhlil və proqnozlaşdırma funksiyası bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. İdarə edilən sistemin vəziyyəti ilə bağlı informasiyaların toplanması və təsnifi;

2. İnformasiyaların ilkin işlənməsi və təhlili;

3. Vəziyyətin diaqnostikası

4. Proqnozlaşdırma

5. Məqsədin və konkret vəzifələrin müəyyən edilməsi.

Proqnozlaşdırma idarəetmə prosesinin gələcəkdə əldə olunacaq nəticələri əvvəlcədən müəyyən etmə və ilkin qiymətləndirmə prosesidir.

2. Məqsəd qoyuluşu və planlaşdırma funksiyası. Məqsəd hər bir fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Məqsədin düzgün və aydın qoyuluşu idarəetmə fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə imkan yaradır.

Planlaşdırma müəssisənin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq yollarını və mərhələlərini özündə birləşdirir. Plan – qarşıya qoyulan məqsədləri, onların məzmununu, ardıcılığını, müəyyən müddət ərzində onlara nail olunması yollarına dair fikirləri və ideyaları özündə əks etdirir. Planlaşdırma prosesi planların tərtib edilməsi ilə əlaqədar mürəkkəb pedaqoji prosesdir. Planlaşdırma prosesi qərarların qəbul edilməsi və reallaşdırılması ilə əlaqədar təsəvvürlərin sistemləşdirilməsi mexanizmdir. *Planlaşdırmanın idarəetmə fəaliyyəti baxımından dörd əsas funksiyasını fərqləndirmək olar:*

1) *Ehtiyatların bölüşdürülməsi* – bu proses özündə fondlar, idarəetmə kadrları, kapital və texnoloji təcrübə kimi məhdud resursların bölüşdürülməsini əks etdirir.

2) *Xarici mühitə adaptasiya* – müəssisənin ətraf mühitlə münasibətini yaxşılaşdıran tədbirləri əhatə edir. Hər bir müəssisənin həm xarici mühitin əlverişli imkanlarına, həm də mümkün olan təhlükələrinə adaptasiya olunması zəruridir. Bunun üçün müəssisə müvafiq situasiyaları aşkar etməli və stratejiyanın ətraf mühitə uyğunlaşmasını təmin etməlidir

3) *Daxili koordinasiya* – müəssisə daxilində əməliyyatlarda effektiv inteqrasiyaya nail olmaq məqsədi ilə müəssisənin zəif və güclü tərəflərini əhatə edən fəaliyyətlərin koordinasiyasıdır.

4) *Strateji uzaqgörənlik* – müəssisənin səmərəli fəaliyyəti üçün strateji qərarlardan bəhrələnməklə, elmi və texniki yenilikləri vaxtında görmək və onları tətbiq etməklə müəssisənin müntəzəm və dinamik inkişafının təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Planlaşdırmanı müddət baxımından 3 mərhələyə ayırmaq olar:

a) *strateji planlaşdırma*; b) orta müddətli planlaşdırma; c) cari (operativ) planlaşdırma.

a) Strateji planlaşdırma – görülməli işin əvvəlcədən uzun müddətli planlaşdırılmasıdır. Bu plan olmazsa, orta və cari planların hazırlanması və həyata keçirilməsi də mümkün olmaz.

b) Orta müddətli planlaşdırma strateji planlaşdırmadan törəyir və onun icrasına yönəlir. Orta müddətli planlaşdırma həm real işlərin nəticəsinə görə, həm də norma və normativlərin müqayisəli tutuşdurulmasına görə qurula bilər.

c) Cari planlaşdırma bilavasitə işlərin icrası ilə bağlıdır və gündəlik işlərin gedişinə mütənəsbib qurulmalıdır.

Planlaşdırma təhsil müəssisəsinin məqsədinin seçilməsini və son nəticəyə nail olmaq üçün nələrlə edilməli olduğunu özündə birləşdirir. O, deməkdir ki, bütün idarəetmə qərarlarının əsasını təşkil edir. Planlaşdırma məqsədin uzunmüddətli həllini nəzərdə tutur. O məqsədə çatmaq üçün təyin olunmuş xüsusi strategiyanın hazırlanmasına doğru aparar, rəhbərlik tərəfindən əvvəlcədən qəbul edilən qərar və ideyaların məcmusudur. Planlaşdırma idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində istiqamətverici komponentdir. Onun əsas vəzifəsi – təhsil müəssisəsində yenilikləri və dəyişiklikləri lazımı səviyyədə təmin etməkdir. Strateji planlaşdırma idarəetmənin təşkili və planlaşdırılmasının əsasıdır.

Planlaşdırma prosesinin mərhələləri aşağıdakılardır:

1. Məqsədin müəyyən olunması;
2. Bilik səviyyəsinin monitorinq və qiymətləndirilməsi;
3. Zəif və güclü amillərin tədqiqi;
4. Yeni strategiyanın seçilməsi;
5. Strategiyanın həyata keçirilməsi;
6. Strategiyanın qiymətləndirilməsi.

3. Təşkilətmə funksiyası. Bu funksiyanın reallaşması prosesində hazırlanmış planların həyata keçirilməsi üçün lazımı şərait yaradılır: qüvvə və vəsait səfərbərliyə alınır; icraçılar arasında zəruri əlaqə və münasibətlər yaradılır; onların fəaliyyətinin səmərəli forma və metodları müəyyənləşdirilir; idarəedən və idarəolunan sistemlər arasında informasiya mübadiləsi həyata keçirilir. İdarəetmənin təşkilatçılıq funksiyası bir sıra əməliyyatlarla reallaşdırılır: a) hazırlanmış planların icrası üzrə konkret vəzifələrin qoyulması; b) düzgün iş bölgüsünün aparılması; c) qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlığın təşkili; d) iş icraçılarının hazırlanması; e) optimal metod və formaların tətbiq edilməsi; f) əməyin stimullaşdırılması və işin nəticəsi üçün məsuliyyətin artırılması və s.

3. Motivasiya funksiyası. Motivləşmə daha çox psixoloji termdir. Motivləşmə insanı məqsədyönlü formada hər hansı bir işi görməyə sövq edən, onu hərə-

kətə gətirən bir prosesdir. Motivləşmə prosesinin baş verməsində motivasiyanın rolu olduqca böyükdür.

“Motivasiya” sözü latınca “sövqetmə”, “maraq oyatma” mənası daşıyır. Motivasiya motivlər toplusudur. Motivlər dedikdə, prosesin baş verməsi üçün lazım olan amillər, səbəblər, maraqlar, elementlər və s. başa düşülür. Motivlər insanı fəaliyyətə təhrik edir. Deməli, motivasiya insanı fəaliyyətə sövq etdirən və ya onu fəallaşdıran daxili və xarici hərəkətverici qüvvə və amillərin məcmusudur. İdarəetmədə içiçinin fəaliyyətə sövq edilməsində motivlərin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Motivləşmənin əsasında insan tələbatları dayanır. Maddi və mənəvi ehtiyac- lar insanın maddi və mənəvi tələbatlarını yaradır. Motivləşdirmə prosesi, tələbat- ları ödəmək üçün müəyyən tapşırıqları icra etməklə bağlıdır.

İdarəetmə fəaliyyətində ən başlıca amil, işçiləri qarşıya qoyulmuş məqsədin yerinə yetirilməsinə yönəltmək və icranı təmin etməkdir. Bu məqsədlə müxtəlif motivləşdirmə üsullarından istifadə edilməlidir. Düzgün seçilmiş motiv fəaliyyə- tin keyfiyyətini artırırsız olacaqdır.

4. Nəzarət və tənzimləmə funksiyası idarəetmənin vacib funksiyası olmaq- la idarə olunan sistemlərin fəaliyyətini qaydaya salmaqda böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəzarət funksiyasının məqsədi idarəetmə strukturlarına daxil olan sahələrin hər birində mövcud vəziyyəti aşkara çıxarmaq, lazımı informasiyalar əldə etmək və bu əsasda təlim-tərbiyə işini yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Bu əsasda yüksək sə- mərə və keyfiyyətə nail olmaq üçün müvafiq tədbirlər görülür. Nəzarət, əsasən, yoxlama yolu ilə həyata keçirilir. Nəzarət bir sıra əməliyyatların vasitəsilə reallaş- dırılır: a) nəzarət sahəsi (məzmunu), obyektləri və müddətləri müəyyən edilir; b) nəzarət bilavasitə həyata keçirilir; c) nəzarət məlumatları toplanır və işlənir; ç) həmin məlumatlar əsasında müvafiq tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilir.

Nəzarətin səmərəsi üçün bu tədbirlərin hər biri yaxşı düşünülməli və səriştə- li şəkildə həyata keçirilməlidir. Nəzarət tək cə plan və qərarların icrası vəziyyətini aşkara çıxarmaqla məhdudlaşmır. O, habelə bütövlükdə idarəetmənin düzgün təh- lili və qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Nəzarət tənzimləmə ilə sıx bağlıdır: nəzarət prosesində qəbul edilmiş qərar və sərəncamlardan, planlardan kə- naraçıxma halları aşkar edilir. Bu hallarda fəaliyyətin tənzimlənməsi həyata keçi- rilir. Digər tərəfdən, nəzarət icranın qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun gəlib-gəlmədiyini üzrə çıxarmaq və şəraitin dəyişməsindən asılı olaraq əvvəllər qəbul olunmuş qərar və sərəncamlarda zəruri dəyişikliklər aparmaq imkanı verir. Tənzimləmə əks əlaqə vasitəsilə həyata keçirilir. Bu zaman müəyyən əməliyyat- lardan istifadə edilir: a) nəzarət (yoxlama) nəticələri təhlil edilir, b) kənaraçıxma- lar və yol verilmiş səhvlər aşkara çıxarılır; c) tənzimləmə ilə bağlı qərar qəbul edi- lir və sərəncam (əmr) formasında icraçılara çatdırılır; e) tənzimləmə prosesi həya-

ta keçirilir; f) onun nəticələri yoxlanılır və s. Bu əməliyyatların düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməsi tənzimlənmənin səmərəsini artıran başlıca şərtidir.

5. Uçot funksiyası idarəetmənin istiqamətini, keyfiyyətini müəyyənləşdirməyə xidmət edən mühüm funksiyadır. Uçot dedikdə, nəzarət nəticələrinin hesaba alınması və müvafiq sənədlərdə ifadə edilməsi prosesi başa düşülür. Uçotun məqsədi idarəolunan sistemin vəziyyəti və əldə edilən nəticələr haqqında informasiyaların toplanması, sistemləşdirilməsi və ilkin işlənməsindən ibarətdir. Bu yolla hazırlanmış planların düzgünlüyünü, onların icrası şəraitini və nəticələrini müəyyənləşdirmək mümkündür. Biz idarəetmənin ümumi funksiyalarını nəzərdən keçirdik. İdarəetmənin spesifik funksiyaları isə məktəbi idarəetmənin müxtəlif sahələri ilə bağlıdır: təlim-tərbiyə, psixoloji, maliyyə-iqtisadi, sosial, inzibati-təsərrüfat fəaliyyətinin funksiyaları bura daxildir.

Məktəbi idarəetmənin nəzərdən keçirilən funksiyaları bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olub bütöv bir tam təşkil edir. İdarəetmə fəaliyyətində göstərilən funksiyalar kompleks halda həyata keçirilməlidir: onlardan hər hansı birinə laqeydlik ümumilikdə idarəetməyə, onun səmərə və keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. İdarəetmə funksiyaları müxtəlif metodların köməyi ilə həyata keçirilir.

20.3. TƏHSİLİ İDARƏ ETMƏNİN PRİNSİPLƏRİ

İdarəetməni səmərəli təşkil etmək üçün onun prinsiplərini dərinləndirmək və tətbiq etmək lazımdır. Prinsip latın sözü olan “prinsipium” sözündən götürülmüş “əsas”, “rəhbər ideya”, “başlanğıc” kimi tərcümə olunur.

İdarəetmə prinsipləri idarəetmə prosesində rəhbər tutulan ideyalar, əsas istiqamətlərdir. Təhsil sahəsi üzrə idarəetmə prinsipləri 2 qrupa bölünür:

1. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsipləri.

2. Təhsil müəssisəsinin idarə edilməsinin pedaqoji prinsipləri.

Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Humanistlik prinsipi

Milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüyün prioritet kimi qəbul olunması;

2. Demokratiklik prinsipi

Təhsilçilərin azad düşüncə ruhunda tərbiyə edilməsi, təhsilin dövlət-ictimai əsaslarla təşkilində və idarə edilməsində səlahiyyət və azadlıqların genişləndirilməsi, təhsil müəssisələrinin muxtariyyətinin artırılması;

3. Bərabərlik prinsipi

Bütün vətəndaşların bərabər şərtlər əsasında təhsil almağına imkanlar yaradılması və təhsil hüququnun təmin olunması;

4. Millilik və dünyəvilik prinsipi

Milli və ümumbəşəri dəyərlərin qorunması və onların dialektik vəhdətinin təmin edilməsi əsasında dünyəvi təhsil sisteminin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

5. Keyfiyyətlilik prinsipi

Təhsilin mövcud standartlara, normalara, sosial-iqtisadi tələblərə, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarına uyğunluğu;

6. Səmərəlilik prinsipi

Təhsilin və elmi yaradıcılığın daim inkişaf edən, faydalı və son nəticəyə istiqamətlənən müasir metodlarla təşkili;

7. Fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik prinsipi

Təhsilin və elmi yaradıcılığın daim inkişaf edən, faydalı və son nəticəyə istiqamətlənən müasir metodlarla təşkili;

8. Varislik prinsipi

Təhsil sahəsində əldə olunmuş bilik və təcrübənin ardıcıl olaraq növbəti nəsə (dövrə) ötürülməsi;

9. Liberallaşma prinsipi

Təhsil sahəsinin və təhsil fəaliyyətinin açıqlığının genişləndirilməsi;

10. İnteqrasiya prinsipi.

Milli təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə səmərəli formada qoşulması, uyğunlaşması və qovuşması əsasında inkişafı.

Təhsil müəssisəsinin idarə edilməsinin pedaqoji prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Təhsilin demokratikləşdirilməsi prinsipi. Bu təhsilə rəhbərlikdə rəhbərin idarəçiliyə demokratik liderlik üslubundan başlaması deməkdir. Bu üslub müəllim və tələbə şəxsiyyətinə dərin hörmət, fərdin və kollektivin özünütəşkil və özünüidarəetmə istiqamətlərinə inam üzərində qurulur.

İdarəetmədə demokratiklik o deməkdir ki, burada insan azadlığı və hüquqları qorunur, onların maraq və istəkləri nəzərə alınır, qabiliyyət və bacarıqları sərbəst şəkildə üzə çıxır, alınan nəticələrdə inkişafyönlü sığrayış baş verir. Təhsilin demokratik prinsiplərlə idarə edilməsi bərabərhüquqlu partnyorluğa söykənərək formalizmi və qeyri-normal asılılığı aradan qaldırır. Bu prinsip müəllim və şagirdlərin, rəhbər və icraçıların öz vəzifələrini qarşılıqlı etimad və əməkdaşlıq şəraitində yerinə yetirmələrini təmin edir. Bununla da, təhsilin demokratikləşməsi dövlət inzibati-əmr idarəetmə sistemindən dövlət-ictimai idarəetməyə, avtoritar pedaqogikadan əməkdaşlıq pedaqogikasına keçməyə imkan verdi.

2. Təhsili idarəetmədə humanizm prinsipi. Bu prinsip təhsil rəhbərinin tabeçiliyində olanlara hörmətlə yanaşmasından, onlarla münasibətində pedaqoji etika normalarına və işgüzar ünsiyyət və münasibət etikasına ciddi riayət etməsindən irəli gəlir. Bu, eyni zamanda hər bir insanın qabiliyyət və imkanlarını nəzərə

alaraq vəzifələrin bölüşdürülməsini və onun yaradıcı potensialının şəxsin özünün, təhsil müəssisəsinin və şagirdlərin, bütövlükdə milli təhsil sisteminin xeyrinə ortaya qoyulması üçün ən əlverişli mühitin yaradılmasını da əhatə edir. Bu prinsipə görə heç bir fərq qoymadan təhsil alanların mənəvi və mədəni inkişafı üçün şərait yaradılır, onların fiziki və psixi sağlamlığı, ləyaqəti qorunur.

3. İdarəetmədə dövlət və ictimai əsasların uzlaşdırılması prinsipi. Bu prinsip, təhsil sisteminin idarə olunmasında və məktəbə rəhbərlikdə dövlət orqanlarının fəaliyyəti ilə ictimaiyyət və onu təmsil edən ictimai özünüidarə orqanlarının birgə əməkdaşlığının sıx əlaqələndirilməsini təmin edir. Təhsil həm dövlətin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin işidir. Bu səbəbdən, ictimaiyyət təhsilin idarə edilməsində yaxından iştirak etməlidir. Məktəb sadəcə dövlət müəssisəsi kimi deyil, eləcə də dövlət-ictimai müəssisə kimi fəaliyyət göstərir.

4. İdarəetmədə ardıcılıq, sistemlilik və bütövlük prinsipi. Bu prinsip pedaqoji prosesin sistemli və ardıcıl mahiyyətini dərk etməyə əsaslanır. Məktəb idarəçiliyinə sistemli bir yanaşmanın metodologiyası, məktəbin bir sistem (bütövlük, quruluş, integrativlik, xarici mühitlə ünsiyyət) kimi aydın təsəvvürünə sahib olmağa təşviq edir. Sistemlilik prinsipi – idarəetməyə sistem halında yanaşmanı nəzərdə tutur. Bu əsas hesab olunan bütün prinsiplərin idarəetmə sisteminin bütün tərəflərinə, elemnetlərinə, funksiyalarına tətbiqini nəzərdə tutur. Bu tətbiq ardıcıl və planlı şəkildə həyata keçirilməlidir

Bundan əlavə, bu prinsip məktəb rəhbərinin və müəllim heyətinin fəaliyyətində idarəetmə funksiyalarının qarşılıqlı əlaqəsini əhatə edir. Prinsipin tətbiqi idarəetmədə birtərəfliliyi istisna edir, ardıcılığa, məntiqi idarəetmə fəaliyyətinə səbəb olur.

5. İdarəetmədə məqsədyönlülük prinsipi. Bu prinsip məktəbə rəhbərliyi məqsədyönlü şəkildə qurmağı, habelə bütün fəaliyyəti, qüvvə və vasitələri qarşıya qoyulmuş məqsədin əldə edilməsinə doğru yönəltməyi nəzərdə tutur. İdarəetmə məqsədyönlü prosesdir: hər sahədə olduğu kimi, burada da hər şey məqsəddən başlayır və onun əldə edilməsi ilə başa çatır. Məktəbə rəhbərlik fəaliyyətinin digər komponentləri – işin məzmunu, vasitə və metodları qoyulmuş məqsəd baxımından seçilməli və onun həyata keçirilməsinə yönəldilməlidir. Yaxşı düşünülmüş və planlı həyata keçirilən məqsəd idarəetmə işinə düzgün istiqamət verir, kortəbii və təsadüflərdən uzaqlaşmağa kömək göstərir. Buna görə də məktəb rəhbərliyi kollegial orqanlarla birlikdə hər bir konkret dövr üçün (məsələn, dərs ilində) məktəb qarşısında duran məqsədi düzgün müəyyən etməli, özünün və kollektivin fəaliyyətini bu məqsədə doğru yönəltməlidir. Çünki şüurlu surətdə dərk olunmuş və yaxşı düşünülmüş məqsəd yoxdursa, onda fəaliyyət də yoxdur: hər cür fəaliyyət şüurlu məqsədlə tənzim edilir.

6. Təhsilin idarə edilməsində elmlilik və nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqələndirilməsi prinsipi. Müasir dövrdə idarəetmə insanlar arasında yüksək şüurlu münasibətə və elmə əsaslanır. Bunların hər ikisi bir-biri ilə əlaqədar olub, biri digəri olmadan mümkün deyil. Şüurlu idarəetmə təbiət və cəmiyyətin obyektiv qanunların tələblərini və reallığı nəzərə almağı tələb edir. Elmi idarəetmənin qarşısında duran vəzifə isə ictimai münasibətləri elmi əsaslarla qurmaq, inkişafda baş verən ziddiyyətləri üzə çıxarmaq və vaxtında aradan qaldırmaqdır. Çünki inkişafın gedişinə mane olan obyektiv və subyektiv amilləri vaxtında aşkara çıxarıb aradan qaldırmadan elmi idarəetməni həyata keçirmək mümkün deyildir.

Bu prinsip məktəb idarəçiliyini elmi əsasda qurmağı, elmi biliklərdən, xüsusilə pedaqogika və psixologiya elmlərinin nəticələrindən yaradıcı şəkildə istifadə etməklə yüksək göstəricilərə nail olmağı nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, yaxşı idarəetmə və rəhbərlik üçün peşəkarlıq, səriştəlik, təcürübə, işgüzarlıq, dərin bilik və bunların vəhdəti çox vacibdir. Bu vəhdət isə pedaqogika, psixologiya elmlərinin nailiyyətlərinə yiyələndikdə və onları təcürübədə tətbiq etdikdə yaranır. Bu keyfiyyətlər məktəb rəhbərləri, xüsusilə direktor üçün səciyyəvi olmalıdır. Məktəb rəhbərləri geniş dünyagörüşünə, zəngin məlumatla, yeni üsullar axtarmaq, tapmaq, işdə tətbiq etmək qabiliyyətinə malik olmalı, mürəkkəb təşkilati və pedaqoji məsələləri yaradıcılıqla və operativ surətdə həll etməyi bacarmalıdırlar.

Elmi idarəetmə – cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını, mütərəqqi meyllərini dərk etmək və üzə çıxarmaq, obyektiv imkanları nəzərə almaqla mütərəqqi meyllərə müvafiq onu istiqamətləndirməkdir.

Əgər məktəbin direktoru ümumən idarəetmənin, xüsusilə məktəb kollektivinə rəhbərliyin elmi-nəzəri və praktik pedaqoji əsaslarını bilirsə o, işini elmi nailiyyətlərə və qabaqcıl təcürübəyə əsaslanaraq dəqiq qurur, idarəetmə metodlarını ağılla tətbiq edirsə onda pedaqoji kollektivlə rəhbərlik arasında qarşılıqlı anlaşma yaranır, müəllimlərin əməyi səmərəli təşkil olunur, onların elmi-nəzəri səviyyəsi və peşəkarlığı yüksəlir.

İdarəetmə işinə elmi yanaşma mövcud vəziyyəti obyektiv qiymətləndirməyi təmin edir, məktəb kollektivinin fəaliyyətinə təkanverici təsir etməyə imkan yaradır. Əldə edilən nailiyyətləri elmi mövqedən ümumiləşdirmək bacarığı, real perspektiv planlar işləməyə, pedaqoji kollektivin qüvvəsini onun (planın) yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirməyə kömək edir, məktəblilərin təlim-tərbiyəsinin səviyyəsini daha da yüksəltmək üçün yeni yollar açır. Elmlilik prinsipi nəzəriyyə və təcürübənin vəhdətinə əsaslanır. Məktəb rəhbərləri nəzəri bilikləri təcürübəyə əsaslanaraq təlim-tərbiyə işini daha yaxşı qurmağa çalışmalıdır. Bunun üçün məktəb həyatının müxtəlif sahələrində ardıcıl olaraq müşahidələr aparmaq, faktları elmi baxımdan təhlil edib ümumiləşdirmək, sonda nəticə çıxarmaq vacibdir. Məktəb

rəhbərləri yalnız özləri deyil, həm də müəllimləri elmi problemlərin həllinə cəlb etməli, onları elmi- tədqiqat işlərinə sövq etməlidir.

7. Təhsili idarəetmədə aşkarlıq və şəffaflıq prinsipi. Bu prinsip demokratiyanın təzahürü olub, bir-birilə sıx bağlıdır. Aşkarlıq görülən işlərin, aparılan yoxlamaların, müzakirə və qərarların gizlin yox, aşkar şəkildə olmasını, kollektivə vaxtında məlumat verilməsini nəzərdə tutur.

Aşkarlıq – hər şeyin hamı üçün aydın olması deməkdir. Təcrübə göstərir ki, məxfilik işdəki qüsurların daha da dərinləşməsinə səbəb olur və ictimai bəlaya çevrilir. Aşkarlıq olmayan yerdə təlim-tərbiyə işlərinin vəziyyətini düzgün müəyyənəlməmək, pedaqoji kollektivin, yaxud ayrı-ayrı müəllimlərin və ya tərbiyəçilərin fəaliyyətini lazımi şəkildə qiymətləndirmək, işdə müvəffəqiyyətə nail olmaq mümkün deyildir. Bu prinsip nəzarət üçün xüsusilə vacibdir. Nəzarətdə aşkarlıq və şəffaflıq fakt və hadisələri dərinləndirən və elmi surətdə təhlil etməyi, prinsiplial olmağı, obyektivliyə yol verməməyi, ədalətli mövqə tutmağı tələb edir.

Şəffaflıq məktəbin müxtəlif fəaliyyət sahələrinin, xüsusən, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin kollektivə, cəmiyyətə açıq olmasında özünü göstərir. O, işlərin vəziyyəti haqqında vaxtaşırı hesabat və informasiyalar verilməsini, habelə müəssisənin ictimaiyyətlə, qeyri-hökumət təşkilatları və KİV-lərlə müntəzəm əlaqələr yaratmasını nəzərdə tutur.

8. İdarəetmədə planlaşdırma, uçot və nəzarətin vəhdəti prinsipi. Planlaşdırma idarəetmənin mərkəzi həlqəsidir. İdarəetmə sistemində planlaşdırmanın mühüm rol oynadığı sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Hər bir iş planlaşdırmadan başlanır. Plan ölçüdür, meyardır, mayakdır, kompasdır. Planlaşdırma – şagirdlərin təlim-tərbiyəsini daha da yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulan kompleks tədbirlərin müəyyənəlməsi və sistemləşdirilməsidir.

Nəzarət və uçot idarəetmənin əsas tərkib hissələrindəndir. O öz ifadəsini qəbul edilmiş qanunların, qərarların, sərəncamların, əsasnamələrin, qaydaların, təlimatların, əmrlərin və s. icrasının tələbə uyğunluğunu yoxlamaq deməkdir.

Bu prinsip idarəetmə prosesinin bütün mərhələlərini – məktəb işini planlaşdırmağı, təşkil etməyi, bu prosesə nəzarət etməyi, işin nəticələrini hesaba almağı və qiymətləndirməyi kompleks halda həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Uçot və nəzarət diaqnostika, proqnozlaşdırma və monitorinqlə əlaqələndirilməlidir, yəni qarşıya çıxan çətinliklər və nöqsanlar, onların səbəbləri vaxtında aşkar edilməli, qarşıya qoyulmuş məqsədlə tutuşdurulmalı, lazımi korreksiya işi aparılmalı, gələcəkdə keyfiyyəti yüksəltmək yolları müəyyən edilməlidir. Monitorinq bu əməliyyatları özündə birləşdirən sistemli nəzarət prosesi kimi çıxış edir.

9. Optimallıq prinsipi. Bu prinsip idarəetmə işində konkret şərait üçün ən münasib (optimal) variant seçib tətbiq etməklə səmərəli nəticəyə nail olmağı nəzərdə tutur. Optimallaşdırmanın iki ümumi göstəricisi vardır: a) müəyyən şəraitdə

mümkün olan yüksək nəticələr əldə etmək; b) bu nəticələrə az vaxt, qüvvə, vəsait və əsəb gərginliyi sərf etməklə nail olmaq. Əgər idarəetmədə alınan nəticələr bu göstəricilərə uyğun gələrsə, bu halda idarəetmənin optimallığından danışmaq olar.

Optimallaşdırmanın mahiyyəti – vaxt, qüvvə və vəsaitin səmərəli sərf edilməsi ilə yüksək nəticələrə nail olmaqdan ibarətdir. Məktəbi idarəetmə o zaman optimal sayılır ki, qarşıya qoyulmuş vəzifələr nəzərdə tutulmuş müddətdə yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirilmiş olsun. Bundan ötrü aşağıdakı şərtlərə əməl edilməlidir:

– kadrlarla təminatda müəyyən edilmiş qaydalara əməl olunmalıdır. Hər şeyi kadrlar həll etdiyindən məktəbdə səriştəli, işgüzar, stabil müəllim və tərbiyəçilər kollektivi olmalıdır. Eyni zamanda hər bir müəllim, tərbiyəçinin müvafiq hüquqi-normativ sənədlərdə müəyyənləşdirilmiş müddətlərdə ixtisasartırma kurslarına göndərilməsi və vaxtaşırı attestasiyadan keçirilməsi, qabaqcıl iş təcrübəsinin öyrənilməsi və yaradıcılıqla tətbiqi təmin olunmalıdır;

– məktəbin maddi-texniki bazası daim möhkəmləndirilməli, hər bir məktəb normal tədris binaları, müasir təlim avadanlığı, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, digər tədris ləvazimatları ilə və s. təchiz edilməlidir;

– idarəetmə sözün həqiqi mənasında demokratikləşdirilməlidir. Bu sahədə sərt reqlamentləşdirmə, bürokratik mərkəzləşdirmə, inzibati-amirlik hallarına son qoyulmalı, yerli orqanların, valideynlərin, ictimaiyyətin geniş iştirakına, şagird özfəaliyyətinin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsinə nail olunmalıdır, məktəbdə kollektivin hər hansı üzvünün rəyinə hörmət şəraiti yaradılmalıdır;

– idarəetmə stimullaşdırılmalıdır, yaxşı müəllimlər, tərbiyəçilər və digər işçilər maddi və mənəvi cəhətdən mükafatlandırılmalıdırlar, onların nüfuzu hər vasitə ilə artırılmalıdır, pedaqoji kollektivdə sağlam və xoş psixoloji iqlim yaradılmalıdır;

Optimallaşdırmanı inkişaf etdirərək idarəetmənin intensivləşdirilməsinə nail olmaq gərəkdir. İntensivləşdirmənin mahiyyəti vaxta qənaətdən ibarətdir. Vaxt-temp, ritm, sürət deməkdir. Temp, ritm, sürət nə qədər yüksək olarsa, vaxt da o qədər həcmli və məzmunlu olar.

10. Təhsilin idarə edilməsində inteqrasiya prinsipi. Bu prinsip idarəetmədə Avropa və dünya təhsil sistemini öyrənməyi, onların təcrübəsindən istifadə etməyi tələb edir. İnteqrasiyanın məqsədi həmçinin tələbə və müəllimlərin hərə-kətliliyini və onların beynəlxalq əmək bazarında yüksək rəqabət qabiliyyətini təmin etməkdir. İnteqrasiya prinsipi idarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində inkişaf etmiş qabaqcıl təhsil müəssisələrinin təcrübələrindən istifadə edilməsini, beynəlxalq idarəetmə sistemlərinə inteqrasiya olunmasını nəzərdə tutur.

11. Təhsili idarəetmədə təcəhlik prinsipi. Bu prinsip idarəetmənin yuxarı və aşağı pillələrinin qarşılıqlı asılılığını təmin etməklə, yuxarı səviyyədə gələn tapşırıqların aşağı səviyyələrdə lazımi qaydada yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Müxtəlif səviyyəli təhsil müəssisələrində isə direktor-müəllim, rektor-müəllim, müəllim-şagird, müəllim-valideyn və s. bu kimi münasibətlər nəzərdə tutulur.

12. Təhsilin idarə edilməsində bərabərlik prinsipi. Bu prinsip bir müəssisə daxilində fəaliyyət göstərən pedaqoji kollektivin bərabər hüquqlara malik olması ilə xarakterizə olunur. Çünki bərabərlik prinsipi əsasında səlahiyyət və əmək bölgüsünün həyata keçirilməsi ilə onlar arasında sağlam ünsiyyətin formalaşmasına nail olmaq mümkündür.

13. Təhsilin idarəedilməsində obyektivlik və ədalətlik prinsipi. Müəssisə rəhbərləri tərəfindən həyata keçirilməsi tələb olunan əsas prinsiplərdən biri obyektivlik prinsipidir ki, bu qərarların qəbul olunmasında, əmək və vəzifə bölgüsünün həyata keçirilməsində, kadrların işə qəbulu və işdən azad edilməsində, onlar haqqında inzibati tədbirlərin görülməsində ədalətli və obyektiv olmağı tələb edir.

Məktəb rəhbərinin davranışı, iş yoldaşlarına və başqa adamlara münasibəti obyektivlik və prinsiplilliyi ilə fərqlənməlidir. Bütün cəhətlərdən onun şəxsiyyəti insanlara müsbət mənada təbiyələndirici təsir göstərməlidir.

Ədalətli qərarlar təhsil müəssisəsində hüquq bərabərliyini təmin edir, sağlam sosial-psixoloji mühitin formalaşmasına səbəb olur, motivləşmənin, stimullaşdırmanın əsasını təşkil edir. Bu prinsip hər bir işçinin əməyinin düzgün qiymətləndirilməsi və layiqincə mükafatlandırılmasını tələb edir. Təhsil idarəçiliyində ədalət tətbiq etmək üçün hər bir insana öz söyləri və qazandıqları nailiyyətlər üçün müvafiq mükafat və pay vermək zəruriliyi və vacibliyi vardır.

14. Təhsili idarə etmədə mərkəzləşdirmə və qeyri-mərkəzləşdirmə prinsipi. Bu rəhbərin funksiyalarının bir hissəsinin tabeliyində olan işçilərə verilməsi, onlar arasında, vəzifə bölgüsünün aparılması, idarə etmədə optimal əlaqələrin təmin edilməsidir. Təhsil idarəçiliyində mərkəzləşdirmə və qeyri-mərkəzləşdirmə arasındakı nisbət düzgün müəyyən olunmalıdır. Mərkəzləşdirmə dedikdə, səlahiyyətin mərkəzdə cəmlənməsi və ya rəhbərliyin əsas səlahiyyətləri öz əlində saxlaması kimi başa düşülə bilər. Əslində bu, vahid rəhbərlik prinsipindən irəli gəlir. Bundan başqa, qeyri-mərkəzləşdirmə də vardır ki, burada xətti səlahiyyət bölgüsünə yer verilir. Yəni səlahiyyət, iyerarxiya səviyyələrindəki rəhbər işçilər arasında bölüşdürülmüş olur.

15. Təhsili idarə etmədə kollegiallıq prinsipi. Bu prinsip qəbul olunan qərarların daha çox obyektivliyini, demokratikliyi təmin edir. Bu tək rəhbərlik, tək idarəçilik üsulu deyildir. Bu idarəçilikdə kollektivin gücündən istifadə etmək, kollegial orqanların səlahiyyətlərindən, imkanlarından istifadə etməkdir. Bu mühüm qərarların kollektivdə birlikdə qəbul edilməsi, problemlərin birgə həll edilməsidir.

Bu prinsipin həyata keçirilməsi idarəetmədə subyektivliyi, avtoritarizmi, inzibatçılığı aradan qaldırır. İdarəetmədə həmkarların təcrübəsinə və biliklərinə güvənmək, həll yollarını hazırlamaq və müzakirə etmək, fərqli nöqtələri müqayisə etmək, müzakirə aparmaq və ən yaxşı qərar verməyə imkan yaardır. Bu prinsip müxtəlif səviyyəli rəhbərlərin, habelə kollektivin rəyi əsasında qərarların işlənilib

hazırlanmasını nəzərdə tutur. Problemlərin həlli yönündə insan resurslarının səfərbər olması rəhbərliklə pedaqoji kollektivin yaxınlaşmasına, eyni məqsəd ətrafında yekdil fəaliyyətinə imkan yaradır. Kollegiallıq prinsipində qərarlar kollektivin müzakirəsinə verildikdən və onların müzakirə süzgəcindən keçdikdən sonra qüvvəyə minir. Müzakirə və qərar qəbul etmə mərhələsində kollegiallıq prioritetdir, qəbul edilmiş qərarların icrası mərhələsində isə komanda birliyi zəruridir. Kollegiallıq prinsipi idarəetmənin demokratik üslubunda daha geniş formada tətbiq edilməsidir. Kollegial orqanlara daxildir: Pedaqoji şura; Metodbirləşmələr; Valideyn komitəsi; İstehsalat müşavirəsi; Direktoryanı müşavirə; Məktəb konfransı.

Göstərilən prinsiplərdən əlavə bəzi pedaqoji ədəbiyyatda digər prinsiplər də verilmişdir ki, onları da faydalı və yararlı hesab etmək olar: **Operativlik, Çeviklik, Prinsipiallıq, Məsuliyyət, Nəticəyönlülük, Varislik, Konkretlilik, Bərabər əmək bölgüsü. Təhsilin idarəedilməsində kollektivin əməyinin maddi və mənəvi cəhətdən stimullaşdırılması. Pedaqoji əməyin elmi təşkili.**

Hesab olunan prinsiplər əsasında təhsil idarəçiliyinin təşkili və praktik şəkildə həyata keçirilməsi, dövlət təhsil müəssisəsinin və cəmiyyətin strateji hədəflərinə uyğun olaraq, yerli təhsil müəssisələrinin və bütövlükdə sənayenin uğurlu işləməsi və inkişafı üçün ən vacib şərtidir.

20.4. İDARƏƏETMƏNİN ƏSAS FORMALARI

Təhsil geniş miqyaslı proses olduğu üçün onun idarə edilməsini bir subyektin əlində cəmləmək mümkün deyildir. Təhsil sistemi müxtəlif pillələrdən olan ardıcıl təhsil proqramlarının məcmuyundan, onları həyata keçirən təhsil orqanlarından, təlim-tərbiyə prosesi ilə məşğul olan digər təşkilat və müəssisələrdən ibarətdir. Bu sistem, *səlahiyyət* bölgüsünə uyğun olaraq yuxarıdan aşağıya doğru həyata keçirilən funksiyalar *ardıcılığına* əsaslanır.

İdarəetmə orqanları təhsili idarə etmək üçün yaradılmış bir sistemdir. Bu sistemə daxil olan orqanlar təhsil qanunvericiliyinin müəyyən etmiş olduğu səlahiyyətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Təhsil Qanunu başda olmaqla, digər müvafiq qanunvericilik aktları, əsasnamələr və təhsil müəssisələrinin nizamnamələri təhsilin idarə olunmasını tənzimləyir. Azərbaycan Respublikası hökuməti, Təhsil Nazirliyi, həmçinin yerli təhsil orqanları təhsil sisteminin idarəsində başlıca rol oynayan subyektlərdir.

Təhsil sahəsində dövlətin vəzifələri “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 29-cu maddə üzrə xüsusi ardıcılıqla qeyd edilmişdir. Burada nəzərdə tutulan vəzifələrin bir qismi Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, böyük əksəriyyəti isə Təhsil Nazirliyi vasitəsilə icra olunur. Təhsilin strategiyası Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilmiş və bu mühüm dövlət sənədində də məktəbin idarə edilmə mexanizmi göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsili Nazirliyi təhsil sisteminin əsas mərkəzi idarəetmə orqanıdır. **İdarəetmə prosesində Təhsil Nazirliyinin missiyasını aşağıdakı aspektlər üzrə ümumiləşdirmək olar:**

Təhsil sahəsində mərkəzləşdirilmiş dövlət siyasətinin hazırlanmasında iştirak edir və onun həyata keçirilməsini təmin edir; təhsil haqqında qanunvericiliyin yerinə yetirilməsinə və təhsilin dövlət standartlarına uyğunluğuna nəzarət edir; təhsil müəssisələrinin və orqanlarının normal fəaliyyətini təmin edə biləcək ən sadə tənzimləmə və koordinasiya, elmi və metodiki məlumat dəstəyi yaradır; mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təhsil haqqında qanunvericiliyin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir; təhsil müəssisələri üçün nümunə əsasnamələrin baza təhsil planının, tədris planı və proqramların, dərslərlərin, dərs vəsaitlərinin və tədris metodiki materialların işlənilməsinin və nəşrini təşkil edir, tədris-metodiki yardım və təhsil müəssisələrinə məlumat verir; təhsil müəssisələrinin və idarələrin maliyyələşdirilməsi və maddi-texniki təchizatı üçün müvafiq standartlar müəyyən edir; *öz səlahiyyətləri daxilində təhsil müəssisələrini yaradır, yenidən təşkil edir və ləğv edir; mülkiyyət formasından asılı olmayaraq təhsil müəssisələrinin yaradılması, yenidən qurulması və ləğvi barədə rəy və ya təkliflər verir; qanunla müəyyən edilmiş qaydada yaradılan bütün təhsil müəssisələrinə xüsusi razılıq verir;* təhsil sisteminin inkişaf konsepsiyasının hazırlanması, fəaliyyət proqramının işlənməsi; sağlamlıq imkanları məhdud və ya xüsusi təhsil şəraitinə ehtiyacı olan uşaqlar və gənclər üçün təhsil vermək; vətəndaşlara təhsil sənədlərinin ekvivalenti haqqında şəhadətnamələr vermək üçün xüsusi komissiyanın yaradılması; təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın həyata keçirilməsi və s. .

Təhsil Nazirliyi ona tapşırılan öhdəlikləri bilavasitə özü və ya tabeliyində olan təhsil orqanları, idarə və təşkilatlar vasitəsilə yerinə yetirir. **Təhsil Nazirliyi yerlərdə təhsilə rəhbərliyi yerli idarəetmə orqanlara həvalə edir. Təhsili idarəetmənin yerli orqanları kimi şəhər və rayon təhsil şöbələri fəaliyyət göstərirlər. Onların vəzifələrinə daxildir: səlahiyyətləri çərçivəsində dövlətin təhsil siyasətini həyata keçirmək; təhsil qanunvericiliyinin icrasını təmin edərək pozulma hallarının qarşısını almaq; təlim-tərbiyə müəssisələrinə elmi-metodiki dəstəyin təşkili; yerli tələbatların müəyyənəşdirilməsi əsasında müəllim kadrlarının, habelə müxtəlif kateqoriyalı mütəxəssislərin hazırlanması üçün dövlət sifarişlərinin hazırlanması; müəllimlərin peşə hazırlığının və onların yenidən hazırlanmasının təkmilləşdirilməsi.**

Milli təhsil sistemimizin dünya təhsil səviyyəsində inkişafı, təlim-tərbiyə işinin müasir tələblər səviyyəsində qurulması idarəetmənin səmərəli təşkilindən, mərkəzi və yerli orqanların sıx əməkdaşlığından çox asılıdır.

İdarəetmədə müxtəlif subyektlərin iştirakına baxmayaraq, hər bir təhsil müəssisəsi ayrılıqda özünüidarə funksiyasını icra etmək səlahiyyətinə malikdir. Bütün təhsil müəssisələri öz Nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərir.

“Ümumtəhsil məktəblərinin Nümunəvi Nizamnaməsi”ndə göstərilir ki: “Ümumtəhsil məktəbinə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi tərəfindən təyin olunan direktor rəhbərlik edir”. Direktorun, digər pedaqoji və texniki işçilərin hüquq və vəzifələri məktəbin öz nizamnaməsi ilə müəyyənləşdirilir.

20.5. MƏKTƏB DİREKTORU VƏ ONUN MÜAVİNLƏRİNİN FUNKSİYALARI

Məktəbin idarə olunması və ona rəhbərlik, məktəb direktoru, onun müavinləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bunların hüquq və vəzifələri, ümumtəhsil məktəbi əsasnaməsilə müəyyən edilir.

Məktəb direktoru məktəbin idarə olunması və rəhbərlik üçün şəxsi məsuliyyət daşıyır. Məktəb direktoru vəzifəsi olduqca məsuliyyətli və ciddidir. Pedaqoji sahədə müvafiq təcrübəsi olan həqiqi bir mütəxəssis belə bir sistemi idarə edə bilər. Məktəb mühitində təlim-tərbiyə sisteminin idarə edilməsində dövlət standartlarının tətbiqi birbaşa məktəb direktoru və onun şəxsiyyətindən asılıdır. O, ali pedaqoji təhsilə, üç ildən artıq pedaqoji iş təcrübəsinə və təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik olan qabaqcıl müəllimlərdən təyin edilir.

Direktor məktəb işini, təhsil sistemini və öz ixtisaslarını dərindən bilməlidir. Direktor müəllim kollektivinə, bütövlükdə məktəbə rəhbərlik məsuliyyətini öz üzərinə götürür, məktəbdə bütün təlim- tədris proqramlarının yerinə yetirilməsi, şagirdlərin təlim-tərbiyə keyfiyyətinə, müəllim kadrlarının yüksək ixtisaslı və metodik hazırlığa malik olmasına məsuliyyət daşıyır.

Məktəb direktoru çoxcəhətli funksiyaları yerinə yetirir. Onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: məktəb və onun maraqlarını dövlət orqanlarında və ictimai təşkilatlarda təmsil edir; fənlər üzrə təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi və uğurlu nəticələrin əldə olunması üçün birbaşa məsuliyyət daşıyır; məktəbdə sağlam mənəvi və psixoloji vəziyyətin mövcudluğunu, müəllim heyətinin yaradıcı və təşəbbüskar fəaliyyətini, müasir pedaqoji innovasiyaların tətbiqi üçün əlverişli mühitin yaradılmasını təmin edir; məktəbin maddi və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi, kadr təminatı, müəllimlərin ixtisasartırması, pedaqoji fəaliyyətin tələblərinə cavab verməyən müəllimlərin işdən uzaqlaşdırılması, maddi və tədris bazasının inkişafı ilə bağlı qanunla qadağan olunmayan vəsaitlərdən istifadə edilməsi barədə təkliflər verir; dərslərdə, sinifdən xaric tədbirlərdə olmaq, onları təhlil etmək müavinlərinə, müəllimlərə, metodik kömək göstərir; pedaqoji şuranın sədri kimi onun işini planlaşdırır, müəllim kollektivi ilə birlikdə elmi pedaqoji bilikləri valideynlər arasında təbliğ edir. Məktəb direktoru müəllimlərə, işçilərə hörmətlə yanaşır, onların təşəbbüskar və yaradıcılıqla işləmələrinə şərait yaradır.

Direktor pedaqoji kadrların düzgün seçilib yerləşdirilməsini təmin etməli, onların öz ixtisaslarını artırmaq, elmi-nəzəri, təcrübi, mənəvi və mədəni səviyyələrini yüksəltmələri üçün əlverişli şərait yaratmalı, şagirdlərin intizamına, təlim-tərbiyə işlərinin keyfiyyətinə, məktəbdəki şagird özünüidarə orqanlarının və valideyn komitəsinin, valideyn-müəllim assosiasiyasının tədbirlərinə, sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin məzmun və təşkilinə, tədris prosesində texnika və texnologiyadan istifadəyə nəzarəti həyata keçirməli, məktəbin təmiri, maddi-texniki bazasının zənginləşdirilməsi, ayrılmış maliyyə vəsaitinin düzgün xərclənməsi və sair bu kimi mühüm işlərin qayğısına qalmalıdır.

Direktor müəllimlərin fəaliyyətinə istiqamət verərkən aşağıda göstərilən əsas dörd standart növünü bilməlidir:

1) Şagirdlərin təlim prosesində öyrənmə fəaliyyəti ilə bağlı standartlar; 2) Müəllimlərin tədris fəaliyyəti ilə əlaqəli standartlar; 3) Təlim-tərbiyə və idarəetmə məsələlərini tənzimləyən standartlar;

Məktəb direktoru idarəedici rəhbər kimi bir sıra mənəvi, əxlaqi və intellektual keyfiyyətlərə malik olmalıdır.

Məktəb direktorunun üzərinə düşən səlahiyyətlərin yerinə yetirmə dərəcəsi şəxsi keyfiyyətlərindən də asılıdır. Məktəb direktorunu şəxsiyyətinə verilən tələblər içində aşağıda sadalanmış keyfiyyətlər xüsusilə əhəmiyyətli hesab olunur:

- 1) Yüksək mədəniyyət, təmiz mənəviyyət;
- 2) Təşkilatçılıq bacarığı.
- 3) Pedaqoji, psixoloji və iqtisadi hazırlıq;
- 4) Humanistlik və səmimiyyət;
- 5) Təmkinlilik, tolerantlıq, möhkəm iradəlilik, səbrlilik, xoş rəftar və hər cür vəziyyətə çıxış yolu tapa bilmək;
- 6) İşgüzarlıq və dəqiqililik.
- 7) Ədalətlilik;
- 8) Səliqəlilik,
- 9) Mütəşəkkillik
- 10) Ünsiyyətcillik.
- 11) Hərətərəfli bilik və dünyagörüş.

Əlbəttə məktəb direktorunun şəxsiyyətinə verilən tələblər təkcə bu sadalananlarla tamamlanmır. Həmin tələblər sırasında təşəbbüskarlıq, idarəetmədə peşə hazırlığı və səriştəliliyi, yüksək dərəcəli müşahidəçilik qabiliyyəti, ümumi erudisiya, takt, suqquestiv qabiliyyətlər, obyektivlik, qnostik qabiliyyətlər və geniş dünya-görüşü və s. daxildir.

Rəhbərin əsas keyfiyyətlərindən biri də özünə qarşı tənqidi münasibət bəsləməsidir. Özünə qarşı tənqidi münasibət bəsləməyən məktəb direktoru gözdən tez düşür. Çünki özünü-tərbiyə olduqca mürəkkəb və çətin bir prosesdir. Mənəvi cə-

hətdən tərbiyələnmək üçün çalışmayan özünütəbiyəyə çalışmayan rəhbər insanlarda da yüksək mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etməyi bacara bilməz. Rəhbərlik etmək çox mürəkkəb bir proses olub, onu istənilən səviyyədə yerinə yetirmək üçün daim öyrənmək, özünütəkmilləşdirmək, mühitə və insanlara yaxından bələd olmaq, kollektiv üzvlərinin psixoloji xüsusiyyətlərini, pedaqogika elminin son nailiyyətlərini bilmək, idarəetmə elminin əsalarını öyrənməyi tələb edir. İdarəetmə xüsusi elm sahəsi olub, bütün idarəedici rəhbərlərdən öz əsalarını bilməyi tələb edir.

Məktəbdə vahid idarəetmə prosesini direktor gerçəkləşdirsə də, bu prosesi ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə idarəetmənin təşkilini direktor müavinlərinə həvalə edilir. Direktor müavinləri özünəməxsus vəzifələr yerinə yetirir.

Tədris-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini. Tədris-tərbiyə işlərinin əsas təşkilati siması olan tədris tərbiyə işləri üzrə direktor müavini əmək funksiyaları çoxkomponentli və məsul vəzifələrin həllinə yönəldilir. Tədris-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini təlim-tərbiyə və metodiki işlərin əsas təşkilatçısıdır. O, bu funksiyanın icrası ilə məktəb üzrə şagirdlərin öyrənmə və mənimsəmə qabiliyyətinin dinamikasının inkişafına, müəllimlərin pedaqoji fəaliyyətinin düzgün təşkili habelə, metodiki işlərin təşkili ilə onların pedaqoji ustalığının artırılması və peşəkarlıq həddinə çatdırılmasına yardımçı və idarəedici fəaliyyətini gerçəkləşdirir. “Ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Nizamnaməsi”ndə direktor müavinlərinin funksiyaları, görəcəklər işlər haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

Tədris tərbiyə işləri üzrə direktor müavini tədris planları və proqramlarının yerinə yetirilməsi istiqamətində müəllimlər və digər pedaqoji işçilərin metodiki fəaliyyətlərini istiqamətləndirir. Eyni zamanda o, zəruri tədris-metodiki sənədlərin işlənilib hazırlanmasına, onların keyfiyyətinə görə məsuliyyət daşıyır. Əgər zərurət yaranarsa tədris proqramlarında müvafiq dəyişikliklər aparılması üçün təkliflər verir. Tədris-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini təlim-tərbiyə prosesinin, habelə fakültativ və dərnek məşğələlərinin keyfiyyətli təşkilini reallaşdırır və şagirdlərin dövlət standartlarına uyğun təhsil almalarına müvəffəq olur. Şagirdlərin maraq və meyilləri əsasında seçmə fənlərin və seçmə təhsil sahələrinin müəyyən edilməsini, siniflərin optimal komplektləşdirilməsini təmin edir.

Tədris və digər təlim-tərbiyə məşğələlərinin cədvəllərini hazırlamaqla yanaşı metodik şura və metodbirləşmələrin fəaliyyətinə rəhbərlik edən tədris-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini metodik şura və fənn metodbirləşmələrinin işinə rəhbərliyi və nəzarəti həyata keçirir. Onun fəaliyyət funksiyalarına fənn kabinetlərinin qorunub saxlanması, zənginləşdirilməsi və səmərəli istifadənin təşkili və təmini də daxildir.

Təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə təkliflər verərək qabaqcıl pedaqoji işin öyrənilməsi və yayılması, gənc müəllimlərlə və valideynlərlə pedaqoji işin təşkili istiqamətində fəaliyyət göstərir. O, eyni zamanda pedaqoji işçilərin attestasiyadan keçmələri üçün görülən hazırlıq işlərində iştirak edir, onların təkmilləş-

dirilmələrinə, ixtisasartırmalarına, eləcə də kadrların peşə qabiliyyətlərinin artırılması üçün nəzərdə tutulmuş digər tədbirlərdə iştiraklarının təmininə nail olur.

Tədris-tərbiyə işləri üzrə direktor müavinin fəaliyyət xüsusiyyətlərindən biri də təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və şagirdlərin bilik səviyyəsinin artırılmasına məsuliyyət daşmasıdır. Bu istiqamətdə o şagirdlərin yarımillik, illik və yekun qiymətləndirilməsinin uçotunu aparır, imtahanların təlimata uyğun həyata keçirilməsini təşkil edir. Eyni zamanda təlimin keyfiyyətinin idarə olunması məqsədilə monitoring-qiymətləndirilməsinin təşkili və həyata keçirilməsini təmin edir.

Tədris-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini məktəbin fəaliyyətinin təşkilində öz funksiyalarını düzgün icra etmək üçün bir sıra direktiv sənədlərin qanun və müddəalarını mükəmməl şəkildə bilməli və fəaliyyəti istiqamətində onlara istinad etməli, öz və səlahiyyətində olan fəaliyyətləri onlar əsasında təşkil etməlidir. Həmin direktiv sənədlərə aşağıdakılar daxildir:

Gənclərin təlim-tərbiyə məsələlərinə aid dövlət orqanlarının rəsmi qərarlarını; “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu; “Uşaq Hüquqları Konvensiyası”nı; “Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu; Təhsilin idarə olunması üzrə tənzimləyici və normativ hüquqi sənədləri; İdarəetmənin elmi-əsaslarını və müasir metodlarını; Tədris proqramları və tədris-metodiki sənədlərlə işi; Müəllimlərin fəaliyyətinin müəyyən tarifləşdirilməsi qaydalarını; Pedaqoji-psixoloji bilikləri;

Qabaqcıl təlim-tərbiyə metodlarını; Respublikamızda və xarici ölkələrdə pedaqogika və pedaqoji-psixologiyanın son tədqiqat və nailiyyətlərini; Yaşayış yerlərində və dərstdən sonra gənclərin tərbiyə işinin təşkili metodlarını; İnformasiya-kommunikasiya sistemlərindən istifadəni; Təhsil haqqında informasiyaları və pedaqoji-texnologiyaları; Əmək qanunvericiliyini və əməyin hüquqi tənzimlənməsi üzrə normativ sənədlərin hesabatvermə və statistikanın əsaslarını;

– Əməyin mühafizəsi, təhlükəsizlik texnikası, sanitariya-gigiyena və yanğından mühafizə qaydalarını.

Tərbiyə işləri üzrə direktor müavini (təşkilatçı) məktəbdaxili idarəetmə sistemində özünəməxsus vəzifələri yerinə yetirir. İdarəetmə prosesinin əsas simalarından biri olan tərbiyə işləri üzrə direktor müavini Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına (aidiyatı üzrə), Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununa, Təhsil Nazirliyinin normativ-hüquqi sənədlərinə, məktəb əsasnaməsinə, nizamnaməsinə uyğun şəkildə məktəbdə tərbiyə işinə rəhbərlik edir. O, müəllimlərin, psixoloqların, tərbiyəçilərin, uşaq birliyi təşkilatlarının, sinif-dərnək rəhbərlərinin valideynlərin ictimai təşkilatların, şagird özünüidarə qanunlarının və hüquq-mühafizə orqanlarının köməyi ilə şagirdlərin əsas təşkilatçısıdır.

Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsinə, hərbi hazırlığına, fiziki inkişafına və bədii-texniki yaradıcılığına, turizm, diyarşü-

naslıq və ekskursiya məsələlərinin yaxşılaşdırılmasına rəhbərlik edən tərbiyə işləri üzrə direktor müavini müvafiq tədris müəssisələri, yaradıcılıq ittifaqları, idarə və təşkilatlarla əlaqələr yaradır, birgə kütləvi tədbirləri təşkil edir.

O, təhsilalan məktəblilər arasında hüquq pozuntuları və cinayətkarlıq hallarına qarşı genişmiqyaslı işə rəhbərlik kimi çox məsul vəzifəni yerinə yetirir. Bu vəzifə cəmiyyətin həyatına xidmət kimi də səciyyələndirə bilər. Belə ki, sağlam dünyagörüşünə və təfəkkürə malik şəxslərin yetişdirilməsi ölkə miqyasında bir iş kimi əsasını məktəb həyatından götürür. Bu işin məktəbdə icrasına birbaşa tərbiyə işləri üzrə direktor müavini nəzarət edir.

Tərbiyə işləri üzrə direktor müavini və ya təşkilatçı öz fəaliyyətini aşağıda göstərilmiş normativ sənədlərlə yaxından tanış olmalı və fəaliyyətində həmin sənədlərə istinad etməlidir:

Dövlətin qərar və sərəncamları ilə müəyyən edilmiş təhsil-tərbiyə ilə əlaqəli normativ sənədləri; Pedaqogikanın, məktəbşünaslığın, psixologiyanın elmi əsaslarını; Tərbiyənin tədrislə qarşılıqlı əlaqəsini və vəhdətini; “İnsan hüquqları və azadlıqları Qətnaməsi”ni; “Uşaq hüquqları haqqında Konvensiya”ni; Fəal təlim metodlarını; Sosial-psixoloji ünsiyyət metodlarını; Təşkilati fəaliyyətin metodikasını; Əməyin elmi-faydalı təşkili metodikasını; Yaş, pedaqoji və sosial psixologiyası; İnnovasiyaları.

Təsərrüfat işləri üzrə direktor müavini məktəbin fəaliyyətinin təşkilində məktəbin təsərrüfat işlərinə rəhbərlik edərək, təsərrüfat inventarlarının qorunub saxlanılmasını, məktəb binasını, kabinetlərin və sinif otaqların, məktəbin həyatının təmiz saxlanılmasını təmin edir. O, kabinetlərdə və sinif otaqlarında, idman zalında, yeməxanada sanitar-gigiyenik vəziyyətin gözlənilməsini, habelə qaydalanunların icrasını təmin edir. Bununla o, məktəbin maddi-texniki bazasının qorunması istiqamətində fəaliyyətini icra edir.

Təsərrüfat işləri üzrə direktor müavini məktəb binasının vaxtında təmiz olmasının, onun avadanlıqlarla inventar və materiallara təchiz edilməsini gerçəkləşdirir.

Təsərrüfat işləri üzrə direktor müavini öz fəaliyyətinin elmi və hüquqi təşkilini gerçəkləşdirməsi üçün aşağıdakıları bilməlidir: Təsərrüfat xidməti üzrə işin yerinə yetirilməsinin təşkilini; Xidmətçi əməyin əməyini mexanikləşdirməsi vasitələrini; Binaların və qurğuların istismar olunması qaydalarını; Əməyin elmi təşkilinin sahələrini; Daxili əmək intizamının qaydalarını; Əmək quruculuğunun əsaslarını; Əməyin mühafizəsi, texniki təhlükəsizlik, istehsalat sanitariyası, yangından mühafizə qayda və normalarını.

Məktəb direktorunun idarəetmə fəaliyyətinin effektivliyini məktəbin inzibati aparatında hüquq və vəzifələrin məqsədmüvafiq, dəqiq bölüşdürülməsindən çox asılıdır. Məktəb direktorları lazım olduğu halda instruktiv və operativ müşavirlər, pedaqoji şuranın iclaslarını keçirir.

20.6. PEDAQOJİ ŞURA VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Pedaqoji şura məktəbi idarəetmənin mühüm bir halqası olub kollektivdə işləyən peşəkar pedaqoqlar şurasıdır. O bilavasitə təlim və təhsil-tərbiyə prosesinin təşkili ilə bağlı məsələləri həll edir, onu təkmilləşdirmək yollarını müəyyənləşdirir. Pedaqoji şura məktəbi idarəetmənin yüksək orqanıdır. Məktəbin ümumi yığıncağında pedaqoji şura və onun sədri ilə birlikdə gündəlik işlərin aparılması üçün bir rəyasət heyəti seçilir.

Pedaqoji şuraya məktəb direktoru və onun müavinləri, məktəb psixoloqu, hərbi rəhbər, metodbirləşmələrin rəhbərləri, qabaqcıl müəllim və sinif rəhbərləri, şagird özünüidarə orqanının sədri, uşaq və gənclər təşkilatının rəhbərləri, ictimai və himayədar təşkilatların nümayəndələri, məktəb kitabxanaçısı, valideyn komitəsinin sədri və digər məsul nümayəndələr daxildir. Məktəbin strateji məsələlərini müzakirə etmək üçün ildə ən azı 4-5 dəfə pedaqoji şuranın iclasları keçirilir: Yeni dərslərin hazırlığının vəziyyəti, müəllimlər arasında dərslərin bölgüsü, iş planlarının müzakirəsi və təsdiqi, məktəbin iş rejimi, təlim-tərbiyə işinin vəziyyəti, məktəb kollegial orqanlarının hesabatları, məktəbdə keçirilən monitorinq və qiymətləndirmələr, diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirmələr, imtahanların təşkili, dərslərin yekunu, məktəbin ümumi uğurları və kəsirləri və digər mühüm pedaqoji məsələlər müzakirə edilir.

Pedaqoji şuranın fəaliyyəti ümumtəhsil məktəbinin nizamnaməsi ilə müəyyən olunur. Pedaqoji şura daim fəaliyyət göstərən orqandır. Pedaqoji şuranın fəaliyyətində əsas 3 istiqamət özünü göstərir:

- 1) *Maddi-texniki baza istiqaməti;*
- 2) *Elmi-pedaqoji istiqamət.*
- 3) *Metodiki istiqamət*

Hər üç istiqamət üzrə məktəb pedaqoji şurası tədris ilində öz fəaliyyətini davam etdirir.

Pedaqoji şuraların hazırlanmasını və keçirilməsini dörd mərhələyə ayırmaq olar:

- 1) *il ərzində keçiriləcək pedaqoji şuraların planlaşdırılması;*
- 2) *konkret pedaqoji şuranın keçirilməsinə hazırlıq;*
- 3) *pedaqoji şuranın bilavasitə keçirilməsi;*
- 4) *pedaqoji şuranın qərarlarının yerinə yetirilməsi üzrə iş.*

Pedaqoji şuranın fəaliyyəti aşağıdakı vəzifələrin həllinə yönəldilməlidir:

1) dövlət standartlarına cavab verən tədris planlarının, proqramlarının, dərslərin və tədris vəsaitlərinin müzakirəsinə, qiymətləndirilməsinə və seçilməsinə, təlim və təhsil-tərbiyə prosesinin forma və metodlarının tətbiqinə;

2) *perspektiv, illik, cari iş planlarının yerinə yetirilməsinə, təlim və təhsil-tərbiyə işinin keyfiyyətini yüksəltmək üzrə məktəbin pedaqoji kollektivinin işinin müzakirəsinə;*

3) *müəllimlərin, tərbiyəçilərin ixtisasını yüksəltməyə, yaradıcı fəallığı inkişaf etdirməyə, pedaqoji kollektivdə innovasiya mühitini formalaşdırmağa, qabaqcıl pedaqoji təcrübəni öyrənməyə, ümumiləşdirməyə və yaymağa, yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə etməyə;*

4) *müəllimlərin, şagirdlərin, valideynlərin rəyini nəzərə almaqla pedaqoji işçilərin attestasiyasını keçirməyə, attestasiya texnologiyasını təkmilləşdirmək üzrə təkliflər irəli sürməyə, təhsili idarəetmə orqanları qarşısında müəllimlərə kateqoriyalar, dərəcələr vermək üzrə vəsadət qaldırmağa;*

5) *təcrübə keçməyə, ixtisasartırma kurslarına, magistraturaya göndəriləcək müəllimlərin namizədliyini müzakirə və təsdiq etməyə, ən yaxşı müəllimləri maddi və mənəvi mükafatlandırmanın müxtəlif formalarına təqdim etməyə və s.*

Pedaqoji şuranın iş planını tərtib edərkən müəyyən prinsiplərə riayət olunmalıdır. Bu prinsiplər aşağıdakılardır: 1) Pedaqoji şuranın əsasnaməyə əsasən müəyyənləşdirilmiş hüquq və vəzifələr; 2) Müasir dövrdə məktəb qarşısında duran vəzifə və problemlər; 3) Plana daxil edilən məsələlərin məktəbin konkret vəziyyəti ilə əlaqələndirilməsi və zəruriliyi; 4) Şurada müzakirəyə qoyulacaq məsələlərin icrası.

Pedaqoji şurada qəbul edilmiş bütün qərarlar məktəb direktorunun əmrindən sonra qüvvəyə minir. Eyni zamanda pedaqoji şura məktəbin ali orqanı kimi direktorun məktəbin fəaliyyətinin problemləri ilə əlaqədar direktorun hesabatını dinləyir. Pedaqoji şuranın bütün üzvləri vasitəsi ilə idarəetmə ilə bağlı nəzarət funksiyasını, apardığı yoxlamaları, müşahidə və qeydlərini, nəticə, təklif və tövsiyələr irəli sürülərsə və bunlar müzakirələr şəklində aparılırsa daha səmərəli və optimal olar. Bu müzakirələr zamanı yalnız nəzarətlə bağlı nöqsanlar aşkarlanmış nöqsanların qeydi ilə kifayətlənməməli, bu nöqsanları yaradan səbəblər araşdırılmalı, təhlil edilməli, nəticə olaraq əldə edilmiş qərarlar gələcək fəaliyyət üçün yönəldici proqram xarakterini daşmalıdır. Məktəb direktoru irəli sürülmüş bütün təklifləri, tənqidləri dinləməli, məsuliyyətlə yanaşmalı, yaranmış problemlərin həlli istiqamətdə fəaliyyət göstərməli və nəticələri pedaqoji şurada hesabat verməlidir.

Pedaqoji şura iclasda iştirak edən bütün iştirakçıların hesabatlarının dinləmək imkanına sahibdir. Pedaqoji şurada müəyyən qərarların, tövsiyələrin qəbul olunması və icrasını üzərinə məsuliyyət düşən hər bir işçi yerinə yetirilməlidir. Hər bir icraçı öz fəaliyyəti barədə şuraya hesabat verməlidir. Pedaqoji şuranın əsasnaməsi ilə qəbul edilmiş şura üzvlərinin hüquq və vəzifələrinin yerinə yetirilməməsi də şuranın fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən faktorlar sırasına daxildir.

Pedaqoji şuranın əsasnaməsinin 15-ci maddəsində göstərilmişdir ki, pedaqoji şura üzvlərinin şuranın iclaslarında məktəbin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması ilə

əlaqədar məsələlər qaldırmaq hüquqları vardır. Bu da məktəb direktorundan şuranın iclasını elə idarə etməyi tələb edir ki, burada iştirakçıların fəallığı təmin olunsun, öz fikirlərini açıq formada söyləyə bilsinlər. Müzakirə edilən məsələlər bir-bəşə məktəbin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində yerinə yetiriləcək tədbirlərin yollarını müəyyənləşdirilməsi və əlaqələndirməsinə yönəldilməlidir. Müzakirə və nəticə formal və ümumi xarakter daşımamalı, konkret obyekt, mövzu, təhlil, ümumiləşdirmə və təklif şəklində olmalıdır.

Pedaqoji şuranının fəaliyyətinin səmərəli təşkili, məktəbin idarəetmə fəaliyyətində onun rolunun artması üçün aşağıda göstərilmiş istiqamətlərdə fəaliyyəti daha məqsədəuyğundur: 1) Pedaqoji şuranın iş planının hazırlanması prosesində şura üzvlərinin iştirakının və fəallığının təmini, irəli sürülmüş təkliflərin nəzərə alınması; 2) İclaslarda müzakirə olunacaq materiallarla tanış olmaq; 3) Qəbul olunmuş və təsdiq edilmiş bütün qərarların icrası üçün şura üzvlərinə də təqdim olunması.

Pedaqoji şuralarda irəli sürülən təkliflərin hər birinin dinlənilməsi, yürüdülmən fikirlərin optimal və neqativ aspektlərinin təhlili icraçılarda fəaliyyətə inam, həqiqi qərarın qəbulunda isə daha səmərəli nəticə əldə etmək imkanı yaradır. Elmi pedaqoji tədqiqatlarda pedaqoji pedaqoji şuranın fəaliyyətini şərti olaraq beş hissəyə ayırırlar: 1) Pedaqoji şuranın işinin planlaşdırılması; 2) Şura iclasları, eyni zamanda müzakirə ediləcək mövzuların hazırlanması; 3) İclasın gedişinin təhlili; 4) Qərarların qəbulu və onların icrasını n təşkili; 5) İcra prosesinə nəzarət.

Pedaqoji şuranın fəaliyyətinin icrası zamanı bütün mərhələlər üzrə müəyyən prinsiplərə istinadən edilməlidir. Həmin ümumiləşdirilmiş prinsiplərə daxildir: aktuallıq; kollegiallıq; kollektivçilik; aşkarlıq.

Aktuallıq prinsipi- pedaqoji şuranın bütün mərhələlərini əhatə edir. Lakin, bütün mərhələlərdə eyni təsir səviyyəsinə malik deyildir. Nümunə olaraq deyə bilərik ki, pedaqoji şuranın işinin planlaşdırılması mərhələsində aktuallığa riayət edilməsi, icra mərhələsindən daha çox əhəmiyyət daşıyır və riayət olunur. Pedaqoji şuranın iclaslarını planlaşdıran zaman cəmiyyətin və dövlətin məktəb qarşısında qoyduğu mürəkkəb təlim-tərbiyə vəzifələrinin icrası üçün aktuallıq kəsb edən problemlərin müzakirə üçün təyin edilməsi daha vacibdir. Burdan da aydın olur ki, pedaqoji şuranın fəaliyyətinin səmərəliliyi ilk növbədə müzakirə üçün təyin edilmiş məsələlərin aktuallığından asılı olub, müzakirədən əldə ediləcək məktəbin ümumi fəaliyyətində əldə edilə biləcək səmərəni əvvəlcədən müəyyən edə bilmək üçün planlaşdırma prosesində bu prinsipə riayət etmək və şuranın gündəliyində yalnız vacib məsələlər deyil, eyni zamanada aktual məsələlər də öz əksini tapmalıdır.

Fəaliyyətin ilk mərhələsində xüsusi əhəmiyyətə malik olan aktuallıq prinsipi sonrakı mərhələlərdə də nəzərdən qaçmamalıdır. Planlaşdırma zamanı seçilən mövzunun aktuallığının təyin edilməsi bir sıra tələblərə riayət etmək lazımdır. Seçilmiş mövzunun konkret məktəb həyatına əhəmiyyəti olmalıdır. Əhəmiyyətlik tə-

ləbi pedaqoji şurada fənlərin tədrisinə, məktəb işinin konkret sahəsinə aid olan xüsusi məsələlərin müzakirəsini nəzərdə tutmur, çünki bu kimi məsələlər metodbirləşmələrdə öz həllini tapa bilər.

Əhəmiyyətlik tələbi ilə yanaşı, aktualıq prinsipi perspektivlilik və münasiblik tələblərini də irəli sürür. Mövzu o zaman aktualıq kəsb edə bilər ki, onun müzakirəsi tədris ili üçün perspektivi olsun. Münasiblik perspektivliklə sıx bağlı tələbdir. Münasiblik hansı məsələnin hansı dövrdə müzakirəsini özündə ehtiva edir. Münasiblik bir mövzunun yalnız bir dəfə müzakirəsini əks etdirmir. Hər hansı mövzu bir neçə də müzakirə edilə bilər. Bu müzakirə olunan mövzunun məzmunu ilə əlaqədardır. Dərs ilinin əvvəlində müzakirə olunmuş problem üzrə qəbul olunmuş qərarların icrası vəziyyətinin yoxlama nəticələri həmin problem əhatəsində daha təsirli tədbirlərin görülməsi zərurətini yarada bilər. Belə situasiyalarda eyni məsələnin yenidən müzakirəsi münasib olub, aktualıq kəsb edə bilər.

Kollegiallıq prinsipi. Pedaqoji şüaranın fəaliyyətinin bütün mərhələlərində gözlənilməlidir. Həm planlaşdırma, həm hazırlanma, həm iclasın gedişində, həm də qərarların qəbulu və icrası mərhələsində kollegiallıq gözlənilməlidir. Bütün problemlər bütün şura üzvlərinin rəyi əsasında həll olunmalıdır. Hər bir qərar üzvlər tərəfindən irəli sürülmüş təkliflər əsasında qəbul olunmalıdır. Pedaqoji şüaranın bütün fəaliyyəti kollektivin hər bir üzvünün təkliflərinin təhlilindən seçilmiş toplu rəylər əsasında formalaşdırılmalıdır. Əldə edilmiş qərar kollegial tapşırıqlara çevrilməli, hər bir üzv öz fəaliyyətində üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməli, eyni zamanda öz fəaliyyətini digər üzvlərin fəaliyyəti ilə paralel təşkil etməlidir. Qərarın hansısa birinin yerinə yetirilməməsi və ya bundan imtina öz qərarından imtina kimi səciyyələndirilir.

Kollektivçilik prinsipi. Bu prinsip kollegiallıqla bağlı prinsip olub, məsələlərin seçilməsi və onların müzakirə olunmasında, eyni zamanda qərarların icrası və nəzarət məsələlərini təmin edir. Lakin, qərarların icrası üçün məsuliyyət fərdi xarakterdə qalır. Kollektivdə fəaliyyət göstərən hər bir şəxs kollektiv qarşısında öz fəaliyyətinə görə fərdi məsuliyyət daşıyır. Kollektivçilik prinsipinin təmini bir sıra şərtlər əsasında formalaşır. Həmin şərtlərə daxildir:

– Pedaqoji şüaranın iclasının hazırlanmasında şura üzvlərinin vəziyyətini öyrənmək, tövsiyyə və təkliflər hazırlamaq istiqamətində iştirakı; Pedaqoji şura üzvlərinin iclas materialları haqqında məlumatlandırılması; Hər bir şura üzvünün problemlərin müzakirəsi, qərarların qəbulu və icrası prosesində fəal iştirakının təmini; Pedaqoji şura üzvlərinin irəli sürdüyü məsələləri şüaranın müzakirəsinə vermək hüquqlarından istifadə.

Göstərilən bu şərtlərə əməl olunması kollegial idarəetməni tamalayır.

Aşkarlıq prinsipi. Pedaqoji şüaranın fəaliyyətini əhatə edən bütün mərhələlərdə reallaşdırılmalı prinsip olub, pedaqoji şüaranın fəaliyyətinin səmərəliliyi tə-

min edir. Pedaqoji şuranın iş planı bütün üzvlərə çatdırılmalı, o cümlədən qəbul edilmiş qərarlar bütün şura üzvlərinə aydın şəkildə çatdırılmalıdır. Bu prinsip tələb edir ki, məsələlərin müzakirəsində tam aydın şərtlər verilsin və icra prosesinin nəticələri bütün üzvlərə bəyan olsun.

Müzakirə edilən məsələlərin xarakterinə görə pedaqoji şuranın bir neçə tipi ayırd edilir:

- 1) Məktəbin müəyyən zaman üçün ümumi fəaliyyətinin yekunlarına həsr edilmiş pedaqoji şura;
- 2) Problem şuralar;
- 3) Tematik şuralar;
- 4) Yoxlama nəticələrinə həsr edilmiş şuralar;
- 5) Sınıf-dən-sinfə keçirilmə və buraxılış imtahanlarının yekununa həsr edilmiş şura;
- 6) Summativlərin yekununa həsr edilmiş şura;
- 7) Fövqəladə şuralar;
- 8) Növbədən-kənar şuralar.

Son dövrlər məktəblərdə kiçik pedaqoji şura, yaxud sınıf pedaqoji şuraları da fəaliyyət göstərilir. Digər pedaqoji şuralardan fərqli olaraq burada əsasən konkret və ya paralel siniflərlə bağlı məsələlər müzakirə edilir, sınıf rəhbəri tərəfindən tam müstəqil şəkildə təşkil edilir.

Kollegial idarəetmə orqanlarına metodik işin kollektiv və kollegial idarəetmə forması olan metodbirləşmələr də daxil edilir. Metodbirləşmələr fəaliyyət istiqamətinə görə bölünür:

Sınıf metodbirləşmələri; Fənn metodbirləşmələri; Sınıf rəhbərlərinin metodbirləşməsi; Günüzadılmış qrup tərbiyəçilərinin metodbirləşməsi.

Öz iş keyfiyyətinə görə daha fəal mövqeyə malik metodbirləşmə fənn metodbirləşmələridir. Fənn metodbirləşmələri pedaqoji şura kimi öz fəaliyyət dairəsinə görə əhatəli olmasa da, məktəbin fəaliyyətində kollegial orqan kimi ümumən təlim-tərbiyə işinin idarəedilməsində mühüm rola malikdir. Məktəbdə eyni fənn üzrə ən azı dörd-beş müəllimin fəaliyyət göstərdiyi şəraitdə təşkil olunan fənn metodbirləşmələrinin fəaliyyətinin səmərəsi ona kimin rəhbərlik etməsindən çox aslıdır. Bu səbədən də metodbirləşməyə rəhbərlik edən sədrin həmin təlim-tərbiyə sahəsində fəaliyyətləri, təşkilatçılıq qabiliyyətləri, kollektiv arasındakı nüfuzu nəzərə alınmaqla eyni fənn müəllimləri arasında təyin edilir. Metodbirləşmənin sədri pedaqoji şurada tədris ili başlamazdan əvvəl direktor tərəfindən təsdiq edilir. Metodbirləşmə sədrlərinin ilk işi metodbirləşmənin illik iş fəaliyyətini planlaşdırmaq və metodbirləşmə iclasında müzakirə və təsdiqindən ibarətdir. İş planının hazırlanması olduqca mürəkkəb bir proses olub, səhti və məsuliyyətsiz yanaşılaraq tərtibi səmərəsiz nəticələnir. Metodbirləşmə iclaslarının gündəliyinə primitiv məsələlərin əlavə edilməsi məqsədəuyğun deyil. Ayrı-ayrı konkret elmər üzrə qazanılmış

nailiyyətlər, qabaqcıl metodikalar, təlim məzmununun və metodlarının inkişaf etdirilməsi sahəsindəki vəzifələr, müasir texnologiyaların təlim prosesində tətbiqi və s. kimi ciddi məsələlər metodbirləşmənin müzakirəsində öz əksini tapmalıdır.

Metodbirləşmələrin illik iş planlarının tərtibi bir çox pedaqoji tədqiqatlara əsasən aşağıda göstəriləyi kimi tərtib olunarsa fəaliyyətin səmərəliliyi ilə nəticələnər:

1) Metodbirləşmənin tərkibi, müəllimlər haqqında məlumat və ötən tədris ilinə əsasən onların fəaliyyətinin qısa səciyyəsi:

2) Məktəbin üzərində işlədiyi problemi nəzərə almaqla metodbirləşmənin qarşısında duran vəzifələr;

3) Tədrisin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində həyata keçiriləcək pedaqoji tədbirlər;

4) Metodbirləşmənin iclasında müzakirə olunancaq məruzə mövzuları, tematik planlaşdırmalar, metodik işləmələr və s. bu kimi məsələlər;

5) Açıq, qarşılıqlı, binar dərslər, onların keçirilməsi və müzakirəsi;

6) Sınıfdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin planlaşdırılması və hazırlanması, pedaqoji mühazirə və olimpiadaların hazırlanması;

7) Fənnin tədrisi, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişləri üzrə nəzarətin təşkili;

8) Əyani vasitə və didaktik materialların hazırlanması, fənn kabinetlərinin işinin təşkili;

9) Qabaqcıl pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, təbliği və tətbiqi;

10) Məlumatların məlumatlandırılması, tövsiyə edilən ədəbiyyat, izlənilməsi zəruri pedaqoji mətbuat.

Metodbirləşmənin sədrləri tövsiyə edilən bu nümunə əsasında fəaliyyəti planlaşdırdıqdan sonra, fəaliyyət planını müəyyən etdikdən sonra yarım ildə ən azı bir dəfə konfrans keçirib, planda nəzərdə tutulmuş məsələlərin həllinə nail olmalıdır.

Məktəbdaxili metodbirləşmələrin fəaliyyətinə təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavinləri rəhbərlik edirlər. Bir çox hallarda bu funksiya məktəb direktoru və onun müavinləri arasında ixtisas uyğunluğunu gözləmək şərti ilə bölüşdürülə bilər. Bundan əlavə qabaqcıl məktəb rəhbərləri metodbirləşmə iclaslarında şəxsən iştirak edərək, onların fəaliyyətini yüksəltməyə çalışırlar.

Məktəbin fəaliyyətinin idarə olunması olduqca mürəkkəb, çoxşaxəli proses olmaqla bütün ixtisarlardan əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərməyi tələb edir. Əməkdaşlıq şəraitinin təmini kollegial orqanların fəaliyyəti ilə şərtlənir və məktəbin qarşısında duran təlim-tərbiyə vəzifələrinin gerçəkləşdirilməsi istiqamətində səmərə verir.

Beləliklə ən mühüm məsələlər məktəbin pedaqoji şurasında müzakirə edilir və həll edilir.

20.7. MƏKTƏB ŞURASI VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Məktəb şurası məktəbin kollegial özünüidarəetmə orqanları arasında çox vacib və mühüm mövqeyə malikdir. O, məktəbin ümumi yığıncağı tərəfindən seçilir və daha çox məktəbin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, təlim-tərbiyə işlərinin lazımı səviyyədə qurulması üçün əlverişli şərait və imkanların yaradılması, ictimaiyyətin daha çox və geniş şəkildə məktəb işlərinə cəlb edilməsi istiqmətində ardıcıl, planlı, mütəşəkkil işlər aparır.

Məktəb şurasına məktəb direktoru və onun müavinləri, məktəb psixoloqu, hərbi rəhbər, qabaqcıl müəllimlər, şagird özünüidarə orqanının sədri, uşaq və gənclər təşkilatının rəhbərləri, ictimai və himayədar təşkilatların fəal nümayəndələri, məktəb dostları, valideyn komitəsinin sədri və fəal valideynlər, digər məsul nümayəndələr daxildir. Məktəbin ümumi yığıncağında məktəb şurası və onun sədri ilə birlikdə gündəlik işlərin aparılması üçün bir rəyasət heyəti seçilir.

Məktəbin strateji məsələlərini müzakirə etmək üçün ildə ən azı 4-5 dəfə məktəb şurasının iclasları keçirilir: məktəbin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, məktəbin təmir işi vəziyyəti, məktəbin iş rejimi, təlim-tərbiyə işinin vəziyyəti, məktəb direktorunun hesabatı, məktəbin maliyyə vəsaitinin bölüşdürülməsi, kadr seçimi, məktəbin yeni tədris ilinə hazırlığı, iaşə və tibbi xidmətlərin təşkili, icbari təhsil fondu vəsaitinin xərclənməsi vəziyyəti, dərslərin, məktəb ləvazimatının təminatı məsələsi, müəllimlərin sosial müdafiəsi və etik davranışları, məktəbdə sağlamlıq və təhlükəsizlik göstəriciləri, şagirdlərin asudə vaxtlarının səmərəli təşkili məsələləri, habelə şagirdlər arasında məktəbdən yayınma hallarına qarşı, zərərli vərdislərə qarşı mübarizə tədbirləri müzakirə edilir.

Məktəb şurasında müxtəlif sahələr üzrə müvəqqəti və ya daimi fəaliyyət göstərən bölmələr yaradılır.

1. Maddi texniki baza bölməsi məktəbin infrastrukturunu əlverişli və səmərəli təşkil edir, məktəbin təmir işlərini həyata keçirir, fənn kabinetlərinin, laboratoriyaların təchizatı ilə məşğul olur, məktəbin avadanlıqları, texniki vasitələrlə, kompüter texnikası ilə təchizatını təmin edir, siniflərdə istilik və sərinləşdirici sistem olmasını, lazımı, əlverişli şəraitin yaradılmasını təmin edir.

2. Pedaqoji bölmə kadr məsələləri ilə məşğul olur: müxtəlif sahələrə cavabdeh şəxsləri təyin edir, sinif rəhbərlərinin fəaliyyətini müzakirə edir, dərs yükünün düzgün bölgüsünə diqqət yetirir, müəllimlərin attestasiyası ilə məşğul olur, ictimai nəzarəti həyata keçirir.

3. Valideyn bölməsində valideyn komitəsi yaradılır. Bölmə uşaqların təlim-tərbiyə işinə diqqət edir, onların qidalanmasına, məktəb ləvazimatı ilə təminatına, habelə məktəbin təmiri ilə bağlı məsələlərin həllinə kömək edir. Bölmə valideynlər tərəfindən pedaqoji biliklərin əldə edilməsini təşkil edir, pedaqoji bilik-

ləri yayır, valideynlər arasında pedaqoji tədbirlərin həyata keçirilməsini təşkil edir. Valideyn bölməsinin üzvləri valideyn komitəsinin fəal nümayəndələrindən seçilir və ümumməktəb valideyn yığıncağı tərəfindən təsdiqlənir.

4. Şagird bölməsi məktəbdə şagird komitəsinə yaradır, məktəbdə şagird assosiasiyası, şagird özünüidarə orqanları yaradır ki, onlar xüsusi nizamnamə və təlimatlar əsasında şagirdlər arasında iş aparır.

Məktəb şurasının bölmələri ayda bir dəfə toplanır: komissiyanın iş planı, onun icrasına cavabdeh olan şəxslərin məlumatları, qarşıya çıxan problemlər müzakirə edilir və müvafiq qərarlar verilir.

Məktəb şurasının rəyasət heyəti ayda bir dəfə yığılır və məktəbin gündəlik işləri ilə məşğul olur. Rəyasət heyətinə bölmə sədrləri və məktəb rəhbərliyi daxildir.

Məktəb şurası və pedaqoji şura öz fəaliyyətində təkrarlara yol verməməli, əksinə, bir-birini tamamlamalı, qarşılıqlı fəaliyyət göstərməlidirlər.

20.8. METODİK ŞURA VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Məktəbdə metodik işin təşkili üçün metodik şura yaradılır. Metodik şuranın fəaliyyəti geniş, çox yönlü və dinamikdir. Metodik şura onun sədri, üzvləri, fəaliyyət məzmunu, iş planı pedaqoji şurada müzakirə edilərək təsdiq edilir.

Metodiki şuranın tərkibinə təhsilin müxtəlif pillələrini, müxtəlif profilli fənləri təmsil edən ən təcrübəli müəllimlər daxil olur. Bunlar müxtəlif metodiki birliklərin rəhbərləri ola bilər. Adətən metodik şuraya direktorun tədris-tərbiyə işləri üzrə müavini rəhbərlik edir.

Məktəbdə metodik şuranın əsas funksiyası hər bir müəllimin elmi-metodiki, pedaqoji və psixoloji hazırlığını səriştəlilik və peşəkarlığını yüksəltmək, məktəbdə təlim-tərbiyə keyfiyyətinə lazımı səviyyəyə qaldırmaqdır.

Müasir dövr, yüksək ixtisaslı, elmi-nəzəri və metodiki cəhətdən yetkin və səriştəli müəllim kadrları tələb edir. Belə kadrlar olmasa məktəbin fəaliyyətini pedaqoji cəhətdən məqsədəuyğun şəkildə təşkil etmək, təlim-tərbiyənin keyfiyyətini günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq mümkün deyil. Müəllimlərin elmi-nəzəri və praktik səviyyəsinin yüksəldilməsinə kömək edən amillərdən biri də məktəbdə müəllimlərlə aparılan metodik işlərdir.

Məktəbdə metodik işlərin iki forması – fərdi və kollektiv iş formaları mövcuddur. Fərdi iş formasına – müəllimin öz planı əsasında qabaqcıl pedaqoji təcrübəni öyrənməsi, səriştəli həmkarlarının dərslərini, yaxud pedaqoji və metodik mövzulara həsr olunmuş radio və televiziya verilişlərini müntəzəm surətdə dinləyib özü üçün nəticə çıxarması, İKT-nin imkanlarından istifadə etməklə internet vasitəsilə lazımı informasiyaları əldə etməsi, özünü-təhsil yolu ilə pedaqoji, psixoloji və metodik ədəbiyyatı mütaliə etməsi, elmi-praktik konfranslarda, ixtisasartır-

ma kurslarında, treninqlərdə vaxtaşırı iştirakı, pedaqoji və metodiki mövzularda layihə hazırlaması, məruzə ilə çıxış etməsi, məqalə yazması və s. daxildir.

Metodiki işin kollektiv forması isə daah genişdir. ibtidai sinif müəllimlərinin, sinif rəhbərlərinin, müəllimlərin, günüzadılmış qrup tərbiyəçilərinin, fənlər üzrə metodbirləşmələri, pedaqoji mühazirələr, kollektiv pedaqoji müzakirə və disputlar, konfranslar və s.

Metodik işlərin əsas təşkilatçısı metodik şuraadır.

Metodik şura əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə iş aparır və iclaslarında aşağıdakı məsələləri müzakirə edib, tədbirlər həyata keçirir:

1) Təhsil sahəsində dövlətin siyasətini, qanunvericilik aktları və sənədlərini, təhsil strategiyasını öyrənmək və ardıcıl müzakirələr keçirmək.

2) Müəllimlərin elmi-metodik hazırlığı, pedaqoji, metodiki səriştəliliyi və peşəkarlığı məsələlərinə baxılır.

3) Müəllim-şagird münasibətləri, müəllimin etik davranış normaları haqqında söhbətlər edilir, müzakirələr keçirilir.

4) Məktəb kollektivində mənəvi-əxlaqi vəziyyət, psixoloji mühit, intellektual səviyyə müzakirə edilir.

5) Məktəbdə metodik işin təşkili üçün maddi-texniki imkanlar və təchizatlar, informasiya mənbələri müzakirə edilir.

6) Metodik şurada yeni çıxan pedaqoji kitbalar, dəyərli elmi məqalələr müzakirə edilir, pedaqoq alimlərlə, metodistlərlə görüşlər keçirilir.

7) Məktəbdaxili qabaqcıl pedaqoji təcrübələr öyrənilir və müzakirə edilir.

8) Müəllimlərin yeni pedaqoji texnologiyalardan, innovasiyalardan istifadə vəziyyəti öyrənilir.

9) Müəllimlərin özünütəhsil, özünütəkmilləşdirmə vəziyyəti ardıcıl müzakirə edilir.

10) Müəllimlərin elmi yaradıcılıq işləri, yazdıqları məqalə və kitablar, hazırladıqları, layihələr, pedaqoji mühazirələr, konfrans materialları və s. müzakirə edilir.

11) Müəllimlərin elmi-metodiki fəallığı – elmi konfranslarda, pedaqoji mühazirələrdə, pedaqoji layihə və müsabiqələrdə iştirakı, pedaqoji mətbuatda çıxışı müzakirə edilir.

12) Müəllimlərin kitab və kitabxanalardan, müxtəlif informasiya mənbələrindən, internet resurslarından istifadə vəziyyəti müzakirə edilir.

13) Müəllimin distant və virtual təhsili həyata keçirmək qabiliyyəti, müxtəlif internet, onlayn proqramlarından istifadə etmə səriştəsi və səviyyəsi müzakirə edilir.

14) Fənn müəllimlərinin dərslərində iştirak etmək, müzakirələr keçirmək və metodik köməkliklər göstərmək.

15) Müəllim – valideyn münasibətlərini öyrənib müzakirə etmək.

16) Müəllimin şagirdlər arasında tərbiyəvi vəzifələrin, tədbirlərin həyata keçirilməsi, sinif rəhbəri kimi fəaliyyətini öyrənib müzakirəsini keçirmək.

Bütün bunlarla bərabər məktəbin metodiki şurası müəllimlərin ixtisasının artırılması, peşə usatlığının təkmilləşdirilməsinin taktika və strategiyasını müəyyən edir. Metodiki şura metodbirləşmələrdə, komissiyalarda müzakirə olunan məsələləri müəyyənləşdirir, seminarların, praktikumların, lektoriyaların proqramlarını, məktəbdə metodiki işin ümumi proqramını işləyib hazırlayır və müzakirə edir.

Məktəbdə metodiki işin aşağıdakı növləri vardır:

- 📖 fənn metod birləşmələri;
- 📖 məktəbdə vahid metodiki gün;
- 📖 problem seminarlar və praktikumlar;
- 📖 gənc müəllim məktəbi;
- 📖 qabaqcıl təcrübə məktəbi;
- 📖 müəllimlərlə fərdi iş;
- 📖 açıq dərslərin keçirilməsi;
- 📖 elmi-pedaqoji konfranslar və pedaqoji mühazirələr;
- 📖 pedaqoji söhbətlər, rollu və işgüzar oyunlar;
- 📖 pedaqoji situasiyaların modelləşdirilməsi və təhlili;
- 📖 müəllimlərin yaradıcı hesabatları;
- 📖 pedaqoji konsiliumlar.

Metodik şuranın bir tərkib hissəsi olaraq məktəbdə metodiki işin kollektiv formalarından biri müəllimlərin fənn metodbirləşmələridir.

Fənn metodbirləşmələri ibtidai sinif müəllimlərini, V-IX sinif və X-XI sinif fənn müəllimlərini birləşdirir. Metodbirləşmənin optimal özək tərkibi ən azı 4-5 nəfər eyni fənn müəllimi təşkil edir.

Metodbirləşmələrin işinin məzmunu çoxcəhətlidir. Onlar təlim-tərbiyə işinin və şagirdlərin biliklərinin keyfiyyətini yüksəltmək məsələlərini, təcrübə mübadiləsini təşkil edir, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin və pedaqoji elmin nailiyyətlərinin tətbiqi məsələlərinə baxır, yeni proqramların və dərslərin, kurikulumların ən çətin bölmələrini və mövzularını müzakirə edir.

Metodbirləşmənin işi xüsusi plan əsasında həyata keçirilir. Planda yeni tədris ili üçün məqsəd və vəzifələr formalaşdırılır, əsas təşkilati-pedaqoji tədbirlər müəyyənləşdirilir (kabinetlərin tərtibatı, didaktik materialın ekspertizası, yoxlama yazı işlərinin mətnlərinin, mövzularının təsdiqi və s.), elmi-metodik məruzələrin, fənlər üzrə açıq dərslərin və sinifdən xaric məşğələlərin tematikaları təsdiq olunur, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlərinə nəzarətin formaları və müddəti müəyyən edilir.

Metodiki işin səmərəli formalarından biri məktəbdə vahid metodik günün (məktəbin bütün pedaqoji işçiləri üçün rübdə bir dəfə) keçirilməsidir. Vahid metodik günlərin mövzuları qabaqcadan müəllimlərə çatdırılır.

Vahid metodiki günün işinin məzmununa daxildir: açıq dərslərin və sinif-dənxiaric işlərin keçirilməsi, onların geniş təhlili və müzakirəsi, yeni metodik ədəbiyyatın xülasəsi, metodiki günə yekun vurulması (iclas, “dəyirmi masa” və ya “mətbuat konfransı” formasında). Bu formalarda müəllimlər metodik mövzular üzərində işlərin yekunları haqqında çıxış edir. Məktəb rəhbərləri isə keçirilən tədbirin ümumi təhlilini aparır və ona qiymət verirlər.

Metodik işin formalarından biri problem seminarlar və praktikumlarıdır ki, bu müəllimlərin nəzəri və praktiki hazırlığının vəhdətdə aparılmasına yönəldilmişdir. Müasir pedaqoji nəzəriyyələrin öyrənilməsi problem seminarların işinin məzmununu təşkil edir. Onların müzakirəsi müəllimin özünütəhsili işinə çox kömək edir.

Qabaqcıl təcrübə məktəbin metodik işinin forması kimi əsas etibarilə fərdi və kollektiv hamiliyin məqsəd və vəzifələrini realizə edir. Qabaqcıl təcrübə məktəbinin əsas məqsədi təcrübəli müəllimin, məktəb rəhbərlərinin az təcrübəli müəllimə metodiki köməyindən ibarətdir. Belə məktəbin yaradılması könüllülük əsasında baş verir.

Qabaqcıl təcrübə məktəbi strukturunda **gənc müəllim məktəbi** də yaradıla bilər. Gənc müəllimlər təcrübəli müəllimin və ya məktəb rəhbərlərindən birinin rəhbərliyi altında birləşirlər. İş xüsusi plan əsasında aparılır. Plana dərslər və sinif-dənxiaric işin məqsədinin qoyulması qaydası və metodikası, sinif rəhbərinin işinin planlaşdırılması xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlərin müzakirəsi daxil edilir.

Məktəblərə eksperimentlərin təşkili ilə bağlı müəyyən hüquqların verilməsi ilə əlaqədar olaraq məktəbdə **problem qruplarının və ya innovasiya qruplarının fəaliyyəti də maraqlıdır**. Müəllimlərin belə qrupu həm məktəb rəhbərlərinin, alim-pedaqoqların, həm də müəllimlərin özlərinin təşəbbüsü ilə meydana gələ bilər. Problem qrup öz fəaliyyətini həm öz məktəbində, həm də ondan kənar qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsinə, ümumiləşdirilməsinə və yayılmasına, yeniliklərin tətbiqinə yönəldə bilər. Əgər problem qrup özünün konsepsiyasını işləyib hazırlamaq və tətbiq etməklə məşğul olarsa, belə iş adətən ali pedaqoji məktəblərin müəllimlərinin rəhbərliyi altında həyata keçirilə bilər.

Elmi-pedaqoji konfranslar, pedaqoji mühazirələr, ayrı-ayrı müəllimlərin və ya metodbirləşmələrin hesabatları metodiki işin yekun formalarıdır. Onlar müəyyən müddətdə görülən işlərin yekunlarına həsr olunur. Məruzələrin müəllifləri öz həmkarlarına tədqiqat işlərinin yekunları haqqında məlumat verirlər.

Məktəbdə metodiki işin təşkilində formaları köhnə və yeni formalara, müasir və qeyri-müasir formalara bölmək olmaz, əsas məsələ onun səmərəsi və keyfiyyətidir.

20.9. DİREKTORYANI MÜŞAVİRƏLƏR VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Direktoryanı müşavirələr kollegial idarəetmə orqanları sırasına daxildir. Direktoryanı müşavirələrin tərkibi məktəb direktoru tərəfindən, həmkarlar komitəsi ilə razılaşma əsasında müəyyən edilir. Bu tərkibə aşağıdakılar daxil olunur:

- 1) Məktəb direktoru;
- 2) Həmkarlar təşkilatı komitəsinin sədri;
- 3) Təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini;
- 4) İbtidai siniflər üzrə müavin;
- 5) Tərbiyə işləri üzrə direktor müavini;
- 6) Təsərrüfat işləri üzrə direktor müavini;
- 7) Hərbi rəhbərlər;
- 8) Məktəb psixoloqu;
- 9) Uşaq və Gənclər Təşkilatının rəhbərləri
- 10) Valideyn komitəsinin sədri.

Müzakirədə təyin ediləcək məsələnin aktualıq səviyyəsi və həll olunma mərhələsindən asılı olaraq direktoryanı müşavirələrə başqa pedaqoji işçilər də dəvət edilə bilər. **Direktoryanı müşavirələrin başlıca vəzifələri aşağıdakılardır:**

- İllik iş planına uyğun növbəti yarımil üçün tərtib olunana təqvim planlarının müzakirə edilməsi və dəqiqləşdirilməsi;
- Məktəbin illik iş planı və pedaqoji şura planlarının müzakirəsi və layihəsi;
- Keçən həftə ərzində məktəbin iş planında nəzərdə tutulmuş məsələlərin yerinə yetirilməsi vəziyyətinin müzakirəsi;
- Ayrı-ayrı siniflər üzrə təlim-tərbiyənin gedişi haqqında fikir mübadiləsi aparmaq;
- Dərs yükü və sinif rəhbərlərinin təyini ilə əlaqədar proqramların müzakirəsi;
- Üzvlərin bir-birinə məsləhəti, tövsiyələri və qeydləri;
- Yeni tədris ilində kadrların yerləşdirilməsi və s.

Direktoryanı müşavirələrinin fəaliyyətinin əsas məqsədi məktəb rəhbərlərinin, müəllimlərin, sinif rəhbərlərinin və ictimai təşkilatların işlərindən səmərəli şəkildə istifadə ilə qarşıya qoyulmuş təlim-tərbiyə məsələlərini optimal metodlarla operativ şəkildə həll etməkdir. Həmçinin metodbirləşmələrin rəhbərlərinin, sinif rəhbərlərinin, eyni zamanda ayrı-ayrı fənn müəllimlərinin məlumatlarını dinləmək və onlara müvafiq tövsiyələr vermək də direktoryanı müşavirələrdə gerçəkləşdirilən fəaliyyət sahələrindən biridir. Mözğunun aktualıq dərəcəsi və ciddilik dərəcəsindən asılı olaraq müşavirənin sonunda direktora tövsiyə olunur ki, müzakirə edilən məsələnin bəzilərini inzibati yolla və ya həmkarlar komitəsinin konfransında yenidən müzakirəyə versin.

Adətən direktoryanı müşavirələr həftənin V günləri təşkil olunur. Növbəti həftənin ilk günündə müşavirədə müzakirə olunan mövzu haqqında yığcam məlumatı və müvafiq qərarların icrası haqqında göstərişlər haqqında kollektiv direktor tərəfindən məlumatlandırılır.

Müasir dövrdə məktəb idarəetməsində direktoryanı müşavirələrdə müzakirə edilən problemlərin yüklülük dərəcəsini aradan qaldırmaq, operativliyi daha da artırmaq üçün direktoryanı müşavirələrdə bərabər müavinyanı müşavirələr də fəaliyyət göstərir. Bu müşavirələrdə əsasən təlim-tərbiyə işləri üzrə müavinin vəzifələrinə aid olan məsələlərin bəziləri müzakirə edilir. Təxminən işinin gedişi direktoryanı müşavirələrdə olduğu kimi təşkil olunur.

20.10. VALİDEYN ŞURASI VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Məktəbin həyatında böyük rol oynayan, təhsilin keyfiyyətinə, şagirdlərin tərbiyəsinə qüvvətli təsir edən təşkilatlardan biri də **valideyn şurasıdır**. Buna valideyn komitəsi də deyilir. komitəsidir. Onun məqsədi valideynləri pedaqoji cəhətdən maarifləndirmək, məktəblə ailələrin qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək, gənc nəslin təlim-tərbiyəsi işində müəllim heyətinə dəstək olmaqdır.

Valideyn şurası sinif üzrə və məktəb üzrə yaradıla bilər. Sinif şuraları sinfin valideyn iclasında, məktəb valideyn şurası isə ümumməktəb valideyn yığıncağında seçilir, yaradılır. Şuarnın tərkibinə valideyn fəalları və nüfuzlu şəxslər daxildir. Valideyn şuralarında müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən komissiyalar təşkil olunur: icbari təhsil, əmək və peşəyönümü, mədəni-kütləvi işlər, idman-sağlamlıq işləri, təsərrüfat işləri, tərbiyə işləri, pedaqoji təbliğat və s.

Məktəb direktoru da məktəb valideyn şurasının tərkibinə daxil olur. Onun köməyi ilə şura illik iş planı hazırlayır və bu planda bütün istiqamətlər üzrə məktəbin ailələ ilə sıx əməkdaşlığı nəzərdə tutulur.

Məktəb valideyn şurasının işinin məzmunu çoxşaxəlidir. Onlar təhsil müəssisəsinin imicinin yaradılmasında, eyni zamanda təhsil müəssisəsinin təşkili ilə bağlı bütün maddi-texniki məsələlərdə şəffaflığın təmin olunmasında, sinifdən xaric işlərin hazırlanmasında, ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsində böyük rol oynayır və valideynləri məktəb həyatında fəal iştirak etməyə cəlb edir. Şura həmçinin uşaqların ailə məişət şəraiti ilə tanış olur, belə məsələləri müzakirəyə qoyur və lazım gələrsə, tək-tək valideynləri iclasa dəvət edir; ailə tərbiyəsində uğur qazanmış valideynlərin məruzələrini dinləyir və qabaqcıl ailə təcrübəsinin öyrənilib yayılmasında fəal iştirak edir.

Şuarnın digər mühüm bir vəzifəsi valideynlər arasında pedaqoji-psixoloji birləşməni qurmaqdan ibarətdir. Bunu nəzərə alaraq, valideyn lektoriyaları və valideyn universitetlərinin təşkilində məktəbə yaxından köməklik göstərir: valideyn kon-

fransları, “dəyirmi masa”, sual-cavab axşamları və s. keçirir. Sınıf valideyn şura iclasları 2-3 aydan bir, məktəb valideyn yığıncaqları isə il ərzində 3-4 dəfə çağırılır. Bununla yanaşı, aktuallığını qoruyan pedaqoji mövzulara həsr olunmuş tematik pedaqoji yığıncaqlar da keçirir və belə tədbirlərdə valideynlərin birgə iştirakı səmərə verir.

20.11. MƏKTƏB UŞAQ VƏ GƏNCLƏR BİRLİYİ VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Uşaq birlikləri müasir dövrdə yeni idarəetmə formalarının təkmilləşmiş nəticəsi kimi də qəbul oluna bilər. Məktəbin idarə edilməsində uşaq və gənclər birlikləri xüsusi yer tutur. Bu birliklərin məqsədi uşaq və gənclərin fəal şəxsiyyət kimi formalaşmasında, ictimailəşməsində və müstəqil həyata qədəm qoymasında məktəb pedaqoji kollektivinə öz töhfəsini verməkdən ibarətdir.

Uşaq birliyi təşkilatının perspektiv məqsədi öz qüvvə və imkanlarına əsaslanmaqla uşaqların hərtərəfli inkişafına kömək etmək, uşaq və yeniyetmələrin maraqlarını təmin etməkdir.

Azərbaycan Uşaqlar Birliyi 1992-ci ildə keçmiş pioner təşkilatının hüquqi varisi olaraq yaradılmışdır. Bu könüllü ictimai birliyə uşaqlar birliyi təşkilatı rəhbəri başçılıq edir. O pedaqoji şuranın tam hüquqlu üzvüdür. Uşaqlar birliyi təşkilatı qarşılıqlı yardım, humanizm və demokratiya prinsiplərinə əsaslanaraq öz əsasnaməsinə uyğun fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Uşaqlar Birliyi uşaqlar və yeniyetmələri özündə birləşdirən, qarşılıqlı yardım, humanizm və demokratiya prinsiplərinə əsaslanan könüllü birlikdir O, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunvericiliklərinə, özünün əsasnaməsinə müvafiq fəaliyyət göstərir.

Birliyin məqsədi uşaqları müstəqil həyata, əməyə hazırlamaq, hərtərəfli ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmaq, vətənə layiq vətəndaşlar yetişdirməkdir.

Azərbaycan Uşaqlar Birliyi “Vətən, xeyirxahlıq və ədalət uğrunda” de-vizi altında fəaliyyət gövtərir.

Birliyin rəmzləri: bayraq qalstuk və fərqlənmə nişanıdır.

Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin Əsasnaməsinə qəbul edən, onun işində iştirak edən, respublikanın hər bir sakini, 10 yaşından etibarən uşaq birliyinin üzvü ola bilər.

Birliyə qəbul fərdi qaydada keçirilir. Qəbul qaydaları və mərasımlər birliyin ilk təşkilatları tərəfindən müəyyənləşdirir.

Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin Qanunları aşağıdakılardır:

1. Vətəni sev, onun təbiətini qoru, öz xalqının tarixini, dilini, mədəniyyətini, adət və ənənələrini öyrən

2. Yaşlılara hörmət et, balacaların qayğısına qal, yardıma ehtiyacı olanlara kömək et.

3. Dostuna sədaqətli və etibarlı ol,

4. Biliklərə möhkəm yiyələn, idmanı sev, asudə vaxtdan səmərəli istifadə et.

Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin hər bir üzvü aşağıdakı hüquqlara malikdir: - Birlik tərəfindən müdafiə olunmaq:

- Birliyə könüllü daxil olmaq və çıxmaq:

- Birliyin özünüidarə orqanlarını seçmək və onlara seçilmək:

- Birliyin fəaliyyətinə aid hər hansı məsələ ilə əlaqədar təkliflər vermək, onu müzakirə və tənqid etmək.

- Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin ilk təşkilatları

- 10 nəfərdən az olmamaq şərti ilə yaradılan daimi, yaxud müvəqqəti dəstə və ya qruplardır.

- ilk təşkilatın rəhbəri onun ümumi iclasında seçilir.

- İlk təşkilatlar yaradılan zaman yaş və işyönümü prinsipləri, fəaliyyət: yerləri (məktəb, yaşayış yeri, məktəbdənkənar və digər tərbiyə müəssisələri, uşaq sağlamlıq düşərgələri və s.) əsas kimi götürülür.

- **İlk təşkilatlar bərabər hüquqlar əsasında yerli – rayon, şəhər Uşaqlar Birliklərinə daxil olurlar.**

- **Yerli təşkilatların toplanışları 2 ildə bir dəfədən gec olmayaraq çağırılır.**

- **Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin ali orqanı 2 ildə bir dəfədən az olmayaraq çağırılan Uşaq və Yeniyetmələrin Respublika toplanışı öz səlahiyyəti daxilində proqrama və əsasnaməyə müvafiq işlər aparır.**

Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin ali orqanı isə Uşaqların və Yeniyetmələrin respublika Toplanışdır. Toplanış o zaman səlahiyyətli hesab olunur ki, seçilmiş nümayəndələrin ən azı yarısından çoxu iştirak etsin. Toplanışda qərarlar qəbul edilərkən sadə səs çoxluğu əsas götürülür. Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin toplanışı, əsasən, aşağıdakı məsələlərin həyata keçirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır:

- birliyin əsasnaməsini, ona edilən dəyişiklikləri, həmçinin əlavələri qəbul edir;

- birliyin fəaliyyətinin yenidən təşkili ilə bağlı qərar qəbul edir;

- birliyin əsas fəaliyyət proqramını, onun başlıca istiqamətlərini müəyyən edir;

- Azərbaycan Uşaqlar Birliyi Təşkilatının səlahiyyətli nümayəndələrindən seçilmiş Respublika şurası toplanışlararası müddətdə birliyin işinə rəhbərlik edir.

Birliyin üzvlüyünə qəbul edilən hər bir məktəbli aşağıdakı məzmununda and içir: **“Mən (şagirdin adı, soyadı) Azərbaycan Uşaqlar Birliyinə daxil olarkən təntənəli surətdə vəd edirəm ki, vətənim Azərbaycanı dərin məhəbbətlə sevcək, onun layiqli vətəndaşı olmağa, daim öz bilik və bacarığımı artırmağa çalışacaq, yurdumun əzadlığı və müstəqilliyi uğrunda mərd mübarizlərin işini davam etdirəcəyəm”**

Azərbaycan Uşaq Birliyinin fəaliyyət proqramında 8 istiqamət müəyyən edilmiş, görülən işlərin məzmunu və formaları əks olunmuşdur:

1. “Ağlın çırağı” – Dərin və möhkəm biliklər uğrunda mübarizə aparmaq, müasir elm və texnikaya yiyələnmək, öz tarixi kökümüzü. Soyumuzu, dilimizi, dinimizi, ədəbiyyat və mədəniyyətimizi dərinləndirən öyrənmək hər bir uşaq təşkilatının fəaliyyətinin əsas istiqaməti olmalıdır.

2. “Xalqımızın tarixi irsi” – Xalqımızın milli adət-ənənələrini, rəvayətlərini, milli və dini bayramlarını, müdrik kəlamlarını öyrənmək, xalqın tanınmış adamları, görkəmli şəxsiyyətləri haqqında məlumat əldə etmək, onları ətraflı öyrənmək, Xalq ensiklopediyasını öyrənmək, Azərbaycan folklor nümunələrini toplamaq və öyrənmək, qədim abidələrimizi, tarixi yerlərimizi, məkanlarımızı öyrənmək, doğma respublikanın tarixi ərazilərinə, qədim şəhər və kəndlərinə ekskursiyalar etmək, diyarşünaslıq muzeyləri yaratmaq bu fəaliyyət proqramına aiddir.

3. “Gücümüz birlikdədir” – Şagirdlərin əxlaq tərbiyəsində diqqət mərkəzində saxlanılan başlıca məsələlərdən biri həmrəylikdir. Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin fəaliyyət proqramında əks olunan “Gücümüz birlikdədir” adlı istiqamət bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir xalq özünün dövlətçilik ənənələri ilə yanaşı dövlət rəmzləri ilə də fəxr edir. Bu gün Azərbaycan vətəndaşlarının qurur mənbəyi, əsgərlərimizin, dövlət başçımızın and yeri olan, qələbələrimizin ilk təmsilçisi, dövlətimizin rəmzi olan üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağımız həm də həmrəyliyin nişanəsi kimi ucalmaqdadır. Bayrağımız – gücümüzü, xalqımızı, Azərbaycanımızı dünyanın nüfuzlu təşkilatlarında, beynəlxalq qurumlarda, möhtəşəm, əzəmətli tədbirlərdə təmsil edir, dövlətimizin varlığının parlaq sübutu kimi dalğalanır. Bayrağa, dövlətin simvollarına məhəbbət uşaq təşkilatlarının da fəaliyyət proqramında aparıcı yerdə dayanır. Həmçinin respublikamızda müxtəlif festivalların, dostluq günlərinin keçirilməsi, əlamətdar tarixlərin qeyd edilməsi, xaricdə yaşayan həmyaşıdları ilə dostluq əlaqələri saxlamaq, dövlətlərarası uşaq yaradıcılıq müsabiqələrinin təşkili də birliyin, həmrəyliyin yaradılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

4. “İş insanın cövhəridir” – Müasir cəmiyyətdə insan amilinin rolunun artması, maddi kapitalın insan kapitalına çevrilməsi önəmli vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Bu baxımdan qurucu, yaradıcı, praktik və psixoloji cəhətdən əməyə hazır, zəhmətsevər vətəndaşların formalaşdırılması ölkəmizin gələcək iqtisadi yüksəlişinin etibarlı təməli deməkdir. Bünövrəsi hələ ailədə qoyulan əmək tərbiyəsi kiçik yaşlardan başlayaraq uşaqları gücü çatan əmək növlərinə cəlb etməklə onlarda tapşırılan işi səliqə ilə icra etmək, zəhmətsevərlik, qənaətcillik, böyüklərin əməyinə hörmət etmək, onların zəhməti ilə düzəldilən əşyalara qayışıq münasibət bəsləmək kimi hisslər formalaşdırır, əməyə məhəbbət ruhunda tərbiyə edir. Bu keyfiyyətlərin uşaqda tərbiyə olunması gələcək sahibkarın, iqtisadçının, təsərrüfatın istənilən sahəsində çalışan peşəkar mütəxəssisin hazırlanmasının ilkin şərti hesab edilir.

Xüsusilə indi, planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçilməsi şəraitində bu problem diqqəti daha çox cəlb edir. Fəaliyyət proqramının bu istiqamətində müxtəlif tədbirlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Şagirdlər “Uşaqları sevindirək” adı altında müxtəlif oyuncaqlar hazırlaya, kəsmə, toxuma, tikmə, aplikasiya işləri ilə məşğul ola bilər, hazırladıqları məhsulları uşaq bağçalarına, valideyn himayəsindən məhrum olan, uşaq evində böyüyən balacalara hədiyyə etməklə onları sevindirə bilərlər. Onlar həmçinin təmir işləri ilə məşğul olan xüsusi briqadalar, “Bacarıqlı əllər” dərnəyi yaradaraq müxtəlif məhsullar hazırlaya, kimsəsiz, tənha insanlara evlərini təmir etməkdə kömək edə bilərlər. Müxtəlif sənaye müəssisələrinə təşkil edilən ekskursiyalar, qabaqcıl əmək adamları ilə keçirilən görüşlər də şagirdlərin əməksevərlik, əməyə məhəbbət, əmək adamlarına hörmət tərbiyəsində böyük rol oynayır.

Eyni zamanda “Mənim gələcək peşəm” adlı inşa yazıları, rəsm müsabiqələri keçirmək, istehsalata təşkil edilən ekskursiyalardan sonra məktəbdə sərgilər təşkil etmək mümkündür.

5. “Dünyanı gözəllik xilas edəcək” – Şagird kollektivində estetik tərbiyə üzrə aparılan işlər emosional, cəlbedici olmalıdır ki, onları maraqlandıra bilsin. Şagirdlərin yaradıcı potensialını aşkara çıxarmaq, onlarda bədii zövqü inkişaf etdirmək, incəsənətin ayrı-ayrı növləri ilə məşğul olmağa cəlb etmək, estetik təsəvvür və mühakimələrini inkişaf etdirmək estetik tərbiyə ilə bağlı həyata keçirilən işlərin əsasını təşkil etməlidir. Bu sahədə işin səmərəli keçməsi üçün tədris müəssisələrində yaradıcılıq dərnəkləri, ədəbi-bədii gecələr, musiqili axşamlar, incəsənət müsabiqələri, sərgilər, müsabiqələr təşkil etmək, estetik mövzuda disputlar aparmaq olar.

6. “Yaşıl dünya” – Ətraf mühitin mühafizəsi dövlət əhəmiyyətli bir problemdir. Təbiətin gözəlliyinin, canlı aləmin mövcudluğunun qorunması uşaqlara hələ kiçik yaşlardan aşılmalıdır. Uşaqlara başa salınmalıdır ki, təbiət bizə hər şey bəxş edib. Dünyada mövcud olan 11 iqlim qurşağının 9-una Azərbaycanda təsadüf edilir. Ana təbiəti, onun havasını, suyunu, mavi Xəzərimizi, billur bulaqlarımızı, coşqun çaylarımızı, oksigen mənbəyi olan meşələrimizi qorumaq tək cə böyüklərin deyil, həm də məktəblilərin borcudur. Onlar bu məqsədlə aşağıdakı işlərin həyata keçirilməsində iştirak edə bilərlər:

- yaşadığı ərazinin, məktəb həyətinin yaşıllaşdırılmasında iştirak etmək;
- ətrafda yaşayan quşları, heyvanları yemləmək, onları qorumaq;
- ekoloji kəşfiyyat qrupları yaradaraq ətraf ərazidə çirklənmiş obyektləri müəyyən etmək;
- dərman bitkilərini becərmək, toplamaq, apteklərə təhvil vermək;
- məktəbin həyətinə həmişəyaşıl ağaclar, o cümlədən meyvə tingləri becərərək çoxaltmaq və onları ətraf ərazilərdə, yol kənarında əkmək;
- abadlaşdırma işlərində, iməciliklərdə iştirak etmək;

Bu məqsədlə təbiəti mühafizə dəstələri, ekoloji postlar, “Təbiətin dostları” qərargahı yaratmaq, təbiətə ekskursiyalar təşkil etmək olar.

7. “Güclülər, cəsurlar, çeviklər” – Fiziki tərbiyə sağlamlığa, fiziki kamilliyə, fiziki mədəniyyətə zəmin yaradır, şagirdlərin sağlam və gümrah böyüməsinə, fiziki bacarıqlara mükəmməl şəkildə yiyələnməsinə, vətənin müdafiəsinə hazır olmasına şərait yaradır.

Bu baxımdan uşaq birliyi təşkilatının fəaliyyət proqramında “Güclülər, cəsurlar, çeviklər” bölümünün olması da fiziki tərbiyə aspektindən aktualıq kəsb edir. Bu fəaliyyət proqramının reallaşdırılması uşaqlarda şən əhval, gözəllik, məntiqi düşüncə, möhkəm iradə, güclü xarakter, nəcib əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırır.

İntizam tərbiyəsi, rejimə riayət etmək, orqanizmə zərər yetirən vərdişlərdən tamamilə uzaq olmaq, şəxsi gigiyena qaydalarına əməl etmək proqramda xüsusi diqqət yetirilən məsələlərdəndir.

Məlumdur ki, uşaqların fəaliyyətində oyun aparıcı yerlərdən birini tutur. Oyun zamanı uşaqlarda bir sıra faydalı bacarıq və vərdişlər, müsbət keyfiyyətlər formalaşır. Məsələn, qələbə uğrunda birgə mübarizə, qarşılıqlı kömək və anlaşma, komandanın ümumi mənafeyini qorumaq, kollektivçilik hissi, qələbə əzmi və s. Bəzən uşaqların ətraf aləmə, insanlara, oyuncaqlarına, hətta peşələrə münasibəti məhz oyun prosesində formalaşır. Tarixi çox qədimlərə gedib çıxan xalq oyunlarının da əhəmiyyəti çox böyükdür. Xalqın mədəniyyətini, ictimai fəaliyyətini, həyat tərzini, əmək prosesinin incəliklərini, davranışını əks etdirən bu oyunlar uşaqlar üçün də maraqlıdır. Xalq şənliklərində, xüsusilə Novruz bayramında Keçəllə Kosağının ifasında nümayiş etdirilən bu oyunlar uşaqlara xoş əhval, gülüş bəxş edir.

Uşaqların da iştirak edə biləcəyi mütəhərrik, hərəkətli oyunlar onlarda çeviklik, mütənasib, simmetrik bədən quruluşu, cəldlik formalaşdırır.

Bu fəaliyyət proqramının məzmununu həyata keçirərkən müxtəlif idman və hərbi-idman oyunları, milli bayramlara həsr olunmuş idman yarışları, spartakiadalar, müxtəlif idman bölmələri, Şəhidlər xiyabanına kütləvi gedişlər, idman klubları kimi iş formaları tətbiq etmək olar.

8. “Mərhəmət” – humanizm tərbiyəsi üzrə mərhəmət həftəsi, şəfqət dəstələri, xeyriyyə yarmarkaları keçirmək. Bizim ətrafımızda əziyyət çəkən, maddi və mənəvi yardıma, qayğıya ehtiyacı olan imkansız, Kasıb, əlil, tənha insanlar var. “Mərhəmət” fəaliyyət proqramı məhz belə şəxsləri diqqət mərkəzində saxlamağı, onlara kömək edib əl tutmağı, şəhid ailələrini, qazilərimizi diqqət mərkəzində saxlamağı nəzərdə tutur. İmkani olmayanlara kömək və qayğı göstərmək birinci növbədə hamının insanlıq borcudur.

Fəaliyyət proqramının müxtəlif istiqamətlərində iştirak edən uşaqlar isə onları maraqlandıran fəaliyyət növləri özləri müəyyənləşdirməlidirlər. Uşaqlar eyni zamanda özləri də maraqlı işlər, məşğələlər, əməliyyat və aksiyalar fikirləşib tapa bilərlər.

IX-XI sinif şagirdləri isə məktəb gənclər təşkilatında birləşirlər. Onun rəhbəri elə həmin siniflərin fəal şagirdlərindən biri seçilir. Bu təşkilatın da idarəedici rəyasət heyəti seçki yolu ilə yaradılır və yuxarı sinif şagirdlərinin bilik və dünyagörüşlərinin artırılmasında, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında və hərətəfəli inkişafında mühüm rol oynayır.

Gənclər təşkilatı sinif rəhbərləri tərəfindən daimi, gündəlik kömək aldıqda öz fəaliyyətini daha səmərəli şəkildə qurur. Şagirdlərin tərbiyəsində sinif rəhbəri və gənclər təşkilatının qarşılıqlı əlaqəsi aşağıda göstərilən bir sıra **cəhətlərlə şərtlənir:**

1) Gənclər təşkilatı X-XI siniflərin rəhbərlərini öz yığıncaqlarına dəvət edir. Həmin yığıncaqlarda sinif rəhbərləri ilə birlikdə bir çox məsələlərin müzakirəsi keçirilir. Buraya təşkilatın qarşısında duran vəzifələr, işin məzmunu, istiqamətləri, fəaliyyətin daha da təkmilləşdirilməsi perspektivləri, hesabatlar, seçkilər, şagirdlərin təlim və tərbiyəsi üzrə işlər, intizamla bağlı məsələlər və s. daxildir.

2) Konkret olaraq şagirdlərin tərbiyəsi və intizamı ilə əlaqədar məsələnin müzakirəsi keçirilir;

3) Bu və ya digər ümumməktəb tədbirinin hazırlanıb həyata keçirilməsi planlaşdırılır və keçirilir;

4) Məktəblilərin asudə vaxtını və tərbiyəsini təşkil edir;

5) Şagirdlərin məktəbdənkənar tədbirlərini təşkil edir;

6) Ümumməktəb tədbirləri keçirmək üçün sinif rəhbərlərinə müraciət edir və s.

Şagirdlərin tərbiyəsində sinif rəhbəri və Gənclər Təşkilatının qarşılıqlı əlaqəsi aşağıda göstərən bir sıra aspektlərlə şərtlənir: Gənclər Təşkilatı X-XI sinif rəhbərlərini öz yığıncaqlarına dəvət edir və bu yığıncaqlarda bir çox məsələlərin müzakirəsi həyata keçirilir: buraya təşkilatın qarşısında duran vəzifələr işin məzmunu, fəaliyyətin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətləri: hesabat seçkisi, məktəblilərin təlim-tərbiyəsi, intizam tərbiyəsi ilə bağlı məsələlər daxildir. Konkret şagirdlərin tərbiyəsi və intizamı ilə bağlı məsələlərin müzakirəsi; Ümumməktəb tədbirlərin hazırlanıb reallaşdırılmasını təmin edir; Məktəblilərin asudə vaxtının səmərəli təşkilini təmin edir; Şagirdlərin məktəbdənkənar tədbirlərini keçirir; Ümumiməktəb özünüidarə orqanlarının yaradılması ilə əlaqəli söhbətlər aparmaq, məsləhətləşmək məqsədi ilə direktor müavinlərinə, sinif rəhbərləri, fənn müəllimlərinə müraciətlər edir və s.

Məktəbdə məzmununa görə fərqlənən **digər uşaq birliklər də fəaliyyət göstərə bilər: əmək, asudə vaxt, ictimai-siyasi, vətənpərvərlik, incəsənət birlikləri və s.** Mövcudluq müddətinə görə müvəqqəti, daimi və situativ ola bilər. İdarəetmə xarakterinə görə formal, qeyri-formal gənclər və klub birliklərini fərqləndirmək olar. Bu birliklər uşaq və gənclərin asudə vaxtının səmərəli təşkili və ictimai fəallıq göstərməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Uşaq birlikləri maraqlarına görə seçmək, bir birlikdən digərinə keçmək, ürəklərinə yatan fəaliyyət proqramını həyata keçirmək, həmçinin proqramların icra müddəti və sürətini planlaşdırmaq imkanına malik olurlar. Proqramlar variativlik nəzərə alınmaqla

işlənib hazırlanır. Təşkilat üzvlərinə öz proqramlarına əlavələr etmək hüququ verilir. Uşaqlarda demokratik mədəniyyətin tərbiyə olunmasında uşaq ictimai birliklərinin əhəmiyyəti böyükdür. İnsanın ictimai-fəallıq cəhətdən inkişaf etməsi, demokratik mədəniyyətə yiyələnməsi, ilk növbədə onun həmrəyliyə, cəmiyyətdə mövcud olan müxtəlif istiqamətli maraqların harmoniyasına imkan yaratmasında özünü göstərir. Eyni zamanda, cəmiyyətin, sosial təbəqələrin, fərdlərin qarşısında duran vəzifələrin konstruktiv həllinə imkan verən kompromislər axtarışına meyilli olmasında nəzərə çarpır.

Bu gün uşaq birliklərində uşaqların sosial-iqtisadi fəallığının tərbiyə edilməsi məsələsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu proses aşağıdakıların həyata keçirilməsini təmin edir: - uşaqların və yaşlıların sosial-iqtisadi münasibətlərinin qarşılıqlı təsiri; - əldə edilmiş biliklərin praktik fəaliyyətə tətbiqi.

Uşaqların tərbiyəsində onların müvəqqəti birliklərinin də böyük əhəmiyyəti vardır. Belə birliklərdən uşaqların öz yaşlıları ilə dinamik və intensiv ünsiyyətinə real şərait yaradılır. Müvəqqəti birliklərdə yeniyetmələr öz həyat fəaliyyətlərini müstəqil təşkil etməyi sınaqdan keçirir, bu zaman passiv müşahidəçidən fəal təşkilatçıya çevrilirlər.

Müxtəlif uşaq birlikləri uşağın daxili aləminin təşəkkülünə, onlarda ümumi mədəniyyətin, yeni dəyərlərin formalaşmasına imkan yaradır, uşağın sosial inkişafını stimullaşdırır.

20.12. ŞAGİRD KOMİTƏSİ VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Məktəbdə şagird özünüidarəsini həyata keçirmək üçün **şagird komitəsi** yaradılır. Şagird komitəsi məktəbdə özünüidarənin təşkilinin əsas və ən səmərəli yoludur. Şagird komitələri ayrı-ayrı komissiyaların işini özündə birləşdirir. Həmin komissiyaların rəhbərliyi isə özünüidarə orqanları kimi fəaliyyət göstərir.

Şagird komitəsi sinif və məktəb səviyyəsində təşkil edilir. **Sinif şagird komitəsinin öz fəalları olur. Buraya sinif nümayəndəsi, uşaq və gənclər təşkilatının nümayəndələri, divar qəzeti redaksiya heyəti, müxtəlif komissiya rəhbərləri daxildir.** Bəzi məktəblərdə sinif fəallarının fəaliyyətini əlaqələndirmək məqsədi ilə sinif şuraları da yaradılır. Sinif kollektivinin ali orqanı sinfin ümumi yığıncağı hesab olunur. Orada sinif həyatının ən mühüm və aktualıq kəsb edən məsələləri müzakirəyə çıxarılır. Sinfin ümumi yığıncağı ayda ən azı bir dəfə toplanır. İlk yığıncaqda sinif nümayəndəsi təyin olunur.

Sinif şagird komitəsi bilavasitə sinif rəhbərinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Sinif şagird komitəsi özlərinin aidiyyəti olduğu ayrı-ayrı siniflərdə şagirdlərin əqli, əxlaqi, estetik və fiziki tərbiyəsini, idman: oyunlarını, ictimai-faydalı işlərini, fəal istirahətini səmərəli təşkil edir və həmçinin şagirdlər üçün nümu-

nəvi qaydalara, mədəni davranış və məktəbin daxili intizam qaydalarına və rejimə necə əməl edilməsinə düzgün nəzarət aparılmasını təşkil edir.

Məktəb şagird komitəsi hər sinifdən bir nəfər olmaqla sinif kollektivlərinin nümayəndələrini birləşdirmək yolu ilə yaradılır. Məktəb şagird özünüidarəsinin ali orqanı ildə bir dəfədən az olmayaraq keçirilən ümumməktəb şagird konfransıdır.

V-XI siniflərdə sinif nümayəndəliyi yaradılır. **Sinif nümayəndəsi sinif rəhbərinin bilavasitə rəhbərliyi ilə keçirilən sinif iclasında uşaqların açıq səs verməsi və razılığı əsasında yaxşı təşkilatçılıq qabiliyyəti olan əlaçı, mədəni və işgüzar, faal şagirdlərdən seçilir.**

Şagird komitəsi öz fəaliyyətini komisiyalar vasitəsilə həyata keçirir. Şagird komitəsinin aşağıdakı komissiyaları olur:

1. **Təlim komissiyası** (*zəhni tərbiyə sahəsində*);
2. **Təşkilatçılıq komissiyası** (*təşkilati işlər sahəsində*);
3. **Bacarıqlı əllər komissiyası** (*əmək tərbiyəsi sahəsində*);
4. **Maraqlı işlər və incəsənət komissiyası** (*əxlaq və estetik tərbiyəsi sahəsində*);
5. **İdmançılar komissiyası** (*fiziki tərbiyə üzrə*);
6. **Sağlamlıq komissiyası** (*Sağlamlıq işləri və sanitariya-gigiyena sahəsi üzrə*);
7. **Ekoloqlar komissiyası** (*Ekoloji tərbiyə sahəsində*);
8. **İntizam komissiyası** (*Nizam-intizam tərbiyəsi üzrə*).

Hər bir komissiyaya istiqmətindən, maraqlarından asılı olaraq müxtəlif sayda şagirdlər üzv ola bilər. Həmin şagirdlər öz aralarında komissiyaya rəhbər seçirlər. Rəhbər seçkisi zamanı müəllim sosiometriya üsulundan istifadə edərək həmin qrupun faktik liderini müəyyən edib, rəhbər seçir.

Sonra sinif rəhbəri hər bir qrupun rəhbəri ilə həmin komissiyanın iş planını tərtib edir. Planın aylıq hazırlanması daha məqsədəuyğundur. İş planı tərtib edilərkən həmin qrupa daxil olan şagirdlərin bilik səviyyəsi, həyat təcrübəsi və yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Sinif rəhbəri plan tutulmasında şagirdlərə kömək etməlidir.

Tədbirlər planı hazırlanarkən sinif rəhbəri hər bir qrupun hansı işlər görməsi ilə əlaqədar qrup üzvləri ilə təlimati söhbətlər keçirməlidir.

Qrupların işləri elə təşkil edilməlidir ki, hər bir qrupun üzvləri müxtəlif günlərdə fəaliyyət göstərsin. Çalışmaq lazımdır ki, tədbirlərdə sinif şagirdlərinin hamısı iştirak etsin.

20.13. MƏKTƏB KONFRANSI, HƏMKARLAR TƏŞKİLATI VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Məktəbin idarə edilməsində məktəb konfransı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəbin özünüidarəsinin ali orqanı məktəbin ümumi yığıncağı – konfransdır. Konfranslar arasında ali ictimai özünüidarə orqanı məktəb şurasıdır.

Məktəb konfransında məktəb həyatının ən mühüm və vacib problemləri müzakirə olunur. **Bu məsələlərə aşağıdakılar daxildir: məktəbin maddi-texniki bazası; təlim-tərbiyə, maliyyə vəziyyəti; məktəb direktorlarının, məktəb şurasının, özünüidarə orqanlarının hesabatları, onların seçkisi; məktəb fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində məsul şəxslərin hesabatlarının müzakirəsi; məktəb şurası üzvlərinin və sədrlərinin seçilməsi, üzvlüyün vaxtından əvvəl xaric edilməsi.**

Ən azı ildə bir neç dəfə məktəb konfransları keçirilir. Konfrans nümayəndələri hər iki kateqoriyadan bərabər sayda müəllimlərin və valideynlərin iclaslarında seçilir. Onlar bərabər səs hüquqlarına malikdirlər. Konfransda gizli səsvermə və adi səs çoxluğu ilə qərarlar qəbul edilir. O, məktəbin qarşısında duran vacib məsələlərin həllinə yönəlmiş təkliflər verir və müvafiq təşkilatlar qarşısında məsələlər qaldırır.

Məktəb rəhbəri digər ictimai təşkilatlar, kollegial orqanlar kimi idarəetmə fəaliyyətində həmkarlar təşkilatına da istinad edir. **Həmkarlar təşkilatı məktəbdə işləyən bütün müəllim və digər kateqoriyalardan olan pedaqoji kollektivi əhatə edir. Onun əsas məqsədi məktəb işçilərinin yüksək məhsuldarlığını - təlim və təhsilin keyfiyyətinə cavabdehlik hissini artırmaq, həmçinin onlara əlverişli iş şəraiti yaratmaq və əmək hüquqlarını qorumaqdır.**

Həmkarlar təşkilatının işinin məzmunu çoxşaxəli olduğu üçün onları aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: məktəbin maddi-tədris bazasının möhkəmləndirilməsi, laboratoriya və kabinələrin təchizi ilə bağlı rəhbərliklə birgə əməkdaşlıq edir; müəllimlərin rəğbətləndirilməsi, ad günlərinin və yubileylərin təşkili ilə bağlı rəhbərlik qarşısında məsələ qaldırır; səmərəli iş rejiminin qurulması, əmək intizamının gözlənilməsi kimi məsələlərin həllinə çalışır; müəllimlərin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, istirahətlərinin təşkili ilə bağlı müvafiq təşkilatlar qarşısında məsələlər qaldırır; pedaqoji işçilərin xəstələnməsi, müvəqqəti iş qabiliyyətlərinin itirilməsi hallarında qanunvericiliyə uyğun maddi təminat, xüsusi ehtiyacı olanlara maddi dəstəyin verilməsi məsələlərini həll edir; pedaqoji işçilərin əmək hüququnun təmin edilməsi üçün profilaktik tədbirlər görür.

Həmkarlar təşkilatı məktəbin vacib məsələlərinin həlli ilə bağlı ildə bir və ya iki dəfə istehsalat müşavirələri keçirir. Burada, adətən, müxtəlif sahələr üzrə (təsərrüfat, səhiyyə, iaşə, tədris, sinifdənxaric və məktəbdənkənar iş və s.) məsul şəxslərin məlumatlarının dinlənilməsi, dərslərin təkmilləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi və digər məsələlərin müzakirəsi aparılır.

Beləliklə, təhsilin idarə olunmasında iştirak edən kollegial orqanlar və ictimai təşkilatlar öz vəzifə öhdəliklərini lazımi şəkildə yerinə yetirdiyi zaman keyfiyyətcə irəliləmə müşayiət oluna bilər. Təhsil müəssisəsində yaranan problemlər miqyasından və məzmunundan asılı olaraq müvafiq idarəetmə formalarına ötürülür. Məsələlərin bu cür kollektiv müzakirəyə əsaslanan qərarlarla öz həllini tapması daha səmərəlidir. Nəticə etibarilə, məktəb rəhbəri ümumi nəzarətin həyata keçirilməsinə nail olur.

20.14. MƏKTƏBİN İDARƏ OLUNMASINDA PLANLAŞDIRMANIN ROLU

Planlaşdırma idarəetmədə ən mühüm amil olub məktəbi idarə etməyin və ona rəhbərliyin ən zəruri tərkib hissəsi sayılır. Məktəb fəaliyyətinin planlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalı bir sıra amillər vardır. Bu amillər sırasına dövlətin təhsil sahəsində verilən qərarları, qanunvericilik aktları, həmçinin Təhsil Nazirliyinin və təhsil idarəetmə orqanlarının qərarları kimi mühüm amillər daxildir. Digər amillər isə daha konkret olub, məktəbin həyat şəraiti, ümumi və xüsusi tələbləri, pedaqoji prosesin təşkili məsələsini özündə ehtiva edir.

Məktəb planlarında yer alacaq bütün tədbirlər məktəbin gələcək fəaliyyətini, onun inkişaf tendensiyalarını, idarəetmə ierxiyasını özündə əks etdirir. Məhz buna görə də bu planları tərtib etməzdən öncə qarşıya bir sıra məsələlərin təhlilini əhatə edən suallar qoyulmalıdır. Buraya “Məktəb öz inkişafının hansı mərhələsindədir?”; “Əsas icra edilməli məsələlər hansılardır və bunlar arasında necə bölgü etməliyik?”; “Növbəti strateji hədəfimiz hansı məntəqədir? Biz buraya necə çatacağıq?”; “Əsas meyarlar nədir və bu meyarları nəyə əsasən müəyyənləşdirəcəyik?” kimi əsas istiqamətləndirici suallar daxildir. Bütün bu sualların həllinə nail olmaq üçün isə məktəb üçün müəyyən bir strateji hədəflər müəyyən etmək gərəkdir. Bu strateji hədəflərə nail olmanın yolu isə ümumi monitorinqin aparılması və diaqnozlaşdırmanın aparılmasıdır. Yalnız bundan sonra rəhbər müəyyən perspektivləri hədəfə alaraq proqnozlaşdırma işlərini həyata keçirə bilər.

Planlaşdırma işini həyata keçirdən rəhbər həm özünün, həm də kollektivin praktikasını, onun sahələr üzrə təcrübəsini, hazırlıq dərəcəsini nəzərə almalıdır. Nümunə olaraq, əgər məktəb rəhbərinin strateji hədəflərinə kollektivin elmi-praktiki və pedaqoji potensialını inkişaf etdirmək daxil edilmişdirsə, bu istiqamətdə ilkin olaraq ya ixtisasartırma, ya yenidən hazırlanma kurslarına, ya da dayaq məntəqələrinə müraciət etmələrini tədris ilinin əvvəllərində həyata keçirilməsini planlaşdırmaq daha məqsədəuyğun olar və daha çox perspektivlərin əldə edilməsinə yardım edir.

İdarəetmə fəaliyyətində icra edilən bütün işlər üçün nəzərdə tutulan tədbirlər müəyyən qaydalara istinad etməlidir. Məhz bu qaydalar əsasında səmərəli nəticəni əldə etmək mümkündür. Belə ki, təhsilin idarəedilməsində də müəyyən planlaşdırma tədbirləri zamanı, xüsusilə də planı hazır etməzdən öncə istinad etməli olunan müəyyən bir qaydalar vardır. Bu qaydalar özlüyündə müəyyən bir prinsipləri təşkil edir. Məhz bu aspektdən də məktəb rəhbərinin, həmçinin təhsil idarəetmə sahəsində fəaliyyət göstərən bütün menecerlərin, bu sahədə tədqiqat aparən şəxslərin planlaşdırma işinin elmi-nəzəri əsasını təşkil edən əsas prinsipləri bilməsi, onların tətbiqinin xarakterik cəhətlərinə bələd olması olduqca mühüm məsələdir.

Planlaşdırmada bir sıra pedaqoji prinsipləri ümumiləşdirərək aşağıdakı prinsipləri göstərə bilərik:

Aktuallıq prinsipi.

Aktuallıq prinsipi məktəbin qarşısında dayanan ən mühüm tədbirləri fərqləndirmək tələb edir. Bütün tədbirləri aktual adlandırmaq effektivlik cəhətdən əlverişli deyildir. Məhz buna görə də bu prinsipə istinad etmək idarəetmə fəaliyyətində qazanılmış kompetensiyalardan asılıdır. Aktuallıq prinsipinin tələb etdiyi mühüm tədbirlərin seçilməsi məktəb həyatının da gələcəyini müəyyən edir. Çünki rəhbərliyin istiqamətləndirdiyi əsas məsələlər məktəbin inkişaf dinamikasını müəyyən edir. Bu prinsipə istinad edərək məktəb fəaliyyətindəki təlim-tərbiyə işlərinin sistemini qurmaq əlverişli hesab edilir. Belə ki, sinifdən xaric və məktəbdən kənar tədbirlərin siyahısı, hansı tədbirin perspektivin hansı mərhələsinə aid olmasını (yaxın, orta, uzaq) müəyyənləşdirilməlidir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bəzən bir məktəb üçün aktual hesab edilən bir tədbir digər məktəb üçün aktual hesab edilməyə də bilər. Bu təhsil müəssisəsinin kök salmış praktikasından irəli gəlir.

Elmilik prinsipi. Bu prinsip idarəetmə fəaliyyətinin icra edən rəhbərin üzərinə böyük məsuliyyət, elmi-nəzəri biliyə sahib olmaq, öz ixtisasına dair yeni ədəbiyyatı izləmək kimi tələblər irəli sürür. Ümumiyyətlə idarəetmə fəaliyyətini icra edən ilk növbədə idarəetmə elminin nəzəri əsaslarını, pedaqogika elminin, məktəbsünaslığı, psixologiyayı, sosial pedaqogikanı, sosial psixologiyayı, pedaqoji psixologiyayı praktik aspektlərdən bilməlidir. Ümumiyyətlə, istənilən parakik fəaliyyət hər hansısa bir nəzəri müddəaya əsaslanır. Bu cəhətdən mütləq şəkildə rəhbərlik fəaliyyətini icra edən şəxsin elmi-nəzəri biliklər sisteminə sahib olması çox mühüm bir məsələdir. Planlaşdırma zamanı elmilik prinsipinin pozulması, planlaşdırmanın funksiyalarının icra edilməməsi ilə nəticələnə bilər. Bu cəhətdən də rəhbər şəxslər planlaşdırma işinin prinsipləri, elmi əsasları, tərtibi yolları, növləri və s. kimi elmi biliklərə istinad edən məsələlərin nəzəri əsasını bilməlidirlər.

Perspektivlik prinsipi. Planlaşdırma işinin icrası zamanı görülmək istəyən işlərin istər zaman, istər məkan cəhətdən düzgün və ən optimal sıralanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Əgər seçilmiş tədbirlər gələcək üçün əlverişli nəticələrlə yekunlaşacağını proqnozlaşdırmaq mümkün deyilsə, bu zaman perspektivlik prinsipinin gözlənilməsi əsas səbəb ola bilər.

Planlaşdırma zamanı görülmək istəyən işlərin perspektivlərinin nəzərə alınması məqsəd-fəaliyyət-nəticə üçbucağının taleyini də həll edir. Məqsəd perspektiv nəticənin əldə olunmasına istiqamətlənir, nəticə isə fəaliyyətdən asılıdır. Perspektivliyi müəyyən etmək üçün ilk öncə məqsədi nəzərə alıb, nəticəyə istiqamətlənmək lazımdır.

Perspektivlik prinsipi cəhətdən planlaşdırılan işlərin icra müddətinin düzgün müəyyənləşdirilməsi əsas tələblərdən biridir. Belə ki, nəzərdə tutulan işin zamanından əvvəl və ya zamanından sonra icrası qeyri-məhsuldar nəticəyə gətirib çıxardır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, perspektivlik cəhətdən məntiqi əlaqələndirilməlidir.

dirmə zamanla bağlıdır. Atalar boş yerə deməyiblər ki, bu günün işini sabaha qoyma. Əgər icrası mütləqlik tələb edən bir iş varsa onu saxlamaq və yaxud zamanlara ardıcılığını dəyişmək idarəetmədə effektivlik cəhətdən çox böyük səhvdir.

Konkretlik prinsipi. Məktəbdə həyata keçirilən tərbiyə işlərinin, pedaqoji kollektivin metodiki bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, maddi-texniki bazanın təmiri və təmini, məktəbdənkənar və sinifdən xaric işlərin (tədbirlərin) həyata keçirilməsi kimi məsələlərin qarşısında “il boyu” kimi ifadənin yazılması konkretlik prinsipinə tamamilə ziddir. Bəzən rəhbərlər bu kimi tədbirlərin ilboyu keçirilməli olduğunu bilərək bu kimi halları müdafiə edir. Məktəbdə bütövlükdə pedaqoji proses ilboyu davam etdirilməlidir, lakin hər bir tədbir özlüyündə hazırlıq; əsas; yekun” kimi üç mərhələni əhatə edirsə (pedaqoji prosesin təşkili qaydalarına əsasən) deməli, bu tədbirlərin icrasına başlanılması və bitirilməsi də uzun bir müddəti, xüsusi bir periodu əhatə edir. Bu tip tədbirlərin bir-birindən fərqləndirilməsi, onlar arasında keçidin təmin edilməsi ilə konkretlik prinsipinin tələblərini ödəmiş hesab olunur.

Çeviklik prinsipi. Optimallaşdırma üçün planların tərtibində nəzərə alınmalı əsas prinsiplərdən biri də məhz çeviklik prinsipidir. Bu prinsip konkretlik ilə bağlıdır. Tərtib edilmiş planlar nə qədər konkret və ardıcıl olarsa onların çevikliyini təmini bir o qədər də yüksək hesab edilir. Hər bir rəhbər dərk etməlidir ki, tərtib edilən planlar yazı üstündə qalan şablon deyildirlər. Onlar işlərə rəhbərlik üçün kompasdırlar. Məhz planların tərtibi elə əlverişli situasiyaya uyğunlaşdırılmalıdır ki, nəticənin səmərəliliyini təmin etmiş olsun. Çeviklik prinsipi həm xaricdən gələn təsirləri, həm də məktəbin daxili ehtiyatını nəzərə alaraq tutulan tədbirlərin daha səmərəli təşkilinə şərait yaradır.

Bir çox elmi ədəbiyyatda çeviklik prinsipi həm də dinamiklik kimi təhlil edilir. Tədqiqat işlərinin nəticələrinə əsasən (bir çox hallarda bu nəticələrdə yalnız müsbət aspektlər qabardılısa belə, unudulmuş çeviklik prinsipinin nəticələrdə yer almamasına istinad edərək) belə bir qənaətə gələ bilərik ki, planlaşdırma işlərində çeviklik nəzərə alınmır, əlavə tədbirlər üçün şərait yaradılmır. Bəzən iş planları elə tərtib edilir ki, buraya bir ifadə belə əlavə etmək mümkün olmur. Bunun səbəbi hər il, kök salmış ənənələrə sadıq qalmaq “köçürmə” əməliyyatını icra etməkdən ibarətdir. Lakin, unutmamaq gərəkdir ki, məktəbin bütün kollektivinin yaradıcı fəaliyyəti nəticəsində yeniliklər əldə etmək mümkündür. Məktəb rəhbəri belə şəxslərin dəstəklənməsi istiqamətində məktəb həyatının inkişafına təkən verəcək tədbirləri planlaşdırmada nəzərə almalıdır.

Aşkarlıq və kollegiallıq prinsipi. Bir çox araşdırmalarda bu prinsip vahid bir adla verildiyi üçün bir də ayrı-ayrılıqda təhlilini labüd görmədik. Çünki əgər bir kollektivdə aşkarlıq olmazsa burada kollegiallığın olması qeyri-mümkündür. Məktəb rəhbərləri iş planlarını tərtib edərkən tək qalmaq, əlavə şəxslərin işə qa-

rışmamağını daha çox üstün tuturlar. Fikir ayrılıqları onları qorxudur, çıxış yolunu məhz belə görürlər. Lakin rəhbərlər unudurlar ki, nə qədər çox ideya olarsa onlar üzərində o qədər yeniliklər yaratmaq mümkün olar. Bütün ideyaları dinləmək, onlar arasında məntiqi əlaqə qurmaq, ən optimalını əsaslandırmaq və seçib götürmək təkbəşinə düşünməkdən daha səmərəli nəticələr əldə verir.

Tərtib ediləcək planlara bir nəfərin məsuliyyət daşması olduqca çətin, həmçinin qeyri-effektivdir. Nəzarət etmək və məsuliyyət daşımaq arasında müəyyən dərəcədə bağ vardır. Lakin, tərtibi məsələndəki məsuliyyət yükünü rəhbərin üzərinə götürməsi düzgün deyildir. Bu, həm idarəetmənin prinsiplərinə, xüsusən də demokratiklik, kollegiallıq, məsuliyyətin bölüşdürülməsi kimi dövlət əhəmiyyətli prinsiplərə ziddir, həm də qeyri-məhsuldar fəaliyyətdir.

Kollegiallıq və aşkarlıq prinsipinin irəli sürdüyü tələblərə əsasən, tərtib edilən planlar kollektiv qərarlara əsaslanmalı və bütün üzvlərə onun tərkib hissələri aydın olmalıdır. Plana daxil edilən tədbirlərin icrasına dair qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmək aşkarlığın təmini ilə şərtlənir.

Yuxarıda sadalanan prinsiplərdən əlavə nəticəyönümlülük, əhatəlilik, optimallıq kimi əsas prinsiplər də mövcuddur.

Məktəbdə tərtib və tətbiq edilən istər iş planları, istərsə də strateji planlar yuxarıda sadalanan prinsiplərə istinad edərək hazırlanaraq bir o qədər optimal nəticə və səmərəli idarəetməyə nail olmaq olar. Hər biri rəhbər şəxs planın tərkibindəki əsas prinsipləri nəzərə alaraq müxtəlif planlaşdırma növlərindən istifadə edə bilər.

Perspektiv iş planı. Məktəbin idarəedilməsinin planlaşdırılmasında yer alan perspektiv iş planları bir il müddətini əhatə etməklə, illik iş planı hesab edilir. Ötən illərdə əsasən perspektiv iş planı beş il müddətini əhatə edirdisə, müasir dövrdə bu bir il müddətini əhatə edir. İllik plan adətən aşağıdakı bölmələrdən ibarət olur:

- ☒ Əvvəlki tədris ilində məktəb işinin təhlili;
- ☒ Yeni tədris ilində məktəbin vəzifələri;
- ☒ Ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi;
- ☒ Təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- ☒ Şagirdlərlə sinifdən xaric və məktəbdən kənar işlərin təşkili;
- ☒ Şagirdlərin təlim-tərbiyəsində məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işi;
- ☒ Pedaqoji şuranın işi;
- ☒ Məktəb şurasının işi;
- ☒ Metodik şuranın işi;
- ☒ İxtisasartırma və attestasiya işləri;
- ☒ Elmi-texniki nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi;
- ☒ Məktəbi idarəetmə və məktəbdaxili nəzarət;
- ☒ Səhiyyə-sağlamlıq işləri;
- ☒ Təşkilati-təsərrüfat işləri;
- ☒ Məktəbin maddi bazası.

İllik planda ayrı-ayrı bölmələrin fəaliyyət proqramları da qeyd edilir və yeri gəldikcə illik planda müəyyən düzəlişlər də aparılır. İllik planlaşdırmaya müəllimlərin tematik və dərs üzrə planları, sinif rəhbərlərinin rüblük və illik, məktəb direktoru və onun müavinlərinin həftəlik və aylıq planları da daxil olur. Məktəbdə təlim-tərbiyə keyfiyyətinin yüksəldilməsində ən zəruri şərt həmin planların əlaqəli şəkildə həyata keçirilməsidir.

Cari plan. Cari planlaşdırma illik iş planına əsasən hazırlanır və bu tədris ilinin ayrı-ayrı dövrlərini əhatə edən planlaşdırma növüdür. Cari plan müddətinə görə aşağıdakı növlərə bölünür:

1) yarımillik cari plan; 2) aylıq cari plan; 3) həftəlik cari plan; 4) günlük cari plan.

Məktəbə rəhbərlik edən və idarəetmə fəaliyyətini icra edən şəxslərin (direktor və onun müavinlərinin) hər biri öz vəzifələri ilə əlaqədar olan bütün məsələlərdə cari planlara istinad edir və bu plan onların fəaliyyətində tənzimləyici rolunu yerinə yetirir.

Operativ plan. Operativ plan cari planlardan fərqli olaraq operativ planlar öz çevikliyi ilə fərqlənirlər. Bu, əsasən, zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi zamanı yaranan planlardır. Tutaq ki, təhsili idarəetmədə ali orqan-lar tərəfindən (və ya birinci səviyyə) müəllimlərin təlimlərə cəlb edilməsi tədbirləri qəbul edilmişdir bu zaman müəllimlərin sistemli şəkildə, dərslərin təxirə salınması tələbi ilə, onların bir-birini əvəb etməsi və həmçinin təlimlərdə iştirak etmə ardıcılığı məhz operativ planlarda əks olunur. Operativ planlar, əsasən, öz tələblərinə görə cari planlara oxşayır, lakin cari planlardan xeyli fərqlənirlər. Əgər planlaşdırılmamış bir tədbirin, hadisənin planlaşdırılması zərurəti yaranırsa bu zaman tərtib olunan plan operativ plan hesab edilir. Həm də öz xarakterinə görə operativ planlar daha çox icbari xarakter daşıyır.

Qrafik şəkildə planlaşdırma. Bu son dövrlərdə istifadə edilən ən effektiv formadır. Belə ki, bu planlaşdırma öz yığcamlığı ilə məzmun (mətni) planlaşdırmadan fərqlənir. Qarfiq planlaşdırma öz məhsuldarlıq aspektinə görə əsasən illik (və ya perspektiv) planlaşdırma zamanı istifadə edilir. Müxtəlif fəaliyyət sahələri müəyyən bir qrafiklər daxilində göstərilməsi, məktəbin perspektiv dinamikasının əks edilməsinin, pedaqoji heyət haqqında məlumatlarda ümumi statistikanın diaqramlar şəkilində verilməsi, müxtəlif sxemlər daxilində istinad edilən piktoqrafik nümunələrdən istifadə, səviyyə və bölgülər üzrə dinamikalar, ardıcılıqla və s. kimi qrafikləşdirmə işləri bu planlaşdırma formasına nümunələrdəndir.

Məzmun-qrafiki planlaşdırma (və ya mətn-qrafik). Planlaşdırmanın bu növü o zaman istifadə edilir ki, qrafik planlaşdırmada yer alan tədbirlərin interpretasiyasına (izahına, şərhinə) ehtiyac duyulsun. Bu planlaşdırma forması həm cari, həm də perspektiv planlarda tərtib oluna bilər.

Yuxarıda təhlil etdiyimiz plan növlərindən əlavə olaraq təhsilin idarə edil-məsində məktəb həyatının müəyyən sahələrini əhatə edən əlavə və konkret iş planlarından istifadə edilə bilər. Bu planlar özləri də əsas planlara (xüsusən də perspektiv plana) daxil olurlar. Məktəbdə aşağıdakı fəaliyyət sahələrini əks etdi-rən planlardan istifadə edilir:

- pedaqoji kollektivin üzvlərinin həyata keçirəcəyi işlərin planları;
- pedaqoji kollektivin ayrılıqda kollegial orqanlar üzrə fəaliyyət planları;
- şagird komitəsinin fəaliyyətini əhatə edən iş planları;
- pedaqoji kollektivin şagirdlərlə birgə icra edəcəyi dərscənkənar təd-birlərin planları;
- məktəbin ümumilikdə ali orqanlarının (pedaqoji şura, məktəb şurası) planları;
- məktəbin ictimai əlaqələrini (ailə və ictimaiyyətlə əlbir işini) əks etdirən iş planları;
- Məktəb kitabxanasının iş planı;
- Sınıfədxaric tədbirlərin iş planı;
- Sınıf rəhbərlərinin iş planları;
- Dərnəklərin, klubların, fakültətiylərin iş planları;
- Metodbirləşmələrin iş planları;
- Valideyn komitəsinin iş planı;
- Uşaq və gənclər təşkilatının iş planları;
- məktəbin maliyyə-təsərrüfat işlərinə dair planlar və s.

Məktəbin inkişafı onu idarə edən rəhbərin səriştəlilik dərəcəsiindən və kom-petensiyalarından asılıdır. Məktəb rəhbərləri məktəbdə planlaşdırma işini həyata keçirərkən planlaşdırmada nəzərə alınan əsas prinsiplərə istinad etməli, planlaşdır-manın bütün növlərinin düzgün tətbiqinə nail olmağa cəhd etməlidir.

20.15. MÜƏLLİMLƏRİN İXTİSASININ ARTIRILMASI VƏ ATTESTASIYASI

Müasir dövrdə elmi-texniki inqilabın və ictimai həyatın sürətli inkişafı müəllimin öz biliyini, ixtisasını və pedaqoji ustalığını daim artırmağı və təkmilləş-dirməyi tələb edir. Müəllim öz biliyini, elmi-siyasi səviyyəsini, ixtisas təhsilini və pedaqoji ustalığını daim təkmilləşdirməzsə, cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu mühüm təlim-tərbiyə vəzifələrini müvəffəqiyyətlə həyata keçirə bilməz. Müəlli-min öz biliyini təkmilləşdirməsi, həyatın zəruri tələbidir. Buna görə müasir ümumtəhsil məktəbində gənc nəslin təlim və tərbiyəsi sahəsində müvəffəqiyyətlə işləmək üçün hər bir müəllim öz üzərində ciddi çalışmaq, özünütəhsillə müntəzəm məşğul olmaqla yanaşı, həm də ixtisasartırma kurslarında iştirak edərək öz elmi,

pedaqoji və psixoloji təhsilini, metodik və praktik ustalığını zənginləşdirməli və artırmalıdır.

Ümumtəhsil məktəbi müəllimlərinin peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsində, onların elmi, ideya-nəzəri və pedaqoji hazırlığının yüksəldilməsində ixtisasartırma kurslarının və müəllimlərin attestasiyadan keçirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Buna görə də Azərbaycan Respublikası hökuməti və Azərbaycan Təhsil Nazirliyi müəllimlərin pedaqoji və metodiki cəhətdən təkmilləşməsi məsələlərinə xüsusi diqqət və qayğı göstərir. Hazırda respublikamızda müəllimin elmi-pedaqoji və ixtisas səviyyəsini, pedaqoji ustalığı-nı təkmilləşdirmək üçün böyük bir sistem silsiləsindən: kurs üzrə hazırlıq (hər müəllim dörd-beş ildən bir hazırlıq kursu keçir), metodiki işlər, nəzəri seminarlar, elmi-praktiki və elmi-nəzəri konfranslar, monoqrafiyaların müzakirəsi, rayon, şəhər və respublika üzrə müşavirələr, pedaqoji müəhazirələr, pedaqoji-psixoloji disputlar və s. tədbirlərdən müntəzəm və səmərəli istifadə edilir.

Müəllimlərin ixtisasının artırılması və peşə hazırlıqlarının təkmilləşdirilməsində əsasən Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu və onun filialları, Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasının Artırılması və Yenidən Hazırlanması İnstitutu fəaliyyət göstərir.

Müasir ümumtəhsil məktəblərində müəllimlərin gənc nəslin təlim-tərbiyəsi sahəsində müvəffəqiyyətlə işləməsinə təmin etmək, öz elmi-siyasi və ixtisas biliyini, metodik ustalığını təkmilləşdirməyə marağını artırmaq üçün onların elmi-pedaqoji fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək və fərqləndirmək, yaradıcı işləməyə həvəsini yüksəltmək məqsədilə müəllimlər arasında attestasiyalar keçirilir. Attestasiya Azərbaycan Dövləti və Hökumətinin müvafiq sənədləri əsasında həyata keçirilir.

Attestasiya aşağıdakı tələblər üzrə həyata keçirilir:

a) yalnız məktəb müəllimləri attestasiyadan keçirilir, attestasiya məktəb rəhbərləri üçün tətbiq olunmur;

b) attestasiyada müəllimin bütün şəxsi keyfiyyətləri və iş göstəriciləri əsas götürülür;

v) attestasiya səlahiyyətli, obyektiv şəxslərdən ibarət komissiya tərəfindən aparılır.

Attestasiyanın ilk mərhələsi məktəbdə təşkil edilir. Məktəb rəhbərliyi (məktəb direktoru, onun müavinləri, həmkarlar təşkilatı birlikdə) müəllimin şəxsi keyfiyyətləri və iş göstəriciləri haqqında ətraflı xarakteristika hazırlayır. Bu xarakteristikada müəllimin şəxsiyyətinə və təlim-tərbiyə fəaliyyətinə obyektiv qiymət verilir, həm də yaradıcı işinə görə xüsusi fərqlənən, ən yaxşı müəllimlərə fəxri adların verilməsi məsələsi irəli sürülür.

Məktəblərdə hazırlanan materiallar rayon (şəhər) təhsil şöbəsinə təqdim edilir (göndərilir), burada təşkil edilmiş xüsusi iş qrupu, sonra da rayon (şəhər) attestasiya komissiyası tərəfindən baxılıb müzakirə edildikdən sonra Respublika Təhsil

Nazirliyində attestasiya Komissiyasına təqdim edilir. Attestasiya materialları əsasında komissiya nəticədə müəllimin fəaliyyəti haqqında aşağıdakı qaydada bu qərarların birini qəbul edir:

a) müəllim tutduğu vəzifəyə uyğun gəlir və rəğbətləndirilməyə layıqdır;

b) tutduğu vəzifəyə uyğun gəlir;

v) şərti olaraq tutduğu vəzifədə saxlamaq olar (həm də bəzən burada attestasiya komissiyasının müəllimin gələcək fəaliyyəti haqqında tövsiyələri də aydın göstərilir);

q) tutduğu vəzifəyə müvafiq (uyğun) deyil.

Attestasiya komissiyasının qərarı iki ay müddətinə Təhsil Nazirliyi və onun tabeliyində olan rəhbər orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Attestasiyadan keçən müəllim hərgah beş il müddətində köçüb və ya dəyişdirilib başqa məktəbdə işləyərsə, ona attestasiyadan keçməsi barədə arayış verilir.

20.16. TƏHSİLİ İDARƏETMƏ METODLARI VƏ ONUN TƏSNİFATI

Təhsilin idarəçilik fəaliyyətinin icra edilməsinin əsas vasitəsi idarəetmə metodlarıdır. İdarəetmə sistemində metodlar praktik tətbiqetmələrə görə xüsusi mövqelərə və funksiyalara malikdir. **Metod yunan mənşəli “methodos” sözündən əmələ gəlmiş – məqsədə aparan yol, üsul deməkdir.** Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün əmək kollektivinə göstərilən məqsədəuyğun təsirlərin kompleksi “idarəetmə metodları” adlanır. Təhsil sahəsində rəhbərlik etdiyi insan qruplarına görə idarəetmə subyektləri isə bir-birindən səviyyə etibarilə fərqlənir. Məsələn, müəssisə rəhbəri ilə tabeçiliyində olan işçilər arasında, təhsilverənlə təhsilalanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin effektivliyi istifadə edilən metoddan asılıdır.

İdarəetmə praktikasında müxtəlif təsnifatlar və müxtəlif metodlar qrupları vardır. İdarəedici rəhbər yerinə görə, məqamına görə o metodlardan yaradıcılıqla istifadə etməlidir. Metodların tətbiqi məktəb rəhbərinin səriştəliliyi və peşəkarlığından, pedaqoji məharət və ustalığından, yaradıcı fəaliyyətindən asılıdır.

İdarəetmə metodları öz səciyyəvi təbiətinə görə, fərdə və kollektivə təsirinə görə üç qrupa bölünür:

1. Sosial metodlar;

2. Psixoloji metodlar;

3. İnzibati metodlar;

4. İqtisadi metodlar.

Təhsil müəssisələrinin hər səviyyəsində idarəetmənin aparıcı metodu sosial metodlar hesab olunur.

Sosioloji metodlar sosiologiya qanunlarının istifadəsinə əsaslanan kadrlara idarəetmə təsirlərinin həyata keçirilməsi metodlarıdır. Bu metodların obyektləri

insanlar və fərdlər qruplarıdır. Təsirin miqyası ilə bu metodları iki əsas qrupa bölmək olar:

- insan qruplarına və əmək fəaliyyəti prosesində qarşılıqlı əlaqəyə yönəlmiş sosioloji metodlar;

- müəyyən bir insanın şəxsiyyətinə xüsusi təsir göstərən sosioloji metodlar.

Məktəb rəhbərlərinin istifadə etdiyi sosioloji metodlar işçilərlə işləməkdə mühüm rol oynayır. Onların əsas xüsusiyyəti, insanın daxili potensialını məktəbin müəyyən problemlərini həll etməyə yönəltmək məqsədi daşıyır. Bu da insanın daxili dünyasına, şəxsiyyətinə, intellektinə, hisslərinə, görünüşlərinə və davranışlarına müraciətdir.

Sosial metodlar əmək kollektivlərində yaranan fərdi münasibətlərə, habelə onlarda baş verən sosial proseslərə təsir göstərməyin xüsusi yollarının məcmusudur. Bu üsullar həm bir qrup işçiyə, həm də ayrı-ayrı şəxslərə yönəldilmişdir. Onlar inzibati vəzifəni şüurlu bir vəzifəyə, insanın daxili ehtiyacına çevirmək üçün işləmək, psixoloji texnikanın köməyi ilə bir insana hərəkət etmək üçün mənəvi stimulların istifadəsinə əsaslanır.

Sosial metodların iki tətbiqi səviyyəsi var: kollektiv və fərdi. Birinci səviyyəyə müəyyən sosial müavinətlərin (müəssisənin sosial infrastrukturu, iş şəraiti, ixtisasartırma təhsili) yaradılması daxildir. İkinci səviyyə, müdirdən tabeçiliyin daxili vəziyyəti barədə dərin bilik tələb edir. Bu metodların tətbiq edilməsində əsas məqsəd kollektivdə müsbət sosial-psixoloji mühit yaratmaqdır, bunun sayəsində təhsil, təşkilatı və iqtisadi vəzifələr əsasən həll ediləcəkdir. Yəni kollektiv üçün qarşıya qoyulan məqsədlərə işin səmərəliliyi və keyfiyyəti baxımından ən vacib meyarlardan biri – insan amilindən istifadə etməklə nail olmaq olar.

Psixoloji metodların məqsədi şəxsin fəaliyyətinin aktivləşməsinə kömək edən və məktəbdəki əmək prosesindən məmnunluq dərəcəsini artıran mənəvi və psixoloji mühit yaratmaqdır.

Psixoloji təsir metodları müştərək iş prosesində koordinasiya üçün insanlara təsir göstərməyin bütün zəruri və icazə verilən üsullarını cəmləşdirir.

Psixoloji idarəetmə metodları pedaqoji kollektivlərdə optimal psixoloji mühit yaradılmasına, pedaqoji əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə, pedaqoji münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəldilir. Bu metodlara aşağıdakı istiqamətlər daxildir: təlim-tərbiyə işinin humanistləşdirilməsi, təhsildə və əməkdə motivasiya yaradılması, kollektivdə tolerantlığın, əlverişli psixoloji iqlimin və sağlam ictimai rəyin yaradılması, rəhbər – tabeçilik münasibətlərinin optimallaşdırılması, münaqişələrin profilaktikası və s.

Psixoloji idarəetmə metodlarının məqsədi cəmiyyətin və şəxsin mənafelelərində psixoloji hadisə və prosesləri optimallaşdırmaq üçün insanların zehni fəaliyyətinin qanunlarını bilmək və istifadə etməkdir.

İnzibati metodlar idarəetmə sistemində təşkilati əlaqələrin sabitliyini qorumaq, idarəetmə vəzifələrini yerinə yetirmək ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. İnzibati idarəetmə metodu, aşağı səviyyəli subyektlərin status etibarilə özündən yuxarı olan subyektə tabeçiliyi və həmin subyektin şəxsi iradəsini bir tərəfli qaydada bildirməsi ilə əlaqədardır.

Bu metod “öhdəliyin” istifadəsinə, yəni subyektin müəyyən hərəkətlərinin və ya davranış normalarının icazə və ya qadağan edilməsinə əsaslanır. İnzibati metodlar əsasən rəhbərin gücünə, hüquqlarına, təhsil müəssisəsinə xas olan nizam-intizama və məsuliyyətə əsaslanır. Bu üsul məcburedici xarakter daşıyıb, yüksək tələbkarlıq əsasında insanları fəaliyyətə sövq edir. Məktəb rəhbəri burada idarəçi, səlahiyyət obyektini olaraq, ona verilən hüquqa əsaslanaraq təmsil olunur. İnzibati metodlar yazılı və ya şifahi şəkildə verilən əmrlər, göstərişlər, təlimatlar, onların yerinə yetirilməsinə nəzarət, əmək intizamını qoruyan inzibati vasitələr sistemi və digərləri vasitəsi ilə idarə olunan obyektə birbaşa təsir göstərir.

Sərt inzibatçılıq dedikdə elə iş üsulu başa düşülür ki, burada bütün səlahiyyət yalnız rəhbərin əlində cəmləşir və mərkəzləşdirilmiş idarəetmə prinsipi əsas götürülür. Bu isə o deməkdir ki, vəzifələrin bölünməsi və işin icrasının tələb edilməsi yalnız mərkəzi idarə aparatı tərəfindən və çox ciddi rejimlə yerinə yetirilir.

İdarəetmə fəaliyyətinin praktikasında inzibati təsir direktivlərin aydın şəkildə hədəflənməsi, əmr və göstərişlərin məcburi şəkildə icrası ilə fərqlənir, pozulması birbaşa əmək intizamının pozulması hesab olunur və müəyyən cəzalara səbəb yaradır.

İnzibati idarəetmə metodları aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- tabeçilik münasibətlərini ifadə edir və təşviq (iqtisadi metodlar kimi) ilə deyil, güclə hərəkət edirlər;
- bu üsullar icraçı üçün aydın tədbirlər proqramını təyin edir (vəzifələr, onların həyata keçirilmə qaydası və şərtləri, mənbələri, şərtləri, məhdudluqları);
- tapşırıq çərçivəsində verilən müstəqillik istisna olmaqla, pedaqoji kollektivin seçim azadlığını məhdudlaşdırırlar;
- onlardan istifadə yalnız bütün funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə deyil, digər idarəetmə üsulları ilə də əlaqələndirilir.

İnzibatçılıq inzibati proses olaraq üç funksiyanı özündə ehtiva edir:

1. Hüquqyaradıcı – təhsil müəssisəsində qanunvericilik aktlarının, dövlət standartlarının və normativ-hüquqi sənədlərin tətbiqini, daxili qaydaların, təlimatların formalaşdırılmasını (təkmilləşdirilməsini) və onlara əməl edilməsini tələb edir.

2. Hüquqverici – qayda və qanunlara əsaslanaraq müvafiq funksiyaların yerinə yetirilməsini konkret strukturlara və şəxslərə həvalə edir.

3. Hüquqtənzimləyici – inzibati proses hüquqi proses olaraq təhsilin bütün sahələrinin o cümlədən hüquqi cəhətdən tənzimlənməsini həyata keçirir, fəaliyyətin normalar əsasında tənzimlənməsinə yönəldilir.

İnzibatçılar malik olduğu səlahiyyətlərdən fəaliyyətin tənzimlənməsində maksimum dərəcədə istifadə edən şəxslərdir. Lakin onlar rəhbərlik etikasına ciddi riayət etməlidirlər. Yəni işçilərlə davranışında ciddi, ədalətli və nəzakətli olmalı, tənqidi çıxışlarına qulaq asmalı və qanunvericiliyə dürüst riayət etməlidirlər.

İqtisadi metodlar əməyin miqdarı və keyfiyyətinə uyğun olaraq maddi mükafat şəklində tətbiq olunan və ya maddi sanksiya (müavinət) şəklində həyata keçirilən həvəsləndirmə, stimullaşdırma metodlarıdır.

Bu zaman “effektiv müqavilə” metodologiyası müəyyən bir rol oynaya bilər ki, burada pedaqoji kollektivin əmək haqqının iki hissədən ibarət olması şərtidir: əsas və stimullaşdırıcı. Əsas hissə sabitdir və təhsildən, iş stajından, ixtisas səviyyəsindən və işçinin aldığı mükafatlardan, fəxri adlardan və s. asılıdır. Həvəsləndirmə – dəyişkəndir, müəllimin keyfiyyətindən və təhsil təşkilatının məqsədlərinə çatmaq üçün söylərinin əhəmiyyətindən asılıdır.

Təhsil müəssisəsini idarə etmədə maddi tələbatlar təhsilin inkişafında səmərəliliyin təmin edilməsi aləti kimi istifadə olunur. Mənafe dərk edilmiş tələbatdır. İnsanların tələbatlarının idarə etmədə nəzərə alınması, onların əmək fəallıqlarının stimullaşdırılmasında ifadə olunur. İnsanların bir-birinə bənzəməyən mənafeləri, maraqları və tələbatları var. Onlar müəyyən təkanverici amillərin təsiri ilə hərəkətə gətirilirlər. Bu təkanverici amillər və qüvvələr nəzərə alınmadan onların fəaliyyətlərini idarə etmək olmaz.

Heyətin iş fəaliyyətinin keyfiyyəti onun işçi kollektivinin fəallığından asılıdır. Bu səbəbdən, məktəb rəhbərləri həmin kollektivi daha çox stimullaşdırmaqla maksimum əmək məhsuldarlığına nail olmağa çalışırlar. Heyətin əmək fəallığının artırılması yollarından biri kimi iqtisadi metodlar xüsusi həlledici rola malikdir. Əmək haqqı, mükafatlandırma və bir sıra müxtəlif təyinatlı yardımlardan istifadə etməklə işçi qüvvəsinin tələblərini ödəmək bu metodun əsas xarakterik cəhətidir. Bu nöqtəyi nəzərdən heyətin idarə edilməsində tələbat məfhumuna diqqət yetirmək məqsədə müvafiqdir. Tələbat insan fəaliyyətinə davamlı təsir göstərir və onu fəallığa sövq edir. O, şəxsin maraqlarına uyğun olaraq dəyişir, təkmilləşir, artır və yenilənir. Tələbatları əsasən üç hissəyə ayırmaq olar: maddi, sosial və mənəvi.

Bunların hər birinin özünəməxsus ödənilmə şərtləri vardır. Bu tələbatlar cəmiyyətin mövcud iqtisadi sistem və imkanları daxilində müxtəlif üsul və vasitələrlə ödənilə bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tələbatların ödənilməsi demokratik üsullarla tənzimlənir. Cəmiyyət tərəqqiyə uğradıqca onun və üzvlərinin tələbatı artır. İnsanların bu və ya digər tələbatı qismən ödənilə bilər. Bütövlükdə götürsək, insan tələbatı sonsuzdur və onu tam şəkildə ödəmək mümkün deyil. Bundan başqa, bir tələbat ödənilməyi zaman başqa bir tələbatın meydana gəlməsinə zəmin yaradır. Lakin tələbatı ödəmək üçün iqtisadi ehtiyatlar məhduddur. Məhdud imkanla isə sürətlə artan tələbatı ödəmək qeyri-real səslənir. Ona görə də, cəmiyyət hər cür

tələbatı deyil, məhz normal tələbatı ödəməyi öz qarşısına məqsəd qoymalıdır. İnsanın normal yaşayıb işləməsi üçün lazım olan zəruri istehlak şeylərinə, maddi və intellektual vasitələrinə olan tələbat normal tələbatdır.

Təhsilin idarə edilməsində əmək haqqının özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti vardır. Əmək haqqı həm iqtisadi mexanizm, həm də idarəetmə metodu rolunu oynayır. Bir metod kimi əmək haqqı bilavasitə əməyin kəmiyyət və keyfiyyətindən asılı olaraq müəyyən edildikdə, işçini daha yaxşı və mümkün qədər daha çox iş görməyə ruhlandırır, ixtisasını artırmağa stimül yaradır. Bir qayda olaraq, işçinin peşə hazırlığı yüksək olarsa, kəmiyyət və keyfiyyətcə əməyin istehsal nəticələri bir o qədər yüksələr və nəticədə istehsal çoxalar.

İşçilərin maddi cəhətdən həvəsləndirilməsi əmək haqqı ilə təmin edilir. Odur ki, işçilərin ictimai istehsalın inkişafındakı əsas marağı bilavasitə əmək haqqı səviyyəsinin nə dərəcədə əsaslandırılmasından, əməyin keyfiyyəti ilə onun kəmiyyətinin necə əlaqələndirilməsindən asılıdır.

Rəhbər idarəetmə prosesində bir mexanizm kimi mükafatlandırma, rəğbətləndirmə sistemindən daim istifadə etməlidir. Bu sistem işçinin fərdi əməyinin nəticəsinə görə deyil, bütün kollektivin fəaliyyətinin nəticələrinə görə maddi və mənəvi həvəsləndirməni nəzərdə tutur. Yəni bu müəssisənin ümumi işinin nəticəsindən asılı olur. Hər bir müəssisə kollektivin və işçinin qarşısında müxtəlif tələblər qoyur, bu da öz ifadəsini həmin göstəricilərin yerinə yetirilməsində tapır. Bu göstəricilərin, tələblərin müxtəlif şərtlərini, yekun nəticələrini ölçməklə mükafatlandırma, rəğbətləndirmə sistemi həyata keçirilir.

Hər bir işçinin əməyinin nəticəsindən asılı olaraq, onun şəxsi marağının cəmiyyətin və təhsil müəssisəsinin maraqları ilə mümkün qədər yaxınlaşdırılmasının təmin olunması iqtisadi metodlar hesabına baş tutur. Bu metodlar pedaqoji kollektivdə birdəfəlik olaraq maddi bərabərsizliyi aradan qaldırmağa xidmət edir. İqtisadi metodlar dedikdə, elə vasitələr çoxluğu başa düşülür ki, burada maddi maraq prinsiplərinin təsiri ilə işin icrası yerinə yetirilmiş olsun.

İqtisadi idarəetmə metodlarının tətbiqi tapşırıqların icrasında kadrları aktivləşdirməyə imkan verir, idarəetmə prosesini müəyyən bir işçi qüvvəsinə münasibətdə daha uyğun və çevik etməyə imkan verir. İqtisadi metodlar qrupu üçün qarışıq rəhbərlik üslubu səciyyəvidir. Yəni belə təhsil müəssisəsi rəhbərləri mövcud situasiyaya uyğun olaraq bəzən avtoritar, bəzən demokratik davranış nümayiş etdirə bilərlər.

Beləliklə, təhsilənlərin fəaliyyəti üçün idarəetmə metodlarının zənginliyi əsasən məktəb rəhbərlərinin müəllim heyəti ilə əməkdaşlığında istifadə olunan idarəetmə metodlarının zənginliyindən qaynaqlanır. Lakin yeganə düzgün idarəetmə yolu meodları düzgün seçmək və düşünülmüş şəkildə tətbiq etməkdir.

İdarəetmə metodları öz quruluşuna görə 5 qrupa bölünür:

1) İdarəetmənin ümumi metodları; 2) İdarəetmənin xüsusi metodları; 3) İdarəetmədə nəzarət-yoxlama metodları; 4) İdarəetmədə hüquqi-normativ metodlar; 5) İdarəetmədə stimullaşdırıcı metodlar.

1. İdarəetmənin ümumi metodları idarəetmə fəaliyyətinin bütün sahələrində tətbiq edilməklə məktəbə rəhbərliyin əsas məqsədlərinə xidmət göstərir. Ümumi metodlar sırasında aşağıdakı metodları qeyd etmək olar: **müşahidə, müsahibə, anket sorğusu, nümunə, tələb, ictimai rəy, yoxlama metodları, məktəb sənədlərinin araşdırılması, statistik təhlil, hesabat və məlumatların dinlənilməsi.**

Müşahidə metodu yoxlanılan obyekt haqqında daha dolğun informasiyalar almaq imkanı verir. Məsələn, dərstdə müşahidə yolu ilə şagirdlərin müstəqilliyi, fəallığı, şüurluluğu haqqında alınan məlumatlar məktəb rəhbərlərində mövcud vəziyyət haqqında düzgün təsəvvür yarada bilər.

Müsahibə metodu vasitəsilə hər hansı pedaqoji fakt və hadisəyə müəllimlərin, şagirdlərin və valideynlərin münasibəti müəyyən olunur, müəyyən təlim-tərbiyə hadisəsi, məktəbin ümumi pedaqoji, psixoloji mühiti müsahibələr vasitəsilə öyrənilir. Pedaqoji müsahibəni əvvəlcədən planlaşdırmaq tələb olunur. Müsahibənin kimlərlə və nə məqsədlə aparılacağı, hansı sualların və nə üçün veriləcəyi əvvəlcədən planlaşdırılır. Bu metod idarəetmə üçün informasiya əldə etmək və ya rəhbərlik zamanı aydın olma-yan məsələləri aydınlaşdırmaq məqsədilə aparılır.

Anket sorğusu – bu və ya digər pedaqoji məsələ (problem) barədə ictimai rəyi öyrənmək məqsədi güdən yazılı sorğudur. Belə sorğular məktəb həyatında baş verən ziddiyyətləri üzə çıxarmağa və vaxtında aradan qaldırmağa imkan verir. Sorğunun səmərəsi sualların düzgün (aydın, birmənalı) qoyulmasından asılıdır. İdarəetmə işində yerinə görə həm qapalı (birbaşa cavab tələb edən), həm də açıq (suala sərbəst cavab tələb edən) anketlərdən istifadə etmək olar.

Nümunə metodu – idarəetmə fəaliyyətində təsirli vasitələrdən biridir. Məktəb rəhbərlərinin şəxsi nümunəsi pedaqoji prosesin müxtəlif sahələrində (intizam, davranış, dəqiqlik, məsuliyyət, ünsiyyət və s.) müəllim və şagirdlərə düzgün istiqamət verməyə, bir çox dünyagörüşü və əxlaqi ideyaları əyani şəkildə nümayiş etdirməyə, konkretləşdirməyə xidmət göstərir. Məktəb direktorunun sözü canlı nümunə ilə birləşdikdə daha inandırıcı və təsirli olur. Əks halda onun yaxşı sözləri, fikirləri öz təsirini və inandırıcılığını itirə bilər.

Tələb metodu – insanları müsbət əməllərə marağını yönləndirmək və xoşagəlməz hərəkətlərdən, hadisələrdən uzaq tutmaq yolu ilə düzgün davranış təcübəsi formalaşdırmaq məqsədi güdür. Pedaqoji təsir metodu kimi tələb bir neçə funksiya daşıyır: tələb yolu ilə insanı nəyəyə inandırmaq, düzgün davranışa alışdırmaq, nədənsə çəkəndirmək, düz yola qaytarmaq, hər hansı sahəyə stimullaşdırmaq mümkündür. Tələb iki formada verilə bilər: birbaşa və dolaylı yolla. Birbaşa tələb əmr, sərəncam, tapşırıq şəklində işgüzar və qəti tonda verilir. Dolaylı yolla

tələb isə xahiş, məsləhət, eyham, yumor, zarafat, lətifə və atalar sözləri şəklində ola bilər. Yerinə görə hər iki formadan istifadə etmək olar.

İctimai rəy metodu – tələbin ümumi forması olub, müəyyən bir şəxs və ya hərəkətlə bağlı kollektivin ümumi fikrini öyrənir, ona olan qiyməti ifadə edir. Bu metod kollektivin iradəsini əks etdirməklə fəal və təsirli qüvvə kimi çıxış edir. İctimai rəyin ifadə formaları çoxdur: kollektiv üzvlərinin iclaslarda, ictimai tədbirlərdə çıxışları, bu və ya digər məsələnin tənqidi qiymətləndirilməsi ilə bağlı kollektivin birgə qərarı belə formalara daxildir. Kollektivin ictimai rəyi pedaqoji prosesdə sövqedici və mənfi hallardan çəkindirici rol oynaya bilər. Məktəb rəhbərləri kollektivin ictimai rəyinə istinad edərək pedaqoji prosesin səmərəli idarə olunmasında daha yaxşı nəticələrə nail ola bilərlər.

2. İdarəetmənin xüsusi metodları bilavasitə idarəetmə prosesində və onun təkmilləşdirilməsində istifadə olunur ki, onlar aşağıdakılardır: - hesabat və məlumatların dinlənilməsi metodu, statistik təhlil metodu, nizamlama metodu, normalaşdırma metodu, təlimatlandırma metodu.

Hesabat və məlumatların dinlənilməsi metodu nəzarət-yoxlama məqsədinə xidmət edir. Belə hesabat və məlumatların dinlənilməsi idarəetmənin bütün sahələrini – tədris, tərbiyə, təşkilati məsələləri, təsərrüfat-maliyyə işlərini, metodik işləri və s. əhatə edir.

Hesabat və məlumatların dinlənilməsi metodu iki növdə olur: ənənəvi və zərurət olduğu hallarda dinlənilən hesabat və məlumatlar. Ənənəvi hesabatlarla vəzifəli şəxslərin – direktor və onun müavinlərinin, məktəb və sinif, metodbirləşmə rəhbərlərinin, uşaq və gənclər birliyi rəhbərlərinin, hərbi rəhbərin, sinif rəhbərlərinin, məktəb psixoloqunun, valideyn və şagird komitəsi sədrlərinin, məktəb hakiminin, kitabxanaçının illik hesabatları daxildir. Hesabat və məlumatların dinlənilməsi şifahi və yazılı formalarda aparıla bilər.

Statistik təhlil metodu idarəetmədə mühüm yer tutur. Bu metod nəzarət-yoxlama məqsədi ilə aparılır və müəyyən sahə üzrə vəziyyəti öyrənməyə, faktlar toplamağa və bu əsasda müəyyən nəticələr çıxarmağa imkan verir.

Nizamlama metodu təhsilə dair dövlət sənədlərində (Təhsil Qanunu, əsasnamə və nizamnamələrdə) müəyyən olunan müddəalarla bağlı olub, bütövlükdə təhsil sisteminə və ayrılıqda onun elementlərinə birbaşa təsir göstərir. Direktiv sənədlərdə nəzərdə tutulan müddəalar məcburi şəkildə icra olunaraq məktəbin idarə edilməsini nizamlayır.

Normalaşdırma metodu məktəb həyatının bu və ya digər sahələri üzrə zəruri normaların və normativlərin tətbiqini nəzərdə tutur. Məktəbdə siniflərin və siniflərdə şagirdlərin miqdarı, vaxt və qiymət normaları, maliyyə-təsərrüfat normativləri və s. bu yolla tənzimlənir.

Təlimatlandırma metodu metodik xarakterli təlimat və göstərişlərlə bağlıdır. Metodiki göstəriş və təlimatlar (məsələn, dərsin, tərbiyə işlərinin, təlim və

tərbiyə metodlarının tətbiqi haqda təlimatlar), təhsil işçilərinin vəzifə təlimatları bu qəbildəndir.

3. İdarəetmədə nəzarət-yoxlama metodları məktəbi idarəetmədə mühüm yer tutur. Bu metodlar müəyyən bir məsələ üzrə mövcud vəziyyəti, nöqsan və çətinlikləri aşkara çıxarmağa, səhvləri tapıb düzəltməyə, idarəetmə fəaliyyətini tənzimləməyə xidmət edir. Bu yolla dəqiq faktlar, məlumatlar əldə edilir, vəziyyət əsaslı şəkildə qiymətləndirilir.

Nəzarət-yoxlama metodları çoxdur. Onlar bir neçə qrupa bölünür: **şifahi, yazılı, laborator, praktik nəzarət metodları, məktəb sənədlərinin araşdırılması və təhlili**. Şifahi sorğu metodlarına fərdi və frontal sorğular daxildir. Yazılı yoxlama metodlarına daha çox yoxlama yazı işləri, test yoxlamaları, qrafik yoxlamalar, yazılı imtahanlar və s. daxildir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 12 mart 1994-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmiş ümumtəhsil məktəbinin nümunəvi “Əsasnamə”sində **məktəb sənədləri xarakterinə görə iki qrupa bölünür: 1) Tədris-pedaqoji sənədlər; 2) Maliyyə-təsərrüfat sənədləri**.

Məktəbin tədris-pedaqoji sənədləri aşağıdakılardır: şagirdin şəxsi işi, sinif jurnalı, maraq üzrə kurs məşğələlərinin jurnalı, günüüzadılmış qrupun jurnalı, əsas təhsil haqqında şəhadətnamə blanklarının uçotu və verilməsi kitabı, orta təhsil haqqında attestat blanklarının uçotu və verilməsi kitabı, pedaqoji işçilərin şəxsi heyətinin uçotu kitabı, məktəbin pedaqoji şurasının protokolu kitabı, məktəb şurasının protokolu kitabı, məktəb üzrə əmr kitabı, buraxılan və əvəz edilən dərslərin uçotu kitabı.

Məktəbin maliyyə-təsərrüfat sənədlərinə aiddir: məktəbin texniki pasportu, əsas vəsaitlərin inventar siyahısı, materialların anbar uçotu kitabı, müəssisənin ehtiyacı üçün materialların verilməsi cədvəli, istismarda olan ucuz qiymətli və tez işlənən əşyaların hərəkətinin operativ (miqdarca) uçotu cədvəli, məktəbin kitabxana fondunun inventar kitabı.

Göstərilən sənədlərin aparılmasına və düzgünlüyünə, habelə əmlakının bütövlüyünə və mühafizəsinə, onun təyinatına uyğun istifadə olunmasına cavabdeh olan şəxslər qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada məktəb direktorunun əmri ilə təyin olunurlar.

Məktəb rəhbərləri müvafiq hüquqi-normativ sənədlərin tələblərinə uyğun olaraq məktəb sənədlərinin düzgün tərtibi və saxlanması üçün məsuliyyət daşıyırlar. Göstərilən rəsmi sənədlərin araşdırılması və öyrənilməsi idarəetmənin mühüm bir nəzarət-yoxlama metodu kimi istifadə edilir.

Bunu da qeyd edək ki, illər ötdükcə, məktəb həyatı təkmilləşdikcə məktəb sənədləri də artmış, zənginləşmiş və pedaqoji metod kimi məktəb sənədlərinin araşdırılması digər məktəb sənədlərini də əhatə edir. Bura **kadrlarla və şagird**

kontingenti ilə bağlı sənədlər, portfolio sənədləri, şagird gündəlikləri, monitorinqin yekun nəticələri, summativlərin yekunları, pedaqoji şuranın, məktəb şurasının, metodik şuranın protokolları, uşaq və gənclər təşkilatının sənədləri, iş planları, dərnək, muzey və klubların, fakültativlərin sənədləri, məktəb kitabxana sənədləri, dərslik fondu sənədləri, attestat və şəhadətnamələrin uçotu kitabı və s. daxildir.

4. İdarəetmədə hüquqi-normativ metodlar idarəetmə prosesində vacib metodlardır. Bu metodların köməyi ilə hüquqi münasibətlər, hüquq normaları tənzimlənir. Təhsil müəssisələrində qəbul edilən əmr və sərəncamlar, tərtib edilən bütün sənədlər, verilən göstərişlər, kadrların fəaliyyəti və iş rejimi hüquqi aktlara, qanunvericilik normalarına uyğun olmalıdır. Məktəbin fəaliyyəti bütövlükdə əmək, mülki, təsərrüfat və digər qanunvericilik aktları ilə nizamlanır.

İdarəetmədə sərəncamverici metodlar hüquq normalarına əsaslanır. Bu metodlar idarəetmə işində rəhbər tutulan normativ hüquqi və direktiv sənədlərin tətbiqi ilə bağlıdır. Sərəncamverici metodlar – məktəbin müxtəlif sahələri üzrə əmr, sərəncam və göstərişlərin, idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu metodlar cari təşkilati iş metodları kimi məktəbin fəaliyyətini operativ tənzim etməyə yönəlir. Onlar, əsasən, əmək intizamını möhkəmlətməyə, işçilərin məsuliyyətini artırmağa xidmət edir.

5. İdarəetmədə stimullaşdırma metodları – yaxşı hərəkətləri (fəaliyyəti, əməli) möhkəmlətmək, pis hərəkətlərdən (fəaliyyətdən, əməldən) çəkəndirmək məqsədi güdür. **Buraya rəğbətləndirməyə, cəzalandırma, yarış metodları daxildir.**

Rəğbətləndirmə ayrı-ayrı şəxslərin və ya kollektivin davranış və fəaliyyətinin müsbət qiymətləndirilməsi metodudur. İdarəetmə işində rəğbətləndirmənin müxtəlif növlərindən istifadə olunur: bəyənmək, tərifləmək, şifahi və yazılı təşəkkür vermək, fəxri fərmanla və ya fəxri adlarla təltif etmək, orden və ya medalla təltif etmək, mükafatlandırmaq, əlavə əmək haqqı yazmaq, “İlin müəllimi” adına layiq görmək, iş təcrübəsini öyrənib yaymaq, şərəf lövhəsinə və ya şərəf kitabına şəklini vurmaq.

Cəzalandırma qoyulmuş qaydalara, davranış normalarına zidd əməllərin mənfi qiymətləndirilməsi metodu olub, onların qarşısını almağa xidmət edir. Cəzalandırmanın müxtəlif növlərindən istifadə olunur: qəbahəti işçinin nəzərinə çatdırmaq, xəbərdarlıq etmək, danlamaq, şifahi və ya yazılı töhmət vermək, yol verilmiş qəbahəti kollektivdə müzakirə etmək və ictimai tənbeh tətbiq etmək, maddi yardımı kəsmək, işdən azad etmək.

Rəğbətləndirmə və cəzalandırmanın səmərəsi üçün bəzi şərtləri (tələbləri) gözləmək vacibdir: a) rəğbətləndirmə və cəzalandırma ədalətli (yol verilmiş əmələ uyğun) olmalıdır; b) fərdi və mobil olmalıdır (şəraiti, fərdi xüsusiyyətləri, motivlə-

ri nəzərə almaq vacibdir); c) humanist səciyyə daşmalıdır: şəxsiyyətə yox, onun əməllərinə qarşı yönəlməli, cəza zamanı şəxsi ləyaqəti alçaltmağa yol verilməməlidir: d) müəyyən hədd gözlənilməlidir (çox tətbiq edildikdə təsirini itirə bilər). Göstərilən şərtlər pozulduqda rəğbətləndirmə və cəza əks təsir göstərə bilər; narazılıqlara, münaqişələrə səbəb olar. Bəzən cəza verməkdənsə, insanı öz vicdanının mühakiməsinə buraxmaq daha səmərəli olur.

Stimullaşdırma vasitələrindən biri də yarış metodudur. Bu metodun sosial-psixoloji üstünlüyü ondan ibarətdir ki, hər bir insan sağlam yarışa, digərlərindən fərqlənməyə, özünü təsdiqə meyilli olur. Yarış metodu bu meyli təmin etməyə çalışır. O, fəallıq və təşəbbüskarlığı artırmağa, işdə irəliləməyə, gerilməni aradan qaldırmağa şərait yaradır.

Məktəbdə müxtəlif sahələr (təlim, intizam, davranış, əmək, təmizlik, idman, davamiyyət, bədii və texniki yaradıcılıq, ifaçılıq və s.) üzrə **yarışlar, fənn olimpiadaları, müsabiqə və baxışlar** keçirilir. Belə yarışlar əhatə dairəsinə görə sinif, məktəb, mikrorayon, rayon (şəhər), respublika və beynəlxalq miqyaslarda keçirilə bilər. Bunlardan əlavə məktəblərdə “İlin ən yaxşı müəllimi”, “İlin ən yaxşı məktəbi” müsabiqələri keçirilir, fərqlənənlərə nəzərəçarpan pul mükafatları, hədiyyələr, sertifikatlar verilir. Eləcə də vaxtaşırı olaraq müəllimlərin attestasiyası zamanı yaxşı işləyən müəllimlərə “Baş müəllim”, “Metodist müəllimi”, “Əməkdar müəllim” adları verilir. Belə tədbirlər təhsil işçilərini daha yaxşı işləməyə, təşəbbüs və yaradıcılıq göstərməyə stimullaşdırır.

20.17. TƏHSİLİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ RƏHBƏRLİK ÜSLUBLARI

Təhsilin təşkili sahəsində idarəetmə, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin nəticələrini əldə etməyə yönəlmiş rəhbər və onun tabeliyindəki pedaqoji kollektiv arasındakı münasibətdir. İdarəetmə, təhsil müəssisəsinin qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün bütün insan və maddi qaynaqları birləşdirir. Beləliklə, idarəetmə fəaliyyətinin bütün sahəsini iki hissəyə bölmək mümkündür: fəaliyyətin idarə edilməsi və insanların idarə edilməsi.

Məqsədə tez və effektiv şəkildə çatmaq üçün rəhbər işi koordinasiya etməli və pedaqoji kollektivi onu həyata keçirməyə həvəsləndirməlidir. İdarəetmə fəaliyyəti müddətində hər bir menecer öz vəzifələrini yalnız özünəməxsus üslubda yerinə yetirir. Rəhbərlik üslubu, rəhbərin kollektivi vəzifələrini yerinə yetirməkdə fəal və yaradıcı olmağa təşviq etməsi və tabeliyində olanların fəaliyyətinin nəticələrini necə idarə etməsi ilə ifadə olunur. **Rəhbərlik üslubu idarəetmə fəaliyyətinin təmin edilməsinin xüsusiyyətlərindən biri olaraq kollektivdə əlverişli münasibətlərin və davranışın inkişafına kömək edən xüsusi bir atmosfer yaradır, rəhbərin səlahiyyətlərini nə dərəcədə həvalə etməsi, istifadə etdiyi metodları, insani münasibətləri və liderin liderlik fəaliyyətini əks etdirir.**

İş üslubu təkcə rəhbərin fəaliyyətini müəyyənləşdirmir, o, təhsilin təşkilinin bütün sahələrinə və kollektivə birbaşa təsir göstərir. Hər bir rəhbər təcrübədə tətbiq etdiyi idarəetmə tərzinin yaradıcısıdır. Üslub, rəhbərin dünyagörüşünü, pedaqoji ustalığını əks etdirdiyindən, bütün sistemin nəticələrini böyük ölçüdə müəyyənləşdirdiyindən ictimai bir hadisədir.

Rəhbərlik üslubu dedikdə qərarın işlənilib hazırlanmasına, qəbul edilməsi və onun icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi formaları başa düşülməlidir. Üslub rəhbər tərəfindən formalaşdırılır. Rəhbərlik üslubunun əlamətləri aşağıdakılardır:

1. Öz qüvvəsini başlıca məsələnin həllinə cəmləşdirmək zəruriliyi;
2. Bütün qərarların öz vaxtında reallaşdırılması;
3. Öz fikrini söyləyəndə qədər tabeliyində olan işçilərin fikrini öyrənməlidir;
4. Tabeçilikdə olanlara maksimum fəaliyyət azadlığı verməlidir;
5. Rəhbər tabelilikdə olanların yerinə yetirəcəyi işləri yerinə yetirməməlidir;
6. Funksiyalar rəhbər tərəfindən tabelilikdə onların arasında dəqiq bölüşdürülməlidir;
7. Uzun-uzadı nitq söyləməkdən və danışıqlardan qaçmalı, fikri qısa və son dərəcə aydın şəkildə deməlidir;
8. Əgər səhv qərar qəbul edilmişsə dərhal o düzəldilməlidir;
9. Nəzarət daimi və hörmətlə olmalıdır.

Məktəb rəhbərlərinin idarəçilik fəaliyyətində aşağıdakı rəhbərlik üslubları vardır:

1. Avtoritar üslub.

Gücün həddindən artıq mərkəzləşdirilməsi, müəssisəyə aid bütün məsələlərin bir əldən həll edilməsi, tabeliyində olanlarla təmasın bilərəkdən məhdudlaşdırılması ilə xarakterizə olunur. Bu tip insanlar şəxsi imkanları haqqında yüksək fikir sahibi olur, vəzifə səlahiyyətinin xarici atributlarına hədsiz aludə olur. Avtoritar rəhbərin direktiv sərəncamları nəzərə çarpmadan, tədricən özbaşınalığa doğru çevrilir. Avtoritar üslubun 2 növü fərqləndirilir: “istismarçı” və “xeyirxah”.

“İstismar edən” avtoritar üslub, rəhbərin tabeliyində olan kollektivin fikir və məsləhətlərini istəməməsi, bütün problemləri təkbaşına həll etməsi və hər şey üçün məsuliyyət daşması, icraçılara yalnız nəyin, necə və nə zaman ediləcəyi barədə göstərişlər verməsidir. Həvəsləndirmə əvəzinə tez-tez cəzadan istifadə edilir. Bunun nəticəsində, müəssisədə əlverişsiz mənəvi və psixoloji mühit formalaşır və münaqişələrin inkişafı üçün bir mühut yaranır.

Yüngül “xeyirxah” avtoritar üslubda rəhbər, tabeliliyinə qarşı laqeyd münaibət bəsləyir. Qərar qəbul edərkən demokratiya pərdəsi altında gizlənilib fikirlərinə maraq göstərmiş kimi edir, lakin etibarlı olmasına baxmayaraq, öz bildiyi kimi hərəkət edir. Bu nümayişlə aparılırsa, psixoloji iqlim pisləşir.

Avtoritar və avtokratik üsluba müraciət edən rəhbərlər sonda öz qərarlarına müraciət etsələr də, buna fərqli yollarla nail ola bilirlər. Avtokrat rəhbər heç bir kollektiv zəkanın məhsuluna əhəmiyyət vermir. Onun üçün qərarların qəbulu zamanı ən alternativ variant etibarlı mənbə olaraq dəyərləndirdiyi şəxsi intuisiyasıdır.

Avtoritar üslub rəhbərin tabeliyində olanlara münasibətdə sərt və birtərəfli hərəkətlərinə əsaslanır. Ümumi təşkilati inkişaf strategiyası yalnız rəhbərin özündə mümkündür. Təşkilati qarşılıqlı fəaliyyətin səmərəliliyi sərt intizam və fəaliyyət meyarlarının aydınlığı ilə müəyyən edilir. Eyni zamanda, avtoritar liderlər, bir qayda olaraq, çoxsaylı güc simvolları ilə əhatə olunur, özlərini tabeliyindəki insanlardan təcrid etməyə çalışır və başqalarına təzyiq göstərmək üçün şifahi olmayan metodlardan fəal istifadə edirlər. Avtoritar lider tez-tez şəxsi özbaşnalığa meyl göstərir. Təşəbbüs və yaradıcılığa təşviq edilmir. Qrupda əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimad ruhu yoxdur.

Avtoritar rəhbərlik tərzini məktəb idarəçiliyinin hər səviyyəsində hüquq və vəzifələrin sərt və detallı tənzimlənməsi ilə xarakterizə olunur. Müəllim heyəti təşəbbüs göstərməyə qorxur, çünki cəzalandırılıla bilər. Bu şəraitdə müəllimlərin təşkilatçılıq, liderlik bacarıqlarını ortaya qoymaq imkanları yoxdur. Zahirən kollektivdə nizam təəssüratı yaranır, lakin, əslində nizamsızlıq hökm sürür, müəllim heyəti emosional stressdədir.

Avtokrat bir rəhbər xarakterinə görə güclü, israrlı və əzmkar insanlardan olub, öz qabiliyyətləri haqqında şişirdilmiş fikirləri, nüfuz və güc istəyi ilə seçilir. Bir qayda olaraq, bu üslubun nümayəndələrində inzibati, imperativ metodlar üstünlük təşkil edir: sifariş, töhmət, müəyyən güzəştlərdən məhrum etmə, cəzalar və s. Öz tabeçiliyini yalnız iki yolla - maddi həvəsləndirmə və inzibati cəza ilə stimullaşdırır.

2. Demokratik liderlik üslubu

Bu liderlik tərzinin üstünlük təşkil etdiyi müəssisələr yüksək dərəcədə mərkəzsizləşdirmə və qərar qəbul etməkdə işçilərin fəal iştirakı ilə xarakterizə olunur. Təcrübədə demokratik üslubun iki çeşidi var: “məsləhətçi” və “iştirakçı”.

Bir “məsləhətçi” mühitdə, rəhbər işçilərə etibar edir, onlarla məsləhətləşir, işçilərin təklif etdiyi ən yaxşı məsləhətlərdən istifadə etməyə çalışır. Həvəsləndirmə tədbirləri arasında təşviq, nümunə üstünlük təşkil edir və müstəsna hallarda cəza tətbiq olunur. İşçilər belə bir idarəetmə sistemindən məmnundurlar, baxmayaraq ki, əksər qərarlar yuxarıdan verilmişdir. Tabeliyində olanlar müdirinə kömək etməyə və lazımı hallarda mənəvi cəhətdən dəstək olmağa çalışırlar.

Demokratik liderlik üslubunun “iştirakçı” çeşidi, rəhbərlərin bütün məsələlərdə tabeçiliyinə tamamilə etibar etmələrinə, daim onları dinləmələrinə və bütün təkliflərindən istifadə etmələrinə, əhatəli məlumat mübadiləsi-ni təşkil etmələrinə, məqsəd qoyanlara və həyata keçirilməsində tabeliyindəki insanları cəlb etmələrinə

əsaslanır. Adətən, demokratik idarəetmə tərzində kollektiv görülən işləri yaxşı bildikdə və ona yenilik və yaradıcılıq təqdim edə bildikdə tətbiq olunur.

Demokratik üslub idarəetmə sisteminin çevik şəkildə yenidən qurulmasına imkan verir. Gücü işgüzar və şəxsi nüfuza söykənir və idarəetmə sənəti tabeçiliyində qərarların verilməsində fəal iştirak etməyi özündə cəmləşdirir. Demokratik bir üslub üçün sərbəst tənqid, müzakirə və təşəbbüskarlıq vardır. Demokratik lider fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq üçün qrupda əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlaşma ruhu yaratmağa çalışır.

Aşağıdakı xüsusiyyətlər demokratik rəhbərlik üslubuna xasdır:

- məktəb rəhbərlərinin, müəllimlərin, şagirdlərin qarşılıqlı əməkdaşlığı;
- ümumi bir məqsədə çatmaqda məktəb icması üzvlərinin marağı və müstəqilliyi;
- rəhbərlər və idarəetmə orqanları tərəfindən geniş səlahiyyətlərin verilməsi və adi işçilər, ictimai aktivlər tərəfindən vəzifə və məsuliyyətlərin könüllü alınması;
- məktəbdaxili idarəetmə üçün məlumat dəstəyinin aşkarlığı, açıqlığı, əlçatanlığı;
- azlıqların, eləcə də ayrı-ayrı işçilərin, tələbələrin, valideynlərin hüquq və mənafelərinin mümkün qədər nəzərə alınması;
- ictimai rəyin genişləndirilməsi;
- mövcud problemlərin və planlaşdırılan dəyişikliklərin, təsirlənənlərin hamısı ilə yeniliklərin müzakirəsi;
- fikirlərin plüralizmi, tənqidə dözümlülük və cümlələrdə, nəticələrdə, qiymətləndirmələrdə fərdi fərqlərin təzahürləri;
- işçilərin, tələbə və şagirdlərin şəxsi uğurlarının təşviqi, innovativ yanaşmalar, qərarlar, yaradıcı təşəbbüslər;
- qarşılıqlı kömək istəyi;
- motivasiya sistemində xarici nəzarət və cəza rolunun azalması;
- işçilərin fəaliyyətlərini izləmə sistemindəki diqqəti prosesdən nəti-cələrə dəyişdirmək.

Beləliklə, lider demokratik üslubda tabeçiliyində olanların fikirlərinə diqqətlə yanaşaraq şəxsi mövqeyini təvazökarlıqla bildirir. Tənqidə açıqdır və öz qərarları ilə yanaşı, icraçıların mümkün səhvlərinə görə məsuliyyətdən yayınmır. Bu üslubdan istifadə edərkən komanda daxilində iş üçün əlverişli işgüzar bir mühit yaranır.

3. Liberal liderlik üslubu

Bunun mahiyyəti, rəhbərin icraçılar üçün problem situasiya yaratması, işləmələri üçün lazımi şəraitin təşkil edilməsi, həll üçün sərhədləri müəyyənləşdirməsi və arxa plana keçməsidir. Liberal üslubda əməkdaşlıq yoxdur, liderin mövqeyi qrup xaricindədir. Tətbiqində həddindən artıq sərbəstliyə yol vermək anarxiyaya gətirib çıxara bilər.

Belə rəhbər çox ehtiyatlıdır, çünki vəzifə iyerarxiyasındakı mövqeyinin sağlam olmasına tam arxayın deyil. Təsir altına tez düşdüyünə görə hərəkətlərində ardicilliq müşahidə olunmur. Qəbul etdiyi qərarı asanlıqla dəyişə və ya ləğv edə bilər. İmic qazanmaq və onu möhkəmləndirmək cəhdi ilə işçilərinə müxtəlif güzəştlər etməyə, zəhmətsiz mükafatlar, lüzumsuz ezamiyyətlər və s. verməyə hazırdır. Özünün “xeyr” demək hüququndan istifadə etməyə cəsarət tapmır.

Lakin işçilərin vəzifələrin həllinə yaradıcı yanaşmasının stimullaşdırılması zərurətinə gəldikdə, liberal idarəetmə tərzii daha üstündür. Eyni zamanda, təşviq və cəza tabeçiliyinin potensial və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin reallaşdırılmasından aldıqları daxili məmnuniyyətlə müqayisədə arxa plana keçir. Tabeliyində olanlar daimi nəzarətdən yayınır, əsəbi idarəetmədən canını qurtarır, müzakirə əsasında müstəqil qərarlar qəbul edir və verilən səlahiyyətlər çərçivəsində onların həyata keçirilməsinin yollarını axtarırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu üslubların hər biri “təmiz formada” çox nadirdir. Əslində, hər bir liderin davranışında, hər hansı birinin üstünlük təşkil edən rolu ilə fərqli üslubların ümumi xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Liderlik üslubunun müxtəlif komponentlərinin birləşməsinin mümkünlüyü və məqsədə uyğunluğu vəziyyətdən asılı olaraq dəyişən müəyyən əlamətlərin, rol funksiyalarının hər bir üslubunda olması ilə müəyyən edilir.

Suallar və tapşırıqlar

1. Məktəbin idarə edilməsi, məktəbə rəhbərliyin ümumi əsasları və prinsipləri haqqında danışın.
2. Pedaqoji şura və onun funksiyaları barədə nə deyə bilərsiniz?
3. Məktəb rəhbərlərinin vəzifələri hansılardır?
4. Məktəbdə metodik işlərin planlaşdırılması haqqında nə deyə bilərsiniz?
5. Məktəbin iş planı ilə bağlı fikirlərinizi aşıqlayın.
6. Dərs cədvəli, onun tərtibi qaydaları barədə danışın.
7. Dərs cədvəlinin tərtibinə verilən tələblər hansılardır?
8. Müəllimlərin ixtisasının artırılması və attestasiyası ilə bağlı şərhlər verin.

Ədəbiyyat

1. Orta ümumtəhsil məktəbinin Nümunəvi Əsasnaməsi. (12 mart, 1994-cü il, Nazirlər Kabinetinin 109 sayılı qərarı).
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil sahəsində İslahat proqramı/ Azərbaycan müəllimi, 17 oktyabr, 2008.
3. Azərbaycan Uşaqlar Birliyinin ilk təşkilatının fəaliyyətinin əsas istiqmətləri haqqında metodik tövsiyələr. Bakı, 1992.
4. Qəndilov R, Zeynalov Z. Müəllim fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi. Təhsil problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2008, №2.
5. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çəşioğlu, 2009.

6. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə. Bakı: Təhsil, 2012.
7. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
8. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012.
9. Eminli T.B. Pedaqoji diaqnostika ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətini təkmilləşdirməyin mühüm amili kimi. "Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində" Respublika elmi praktik konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2010, səh. 82-85.
10. Eminli T.B. Təlim prosesində əməkdaşlıq prinsipindən istifadənin əhəmiyyəti. Müəllim hazırlığının müasir problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Müəllim, 2011, səh. 269-271.
11. Məmmədzadə R.M. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim, 2010
12. Məmmədzadə R.M., Abdullayev A., Kərimova F., Cabbarov R., Rəsulov S., Quliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı: Müəllim, 2008.
13. Məmmədzadə R.M. İxtisasartırma təhsili – yeni problemlər, yeni münasibətlər. Bakı: Müəllim, 2001.
14. Məmmədzadə R.M., Abdullayev A.A. Androqogikaya giriş.. Bakı: Müəllim, 2005.
15. Məmmədzadə R.M., Abdullayev A.A., Kərimova F.Y., Cabbarov R.H., Rəsulov S.C., Məmmədova S.B. Menecment, Marketing və təhsilin iqtisadiyyatı. Bakı: Müəllim, 2015.
16. Cabbarov R.H. Təhsil müəssisələrinin idarəetmə məsələləri. Bakı: Müəllim, 2001.
17. İsmayılov M.O. Cabbarov R.N. Təhsil üzrə rayon (şəhər) və məktəb şuralarının işinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: ADPU, 1997,
18. Cabbarov R.H. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsində metodik xidmətin təşkili və planlaşdırılması. Bakı: Müəllim 2005.
19. Bayramov H, Kəlbəliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin əsasları. Bakı: Müəllim, 1998.
20. Əliyeva L.X. Təhsilin idarə olunması. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2018.
21. Rəsulov S.C., Əzizov R.Z. Təhsilin idarə edilməsinin nəzəri və praktik məsələləri. Bakı: Müəllim, 2012.
22. Rəsulov S.C. Ümumtəhsil müəssisələrinin strateji və illik fəaliyyətinin planlaşdırılması. Bakı: Müəllim, 2013.
23. Rəsulov S.C., Əzizov R.Z. Orta ümumtəhsil məktəbinin idarə edilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı: Müəllim, 2010.
24. İsmixanov M.A. Məktəbin idarə edilməsi. Bakı: BDU, 2012.
25. Təhsil sisteminin idarə olunmasının pedaqoji-psixoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2011.
26. Hüseynzadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Bakı: Aktiv, 2013.

XXI FƏSİL.

TƏHSİL MÜƏSSISƏSİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ

Əhatə olunan məsələlər

21.1. Monitoring anlayışı və səciyyəvi xüsusiyyətləri

21.2. İdarəetmədə qiymətləndirmənin əhəmiyyəti, növləri və funksiyaları

21.3. Monitoringin məqsədi, növləri, əsas komponentləri və prinsipləri

21.1. MONİTORİNG ANLAYIŞI VƏ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“Monitoring” anlayışı kökü latın mənşəli “monitor” (mənası – yada salan, qoruyan) bazasında yaranan ingilis sözü “monitoring”dir – mənası – izləmək, müşahidə etməkdir.

Bu söz həm elmdə, həm də ictimai həyatın digər sahələrində ümumi şəkildə qəbul edilmişdir.

İlk olaraq monitoringdən torpaqşünaslıqda, sonra isə ekologiya və başqa sahələrdə istifadə edilmişdir. Hal-hazırda ondan həm texniki, həm sosial həm təhsil sahələrində, həm də praktik fəaliyyətin müxtəlif sahələrində istifadə olunur. Əsas var deyək ki, bu və ya digər ölçüdə monitoringin istifadə olunmadığı çox az fəaliyyət sahəsi qalmışdır. Konkret tətbiq edilən sahələr üzrə “monitoring” anlayışının müxtəlif cür izahını təhlil edərək onun mahiyyətinin dəqiq və tam şəkildə anlaşılmasına yaxınlaşmaq olar.

Bu gün artıq monitoringdən istifadənin sərhədləri həddən artıq genişlənməmişdir. Monitoringə müraciət edən əsas – ekologiya, biologiya, sosiologiya, pedaqogika, ekonomika, psixologiya, idarəetmə sahələridir.

Monitoringin əsas praktik tətbiqi sahəsi fəaliyyətin müxtəlif sferalarında idarəetməni dəqiq informasiya ilə təmin etməkdir. Monitoring mürəkkəb və təkməna daşımayan hadisədir. Ondən müxtəlif sahələrdə, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Bütün bu hallarda o ümumi xasiyyətə və xüsusiyyətlərə malikdir.

Monitoringin mənası iki qarşılıqlı əlaqəli funksiyanın yerinə yetrilməsi ilə ortaya çıxmışdır: **müşahidə və xəbərdarlıq.**

Pedaqoji monitoring - pedaqoji sistemin fəaliyyəti haqqında, onun vəziyyətini müşahidə və inkişafını proqnozlaşdırmağa kömək edən informasiyanın toplanması, saxlanması, işlənməsi və yayılmasının təşkili formasıdır. Daha dəqiq və ümumi şəkildə desək, monitoring – sistemin vəziyyətini əks etdirən çox sayda olmayan göstəricilərin müəyyənləşdirilməsidir. Təkrar ölçülər sayəsində informasiyalar dinamik şəkildə toplanır və təhlil edilir. Bu zaman alınmış məlumatlar baza və normativ sənədlərlə tutuşdurulmasından istifadə olunur.

Beləliklə, monitoring baş verən dəyişikliklərin xüsusiyyətlərini öyrənmək və qərarlar qəbul edilməsi məqsədi ilə vəziyyət haqqında informasiyanın fasiləsiz və sistemli şəkildə yığılması və təhlili prosesidir. Monitoring müəyyən fəaliyyət növünün və onun inkişafının sistemli və məqsədli şəkildə müşahidə edilməsi və nəticələrin qeydə alınmasıdır.

“Monitoring” anlayışının ortaya çıxması müəyyən obyektlərin və strukturların vəziyyəti haqqında obyektiv və subyektiv informasiyaya ehtiyacı olan informasiya cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı ilə bağlıdır.

Təhsilin, təlim və tərbiyənin təşkilində, idarəetmə prosesində, müxtəlif pedaqoji proseslərin təşkilində monitoringlərdən istifadə işin daha səmərəli və keyfiyyətli təşkilinə əsas verir. Bu kateqoriyadan olan monitoringlər əsasən iki mövqedən nəzərdən keçirilir: 1) Mövcudluq kimi istifadə olunur: təlim-tərbiyə prosesi haqqında informasiyanın toplanması, işlənməsi, saxlanması, yayılması; 2) pedaqoji elmi-tədqiqat işlərində informasiya əldə etmək, təcrübələr keçirmək və ya nəzarətin təşkili zamanı həyata keçirilir.

“Monitoring” termininin mənəbləri həmçinin XIX əsrə – Bell-Lankaster pedaqoji təlim sisteminə gedib çıxır. Bildiyimiz kimi bu sistem üçün aşağıdakı təlim forması xarakterik olmuşdur: müəllim öz biliklərini hər biri kiçik (10 nəfərdən ibarət) qrupa rəhbərlik edən şagirdlərə təqdim edir, öyrədir. Öyrənən şagirdlər öz rəhbərlik etdikləri qruplarında öyrənilmiş bilikləri öyrədirlər. Beləliklə, bir müəllim eyni zamanda 20-30, hətta yüzlərlə şagirdi öyrədə bilirdi. Müəllimin etimadını qazanan şagird rəsmi olaraq “Monitor”, və ya “Mentor” yəni nəzarətçi, direktiv, öyrədən şəxs adlandırılırdı. Elə o zamandan ilk dəfə olaraq təhsil prosesinə terminin əsas “tətbiqi” meydana gəlmişdir. Monitoringin mahiyyətini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək mümkündür: **Monitoring – hər hansı prosesin sistemli standartlaşdırılmış müşahidəsidir.**

Bütün müxtəlifliyi ilə təhsil prosesini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün onun dövrü vəziyyətini, təlim prosesinin səmərəliliyinin analitik nəzarət etmək işi aktuallaşır. İnformasiya – analitik işi təşkil etmək zərurəti yaranır. Bu zaman təhsil prosesinin əsas öyrənmə aləti monitoring olmalıdır. Monitoringin bu cür tərifini “təhsil sisteminin inkişafının monitoringi” anlayışının əsasını qoyur. **Monitoringin daha başqa tərifləri də vardır:**

Təhsildə monitoring – idarəetməni obyektin istənilən zaman vəziyyətini müzakirəyə imkan verən və onun inkişaf perspektivini proqnozlaşdıran informasiya ilə təmin etməyə istiqamətlənmiş təlim-tərbiyə prosesi və yaxud onun ayrı-ayrı komponentləri haqqında məlumatların yığılması, işlənməsi, saxlanması və yayılması sistemidir.

Təhsil monitoringi – pedaqoji sistemin fəaliyyəti haqqında, onun vəziyyətinə davamlı olaraq müşahidəni təmin edən və inkişafını proqnozlaşdıran informasiyaların toplanması, saxlanması, işlənməsi və yayılması sistemidir.

Təhsil monitorinqi – təhsil məqsədlərinin, vəzifələrinin və vasitələrinin optimal seçilməsi və həll edilməsi üçün pedaqoji prosesin vəziyyətini fasiləsiz olaraq elmi əsaslandırılmış, diaqnostik-proqnostik müşahidə etməkdir.

Pedaqoji monitorinq təhsil müəsisəsinin müəllimlərinin təhsil sisteminin vəziyyəti və tendensiyaları haqqında informasiyanın toplanmasına, saxlanılmasına, sistemləşdirilməsinə, ümumiləşdirilməsinə və proyektləşdirmədə və korrektə edilməsində istifadəyə yönəlmiş məqsədyönlü fəaliyyətdir.

Pedaqoji monitorinq tədqiqatın nəticələrinin uzun və sistemli olaraq elmi əsaslı monitorinqini və müəyyən bir standartla müqayisə edilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman müəllimlər mütəmadi olaraq məlumatları kompüterə daxil etməli və onu işləyib hazırlamalı və bunun üçün minimal kompüter savadlılığı tələb olunur. Faktiki olaraq belə monitorinq şagirdə istiqamətlənmişdir və onun fəaliyyətini dinamikada müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da həm valideynlər, həm də şagirdlərin özləri üçün çox vacibdir, çünki onlar hər bir fənn üzrə öz nailiyyətləri haqqında informasiya alırlar.

Monitorinq nəzarət və qiymətləndirmənin ən vacib vasitələrindən biridir. **Monitorinqin məqsədi** öyrənmə prosesində baş verən bütün dəyişiklikləri tez və dərhal müəyyən etmək və ona müvafiq işlər görməkdir.

Pedaqoji monitorinqin üstünlüyü onun universallığı, orta təhsili sisteminə uyğunlaşma imkanlı olması, davamlı təhsil sisteminin yaradılması şəraitində qüvvədə olmasıdır. İstifadədə asan olma, alınan məlumatların obyektivliyi, istifadə olunan vasitələrin tətbiq olunması – monitorinqin vacib şərtləridir. Ancaq bölgə xüsusiyyətlərini görməməzlikdən gəlmək olmaz. Bu komponent effektivliyin qiymətləndirilməsi üçün meyarlardan biri olmalıdır.

Təhsil monitorinqinin formalaşması və işləməsinin real görünüşünün nəzərdən keçirilməsi bizə bir neçə səviyyəni müəyyənləşdirməyə imkan verir:

1. Məktəbdaxili səviyyə. Bu səviyyədə təhsil monitorinqi məktəb fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş sistemli bir görünüşü, onun üçün müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olunması və hər bir şagirdin fəaliyyətinə aid şəkildə qeyd olunur. Bununla yanaşı, müvafiq proqnostik məlumatlar onun psixo-pedaqoji təfsirində hazırlanır.

2. Rayon səviyyəsi. Burada bələdiyyə təhsil sisteminin bütöv bir hissəsinin fəaliyyəti və onun elementləri bir-biri ilə müqayisədə, eləcə də hər bir elementin (lisey, kollec, gimnaziya, müəyyən dəyişiklikləri olan uşaqlar üçün məktəb) və xüsusi funksiyalarını nəzərə almaq fikridir. Bu nəzəriyyədən təhsil sisteminin inkişafı üçün bir proqnoz hazırlanır.

3. Respublika səviyyəsi. Burada, dövlət təhsil sisteminin fəaliyyətinin ideyası ortaya çıxır və müvafiq proqnoz rayon səviyyəsinə uyğundur.

Respublika səviyyəsində monitorinq elementar, ibtidai və orta məktəblər üçün dövlət standartlarının əsas komponentinə əsaslanır, yəni son nəzarət keçir.

Rayon səviyyəsində şagirdlərin biliklərinin idarə edilməsi dövlət standartına əsaslanmalıdır. Pedaqoji monitorinqə tərtib edilməlidir ki, təhsilin aşağı səviyyədə sınaqdan keçirilməsi yüksək səviyyəli tələblərin yerinə yetirilməsini təmin etsin. Buna monitorinqin bütün səviyyələrində razılaşdırılmış qiymətləndirmə meyarları vasitəsilə nail olmaq olar, buna görə də monitorinq səviyyəsinin monitorinqi də əlaqələndirilməlidir.

21.2. İDARƏETMƏDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ, NÖVLƏRİ VƏ FUNKSİYALARI

Təhsil sisteminin ayrı-ayrı sahələrinin, təhsil müəssisəsinin fəaliyyəti-nin və təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyinin obyektiv meyarı kimi məhz təhsilin keyfiyyət göstəriciləri qəbul edilməlidir. Təhsildə keyfiyyət dedikdə onun qarşısına qoyulan məqsədə hansı dərəcədə nail olunması başa düşülür. Başqa sözlə, təhsildə keyfiyyət, təhsil alanlara verilən bilik, bacarıq və vərdişlərin dövlət standartlarına və cəmiyyətin tələbatına hansı səviyyədə uyğunluğunu müəyyənləşdirən və inkişafa xidmət edən başlıca vasitədir. Təhsildə keyfiyyətə nail olmaq üçün ilk növbədə hər bir mərhələdə görülməli işlər planlaşdırılmalı, idarə olunmalı, onun monitorinqi və qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Təlim-tərbiyə prosesində və təhsildə monitorinq və qiymətləndirmə vasitəsi ilə hər bir prosesdə gedən müsbət dəyişikliklər izlənilməli və alınan nəticələr müqayisəli təhlil edilməli və prosesin növbəti mərhələsinin planlaşdırılmasında istifadə olunmalıdır. Deməli, idarəetmədə monitorinq və qiymətləndirməyə pedaqoji prosesin keyfiyyətinin öyrənilməsinin başlıca aləti kimi baxılmalıdır.

Monitorinq geniş anlayışdır. Cəmiyyətin inkişafının, demək olar ki, bütün sahələrində monitorinq istifadə olunur.

Monitorinq və qiymətləndirmə ilk baxışdan eyni məna daşısa da onların mahiyyəti bir-birindən fərqlənir. İlk əvvəl qiymətləndirmə nədir? Monitorinq nədir? Bu iki termin arasında nə kimi oxşarlıq və fərq mövcuddur?

Qiymətləndirmə təlimin vacib hissəsi olub təlimin səmərə və keyfiyyətinin öyrənilməsində xüsusi rol oynayır. Qiymətləndirmə – təhsilin keyfiyyət və nəticələrini müəyyənləşdirmək üçün şagirdlərin biliklərinə aid məlumatların əldə edilməsi prosesidir. O, nəzarət, yoxlama, diaqnostika və monitorinq anlayışları ilə bağlıdır.

Nəzarət – bilik və bacarıqların mənimsənilməsi prosesini məqsədli şəkildə müşahidə etməkdir. Yoxlama – nəzarət vasitəsidir. Diaqnostika – təlim prosesinin vəziyyətinin öyrənilməsi, nəticələrin dəqiq müəyyən edilməsidir.

Monitorinq təlimin mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi, əldə olunan nəticələrin qarşıya qoyulmuş məqsədlər baxımından təhlil edilib qiymətləndirilməsi, keyfiyyəti yüksəltmək yollarının müəyyən edilməsi və bu məqsədlə lazımı korreksiya

işi aparılması proseslərini özündə birləşdirən davamlı, ardıcıl nəzarət deməkdir. Buradan aydın olur ki, monitorinqdə nəzarət, diaqnostika, qiymətləndirmə vəhdət şəklində çıxış edir.

Qiymətləndirmə monitorinqin tərkib hissəsidir. Təlim prosesində qiymətləndirmə vasitəsilə şagirdlərin ilkin səviyyəsi üzə çıxarılır, daha sonra təlimin məzmunu və strategiyası seçilir və lazımı korreksiya aparılır. Proses bu qaydada davam etdirilir. Qiymətləndirmə təlim prosesinin ən son mərhələsi hesab edilir.

Monitorinq nəzarətin davamlı yoxlanışının xüsusi formasıdır. Belə nəzarət böyük həcmdə informasiyaların operativ şəkildə təhlil olunmasına, nəticələrin daha tez əldə olunmasına imkan yaradır

Qiymətləndirmə tədris prosesində çox böyük rol oynayır. Müəllimlərə və şagirdlərə tədris və öyrənmənin inkişafına kömək edir. Qiymətləndirmə davamlı bir proses, dövrü bir məşqdır. Tələbənin mühakimə, təhsil statusu və ya nailiyyət dəyərlərinin formalaşmasına kömək edir. Təhsilin bütün fəaliyyət sahələrində olduğu kimi, bu və ya digər formada qiymətləndirmə tədris-öyrənmədə vacibdir. Qiymətləndirmə tədrisin, tədris strategiyasının, metod və texnikanın effektivliyinin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Müəllimlərin tədrisi və öyrənmələri barədə öyrənlərə rəy verir. Tədris planları, mətnlər və tədris materialları təkmilləşdirilməsi qiymətləndirmə köməyi ilə aparılır. Qiymətləndirmə, həmçinin, valideynlərə müntəzəm hesabat vermək funksiyasını özündə daşıyır. Qısacası qiymətləndirmə təhsil sistemi üçün çox vacib bir tələbdir. Təhsildə keyfiyyətə nəzarət kimi məqsədləri yerinə yetirir. Ayrıca, gələcək fəaliyyətlərdə müvəffəqiyyət haqqında qərar qəbul etməyə kömək edir və araşdırmalara rəhbərlik edir. Bəzi təhsil işçiləri qiymətləndirməni şagird qiymətləndirməsi ilə demək olar ki, sinonim hesab edirlər, lakin qiymətləndirmənin genişləndirilmiş rolu var. “Qiymətləndirmə” dedikdə bəziləri bunu yalnız təhsilalanın təlim nəticələrinə aid olan məsələ kimi qəbul edirlər. Lakin dünya təcrübəsində təhsilalanın biliyinə verilən qiymət həm də müəllimlərin və məktəbin fəaliyyətinə, valideynin təhsilə münasibətinə, məktəb rəhbərlərinin peşəkarlıq səviyyəsinə verilən qiymət kimi qəbul edilir.

Təhsil müəssisəsinin fəaliyyətinin idarə olunmasında ən mürəkkəb məsələlərdən biri məhz şagird fəaliyyətinin nəticələrinin, xüsusən təhsil prosesinin nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Bu qiymətləndirmə parametrlərinə nəzər yetirək:

1. Bilik, bacarıq, vərdişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricinin çərçivəsi dar, nisbilyi isə həddindən artıqdır. Bunun da səbəbləri çoxdur. Müəllimin ustalığı, təcrübəsi, onun şagirdə münasibəti, şagirdlərin imkanları, ümumiyyətlə, işinə münasibəti və bir sıra daxili və xarici səbəblər bu sıradadır. Bütün bunlara baxmayaraq bilik, bacarıq və vərdişlərin qiymətləndirilməsi, təhsilin keyfiyyətinə bu münasibətdən yanaşılması lazımdır. Ancaq onu faizə çevirmək düzgün deyildir.

Məktəb rəhbəri bu qiyməti faizə çevirib, keyfiyyət haqqında fikir yürüdürsə, bu, onun professional olmamasına dəlalət edir. Unutmaq olmaz ki, təhsilin keyfiyyəti sistemli, kompleks şəkildə bir sıra digər parametrləri də özündə cəmləşdirir.

2. Tərbiyəliliyin səviyyəsi. Bu, hər şeydən əvvəl, şagirdin mənəviyyəti, estetik, əmək, fiziki, ekoloji tərbiyəlilik səviyyəsinin bütövlükdə qiymətləndirilməsidir. Obyektivlik naminə qeyd etmək lazımdır ki, şagirdin tərbiyəlilik səviyyəsini qiymətləndirmək üçün başa düşmək lazımdır. Ola bilər, şagird hazırlıqlı olsun, yüksək hafizəyə malik olub biliklərə başqalarına nisbətən daha tez yiyələnsin, ancaq mənəviyyətcə o qüsurlu olsun. Belə şagird cəmiyyətə xeyir verə bilməz.

3. Şagird şəxsiyyətinin inkişaf səviyyəsi. Burada şagirdin intellektual, emosional, iradi motivasiyası səviyyəsi, onun digər maraq və tələbatları nəzərə alınmalıdır. Bu zaman unutmaq olmaz ki, şagird şəxsiyyətinin inkişaf göstəricilərinə onun dərk etmə motivi, fənlərə münasibəti, xüsusi bacarıqları, koqnitiv fəaliyyət üsullarına yiyələnməsi, özünü müəyyənləşdirmə qabiliyyəti və nəhayət, öz fərdliliyinin inkişaf subyektinə çevrilməsi vacibdir.

4. Şəxsiyyətin sosiallaşmasının səviyyəsi. Nəzərə alsaq ki, sosiallaşma iki əlaqəli prosesi nəzərdə tutur: insanın cəmiyyətin, solumun dəyişən tələbatlarına uyğunlaşması və bu zaman öz fərdi xüsusiyyətlərini saxlamaq qabiliyyəti, mənfi xarakterli hadisələrə davamlı-dözümlü olması. Burada qazanılmış biliklərdən həyatda istifadə bacarığı unudulmamalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji prosesin əsas iştirakçılarının fəaliyyətinin hansı göstəricilərə görə və necə qiymətləndirilməsini də nəzərdən keçirək.

1. Müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin və pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi. Təhsilin keyfiyyəti bilavasitə müəllimin yaradıcı potensialından, peşəkarlıq səviyyəsindən, təlimin yeni pedaqoji texnologiyalarının tədris prosesi-nə tətbiqindən, öz üzərində daim işləməsindən, çevik pedaqoji təfəkkürlü və humanist yönümlü insan olmasından çox asılıdır. Məqsədi hərtərəfli inkişaf etmiş və humanist yönümlü şəxsiyyət yetişdirməkdən ibarət olan müasir təhsil sistemi, müəllimdən hər bir şagirdə onun fərdi xüsusiyyətlərini və inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq yanaşmağı tələb edir.

2. Məktəb rəhbərliyinin pedaqoji fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi. Məktəbin gündəlik idarə olunmasını məktəb rəhbərliyi-direktor və onun müavinləri həyata keçirir. Məktəbin müasir tələblərə uyğun idarə edilməsi mövcud təhsil qanunvericiliyi əsasında aşağıdakı funksiyaların həyata keçirilməsini tələb edir:

❖ Planlaşdırma – məktəbin əsas inkişaf istiqamətlərini və onlara nail olmaq üçün təhsil komandasını müəyyənləşdirmək üçün qərarların qəbul edilməsi;

❖ təşkilətmə – məktəbin qarşısında qoyulan məqsədə çatmaq üçün planlaşdırılmış işlərin yerinə yetirilməsinə dair mümkün işlək əməliyyatlar ardıcılığının müəyyənləşdirilməsi;

❖ rəhbərlik – məktəbdə əsas məqsədə çatmaq üçün planlaşdırılan işlərin yerinə yetirilməsi zamanı real vəziyyətə müvafiq effektiv qərarların qəbul edilməsi;

❖ monitoring və qiymətləndirmə – məktəbin qarşısında duran məqsədə çatmaq üçün təlim prosesinin iştirakçıları tərəfindən yerinə yetirilən işlərin səviyyəsinin prosesə təsir edən göstəricilərə əsasən öyrənilməsi və müqayisə edilməsi.

3. Sınıf rəhbərinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi. Məktəbdə şagirdlərin bilik, bacarıq səviyyəsinin yüksəldilməsində, onların mənəvi, estetik, ekoloji tərbiyəsində, valideynlər və şagirdlərlə qarşılıqlı işgüzar əlaqələrin qurulmasında, həmçinin tədris prosesinin təşkilində sinif rəhbərlərinin çox mühüm rolu vardır.

4. Metodbirləşmənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi. Məktəbdə müəllimlərin pedaqoji ustalığının artırılması, qabaqcıl təcrübənin əldə edilməsi, tətbiqi, fənlərin tədrisi ilə əlaqədar qarşıda duran vəzifələri, fənlər üzrə proqram materiallarının yerinə yetirilməsi, şagirdlərin meyl, maraq və qabiliyyətlərinin öyrənilməsi və digər məsələləri fənn metodbirləşmələri həyata keçirir.

Təhsilin idarə olunmasının qiymətləndirilməsi aydın qərara yönəldilmiş və nəticədə bəzi tədbirlərin görülməsi niyyəti ilə həyata keçirilir.

Ənənəvi qiymətləndirmənin xüsusiyyətləri:

- Qiymətləndirmə şagirdə qiymət yazmaq kimi qəbul olunurdu, şagird yalnız qiymət almaq xatirinə oxuyurdu.

- Cari qiymətləndirmə formalizmə gətirib çıxarırdı. Müəllimin subyektiv rəyinə əsaslanırdı.

- Tədris prosesinin yalnız müəyyən bir hissəsində tətbiq edilirdi.

- Əsasən bilik səviyyəsi qiymətləndirilirdi.

- Qiymətləndirmə standartları mövcud deyildi.

Qiymətləndirmə ümumilikdə 3 qrupa bölünür:

1. Beynəlxalq qiymətləndirmə. 2. Milli qiymətləndirmə. 3. Məktəbdaxili qiymətləndirmə.

Məktəb daxilində qiymətləndirmənin 3 növü vardır:

1. Diaqnostik qiymətləndirmə; 2. Formativ qiymətləndirmə; 3. Summativ qiymətləndirmə.

Müasir qiymətləndirmənin xüsusiyyətləri:

1. Qiymətləndirmə davamlı bir prosesdir.

2. Qiymətləndirmə təhsil proqramının əsas məqsədlərini vurğulayır. Buna görə, buraya təkcə mövzuya aid nailiyyətlər deyil, münasibət, maraq və ideallar, düşüncə tərz, iş vərdişləri, fərdi və sosial uyğunlaşma da daxildir.

3. Qiymətləndirmə prosesində təhsil məqsədləri əvvəlcədən müəyyən olunur.

4. Hərtərəfli qiymətləndirmə proqramı bir çox prosedurun istifadəsini əhatə edir.

5. Öyrənmək tədrisdən daha vacibdir. O şagirdlərin öyrənməsi ilə nəticələnməzsə, heç bir dəyərə sahib deyildir.

Yuxarıdakı xüsusiyyətlər ənənəvi və müasir qiymətləndirmə arasındakı fərqləri açıq-aydın ortaya çıxarır.

Qiymətləndirmənin məqsədləri və funksiyaları: Öyrənmə təcrübəsinin öyrədilməsində qiymətləndirmə mühüm rol oynayır. Bu təlimat proqramlarının tərkib hissəsidir və bir çox təhsil qərarlarının qəbul edildiyi məlumatı təmin edir.

Qiymətləndirmənin aşağıdakı funksiyaları vardır:

1. Yerləşdirmə funksiyaları:
2. Təlimat funksiyaları:
3. Diaqnostik funksiyaları
4. Proqnozlaşdırma funksiyaları
5. İnzibati funksiyalar:
6. Rəhbər funksiyaları
7. Motivasiya funksiyaları
8. İnkişaf funksiyaları
9. Tədqiqat funksiyası
10. Ünsiyyət və əməkdaşlıq funksiyası.

Məktəbin nailiyyətləri rəhbərliyin işindən, idarə olunma prosesinin səmərəli təşkil edilməsindən çox asılıdır. Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin əsas məsələlərindən biri məktəbdə təhsil prosesinin səmərəli idarə olunmasıdır. Vəziyyət, proseslərin gedişi haqqında tam və səhih informasiyanın olması idarə olunmada prinsiplial əhəmiyyət kəsb edir. Bu informasiyanın əldə olunmasının əsas vasitəsi isə monitorinqdir.

Təhsil prosesinin monitorinqi məktəbdə təlim-tərbiyə işinin ayrı-ayrı sahələrində prosesin gedişi və nəticələr üzərində məqsədyönlü və planlı olaraq müntəzəm şəkildə müşahidə və nəzarətin təşkili, dəyişikliklərin dinamikasının müəyyən olunmasıdır.

21.3. MONİTORİNQİN MƏQSƏDİ, NÖVLƏRİ, ƏSAS KOMPONENTLƏRİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Monitorinq – qarşıya qoyulmuş məqsədə doğru irəliləyən zamanı sistematik və müntəzəm olaraq izləmək və məlumat toplamaqdır. **Məktəbin idarə olunmasında, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində məlumatların toplanması, təhlil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.** Monitorinq vasitəsilə məlumatlar toplanır, təhlil edilir nəticə çıxarılır, nöqsanları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görülür.

Monitorinqin təhsil müəssisəsində əsas məqsədi şagirdlərin bilik, bacarıq səviyyələrinin il boyu müntəzəm olaraq yoxlanılmasını və onun qiymətləndirilməsində obyektivliyi təmin edilməsidir. Belə mərkəzləşdirilmiş qiymətləndirmə sistemi imkan verir ki, şagirdlərin güclü və zəif tərəfləri vaxtında aşkarlansın,

Təhsil müəssisələrimizdə monitoring və qiymətləndirmə dünya standartlarına uyğun qurulur. Tədris prosesində qiymətləndirmənin bütün növlərinin (diagnostik, formativ, summativ) düzgün tətbiq edilməsinə xüsusi nəzarət mexanizmi həyata keçirilir. Şagird biliklərinin qiymətləndirilməsinin elmi əsaslar üzərində qurulmasını təmin etmək təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Şagirdlərin bilik və bacarıqlarının qiymətləndirilməsi, tədrisdə keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi təhsil müəssisəsində qiymətləndirmə standartları əsasında aparılır.

Monitoring latın mənşəli söz olub ingiliscəyə keçmiş mənası müşahidə aparmaq, göz qoymaq, nəzarət etmək deməkdir. Termin elmi ictimaiyyətin xoşuna gəlmiş və tezliklə yayılaraq, bütün elm və praktik fəaliyyət sahələrinə daxil olmuşdur. **Monitoring müşahidə edilən, mövcud olan obyektlərin halının, vəziyyətinin, inkişafının davamlı öyrənilməsi metodudur.**

Monitoring anlayışı haqqında müxtəlif təriflər də mövcuddur: **“Monitoring obyekt üzərində uzunmüddətli və kəsilməz müşahidə aparmaqla onun idarə olunması və ya proseslərin nəzarətdə saxlanması, xoşagəlməz halların yaranmasının qabaqcadan müəyyən olunmasıdır”.**

“Monitoring təhsillə bağlı məsələlərin optimal həlli yollarının tapılması məqsədi ilə pedaqoji prosesin vəziyyətinin, inkişafının kəsilməz olaraq elmi cəhətdən diaagnostik və proqnostik izlənməsidir”.

Monitoring müstəqil idarə funksiyasıdır ki, onun vasitəsilə həyata keçirilmiş pedaqoji fəaliyyət qiymətləndirilir, məqsədlə fəaliyyətin nəticələri arasında əks-əlaqə yaradılır.

“Monitoring qiymətləndirmə, nəzarət və proqnoz məqsədi ilə obyekt, hadisə və proseslər üzərində sistemli şəkildə təşkil olunmuş müşahidələrdir”.

Monitoring məktəb idarəetmə sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün bir vasitə kimi xarakterizə olunur. Onun tətbiq oluna bilməsi üçün məktəbin idarəetmə sistemi müəyyən stabilləşmə mərhələsini keçirməli, direktor və onun komandası belə bir vasitənin tətbiq olunmasına ehtiyac hiss etməli, onun zəruriliyini və əhəmiyyətini başa düşərək monitoringi keçirməlidir.

Monitoring tam bir idarəetmə vasitəsidir. Monitoring ümumi idarəetmə nəzəriyyəsinin qoyduğu tələbləri ödəməlidir:

- İdarəetmənin məqsədlərini göstərmək.
- İdarə olunan prosesin ilkin vəziyyətini göstərmək.
- Prosesə təsirin proqramını müəyyən etmək.
- Prosesə sisteməlik nəzarəti təmin etmək.
- İnformasiyanın işlənməsini, prosesin gedişinə tənzimləyici korrektələr edilməsini təmin etmək.

Monitoring nəticəsində həyata keçirilən pedaqoji fəaliyyət qiymətləndirilir, nəticələrin məqsədlərə uyğunluğu müəyyən edilir. Adətən, nəticələr qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən bir qədər fərqli alına bilər. Əsas məsələ bu fərqin səbəblərini müəyyən etməkdən və nöqsanları aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Məktəbdə monitoring məqsəd və planların həyata keçirilməsinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Bunun üçün alınmış nəticələr qarşıya qoyulmuş məqsədlərlə müqayisə edilir. Monitoringin əsas vəzifəsi onlar arasında fərqin azaldılmasından ibarətdir.

Monitoringin aşağıdakı müxtəlif növləri vardır:

❖ İnformasiya monitoringi – təhsil müəssisələri barədə informasiyaların toplanıb sistemləşdirilməsidir.

❖ Əsaslı monitoring – təhlükələrin idarəetmə səviyyəsində dərk olunana qədər müəyyən olunmasıdır. Bu zaman təhsil müəssisəsində monitoring daimi aparılır və onun vəziyyəti tam müəyyənləşdirilir.

❖ Problemlə monitoring – idarəetmədə vacib olan problemlərin və təhlükələrin müəyyən edilməsidir.

❖ İdarəedici monitoring – idarəetmədə qərarların qəbulu və nəticələrin səmərəliliyi üçün xidmət edir. Bu növ monitoring zamanı müşahidə olunan effektlərin prosesə təsiri müəyyənləşdirilir. Daxili və xarici faktorların təsir imkanları öyrənilir.

Müqayisə məqsədi ilə keçirilən monitoringlər var ki, onların növləri aşağıdakılardır:

➤ Dinamik monitoring – araşdırma üçün əsas kimi bu halda götürülən məlumatlar digər təhsil müəssisələrinin inkişaf dinamikasını xarakterizə edən göstəricilər olur.

➤ Rəqabətli monitoring – müqayisə üçün eynitipli təhsil sistemlərinin araşdırma nəticələri götürülür. Bu halda monitoring sınaqların analoqu olaraq nəzərə alınır.

➤ Müqayisəli monitoring – ekspertiza üçün əsas olaraq bir və ya iki yüksək səviyyəli sistemlərin eynitipli araşdırılmasının nəticələri götürülür. Kompleks monitoring – müşahidə üçün bir neçə əsas komponent sistemdə istifadə edilir.

Monitoring prosesində istifadə olunan vasitələrə görə monitoringin növləri:

- ✓ Pedaqoji
- ✓ Sosioloji
- ✓ Psixoloji
- ✓ Tibbi
- ✓ İqtisadi
- ✓ Demografiya.

İdarəetmə sisteminin iyerarxiyasına görə monitoringin növləri:

- Məktəb səviyyəsində
- Rayon (şəhər) səviyyəsində
- Respublika səviyyəsində.

Məktəbdə təlim, tərbiyə, təhsil, idarəçilik, sinifdənxaric tədbirlər üzrə keçirilən monitorinq növləri vardır. Belə monitorinq sisteminə aşağıdakı beş obyekt daxildir:

- 1) şagirdlər;
- 2) müəllimlər;
- 3) valideynlər;
- 4) müdiriyyət;
- 5) təlim prosesinin maddi-texniki və metodiki təminatı.

“Şagirdlər” obyektinə aşağıdakı göstəricilər daxildir:

▪ Hər dərs ilinin əvvəlində təşkil edilən aparılan kəmiyyət göstəriciləri (şagirdlərin sayı, yaş tərkibi, oğlan və qızların sayı).

▪ Təlim fəaliyyətinin nəticələri: a) şagirdlərin mənimsəmə səviyyəsi, geriqalmaların səbəbi; b) məzunların ali məktəblərə, kolleclərə və s. daxil olmasının təşkili; c) ümumtəlim bacarıqlarının formalaşması səviyyəsi; ç) əqli inkişaf testləri.

▪ Şagirdlərin sağlamlıq vəziyyətinin göstəriciləri.

▪ Şagirdlərin psixi inkişafının öyrənilməsinin nəticələri: a) xarakterin tipinə görə; b) sinifdə psixoloji birliyin təşkili; c) şagirdlərin məktəbə münasibətlərinin öyrənilməsi (o cümlədən təlim motivasiyaları, meyil etdikləri sferalar, məktəbə adaptasiya olunmaları və s.).

“Müəllim” obyektini üzrə təşkil bu göstəricilər üzrə aparılır:

- Müəllimin səriştəliliyi və peşəkarlığı;
- Müəllimin metodik çətinlikləri;
- Müəllimin ümumi problemləri;
- Müəllimlərin reytingi;
- Müəllimlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri.

“Valideyn” obyektini üzrə təşkil iki göstəriciyə görə aparılır:

- Ailənin sosial tərkibi və sosial mənşəyi;
- “Mənim ailəm” tədqiqatı
- Ailənin maddi durumu
- . Ailənin problemləri

“Müdiriyyət” obyektini üzrə idarəetmə aparatı işçilərinin peşəkarlığı, pedaqoji bilik və bacarıq səviyyələri, onların pedaqoji fəaliyyətinin səviyyəsi öyrənilir.

“Təlim prosesinin maddi-texniki və metodik təminatı” obyektini üzrə təşkilə aşağıdakı göstəricilər daxildir:

- Təlim prosesinin təchizatı;
- Şagirdlərin dərslərlə təminatı;
- Təlim kabinetlərinin texniki və metodiki təminatı;
- Təlim prosesində kompüter texnikasından istifadə;

▪ Təlim prosesində yeni pedaqoji texnologiyalardan, interaktiv metodlardan istifadə vəziyyəti;

▪ Təlimdə innovasiyaların tətbiqi.

Monitoring prosesində informasiyanın hərəkəti aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

❖ Obyektin vəziyyəti haqqında informasiyanın tələb olunması;

❖ İnformasiyanın toplanması;

❖ Toplanmış informasiyanın işlənməsi;

❖ Alınan informasiyaya reaksiya mexanizminin fəallaşması;

❖ İnformasiyadan istifadə edərək obyektin mümkün inkişaf istiqamətinin proqnozlaşdırılması, təlim modellərinin korreksiyası;

❖ İşlənilib hazırlanmış təlim modelinin həyata keçirilməsi;

❖ İnformasiyanın hərəkətində dövriliyin olması.

Təhsil müəssisəsinin pedaqoji monitoringi – onun fəaliyyətinin təmin edilməsi, vəziyyətinin müntəzəm izlənməsi, vaxtlı-vaxtında nizamlanması və inkişafının proqnozlaşdırılması məqsədi ilə məlumatların toplanılması, təhlili və saxlanması sistemidir. Təhsil müəssisəsinin dinamik inkişafı üçün hər dərs ilinin sonunda onun müvafiq göstəricilər əsasında monitoringinin və qiymətləndirilməsinin aparılması müəssisənin gələcək fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Təhsil müəssisəsində monitoringin aşağıdakı vəzifələri var:

Məktəbdə sorğu növləri və informasiyanın toplanması metodikasının seçilməsi; texnologiyasının işlənilib hazırlanması; informasiyanın toplanması; informasiyanın ilkin təhlili, təsnif edilməsi, ümumiləşdirilməsi üçün kompüter texnologiyasının işlənilib hazırlanması; informasiyanın işlənməsi, korrektə olunması və məlumat bazasına daxil edilməsi; informasiya bankının yaradılması; təhsil müəssisəsində əsas inkişaf meyillərinin müəyyən edilməsi; proqnozların, analitik və sorğu materiallarının, məruzələrin tərtib olunması; təhsil sistemində monitoring texnologiyasının tətbiqi sahələrinin müəyyən edilməsi və onun həyata keçirilməsinin təmin olunması.

Məktəbdə monitoringin tətbiqinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

• integrasiya funksiyası – monitoring təlim-tərbiyə prosesini sistemləşdirən amillərdən biridir, o bu sistemdə baş verən proseslərin hərtərəfli təsvirini təmin edir;

• diaqnostika funksiyası – təlim prosesinin vəziyyəti və onda baş verən dəyişikliklərin öyrənilməsi, hadisələrin qiymətləndirilməsinə imkan yaradır;

• komparativ (müqayisəli) funksiya – təlim-tərbiyə prosesinin bütövlükdə və yaxud onun ayrı-ayrı elementləri üçün həm zaman, həm də məkan baxımından şərait yaradan funksiya – təlim-tərbiyə prosesində digər məktəblərlərin elementləri ilə müqayisə imkanı;

- ekspert funksiyası – monitoring çərçivəsində vəziyyətin, formaların və təhsil prosesinin və onun komponentlərinin üsulları həyata keçirilməsi imkanı;

- informasiya funksiyası – hadisələrin təhlili və inkişafının proqnozlaşdırılması üçün təhsil prosesinin monitoringi təhsil sistemi haqqında müqayisəedici informasiyanın alınması metodudur.

- pragmatiklik funksiyası – monitoring məlumatlarından idarəetmədə ən ağlabatan və adekvat şəkildə istifadə edilməsi.

Məktəbdaxili monitoring məktəbin idarə olunmasında mühüm mexanizm olub ən müxtəlif istiqamətlərdə düzgün qərarların qəbul edilməsinə kömək edir.

Monitoring bilavasitə məktəbdaxili nəzarətlə bağlı olub, eyni zamanda onu istiqamətləndirir və həyata keçirilməsinə kömək edir. Monitoringin məqsədi məktəbdə təlim-tərbiyə işinin vəziyyəti barədə informasiyanın toplanması, görülən işlərin təşkili nəticələrinin ümumiləşdirilməsi, proqnozların və inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsidir

Məktəbdaxili monitoring iki əsas istiqamətdə aparılır:

1. Məktəbdə təlim nəticələrinin monitoringi.

2. Məktəbdə təlim şəraitinin monitoringi.

Məktəbdə təlim nəticələrinin monitoringi şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi işinin fasiləsiz şəkildə aparılması və nəticələrin təklili ilə təmin olunur ki, bu da təhsilin keyfiyyətinin səmərəli idarə olunması sisteminin yaradılmasına imkan verir. Burada qiymətləndirmə üsulları içərisində testlərin xüsusi əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Test üsulu ən səmərəli və informativ üsul olmaqla bir çox üstünlüklərə malikdir

Təlim nəticələrinin monitoringi ilə yanaşı, məktəbdə təlim-tərbiyə işinin müvəffəqiyyətli olması üçün yaradılan şəraitin monitoringi də həyata keçirilir.

Buraya pedaqoji kollektivin inkişafı, məktəbin ailə və ictimaiyyətlə əlaqəsi, maddi-texniki və maliyyə təminatı, idarəetmə aiddir. Məktəbdə təlim-tərbiyə prosesinin uğurlu getməsinə, yüksək nailiyyətlərin əldə olunmasını, şagirdlərin təhsil ehtiyaclarının dolğun ödənilməsinə şərtləndirən əsas amillərdən biri pedaqoji kollektivin elmi-metodik hazırlıq səviyyəsidir. Metodbirləşmələrin işinin düzgün qurulması, müəllimlərin vaxtlı vaxtında ixtisasartırma kurslarından keçməsi, treninqlərdə iştirakı bu səviyyənin yüksəlməsinə xidmət edən tədbirlərdəndir. Pedaqoji kollektivin inkişafının monitoringi şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi nəticələri, açıq dərslər, dərslərin dinlənilməsi, müəllimlərin müxtəlif müsabiqələrdə iştirakının nəticələri, məktəb rəhbərliyinin müəllimlər üçün təşkil etdiyi sorğu və testlər vasitəsilə aparılır. Monitoring hər bir müəllimin məktəbin uğurlarında və nöqsanlarında iştirakını müəyyən etməyə imkan verir.

Monitoring daxili idarəetmə prosesi olub təhsilin keyfiyyətinə davamlı nəzarəti həyata keçirməyə imkan verir. O, təhsil fəaliyyətinin güclü və zəif tərəfləri-

ni üzə çıxararaq gözlənilən nəticələri əldə etmək üçün praktik təkliflərlə çıxış edə bilər. Monitoring dedikdə yalnız təkliflər deyil, problemlərin həll edilməsi üçün konkret addımların da atılması nəzərdə tutulur. Bu zaman **monitorinqin üç əsas komponenti vardır:**

- **Məlumatın toplanması;**
- **Məlumatın təhlili;**
- **Görülən tədbirlər.**

Məlumatların toplanmasında əsas məqsəd təhlil obyektinə ola biləcək məlumatların toplanmasıdır. Təhsil keyfiyyətinin monitorinqi yalnız etibarlı məlumatların toplanması sayəsində həyata keçirilə bilər. Belə məlumatların mənbəyi müxtəlif ola bilər: əsasən, qiymətləndirmə, bəzən isə hər hansı bir sorğunun və ya tədqiqatın nəticələri və s.

Məlumatların təhlili elə həyata keçirilməlidir ki, bu təhlil problemlərin aradan qaldırılması üçün lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsinə kömək etsin. Bura təhsili idarə edənlərə problemləri müəyyən etmək üçün etibarlı göstəricilərin (indikatorların) müəyyənləşdirilməsi aiddir. Bu göstəricilər (indikatorlar) empirik nəticələndir və reallığı əks etdirir.

Görülən tədbirlərə ehtiyat tədbirləri, islahedici tədbirlər və gücləndirici tədbirlər aid edilir. Tədbirlər aşağıdakı formalarda ola bilər:

- 1) Strukturyönümlü,
- 2) Şəxsiyönümlü

Strukturyönümlü tədbirlər təhsil sisteminin inkişafına və ya kökündən dəyişdirilməsinə xidmət edir.

Şəxsiyönümlü tədbirlərə isə sanksiyalar və tövsiyələr aiddir.

Monitoring müəyyən edilmiş pedaqoji prinsiplərə uyğun olaraq həyata keçirilməlidir:

1. Fasiləsizlik prinsipi. Monitoringə bütöv, dinamik, inkişafda olan, öz-özünü tənzimləməyən, daxilində həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişiklikləri daşıyan struktur və funksional yeniləşmə prosesi kimi baxmaq deməkdir. Monitoring birindən-birinə keçid hallarını müəyyən etməlidir, təhsil prosesində müvafiq tendensiyaları tənzimləmək, dəstəkləmək və ya zəiflətmək işini görür.

2. Elmlilik prinsipi. Bu prinsip müşahidənin təhsil prosesinin elmi əsaslandırılmış xüsusiyyətləri üzərində qurulması və təlim prosesinin idarə edilməsi qanunlarına uyğun olması deməkdir.

3. Tərbiyəvi məqsədəuyğunluq prinsipi. Pedaqoji monitoring metod və üsulları istifadə edilən zaman uşağın maraqlarına əks olan, onun və digər iştirakçıların ləyaqətini və hüquqlarını pozan texnologiyalar tətbiq edilə bilməz.

4. Diaqnostik-proqnostik yönümlü prinsip. İzləmə zamanı əldə edilmiş məlumatlar əvvəlcədən hazırlanmış göstəricilər və meyarlara əsaslanaraq peda-

qoju monitorinqin müəyyən edilmiş, daha əvvəl təsvir olunmuş normativlər ilə əlaqələndirilməlidir.

5. Proqnozlaşdırıcı monitorinq prinsipi. Pedaqoji monitorinqin məğzi təkcə təhsil prosesi haqqında müəyyən dövr ərzində məlumat almaq deyil, gələcəkdə baş verəcəkləri görə bilmək müsbət tərəfləri dəstəkləmək, mənfi tərəfləri inkişafdan saxlamaqdır.

6. Bütövlük prinsipi, izləmə proseslərinin varisliyi. Pedaqoji monitorinqin nəticələri təhsil prosesinin planlaşdırılması üçün əsas olmalıdır. Tədqiqat nəticələrinin həqiqiliyini yoxlamaq və qəbul edilmiş qərarların effektivliyini qiymətləndirmək üçün pedaqoji praktika ən etibarlı meyar olmalıdır.

Monitorinqin nəticələrinə əsasən kollektiv daxilində müəllimlərin reyting cədvəlini tərtib etmək mümkündür ki, bu da onların özünə qarşı tələbkarlığını artırır, inkişaf üçün mənəvi stimul yaradır. Monitorinqin idarəçilikdə real əməl olması, müəyyən fəaliyyət sisteminə çevrilməsi üçün bu iş təşkil olunmalı, onun planı tərtib edilməlidir. Beləliklə, tədris ili ərzində aparılan məktəbdaxili monitorinq məktəbin qarşıya qoyulan vəzifələri həyata keçirmək istiqamətində fəaliyyəti haqqında sistemli təsəvvür yaratmaqla nəticələrin təşkil edilməsinə, nöqsanların vaxtında aradan qaldırılmasına, sonda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır.

Sual və tapşırıqlar:

1. Təlim müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsinin mahiyyəti, məqsədi və əhəmiyyəti haqqında referat yazın.
2. Monitorinqin əhəmiyyəti, növlərini və funksiyalarını şərh edin.
3. Monitorinqin pedaqoji prinsiplərini izah edin.
4. Təhsilin idarə edilməsində monitorinqin əhəmiyyəti haqda sərbəst iş hazırlayın.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva T. Yeni qiymətləndirmə sistemi: formativ qiymətləndirmə. "Kurikulum" jurnalı №4, 2008.
2. Həsənov H.S. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Menecment. Bakı. 2007.
3. Həsənova C. Qiymətləndirmə sistemi və təlimin keyfiyyəti. "Kurikulum" №2 2008
4. İsmayılov Ş.N., Rzayev O.H, Məmmədov S.M, Təhsilin idarə olunmasının əsasları. Bakı. "Mürtəcim" 2010, 230 səh.
5. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. Bakı. Kövsər,2008,224s
6. Qədimova X. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi yolları. Bakı: Nur, 2003
7. Quliyev Ə., «Peşə təhsilinin idarə olunmasında direktorun pedaqoji ustalığının rolu» jurnalı №4 2001
8. Mərdanova S.K. Qiymətləndirmədə mövcud problemlərin çoxballı system vasitəsilə aradan qaldırılması "Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində" mövzusunda respublika elmi-praktik konfransının məretialları. Bakı, 2009, s 92-98.

9. Mehrabov A.O., Cavadov İ.A. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, 2007, -184s
10. Mehrabov A.O., Cavadov İ.A., Təhsil sistemində informasiyaların keyfiyyətinin idarə olunması. "Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri". Bakı 2006, №3, s.167-170
11. Mehrabov A.O. Azərbaycanca təhsilin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 452 s.
12. Mehrabov A. O. və b. Pedaqoji texnologiyalar, Bakı, 2006
13. Mehrabov A.O., Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri, Bakı, Mütərcim, 2007. – 448 s.
14. Məmmədov A., Təlimin psixoloji əsasları, Bakı, 1993
15. Məktəbə rəhbərliyin demokratik əsaslarla təşkili, Bakı, 1990 59. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri. Bakı: Təhsil, 2005.
16. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni uinkışaf mərhələsində. Bakı: Çəşioğlu, 2009.
17. Məmmədzadə R. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim, 2010.
18. Mehdiyeva N. Formativ qiymətləndirmə vasitələri. "Kurikulum" №4, 2018.
19. Təhsil müəssisələrinin idarə edilməsinin yeni metodları, Bakı, 2006 68. «Təhsil siyasəti», (Təhsil üzrə xüsusi ədəbiyyat) ACİ-YF, Bakı, 2005
20. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2010
21. Tələbələrin biliklərinin çoxballı sistemlə qiymətləndirilməsinə dair. Metodik vəsait. Naxçıvan, 2002.
22. Ümumtəhsil məktəblərində məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılması qaydaları. "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2009, 23 oktyabr
23. Veysova Z. Məktəb müəllimləri üçün fəal təlim kuslarına giriş kursu. Uniseflə birgə layihə. Bakı: Meqa-Print, 2004.
24. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: UNICEF, 2007.
25. Veysova Z., Məcidova A. Formativ qiymətləndirmənin təşkili haqqında. "Kurikulum" №1 2010
26. Veysova Z., Məcidova A. Diaqnostik qiymətləndirmənin məlum və naməlum aspektləri. "Kurikulum" №4 2009

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Prezident Cənab İlham Əliyevin 24 oktyabr, 2013 cü tarixli sərəncamı/ Xalq, 25 oktyabr, 2013- cü il.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququn əsasları. Bakı: Mütərcim, 2010.
3. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı. Bakı: Çəşoğlu, 1999.
4. Azərbaycan Respublikasının Təhsil haqqında Qanunu. Bakı: Ozan, 2009
5. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası. Bakı: Mütərcim, 2012.
6. Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının konsepsiya və strategiyası. Bakı: Azərbaycan, № 6, 2007.
7. Abbasov A.N. Ailə pedaqogikası. Dərslik. Bakı:Mütərcim, 2020.
8. Abbasov A.N. Milli əxlaq və ailə etikası.Dərslik. Bakı:Mütərcim, 2013.
9. Abbasov A.N. Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı:Maarif, 1988.
10. Abbasov A.N. Seçilmiş əsərləri. 12 cildə.I cild. Bak: Mütərcim, 2010.
11. Ağayev M.H. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil.(Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2011.
12. Axundov S., Həsənov A. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı, 1989.
13. Arif Qədim. Bir ömür yaşadım Adəmli Huhlu. Təbriz: Ərk Nəşriyyatı,1999.
14. Axundov S. Ailədə uşaqların intizam tərbiyəsi. Bakı, 1967.
15. Allahverdiyeva F.M.,Tağıyeva S.S. Pedaqogika. Dərs vəsaiti, Bakı:Elm və təhsil, 2018.
16. Allahverdiyeva L.Z. İbtidai sinf şagirdlərinin ideya inamının formalaşmasında Heydər Əliyev irisindən istifadə. Naxçıvan: Əcəmi, 2019.
17. Bakıxanov A.A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya press. 2008.
18. Bayramov H., Kəlbəliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin əsasları. Bakı, 1998.
19. Bayramov H.B. Çar Rusiyasının Azərbaycandakı təhsil siyasəti:Unifikasiya prosesi və tarixi-pedaqoji paradigmanın formalaşması.Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2015
20. Bektaş İ.H. F.Köçərlinin yaradıcılıq yolu. Bakı, 1986.
21. Bəşirov V.P. Azərbaycan maarifpərvərlərinin mütərəqqi pedaqoji ideyalarının inkişafı (1870-1920-ci illər). Bakı: Oka-Ofset, 2008.
22. Bədəlova Ə.S. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: Müəllim, 2009.
23. Camalov K.H.Valideyn-övlad münasibəti məsələləri Şərq mütəfəkkirlərinin gözü ilə. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
24. Camalov K.H. Ailədə tərbiyə üsullarının tətbiqi zamanı etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
25. Camalov K.H. Yusif Vəzir Çəmənəminli yaradıcılığında maarifçilik ideyaları. Bakı: ADPU, 2007.
26. Camalov K.H. Hüseyn Cavidin pedaqoji ideyaları. Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 2012.
27. Cəbrayilov İ.H. Şəxsiyyətyönlü təhsil və vətəndaş cəmiyyəti. Bakı: Mütərcim, 2011.
28. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: mütərcim, 2015

29. Eminli T.B. Pedaqoji diaqnostika ümumtəhsil məktəblərinin fəaliyyətini təkmilləşdirməyin mühüm amili kimi. "Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində" Respublika elmi praktik konfransın materialları. Bakı: Mütətcim, 2010, səh. 82-85.
30. Eminli T.B. Təlim prosesində əməkdaşlıq prinsipindən istifadənin əhəmiyyəti. Müəllim hazırlığının müasir problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Müəllim, 2011, səh. 269-271.
31. Eminov A., Mədətov P. Pedaqogika. Bakı: Kövsər, 2011.
32. Eminova G.T. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında nümunənin rolu. AMİ-nin "Elmi əsərlər" bülleteni, 2003.
33. Əliyev Heydər. Müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci Forumunda nitq. "Azərbaycan" qəzeti, 6 fevral, 1999.
34. Əliyev Heydər. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002.
35. Əliyev Heydər. Azərbaycan Müəllimlərinin qurultayında nitq/ Azərbaycan müəllimi, 01 oktyabr, 1998-ci il.
36. Əliyev Heydər. Fəal həyat mövqeyi. Təcrübə və mənəvi tərbiyənin aktual problemləri. Bakı: Azərnəşr, 1979.
37. Əliyev Heydər. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil 2002.
38. Əlizadə, Ə.Ə. Ailədə uşaqların cinsi tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1986.
39. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Ozan, 1998.
40. Əlizadə Ə.Ə. Yeni pedaqoji təfəkkür. Bakı: Adiloğlu, 2001.
41. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı: Səda, 1998.
42. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demografik problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
43. Əlizadə, H.Ə., Mahmudova R.M. Sosial pedaqogika. Dərslik. Bakı: BDU, 2013.
44. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Əlizadə S.H. Psixopedaqogika. Bakı: Ecoprint, 2019.
45. Əliyev R.İ. Psixologiya. Dərslik. Bakı: Nurlan, 2008.
46. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. Bakı: Nurlan, 2006.
47. Əliyev R.İ. Şəxsiyyət və onun formalaşmasının etno psixoloji əsasları. Bakı: Nurlan, 2000.
48. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Təhsil müəssisələrində tərbiyə işinin təşkili. Bakı: Təhsil, 2006.
49. Əliyev P.B., Quliyev S.Q. Ümumtəhsil məktəblərində tərbiyə işinin planlaşdırılması. Bakı: Nurlan, 2002.
50. Əliyev İ.İ. Azərbaycan etnopedaqogikası. (Dərs vəsaiti) Bakı: Nurlan, 2010.
51. Əliyev İ.İ. Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin nəzəri və əməli məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004.
52. Əliyev İ.İ. İbtidai təhsilin pedaqogikası. Naxçıvan: Naxçıvan Özəl Universiteti Dizayn və Poliqrafiya Mərkəzi, 2012.
53. Əliyev İ.İ. Pedaqogika. Naxçıvan, Əcəmi, 2017.
54. Əliyeva E.M. Disputların orta ümumtəhsil məktəblərinin mənəvi keyfiyyətlərinin formalaşmasına təsiri. Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün avtoreferat. Bakı: ADPU, 2009.
55. Əliyeva R.M. Məmməd Səid Ordubadinin maarifçi görüşləri. Bakı: Adiloğlu, 2019.
56. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr). Bakı: Gənclik, 1998.
57. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.

58. Əhmədov H.H. Pedagogika (Dərs vəsaiti). Bakı, 2006.
59. Əhmədov H.H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Təhsil, 2006.
60. Əhmədov H.M. Üzeyir Hacıbəyov müəllim və onun hazırlığı haqqında . Azərbaycan məktəbi// 1985, № 10.
61. Əhmədov H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı, 2005.
62. Əhmədov H.M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi nümunəsi. Bakı, 1962.
63. Əhmədov H.M. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi. Bakı, 1990.
64. Əhmədov H. M.Təhsilin qloballaşmasında millilik tarixi yaddaşın daşıyıcısı kimi. Bakı: Lit.az, 2008
65. Əhmədov H.M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin şəxsi
66. nümunəsi. Bakı, 1962.
67. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
68. Əhmədov N. C.. İdarəetmənin pedaqogikası və psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2000
69. Əhmədov N.C. Məktəbdaxili nəzarətin forma və metodları. Bakı: Maarif, 1988
70. Əzizova Z.M., Əliyev S.H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Mütərcim, 2019.
71. Feyziyev C.Ə. İbrahimov F.N., Bədiyev S.R. Didaktika. Bakı: Mütərcim, 2011.
72. Hacıyeva T.A. Məktəbdaxili qiymətləndirmənin aparılması yolları Kurikulum jurnalı, 2009, №2, səh. 6.
73. Həbibbəyli İ.Ə. Məhəmməd Tağı Sidqi. Əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2004.
74. Həbibbəyli İ.Ə.Cəlil Məmmədquluzadə mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009.
75. Həbibbəyli İ.Ə. Məhəmmədəğa Şahtaxlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2006.
76. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə. Naxçıvan: Əcəmi, 2009.
77. Həbibbəyli İ. Ə.Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı:Elm və təhsil, 2015..
78. Həşimov Ə.Ş. Yuxarı sinif şagirdlərinin şüurlu intizam tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1987
79. Həşimov Ə.Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı: Maarif, 1970.
80. Həsənov M.M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri –praktik məsələləri. (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2009.
81. Həsənov A.M., Ağayev Ə.Ə. Pedagogika. (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı: Nasir, 2007.
82. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: Nasir, 2000.
83. Həsənova İ.M. Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların cəmiyyətə adaptasiyası (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2012.
84. Həsənli S.Q. Ailə tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları. Naxçıvan: İdeya, 2011.
85. Həmid Arzulu. Müəllim-şagird dünyası.(pedaqoji, metodiki öçerk və mülahizələri). Bakı: Çənlibel, 2002.
86. Hüseynzadə L.T. Qaraqoyunlu Cahənşah Həqiqi. Bakı: Çənlibel, 2010.
87. Hüseynzadə L.T. Naxçıvan teatr tarixindən. Bakı: Araz, 2002.

88. Hüseynzadə L.T. Əliqulu Qəmküsar. (Seçilmiş əsərləri) Bakı: Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1959.
89. Hüseynzadə R.L. Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda tərbiyə, təhsil və pedaqoji fikir. Bakı: Nurlar, 2007.
90. Hüseynzadə R.L. Pedaqoji təcrübə. Bakı: Elm və təhsil, 2020.
91. Hüseynzadə R.L. Təhsilin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi. Bakı: Maarif, 1997
92. Hüseynzadə R.L. M.T.Sidqi dilimiz və məktəbimiz haqqında. Bakı: Müəllim, 2005.
93. Hüseynzadə R.L. Heydər Əliyev nümunəsi gənc nəslin tərbiyəsində ən mühüm örnəkdir. AMİ-nin "Elmi əsərləri". Xüsusi buraxılış. Bakı, 1998.
94. Hüseynzadə R.L. Magistr dissertasiyası (Metodik vəsait) Bakı: Nurlar, 2010.
95. Hüseynzadə R.L., Allhaverdiyeva L.Z. Ailə pedaqogikası. Bakı: ADPU, 2016.
96. Hüseynzadə R.L. Ailədə uşaqlara məhəbbət hissini aşılamaşı// Məktəbqədər və İbtidai təhsil. jurnalı. № 3, 2018- ci il
97. Hüseynzadə R.L., İsmayılova M.C. Tərbiyə işi və onun metodikası. (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2012.
98. Hüseynzadə R.L. Məktəbdə pedaqoji prosesin təşkili. Bakı: Aktiv, 2013.
99. Hüseynzadə R.L. Pedaqogika tarixi. Magistraturaya hazırlıq üçün dərs vəsaiti. Bakı: Magistratura. Az. 2018.
100. Hüseynzadə R.L. Qori Müəllimlər Seminariyasının naxçıvanlı məzunları. İbtidai məktəb və məktəbqədər tərbiyə, 2010 № 2.
101. Hüseynzadə R.L. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2020.
102. Hüseynzadə R.L., Qəhrmanova K. K. Tərbiyə. Hüquqi-normativ əsaslar. Dərs vəsaiti. Bakı: BDU, 2015
103. Hüseynzadə Ə.R. Naxçıvan folklor mətnlərində yaşayan tarix. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
104. Xacə Nəisrəddin Tusi. Əxlaqi Nasiri. Bakı: Elm, 1989.
105. Xəlilov C. Təhsil, təlim, tərbiyə. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2005.
106. Xəlilov V.C. Ümumtəhsil məktəblərində estetik tərbiyənin inkişafı yolları. Bakı: Maarif, 1991.
107. Xəlilov V.C. Məktəblinin etik-estetik aləmi. Bakı: Nərgiz, 2011.
108. Xəlilov V.C. İbtidai siniflərdə inkişafetdirici texnologiyalardan istifadənin başlıca prinsipləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
109. İbrahimov F.N. Təlim prosesinin idarə edilməsinin bəzi məsələlərinə dair mühazirə konspektləri. Bakı: Mütərcim, 2005.
110. İbrahimov F.N. Ümumi pedaqogikadan mühazirələr. Bakı: Mütərcim, 2010.
111. İlyasov M. İ. Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması. Bakı: Elm, 2009.
112. İlyasov M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
113. İlyasov M.İ. Müəllimin pedaqoji ustalığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
114. İsayev İ.N., Rüstəmov F.A. M.V. Vidadinin, M.P. Vaqifin, Q.B. Zakirin təlim-tərbiyə haqqında fikirləri. Bakı: ADPU, 1994.
115. İsayev İ. N. Pedaqoji irsimzdən. M.V. Vidadidən H.K. Sanlıyadək. Bakı: ADPU, 2014
116. İsmixanov M.A., Vəliyeva S.V. Pedaqoji etika. Dərs vəsaiti. Bakı: BDU, 2013

117. Kazımov N.M. Haşımov Ə.Ş. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996.
118. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları. Bakı: Nasir, 2007.
119. Kərimova Z.M. Asudə vaxtlarda şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilməsində diyarşünaslıq materiallarından istifadənin imkan və yolları. Metodik tövsiyə. Bakı: ADPU, 2003.
120. Kərimova Z.M. Şagirdlərin mənəvi tərbiyəsində diyarşünaslıq materiallarından istifadə (Metodk tövsiyə). Bakı: ADPU, 2011.
121. Qaralov Z.İ. Tərbiyə: prinsiplər, məzmun, metodika. (3 cildə). Bakı: Peda-qogika, 2003.
122. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı: BDU-nun nəşri, 2003.
123. Qasımova L.N. Məktəblilərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi təcrübəsindən. Bakı: Nurlan, 2004.
124. Quliyev S.M., Quliyeva M.A. Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində ailədə övlad tərbiyəsi. Bakı: ADPU, 2008.
125. Quliyev S.M., Quliyeva M.A. Şərq mütəfəkkirlərinin əsərlərində ailədə övlad tərbiyəsi. Bakı: ADPU, 2008.
126. Quliyev S.M. Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəaliyyəti. Bakı, 1982.
127. Quliyev S.M., İsmixanov M.A. Müəllimlik ixtisasına giriş. Bakı: ADPU, 2015.
128. Qədimov Ə. N. Qurbanəli Şərifzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm və təhsil, 2009.
129. Qədimov Ə. N. Şumerlərin "Bilqamis" dastanı və Azərbaycan türklərinin folkloru (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2011.
130. Qədirov Ə.Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002.
131. Makarenko A.S. Valideynlər üçün kitab. Bakı: Azərtədris nəşr, 1964.
132. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 1988.
133. Muradxanov M.Ə. Məktəblilərin ailədə tərbiyəsi. Bakı: Maarif, 1982.
134. Məmmədov Q.K. Məktəb, müəllim və ailə. Bakı, 1962.
135. Mustafayeva R.Ş. Təlim prosesində milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınması. Bakı, 1994.
136. Musayev İ.V. Müəllim və sinif rəhbərinin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.
137. Musayev İ.V. Şagird şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına fiziki tərbiyə prosesinin təsiri. Bakı: Maarif, 1993.
138. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşıoğlu, 2009.
139. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə. Bakı: Təhsil, 2012.
140. Mərdanov M.C., Ə.Q. Quliyev. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Rəmzləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2001.
141. Məmmədov F.M., Ələsgərova F.M. Pedaqogikadan məsələ və suallar. Bakı: Maarif, 1993.
142. Məmmədov Q.K. Məktəb, müəllim və ailə. Bakı: 1962.
143. Məmmədov T.M. Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyət problemi. Bakı: Mütərcim, 2011.
144. Məmmədov K.A. Şərq pedaqoji fikir tarixindən (Tədris vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2011.
145. Məmmədov K.A. Müstqəillik dövürümüzün pedaqoji problemləri. Bakı: Zəngəzurda çap evi, 2020.

146. Məmmədov A.T. Professor Əhməd Seyidov və Azərbaycanda pedaqoji elmin inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2018.
147. Məmmədova R. Məktəbə rəhbərliyin demokratik əsaslarla təşkili. Bakı: Maarif, 1990.
148. Məmmədov A.T., Kərimova S.A. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların oyunları. Sumqayıt, SDU, 2018.
149. Mehrabov A.O., Abbasov Ə.Ə. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006.
150. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
151. Mehrabov A.O. Şagird intellektinin inkişafı. Bakı: Mütərcim, 2006.
152. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012.
153. Məmmədzadə R.H. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim, 2010.
154. Məmmədzadə R.H. və b. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri. Bakı: Müəllim, 2008.
155. Mollayeva E.Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasında gender bərabərliyinə münasibət. Bakı: ADPU, 2010.
156. Mollayeva E.Ə. Təlim prosesində şagirdlərin gender tərbiyəsinin imkan və vəsaitləri. (Metodik tövsiyə) Bakı: Müəllim, 2009 .
157. Mir Cəlil, F.C. Hüseynov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1974.
158. Nəzərov A.M., Məmmədov R.Ə. Pedaqoji ustalıq. Bakı: Müəllim, 2008.
159. Nəzərov A.M., Kərimova Z.M., Eminova G.T. Məktəbəqədər pedaqogika (Dərs vəsaiti). Bakı: ADPU, 2011.
160. Nəvvab M.M. Nəsihətnamə. Bakı: 1987
161. Orucova S.A. Üzeyir Hacıbəyovun pedaqoji görüşləri. (Namizədlik dissertasiyası). Bakı: 1987.
162. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı: Nurlan, 2002.
163. Rəsulov S., Əzizov R. Orta ümumtəhsil məktəbinin idarə edilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı: Müəllim, 2010.
164. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəp pedaqogikası. Bakı: Nurlan, 2007.
165. Rüstəmov F.A. Şərqdə pedaqogika tarixi, Bakı: Nurlan, 2002.
166. Rüstəmov F.A. Qərb pedaqogika tarixi. Bakı: Nasir, 2003.
167. Rüstəmov F. A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2006
168. Rüstəmov F.A. Azərbaycanda pedaqoji elm: təşəkkülü, inkişafı və problemləri. (1920-1991-ci illər). Bakı: BDU, 1998.
169. Rüstəmov F.A. Azərbaycan pedaqogikaşünaslığı. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
170. Rüstəmov F.A. Pedaqoji qeydlər, reseziyalar, müsahibələr. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
171. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi. Bakı: Nurlan, 2010.
172. Rüstəmov F.A. Pedaqoji öçerklər: Sələflərim və müasirlərim. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
173. Rzayev V. Naxçıvanda məktəp və pedaqoji fikir. (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). Naxçıvan: Əcəmi, 2018.
174. Sadıqov F.B. Pedaqogika. (Təlim, təhsil, tərbiyə). Bakı: Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı, 2006.
175. Salamova K.B. Ümumi psixologiya. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2014.

176. Səfərov M.T. Məktəbdə müəllimlərlə aparılan metodik işin sistemi. Bakı:Maarif, 1983.
177. Seyid Surə. “Şərq qapısı” qəzeti və Naxçıvanda ədəbi mühit. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
178. Seyidov F.Ə.Soy kökümüzdən gələn pedaqoji fikir. Bakı, 2004.
179. Seyidov F.Ə. Qori Seminariyası və onun məzunları.Bakı: Maarif, 1988.
180. Şirzadova M.H. Azərbaycanca məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin inkişaf tarixindən. Bakı, 2007.
181. Talıbov Y.R. və b. Sınıf rəhbəri. Bakı: Maarif, 1971.
182. Talıbov Y.R., Ağayev Ə.Ə., İsayev İ.N., Eminov A.İ. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2003.
183. Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycanın təhsil siyasəti (1998-2004),Bakı: Çarşıoğlu, 2005.
184. Vəlixanlı İ., İsmxanov M. Məktəb, ailə və ictimaiyyət. Bakı, 1972.
185. Veysova Z. Fəal və interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.
186. Vəliyev O. Məktəb və ictimaiyyət. Bakı, 1972.
187. Yəqubi Ə.R. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycanda təlim-tərbiyə mədəniyyəti, təhsil və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: Nurlan, 2005.

Türk dilində

188. Rufat Latif oğlu Huseynzade. Öğretmen öğrenci ilişkileri. Türkiye, Adana, 1997.
189. Binbaşı oğlu Cavit. Eğitim psikolojisi. Ankara, 1995
190. Mahmut H. Şahsiyyət terbiyesi və Gazzali. İstanbul, 1983.
191. Tezcan M. Eğitim sosyolojisi. Ankara, 1997.
192. İbrahim Canan. Hz. Peyğamberin sünnetində terbiyə. İstanbul, 1991.
193. İbrahim Hakkı. Marifetname. İstanbul, 1990.
194. Orxan Şaik Gökyay. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1972.
195. Yehya Akyüz. Türk eğitimi tarihi. İstanbul, 1985.

Rus dilində

196. Гусейнзаде Р.Л.Педагогика. Учебник. Сумгаит, СГУ, 2015.
197. Педагогика. Под ред.П.И.Пидкасистого. Москва., 2000.
198. Подласый И.П. Педагогика. Новый курс в 2-х книгах. М., 1999.

İngilis dilində

199. Burns R., (2001). Curriculum renewal: Curriculum mapping. A chapter in the Curriculum Handbook. Alexandria, VA: Association for supervision and Curriculum Development.
200. Caine, R., and Caine, G. Making Connections: Teaching and the Human Brain. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development, 1991.
201. Coney, S. (1990). Seven habits of highly effective people. New York: Simon and Schuster.
202. Drake, S.M. & Bunrs, R.C. (2004). Meeting standards throgh integrated curriculum. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development (ASCD).

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
---------------------	----------

I BÖLMƏ. PEDAQOGİKANIN ÜMUMİ ƏSASLARI

I FƏSİL. PEDAQOGİKA ELMİ HAQQINDA ÜMUMİ ANLAYIŞ	6
1.1. Pedaqogikanın obyektı, predmeti, məqsədi, funksiya və vəzifələri.....	6
1.2. Əsas pedaqoji anlayışlar	11
1.3. Pedaqoji cərəyanlar.....	15
1.4. Pedaqogikanın başqa elmlərlə əlaqəsi	17
1.5. Pedaqoji elmlər sistemi.....	19
1.6. Pedaqoji elmin mənbələri	23
1.7. Pedaqoji tədqiqatın metodologiyası və metodları.....	25

II FƏSİL. ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI VƏ FORMALAŞMASI MƏSƏLƏLƏRİ	35
2.1. Şəxsiyyət, onun inkişafı və tərbiyəsi	35
2.2. Şəxsiyyətin pedaqoji-psixoloji xüsusiyyətləri	38
2.3. Şəxsiyyətin strukturu	38
2.4. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi ilə bağlı konsepsiyalar	39
2.5. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində irsiyyətin rolu	41
2.6. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində mühitin rolu	44
2.7. Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşmasında tərbiyənin rolu.....	46
2.8. Şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsində “Qoşa amil” nəzəriyyəsi	48
2.9. Şəxsiyyətin inkişafında müxtəlif fəaliyyət növlərinin rolu.....	50

III FƏSİL. PEDAQOGİKADA YAŞ DÖVRLƏRİ VƏ ONLARIN PEDAQOJİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	60
3.1. İbtidai icma quruluşunda, quldarlıq dövründə, antik yunan fəlsəfəsində yaş dərəcələri	60
3.2. Azərbaycan xalq pedaqogikasında yaş dərəcələri	64
3.3. Şərq və Qərb pedaqoji fikrində yaş dərəcələri.....	65
3.4. Şəxsiyyətin inkişafında yaş dövrlərinin xüsusiyyətləri	68

IV FƏSİL. CƏMIYYƏTİMİZDƏ MÜƏLLİMLİK PEŞƏSİ. MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ. MÜƏLLİMİN PEDAQOJİ MƏRİFƏTİ, QABİLİYYƏTLƏRİ VƏ USTALIĞI	75
4.1. Cəmiyyətimizdə müəllimlik peşəsi.....	75
4.2. Heydər Əliyev nəzəri irsində müəllimlik.....	78
4.3. Müəllimin pedaqoji fəaliyyəti.....	86
4.4. Müəllimin səriştəliliyi və peşəkarlığı	90
4.5. Müəllimlik peşəsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri	97
4.6. Müəllimlik peşəsinin pedaqoji prinsipləri	99
4.7. Müəllimlik peşəsinə verilən pedaqoji tələblər	101
4.8. Müəllim-şagird münasibətlərinin formaları.....	102
4.9. Müəllim-şagird münasibətlərində əməkdaşlıq növləri	105
4.10. Müəllimlik peşəsində pedaqoji bacarıq və vərdişlər.....	110
4.11. Pedaqoji prosesdə müəllimin pedaqoji mərifəti.....	112
4.12. Müəllimin pedaqoji qabiliyyətləri	117

V FƏSİL. PEDAQOJİ PROSES	124
5.1. Pedaqoji proses haqqında ümumi anlayış.....	124
5.2. Pedaqoji prosesdə ziddiyyətlər	126
5.3. Pedaqoji prosesin qanunauyğunluqları	127
5.4. Pedaqoji prosesin prinsipləri.....	129
5.5. Pedaqoji prosesin mərhələləri.....	130
5.6. Pedaqoji innovasiyalar.....	131
5.7. Pedaqoji prosesin optimallaşdırılması	136

II BÖLMƏ.

DİDAKTİKA. TƏLİM VƏ TƏHSİL NƏZƏRİYYƏSİ

VI FƏSİL. DİDAKTİKA ANLAYIŞI, MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDİ, VƏZİFƏLƏRİ VƏ SAHƏLƏRİ.....	140
6.1. Didaktika anlayışına verilən şərhlər	140
6.2. Didaktikanın inkişafı	140
6.3. Didaktikanın qolları, vəzifələri və əsas anlayışları	144
VII FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL SİSTEMİ	147
7.1. Təhsil haqqında anlayış	147
7.2. Təhsilin formaları və təhsilalma formaları	150
7.3. Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri.....	154
7.4. Təhsil sistemi anlayışı.....	155

7.5. Təhsil müəssisələri	156
7.6. Təhsil sisteminin quruluşu: pillələri və səviyyələri	157
7.6.1. Məktəbəqədər təhsil.....	157
7.6.2. Ümumi təhsil	158
7.6.3. Peşə-ixtisas təhsili.....	159
7.6.4. Orta ixtisas təhsili	160
7.6.5. Ali təhsil. Bakalavriat	160
7.6.6. Magistratura.....	164
7.6.7. Doktorantura.....	171
7.6.8. Əlavə təhsil	173
7.6.9. Məktəbdənkənar təhsil.....	175
VIII FƏSİL. TƏHSİLİN MƏZMUNU	178
8.1. Təhsilin məzmunu anlayışı	178
8.2. Təhsilin məzmununu şərtləndirən səciyyəvi xüsusiyyətlər	182
8.3. Təhsilin məzmununu əks etdirən sənədlər.....	185
8.3.1. Dövlət təhsil standartları.....	185
8.3.2. Tədris planı	187
8.3.3. Kurikulum.....	188
8.3.4. Tədris proqramları	193
8.3.5. Dərslik, dərs vəsaiti, metodik vəsait və iş dəftərləri	195
IX FƏSİL. TƏLİM PROSESİNİN MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDİ, VƏZİFƏLƏRİ, QANUNAUYĞUNLUQLARI VƏ PEDAQOJİ PRİNSİPLƏRİ. TƏLİMİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ TİPLƏRİ. TƏLİM PROSESİNDƏ ÖYRƏNMƏ, MƏNİMSƏMƏ PROSESİNİN QURULUŞU. BLUM TAKSONOMİYASI	202
9.1. Təlim prosesinin mahiyyəti və məqsədi	202
9.2. Təlimin əsas vəzifələri.....	203
9.3. Təlimin qanunauyğunluqları.....	204
9.4. Təlimin pedaqoji prinsipləri	206
9.5. Təlimin səciyyəvi xüsusiyyətləri və tipləri.....	213
9.6. Təlimin fəlsəfi əsasları.....	216
9.7. Təlimin məntiqi əsasları	218
9.8. Təlimin psixoloji əsasları.....	219
9.9. Təlimin məzmunu	223
9.10. Təlim prosesində öyrənmə, mənimsəmə prosesinin quruluşu. Blum taksonomiyası	225

X FƏSİL. TƏLİMİN TƏŞKİLİ FORMALARI.....	231
10.1. Təlimin təşkili formaları tarixinə bir nəzər.....	231
10.2. Təlimin əsas təşkil forması – dərs	255
10.3 Təlimin digər təşkil formaları.....	260

XI FƏSİL. TƏLİM MÜVƏFFƏQİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	264
11.1. Təlim müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsinin mahiyyəti, məqsədi və əhəmiyyəti	264

XII FƏSİL.TƏLİMİN METODLARI	272
12.1. Təlim metodlarının mahiyyəti, məqsədi və təsnifatı	272
12.2. Təlim metodlarının xarakteristikası	272

III BÖLMƏ. TƏRBİYƏ NƏZƏRİYYƏSİ

XIII FƏSİL. TƏRBİYƏ, ONUN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI.....	279
13.1. Tərbiyə.....	279
13.2. Tərbiyənin mənşəyi	280
13.3. Tərbiyənin mahiyyəti, məqsədi və kateqoriyaları.....	281
13.4. Tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları	282
13.5. Tərbiyə prosesinin hərəkətvericii qüvvələri	283
13.6. Tərbiyə prosesinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	284
13.7. Tərbiyə və təlimin ümumi və fərqli cəhətləri	285
13.8. Tərbiyənin prinsipləri	286

XIV FƏSİL. TƏRBİYƏ İŞİNİN MƏZMUNU	292
14.1. Zehni tərbiyə.....	292
14.2. Əxlaq tərbiyəsi.....	295
14.3. Mənəvi tərbiyə.....	297
14.4. Əmək tərbiyəsi.....	298
14.5. Estetik tərbiyə	306
14.6. Fiziki tərbiyə.....	313
14.7. Ekoloji tərbiyə	316
14.8. Hüquq tərbiyəsi.....	318
14.9. İqtisadi tərbiyə	321

XV FƏSİL. TƏRBİYƏNİN METODLARI.....	324
15.1. Tərbiyənin metodlarının xüsusiyyətləri və təsnifatı	324
15.2. Şüuru formalaşdıran metodlar	326
15.3. Fəaliyyəti təşkil edən və davranış təcrübəsini formalaşdıran metodlar	331
15.4. Davranışı və fəaliyyəti stimullaşdıran metodlar	334
XVI FƏSİL. KOLLEKTİV VƏ KOLLEKTİVDƏ ŞƏXSİYYƏTİN	
TƏRBİYƏSİ.....	337
16.1. Kollektivin xüsusiyyətləri və əlamətləri	337
16.2. Şagird kollektivinin xüsusiyyətləri	338
16.3. Kollektivin mərhələlər üzrə formalaşması texnologiyası	338
16.4. Kollektivdə şəxsiyyətin tərbiyəsi.....	340
XVII FƏSİL. SİNİFDƏNXARİC VƏ MƏKTƏBDƏNKƏNAR	
TƏRBİYƏ İŞİ	344
17.2. Sınıfədxaric tərbiyə işinin formaları və təşkilinə verilən pedaqoji tələblər ..	349
17.3. Sınıfədxaric işlərdə dərnəklərin yeri.....	351
XVIII FƏSİL. SİNİF RƏHBƏRİNİN FƏALİYYƏTİ.....	355
18.1. Sınıf rəhbəri və sinifədxaric işlərin təşkilində vəzifələri	355
18.2. Sınıfədxaric işlərin təşkilində sinif rəhbərinin işinin səciyyəvi xüsusiyyətləri.....	358
18.3. Sınıfədxaric işlərin təşkilində sinif rəhbərinin əsas fəaliyyət sahələri.....	358
18.4. Sınıf rəhbərinin valideynlərlə apardığı pedaqoji iş.....	359
18.5. Sınıf rəhbərinin sinif saati.....	359
18.6. Sınıf rəhbərinin tərbiyəvi iş planı	363
XIX FƏSİL. AİLƏ TƏRBİYƏSİ.....	367
19.1. Ailənin pedaqoji-psixoloji əsasları və funksiyaları	367
19.2. Ailə tərbiyəsində əsas vəzifələr	371
19.3. Ailə tərbiyəsinin sosial-pedaqoji əsasları.	
Uşaqların ailə tərbiyəsində sosial amillərin rolu.....	373
19.4. Ailə tərbiyəsinin yanlış səbəbləri.....	379
19.5. Ailə tərbiyəsinin yanlış tipləri	380
19.6. Məktəblilərin tərbiyəsində ailə və məktəbin birgə işi.....	382
19.7. Məktəbin ailə ilə əlaqə formaları	384

IV BÖLMƏ. MƏKTƏBŞÜNASLIQ

XX FƏSİL. MƏKTƏBŞÜNASLIQ	390
20.1. Məktəbin idarə edilməsinin metodoloji əsasları	390
20.2. Təhsili idarəetmənin funksiyaları	397
20.3. Təhsili idarə etmənin prinsipləri	401
20.4. İdarəetmənin əsas formaları	408
20.5. Məktəb direktoru və onun müavinlərinin funksiyaları	410
20.6. Pedaqoji şura və onun funksiyaları	415
20.7. Məktəb şurası və onun funksiyaları	421
20.8. Metodik şura və onun funksiyaları	422
20.9. Direktoryanı müşavirələr və onun funksiyaları	426
20.10. Valideyn şurası və onun funksiyaları	427
20.11. Məktəb uşaq və gənclər birliyi və onun funksiyaları	428
20.12. Şagird komitəsi və onun funksiyaları	434
20.13. Məktəb konfransı, həmkarlar təşkilatı və onun funksiyaları	435
20.14. Məktəbin idarə olunmasında planlaşdırmanın rolu	437
20.15. Müəllimlərin ixtisasının artırılması və attestasiyası	442
20.16. Təhsili idarəetmə metodları və onun təsnifatı	444
20.17. Təhsilin idarə edilməsində rəhbərlik üsulları	453
XXI FƏSİL. TƏHSİL MÜƏSSİSƏSİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MONİTORİNG VƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏ	459
21.1. Monitoring anlayışı və səciyyəvi xüsusiyyətləri	459
21.2. İdarəetmədə qiymətləndirmənin əhəmiyyəti, növləri və funksiyaları	462
21.3. Monitoringin məqsədi, növləri, əsas komponentləri və prinsipləri	466
ƏDƏBİYYAT	475

Rüfət Lətif oğlu Hüseynzadə, *pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim,*

Zenfira Mirsəfər qızı Əzizova, *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,*

Sahib Hümət oğlu Əliyev, *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim,*

Ülviyyə Məhəmmədli qızı Verdiyeva, *müəllim*

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 22.11.2021
Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 30,5 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 195.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44;
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az